ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2004

Յատուկ շնորհակալութիւն՝
Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան,
որուն նիւթական օժանդակութեան շատ բան կը պարտի
այս հատորին հրատարակութիւնը

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔ

ՀԱՏՈՐ Ի.Դ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2004

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 24

BEIRUT, 2004

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ի ԽՆԴԻՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՃՄԱՆ

ԻԱ. դարու սեմին, հայագիտութեան հումքը կը շարունակէ աճիլ առնուազն վեց պատճառներով.- ա՝ Հայութեան անցեալին վերաբերող ցարդ անծանօթ սկզբնաղբիւրներու շրջանառութեան մէջ դրուիլը, բ՝ Հայաստանի վերանկախացումով հայութեան առնչուող նոր բնագաւառներու յառաջացումը, գ՝ Հայութեան բեկորներու արձանագրած տակաւ բազմացող եւ բազմաձիր տեղաշարժերը, եւ անոնցմէ յառաջացած փաստական նիւթը, դ՝ Հայագիտութեան՝ իբրեւ հասարակագիտական ուսմունքի ընդգրկումի անհամեմատ ընդարձակումը, ե՝ Ուսումնասիրուած նիւթի այլ ժողովուրդներու համապատասխան նիւթի հետ բաղդատման նոր կարելիութեանց յառաջացումը, զ՝ Առկայ հում թէ ուսումնասիրուած նիւթը նոր հայեցակարգերով հետազօտելու հնարաւորութիւնը:

Դժբախտաբար, յառաջացած նոր նիւթը քիչ անգամ անհրաժեշտ մշակման կ'ենթարկուի: Օրինակ, ընդհանրապէս չկան հայ մամուլի յօդուածային մատենագիտութիւն, հետեւողական վիճակագրութիւններ, գաղութային համակարգուած արխիւային հաւաքածոներ, եւ այս բոլորը ուսումնասիրելու կոչուած բաւարարաչափ հայագիտական կեդրոններ: Տակաւին, կան բնագաւառներ որոնք գրեթէ խոպան վիճակ մը կը ներկայացնեն (օրինակ՝ Սփիւռքի քաղաքական պատմութիւնը): Զգալի է բացակայութիւնը հասարակագիտական նոր թէ հին տեսութիւններու ու մեթոտաբանութիւններու քաջածանօթ հայագէտներու:

Հետեւաբար, տակաւ բազմացող նիւթը նոյն համաչափութեամբ չ'ուսումնասիրուիր, ուստիեւ հայութիւնը զուրկ է ինք իր մասին հաւաստի տուեալներէ ու եզրակացութիւններէ: Այս վիճակը մտահոգութեան դուռեր կը բանայ հայութեան բարօրութեան նախանձախնդիր ոեւէ անձի:

Մեզի կը թուի թէ այս կացութիւնը պիտի աւելի վատթարանայ՝ եթէ չճգնինք բարեկարգելու զայն:

Նման կացութիւն մը նոր չէ, պատճառն ալ մէկ չէ, ոչ ալ լուծումը՝ միագիծ:

Հայկական իւրաքանչիւր հաւաքականութիւն պարտի սկսիլ բարեկարգել այս վիճակը՝ մեկնելով իր կարողականութենէն, ռազմավարական յարմարաւետութենէն, եւ բնականաբար խուսափելով կրկնութիւններէ:

Այս ծիրին մէջ էական կը գտնենք հայագիտական հետազօտական հիմնարկներու զօրացում-ընդարձակումը եւ նորերու յառաջացումը, ուր մասնագէտներ ասպարէզ դարձնեն հայագիտութիւնը, եւ կեանքի կոչուին մասնագիտացած խումբեր, որոնք տանին համապատասխան աշխատանք եւ խորացնեն հայութեան ինքնաճանաչողութիւնը: Միայն նման հիմնարկներու աշխատանքը աւելի հաւանականութիւն ունի հետեւողական, լայնածիր, ծրագրուած, համագործակցուած եւ նպատակասլաց ըլլալու:

Երրորդ հազարամեակի հայագիտութիւնը պարտի վերամշակուած միջոցներով դիմագրաւել առկայ մարտահրաւէրները՝ առաւել լիարժէք կատարելու իր գիտական, ազգային եւ համամարդկային առաջադրանքները:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թոփալեան - Արմէն Իւրնէշլեան - Արա Սանճեան - Անդրանիկ Տագէսեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Սիլվիա Աճէմեան - Ժիրայր Դանիէլեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանոյշ Խառատեան - Մուրատ Հասրաթեան - Հրաչ Չիլինկիրեան - Մկրտիչ Յ. Պուլտուքեան - Սեդա Տատոյեան - Սիւզըն Փեթի – Պերճ Ֆազլեան

Հայաստանի մէջ ՀՀՀի ներկայացուցիչ՝ Արծուի Բախչինեան

EDITORIAL

FOR THE SAKE OF PROGRESS OF ARMENIAN STUDIES

At the threshold of the twenty-first century, the primary material of Armenian Studies is continuing to grow for at least six different reasons: (a) more and more previously untapped primary sources pertaining to the Armenian past are gradually becoming accessible to scholars; (b) the re-emergence of an independent Armenian state is stimulating the surfacing of new disciplines of learning associated with the Armenians; (c) the continuing dispersion of Armenians into new locations is producing new data of interest to scholars; (d) the horizons of Armenian Studies are expanding in tandem with the other constituent parts of Social Studies worldwide; (e) new possibilities are appearing to study aspects of the Armenian experience in comparison with similar instances among other peoples; and (f) material previously available is often being studied anew in light of new scientific concepts and methods.

Unfortunately, this mounting quantity of primary material is rarely being organized adequately. For example, extremely few bibliographies of the Armenian periodical press are available to date. Likewise, there is a lack of consistent statistical information and structured archival collections among the different Armenian communities, as well as specialized Armenian research centers to study and analyze this data. Moreover, there are a number of sub-disciplines of Armenian Studies (e.g, the political history of the Armenian Diaspora), which can easily be described as completely untouched. The absence of adequate numbers of Armenian Studies experts well-versed in old and new social science theories and research methods is all too obvious.

As a consequence, this ever-growing primary material is not being studied with the anticipated depth and seriousness. The Armenian people remains, hence, deprived of having at its disposal

verified facts and conclusions pertaining to its past and present, as well as projections about its future. This situation is, no doubt, worrisome for all those who care for the well-being of the Armenian people.

We fear that this situation will deteriorate further if no sustained attempt is made to remedy it.

This troublesome situation is not new. Moreover, it is not the consequence of a single factor, and it does not have one, all-encompassing solution.

Every Armenian collectivity should try to mend the situation based on its own potentiality, strategic objectives and constraints and, naturally, while trying to avoid any possible duplication.

In this respect we think that it is essential to expand and strengthen the existing Armenian Studies research centers and to create new ones so that experts can pursue their inquiries in those centers and specialized groups can emerge to deepen understanding in subjects of interest to the Armenians. We think that only such centers have the capability to produce consistent, extensive, well-planned, coordinated and focused research.

Armenian Studies should adopt new means in the third millennium so as to confront the existing challenges and be able to accomplish its scientific, national and universal goals.

EDITOR IN-CHIEF
The Very Rev. Father Antranik Granian

EDTORIAL BOARD
Antranik Dakessian (executive secretary) – Arda Ekmekji (ex-officio) – Ara Sanjian – Arshalouyse Topalian – Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY
Sylvia Agemian – Megerditch H. Bouldoukian – Seta B. Dadoyan – Berj Fazlian – Murad Hasratian – Hranush Kharatian – Susan Pattie – Jirayr Tanielian – Hratch Tchilingirian – Yervand Yerkanian

The Representative of the *Haigazian Armenological Review* in Armenia: Artsvi Bakhchinyan

ԺԶ. ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԽՈՇՈՐԱԳՈՑՆ ՔԵՐԹՈՂԸ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

ԺԶ. դարում եւս հայ գրական-գեղարուեստական մտքի հիմնական կրողը բանաստեղծութիւնն է։ Ան չարունակում եւ իւրովի զարգացնում է նախորդ հարիւրամեակների բանաստեղծական աւանդոյթները, արծարծում նոյն թեմաները ու մոտիւները՝ հանդէս գալով աւանդական ժանրային համակարգով։ Նախորդ դարում գրեթէ լիովին տեղի տուած աշխարհիկ տաղերգութիւնը վերստին ասպարէզ է իջնում եւ առաւել անկաշկանդօրէն հնչեցնում սիրոյ, բնութեան ու վայելքի երգը։ Դա արդասիք էր վանական քերթուեթեան յեղաշրջումի եւ աշխարհիկ ոգու լայն տարածման։

Թէ՛ հայրենիքում եւ թէ՛ գաղթօջախներում հանդէս են գալիս մի չարք քնարերգուներ (Սարկաւագ Բերդակցի, Զաքարիա Գնունեաց, Յովասափ Սեբաստացի, Սիմէոն Ապարանեցի, Նիկողայոս Ստամպոլցի, Մինաս Թոխաթցի), որոնք մեծաւ մասամբ լինելով ժողովրդական տաբերքին մերձ ստեղծագործողներ, առաւել ազատ են կրօնական մտածողութեան ու գաղափարաբանութեան կաշկանդումներից...

Դարի խոշորագոյն բանաստեղծական անհատականութիւնը Գրիգորիս Աղթամարցին է։

Աղթամարցու ծննդեան եւ մահուան թուականներն անյայտ են։ Առկայ տուեալների հիման վրայ ենթադրւում է, որ նա ծնուել է ԺԵ. դարի վերջին[1]։ Ցայտնի են ծնողների անունները՝ Աքանդար եւ Շահում։ Մի առիթով բանաստեղծն իր հօր մասին ասել է.

Նաեւ զհայրն իմ պատուական՝
Զքաջն կարի, յոյժ աննըման (= Իսկենդեր),
Զոր եւ փրկիչն Յիսուս արքայն
Պահէ աջովն իւր անսասան[2] (*Աղթամարցի*, էջ 16)

Գրիգորիսը սերուած է Արծրունիների չառաւիղ Սեֆեդինեան իշխանական առհմից։ Հօրական գծով պապը, դրիչ Մարգարէ Արճիշեցու վկայութեամբ, Գուռջիբեկի որդի Սմբատն է[4], որին Աղթամարի կաթողիկոս Սահականոս Դ. Տղան (գՀ. 1465-89) 1466ին օծել է թագաւոր[5]։ Նոյն դրչի վկայութեամբ, Զաքարիա անունով Աղթամարի երկու կաթողիկոսներ եղել են Գրիգորիսի հօրեղբայրները. «... եւ արեանառու հաւրեղբարցն՝ սրբազան կաթողիկոսացն Տէր Զաքարեանցն»[6]։ Բանաստեղծն ինքը իր մի տաղի վերջում խնդրել է յիշել «Եւ զհօրեղբարքն իմ սրբազան»[8]։

Ցայտնի են նաեւ Գրիգորիսի երկու եղբայրների անուննները՝ դրուած իրենց նշանաւոր նախնիների պատուին՝ Գուռջիբեկ եւ Սմբատ։ Ի դէպ, նրանցից առաջինը, բատ Մարգարէ Արճիշեցու 1534ին գրուած յիշատակարանի, ծովամոյն է եղել, իսկ միւսն՝ այդ ժամանակ տակաւին եղել է «կանաչասադարք»[7]։

Ինչպէս ապացուցել է Հայր Մկրտիչ Պոտուրեանը, Գրիգորիսը 1512ին, ցովհաննէս կաթողիկոսից յետոյ, արժանացել է Աղթամարի հայրապետական գահին[8]։ Այս ժամանակ նա բաւական երիտասարդ է եղել եւ տակաւին չարունակել է իր ուսումնառութիւնը։ Կաթողիկոս դառնալուց չորս տարի անց՝ 1516ին գրած իր մի քերթուածի վերջում բանաստեղծը վկայել է, որ այդ գործը գրել է

Առ յոտըս երջանիկ րաբունապետի՝
Գրիգորիոս անուն արթուն հրսկողի,
Քաջ հրռետոր անյաղթ փիլիսոփայի
Եւ երիցս երանեալ մեծ վարժապետի։ (*Աղթամարցի*, էջ 120)

Դրանից երեք տարի յետոյ՝ 1519ին իր մէկ այլ քերթուածի վերջում Աղթամարցին ասել է.

Առ մեծ րաբունապետն ճառս այս յարմարի,
Որ եւ անուն նորա Գրիգոր յորջորջի.
Սորին սպասաւորէ եւ աշակերտի՝
Գրիգորիս, մականունս է Աղթամարցի... (*Աղթամարցի*, էջ 127)

Իր ուսուցչին բանաստեղծը յիշել է նաեւ մի քանի այլ գործերում։ Ընդունելի է ուսումնասիրողների այն կարծիքը, թէ այդ «մեծ րաբունապետը» Գրիգոր Զորթան Արճիշեցին է[9]։ Ըստ պատմիչ Առաքել Դաւրիժեցու (ծՆ. 1670), բոլոր արեւելեան վարդապետները «ի Չորբաանէն սերեցան»[10]։

Տարբեր դպրոցներում մանկավարժական եռանդուն գործունէութիւն ծաւալած այս ուսուցչապետը 1490ին գրուած մի յիշատակարա-

նում յիշում է իրրեւ Ուռընկարի (Վասպուրականի շրջան) Սուրբ Նշան վանքի առաջնորդ եւ «քաջ բարուն»։ Հաւանաբար Գրիգորիս Աղթամարցին ուսանել է Գրիգոր Արճիշեցու մօտ հենց այդ վանքում, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, նա «Գանձ եւ Մեղեդի է ձօնել Ուռնկարու Ս. Նշան եկեղեցուն եւ այդ գանձը գրել է «հրամանաւ» Գրիգոր Բարուճու»[11]։

Ըստ երեւոյթին, Գրիգոր Ջորթան Արճիշեցուն աշակերտելուց յետոյ Գրիգորիսը գրչութեան ու մանրանկարչութեան արուեստ է ուսանել ժամանակի նշանաւոր գրիչ եւ ծաղկող Յովսէփ Աղթամարցու (մհ. 1544) մօտ։ Յետագայում (1524 թ.) նա վերջինիս ձօնել է մի ներբող, որտեղ ասուած է.

Սուրբ եւ մաքուր հայր պատուական,
Ազգի պարծանք եւ անուրման,
Յոյժ փափաքիմ քո սուրբ տեսլեան,
Քո անառակ որդիս անքան... (*Աղթամարցի*, էջ 163)

Գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստի մէջ հմտացած Գրիգորիսն իր ուսուցչի՝ Յովսէփ Աղթամարցու հետ միասին պատրաստել է մի շարք գրիչներ ու ծաղկողներ, որոնց մէջ է նաեւ ժամանակի անուանի մշակութային գործիչ Զաքարիա Գնունեացը։ Վերջինս իր մի յիշատակարանում ներկայացել է իրրեւ «աշակերտ շնորհազարդ Գրիգորիս կաթուղիկոսին եւ Յովսէփ վարդապետին»[12]։ Գրիգորիս Աղթամարցու աշակերտներից է եղել նաեւ վերոյիշեալ գրիչ Մարգարէ Արճիշեցին, որն իր մի յիշատակարանում վկայել է, թէ «Գրիգորիս կաթողիկոսն Աղթամարի... զծաղկագիրն անճանճիր ուսոյց ծառայիս»[13]։

Ըստ առկայ տուեալների[14], Գրիգորիս Աղթամարցին 1525-1536թ. ընթացքում զբաղուել է գրչութեամբ ու մանրանկարչութեամբ, ինչպէս նաեւ սրբագրել, խմբագրել ու պատուիրել է մի շարք արժէքաւոր ձեռագիր մատեաններ։ Այդ աշխատանքները նա կատարել է այլեւայլ վանքերում (Աղառաբատ, Արճէշ, Վարագ), ուր ստիպուած է եղել հանգրուանել քաղաքական փոթորկուն կեանքի թելադրանքով։ Նա ինքն իր տողերում վկայել է, թէ «մոլորական եմ ի տանէ», «թափառնիկ» եւ «զարիպ կենօք չրջիմ ես»։

Աղթամարցու ամենանշանակալից խմբագրական աշխատանքը Ա-ղեքսանդր Մակեդոնացու Պատմութիան նրա կազմած ընագիրն է։ Նա ոչ միայն հիմնովին վերախմբագրել է վաղմիջնադարեան այդ նշանաւոր թարգմանական յուշարձանը, այլեւ հարստացրել է այն բազմաթիւ ինքնաստեղծ կաֆաներով (չափածոյ ամփոփիչ հատուածներ) ու ման-

բանկարներով, որոնց չնորհիւ նա Հայր Գարեգին Յովսէփեանցի գնահատմամբ, դարձել է իր ժամանակի մանրանկարչութեան «լաւագոյն ներկայացուցիչներից»[15] մէկը։

Ձաքարիա Գնունեացի վերոյիշեալ յիշատակարանի համաձայն, որ գրուած է 1544ին, Գրիգորիս Աղթամարցին այդ ժամանակ դեռեւս ողջ է եղել։ Կաթողիկոս-բանաստեղծը վախճանուել է 1544-1546ի միջեւ, քանի որ 1546ին արդէն որպէս Աղթամարի կաթողիկոս յիշատակւում է Գրիգորիս Փոքր Աղթամարցին (գՀ. 1544-1586)։

***

Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծական ժառանգութիւնը ներառում է մօտ երեք տասնեակ տաղեր եւ բազմաթիւ կաֆաններ՝ գրուած Արեքսանդր Մակեդոնացու եւ Պղնձէ Քաղաքի Պատմութիւնների համար։ Տաղերի գգալի մասը կաթողիկոս-բանաստեղծը յօրինել է երիտասարդ հասակում՝ 1510-1520ականներին։ Չգալով Աղթամարցու բանաստեղծական չնորհքը, Գրիգոր Չորթան Արճիշեցին, որը նաեւ բանաստեղծ է եղել եւ վկայաբանութիւնների հեղինակ, Ուռբնկարի վանքում պատուիրել է իր սանին այս կամ այն թեմայով տաղեր ու գանձեր գրել։ Դրանցից են Ուռբնկարի Ս. Նշան վանքին ձօնուած գանձը եւ մեղեդին։ Դեռեւս անփորձ բանաստեղծը այդ պատուիրուած գործերը ստեղծել է առանց խոր ներշնչանքի, ուստի եւ դրանք գրեթէ զուրկ են գեղարուեստական արժէքից։ Այսուհանդերձ ապագայ մեծ բանաստեղծին «մատնում են» գանձի որոշ տողեր, ինչպես.

Դու քառասար սուսեր սրխրական,
Դու խորտակո՛ղ գրնդին դիւական... (*Աղթամարցի*, էջ 146)

Առաւել ուշագրաւ է Աղթամարցու մեզ յայտնի առաջին թուակիր տաղը (1515), որ անձնական-ապաշխարական բնոյթի հոգեւոր երգ է՝ գրուած միջնադարեան համանման քերթուածների ոգով ու ոճով։ Այս տաղում, ինչպէս նկատել է Մալիս Աւդալբեգեանը, «արդէն նշմարւում է մի գիծ, որ յետոյ որակ պիտի դառնայ նրա ստեղծագործական դիմապատկերում։ Որքան էլ նա երկմտում է մեղքերի ծանրութեան եւ իրեն սպասող պատժի չափերի առջեւ եւ ողորմութիւն հայցում Աստծուց, նա այսուհանդերձ յուսահատ չէ»[16]։ Աւելին, «երկխօսելով» իր մեղսալից անձի հետ, նա յորդորում է. «Մ՚երկմըտեր, աւերկբա յուսա»[17]։ Լեռներից աւելի ծանրակշիռ մեղքերի մէջ թաղուած մարդն անգամ զուրկ չէ փրկութեան յոյսից, որը պարզ խոստովանութիւնն է («Եւ յուսով դու խոստովանեա»[18])։ Այսպէս է դառնում երիտասարդ կաթողիկոս-բա-

նաստեղծը, որի խօսքն արդէն երբեմն փայլատակում է ինքնօրինակ պատկերներով։

Ջըրօքրդ զիս ոռոգեա՛,
Ջի տապօք չարին չորացայ... (*Աղթամարցի*, էջ 105)

Ծուսավառ ու լաւատես բանաստեղծը որքան էլ ձգտում է յաղթահարել ապագայի հանդէպ երկմտանքը, սակայն որպէս երկփեղկուած էութեամբ միջնադարեան մարդ, նա մնում է հոգու եւ մարմնի տանջալից երկրնտրանքի առջեւ։ Այս թեման Աղթամարցին նորից ու նորովի արծարծում է իր նշանաւոր նախորդներ Յովհաննէս (1230ականներ-1293) եւ Կոստանդին (1250ականներ-1314, 1328) Երզնկացիներից յետոյ եւ որոշ չափով նաեւ նրանց հետեւութեամբ։ Ահա անձնական բանաստեղծութեան ձեւի մէջ արտայայտուած նրա տուայտանքը։

Հոգիս ի մարմինս կուլայ,
Հակառակ եմ՝ չեմ միաբան։

Ոչ դուր, ոչ դաղար առնում,
Այլ շրջիմ ես թափառական,
Ոչ ունիմ տեղ՝ մ՝ես դարաձ
Կամ աւուր մ՝երկու ապաստան... (*Աղթամարցի*, էջ 154)

Եւ երկու կրակի մէջ ապրուող այս բանաստեղծն էլ ձգտում է կատարել թէ՛ հոգու եւ թէ՛ մարմնի կամքը՝ արտայայտելով իր սէրը ինչպէս Աստծոյ, այնպէս էլ նրա ստեղծած աշխարհի հանդէպ։ Ընդ սմին, յաճախ նա իր երկնային ու երկրային սէրն արտայայտում է գիրկընդխառն։ Մի երեւոյթ, որի ակունքները բխում են Գրիգոր Նարեկացուց (951-1003) եւ իր ինքնօրինակ ու չափագանց ուշագրաւ դրսեւորումը գտնում Աղթամարցու տաղերգութեան մէջ։ Ինչնենք այդ երեւոյթը։

Աղթամարցին հեղինակել է մի քանի, այսպէս կոչուած, գուտ կրօնական տաղեր, որոնցից մէկն արծարծում է Քրիստոսի խաչելութեան թեման («Արեգակն Արդարութեան»), երեքը ուղղակիօրէն ձօնուած են Մարիամ Աստուածածնին՝ «Անեղին Տաճար», «Տապանակ կազմեալ Անփուտ» եւ «Արքային Փակեալ Պարտէզ»։ Առաջին երկուսը գովերգ-մաղթանքներ են, ուր իշխում են աւանդական պատկերները, ընդհանուր տեղիները, թէեւ կան նաեւ որոշ նորագոյն փոխաբերութիւններ, ինչպէս։

Թափանցիկ լուսոյն օթոց,
Ջհուրըն ծըրարեալ ի ծոց... (*Աղթամարցի*, էջ 175)

Երրորդ տաղում էլ նորագիւտ է Արեգակ-Քրիստոսին ծնած «գարնան առաւօտ» Տիրամօր փոխաբերութիւնը։ Սակայն այդ տաղն առա-

ւել ուշագրաւ է այլ առումներով։ Այստեղ Տիրամայրը ներկայացուած է ոչ միայն իր աստուածային, երկնային էութեամբ, այլեւ որպէս երկրային կին, ինչպէս Նարեկացու «Մեղեդի Մննդեան»ում։ Հայ սիրերգութեան, ինչպէս նաեւ «Երգ Երգոց»ի ու սաղմոսների ազդեցութեամբ Աղթամարցին Աստուածամօրը պատկերում է իբրեւ «ծաղիկ գարնան, վարդ եւ մանուշակ, շուշան, նարդոս ՝ւ ի բղխում նրման», «ծառ արմաւենի ծաղկեալ», «կընդրուկ եւ զմուռ հալուէ», «մաքուր աղաւնի, տատրակ, սիրամարգ ոսկէտեսակ», «յակինթ, դահանակ գունով, սարդիոն, յասպիս լուսով, շափիղայ զմրուխտ գեղով», «նոնենեաց ծաղիկ պայծառ», «չըքնաղ վայելուչ մարմնով՝ լըցեալ մեծագին իւղով» *եւն.* (*Աղթամարցի*, էջ 168-171)։ *Այս «աչխարհիկ գովերգութեամբ», սակայն, ամէն ինչ չի աւարտւում. բանաստեղծը նաեւ արտայայտում է իր սիրոյ զգացումը, ինչը չկայ Նարեկացու նշուած գործում։ Ի դէմս Աստուածածնի, նա ասես դիմում է իր ցանկալի գեղեցկուհուն, ասելով.*

Թէպէտ կամ ի նինջ ՝ւ ի քուն,
Բայց ունիմ ըզսիրտս արթուն,
Վառեալ կամ ի քո սիրուն,
Տաճար լուսոյ մայր սուրբ կոյս...

Ձայն տուր ինձ, ո՛վ տարփալի,
Մարմինս իմ նուաղեալ մաշի,
Սիրով ծարաւիմ յոգի,
Տաճար լուսոյ մայր սուրբ կոյս (*Աղթամարցի*, էջ 169-170)

Անառարկելիօրէն, Աստուածամօրն է ուղղուած նաեւ Աղթամարցու «Արեգակնափայլ Գեղով Լի Լուսին Ի Տանուհնգէ» տաղը, թէեւ այստեղ Տիրամօր անունը չի տրւում։ Որոշ ձեռագրերում այն խորագրուած է «Գովասանութիւն Ա՛ռ Սուրբ Աստուածածինն Մարիամ», «Տաղ Ի Վերայ Սուրբ Աստուածածնին»։ Բացի այդ, տաղի երկրորդ տողի «Աչեր ծով ունիս» արտայայտութիւնը ուղղակիօրէն բխում է Աստուածածնին ձօնուած Նարեկացու յիշեալ մեղեդուց՝ «Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ ծաւալանայր յառաւաւտուն»[19]։ *Եւ վերջապէս, խնդրոյ առարկայ մեղեդում եւ Տիրամօրը ձօնուած նախորդ երեք տաղերում կան բաւականին պատկերային զուգահեռներ։ Իր գունագեղութեամբ բաւական ազդեցիկ այս տաղում էլ առկայ է բանաստեղծի անձնական-զգացական վերաբերմունքը.*

Վարդ ես վայելուչ գունով, զօղ առնուս ի վաղորդայնէ,
Արեւն երբ ի քեզ առնու, հիանայ ով զքեզ տեսանէ:
Հոտով քո արբեալ բըմբիմ, երբ քաղցրիկ հողմ ի քեզ հընչէ,

Փընջեալ երփնազարդ ծաղիկ, զբեզ բերած ի բարձրը լեռնէ: (*Աղթամարցի, էջ* 186)

Չիմանալով, որ տաղն ուղղուած է Մարիամ Աստուածածնին, կարելի է այն ընկալել որպէս սիրոյ երգ: Ի դէպ, որոշ ընդօրինակողներ այդպէս էլ ընկալելով՝ այն խորագրել են «Տաղ Ուրախութեան»:

Աղթամարցին հեղինակել է նաեւ կրօնական այլաբանութեամբ մի չարք այլ տաղեր, որոնք թէ՛ միջնադարեան գրիչներից եւ թէ՛ նորօրեայ ուսումնասիրողներից շատերը (Կարապետ Կոստանեան եւ այլք) ընկալել են իբրեւ սիրոյ եւ ուրախութեան երգեր, զուտ աշխարհիկ տաղեր: Մինչդեռ Գրիգորիս Աղթամարցին զուտ աշխարհիկ երգիչ չէ: Նա աշխարհիկ սիրերգութեան ձեւերի մէջ փառաբանել է աստուածային լոյսն ու գեղեցկութիւնը եւ արտայայտել իր սէրն այդ գեղեցկութեան հանդէպ, որի կրողը թէ՛ երկնային եւ թէ՛ երկրային արարածներն են: Ինչպէս գրում է Հայր Ներսէս Ակինեանը, Աղթամարցու այն տաղերում, որոնք «ընկատուած են առ հասարակ «սիրոյ երգեր», գեղեցիկ սեռին ուղիղուած գեղօսներ... Գրիգորիս ոչ թէ կնոջ սիրոյ երգիչ է անձուկ իմաստով, այլ *երգիչ է գեղեցկին* (ընդգծումը մերն է - Հ.Բ.)... Անոր այս խմբի տաղերուն մէջ կը զգացուի ստուգիւ բուռն արտայայտութիւն սիրոյ, բայց այս սէրը երկրաքարշ չէ, այլ քրիստոնէական, երկնային»[20]:

Նախ դիտարկենք «Գովեմ Զքեզ, Մարմնով Հրեշտակ» տաղը, որ Ակինեանի կարծիքով, ձօնուած է եկեղեցուն, իսկ ըստ բանասէր Մայիս Աւդալբեգեանի, «այն կարող է ձօնուած լինել անհատ մարդու՝ իր ժամանակակիցներից որեւէ մէկին» (*Աղթամարցի, էջ* 69): *Այդ երկու կարծիքներն էլ համոզիչ չեն: Ըստ Էութեան, տաղը ներկայացնում է Քրիստոսի խորհրդանշական պատկերը եւ բաւական հարազատ է Նարեկացու «Վարդավառի Տաղ»ին, որ նոյն այդ լուսեղէն պատկերն է վերարտադրում: Համոզուելու համար բերենք հետեւեալ գուգահեռ-Աղթամարցի՝*

Իբրր խրճձոր մի ի ճրղի,
Գուճագեղեալ ազգի ազգի,
Տերեւապատ բօղեալ ծածկի,
Հոտն ի նմանէ արտաբուրի:

Գուճով ես դու պըտուղ բարի...

Տերեւն է զգեստ պատմուճանի,
Պատշաճաւոր ըստ կըրօնի... (*Աղթամարցի, էջ* 180-181)

Համմա.՝ Նարեկացի՝

Շողշողէր պըտուղն ի ճրղին,
Քրքում վակասիր պըտուղն,
Սնաւէր խուռըն տերեւով.
Տերեւըն տաւիղ տուողին,
Ձոր երգէր Դաւիթ հրաշալին[21]։

Աղթամարցին այս անգամ էլ առաջ անցնելով իր մեծ նախորդից, արտայայտում է նաեւ իր զգացական սէրն այդ աստուածային պատկերի հանդէպ։

Սիրով քո սիրտս իմ տոչորի,
Նուաղեալ մարմինս այլագունի... (*Աղթամարցի*, էջ 181)

Աղթամարցուց չուրջ մէկ դար առաջ Առաքել Սիւնեցին (1350ական-ներ-1425) *էլ Քրիստոսին երգել է այլաբանօրէն, աչխարհիկ սիրերգութեան ձեւով։ Սակայն այդ երեւոյթը Աղթամարցու քնարերգութեան մէջ չատ աւելի բնութագրական ու որակական դեր է կատարում։ Ի դէպ, ինչպէս նկատել է Ակինեանը, Աղթամարցին կրել է, Սիւնեցու ազդեցութիւնը, որ* «տեղ-տեղ ակներեւ իսկ կը զգացուի»[22]։

Քրիստոսին ձօնուած Աղթամարցու տաղում կայ նաեւ մի այսպիսի տող։ «Ծառ քո ի դրախտն, որ յԱդենի» (*Աղթամարցի*, էջ 180)։ *Համանման տողով է սկսւում բանաստեղծի այլաբանական տաղերից մէկ ուրիշը՝* «*Դու ես յԱդինայ Դրախտէն*» (*Աղթամարցի*, էջ 182)։ *Այս տաղը Ակինեանն իրաւացիօրէն զետեղել է Քրիստոսին ձօնուած քերթուածների չարքում, եւ նրան համամիտ է նաեւ Աւդալբեգեանը, որը նոյնպէս իրաւացիօրէն նկատել է։* «Եթէ «Դու ես յԱդինայ դրախտէն» տաղը Աղթամարցին նուիրում էր Քրիստոսին, ապա դրա մէջ նա դնում էր իր սեփական զգացման արտայայտութիւնները իրական կամ տենչալի մի արարածի նկատմամբ, յոյզ ու ջերմութիւն հաղորդելով բանաստեղծութեանը»[23]։ *Ճիրաւի, երիտասարդ կաթողիկոս-բանաստեղծը իր ծածուկ կրքերն ու զգացումները ակամայ կամ ենթագիտակցօրէն հեղում է իր կրօնական այլաբանական տաղերում։ Ինչպէս Աստուածածնին նուիրուած տաղում, այստեղ էլ բանաստեղծը բացականչում է։* «Թղմրեալ արբեցայ յոգի» *եւ ապա։*

Ան իս տեսանեմ ըզքեզ,
Նա ծաղկիմ որպէս ըզշուշան։

Ի սէր քո վառիմ անշէջ,
Նըւաղիմ առ քոյդ տեսութեան,

Պասքեալ ծարաւիմ հոգով

Սոսկալի եւ յոյժ հրաշագան... (*Աղթամարցի*, էջ 182-183)

Ուշագրաւ է, որ բանաստեղծը Աստուածամօրն ու նրա Որդուն գովերգում է համանման մակդիրներով, համեմատութիւններով ու փոխաբերութիւններով, ինչպէս օրինակ, «Արեգակնափայլ գեղով լի լուսիւ ի տասնուհրնգէ» *հմմտ.* «Արեգակն է քեզ նմանն կամ լուսինն ի հրնգէտասան» (*Աղթամարցի*, էջ 185, 183)։

Կրօնական այլաբանական տաղերից մէկ ուրիշը դարձեալ սկսւում է դրախտի համեմատութեամբ՝ «Դու դրախտ Եդեմայ տրնկեալ յանեղէն»։ *Որոշ ընդօրինակողներ այս քերթուածը խորագրել են «Տաղ Սիրոյ»։ Սակայն այստեղ էլ գովերգւում է աստուածային գեղեցկութիւնը։*

Որպէս զնախաստեղծըն գեղադէշ ես,
Տիպ եւ գաղափար տեառն Աստուծոյ ես,
Պատկերով պատուեալ, քան զՄիքայէլ ես,
Ի հողեղինացըս հրլրեղէն ես (*Աղթամարցի*, էջ 192)

Նկատենք, որ Աստուածածնին նուիրուած տաղերից մէկում էլ ասուած է. «Սքանչելատեսիլ դիմօք, Միքայէլ հրեշտա՞կն ես միթէ» (*Աղթամարցի*, էջ 185)։ *Սակայն խնդրոյ առարկայ տաղում գովերգուողը որոշակիօրէն Աստուածամայրը չէ, այլ աստուածային գեղեցկութիւնը, ուժն ու բանականութիւնը կրող մարդը՝ իր իգական եւ արական սկզբով։ Այս եզրակացութեանն են մղում նաեւ «Դու Ես Արեգակ, Լուսին Ի Լրման», «Մաքուր Պատկերով Նման Հրեշտակի» եւ «Ահա Այդիք Մեր Ծաղկեցան» տաղերը, որոնք նոյնպէս զուտ աչխարհիկ սիրոյ երգեր չեն, այլ ներառում են միաժամանակ սէրը Աստծոյ եւ նրա արարածի հանդէպ։*

Որ խօսքն իսկապէս մարդ-արարածի մասին է, վկայում են վերը բերուած քառատողի «Հողեղէն» բառը, ինչպէս նաեւ նոյն տաղի «Ուշիմ եւ խոհեմ 'ւ աննօրինակ մարդ» *տողը* (*Աղթամարցի*, էջ 194)։ *Թօսքը, սակայն, «անօրինակ» մարդու մասին է, որ «ի հողեղինացս» հրեղէն է, հրեշտակի նման «մաքուր պատկերով», թէ՛ երկնքի եւ թէ՛ երկրի զարդ։ Բանաստեղծն Աստուածաչնչից յիշում է նմանօրինակ երեք հերոսների.* «Սէթ 'ւ Աբիսողոմ, Յովսէփ սխրալի» (*Աղթամարցի*, էջ 206)։ *Այդ հրեշտակակերպ մարդը եթէ կին է, ապա Աստուածածնի նման* «քափանցիկ լոյսով» *արեւակն է, մեղմրնթաց* «վիալիր լուսին», «աստղ վառ ի վառ ցօղ առաւօտու», *հարաւի* «աւետաբեր հողմ», «փայլուն մարգարիտ ի մէջ սադաֆին», «եաղուր ու զմրուխտ, գոհար մեծագին»,

Նոճի, մըրտենի, սանտալի եւ սարդ,
Նումանի ծաղիկ եւ փըթրթեալ վարդ...

Կեփազայ ոսկի եւ մաքուր արծաթ,
Վարսօք վայելուչ որպէս ըզթուխս սաթ...
Նարինճի ծաղիկ, կալիսի տերեւ...
Մուշկ եւ մանուշակ, հովիտ ծաղկալի,
Նարգիզ, նոնոֆար, բոլոր կընդրկի... (*Ագթամարցի, էջ* 193-196)

Եթէ նա այր է, ապա գօրաւոր է խաչի նման, «ահաւոր տեսլեամբ, քան զկարի քաջ», *որ կանաչ վրանի ներքոյ բազմում է ահեղատես: Նա նման է Քրիստոսի խորհրդանիշ առիւծին* (*համմա. Նարեկացու* «Ես ձայն զառիւծուն ասեմ»), *որին դիմելով՝ բանաստեղծն ասում է.*

Առիւծ ի շամբի բազկօք գօրաւոր,
Ամէն կենդանեաց ես դու թագաւոր,
Երբ աղաղակես ձայնիւդ ահաւոր,
Սարսափեն, դողան երէքդող բոլոր: (*Ագթամարցի, էջ* 202)

Նա նաեւ բարձրագնաց «քաջ արծիւ» է, «գեղեցիկ բազայ» *եւ ապա դարձեալ՝ կանացի քնքշութիւնը մարմնաւորող* «փայլուն սիրամարգ ոսկէփետուր», «քաղցրաձայն կաքաւ», *որին դիմելով՝ բանաստեղծը ստեղծարանում է հետեւեալ գունագեղ քառատողերը.*

Սուրաթդ է սաղաֆ մարգարտաքրտունք,
Է՞ փուստայ տրհաճ ու բարակ շրթունք,
Սուտակ, դահանակ ու շարեալ ակունք,
Բիւրեղ բանդակեալ մատունք ՚ւ ատամունք:

Քան զգարնանայիւն ամպ քաղցրահոսան,
Վայելուչ գունով գերդ ըզծիածան,
Հողմով տարբերի քո հերդդ դեղձան,
Երբ որ ելանես սահրայ ի սէյրան:

Կիպարի, նոճի, կանաչ ձիթենի,
Նարինջ ու թուրինջ, տունկ պալասանի,
Տօսախ, սիմուբար, շըմշատ ու տուբի,
Միշտ կանաչ կենաս, քան զնըշդարենի: (*Ագթամարցի, էջ* 203-204)

Եւ այս «անօրինակ» *մարդուն (թէ՛ գեղեցիկ կնոջ եւ թէ՛ գօրեղ այր մարդու մարմնաւորմամբ) բանաստեղծը ոչ միայն համայուած գովերգում է, այլեւ յայտնում է նրան իր սէրը, իր նուիրական զգացումները.*

Անկեալ եմ հիւանդ մերձ առ քոյդ դրան,
Սպասեմ հանապազ ես առողջութեան...

Գիշեր ու ցորեկ եմ ես երերուն,

Ոչ կենամ ի դուրս ՝ւ ոչ օթիմ ի տուն...

Իմ սիւն ի սրտի ՝ւ իմ ուրախութիւն,
Իմ շունչ ու հոգի ՝ւ իմ կենդանութիւն...

Սիրով լափեցիր ՝ւ արիր զսիրտըս խոց,
Կու տապիմ ՝ւ այրիմ որպէս ի հրնոց.
Սրրտէս կու թափի յոլով հուր ու բոց,
Ձայդ աստուածագիծ պատկերդ քո ինձ ցոյց: (*Աղթամարցի*, էջ 193, 196, 201, 209)

Վերը բերուած հատուածների նման գունագեղ նկարագրութիւններ եւ յուզառատ տողեր ենք գտնում յատկապէս «Ահա Այգիք Մեր Ծաղկեցան» տաղում, որ «Երգ Երգոց»ի մի իւրօրինակ բանաստեղծական մշակում է: Հիմք եւ «պատուար» ունենալով աստուածաշնչեան այդ գիրքը, Աղթամարցին թոյլ է տուել իրեն է՛լ աւելի առատօրէն հեղելու իր զգացմունքները: Այս տաղում էլ գովերգւում է գեղեցիկ կնոջ մարմնաւորմամբ «անօրինակ», կատարեալ մարդը, որն «անհաս» է, «հրաշագան», «ահեղակերպ լուսոյ արքայ», «վարսաւոր սրրովբէ»: Ի դէպ, վերջին փոխաբերութիւնը բանաստեղծը գործածել է նաեւ Աստուածածնին նուիրուած տաղերից մէկում (Աղթամարցի, էջ 185): «Ահա Այգիք Մեր Ծաղկեցան» տաղն էլ ձեռագրերից մէկում խորագրուած է «Առ Սուրբ Աստուածածնին» (Աղթամարցի, էջ 213): Սակայն այս տաղի հերոսուհին էլ Աստուածածինը չէ, այլ նրա աստուածային յատկանիշներով կին-աբարածը, որ նաեւ չափազանց հողեղէն է: Եւ նրա հանդէպ իր բուռն սէրն է արտայայտում բանաստեղծը՝ երգ-երգոցեան պատկերների կողքին ստեղծելով ինքնօրինակ պատկերներ, որոնք երբեմն իսկական բանաստեղծական դիւտեր են, ինչպէս·

Էթէ յաչաց մարմնոյս ծածկիս,
Մըտաց աչօք ինձ երեւիս.
Բնակեալ ես դու յիմում սրտիս,
Ծրարեալ ունիմ զքեզ ի հոգիս...

Յորժամ ի քէն լինիմ հեռի,
Սիրտս իմ սիրով քո հրրդեհի.
Ձերդ գեղջերուն, որ փափագի,
Յաղբերըս ջուրց միշտ յօժարի: (*Աղթամարցի*, էջ 214, 217)

Երբեմն այդ «անհաս» գեղեցկուհին աչքան «հասանելի» է, որ հնարաւոր են դառնում անգամ մտերմիկ ու տարփալից յարաբերութիւնները։

Ընխսեն ըստինքդ կաթն եւ գինի,
Սեղր ի շրթանցըդ քո կաթի,
Որով հոգիս իմ փափագի
Եւ նըւաղեալ յոյժ տոչորի...

Սիրով արբեալ քո ահաւոր
Ի սենեկին խորհըրդաւոր...

Զօր հանապազ ընդ քեզ կալով,
Ըզգեղ դիմաց քո դիտելով
Եւ խօսակից քեզ լինելով,
Ըստէպ ըստէպ համբոյր տալով։ (*Աղթամարցի*, էջ 213-214)

Այսպիսով, ուրեմն, Աղթամարցու կրօնական այլաբանութեամբ տաղերը յաճախ մասամբ կամ ամրողջապէս վերածել են աշխարհիկ սիրոյ եւ ուրախութեան երգերի, եւ մղելով հոգեւոր ենթատեքստը։ Զգալով այս, բանաստեղծը տաղերի վերջում դիմելով իրեն՝ ասել է։

Է՞ր ուսայնաբանես, Աղթամարցի,
Այս կեանքս անցաւոր է՝ քեզ յուշ լիցի...

Զգաստացի՛ր հիմիկ եւ կա՛ց ի յոտաց,
Լալով աղաչէ զՔրիստոս Աստուած...

Թո՛ղ զսէր աշխարհիս այս անցաւորական,
Չի դառն ու լեղի է յոյժ անպիտան։ (*Աղթամարցի*, էջ 198, 205, 212)

Այս գրչական, ապաշխարական խօսքերով հանդերձ, Աղթամարցին, լինելով եկեղեցական ամենաբարձր աստիճանին կանգնած կուսակրօն-հոգեւորական, իր կրօնական-այլաբանական սիրերգերով իսկական սխրանք է գործել։ Անտարակոյս, այդ երգերի համար նա խստօրէն քննադատուել է ժամանակակիցներից չատերի, այդ թւում նաեւ իր ուսուցչի կողմից[24]։

***

Աղթամարցուց պահպանուել են նաեւ վարդի եւ սոխակի այլաբանութեամբ երեք տաղեր։ Առաջին հայեացքից, այս գործերն էլ թւում են յայտնի սիրավէպի հիման վրայ յօրինուած սիրերգեր։ Սակայն, ինչպէս նկատել է Աւդալբեգեանը, այս տաղերը եւս «ունեն թաքնուած ենթա-

տեքստ, որը հնարաւորութիւն է ընձեռում դրանք դիտել նաեւ իբրեւ կրօնական այլաբանութիւն»[25]: *Ի դէպ, այդ տաղերից մէկը մի ձեռագրում խորագրուած է «Ի Սուրբ Աստուածածինն եւ Գաբրիէլ Հրեշտակն Օրինակեալ»* (*Աղթամարցի*, էջ 130)։ *Այս խորագիրը, սակայն, աւելի շատ տուրք է սիրավէպի այլաբանութեան աւանդական ընկալման։ Դժուար է ասել, թէ այդ տաղում վարդն ու սոխակը իսկապէս որոշակիօրէն Աստուածածնին ու Գաբրիէլ հրեշտակին են խորհրդանշում, բայց որ դրանք ունեն իրենց կրօնական հենքը, կասկածից վեր է։ Իրականութիւնն այն է, որ ինչպէս կրօնական-այլաբանական սիրերգերում, այնպէս էլ վարդին ու սոխակին նուիրուած տաղերում կրօնականն ու աշխարհիկը միաձուլուած են։ Ի դէմս երկնային երգում է նաեւ երկրայինը։* «Միայն պիտի նկատել, որ երբ բանաստեղծը ուղղակի սիրոյ պատմութիւն է անում, ապա արդէն երկրորդական է դառնում նրա կողմից տաղում այլաբանած կրօնական բովանդակութիւնը»[26]:

Վարդին ու սոխակին նուիրուած տաղերից առաւել ուշագրաւ է «Ճետ Գնալոյ Վարդին եկ Պլպուլն Ցայգին» այլաբանական սիրերգը։ Սա մի շարք գործող անձերով դրամատիկական պոէմ է։ Առաջին իսկ քառատողում սկսւում է գործողութիւնը եւ գլխաւոր հերոսի՝ Պլպուլի տառապանքը։ Այգուց հեռանում է Վարդը, գիշերը գալիս է Պլպուլը եւ տեսնելով սիրուհու թափուր վրանը, փնտրում է նրան, կանչում լալագին։ Վարդի սիրուց «աշըղ» դարձած Պլպուլը ժողովրդական երգերի ոգով դիմում է այգուն, աղբիւրներին ու ծառերին.

Այգի՛, ընդ քեզ ասեմ, տո՛ւր ինձ պատասխան,
Ընդ է՞ր ոչ պահեցեր զվարդն իմ պատուական...
Ակո՛ւնք յորդախաղացք, մի՛ գնայք յառաջ,
Ծառե՛ր, թօթափեցէ՛ք զտերեւ ձեր կանաչ: (*Աղթամարցի*, էջ 225)

Ջատանալով պատասխան, Պլպուլն անիծում է այգուն եւ ողբում իր սիրելիի կորուստը, յայտնում իրեն տանջող տարակոյսն ու կասկածները.

Կարծեմ եթէ ծաղկունքն արիւն հետ ինձ քէն,
Տարեալ հեռացուցին ըզվարդըն յիմէն: (*Աղթամարցի*, էջ 227)

Ծաղիկները միաձայն պատասխանում են, թէ ոչ մի լուր չունեն Վարդից։ Այդ ժամանակ Պլպուլը թռչում է երկինք եւ դիմում թռչուններին։ Սրանք էլ պատասխանում են, թէ

Քո վարդըն չենք տեսեր, Աստուած վըկայ է,
Գընա, շրջիր յայլ տեղ եւ զնա որոնէ... (*Աղթամարցի*, էջ 229)

Պլպուլը չարունակում է իր անամոք ողբը, մինչեւ գալիս է Ալգեպանը՝ աւետելով, որ եկել է Վարդի պատգամաբեր Մանուշակը եւ բերել ողջոյն ու մաղթանք։ Պլպուլն ուրախանում է եւ այգուն ուղղած անէծքը փոխարինում օրհնանքով։ Ապա մի ընդարձակ նամակ է ուղարկում Վարդին՝ գովերգելով նրան եւ արտայայտելով իր բուռն սէրը։ Վարդը պատասխանում է Պլպուլի նամակին՝ խոստանալով բազում ծաղկունք առաքել նրան եւ խնդրելով «սակաւիկ» համբերել։ Վարդի պատասխանը ստանալով՝ դարձեալ մեծ բերկրանք է ապրում սիրահար Պլպուլը։ Եւ ահա բացւում է գարունը։

Ամպ ի վերուստ ի վայր յանկարծ որոտաց,
Բուսաւ ծաղկունք յերկրի եւ ազգրս ազգաց,
Վարդըն չէր ի միջին, պըլպուլն որոնեաց։

Յետոյ տեսաւ զկանաչ տերեւըն վարդին,
Այլ պատուական պայծառ որպէս առաջին,
Վարդն էր կարմիր զգեցեալ որպէս ծիրանին,
Ծաղկունքն հաւասար երկրպագեցին։ (*Աղթամարցի*, էջ 236-237)

Պլպուլը գոհանալով՝ փառք է տալիս երկնային Տիրոջը, որ ի վերջոյ սեփական «աչօք» տեսաւ իր սիրելի Վարդին։

«Այս վէպի մէջ,- գրում է *Մանուկ Աբեղեանը*,- գործողութիւնը սիրավէպի մի սքեմա է. բայց դրա գեղեցկութիւնը գործողութեան մէջ չէ, այլ սիրոյ գեղգեղանքի մէջ, որ բարձրանում է ցողաթրմ պարտիզում, գեղազարդ բուրմունքի մէջ, սիրատարփ սրտի այն խռովածուփ նուաղումների, անհանգիստ որոնումների ու սպասումների մէջ, երբ սէրը հեռու է կամ անպատասխան, եւ այն դաշն հրճուանքի մէջ, երբ յոյսը զօրանում է»[27]։

Աղթամարցու պատկերած Վարդը օժտուած է թէ՛ երկնային եւ թէ՛ երկրային արարածի յատկանիշներով. նա անմահութեան բոյր է արձակում, դրախտի գեղեցկութիւն է եւ զարդ, ահեղակերպ է որպէս «արքայ եւ տէր»։ *Բայց նա ապրում է «վրայ աշխարհի» եւ ունի երկրային թագուհու կերպարանք, հագնում է կարմիր,* «որպէս ծիրանի»։ *Նա ոչ թէ ինքն է կարդում, այլ կարդալ է տալիս Պլպուլի ուղարկած նամակը։ Որոշակի վիպերգական չունչ ունի այդ քառատողը։*

Առեալ տարան զնամակն ի դուռըն վարդին,
Հազրէ վարդին դիմաց կարդացող բերին։
Կանգնաւ ի վերայ ոտաց եւ թուղթն ի յափին,
Ընթերցաւ բարձրաձայն ի լուր ամենին... (*Աղթամարցի*, էջ 233)

Ի տարբերութիւն սիրավէպի նախորդ մշակումների, Աղթամարցու տաղերում, ինչպէս նկատել է Արշակ Մադոյեանը, «Վարդն ու Սոխակը եւ նրանց շրջապատողները աւելի մարդկային են, աւելի կենսական է միջավայրը: Որքա՜ն բնական են յուսահատ սիրահարի տուայտանքները, ծաղիկների ու թռչունների միջամտութիւնը, կարեկցանքը եւ այլն»[28]:

Այս տաղերում էլ պատկերուող յարաբերութիւնները երբեմն դառնում են այնքան երկրային-մարմնական, որ հասնում են սիրոյ վայելքին.

Բեր համբուրեմ ըզտիպըն քո,
Որ դուրանայ ցաւըս մարմնոյ... (*Աղթամարցի*, էջ 137)

Բանաստեղծն ինքը զգալով, որ չնայած կրօնական ենթատեքստին, աւելի շատ տուրք է տուել աշխարհիկ սիրուն, ինչպէս նախորդ այլաբանական սիրերգերի, այնպէս էլ այս տաղերի վերջում գրել է այսպիսի զղջական տողեր.

Գերի Գրիգոր անյիշելի
Եւ անպիտան Աղթամարցի,
Սէր աշխարհիս սուր երկսայրի,
Հոգիս նովաւ վիրաւորի...

Յիմար Աղթամարցի, գիտելքդ ժողովէ,
Ջի սէրն այս աշխարհիս հաւսար փոշի է,
Փառք եւ ուրախութիւնս այս անցաւոր է,
Կենացըս կայ վրնար, քանզի երազ է: (*Աղթամարցի*, էջ 141, 237)

Յատկանշական է, որ որպէս ինքնարդարացում, Աղթամարցին տաղերից մէկում զղջական խօսքերից բացի, նշել է նաեւ, որ տաղը գրել է պատուէրով, ինչը նաեւ վկայում է այն մասին, որ նման երգերի պահանջարկ կար անգամ վանական միջավայրում.

Աստուածատուր Մեծոփեցի
Յիսէն խընդրեաց, եւ ես գրեցի.
Դուք ասացէք սըրտով ի լի
Ինձ եւ նորա՝ Տէր ողորմի: (*Աղթամարցի*, էջ 141)

Այս ամէնով հանդերձ, վարդի եւ սոխակի սիրավէպի աղթամարցիական մշակումները այդ ժանրի լաւագոյն գործերից են եւ, Բրիւսովի խօսքերով ասած, նման են «մի բուռ բնական, ծիածանի բոլոր գոյներով շողշողուն գոհարների»[29]:

Աղթամարցուն է վերագրւում մի շարք տարբերակներով լայն տարածում գտած կամ ժողովրդականացած մէկ այլ այլաբանական տաղ՝

«Ցամքն Առաւօտ եւ Լոյս»[30]: Այստեղ այլաբանութիւնը չատ աւելի որոշակի է[31]: Տագի քնարական հերոս Այգեպանը մահկանացու մարդ է, նրա այգին՝ երկրային կեանքը[32], իսկ Պլպուլը՝ մահուան հրեշտակ Գաբրիէլը: Ի դէպ, վերջինս հենց այդ անուամբ էլ հանդէս է գալիս տագի որոշ տարբերակներում: Եւ ահա, «ամէն առաւօտ եւ լոյս», այսինքն՝ իւրաքանչիւր օր Պլպուլ-Գաբրիէլը ապդարարում-հրահանգում է այգեպան-մարդուն թողնել այգի-կեանքը («Արի եկ ի յայս այգոյս»): Այսինքն՝ մահն ամէն ժամ կախուած է մարդու գլխին, եւ վերջինս չարունակ զգում, գիտակցում է իր գոյութեան անցողիկութիւնը: Բայց նա դիմադրում, ընդդիմանում է մահին՝ իրաւացիօրէն պատճառաբանելով, թէ արիւն-քրտինքով է սարքել-կարգել իր կեանք-այգին: Այս պատասխանն էլ, անշուշտ, տագում այլաբանօրէն է չարադրուած.

Քար եմ բերեր սարերոյս,
Փուշ եմ կրեր ձորերոյս,
Պատ եմ բոլորեր այգոյս,
Կ'ասեն, թ' «Արեկ, եկ այգոյս»:
Ինչպէ՞ս եկնեմ ի յայգոյս,
Գէմ չար փուշ կայ պատերոյս... (*Աղթամարցի*, էջ 254-255)

Վերջին տողի «չար փուշը» մեկնաբանւում է իբրեւ մարդկային մեղքի խորհրդանիշ, եւ այգեպան-մարդը չի ուզում լքել իր կեանք-այգին, քանի դեռ արմատախիլ չի արել այգու չար փուշը, չի մաքրագործուել մեղքերից: Այս տիպիկ միջնադարեան գաղափարից բացի տագում չատ աւելի առկայ է մարդու Թրթռուն կենսասիրական զգացումը, որ նոյն միջնադարեան մարդու հոգում գնալով զուգակցւում եւ յաճախ գերակշռում էր անդրաշխարհի գաղափարին:

Մարդը կեանքի ընթացքում մեղքերից զատ նաեւ բարիք է գործում ու ստեղծում, ուստի եւ արդարացիօրէն ձգտում է նաեւ վայելել այդ բարիքի պտուղները: Այս գաղափարը Աղթամարցու տագում արտայայտուած է Այգեպանի ստեղծած աղբիւրների, անկած ծառերի, սարքած հնձանի, կառուցած տան, ցանած վարդենու եւ ծաղիկների այլաբանութեամբ: Եւ Այգեպանը ցաւալի ու անարդար է համարում մահուան հրեշտակի պահանջը, քանզի, ինչպէս ասում է նա. «դեռ չեմ խմեր ի ջրոյս... դեռ չեմ կերեր ի պտղոյս... դեռ չեմ խմեր ի գինոյս... դեռ չեմ վայրեր չէնքերոյս... դեռ չեմ զհոտն առեր վարդոյս... դեռ չեմ զհոտն առեր ծաղկոյս» (*Աղթամարցի*, էջ 255-258): Այսինքն՝ մարդը իր կարճատեւ ու վաղանցուկ գոյութեան ընթացքում չի յագեցնում կեանքի ծարաւը եւ մեռնում է կարօտով.

Յահէն կապեցաւ լեզուս,
Խաւրաւ աչերս ի լալոյս,
Աւա՜ղ իմ կարճ արեւուս...

Առին զհոգիս ի մարմնոյս,
Հանեցին զիս յիմ այգոյս... (*Աղթամարցի*, էջ 256-257)

Բաւական յուզիչ է տաղի աւարտը. Այգեպանի «հեռանալուց» յետոյ շարունակում է ծաղկել ու չողչողուն պտուղներ տալ այգին, որ տուեալ դէպքում յարատեւող մարդկային կեանքի խորհրդանիշն է։ Կայ այգին, բայց այլեւս չկայ այն մշակած Այգեպանը.

Ուռըն կանաչ է այգոյս,
Որթըն բացեալ է տընկոյս,
Խաղողն գոյնզգոյն այգոյս,
Ծառեր-տունկըն շատ՝ այգոյս... (*Աղթամարցի*, էջ 257)

Հետաքրքիր է, որ տաղի մէկ այլ տարբերակում Այգեպանի հեռանալով քանդւում է նաեւ այգին, որն այս դէպքում արդէն տուեալ անհատի կեանքի խորհրդանիշն է.

Ծաղկունքն վերացան յայգոյս,
Վարդըն թափաւ իմ այգոյս,
Ցանկըն քակեցաւ յայգոյս,
Ահա որ ելայ յայգոյս... (*Աղթամարցի*, էջ 264)

Ճիրաւի, այս տաղը միջնադարեան հայ քնարերգութեան գոհարներից է, որ համակում է իր մարդկային ու համամարդկային խորքով, «իր վայելուչ եւ ազդու հիւսուածքով»[33]։ *Այն* «կարծես Ֆրիկի՝ բախտի անարդարութեան առթիւ արած գանգատի այլ տարբերակն է»[34]։ *Այստեղ* «արտայայտուած է քրիստոնէական հաւատով ու բարոյականութեամբ սնուած անհատի եւ սէրը կեանքի նկատմամբ, եւ սիրոյ անյագուրդ ծարաւը, եւ ափսոսանքը գեղեցիկը թողնելու համար, եւ, միաժամանակ, հաւատն ու երկիւղը հանդերձեալ կեանքի հանդէպ»[35]։

***

Աղթամարցին հեղինակել է նաեւ սրբախօսական քերթուածներ։ Դեռեւս 1516ին, երիտասարդ բանաստեղծը «առ յոտըս երջանիկ րաբունապետի»՝ *Գրիգոր Արճիշեցու, շարադրել է Սրբուհի Մարինոսին նուիրուած մի ընդարձակ վարքաբանական բանաստեղծութիւն՝ հիմք ունենալով Ճայամաւուրքներում լայն տարածում գտած «Վարք Երանուհի կուսին Մարիամու, Որ Մարինոս Անուանեցաւ» վարքը*[36]։

Աւգալբեգեանի կարծիքով Աղթամարցու երկը գրուած է «իբրեւ յանձնարարութիւն կամ դաս. ուսուցիչն այդ առաջադրել է, հաւանօրէն, աշակերտի բանաստեղծական տաղանդը հունի մէջ դնելու եւ որոշակի գաղափարներ արծարծելու համար»[37]: *Այս կարծիքը չի բացառում Ակինեանի այն ենթադրութիւնը, թէ այդ թուականին* (1516) «Գրիգորիս իր ուսուցչին հետ այցելած ըլլայ Ս. Մարիննոսի վանքը, որ կը գտնուէր Հայոց Ձորի Կէմ եւ Կալպալասան (Ոստան Գաւառի) գիւղերուն մօտերը»[38]:

Լինելով Աղթամարցու բանաստեղծական երախայրիքներից, այս վարքագրական քերթուածը եւս, ինչպէս Ուռբնկարի Ս. Նշանին ձօնուած գանձը, առանձնապէս աչքի չի ընկնում գեղարուեստական բարձր արժանիքներով, թէեւ շարադրուած է բաւական աշխոյժ պատումով ու կենդանի երկխօսութիւններով: Բանաստեղծը սրբի վարքը հետաքրքրաշարժ պատմութեան ձեւով է շարադրել,

Զի ընթերցմամբ սորա զուարճանայք յոգի,
Զփառս երգեսցուք փրկչին ամենազօրի... (*Աղթամարցի*, էջ 120)

Այսինքն՝ հետաքրքրաշարժ պատմութիւնը, ինչպէս եւ այլաբանութիւնը, միջոց են, կրօնի հորինթացի պայմաններում, ժամանակի ընթերցողի մէջ քրիստոնէական հաւատի ամրապնդման համար: Իսկ դա միտուած էր ժողովրդի բարոյականութեան ու ազգային ինքնութեան պահպանմանը: Ասենք, որ Աղթամարցին որոշակիօրէն ազգային-հայրենասիրական բնոյթի քերթուածներ չի գրել, բայց տարակոյս չկայ, որ թէ՛ իբրեւ կաթողիկոս եւ թէ՛ իբրեւ բանաստեղծ ու մտաւորական նա ըստ ամենայնի կապուած է եղել իր ժողովրդին, ապրել նրա ցաւերով ու հոգսերով: Տաղերից մէկի վերջում միայն, նա ընդամէնը երկու տողով բնութագրել է մահմեդականների լծի տակ հեծող իր ժողովրդի վիճակը.

Հագարացիք օրինօք թիւր
Զազգըս խաւնձեն որպէս ըզհուր... (*Աղթամարցի*, էջ 142)

Աղթամարցու վաղ շրջանի (1519) *գործերից է նաեւ «հագարացիների» կողմից նոյն տարում Բագէշում նահատակուած Աստուածատուր Խաթաչեցու (մհ. 1519) չափածոյ վկայաբանութիւնը: Այս գործը եւս գրուած է «առ մեծ րաբունապետն» եւ հաւանաբար դարձեալ՝ վերջինիս յանձնարարութեամբ: Ի դէպ, Գրիգոր Արճիշեցին ինքն էլ հեղինակել է վկայաբանութիւններ, որոնցից մէկը վերաբերում է նշանաւոր Խոջա Միրաքին*[39]: *Վերլուծելով Աղթամարցու հեղինակած վկայաբանութիւնը, Աւգալբեգեանը յանգել է այն եզրակացութեան, որ այդ երկը «ոչ թէ կրօնական բարոզչութեան սովորական մի նմոյշ է, այլ հայ ժո-*

ղովրդի պատմական կեանքի մէկ կողմի՝ ի թիւս այլ տառապանքների, նաեւ կրած կրօնական հալածանքների գեղարուեստական վերարտադրումն ու ընդհանրացումը»[40]։

Վկայաբանութիւնից բացի Աղթամարցին Խաթաչեցուն ձօնել է նաեւ մի ներբողական տաղ։ Յատկանշական է, որ արդէն այս վաղ շրջանի գործում սրբացած վկան, որպէս «անօրինակ» մարդ, գովերգուած է աշխարհիկ սիրերգութեան պատկերներով։

Ի փըշոց նոր վարդ վառի,
Արմատ եւ շուշան ծաղկի,
Բուրէ հոտ ըսքանչելի,
Լընու ըզքիմս ամենի։

Գունով ակըն գովելի,
Տուտակ, դահանակ ոսկի... (*Աղթամարցի*, էջ 128)

Իր միւս սրբախօսական տաղում, որն առաւել մօտ է վերը քննուած կրօնական-պալատական երգերին, Աղթամարցին նոյն կերպ եւ շատ աւելի գունագեղ ներբող է ձօնել անապատական Անտոն Թերապեցուն։ Վերջինս էլ որպէս «ընտրեալ» եւ «անօրինակ» մարդ, միաժամանակ կրողն է երկնային ու երկրային գեղեցկութեան։ Ուստի եւ նա մի կողմից Արարչի յօրինած «աստուածանկար պատկեր» է, հոգեղէն պարգեւներ դիզող, «դրախտ վայելուչ ծառօք», անմահութեան հաց պարգեւող, «պսակ փառաց լուսեղէն», միւս կողմից՝ «գարուն գեղեցիկ», «երկիր զարդարեալ բուսօք», որն արեւից է իր լոյսն ընդունում, «ամպ հրաշագեղ», որ անձպայր ծովից է ցօղ առնում, «մշտաբուխ աղբեր», որով արբենում են բոլոր արարածները, վերից չաղ առած «ծաղիկ ծիածան գունով վայելուչ», երկնային ցօղից ծնուած «մաքուր մարգարիտ պայծառ», «չքնաղ վայելուչ տրպար»,

Նարդոս եւ քրքում զընուս եւ հալուէ ի հրնդկականէն.
Շարեալ պաղպաջուն ակունք, կայծ կարմիր ի Փիսոն գետէն,
Ոսկեակ, յակինթ եւ ակատ, կարկեհան բիւրեղ սառնօրէն...

Պատուական մաքուր արծաթ եւ սրբեալ անօթ լուսեղէն...

Սարդ եւ սօս, կիպար եւ նոճ, տապանակ ի յանփուտ փայտէն... (*Աղթամարցի*, էջ 190)

Ինչպէս Առաքել Սիւնեցին իր ուսուցչին գովերգելիս, այնպէս էլ Աղթամարցին այս տաղում կիրառել է ծաղիկներից նեկտար հաւաքող մեղուի փոխաբերութիւնը, բնաւ չկրկնելով իր նախորդին.

Թեւօք քո թեթեւ թրռիր, զօրանաս յամենազօրէն.
Ժամանէ ի գիտութիւն ժրաջան մեղուդ ի բրնէն.
Ի լերունքդ ի ներս շրջիս, ժողովես զփոշին ի ծաղկէն.
Լուսափայլ ղամբար կազմես, քաղցրահամ կերակուրն ի քէն: (*Աղթամարցի*, էջ 189)

Ինչպէս կրօնական-պլատոնական տաղերի որոշ հատուածներում, այնպէս էլ այստեղ բանաստեղծը այլեւայլ փոխաբերութիւններով երգել է «ընտրեալ» այր մարդու գեղեցկութիւնը, զօրութիւնն ու բանականութիւնը, ըստ երեւոյթին՝ «Նորահրաշ պսակաւոր» Վարդանանց քաջերի չնորհալիական գովերգի որոշ ազդեցութեամբ.

Չագըդ արծրուոյ ձայնէ, բարձրացիր եւ ել ի հաւէն,
Ղօղեալ հալածին քրոչունք, գերդ զինուոր ի քագաւորէն...

Ջահըդ վառ ի վառ անշէջ, փարատես զխաւարն ի տանէն,
Ռամիցըս գլուխ զինուոր, զօրանաս ի զօրավարէն...

Վարսաւոր ծառըդ կենաց, զքեզ պահէ սոսկալի սրովբէն.
Տուն իմաստութեան շինեալ ի յահեղ հրզօրի բազկէն,
Րամեալ խրնամես զազինս եւ թափես ի չար գազանէն... (*Աղթամարցի*, էջ 189-190)

Նման հատուածները նկատի ունենալով՝ Ակինեանը Աղթամարցուն համարել է «միակն ի տեսակին եւ յաջողագոյնն՝ առնական գեղի նկարագրութեան մէջ»[41]*: Անշուշտ, Աղթամարցին այդ ասպարէզում միակը չէ, բայց թերեւս իրօք յաջողագոյնն է:*

***

Աղթամարցուց պահպանուել են նաեւ երեք տաղ-ուղերձներ. երկուսը՝ ուղղուած Գրիգոր Արծիշեցուն, մէկը՝ Յովսէփ Աղթամարցուն: Վերջինիս ձօնուած տաղում գովերգւում է «ազգի պարծանք» կրթական-մշակութային գործիչը, որը, ներբողների հերոսների նման, աւանդապար գովաբանւում է իբրեւ իմաստութեան ու առաքինութեան մարմնաւորում: Տաղը գրուած է իբրեւ չափածոյ նամակ, ուր «մոլորական ի տանէ» եւ «թափառնիկ» բանաստեղծը իր ուսուցչին ուղղուած գովեստներին ու մաղթանքներին ներհիւսել է իր կարօտն ու սէրը նրա հանդէպ.

Որ եւ ըղձիւք զսիրտս յօժարէ,

Ուստի տեսնչայ զքեզ տեսանէ,
Որ ներգըրեալըս վրկայէ,
Եւ քեզ յայտնի կացուցանէ... (*Աղթամարցի*, էջ 163)

Առաւել ուշագրաւ են Արճիշեցուն նուիրուած տաղերը, որտեղ բանաստեղծի անձնական ապրումներն ու զգացումները գերակշռում են գովերգութիւնը։ Ուսուցիչն ինչ-որ պատճառով երես է թեքել իր սանից[42], եւ վերջինս նրան ուղղուած իր երկու տաղերն էլ սկսել է համանման գանգատական քառատողերով.

Գանգատ մ՛առնեմ սիրով քեզ,
Թէ միտ դընես ու լըսես,
Զծառայս քո անտես չառնես,
Չխորհուրդ սըրտիս յայտնեմ քեզ...

Այբէն մինչեւ ի Քէն քեզէ գանգատիմ ես,
Բաներս ես ո՞ւմ ասեմ, երբ դու լըսել չես.
Գրիգոր մեծ րաբունի՛, այս գըրեցի ես,
Դուն առ ու քըննէ զիմ գանգատս ու տես: (*Աղթամարցի*, էջ 155, 157)

Ինչպէս տեսնում ենք, բանաստեղծը «սիրով» *է անում իր գանգատը եւ երկու տաղերում էլ արտայայտում է իր խորին ակնածանքն ու անթաքոյց սէրը իր մեծ րաբունի-ուսուցչի հանդէպ։ Ահա երախտագէտ աշակերտի խոստովանութիւնները.*

Բաբունաբար խըրատես,
Չյիմարս ի յիմաստ ածես,
Զցրուեալս դարձեալ ժողովես
Թեւօքըդ քո ամփոփես...

Շրթամբք աստուածային համբուրեցեր զիս,
Որպէս ձուկըն ի ծովին դու սընուցեր զիս...
Ջեռեալ եւ ջերմացեալ քո սէրդ իմ սրտիս: (*Աղթամարցի*, էջ 155, 158)

Ահա եւ ուսուցչի ներբողը, ուր դարձեալ կարող ենք գտնել որոշ բանաստեղծական գիւտեր կամ, Բրիւսովի խօսքերով ասած, «բանաստեղծական հանճարի բռնկումներ»[43].

Խոնաւ հաւու նըման անտուն գիտեմ զքեզ,
Ծիծեռնեկի նըման լուկ բուն կու չինես,
Կանաչ դաշտիդ նըման պայծառացեալ ես...

Սիրամարգի նըման սաւառնացեալ ես,

Վարդի բրփի նրման աթլաս հագեր ես.
Տրնկոցրդ խրնկենոց անուշահոտ ես,
Բամ դրախտին ծառոյ նրման ծաղկեալ ես:

Յօդես՝ զանձրեւ կենաց, գարնան նրման ես,
Իւծեալ դու պարծեսցիս, թէ արեգակն ես,
Փոխանակ քեզ նրման յաշխարհս չրգտայ ես... (*Աղթամարցի*, էջ 157-159)

Այսպիսի «անօրինակ» մարդու կողմից անտեսուելը մահու չափ խոցել է գգայուն բանաստեղծին, որն առանց այդ էլ դառն ու դժուարին կեանքով է ապրել.

Ի քէն թէ զիս բաժանես
Ի այլ զրո գերիս ոչ յիշես,
Յինէն զերեսդ շրրջես,
Զիա՞րդ կենդան կենամ ես...

Վախեմ թէ մեռանիմ ես
Ի քէն հեռի եւ անտես:

Որպէս ըզջուր գրնամ ես
Ի տեղ դադար չառնում ես,
Ղարիպ կենօք շրրջիմ ես,
Կեանքս է հարամ, թէ գիտես: (*Աղթամարցի*, էջ 155-156)

Նման տողերը մի կողմից արձագանգ են բանաստեղծի ապրած աստանդական կեանքի, միւս կողմից բացայայտում են նրա մարդկային նկարագիրը:

Սակայն կենսագրական այս փաստի առիթով բանաստեղծին յաջողուել է հիւսել իսկապէս առինքնող բանաստեղծական պատկերներ, ինչպէս.

Ես եմ տարակուսեալ ի յայս աշխարհիս,
Ձինչ բոյսն աշնանային գարնան մրնամ ես...

Ի քեզ եկի ծարաւ, թէ արբուցանէս,
Լուկ զջուրդ թաքուցեր, թէ պապակիմ ես...

Յորդոր գետոց նրման անհուն գնայի ես,
Նաւաբեկի նրման ընկղմեցեր զիս... (*Աղթամարցի*, էջ 157-158)

Արճիճեցուն ձօնուած այս տողերը միջնադարեան անձնական բանաստեղծութեան արժէքաւոր նմոյշներ են, որոնք, Աւդալբեգեանի խօսքերով ասած՝ «ուղեգծում են միջնադարեան տաղերգութեան ոչ սիրային, բայց քնարական բանաստեղծութեան նոր հորիզոնները»[44]:

Ինչպէս ապացուցուած է, Աղթամարցին Ալեքսանդր Մակեդոնացու Պատմութեան մէջ ներմուծել է իր յօրինած 48, իսկ Պղնձէ Քաղաքի Պատմութեան մէջ՝ 23 կաֆաներ[45]: *Այս չափածոյ հատուածների միջոցով բանաստեղծը, հետեւելով ստեղծուած աւանդոյթին, վերաշարադրել է նշուած պատմութիւնների հետաքրքրաշարժ դրուագների բովանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ բանաստեղծօրէն արտայայտել պատմուող դրուագներին համապատասխան մտորումներ ու զգացական զեղումներ: Ահա թէ ինչպէս է մեր բանաստեղծի չուրթերով Ալեքսանդրը ողբում իր կորցրած գեղեցկութիւնն ու զօրութիւնը.*

Աւա՜ղ զիմ աւուրքս ու զկեանքս,
որ անցաւ նըմանե երազի,
Այս իմ լիալիր ճակատս
ծըրարեալ ի վարշամակի,
Աչքերս իմ ծովածաւալ
ի լուսոյ այժմիկ նըւաղի,
Իմ կարմըրացեալ այտերս
դեղնացեալ՝ գունըն թառամի:

Զօրութիւն բազկիս բարձաւ,
թուլացաւ մէջքս իմ առիւծի,
Գարշապարս յուշկապարաց
կանգնելոյ այժմիկ կարօտի:
Զյաղթող եւ զիշխօր մարդիկ
սուսերաց ճարակ արարի,
Այժըմ փոխըն դարձ եղեւ,
Իսքանդա՛ր Մակեդոնացի[46]:

Որքան էլ նման հատուածները ներհիւսուում են Պատմութեան հենքին, այսուհանդերձ, ինչպէս նկատել է Յասմիկ Սիմոնեանը, նրանք կրում են Աղթամարցու անհատական ստեղծագործութեան կնիքը եւ նշանակալից են «ոչ միայն բանաստեղծի ստեղծագործական նկարագրի, այլեւ առհասարակ մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան մէջ երեւան եկած նոր միտումների ուսումնասիրութեան տեսանկիւնից»[47]:

Ալեքսանդրի եւ Պղնձէ Քաղաքի Պատմութիւնների նկատմամբ Աղթամարցու մեծ եւ տեւական հետաքրքրութիւնը վկայում է լայն ժողովրդականութիւն վայելող ստեղծագործութիւններին եւ առհասարակ ժողովրդական բանաւոր ստեղծագործութեան նրա հոգեկան կապուածութեան մասին։ Բանաստեղծին սրտամօտ են եղել միջնադարեան ժողովրդական երգերն ու ժողովրդագուսանական հայրէնները, որոնց ոգով ու տաղաչափութեամբ (7+8) նա յօրինել է իր կաֆաներն ու մի շարք տաղեր։ Դրանց մէջ է ամենավաղ թուական կրող նրա «Եղուկ Ու Հազար Մի Վայ» տաղը (Աղթամարցի, էջ 103-106)։

Աղթամարցու նախասիրած չափերից է նաեւ 11 վանկանի երկանդամ (6+5) ոտանաւորը, որ հաւանաբար դարձեալ ժառանգել է ժողովրդական բանաւոր ստեղծագործութիւնից։ Ի դէպ, այդ չափով է յօրինուած հանրայայտ «Կռունկ, Ուստի Կուգաս» երգը։

Ահա Աղթամարցու «Խօսող Հաւքը»։

Պլպուլըն վերացաւ ի յօթըն թեւով,
Ասաց թէ հարցանեմ թռչնոցըն սիրով,
Եթէ գիտեն ինքա ասեն ինձ փութով,
Թէ չէ հանեմ յաչացս արտասուք քան զծով։

Թռչո՛ւնք, այսօր գիտէ՞ք գինչ գործեցաւ,
Ջի վարդըն վայելուչ յայգոյն վերացաւ,
Միթէ տեսել էք դուք, լսել էք համբաւ
Կամ գողըն գողացաւ կամ գի՞նչ տիրեցաւ *(Աղթամարցի, էջ 228-229)*

Հարկ է նշել, որ Աղթամարցու բանաստեղծական ժառանգութիւնը թէեւ մեծածաւալ չէ, սակայն բաւական բազմազան է տաղաչափութեան առումով։ Վերը նշուած չափերից բացի նա կիրառել է նաեւ 5, 7, 8, 9, 10 եւ 15 (5+5+5) վանկանի ոտանաւորները։ Երբեմն բանաստեղծը միեւնոյն տաղում գուգակցել է երկու տարբեր չափեր կամ նոյն չափի մէջ գուգակցել է տարբեր անդամներ։ Այդ ամէնը մեծապէս նպաստել է տաղերի բազմազան հնչողութեանը, բան այդմ նաեւ՝ դրանց յուզական ներգործութեանը։ Կարդանք Աստուածածնին ձօնուած տաղերից մէկի տունը։

Անեղին տաճար
Բանին բարերար,
Գերագոյն գովեալ, Տիրամայր,
Դու յամէն լեզուէ.

Տիրամայր, որ զԱստուած ծնար: *(Աղթամարցի, էջ 164)*

Աղթամարցին նաեւ ակրոստիքոսի վարպետ է: Նրա մի շարք տաղերում տողասկզբի, երբեմն նաեւ տողավերջի տառերով յօդւում են հեղինակի անունը կամ հայոց այրուբէնը: Ամենավաղ թուականը կրող յիշեալ տաղի կենտ տողերի սկզբնատառերով կազմւում է «Եղկելի Գրիգորիան ասել է թվին ՋԿԴ (=1515)»: Իսկ Ուրբնկարի խաչին ձօնուած մեղեդու եւ յորդորակի բանակապն է՝ «Խաչի ի խնդրոյ Վարդանա»: Առաւել բարդ բանակապ ունի Յովսէփ Աղթամարցուն ձօնուած տաղը, որի տների սկզբնատառերով յօդւում է՝ «Գրիգորիաե», իսկ վերջին տառերով՝ «Յովսէփին է»: Նման ինքնակամ կաշկանդումները դրեթէ չեն խանգարել բանաստեղծին ըստ ամենայնի արտայայտելու իր մտքի ու սրտի խօսքը: Աւելացնենք նաեւ, որ Աղթամարցին թէեւ յանգի վարպետ չէ, սակայն յաճախ ձգտել է միայանգութիւնից անցնել բազմայանգութեան, ինչը բազմազան չափերի հետ մէկտեղ նպաստել է նրա խօսքի բարեհնչիւնութեանը: Առհասարակ, Աղթամարցու տաղերը, ինչպէս նկատել է Վալերի Բրիւսովը, «կատարման բարեձեւութեամբ միջնադարեան տաղերգութեան լաւագոյններից են»[48]: *Այդ բարեձեւութեանը բանաստեղծը հասել է ոչ միայն տաղաչափական, այլեւ պատկերաւորման ու արտայայտչական միջոցների վարպետ կիրառմամբ*[49]: *Ընդսմին, ունենալով նաեւ* «գրական արտասովոր տաղանդ», *Աղթամարցին բանահիւսական ու գրական ակունքներից առած աւանդական ձեւերին* «իր անկեղծ աւիւնով այնպիսի գեղ ու փայլ» է *հաղորդել,* «որ շլացնում է ընթերցողներին»[50]: *Բացի այդ, ինչպէս տարբեր առիթներով նշեցինք, նա կատարել է նաեւ բանաստեղծական գիւտեր, ստեղծել ինքնատիպ պատկերներ…:*

Աղթամարցին կրել է նաեւ արեւելեան բանարուեստի ազդեցութիւնը, ինչի վկայութիւնն է նրա տաղերում առկայ թուրքերէնի եւ յատկապէս պարսկերէնի տարրը, որ երբեմն արտայայտուել է նաեւ ամբողջական տողերով.

Նայեաց մէկ ընդ իս աչօքդ մէստան,
Կամ քաղցրիկ խօսիր կամ տուր պատասխան.
Ճիկարում քեպապ, կօզում եաշի դան,
Կէճայ ու կումնտուզ ղըլարըմ ֆըղան: *(Աղթամարցի, էջ 208)*

Ինչպէս գրում է Ակինեանը, «Գրիգորիս պարսկական նոր գրականութեան ծանօթութեամբ կրթեց իր ճաշակը, ընդարձակեց մտքին ասպարէզը, յղկեց գրիչը: Եւ այսպէս, պարսկական ազդեցութեան տակ, կրնայ ըսուիլ, բացաւ նոր դպրոց մը հայրենի հողի վրայ»[51]: *Աղթա-*

մարցու տաղանդի ուժն ու վարպետութիւնը պարսկական պոեզիայի ազդեցութեանը վերագրելը Բարկէն Զուգասզեանը, իրաւացիօրէն, չափազանցութիւն է համարել[52]: Պարսկական իսկապէս բարձրարժէք քնարերգութիւնը թերեւս ինչ-ինչ դրական հետքեր կարող էր թողնել միջնադարի մեր այս խոշոր տաղերգուի վրայ, բայց ոչ երբեք կրթել նրա ճաշակն ու յղկել գրիչը: Եւ այն «նոր դպրոցը», որ դրական երեւոյթ է նկատել Ակինեանը, միջնադարեան հայ տաղերգութեան «արեւելեանացման» արդիւնք էր, օտարամուտ անյարիր չերտ, որ արեւելեան քաղաքական տիրապետութեան ազդեցութեան ներքոյ ակամայ պարտադրուում էր տիպարանօրէն «արեւմտեան» հայ մշակոյթին: Եւ եթէ Բրիւսովն, իր հերթին որոշ ծայրահեղութեան մէջ ընկնելով, գրել է, թէ «Աղթամարցու պատկերները, համեմատութիւնները, ամբողջ ոգին միանգամայն արեւելեան են»[53], ապա դրանում մենք Աղթամարցու արժանիքը չենք նկատում եւ ոչ էլ համարում ենք նրա «մեղքը», այլ ժամանակի պարտադրանքը, որի ազդեցութեան տակ Աղթամարցուց (մասամբ նաեւ նրա նախորդներից) սկսած մինչեւ Սայեաթ-Նովա (1712-1795), մեր տաղերգութիւնը ստիպուած է եղել տուրք տալու հայկական ոգուն խորթ այդ ճաշակին: Ահա թէ ինչու, Էջոյի ընկալմամբ, պարսկական տարրը «խճողել է» Աղթամարցու տաղերը[54]: Պատահական չէ, որ իր յետագայ զարգացման ընթացքում հայ բանաստեղծութիւնը ձգտել է թօթափել այդ արեւելեան նստուածքը եւ հասնել իր ազգային ակունքներին:

Վերադառնալով Աղթամարցուն, ասենք, որ արեւելեան պոեզիայի որոշակի ազդեցութեամբ հանդերձ, նա կարողացել է հարազատ մնալ հայ բազմադարեան քերթութեանը՝ ոչ միայն տաղերի «կատարման բարեձեւութեամբ» ու «քրիստոնէական գաղափարներով»[55], այլեւ ոգով կամ ընդհանուր հնչերանգով: Ըստ այդմ, ի դէմս նրա ունենք մի իսկական խոշոր ազգային բանաստեղծ: Ահա է ապացուցում նրա ստեղծագործութեան անգամ ամենապարզ քննութիւնը, որ փորձեցինք կատարել վերեւում, ինչպէս նաեւ պարսկական բանաստեղծութեան հետ նրա աղերսների քննութիւնը, որ կատարել է Արմանուշ Կոզմոյեանը յանգելով հետեւեալ եզրակացութեան. «Այս ամէնով հանդերձ, Աղթամարցին հարազատ է իր գաղափարախօսութեանը, իր հաւատին, իր էթնօմշակութային աւանդոյթներին»[56]:

Աւարտելուց առաջ անհրաժեշտ է նշել նաեւ հետեւեալը: ԺԵ. դարի «ընդմիջումից» յետոյ Գրիգորիս Աղթամարցին չարունակեց ԺԳ.-ԺԴ. դարերի բանաստեղծներ Կոստանդին Երզնկացու եւ Յովհաննէս Թլկու-

բանցու աշխարհիկ երգը։ Ու չնայած հոգեւոր պետ լինելու հանգամանքը նրան խանգարեց հասնելու նշուած բանաստեղծների աշխարհիկ երգի անկաշկանդութեանը, սակայն նա կարողացաւ իր տաղերում համօրէն միահիւսել հոգեւորն ու աշխարհիկը եւ ստեղծել մի նորօրինակ եւ ինքնատիպ քնարերգութիւն։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Մկրտիչ Պատուրեան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», Բազմավէպ, 1905, էջ 492։*

[2] *Գրիգորիս Աղթամարցի, XVI դ., աշխատասիրութեամբ Մալխս Աւդալբեգեանի, Երեւան, 1963, էջ 16։*

[3] *Ներսէս Ակինեան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», Հանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 33; Աղթամարցի, էջ 14։*

[4] *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Ճիշատակարաններ, մասն Բ, կազմեց Լեւոն Խաչիկեան, Երեւան, 1958, էջ 573։*

[5] *Ակինեան, էջ 33։*

[6] *Աղթամարցի, էջ 16։ Այս եւ Մարգարէ Արճիշեցու վկայութեան հիման վրայ պէտք է ենթադրել, որ Զաքարիա Դ. կաթողիկոսին (գահակալած 1489ից) յաջորդել է նրա եղբայր Զաքարիա Ե. Աղթամարցին, որ գահակալել է մինչեւ մօտ 1496։*

[7] *Ակինեան, նոյն տեղում։, Աղթամարցի, էջ 15-16։*

[8] *Պատուրեան, էջ 492; Աղթամարցի, էջ 13։*

[9] *Աւդալբեգեան, էջ 19 եւ յաջորդող էջերը։ Աւդալբեգեանը վրիպելով՝ Գրիգոր Զորթան Արճիշեցուն նոյնացրել է Գրիգոր վարդապետ Կաֆացու հետ (տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 21-22)։*

[10] *Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 441։*

[11] *Աղթամարցի, էջ 20, 143, 150։*

[12] *Ն. Ակինեան, Զաքարիա Եպիսկոպոս Գնունեաց, Վիեննա, 1910 էջ 7; Աղթամարցի, էջ 26։*

[13] *Գ. Ծովսէփեանց, «Գրիգորիս Աղթամարցի», Արարատ, 1919, էջ 11-12։*

[14] *Աղթամարցի, էջ 28-43։*

[15] *Տե՛ս՝ Գարեգին Ծովսէփեանց, «Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու Մասին», Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 56։*

[16] *Աղթամարցի, էջ 47։*

[17] *Աղթամարցի, էջ 104։*

[18] *Աղթամարցի, էջ 105։*

[19] *Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր եւ Գանձեր, աշխատասիրութեամբ Արմենուհի Քէօշկերեանի, Երեւան, 1981, էջ 124։*

[20] *Ակինեան, էջ 40։ Այս ճիշտ դիտողութիւնից անմիջապէս յետոյ Ակինեանը յայտնել է մեզ համար անընդունելի մի կարծիք, ըստ որի «Այս տաղերու մէջ երգած է Գրիգորիս իր եղբայրը Ամիր Գուրգէն, զոր կաթողիկոս կը սիրէր»։ Ըստ ոմանց, նաեւ մեզ, այս առնուազն եղբօր գոյութիւնն իսկ հարցական է։ Շատ աւելի անընդունելի է Զէյմս Ռասէլի այն կարծիքը, թէ Աղթամարցու «Դու ես Արեգակ, Լուսին ի Լմանն տաղում կարելի է դիտարկել միասեռական սիրոյ դրսեւորումներ (տե՛ս՝ James R. Russell, *Armenian and Iranian Studies*. Harvard Armenian Texts and Studies, 9, Cambridge,*

Massachusetts, 2004, էջ 507)։ *Սա ընդամէնը հայ միջնադարեան տաղերգութեան աւանդոյթներին ու գարգացման տրամաբանութեանը անհաղորդ լինելու արդիւնք է։*

[21] *Նարեկացի, Տաղեր Ը. Գանձեր*, էջ 118։

[22] *Ակինեան*, էջ 39։

[23] *Աղթամարցի*, էջ 72։

[24] *Տե՛ս՝ ծանօթ. թիւ 37։*

[25] *Աղթամարցի*, էջ 83։ *Համոզիչ չեն այն կարծիքները, թէ իբր Աղթամարցին վարդին եւ սոխակին նուիրուած տաղերում այլաբանօրէն պատկերել է ժամանակի հայ քաղաքական կեանքը եւ կամ սգացել է իր վաղամեռիկ եղբօր մահը (տե՛ս՝ Աղթամարցի*, էջ 87-89)։

[26] *Աղթամարցի*, էջ 86։

[27] *Մանուկ Աբեղեան, Երկեր*, հտ. Դ, Երեւան, 1970, էջ 498։

[28] *Ա. Մադոյեան, Միջնադարեան Հայկական Պօէմը*, Երեւան, 1985, էջ 278։

[29] *Վալերի Բրիւսով, Հայաստանի Եւ Հայ Կուլտուրայի Մասին*, Երեւան, 1967, էջ 92։

[30] *Աղթամարցի*, էջ 254-283։ *Ընդունելի են Աւդալբեգեանի փաստարկները թագուստ այն բանի, որ այս տաղի հեղինակը Գ Ա է (տե՛ս՝ Աղթամարցի*, էջ 312-324)։ *Ճիշտ կը լինէր, սակայն, եթէ նա կազմէր եւ բնագրերի բաժնում գետեղէր միայն տաղի հեղինակային բնագրին հնարաւորին չափ մերձ մի համահաւաք բնագիր՝ մէկ տասնեակի հասնող տարբերակները բերելով ծանօթագրութիւնների մէջ։ Հանգուցեալ գրականագիտուհին փորձել է ապացուցել նաեւ, որ Աղթամարցու գրչին է պատկանում յայն տարածում գտած եւ տարբեր հեղինակների վերագրուած «Գարունն է Բացուեր, Վարդն ի Պաղչանին» տաղը, որը նոյնպէս հրատարակել է մի շարք տարբերակներով (տե՛ս՝ Աղթամարցի*, էջ 238-253)։ *Որոշ ձեռագրերի վկայութեամբ, այս տաղը երգելով տարածել է Յակոբ Նետարեցից Արծկեցին, որն ըստ Աւդալբեգեանի, «Գրիգորիսի ժամանակակիցն է ուղղակի իմաստով. եթէ անձամբ ծանօթ էլ չլինի նրան, ապա շատ լաւ եւ անմիջականօրէն կարող է ծանօթ լինել Աղթամարցու ստեղծագործութիւններին» Աղթամարցի*, էջ 309)։ *Այստեղ է, որ վրիպել է գրականագիտուհին։ Յակոբ Արծկեցին ԺԵ. դարի բանաստեղծ է՝ վախճանուած 1501ին։ Հետեւաբար նա չէր կարող ծանօթ լինել 1510ականներին գրական ասպարէզ իջած Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործութիւններին։ Ինչ վերաբերում է «Գարունն է Բացուեր, Վարդն ի Պաղչանին» տաղին, ապա այն ստեղծուել է ամենաուշը ԺԵ. դարում, թէեւ կարող էր աւելի վաղ շրջանին վերաբերել։ Նշենք, որ Յակոբ Արծկեցին երգելով տարածել է նաեւ ԺԳ-ԺԴ. դդ. բանաստեղծ Կոստանդին Երզնկացու տաղերը (տե՛ս՝ Աղթամարցի*, էջ 310)։

[31] *Ընդունելի չէ Աւդալբեգեանի այն բնորոշումը, թէ այս տաղը «բազմիմաստ ստեղծագործութիւն» է եւ կարող է ընկալուել նաեւ իբրեւ հոգու եւ մարմնի պայքարի այլաբանութիւն, ինչպէս նկատել է Նիկողայոս Մառը (տե՛ս՝ Աղթամարցի*, էջ 95)։

[32] *Աբեղեան*, էջ 493։

[33] *Լէօ, Երկերի ժողովածու*, հտ. 3, Երեւան, 1969, էջ 215։

[34] *Բրիւսով*, էջ 92։

[35] *Աղթամարցի*, էջ 97։

[36] *Տե՛ս՝ Լեւոն Մելիքսէթ-Բեկ, «Գրիգորիս Աղթամարցու «Վարք Մարինոսի» Պօէմը Եւ Նրա Նախատիպը», Տեղեկագիր*, 1945, թիւ 2, էջ 77-89։ *Քերթուածը եւ նրա վերլուծութիւնը տե՛ս՝ Աղթամարցի*, էջ 48-51, 107-120։

[37] *Աղթամարցի*, էջ 48։

[38] *Ներսէս Ակինեան, Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի, Վիեննա, 1958, էջ ՀԹ։*

[39] *Տե՛ս՝ Ժ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Ցիշատակարաններ, մաս Գ, էջ 82-83ի ծան.։*

[40] *Աղթամարցի, էջ 51-52։*

[41] *Ակինեան, էջ 40։*

[42] *Ալդալբեգեանի կարծիքով, որ հաւանական ենք համարում, Գրիգոր Արծիշեցին դժգոհ է եղել Աղթամարցու այլաբանական տաղերից, որոնց մէջ «տեսել է աւելի աշ-խարհիկ զգացումներ» Աղթամարցի, էջ 77)։*

[43] *Բրիւսով, էջ 92։*

[44] *Աղթամարցի, էջ 63։*

[45] *Տե՛ս Յասմիկ Սիմոնեան, Հայ Միջնադարեան կաֆաներ (X-XVI դդ.), Երեւան, 1975, էջ 103, 158-159։*

[46] *Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, աշխատասիրութեամբ Յասմիկ Սիմոնեանի, Երեւան, 1989, էջ 353։*

[47] *Սիմոնեան, էջ 267։*

[48] *Բրիւսով, էջ 92։*

[49] *Այս կապակցութեամբ տե՛ս Վարագ Ներսիսեանի Հայ Միջնադարեան Տաղերգութեան Գեղարուեստական Միջոցները, Երեւան 1976, էջ 33 եւ յաջորդող էջերը։*

[50] *Աբեղեան, էջ 493։*

[51] *Ակինեան, էջ 39։*

[52] *Տե՛ս Բաբկէն Զուքասեան, Հայ-իրանական Գրական Առնչութիւններ, Երեւան, 1963, էջ 129-130։ Ընդունելի չէ նաեւ Ալդալբեգեանի այն կարծիքը, թէ Աղթամարցին իր տաղերի մէջ ներհիւսելով այլաբեղու ժողովրդապաշտութիւնները, «առաւել մտերմութիւն ու ջերմութիւն է հաղորդել իր երգերին» (Աղթամարցի, էջ 98)։*

[53] *Բրիւսով, էջ 92։*

[54] *Լէօ, էջ 214։*

[55] *Բրիւսով, էջ 92։*

[56] *Արմանուշ Կոզմոյեան, Հայոց Եւ Պարսից Միջնադարեան Քնարերգութեան Համեմատական Պոէտիկան (10-16-րդ դդ.), Երեւան, 1997, էջ 152։*

THE GREATEST POET OF THE 16TH CENTURY GRIGORIS AGHTAMARTSI

(Summary)

HENRIK BAKHCHINIAN

16th century Armenian poetry bore witness to the times. Several poets active in this period, both on and off the Armenian highland, continued and developed the best poetic traditions of the previous centuries. Their works are closer to the popular atmosphere, unhindered by religious and ideological constraints.

Grigoris Aghtamartsi, the greatest poet of the century, was born in late 15th century. He was descended from the noble family of the Artsrunis. His grandfather was anointed 'king' in 1466, while two of his uncles became Catholicos. He himself was anointed Catholicos of Aghtamar in 1512.

This talented poet was a scribe and a miniaturist too.

Bakhchinian highlights the thirty or so poetic works of Grigoris, the first of which dates back to 1515. He highlights the optimistic mood of Grigoris's poetry, including the rose and the nightingale allegory by which Grigoris expresses his worldly feelings and thoughts, the dilemma of serving the demands of both body and soul, the human aspect of the characters Grigoris depicts and the aesthetic means he uses in his endeavor.

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՓՈՒԼԸ

ՎՐԷԺ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Հայոց գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի (մօտ 362-440) պատանեկան տարիներն անցան Հայոց Արշակունիների թագաւորութեան քաղաքական հոգեվարքի պայմաններում, որն ի վերջոյ 387ին հանգեցրեց Հայաստանի առաջին բաժանմանը երկու հզօրագոր ախոյեանների՝ Հռոմէական Կայսրութեան եւ Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ։ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը դադարեց միասնական պետութիւն լինելուց եւ ընկաւ վերոյիշեալ երկու մրցակից ախոյեանների գերիշխանութեան տակ։ Ե. դարի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին դառնացած գրում է, որ այդ բաժանումից յետոյ «անկաք ի ստրկութիւն, եւ խոնարհեալք յանարգութիւն անողորմութեամբ գտեալք ի բաժանումն»[1]։

Ստեղծուած պայմաններում հայ ժողովրդի գոյապահպանման հզօր ու անկապտելի միջոցը դարձաւ նրա հոգեւոր անկախութիւնը, որի դարբնողը Հայաստանեայց առաքելադրոշմ Եկեղեցին էր։ Եկեղեցուն վճռորոշ դեր էր վերապահուած նաեւ երկրի հասարակական-քաղաքական զարգացման գործընթացներում։ Քրիստոնէութիւնը թէեւ պետական էր հռչակուել տակաւին հայոց եպիսկոպոսապետ Գրիգոր Ա. Լուսաւորչի (գահակալել է 302-325ին) ժամանակներից, սակայն մէկ դար ձգուող ժամանակամիջոցում չյաջողուեց այն հայացնել եւ դարձնել հոգեւոր ազգու գործօն։ Մանրակրկիտ այդ իրողութիւնը նկատի առնելով, 387ից հայոց կաթողիկոսի գահաթոռին բազմած Սահակ Ա. Պարթեւը՝ Ներսէս Ա. Մեծ կաթողիկոսի (գահակալել է 353-373ին) որդին եւ Լուսաւորչի փառապանծ տան վերջին արու ժառանգն, իր չուրջը համախմբեց երկրի չնորհաւոն ու մտացի ոյժերին եւ լիաբուռն ջանքերով հոգ տարաւ ժողովրդին հոգեւորապէս զինելու եւ վերահաս գոյամաքառումներին դիմակայելու համար։ Նրա զինակիցը դարձաւ Մեսրոպ Մաշտոցը։ Սահակի ու Մաշտոցի լուսաւորչական, հայրենանուէր գործունէութեամբ Հայաստանն ապրեց աննախադէպ մտաւոր գարթօնք։

Մաշտոցի աշակերտ եւ կենսագիր Կորիւնի հաւաստմամբ, «էր Մաշթոց...ի Տարօնական գաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ, որպի առն երանելւոյ Վարդան կոչեցելոյ»։ Պատմիչը Մաշտոցի հօրը յիշում է «երանելի» մակդիրով, թերեւս նկատի առնելով նաեւ հոգեւորական դասին նրա

պատկանելու հանգամանքը, որը կարող էր նպաստել, որպէսզի Մաշտոցն «ի մանկութեան տիսն» սովորի յունարէն, «վարժեալ հելլենական դպրութեամբն»[2] եւ ուսանի տակաւին Ներսէս Մեծի օրօք հիմնուած դպրոցներից մէկում։ Ըստ երեւոյթին, այսպիսի մի հանգամանքի հիմամբ է հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին գրում, թէ Մաշտոցը «սնեալ եւ ուսեալ է առ Սեծին Ներսիսի»[3]։ Եւ որովհետեւ Հայաստանի դպրոցներում ուսուցումը տարուում էր նաեւ ասորերէնով, ուստի Մաշտոցը հարկ է որ սովորէր այդ լեզուն, մանաւանդ որ այն միաժամանակ Հայաստանեայց Եկեղեցու ծիսական լեզուն էր։ Որոշ փաստեր թոյլ են տալիս կարծելու, որ Մաշտոցը տիրապետում էր նաեւ պարսկերէնին, այսինքն՝ Սասանեանների ժամանակաշրջանի պահլաւերէնին։ Հայաստանի առաջին բաժանումից յետոյ, ինչպէս յայտնի է, յունարէնն արգելուեց Մեծ Հայքի պարսկական բաժնում, ուստի հայոց թագաւորն արեաց արքայի հետ գրագրութիւնները հարկ է որ վարէր պարսից լեզուով։ Կորիւնը վկայում է, որ Մաշտոցը «եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Սեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն»[4]։ Դրան անչուշտ, նպաստել է լեզուների նրա իմացութիւնը։ Ըստ երեւոյթին, Հայաստանի առաջին բաժանումից յետոյ յատկապէս կարեւորուել է պարսկերէնի, իբրեւ միջպետական գրագրութիւնների միջոցի, Մաշտոցի քաջագիտակութիւնը։ Խորենացին կարեւորում է հայոց արքունիքում պարսկերէնի իմացութիւնը եւ անուղղակիօրէն դրանում Մաշտոցի հմտութիւնը։ Պատմահայրը նշում է, որ արքունիքից Մաշտոցի հեռանալուց յետոյ Վռամշապուհ թագաւորը (գահակալել է 389-414ին) մեծ նեղութիւններ կրեց «յաղագս քարտուղարի զի մինչ գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով»[5]։

Հայոց արքունիքում Մաշտոցի աշխատանքի անցնելու առնչութեամբ Կորիւնը յիշում է ոչ թէ Վռամշապուհի եղբայր եւ նախորդ Խոսրով Գ-ին (առաջին անգամ գահակալել է 385-388ին), այլ Առաւան հազարապետին, նշելով, որ դա տեղի է ունեցել «առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն»[6]։ Կորիւնի այս վկայութիւնը որոշ չափով լոյս է սփռում արքունիքում Մաշտոցի գործունէութեան վրայ եւ թոյլ է տալիս կարծելու, որ արքունի դիւանում նա վարել է հայոց հազարապետութեան իրաւասութեանը ենթակայ գործերին առնչուող գրագրութիւնները, որոնք աղերսակցւում էին երկրի

տնտեսութեանը, բնակչութեան հարկային, գանձահաստութային պարտաւորութիւններին, պարհակներին։

Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը, թագաւորական դրանը ծառայելու ընթացքում, «տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստիւն իւրոց գօրականացն»[7]։ Փարպեցին հաղորդում է, որ Մաշտոցը «զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն»[8]։ Պատմագիրը նաեւ յաւելում է, որ այդ մասին «քէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեաւ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա եւ զիւր հայերէն նշանագրացն»[9]։ Այդպիսով Փարպեցին միայն աւելացնում է Հայոց Խոսրով թագաւորի անունը, եւ նշում, որ նրա դիւանում գրագրի պաշտօն է վարել Մաշտոցը։ Իսկ Խորենացու հաւաստմամբ, Մաշտոցը Ներսէս Մեծի վախճանուելուց (373) յետոյ կարգուել է «ի դրանն արքունի...քարտուղար»[10], բայց պատմագիրը չի նշում, թէ ո՛ր թագաւորի արքունիքում է Մաշտոցը վարել այդ պաշտօնը։

Փարպեցին վկայում է, որ Խոսրով Արշակունին Հայաստանում թագաւորել է Հայաստանի առաջին բաժանումից (387) անմիջապէս յետոյ[11]։ Այդպիսով, Մաշտոցը Հայոց թագաւորի դիւանում աշխատանքի է ընդունուել 387ից յետոյ։ Փարպեցու վկայութիւնը հաւաստի է։ Ըստ ակադեմիկոս Ց.Մանանդեանի, Փարպեցին օգտուել է ցարդ անյայտ մի հին սկզբնաղբիւրից[12] կամ, հաւանաբար, նա ձեռքի տակ ունեցել է Կորիւնի երկասիրութեան սկզբնագիր օրինակը, որը մեզ չի հասել[13]։

Ենթադրւում է, որ Մաշտոցն աշխատանքի է ընդունուել արքունի դիւանի այն դպիրների շարքը, որոնք, Բիւգանդական կայսրութիւնում մագիստրոսների դիւանատներում ծառայող «գրասենեակապետների» (officialles) պէս, միաժամանակ կատարում էին նաեւ զինուորական ծառայութիւն[14]։ Հաւանաբար, Հայոց արքունիքում պաշտօնավարելու բերումով է Մաշտոցը մտել զինուորական ծառայութեան ասպարէզ, ըստ երեւոյթին, իբրեւ գօրքին առնչուող գրագրութիւններ վարող։ Որպէս գրագէտ ու բանիմաց անձնաւորութիւն, նա, հնարաւոր է, աչքի է ընկել արքունի դրանը, նաեւ՝ նախարարների միջավայրում, քանի որ զինուորական ծառայութիւնը վերջիններիս հիմնական զբաղմունքն էր։ Այսպէս կարծելուն թելադիր է Կորիւնի վերը յիշուած վկայութիւնը՝ իր զինուորական «արուեստիւ», իմա՝ հմտութեամբ ու ճարտարութեամբ, գօրականներին Մաշտոցի դուր գալու մասին։ Ջօրքում ծառայելու պա-

րագայում նա պէտք է գտնուէր բանակում, բնաւ չառնչուէր հոգեւոր դասի հետ[15]: *Ի դէպ՝ յատկանշելի է, որ յետագայում Ներսէս Բ. Բագրեւանդեցի կաթողիկոսի (գահակալել է 548-557ին) եւ Ներչապուհ եպիսկոպոսի կողմից սահմանուած կանոնախմբի Ե. կանոնում ասւում է, որ* «թէեւ գրակարդացք իցեն եւ պաշտաւնեայք, ընդ զինուորս կացցեն»[16]:

Հայ նախարարները մեծ նշանակութիւն էին տալիս բանակին, ի մասնաւորի, իրենց զօրաբաժիններին առնչուող գրագրութիւններին: Հայաստանի զօրքը, ինչպէս յայտնի է, համալրւում էր թագաւորական այրուձիով, իսկ պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ՝ նաեւ բոլոր նախարարների զօրամասերով: Կորիւնի հաւաստմամբ, Մաշտոցն «ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն»[17]: *Այս խօսքերից հետեւում է, որ Մաշտոցն իշխանների համար կատարել է ծառայութիւններ: Եւ եթէ նա զինուորական ծառայութեան մէջ էր, ապա բնական կը լինի կարծել, որ պէտք է վարէր նախարարների զօրագնդերի հետ առնչուող գրագրութիւնները: Բայց այդ գրադմունքը, ինչպէս վկայում է նրա կենսագիրը, Մաշտոցի տարերքը չէր: Ուստի նա, աւետարանական կանոնի համաձայն,* «ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետեւ զիշխանակիր ցանկութիւնսն...Եւ հաճեալ հրամանացն՝ ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, եւ անդէն վաղվաղակի ի միաբնակեցական կարգ մտանէր»[18]: *Ուրեմն Մաշտոցը, ուրանալով իր անձը, գտել է իր հոգու ճարակը՝ նուիրուելով քրիստոնէական հաւատի քարոզչութեանը: Փարպեցին գրում է, որ Մաշտոցը զինուորական ծառայութեան ժամանակ* «տենչացեալ կարգի վանականութեան՝ երթայ ի վանս բազմութեան եղբարց, եւ ընկալեալ զկերպարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի եւ երեւելի. հրաժարէր յամենայն աշխարհազբօս երկրաւոր զբաղմանց: Ապա յանապատական կրօնս փոխեալ՝ զարմանալի երեւէր եւ հռչակաւոր. եւ կայր յանապատս ի բազում տեղիս բարանճաւաց, մեծաւ առաքինութեամբ եւ խստամբեր վարիւք»[19]: *Կորիւնը նոյնպէս վկայում է, որ Մաշտոցը, զինուորական ծառայութիւնը թողնելուց յետոյ, ապրել է անապատականի խստամբեր կեանքով՝* «զանձն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, բաղցի եւ ծարաւոյ եւ բանջարաճաշակութեանց, արգելանաց անլուսից, խարազնագգեստ եւ գետնատարած անկողնոց»[20]:

Եկեղեցին անապատականներին պահում էր իր հսկողութեան տակ, ուղղութիւն էր տալիս նրանց գործունէութեանը: Մաշտոցն իր չուրջն էր համախմբել մի քանի միաբնակեաց աշակերտների, նրանց ուսուցա-

նում աւետարանական ճշմարտութիւնները[21]: Ուստի, նա բնականաբար պէտք է գրաւէր Հայաստանեայց Եկեղեցու հայրերի ուշադրութիւնը: Մաշտոցը «պայծառացեալ՝ ծանօթական եւ հաճոյ լինէր Աստուծոյ եւ մարդկան»[22]: Ընդամին, Կորիւնը, Մաշտոցի մասին պատմելիս, դիմում է սուրբգրական գուգահեռների, անշուշտ, նկատի ունենալով նաեւ իր ուսուցչի աստուածաշնչական գրերի կողքին: Նման գուգահեռների դիմելով Կորիւնը գլխաւորապէս ելնում է իր ուսուցչի անեղծեալ «զհաւատոցն ճշմարտութիւն»[23] փաստից, ինչը բնորոշ էր սուրբգրական գրերին, անկախ նրանից, թէ ո՛ր դասին էին պատկանում նրանք: Մաշտոցը, Կորիւնի համոզմամբ, Աստուծոյ ընտրեալներից էր, որոնց վրայ ոչ ոք չէր կարող «բիծ դնել»[24]: Պատմիչը գրում է, որ առաքեալներն Աստծուց էին թոյլտուութիւն ստացել՝ գրելու իրենց գործակիցների առաքինութիւնների, հաւատի ճշմարտութեան մասին, որպէսզի «օրինակ եւ կանոն զկնի եկելոցն պաշտիցի, որպէս ի նոյն իսկ զի բարեաց գործոց նախանձաւոր լինել ամենեցուն»[25]: Նա համոզուած է, որ «գովութիւն ամենայն աստուածասէր ընտրելոցն ի Տեառնէ է», որի նպատակն է միմեանց քաջալերելով «հասանիցեմք ի բարեացն կատարումն»[26]: Եւ առաքեալներին ի զուգակշիռ, Կորիւնը գտնում է, որ ինք Մաշտոցի վարքը գրելու համարձակութիւնը ստացել է Աստուածաշնչից եւ առաքեալներից յետոյ ստեղծուած կանոնական գրուածքներից[27]: Պատմագիրն իր երկը վերնագրել է Վարք Մաշտոցի, անշուշտ, ելնելով նաեւ իր լուսաղաւան ուսուցչի, աստուածաշնչօրէն վսեմ սրբակրօնութեան, առաքելաշաւիղ գործունէութեան փաստից:

Մաշտոցի առաջին քարոզչութեան վայրը դիցաշունչ Գողթն գաւառն էր, որի բնակիչները կառչած էին հեթանոսական հաւատալիքներին եւ մերժում էին քրիստոնէական կրօնը: Այդպիսի վայր մեկնելն, անշուշտ, ոչ մի դրական հեռանկար չէր խոստանում Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին: Վտանգներով եւ անկանխատեսելի հետեւանքներով յղի այդ ձեռնարկութեանը նրանք դիմել են կամովին, քանի որ դա էր թելադրում նրանց հաւատը, անապատականի ուխտը եւ ծանրալուծ կեցութիւնը: Մաշտոցի այդ նախաձեռնութիւնն, անշուշտ, խրախուսուել է Սահակի կողմից: Փաստօրէն, Գողթնը դարձաւ Մաշտոցի քարոզչական առաքելութեան սկզբնաշրջանի փորձաքարը: Այդտեղ աւելի կոփուեց նրա հաւատը, նրա մէջ սնուցանելով քարոզչական առաւել գործօն հո-

գեւոր միջոցների դիմելու անհրաժեշտութեան գաղափարը։ Անշուշտ, հենց այդ յեռնախորքի վրայ էր, որ նրա մէջ ծագեց հայերէնով կրօնական գրականութիւն ունենալու գաղափարը։ Իսկ առանց հայերէն գրերի բացառւում էր դրա հնարաւորութիւնը։ Մաշտոցն իրօք «առաջինն է զգացել սեփական գիր ունենալու պահանջը եւ հիմը ձգել ազգային դպրութեան»[28]։

Ճայտնի իրողութիւն է, որ քրիստոնէութիւնը պետական հռչակելու արշալոյսին այդ կրօնն ընտանի դարձաւ հիմնականում հայ ազնուական դասի միջավայրում։ Ուստի Գողթնի բարեպաշտ իշխանը սատար կանգնեց Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին։ «Ընդ առաջ ելանէր նմա,- հաւաստում է Կորիւնը,- իշխանն Գողթան, այր երկիւղած եւ աստուածասէր, որում անուն էր Շաբիթ, եւ ասպնջական հիւրամեծար գտեալ՝ բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի»[29]։

Կորիւնը, որ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում Մաշտոցի քարոզչական առաքելութեանը, ջանում է դրական երանգներ հաղորդել իր ուսուցչի քարոզչական այս անդրանիկ փորձին, անշուշտ սխալ գնահատելով այդ ընթացքում ձեռք բերուած արդիւնքները։ Պատմագիրը կարծում է, որ Մաշտոցը փութեռանդօրէն «զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին. գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր»[30]։

Սակայն, պատմագրի յետագայ չարաղրանքից երեւում է, որ դիցապաշտ գողթնեցիները բնաւ չեն փարուել նոր կրօնին։ Նրանք առերես ընդունեցին այն, քանի որ Մաշտոցին սատարում էր գաւառատէր իշխանը։ Անգամ հայոց գրերը հնարելուց յետոյ Մաշտոցն ու իր աշակերտները ստիպուած վերստին քարոզչութեան մեկնեցին Գողթն եւ յարակից չրջաններ՝ «ի սփիւռս հեթանոսաց», *որպէսզի նրանց մէջ* «զքանն կենաց սերմանիցեն»[31]։ *Գողթնում իր կատարած առաջին քարոզչութիւնից յետոյ, ինչպէս հաղորդում է Կորիւնը, Մաշտոցն ընկաւ հոգեւոր մտածումների գիրկը, առ Աստուած վերառաքելով* «առաւել աղօթս մշտնջենամոռունչս եւ բազկատարած պաղատանս...անկեալ ի ծուխս խորհրդոց, եթէ որպիսի արդեօք ելս իրացն գտանիցէ»[32]։ *Հետեւաբար, նա իր անդրանիկ քարոզչութեան ժամանակ ընկել էր գրեթէ անելանելի կացութեան մէջ, որից ելք էր որոնում։*

Կորիւնը չի նշում իր ուսուցչի հոգեւոր մտածումների բուն պատճառը, այն է՝ հայերէն գիր ու գրականութեան բացակայութիւնը։ Մինչդեռ Փարպեցին պարզ ու մեկին գրում է, թէ Մաշտոցին մտատանջում էր այն, որ «պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն»[33]։

Հայաստանում զգալի էր ասորի հոգեւորականութեան գործուն ազդեցութիւնը։ Տակաւին Լուսաւորչի օրօք, ասորերէնը քրիստոնէական միջոց էր, եւ ասորի հոգեւորականութեան զգալի մասը կառչած էր քրիստոնէութեան Ալեքսանդրեան ուղղութեանը եւ նրա որդեգրած ուղղափառ հաւատքին, որի հետեւորդներն էին նաեւ հայ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչները։ Ե. դարու հայ պատմիչ Փաւստոս Բուզանդը վկայում է, որ Լուսաւորիչն ասորի Դանիէլ քորեպիսկոպոսին կարգեց «վերակացու եւ գլխաւոր եկեղեցւոյ նահանգին Տարօնոյ, Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն»։ Աւելին. Դանիէլը համարւում էր նաեւ «վերակացու եւ հրամանատար տեսուչ եւ հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»[34]։ Լուսաւորչից յետոյ Հայաստանեայց Եկեղեցին չարունակեց պահպանել կրօնադաւանական մերձակցութիւնը Ալեքսանդրեան, ինչպէս նաեւ Եդեսիայի ասորական եկեղեցւոյ հետ։

Հայաստանի եկեղեցիներում ասորերէնով քարոզչութեան փաստն ունէր ոչ միայն կրօնադաւանական, այլեւ քաղաքական յետնախորք։ Ասորերէնը Սասանեան Պարսկաստանում պաշտօնապէս ճանաչուած քրիստոնէական եկեղեցու ծիսական լեզուն էր։ Ասորիները զուրկ էին ինքնուրոյն պետականութիւնից եւ հովանաւորւում էին պարսից արքունիքի կողմից, ուստի հակուած չէին դէպի Արեւմուտքի քրիստոնէական աշխարհը։ Այդ պատճառով ասորական քրիստոնէութիւնը վտանգաւոր չէր Սասանեան Դրան համար։ Հայոց եկեղեցում ասորերէնի ծիսական լեզու լինելու հանգամանքը յոյժ մեծացնում էր ասորի հոգեւորականութեան դերը Հայաստանի եկեղեցական միջավայրում։ Հայերէն գիր ու գրականութիւն ստեղծելը բնականաբար հանդիպելու էր այդ հոգեւորականութեան զօրեղ դիմադրութեանը եւ կարող էր սասանեան արքունիքի կողմից դիտուել որպէս քրիստոնեայ Բիւզանդիայի կողմը հակուելու փորձ։

Մաշտոցն ու Սահակը չէին կարող անտեսել այդ զօրեղ հանգամանքը։ Կաթողիկոսը հասկանում էր, որ հայերէն գրերի ստեղծումը կարող

է բախել պարսից դրան կողմից յարուցուած խոչընդոտների, ուստի նա գտաւ, որ այդ մասին անպայման պէտք է տեղեակ պահել Վռամշապուհին։ Մաշտոցը, որ քահանայ էր ձեռնադրուել Սահակի կողմից[35], անսաց նրան եւ յուսապնդուեց նրանից։ Նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում իրագործել իրենց դարակազմիկ մտայղացումը։ «Աւուրս բազումս» այդ սրբահեզ այրերն Աստծուց աղերսում էին փրկութիւն պարգեւել հայ ազգին[36]։

Հայերէն գրերի ստեղծումը ասորական եկեղեցուց վարչական եւ դաւանական ինքնուրոյնութեան յոյսեր էր ներշնչում Սահակին ու Մաշտոցին։ Բայց նրանց մտայղացումն իրագործելու ճանապարհի խոչընդոտները վերացնելու նպատակով անհրաժեշտ էր իրենց յղացումը համաձայնեցնել Հայաստանի եկեղեցական դասի ներկայացուցիչների եւ, առաջին հերթին, իհարկէ, ասորի կղերականների հետ։ Այդ նկատառումով նրանք ժողովեցին «զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն», որոնց մէջ անշուշտ, ազդեցիկ էին նաեւ ասորի կղերականները։ Սակայն, ժողովականները չկարողացան վերջնական վճիռ կայացնել, քանի որ արծարծուող խնդիրն ունէր քաղաքական սուր հնչեղութիւն։ Նրանք, գրում է պատմագիրը, «բազում հարցուփորձի եւ քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ եւ բազում աշխատութեանց համբերեալ», ի վերջոյ իրենց մտայղացումը յայտնում են Վռամշապուհին[37]։ Ըստ երեւոյթին, ժողովական այրերը երկար ժամանակ վիճաբանել են հայերէն նշանագրեր ստեղծելու շուրջը։ Հաւանաբար, ասորի հոգեւորականները կամեցել են, որպէսզի գործածութեան մէջ դրուեն Դանիէլ ասորու մօտ պահուող գրերը։ Սակայն, դրանք պակասաւոր էին, չէին արտայայտում հայերէնի բոլոր հնչոյթները։ Կորիւնը գրում է, որ նշեալ տառերը վերցուած էին ուրիշ դպրութիւնից («քաղեալք եւ յարուցեալք») եւ պիտանի չէին ուսուցանելու, գրական գործեր ստեղծելու համար[38]։ Դրանք արամէական (հին ասորական) հնացած գրեր էին[39], միանգամայն անպէտք՝ հայերի ուսուցման համար։

Ասորի հոգեւորականները հասկանում էին, որ հայերէն գրերի ստեղծումը խիստ հարուածելու է իրենց հեղինակութեանը եւ թէ՛ հայոց եկեղեցիների կամարների տակ այլեւս չեն հնչելու ասորերէն ժամերգութիւնները։ Հասկանալի է, նրանք այդ խնդիրը բացայայտօրէն չէին յարուցի, այլ տեղափոխելու էին քաղաքական հարթութեան վրայ, քանի գիտենալով, որ սասանեան տիրակալը հովանաւորում է ասորական քրիստոնէութեանն իբրեւ Բիւզանդական Եկեղեցուն հակակշռուող ոյժի[40]։ Այդ ծանրակշիռ հանգամանքը, անշուշտ, վճռական ազդեցութիւն կա-

րող էր թողնել նաեւ Վռամշապուհի վրայ, որի բարձր հեղինակութեամբ դաստիարակուել են Հայաստանի հոգեւորականների միջեւ ընթացող բանակռիւները եւ ընդունուել է Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ պահուող նշանագրերը բերելու առաջարկը, որ արել էին ժողովական ասորի հոգեւորականները։

Երկու տարուայ ուսուցումն ապացուցեց, որ ասորի հոգեւորականները սխալ հաշուարկ էին արել Դանիէլեան կոչուած գրերի խնդրում։ Դրանցով հնարաւոր չեղաւ աշակերտներին հայերէն ուսուցանել։ Անշուշտ, այդ ընթացքում Մաշտոցը որոշակի փորձ ձեռք բերեց հայերէնի հնչոյթներին համապատասխանող նշանագրեր յօրինելու առումով։ Այդ փորձը կարող էր վստահութիւն ներշնչել նրան՝ գրերի գիւտն իրագործելու համար։ Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը երկու տարի Դանիէլեան Գրերով դաստիարդեց հայ աշակերտներին, «որով եւ յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր»[41]։ Երկամեայ ուսուցչական աշխատանքի ընթացքում Մաշտոցը վարդապետական իր հեղինակութեամբ կարողացաւ ապացուցել, որ Դանիէլեան Գրերը պիտանի չեն ուսուցման համար։ Այդ ուշադրութեան, Սահակն ու Մաշտոցը ստիպուած էին ընդառաջել ասորի հոգեւորականներին։ Եւ Մաշտոցը՝ Վռամշապուհի հրամանով ու Սահակի համաձայնութեամբ, մեկնեց Միջագետքի Ամիդ եւ Եդեսիա քաղաքներ, որոնք Պարսկաստանի կազմում էին։ Եդեսիայում Մաշտոցին եւ իր աշակերտներին ընդունեց Բարուլաս (Կորիւնի մօտ՝ Բարիլաս) եպիսկոպոսը։ Մաշտոցը յոյս ունէր այս եպիսկոպոսի օժանդակութեամբ եւ յանձնարարականներով իր աշակերտներին ուսման տեղաւորել տեղի դպրոցներում, որպէսզի կարողանան ասորերէնից հայերէնի վերածել Մ. Գիրքը։ Հասկանալի է, դրա համար անհրաժեշտ էր ստեղծել հայերէն նշանագրեր։ Քանի որ Եդեսիան գտնուում էր Պարսկաստանի կազմում, Սասանեան Դուռը քրիստոնէաբանութեան այդ նշանաւոր կենտրոնում ընթացող կրօնադաւանական, մշակութային ձեռնարկումները դիտում էր որպէս իր ախոյեան Բիւզանդիայի եւ ընդհանրապէս Արեւմտեան Եկեղեցու դէմ նպատակաուղղուած միջոցառումներ եւ այդ պատճառով արգելքներ չէր յարուցում դրանց նկատմամբ։ Եւ հենց Եդեսիայում էլ Մաշտոցը հնարեց հայոց գրերը, որպէսզի չյարուցի պարսից արքունիքի կասկածները։ Կորիւնը գրում է, որ Եդեսիայում Մաշտոցն այդ դարակազմիկ գործն աւարտեց շատ կարճ ժամանակում[42]։ Ըստ երեւոյթին, նա, մինչեւ Եդեսիա մեկնելն, այդ ուղղութեամբ արդէն որոշ քայլեր կատարել էր, բայց հասկանալի նկատառումներով գերադասեց գրերի գիւտին առնչուող աշխա-

տանքներն աւարտել ոչ թէ Հայաստանում, այլ Եդեսիայում: Խորենացին գրում է, որ Մաշտոցը Եդեսիայում եղաւ Պղատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մօտ, որը դիւանապետ էր, բայց չկարողացաւ օգնել Մաշտոցին, հայերէն չգիտենալու պատճառով: Պղատոնի ուսուցիչ Եպիփանի աշակերտն էր Հռոփանոս անունով յոյն գրագիրը՝ Սամոսատ քաղաքից[43]: Ըստ Կորիւնի, Մաշտոցը Եդեսիայում յօրինեց հայոց գրերը՝ «վաղվաղակի ընշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք կապօք»[44]: Խորենացու հաղորդմամբ, Մաշտոցը Սամոսատում «յարուցեալ յաղօթից՝ եատեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոփանոսի կերպածեւեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխատրելով զհայերէն աբուբայսն ըստ անսայթաքութեան սիւդաբայից Հելլենացւոց»[45]: Բայց Հռոփանոսի դերը հայոց գրերի ստեղծման գործում չատ համեստ էր: Նա հասարակ գեղագիր էր, ըստ Կորիւնի՝ «գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան»[46]:

Ըստ Կորիւնի, Մաշտոցն իր աշակերտների մի մասին թողնում է Եդեսիայում, որպէսզի ասորերէն սովորեն, իսկ միւս մասին ուղարկում է Սամոսատ, որն այդ ժամանակ Բիւզանդիայի Եփրատեսիա նահանգի կազմում էր:

Թէեւ Մաշտոցն ու իր աշակերտները նախապէս, ինչպէս վերը նշուեց, մեկնեցին ասորական քրիստոնէաբանութեան կենտրոն՝ Եդեսիա, սակայն Մաշտոցը բնաւ չէր կամենում ասորական գրերի հիման վրայ հայերէն նշանագրեր յօրինել: Դանիէլեան Գրերով ուսուցման ընթացքում նա արդէն որոշակի հետեւութեան էր յանգել: Մաշտոցը հէնց սկզբից, եկեղեցու հայրերի հրահանգով, պէտք է հայերէն գրեր յօրինէր, ելնելով յունական այբուբէնի լեզուական օրինաչափութիւններից[47]: Ինքը՝ Մաշտոցը, ինչպէս տեսանք, մանկուց ձգտացել էր հելլէն դպրութեան մէջ, դաստիարակուել հելլենական քրիստոնէաբանութեան ոգով: 387ից յետոյ, Հայաստանի եկեղեցիներին իրրեւ ծիսական լեզու թողլ տրուեց միայն ասորերէնը, որից ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում: Մաշտոցը, ինչպէս վկայում է Փարպեցին, «յարաժամ տրտմէր...տեսանելով զմեծ ջանն եւ զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս. որք բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն

անշահութիւն յանկրութենէ լեզուին ասորւոյ»[48]: *Բացի այդ, Մաշտոցն իր քարոզչական առաքելութեան բերումով պէտք է որոշ ծանօթութիւն ունենար ասորերէնին, յանգէր այն մտքին, որ նրա հնչոյթները չեն համապատասխանում հայոց լեզուին, ուստի բացառւում է այդ լեզուի գրերի հիման վրայ հայերէն տառեր յօրինելը: Նա նախընտրեց յունարէնն իրբեւ աւելի բարձր զարգացած գիտութեան եւ մշակոյթի լեզու, որի այբուբէնն առաւել կատարեալն էր համաբւում ժամանակի քրիստոնէական աշխարհում:*

Կորիւնը գրում է, թէ Մաշտոցը Սամոսատում հայոց գրերը «միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ»: Ապա, նա իր երկու աշակերտների հետ ձեռնարկում է թարգմանութիւնների գործը, սկսելով Հին Կտակարանի Սողոմոնի Առակներից, «որ եւ գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչին»[49], այսինքն՝ Հռոփանոսի: Խորենացին գրում է, որ Սամոսատում Մաշտոցն ու իր աշակերտները հայերէնի են թարգմանել Աստուածաշնչի գրքերը՝ «բովանդակելով զքսան եւ զերկու յայտնիսն»[50]: Հաւանաբար, պատմահայրը «քսաներկու գրքերի» տակ նկատի է առել Հին Կտակարանի կանոնն ըստ եբրայականի, որի համաձայն, Հին Կտակարանը բաղկացած էր քսաներկու գրքերից: Հայաստանում այն ծագում էր ասորական խմբագրութիւնից՝ «Պեշիտտա»յից, որը Պարսկաստանի մէջ հեղինակութիւն էր վայելում, չնորհիւ ասորական եկեղեցու քաղաքականապէս արտօնեալ կացութեան[51]: Պէտք է կարծել, որ «Պեշիտտա»ն հայերէնի թարգմանուել է Եգեսիայում: Զգուշաւոր նկատառումներով Մաշտոցն ու իր աշակերտները երկար ժամանակ չէին մնայ Բիւզանդիայի սահմաններում, որպէսզի չյարուցէին Սասանեան Դրան կասկածանքը: Հաւանաբար, Սամոսատում Մաշտոցն ու իր աշակերտները յունարէնից հայերէնի են վերածել Ս. Գրքի մի փոքր ու դիւրամատչելի մասը՝ իրատներ պարունակող Սողոմոնի Առակները, որպէսզի պարզեն, թէ Մաշտոցի հնարած գրերը որքա՛նով են ներդաշնակում հայոց լեզուի հնչոյթներին: Մաշտոցը գործում էր Սահակի հրահանգներով: Խորատես Սահակը Մաշտոցին թոյլ չէր տայ երկար ժամանակ մնալ Սամոսատում: Խորենացու հաւատամքով, Սահակը Ս. Գրքի թարգմանութիւնն սկզբում կատարել է ասորերէնից[52], հաւանաբար, բիւզանդասիրութեան մէջ չմեղադրուելու համար: Բայց Սահակն ու Մաշտոցը կամենում էին իրենց աշակերտներին հմուտ դարձնել թէ՝ յունարէնի եւ թէ՝ ասորերէնի մէջ: Եգեսիայում հայերէն գրերը հնարելուց յետոյ Մաշտոցն իր աշակերտների մի մասին թողեց այդ քաղաքում՝ ասորերէնի

մէջ խորանալու համար, միւսներին ուղարկեց Սամոսատ՝ յունարէնը իւրացնելու նպատակով[53]:

Հայերէն գրերի գիւտի չնորհիւ քրիստոնէական աշխարհի հետ Հայաստանեայց Եկեղեցու հաղորդակցութիւնն սոացաւ նոր որակ եւ ձեռք բերեց գաղափարաբանական նոր եզրեր: Մայրենի լեզուով, գիր ու գրականութեամբ զինուած Հայաստանեայց Եկեղեցին գաղափարաբանական առումով սոացաւ յաւելեալ ներոյժ:

Կորիւնի վկայութիւնից երեւում է, որ Եդեսիայի եւ Սամոսատի եպիսկոպոսները փոխադարձ համաձայնութեամբ սատարել են Մաշտոցին: Պատմիչը գրում է, որ Սամոսատում՝ Հռոփանոս գրչի ձեռքով հայոց նորաստեղծ գրերը գեղագրական տեսքի բերելուց յետոյ, Մաշտոցը «առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին եւ հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ յորոց նախընկալեալ եղեւ, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրս աստուածատուրս. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց եւ յամենայն եկեղեցեաց բարձրանային ի փառս Աստուծոյ, եւ ի մխիթարութիւն աշակերտելոցն ոչ սակաւք»[54]: Պատմագիրը չի նչում Սամոսատի եպիսկոպոսի անունը[55], մինչդեռ, ինչպէս նչուել է, նա յիշում է Եդեսիայի եւ Ամիդի եպիսկոպոսների անունները՝ Բարիլաս եւ Ակակիոս, գուցէ նկատի առնելով Հայաստանի ասորի հոգեւորականութեան հետ նրանց մերձակցութիւնը: Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը, հայերէն նշանագրերը հնարելուց յետոյ, Հայաստան վերադարձաւ Եդեսիայից, որա հոգեւոր առաջնորդներից «առեալ թուղթս աւետագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգեւօքն»[56]: Անչուշտ, Մաշտոցի կողմից գրերի գիւտի աւետիսն ազդարարող գրութիւնը Հայաստան բերելն ինքնանպատակ չէր: Աւետագիրը պարսկամէտ, ասորի հոգեւորականութեանը պէտք է հաւաստէր, որ Մաշտոցեան Գրերը հնարուել են եւ Մ. Գիրքը թարգմանուել է Եդեսիայի հոգեւոր հայրերի գիտութեամբ ու սատարմամբ: Նչուած աւետագիրը պէտք է դառնար ասորական եկեղեցու հետ Հայաստանեայց Եկեղեցու համագործակցութեան ձեռնարկմամբ հայերէն գրերի ստեղծման գրաւոր վկայութիւնը, որը հարկ եղած դէպքում ի ցոյց էր դրուելու նաեւ պարսից դրանը:

Կորիւնը եւ նրա հետեւորդութեամբ հայ միւս մատենագիրները Մաշտոցեան Գրերը համարում են «աստուածատուր նշանագրեր», կամենալով զուգահեռներ անցկացնել Մաշտոցի ու աստուածաշնչեան Մովսէս մարգարէի միջեւ: Ինչպէս որ Աստուծոյ կողմից Մովսէսին չնորհուեցին հրէից օրէնքները, նոյն կերպ Մաշտոցն արժանացաւ Տիրոջ ա-

մենալից չնորհներին՝ ստեղծելով հայոց գրերը։ Այդպիսով, գրերի գիւտը համարուել է աստուածաշնչօրէն մեծ ու վեհաշուք երեւոյթ, որը վեր պէտք է լինէր սովորական մահկանացուի ոյժերից։ Աստուածատուր կամ քրիստոսատուր համարելու փաստն ինքնին ազդանշում էր, որ հայերէն գրերը քրիստոնէական կրօնի կողմից հայ ազգին ընձեռնուած հոգեներոյզ պարգեւ է։ Կորիւնը նաեւ հաւաստում է, որ Մաշտոցը «սուրբ աջովն իւրով» ստեղծեց հայերէն նշանագրերը[57]։ Պատմագիրը չի մոռանում նշել նաեւ, որ եթէ Մովսէսը Սինա լերան վրայից աստուածատուր օրէնքները ձեռքին իջնելիս հանդիպեց «վրէժագործ ժողովրդեանն», որոնք երկրպագում էին ձուլածոյ կուռքին, եւ նոյնիսկ լացացրին Մովսէսին, Մաշտոցն «ինքն իւրով» համակւում է «հոգեւոր մխիթարութեամբ», քանի որ գիտէր «զընդունելեացն յօժարութիւնն»[58]։ Ցայտնի է, թէ ժողովուրդն ինչպիսի յաղթացնծանքով դիմաւորեց Եգեսիայից վերադարձող Մաշտոցին ու նրա աշակերտներին։

Կորիւնն աստուածային հրամանով կատարուած է համարում հայոց գպրութեան ստեղծումը, առաջին հերթին նկատի առնելով Ս. Գրքի թարգմանութիւնն ու բազմացումը։ Սահակն ու Մաշտոցը, ըստ Կորիւնի, կատարեցին աստուածային գործը՝ «զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել, մանաւանդ հայեցեալ ի տեառնաբարբառ հրամանացն բարձրութիւնն, որ առ երանելին Մովսէս եկեալ, վասն ամենայն իրացն եղելոց»[59]։ Կորիւնացին Մաշտոցի կողմից վրաց գրերի ստեղծումը եւս համարում է աստուածաշնորհ պարգեւ։ Պատմահայրը գրում է. «իսկ Սեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ եւ նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ եւ եպիսկոպոսին Մովսիսի»[60]։

Կորիւնը գրերի գիւտից յետոյ Հայաստանում ծաւալուած կրթական գործը եւս դիտում է իբրեւ աստուածային շնորհ, գրելով. «Այրարատեան գաւառին՝ ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»[61]։ Պատմագիրը հաւաստում է նաեւ, որ «սիւնք եկեղեցւոյ», այսինքն՝ Սահակն ու Մաշտոցը, կատարում էին Քրիստոսի աւետարանիչների գործը, Հայոց Աշխարհի բոլոր հորիզոններում սփռելով քրիստոնէութեան հոգեներոյզ գաղափարները[62]։

Այս եւ համարենյթ այլ որակումներ նպատակ ունէին հայոց գրերի ու գպրութեան ստեղծումը ներկայացնել իբրեւ աստուածաշնորհ մեծագործութիւն։ Հարկաւ, Հայաստանում քրիստոնէութեան ամրակայաց-

ման առումով Մաշտոցին եւ նրա վեհասքանչ գործին նման դեր էր վերապահուած։ Բնաւ պատահական չէր, որ յետագայում՝ ԺԲ. դարում, կարապետ Եպիսկոպոս Սասնեցին, Մաշտոցի մասին գրած ճառ-ներբողեանի մէջ, գրում է, որ երբ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ Եդեսիայից վերադարձաւ Հայաստան, Սահակն ու նրան ուղեկցող հոգեւորականները համբուրեցին նրան, «իբրեւ զնոյն ինքն զՅիսուս, եւ կամ զաշակերտս նորա»[63]։

Անշուշտ, Սահակը եւս մեծ երախտիք ունէր հայոց գրերի ստեղծման գործում։ Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեամբ, գրում է Կորիւնը, «աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր. յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, եւ յառաջադէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հատասարելոցն՝ հայաբարբառ հայերէնախօսք գտան»[64]։ *Ս. Գրքի թարգմանութիւնից յետոյ, Սահակն ու Մաշտոցն՝ իբրեւ «սիւնք եկեղեցւոյ միջամուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել, գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դասս դասս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան, բաւականս եւ առ ի զայլսն զեկուցանելոյ»*[65]։ *Նրանց կրթալուսաւորչական եւ թարգմանչական գործունէութիւնը համընկաւ Պարսկաստանում ստեղծուած կրօնական նոր իրադրութեան հետ։ 420ականների սկզբին հիմնուեց Պարսկաստանի քրիստոնէական եկեղեցին, որը Տիգրոնում գումարուած եկեղեցաժողովում ընդունեց Նիկիայի առաջին տիեզերաժողովի (325) հաստատած Հաւատոյ Հանգանակը։ Թէեւ Տիգրոնի քրիստոնէական եկեղեցին հետեւեց Անտիոքի եկեղեցու աստուածաբանական աւանդներին*[66], *այն, պարսից Վռամ Ե. Գոռ արքայի օրօք (420-439), խզեց իր կապերը Արեւելքի (այդ թւում նաեւ Անտիոքի) քրիստոնէական եկեղեցիների հետ։ Այս քայլն, անշուշտ, ունէր քաղաքական յետնախորք եւ նպատակամիտուած էր վերացնել Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիայի քրիստոնէական եկեղեցիների միջեւ ձեւաւորուած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը*[67]։

Եդեսիայի ասորական եկեղեցին հաւատարիմ մնաց Ալեքսանդրիայի եկեղեցու հետ ունեցած աւանդական կապերին։ Եդեսիայի աթոռի եւ Հայաստանեայց Եկեղեցու միջեւ եղած կրօնադաւանական առնչութիւնների խորացմանը էապէս նպաստեց այն հանգամանքը, որ հայ հոգեւորականները չարունակեցին հետեւել Ալեքսանդրիայի եկեղեցու դաւանական սկզբունքներին։

Սահակի ու Մաշտոցի նպատակասլաց ջանքերի շնորհիւ Հայաստանում դրուեցին կրթա-լուսաւորական համակարգի հիմքերը: «Ի կողմանց եւ ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին,- գրում է Կորիւնը,- յորդեալք եւ դղդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ»[68]: Պատմիչի կողմից աստուածային համարուող գիտութեան յորդարուխ աղբիւրը Վաղարշապատ մայրաքաղաքում էր, ուր, ըստ երեւոյթին, բացուել էր աստուածաբանական վարդապետանոց, որտեղ պատրաստւում էին քարոզիչներ, ինչպէս նաեւ ուսուցիչներ՝ դպրոցներում դասաւանդելու համար: Այդ կրթարանում Սահակն ու Մաշտոցը «կանոն եւ օրինակ զիւրեանց ամենայն արգասիս եղեալ, եւ պատուիրեալ կալ ի նմին կանոնի»[69]:

Սակայն Մաշտոցը երկար չմնաց Վաղարշապատում եւ վերստին նետուեց քարոզչական առաքելութեան յորձանուտը եւ նախ «երթեալ ի-ջաւեր յՈտոստանակն Գողթան, յառաջին դաստակերտն իւր»[70], որի տակ հաւանօրէն Կորիւնը նկատի ունի այդ գաւառն իբրեւ Մաշտոցի առաջին եւ անյաջող առաքելութեան ասպարէզ:

Կորիւնի երկում տեղ գտած տեղեկութիւնները որոշ չափով հնարաւորութիւն են ընձեռում պարզել գրերի գիւտին եւ Մաշտոցի լուսաւորչական առաքելութեան առաջին շրջանին առնչուող ժամանակագրական որոշ խնդիրներ: Պատմագիրը հաղորդում է, որ Դանիէլեան Գրերը Հայաստան են բերուել Վռամշապուհի թագաւորութեան հինգերորդ տարում[71]: Ցայտնի է, որ Վռամշապուհը գահակալել է 389ից[72]: Հետեւաբար, նրա թագաւորութեան հինգերորդ տարին կը լինի 394 թուականը: Բայց, որովհետեւ տուեալ դէպքում «հինգերորդն» ուղղելի է «երրորդ» ձեւով[73], ուստի Դանիէլեան Գրերը Հայաստան են բերուել ոչ թէ 394ին, այլ 392ին: Պակասաւոր այդ գրերով երկու տարի փորձեցին ուսուցանել հայկական դպրոցներում, ապա Վռամշապուհի գահակալման հինգերորդ տարում՝ 394ին, Մաշտոցն իր աշակերտների հետ մեկնեց Եգեսիա եւ Ամիդ, ներկայանալով Բաբիլաս (Ռաբիլաս) եւ Ակակ եպիսկոպոսներին[74]: Ռաբիլասի եպիսկոպոսութիւնն ընկնում է 411-435ին, Ակակինը՝ սկսած 419 կամ 420ից: Ստացւում է, որ Մաշտոցն այդ քաղաքներ է այցելել 419ից ոչ վաղ, ինչը, սակայն, ժխտւում է Կորիւնի յետագայ տեղեկութիւններով: Այսպէս, պատմիչն իր երկի վերջին հատուածում նշում է, որ հայոց գրերի գիւտից մինչեւ Մաշտոցի վախճանուելը տեւել է 35 տարի[75]: Քանի որ Մաշտոցն իր մահկանացուն կնքել է 440ի Փետրուարի 17ին (Մեհեկան ամսի 13ին), ուստի գրերի գիւտն ընկնում է 405ին: Սակայն, Կորիւնը հաղորդում է նաեւ, որ հայոց դպրութիւնը սկզբնա-

ւորուել է պարսից Յազկերտ Ա. թագաւորի ութերորդ տարում[76], ուստի գրերի գիւտի տարեթիւը տեղաշարժւում է, ընկնելով 407ին, քանի որ Յազկերտը գահակալել է 399ից։ Հաւանաբար, Կորիւնը Յազկերտի թագաւորութեան սկիզբ է համարել 397 թուականը, ուստի վերը նշուած «ութերորդ»ը պէտք է սրբագրել «վեցերորդ»ով, որով եւ գրերի գիւտի տարեթիւն ընկնում է 405ին։ 405ին կամ 406ին Սահակն ու Մաշտոցը կատարեցին Ս. Գրքի թարգմանութիւնը յունարէն բնագրից, որից յետոյ՝ 406ի աշնանը կամ 407ի գարնանը, Մաշտոցը՝ հայացուած Աստուածաշունչը ձեռքին, վերստին մեկնեց Յոյնիա։

Վերեւում ակնարկուեց, որ Կորիւնի մեզ հասած ձեռագրերում նշուել է, որ Դանիէլեան Գրերը Հայաստան բերուել են Վռամշապուհի հինգերորդ տարում, եւ նոյն տարում Մաշտոցը մեկնել է Եդեսիա[77]։ Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեանը վերատեղադրելով Կորիւնի երկի որոշ հատուածներ, փորձել է լուծել երկու «հինգերորդ»ների միջեւ եղած հակասութիւնը[78]։ Նրա հետեւողութեամբ Արտաշէս Մաթեւոսեանը կարծում է, որ Դանիէլեան Գրերը Հայաստան են բերուել Վռամշապուհի հինգերորդ տարում, եւ հենց նոյն տարում էլ Մաշտոցը մեկնել Եդեսիա[79]։ Մինչդեռ Կորիւնը գրում է, որ մօտ երկու տարի Մաշտոցն այդ գրերով սովորեցրել է աշակերտներին[80]։ Հարկաւ, Դանիէլեան Գրերի փորձարկումը միաժամանակեայ գործողութիւն չէր։ Այսպէս, նախ երեխաներ են ժողովում, որպէսզի այդ գրերը կիրառեն։ Երեխաներին սովորեցնում են, որի համար ժամանակ էր պահանջում։ Դրանից յետոյ, Դանիէլեան Գրերն անցնում են փորձարկման յաջորդ փուլը, որի ընթացքում ուսուցումը տարւում է ամէնուրեք[81], ինչն աւելի երկար ժամանակ էր պահանջում։ Ուստի հարկ չկայ անդամահատել Կորիւնի երկը։ Ինչպէս նախապէս ընդգծել ենք, առաջին «հինգերորդ»ը պէտք է սրբագրել «երրորդ», ինչպէս ժամանակին առաջարկել է Հրաչեայ Աճառեանը[82]։

Մաշտոցի կողմից հայոց գրերի գիւտը յեղափոխիկ իրադարձութիւն էր, որը հիմք դարձաւ ժողովուրդի հոգեւոր զարթօնքի։ Ե. դարում սկզբնաւորուած հայ պատմագրութիւնը նաեւ քաղաքական գաղափարաբանութիւն էր, հայի հոգում ծածանուող դրօշ, որը նրան ընձեռեց նոր աշխարհայեացք եւ դարձաւ գաղափարական լուսածիր՝ էականօրէն հարստացնելով նրա հոգեւոր աշխարհը, նպաստելով ժողովրդի քաղաքական եւ կրօնադաւանական ընդհանրութեանը։ Սահակն ու Մաշտոցը դարձան հայ ժողովրդի մտքի եւ իմաստութեան փառաւոր առաքեալները, որոնց չնորհիւ կոփուեց մեր ժողովուրդի հոգեւոր ճակա-

տագիրը եւ առ այսօր անմար կը մնայ հայոց դպրութեան լուսավառ ջահը։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Հազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ Առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, Արագատիպ Մնացականց Մարտիրոսեանցի, 1904, էջ 8-9։

[2] Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցուածներով, թարգմանութեամբ, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով ի ձեռն Պրոֆ. Դ-ր Մ. Աբեղեանի, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1941, էջ 36։ Յատկանշելի է, որ Անանիա Շիրակացուն վերագրուած է դարի անանուն ժամանակագրութեան մէջ Մաշտոցը սերուած է Համարուում «յազատ տոհմէ», տե՛ս՝ Պրոֆ. Դ-ր Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Ա. Գ., Հրատարակութիւն, Երեւան, ՀՍՍՌ Մատենադարանի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 389։

[3] Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1913, էջ 316։

[4] Կորիւն, էջ 36։

[5] Խորենացի, էջ 325։

[6] Կորիւն, էջ 36։

[7] Նոյն։

[8] Փարպեցի, էջ 13։

[9] Նոյն։

[10] Խորենացի, էջ 316։

[11] Փարպեցի, էջ 8։

[12] Յակոբ Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Բ հատոր, Ա. մաս, տե՛ս՝ նոյն, Երկեր, Բ. Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 243։

[13] Նոյն, «Մեսրոպ Մաշտոցը եւ Հայ Ժողովրդի Պայքարը Մշակութային Ինքնուրոյնութեան Համար», տե՛ս՝ նոյն, Երկեր, Բ, էջ 448։

[14] Նոյն, էջ 450։

[15] 444/446ին գումարուած Շահապիվանի եկեղեցաժողովի ընդունած Բ. կանոնում ասւում է, որ ովքեր «ի կարգ զինուորութեան կացցեն եւ ի հարկս արքունի», չպէտք է առնչուեն եկեղեցու պաշտօնեաների հետ, տե՛ս՝ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1964, էջ 431։

[16] Նոյն, էջ 480։

[17] Կորիւն, էջ 36։

[18] Նոյն, էջ 38։

[19] Փարպեցի, էջ 13։

[20] Կորիւն, էջ 38։

[21] Նոյն։ Հաւանաբար այդ աշակերտներից մի քանիսը յետագայում, Հայոց գրերի գիւտից յետոյ, շարունակել են ուսանել Մաշտոցի մոտ։

[22] Կորիւն, էջ 38։

[23] Նոյն, էջ 30։
[24] Նոյն։
[25] Նոյն, էջ 32։
[26] Նոյն, էջ 34։
[27] Նոյն։
[28] Ն. Ադոնց, «Մաշթոց եւ Նրա Աշակերտներն Ըստ Օտար Աղբիւրների», տե՛ս՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, Պատմութեան Ինստիտուտ, *Մեսրոպ Մաշտոց. Յոբելեանական Հոդուածներ*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1962, էջ 199։
[29] Կորիւն, էջ 40։
[30] Նոյն։
[31] Նոյն, էջ 60։
[32] Նոյն, էջ 40։
[33] Փարպեցի, էջ 13։
[34] *Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, Ի տպարանի Կայսերական Ճեմարանին Գիտութեանց*, 1883, էջ 31։
[35] *Այս մասին տե՛ս՝ Եզնիկ Երէցի Հեղինակած Հայոց կաթողիկոսների Համառօտ պատմութեան մէջ, որ գտնուած է Սամուէլ Անեցու երկում. տե՛ս՝ Սամուէլի Քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց Յազգս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ Ի Ներկայս, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի Տպարան*, 1893, էջ 267։
[36] Կորիւն, էջ 42։
[37] Նոյն։
[38] Նոյն, էջ 46։
[39] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Գրերը*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1968, էջ 158։
[40] *Համմո. Երուանդ Վարդապետ Տէր-Մինասեանց, Հայոց Եկեղեցու Յարաբերութիւնները Ասորւոց Եկեղեցիների Հետ Հայ Եւ Ասորական Աղբիւրներու Համաձայն, Ս. Էջմիածին, Տպարան Մայր Աթոռոյ*, 1908, էջ 11-12։ Ենթադրւում է, որ Վռամշապուհը Մաշտոցին ուղարկել է Ասորիք՝ Դանիէլեան Գրերը բերելու համար, որպէսզի ասորական եկեղեցու հետ ձեռք բերուի համաձայնութիւն եւ այդ կերպ հնարաւոր դառնայ ճնշում գործադրել Հայաստանի ասորի հոգեւորականութեան վրայ եւ ընկճել նրանց դիմադրութիւնը. տե՛ս՝ Արտաշէս Մարտիրոսեան, *Մաշտոց (Պատմա-քննական Տեսութիւն)*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 188-189։ Աւելի հաւանական է կարծել, որ Միջագետքի եւ Հայաստանի ասորի հոգեւորականները գործում էին համադաշն կերպով՝ ի հեճուկս Հայաստանեայց Եկեղեցու հայրերի։
[41] Կորիւն, էջ 44։
[42] Նոյն, էջ 48։
[43] Խորենացի, էջ 326-327։
[44] Կորիւն, էջ 48։
[45] Խորենացի, էջ 327։
[46] Կորիւն, էջ 48։

[47] *Հ. Մարկուարտ, «Հայոց Աշխարհին Տագումը եւ Ս. Մաշտոցի կենսագրութիւնը», տե՛ս՝ Մեսրոպ Մաշտոց*, էջ 151-152։
[48] *Փարպեցի*, էջ 13։
[49] *Կորիւն*, էջ 48-50։
[50] *Խորենացի*, էջ 327։
[51] *Դոկտ. Ց. Ս. Անասեան, Մանր երկեր, ներածութեամբ՝ Պրոֆ. Ա. Գ. Սանճեանի, Լոս Անջելէս*, 1987, էջ 2-3։
[52] *Պատմահօր կարծիքով Սահակն ասորերէնից է Աստուածաշունչը թարգմանել հայերէնի՝ յունարէն օրինակ չգտնելու պատճառով։ Ընդ որում նա դրա պատճառ է համարում այն, որ Հայաստանի առաջին բաժանումից յետոյ «չտայիճ պարսիկ վերակացուքն յոյն ումեք ուսանել դպրութիւն յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի»։ տե՛ս՝ Խորենացի*, էջ 329։
[53] *Կորիւն*, էջ 46։
[54] *Նոյն*, էջ 50։
[55] *Բիւզիայի հայազէտ Պոլ Պետերսն այս եպիսկոպոսին յիշում է Անդրէաս անունով, տե՛ս՝ Աճառեան, Հայոց Գրերը*, էջ 123։
[56] *Կորիւն*, էջ 50։
[57] *Նոյն*, էջ 48։
[58] *Նոյն*, էջ 52։
[59] *Նոյն*, էջ 54։
[60] *Խորենացի*, էջ 328։
[61] *Կորիւն*, էջ 58։
[62] *Նոյն*։
[63] *Կարապետ Սասնեցի, Ներբողեան Ճգնագործ վարուց եւ մահուան Ս. Վարդապետին Մեսրոպայ Թարգմանչի եւ Լուսաւորչի*, աշխ. Մ. Տէր-Մովսէսեանի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 45։
[64] *Կորիւն*, էջ 56։
[65] *Նոյն*, էջ 58։
[66] S. Brok, «Khristologiia Tserkvi Vostoka» [*Արեւելքի Եկեղեցւոյ Քրիստոսաբանութիւն*], *Vestnik Drevnei Istorii* [*Հին Պատմութեան Լրաբեր*], *Թիւ* 2, 1995, էջ 40-41։
[67] *The Cambridge History of Iran*, vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambridge, 1983, էջ 485-486։
[68] *Կորիւն*, էջ 58։
[69] *Նոյն*։
[70] *Նոյն*, էջ 60։
[71] *Նոյն*, էջ 44։
[72] *Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Ակնքերը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը Յարակից Ազգային Պարագաներով Պատմուած*, [հատոր Ա], Կոստանդնուպոլիս, Հրատարակութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեանի, 1912, *սիւնակ* 263-264։
[73] *Աճառեան, Հայոց Գրերը*, էջ 367։
[74] *Կորիւն*, էջ 46։
[75] *Նոյն*, էջ 98։
[76] *Նոյն*, էջ 100։

[77] Նոյն, էջ 46։

[78] Հ. Ն. Ակինեան, «Պատմական Աղբիւրները 380-450 Երջանի Համար (Համառօտ Տեսութիւն)», Հանդէս Ամսօրեայ, ԽԹ. տարի, թիւ 10-12, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր 1935, սիւնակ 456-457; Կորիւն, Պատմութիւն Վարուց Մ. Մաշտոցի, հրատարակեց Հանդերձ ներածութեամբ եւ ծանօթութիւններով Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան Մխիթ. Ուխտէ, Բ. Տպագրութիւն, Բնագիրք եւ Քննութիւնք Մատենագրութեան Նախնեաց Հայոց, Հ. Ա, պրակ 1, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1952, էջ 18, 80 (ծան. 18)։

[79] Ա. Ս. Մաթեւոսեան, «Կորիւնի Զեռագրի Խախտուած Թղթի Ստեղծած Եփոթը Հայ Մատենագրութեան Ու Բանասիրութեան Մէջ», Բազմավէպ, ՃԽՀ. տարի, թիւ 1-2, 1990, էջ 121-127; Կորիւն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատութեամբ՝ Արտաշէս Մաթեւոսեանի, Երեւան, «Հայաստան», 1994, էջ 132, ծան. 59։

[80] Կորիւն, էջ 44։

[81] Նոյն։

[82] Պրոֆ. Հ. Աճառեան, «Երկու Ուղղում Կորիւնի Մէջ», Տեղեկագիր ՍՍՌՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, Երեւան, No. 1 (6), 1941, էջ 169-170։

THE INITIAL STAGE OF THE RELIGIOUS-EDUCATIONAL MISSION OF MESROP MASHTOTS

(Summary)

VREJ VARDANIAN

The author argues that securing the spiritual independence of the Armenians became a powerful tool towards maintaining this people's survival in the last decades of the Arshakuni (Arsacid) Kingdom in Armenia. This spiritual independence was achieved thanks to the invention of the Armenian alphabet by Mesrop Mashtots in the year 405 AD. Mashtots's feat also raised hopes for Armenian political distinctiveness. The invention of the Armenian alphabet was greeted adversely among the pro-Persian Syrian clergy that enjoyed immense influence in Armenia at the time. The Persian kings used to support the Syrian clergy as leverage against the Byzantine Church. Mashtots invented the Armenian alphabet in the Persian-controlled, Syrian city of Edessa in an attempt to weaken resistance by the Syrian clergy in Armenia. Mashtots and his disciples also translated the Bible to Armenian initially from the Syriac *Peshitta* version. The author Koriun drew parallels between Mashtots and the Biblical prophet, Moses, so as to argue that the invention of the Armenian alphabet was an exalted act, sanctioned and blessed by God.

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԱՒԱՆԴԱԲԱՐ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻԻՆ ՀԱՄԱՐՈՒՈՂ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՇՈՒՐՋ

ՊԱՐՈՑՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

*Սուրբգրական երկաթագիր պատառիկների վերծանութեանը նուիրուած աշխատութեան առաջաբանում Մեսրոպ եպս. Տէր-Մովսիսեանը Նոր Կտակարանից պահպանուած հատուածների վերծանութիւնը կարեւոր չի համարում, որովհետեւ Աւետարանի մի քանի ամբողջական ու հին օրինակներ են յայտնի[1]: Նիկողայոս Մառը գտնում է, որ խնդիրը հին ու ամբողջական օրինակների չատութիւնը չէ, այլ՝ որ նրանք աւանդական[2] բնագիր են ներկայացնում եւ «մեզ իրապէս հնաւանդ ս. Գրոց նախսկզբնական հայկական թարգմանութեան վերապրուկների քիչ նիւթ են տալիս»[3]: Ուստի հնաւանդ բնագիր պրպտելիս կարեւորութիւն պիտի տալ նաեւ Աւետարանի երկաթագիր մագաղաթեայ պատառիկներին, թէկուզ նրանք եւս ընկալեալ[4] բնագիր ներկայացնեն, առաւել եւս՝ երբ «այդ տեքստը նոյնպէս ուղղագրօրէն տակաւին ճշգրտուած չէ»: Եւ յիրաւի, հակառակ մասնագիտական գրականութեան մէջ հնագոյն ամբողջական Աւետարանների յաճախակի յիշատակութեան (Մլքէ Թագուհու, Լազարեան Ճեմարան-ինստիտուտի, էջմիածնի, Վեհամօր, Վեհափառի եւ այլ ձեռագրեր), աւելին՝ նրանցից մի քանիսի նմանահանութեամբ հրատարակուած եւ անգամ վերահրատարակուած լինելուն, նրանք ընթերցուած ու համադրուած չեն, չունեն գիտական քննական հրատարակութիւն[5], ուստի առ այսօր գիտական գործածութեան մէջ ընդհանրացած բնագիրը կա՛մ Ցովհաննէս վրդ. Զօհրապեանի (1756-1829) 1805ին «ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկական բարբառ» *կատարուած հրատարակութիւնն է*[6], կա՛մ Հայր Արսէն Բագրատունու (1790-1866) «ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ յոյն բնագրաց» (Վենետիկ, 1860) *տպագրութիւնը եւ կա՛մ Աստուածաշնչի Ամերիկեան Ընկերութեան պատուէրով բանասէր Մատաթիա Գարագաշեանի* (1818-1903) 1895ի հրատարակութիւնը: Այս երեքից միայն Զօհրապեանն է, որ տողատակում ունի 5 կամ 6 ձեռագրի տարընթերցումներ՝ «ոմանք», «բազումք» անորոշ եւ «Ոսկան» հասցէակիր ցուցումներով[7]:

Աւետարանի բնագրի հայերէն թարգմանութեան քննական ուսումնասիրութեան եւ վերականգնման ընդգրկուն խնդիրն այսօր էլ օրակարգի վրայ է, ուստի հնաւանդութեան կնիք կրող երկաթագիր կամեցածդ գրչագիր, ամբողջական կամ հատակոտոր, արժանի է մասնաւոր գիտական ուշադրութեան։ Բազում առումներով քննութեան առնելիք այդպիսի մի ամբողջական գրչագիր համեմատաբար նոր ժամանակներում մուտք է գործել Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերի Մատենադարանի հաւաքածոյ։

Քարտում գրանցուած տեղեկութեան համաձայն՝ ձեռագիրը «Ստացուած է Իրանի Ղարղում գիւղի քահանայ Տաճատ Յովհաննէսի Մարկոսեանից՝ ՀՍՍՀ Արտաքին գործոց մինիստրութեան միջոցով 12.08.1969թ.»։ 286v–287r էջերում եղած յետագայի յիշատակագրութիւնները հնարաւորութիւն չեն տալիս պարզելու թէ երկար դարեր ձեռագիրը որտեղ է գտնուել, եւ ապա Պարսկաստանում ինչպէս է յայտնուել, բայց փոխարէնը բուն յիշատակարանների անխաթար պահպանուածութեան շնորհիւ յստակ գիտենք պատուիրատուի եւ գրչի ով լինելը, ուստի մասամբ եւ գրչութեան վայրը։ Չորս տարբեր էջերում՝ 1v, 85v, 286v եւ 287v, եղած յիշատակարաններից երկուսում (286v, 287v) Անանիա անունով մի անձ յայտնում է իր պատուիրատու լինելը (բոլոր յիշատակարանները գրուած են ձեռագրի գրչութեամբ, դարձեալ երկաթագիր, մասամբ աւելի մանր)։ Յիշատակարանները ընթերցուած ու հրատարակուած են հանգուցեալ Արտաշէս Մաթեւոսեանի կազմած ժողովածոյում՝ երկուսը իբրեւ ժ. դարի մատենագիր Անանիա Նարեկացուն պատկանող նախօրինակից, կամ միջնադարեան տերմինով՝ գաղափար օրինակից ընդօրինակուած, երկուսը՝ պատուիրատու Անանիա Վարագացուն պատկանող[8]։ Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ յիշատակարանների սկզբնական եւ անսխալ ընթերցումը կատարել է ձեռագրի Մատենադարանի հաւաքածոյ մուտքը արձանագրող եւ քարտը կազմող ձեռագրագէտ Օննիկ Եգանեանը։ Ճիշտ է, նա պատուիրատուի անունը սկզբնաբար կարդացել է Անանիա Մարագացի, բայց եւ ծանօթագրել, թէ վ.ի աջ եղուստը վերականգնելիս Վարագացի պիտի ընթերցել։ Յիշատակարանների Անանիա Նարեկացուն եւ Վարագացուն տարբերակելու անդրանիկ հիմնաւորումը կատարել է Մաթեւոսեանը նախնական մի յօդուածում[9]։ Եւ իրաւի, պատուիրատու Անանիան իր մասին չէր ասի «Անանիայի Նարեկացւոյ աստուածազան հոետորի եւ հզօր վարդապետի է սուրբ Աւետարանս այս։ Եւ որք ընթեռնուք՝ յիշեսջիք ի տէր ստացաւղ սորին, աղաչեմք» (էջ 87v)։ Ձեռագրի բուն ընդարձակ յիշա-*

տակարանում ստացողն իրեն կոչում է Անանիա Վարագացի եւ հակառակ նախորդում եղած յախուռն մեծարման՝ «ընաստ ի կրաւնաւորս եւ տրուպ եւ կրտսեր ի գիտնաւորս» (286v)։ *Ուրեմն՝ իսկապէս երկու տարբեր Անանիաների մասին է խօսքը, ինչպէս իրաւացիօրէն ընդունել են այս ձեռագրին անդրադարձած մասնագէտները*[10]։ *Նարեկացի Անանիայի* «աստուածազան հռետոր» *եւ* «հզօր վարդապետ» *լինելը վկայուած է ժամանակակիցների կողմից նրան տրուած բնութագրութիւններում եւս*[11], *մինչդեռ Վարագացի Անանիայի մասին մատենագրական այլ աղբիւրներից տեղեկութիւններ չունենք։ Գիտենք, սակայն, թէ Ժ.-ԺԱ. դարերում Վարագը յիրաւի մշակութային ճանաչուած գործիչներ ունեցող դպրութեան օջախ է եղել։* «Վկայաբանութիւն սրբոյն Ստեփանոսի եւ որդւոյ նորա Վարոսայ եւ Ներսեհի եւ նոցին ընկերացն» *երկի խորագրում եւ որոշ ընդօրինակութիւնների յիշատակարանային մասում ասուած է, որ նրա հեղինակը Հայր Տաճատ Վարագացին* (var *Վարագեցին*) *է*. «եւ գիր վկայութեան նոցա ոչ եւս պատմէր ի միջի մերում մինչեւ ի ժամանակս ինչ ապա գտեալ եղեւ յաւուրս Կենատրոյ, սպասաւորի սրբոց Ստեփանոսի ի ձեռն հոգեւոր առաջնորդի տեառն Տաճատայ Վարագացւոյ...»[12]։

Այսպիսով, եթէ 1069ին ընդօրինակուած ձեռագրի գաղափար օրինակը պատկանել է Նարեկայ վանքի վանահայր Անանիա Նարեկացուն եւ, բնականաբար, գտնուել նոյն Նարեկայ վանքում, ապա նրանից կատարուած ընդօրինակումը եւս կարող էր կամ պէտք է տեղի ունենար Նարեկում, ուստի արդարացի է N10434 *ձեռագրի գրչութեան տեղի* «Նարեկայ վանք» *վերականգնումը, որ եւ կատարուած է այս ձեռագրին վերաբերող արձարձումներում։*

Անանիա Վարագացու ընդարձակ յիշատակարանում գրչութեան վայրը չի յիշատակւում, սակայն պատմւում են գաղափար օրինակին վերաբերող այնպիսի իրողութիւններ, որոնք, եթէ ստուգապատում են՝ հեռագոտողին տեղափոխում են 600 տարի առաջ՝ ոսկեդար։ Կարդանք յիշատակարանի այդ հատուածը.

Ի ՇԺԸ (1069) թուականութեանս Հայոց, ես *Անանիա Վարագացի* ընդաստ ի կրաւնաւորս եւ տրուպ եւ կրտսեր ի գիտնաւորս, ցանկացաւ եղէ սրբոյ Աւետարանիս եւ մեծաւ փափագանաւք եւ սրտաջան յուժարութեամբ իմով, զոր ունէի յոգւոջ իմում ի բազում ամաց զցանկութիւն սորին եւ զմեծ անձուկ սէրն որ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգին սուրբ, ըստ իմում կարի քրիստոսասէր գոլով, եւտու գրել զսուրբ Աւետարանս *Յովհաննէսի* գրչի, եւ ստացայ զսա իմոց արդար եւ իրաւացի արդեանց, զոր

ի վեր համարիմ, քան զամենայն աշխարհս եւ զփառս, եւ զնծութիւն սորա, եւ հանապազ ուրախանամ եւ փարթամանամ անքափելի ճոխութեամբ ի սորին աստուածային եւ անհամեմատ լիութենէս: *Մանաւանդ վասն ստուգութեան սորին եւ ընտրութեան բանի եւ հրամանի, եւ տնահատի եւ ամենայն արուեստի, որ էր վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց Հայոց, զոր ասէին յաւանդութենէ գրեալ է ձեռամբ սրբոյն Մաստոցվայ վարդապետի եւ թարգմանչի: Եւ իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ եւ տեղեկացեալ վասն լաւութեան սորա, զոր ոչ արժէ աշխարհի զիոքրիկս զայս, որ է մեծ եւ պատուական ի սրտի իմում եւ ամենայն գիտնականաց, որք ճանաչեն զգաւրութիւն սորա:* Եւ ես զամ մի ողջոյն աշխատասէր վաստակաւք իմով, անձամբ եւ ծախիւք շատ ջանացեալ մինչեւ ի կատարումն գրչութեան սորա, զոր ստացայ ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ եւ յուրախութիւն ընթերցաւղաց, յիշատակ ինձ եւ ծնաւղաց իմոց եւ եղբարց, կենդանեաց եւ ննջեցելոց: Արդ աղաչեմք զամենեսեան, որք ընթեռնուք եւ լուսաւորիք, զիս՝ *Անանիա* յիշելոյ արժանի համարիք:

Ընդ նմին եւ ես աղաչեմ՝ անպիտան գրիչս, յիշել զիս եւ ծնաւղս իմ, եւ Աստուած ամենեցուն ողորմեսցի, ամէն[13]:

Ցիչատակարանի մեր կողմից ընդգծուած դրուագը մի քանի յոյժ կարեւոր տեղեկութիւն է հաղորդում, մասնաւորապէս՝

ա) Անանիա Նարեկացուն պատկանող եւ ընդօրինակման ենթարկուող գաղափար օրինակը ստոյգ (իմա նախնական, ոչ վերանայուած կամ միջամտուած), յստակ (բառուբանով ընթիր), պատգամ, պատուիրան հանդիսացող (Աստծոյ հրաման) նմուշի համարում է ունեցել:

բ) Բնագիրը եղել է տնատուած, ասել է թէ ունեցել է դրուագների (նաեւ գլուխների) հնաւանդ համարակալում, որ նոյնութեամբ ներկայացուած է ընդօրինակութեան մէջ:

գ) Ընտիր է համարուել նրա «ամենայն արուեստի» (իմա գարդարանքի) կնիք կրելը (խաչ, խորան, գարդագիր, բաժանարար պատկեր, կարմրադեղով ցուցում եւն.):

դ) Ժամանակի հայոց գիտունները տեղեակ են եղել գաղափար օրինակի գոյութեանը եւ նրա՝ Մաշտոցի ձեռքով գրուած լինելու աւանդութեանը (ուրեմն այդ մասին գրաւոր յիշատակարան չի ունեցել):

ե) Պատուիրատու Անանիա Վարագացին վերոբերեալը իմանալուց եւ հաւաստիանալուց յետոյ է («իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ եւ տեղեկացեալ վասն լաւութեան») մի ողջ տարուայ վաստակը յատկացնում ընդօրինակութիւն ունենալուն:

Ճիշատակարանի այս հաղորդումները կասկածի տակ առնելու հիմքեր չենք տեսնում, որովհետեւ 500-600 տարուայ հնութեան գրչագրի գոյութիւնը բնաւ անկարելի չէ, մանաւանդ որ այդ պիսիք քիչ չեն նաեւ մեր օրերի հաւաքածոներում։ Մաշտոցի ձեռքով գրուած լինելու աւանդութիւնը եւս ստուգելի է։ Նման բովանդակութեան մի այլ ճիշատակարան ունենք 1113ից, երբ Կիրակոս անուն պատուիրատուն Գէորգ գրչին Դրազարկում ընդօրինակել է տալիս «ի ստոյգ եւ յ[ը]նտիր գաղափարէ սրբոյն Սահակայ թարգմանչի» Աւետարանից[14]։ Եւ ապա՝ Մաշտոցի «Մաստրովբոս» յորջորջումը այնքան հազուագիւտ է հայ մատենագրութեան մէջ, որ միայն յունական գրաւոր աւանդոյթին քաջածանօթ հայոց վարդապետական միջավայրում կարող էին այն իմանալ եւ գրառել։ Իսկ որ Նարեկավանքի վանականները ճանաչում էին յունական աշխարհը՝ ակներեւ է նաեւ Անանիա եւ Գրիգոր Նարեկացիների մատենագրական աղբիւրներով։ Տեղական սոսկական աւանդութիւնը անուանակոչման այդ տարբերակը յօրինել կամ անառիթ մտաբերել չէր կարող[15]։

Չեռ. 10434, էջ **138v**, Աւետարան ըստ Ղուկայ

Ա 138v-144r	79[x] ճանապարհ
2[x] ականատեսք	
3 Թեովփիղէ	Բ144r - 147v
4[x] զմըշ-մարտութիւն	1 յԱւգուստոս
8 քահանայապետ	[x]աշխարագիր
11[x] խնկոցն	2 աշխարագիր
14 ի ծննդեան	3 յաշխարագիր
19 Գաբրիէղ	4 Բեթղեեմ
22 թէ	5 աշխարագիր
23[x] պաշտամանն	8[x] գիշերւոյ
25[x] յորս	10 ժողովրդեանն
26 Գաղիղեացւոց	15 gԲեթղեեմ
31[x] կոչեսցես	24 պատարագ
35 եկեցէ	31 ժողովրդոց
[x]ի բէն]	37 պահովք
39[x] լեռնակողմն	41 ծնողք
43 եկեցէ	44 դրացիսն
44 քո	50 բանսն
46[x] ասէ	
62 ակն արկանէիւն	
68 զի Յոր	

Գ 147v – 150v	31 Մեղքայն
1 ի] (նախավերջին)	37 Եմովքայն
4 եւ] (վերջին)	Մաղաղաեղին
11[x] ոչն	
13[x] գիրամայեալն	Դ 150 v - 154r
16 մկըրտեմ	10 պարիել
մկըրտեսցէ	13 ժամա[նա]կ (տեղը պահած է)
19 չարեաց	16[x] յաւուրն (ն-ն աւելացուած է)
20 բանդի	[x] շաբաթուց
21 ժողովըրդեանն	23 ապաքէն (քէն-ը աւելացուած է տողի վրայ)
մկըրտելն	բժիշկ բժըշկեա
24[x] Յովսեփայն	28 ժողովըրդեանն
25[x] Ամովսայն	29 զնա (ա-ն լրացուած է նոյն ձեռքով)
Նաումայ	32 էր (աւելացուած է նոյն ձեռքով)
26 Մաաթայն	33 ժողովըրդեանն
Յովսէքայն	34 եւ] (առաջին)
27 Ջորաբաբէղին	38 ժողովըրդենէ
[x]Ներեայն	41 բը – ժըշկէր

Թուարկուած պարագաները, կարծում ենք, ուսումնասիրողին մղում են բնագրական համեմատութեան, որով կարելի կը լինի պարզել նրա նախնականութեան՝ Սահակ-Մաշտոցեան ժամանակներին վերաբերելու հաւաստիութեան աստիճանը։ Բնականաբար՝ համեմատութեան առնելիքը Ջօհրապեան հրատարակութիւնն է[18]։

Ղուկասի Աւետարանի Ա-Դ գլուխներում N 10434 *ձեռագիրը Ջօհրապեանի նախընտրած բնագրի համեմատութեամբ տալիս է* 69 *միաւոր տարընթերցում, որոնցից* 20*ի համապատասխանութիւնը գտնում ենք տողատակի ընթերցումներում (այդ միաւորները մատնացուցել ենք աստղանիշով)։ Հետեւաբար, 1805ի հրատարակութեան ձեռագրերում չի եղել այնպիսի մի օրինակ, որը ունենար* N 10434 *ձեռագրի տարբերակիչ* 49 *ընթերցումը։ Այս փաստն արդէն մեզ մղում է պատասխան որոնելուն։ Տարընթերցումների որոշ խումբ վերաբերում է որոշեալ-անորոշ առումին կամ դիմորոշ ևի գործածութեանը (դրացիան, բանան, պաշտա-*

մանն, կոչեսցես, եւն.)։ Բաւարար հետեւողականութիւն չենք տեսնում բառամիջի ու>ը հնչիւնափոխութեան արտայայտման դէպքերում՝ ժողովըրդեանն, ժողովըրդոց *բազմակի գործածութեան դիմաց չունենք սպասելի* խ(ը)նկոց, ծն(ը)նդեան, *որ առկայ է Զօհրապեան բնագրում, թէեւ որոշակի նկատելի է* N 10434 *ձեռագրի գրչի հակումը բացելու կիսաձայն ը՛ ներկայութիւնը* (մկըրտեմ, մկըրտեսցէ, մկըրտելն), *իհարկէ, եթէ այդ ը՛ գաղափար օրինակում տողադարձի մնացուկ չէ։ Պատահականութիւն չպիտի համարել* եկեսցէ՛ *փոխարէն երկու անգամ* եկեցէ (Ա 35, 43) *գրութիւն ունենալը, որ ամենայն հաւանականութեամբ կենդանի արտասանութեան հետեւանք է, ինչպէս որ այդ ներկայ է* աշխարագիր (Բ 1, 2) Բեթղեեմ (Բ 4, 15) *գրութիւնների մէջ եւս։ Բառային էական տարբերութիւններից է Զօհրապեանի* «...քանզի որ ծնանելոցն է *ի քէն* սուրբ է եւ որդի աստուծոյ կոչեսցին նախադասութեան «ի քէն» մասնաւորեցումի բացակայութիւնը մեր ձեռագրում, որ միանգամայն յարիր է յունարէն բնագրին՝ διο και το γεννώμενον ἁγιον κληθησεται υἱοξ θεοῦ...»։

Այդ պարագայում, թերեւս «ի քէն»*ը գալիս է նախնական թարգմանութիւնից եւ կամ՝ արդիւնք է յետագայ ոճաւորման փորձի (վրացերէն* DE *եւ* C *տարբերակներում նոյնպէս «ի քէն » չկայ)։*

Նոր կտակարանի այս կարգի հատուածական դիտարկումների հիմամբ չափազանց վաղաժամ է որեւէ պատմա-մշակութային եզրակացութիւն կատարելը։ Նախ պէտք է համեմատութեան առնել բոլոր վաղագոյն գրչութիւն ունեցող ձեռագրերը եւ յատակ սահմանել, թէ քանի խումբ կամ խմբագրութիւն են նրանք ներկայացնում, ապա ճշգրտել նրանց ձեւաւորման ժամանակագրական յաջորդականութիւնը, իսկ այնուհետեւ քննութեան ենթարկել ո՛ր խմբագրութիւնից գալու եւ խմբագրութիւնների ծնունդ տալու ոչ դիւրին պարագաները։ Այս առումով նորից ու նորից պիտի կարդալ երանաշխատակ Հայգէտ Ցակոր Անասեանի Աստուածաշունչ Մատեանի Հայկական Բնագիրը աշխատութեան եօթերորդ բաժինը՝ «Ի՞նչ է Մնում Անելու՝ Բնագրի Վերականգնման Բնագաւառում», որ աւարտւում է հայագիտութեան նոր սերնդին պարտաւորեցնող յորդորով։ «Հայկական թարգմանութեան դասական բնագրի վերականգնման խնդիրը գտնւում է առաջին գծի վրայ եւ մնում է հրամայական պահանջ, որի իրագործման համար մեր օրերում կան աւելի շատ հնարաւորութիւններ, քան կային մեր դարի սկզբներին։ Դրա մասին մեր մասնագէտները պիտի մտածեն թէ՛ յօգուտ հայրենի գիտութեան եւ թէ՛ ի շահ ոչ միայն հայ-յունական, այլեւ հայ-ասորական, հայ-վրացական մշակութային հնօրեայ կապերի

ճիշտ լուսաբանման, կապեր, որոնց անխարդախ վկան է հանդիսանալու Սահակ-Մեսրոպեան վերականգնուած բնագիրն իր գիտական կերպարանքով: Հայագիտութեան հերթական խնդիրներից մէկը պէտք է լինի Աստուածաշունչ մատեանի հայ դասական բնագրի վերջնական վերականգնումը»[17], *իսկ մինչ այդ անհրաժեշտ է ճանաչել հին ու ընտիր գրչագրերի բնագրական ընթերցումները:*

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Rukopisnie Otrivki Armianskoi Versii Vetkhogo Zaveta Lapidarnim Pismom*, Izdal Episkop Mesrop, (*Ձեռագրային երկաթագիր հատուածներ Հին Կտակարանի հայերէն թարգմանութեան*), Պետրոգրադ, 1915, էջ 11:

[2] *Մաոր գործածել է* shablonnest *արտայայտութիւնը:*

[3] N. Marr, "Otrivok Armianskogo Pergamentnogo Evangelia Lapidarnim Pismom" (*Հատուած՝ Հայկական Մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանի*), *տե՛ս՝* N. Marr, *Kavkazski Kulturnii Mir I Armenia* (*Կովկասեան Մշակութային Աշխարհը եւ Հայաստանը*), Երեւան, 1995, էջ 15, 206: *Աւետարանների թարգմանութեան հարցերին նուիրուած ուշագրաւ աշխատութիւն է հրատարակել Հայր Պօղոս Խապայեանը (տե՛ս նրա՝ Տատիանի Համաբարբառն եւ Հայերէն Աւետարաններու Առաջին Թարգմանութիւնը. Քննական Ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1937):*

[4] *Մաոր գործածել է* vulgatni *արտայայտութիւնը:*

[5] *Աւետարանների բնագրական հարցեր քննարկելիս Ֆ. Մակլէրը համեմատութեան է առել Թ.-ԺԱ. դարերի 10 թուակիր գրչագիր (տե՛ս նրա՝ La texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc, Փարիզ, 1919): Յակոբ Անասեանը մինչեւ ԺԱ. դարի վերջը ընդօրինակուած 15 թուակիր Աւետարան է ցուցակագրում Երեւանի Մատենադարանի հաւաքածոյում (Անասեան, «Հայ Համաբարբառային Գրականութիւնը եւ Հայ Մատենագրութեան Համաբարբառը (Աղբիւրագիտական եւ Բնագրաքննական Ուսումնասիրութիւն)», Էջմիածին, 1971, առանձնատիպ, էջ 16-17), համմ.՝ Անասեան, «Աստուածաշունչ Մատեանի Հայկական Բնագիրը (Քննական Ուրուագիծ)», Մանր Երկեր, Լոս-Անջելես, 1987, էջ 33-34: Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատման 1700ամեակին նուիրուած Վազգէն Վեհափառի Աւետարանը. Ժ Դար Նմանահանութիւնը, ցաւօք, կրկնել է Հազարեան Աւետարանի 1899ի հրատարակութեան անկատարութիւնը եւ չի հետեւել գլխաբաժանումներն ու տնահամարները լուսանցում նշանակելու Մակլէրի վաղուց (1923) կիրառած օրինակին:*

[6] *Անշուշտ նշանակալի ձեռքերում պիտի համարել Մարտիրոս Մինասեանի կազմած Աւետարանների Լիակատար Համաբարբառներ հրատարակութիւնը (Վիեննա, 1991), որի բնագրային հիմք է ծառայել Գարագաշեանի 1895ի Պոլսի հրատարակութիւնը: Մեզ զբաղեցնող հնագոյն ձեռագրերի ընթերցումները այստեղ, բնականաբար, չկան:*

[7] *Խնդրիս հանգամանալի քննութիւնը տե՛ս՝ Անասեան, Մանր Երկեր, էջ 30-37:*

[8] *Հայերէն Ձեռագրերի Ցիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ, աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Ս. Մաթեւոսեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 55 (N 69), 107-108 (N 127): Ցիշատակագրութիւնների ժամանակի եւ նրանցում յիշատակուող անձանց ինքնութեանը վերջերս անդրադարձաւ աղբիւրագէտ Գէորգ Տէր-Վարդանեանը*

(«Սահեփանոս Եպիսկոպոս Ծակովքացի, Մականուն Տիրացու, ԺԲ Դար (Նորայայտ Դիմանկարի Առիթով)», ՀՀՄՀածին, 2004, Բ-Գ, էջ 107-108)։

[9] Ա. Մաթեւոսեան, «Նուիրական Ձեռագիրը», Գրական Թերթ, 1973, Յունիսի 15։

[10] Ն. Թահմիզեան, «Անանիա Նարեկացու եւ Նարեկայ Վանքի Երաժշտական Աւանդոյթների Մասին», ՀՀՄՀածին, 1976, Թ, էջ 29-37; Հ. Հ. Թամրազեան, Անանիա Նարեկացի. Կեանքը եւ Մատենագրութիւնը, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 34-37։ Մենք դժուարանում ենք պնդել, թէ Նարեկացի Անանիային պիտի անպայմանօրէն վերաբերի ձեռագրի 1v էջում պատկերուած խաչի կպցուածն ֆոնին սպիտակ բոյրգրով եղած յիշատակութիւնը. «Աճաճիայի է սուրբ Աւետարանս. Աստուած վայելել տացէ ի կամս իւր, ամէն»։ Այն խաչի հետ նոյնութեամբ կարող էր ընդօրինակուել Նարեկացի Անանիային պատկանող գաղափար օրինակից, բայց եւ կարող էր պատկերուել ու մակագրուել նաեւ նոր ստացող Անանիա Վարագացու յանձնարարութեամբ։

[11] Ոսկեան Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 7-15 (վերջին էջում նա կոչուած է «հռչակաւոր հռետոր»), ՀՀմտ.՝ Մովսէսեանի Տարեգրացոյց Ազգական Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 178։

[12] Տե՛ս՝ Ilia Abuladze, "QarTuli Da Somxuri Literaturuli UrTierToba 9-10ss" (Վրաց եւ Հայ Գրական Փոխյարաբերութիւնը 9-10րդ Դարերում), Թիֆլիս, 1944, էջ 95, 195-196; ՀՀմտ.՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ, գիրք Բ. աշխատասիրութեամբ պրոֆ. Պ. Հ. Յակոբեանի, ՀՀՄՀածին, 1998, էջ 134-135։ Ինչպէս երեւում է, Տէր-Մկրտչեանը Տաճատ Վարագացուն վերաբերող այլ տեղեկութիւններ էլ է ունեցել, ուստի մտադիր է եղել նրան վերադառնալ «ուրիշ անգամ»։

[13] Հայերէն Ձեռագրերի Ճիշտատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 107։ Օննիկ Եգանեանի ձեռագիր ընդօրինակութեան մէջ կան վերծանման որոշ տարբերութիւններ. փարթամանամ [փարթամանամ, բանի եւ հրամանի] բանին Աւետարանի, տնահատի] տնհատի։ Արդարացուածը, ինչպէս ցոյց տուեց բնագրական ստուգումը, հրապարակուածն է։ Այս յիշատակարանի վերաբերող որոշ արձագանքներ տե՛ս՝ Գիրք Մինդոց, քննական բնագիր, աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Չէլեբեանեանի, Երեւան, 1985, էջ 67, նաեւ՝ Շահէ արք. Ասէմեան, Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի Հայերէն Ձեռագրեանց, Լիզպոն, 1992, էջ XIV։

[14] Գաբեդին Ա. կաթողիկոս, Ճիշտատակարանք Ձեռագրաց (Ե. Դարից Մինչեւ 1250թ.), հատ. Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 321։ Հմմտ.՝ Հայերէն Ձեռագրերի Ճիշտատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 142։ Ս. Սահակին պատկանող կամ թերեւս նրա ձեռքով գրուած Աւետարանի մասին յիշատակութիւն կայ նաեւ Ս. Շուշանիկի «Վկայաբանութեան» հայերէն ընդարձակ տարբերակում. «եւ ունէր Աւետարան մի փոքրիկ, որ էր նախնոյ նորա Սրբոյն Սահակայ, զոր ընդ իւր ունէր եւ նովաւ աղաչէր զԱստուած ի ծածուկ» (Գ. Մուրադեան, Մուրբ Շուշանիկի Վկայաբանութիւնը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1996, էջ 26)։ Աւետարան ունենալու մասին խօսում է նաեւ հին վրացերէն բնագրում, սակայն չի մանրամասնում Ս. Սահակին պատկանելը (անդ, էջ 79)։

[15] «Մաստոցովբոսի կապակցութեամբ տե՛ս՝ Նիկողայոս Ադոնց, «Մաշտոցը եւ Նրա Աշակերտները Ըստ Օտար Աղբիւրների», Մեսրոպ Մաշտոց, յոբելեանական ժողովածու, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1962, էջ 199-241։

[16] Տարբերեցումներում տողադարձի ըն նկատի չի առնւում։

[17] Անասեան, էջ 37։

OBSERVATIONS ON THE GOSPEL THAT HAS BEEN TRADITIONALLY CONSIDERED A COPY FROM THAT OWNED BY SAINT MESROP

(Summary)

PARUYR MURATIAN

Muratian raises the concern of restoring the classical text of the original Armenian translation of the Bible. In this regard he draws attention to a manuscript that was presented to the Mesrop Mashtots Maternadaran, Institute of Old Manuscripts in 1969. He claims that there is no reason not to believe that it could be a copy from the manuscript that belonged to Mesrop Mashtots.

After highlighting a number of important textual differences, Muratian argues that one needs to take the above-mentioned manuscript into consideration when any attempt to reconstruct the classical text of the original Armenian translation of the Bible is to be made.

«ՎԱՄՆ ՄԱՆԿԱՆՆ ԵՒ ԱՂՋԿԱՆՆ» ՋՐՈՑՑԻ ԱՑԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՏԱՏԿԱԳՐԵՐ ՀԱՑ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ-ԱՑԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԼՈՑՍԻ ՆԵՐՔՈՑ

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՑԵԱՆ

Ժ.-ԺԱ. դարերը հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ արաբական լծի թօթափմանը յաջորդող խաղաղութեան մի երկարատեւ ժամանակաշրջան էին։ Բուռն վերելք էր ապրում ժողովրդական տնտեսութիւնը։ Աճում էր երկրի բնակչութիւնը։ Բարգաւաճում էին Անին, Կարսը, Արծնը, Դուինը։ Բարելաււում էին ժողովրդի կենցաղային պայմանները։ Առաջանում էր դրամական տնտեսութիւն։ Մանուկ Արեղեանի բնորոշմամբ, «դրամը դառնում էր նոր աստուած, շահասիրութիւնը՝ կենսաձեւ»։ Փոխւում էր հասարակական հոգեբանութիւնը։ Վերանայւում էին իրաւունքի, կրօնի, բարոյականութեան սկզբունքները։ Մեղմանում էին կրօնական խստակենցաղ բարքերը։ Անջատուելով եկեղեցական աչխարհայեացքից, աչխարհիկ տրամադրութիւններն արտայայտւում էին ոչ միայն գուսանաց երգերի, այլեւ գրականութեան մէջ, որը սկսում էր դրսեւորել հեթանոսական դարերի աչխարհիկ ոգի եւ աչխարհայեցողութիւն[1]։ Նոր գաղափարները, աչխարհիկ տարրն ու պատկերները մուտք էին գործում կրօնի քօղով պարուրուած հոգեւոր այլաբանական գրականութեան մէջ, որի հիմքերը մեծ չափով գցուեցին նաեւ թարգմանութիւնների ճանապարհով։

Աչխարհիկ մոտիւներին զուգահեռ, գրականութեան, ինչպէս նաեւ բանահիւսութեան մէջ պահանջ է առաջանում դատապարտել ժամանակի ընչաքաղց ոգին եւ նիւթապաչտութիւնը, երկնային՝ հոգեւոր կեանքից առաւել երկրային կեանքը գերադասելու մտայնութիւնը։ Որպէս քարոզչութեան միջոց, ընտրւում է հոգեւոր-այլաբանական, թարգմանական գրականութիւնը։ Վերսկսւում է հին թարգմանութիւնների ուսումնասիրութիւնը եւ հակւում է առաջանում դէպի յունական փիլիսոփայութիւնը[2]։ Կատարւում են նոր թարգմանութիւններ։ Ուշադրութեան են արժանանում հնդկական, պարսկական եւ արաբական աղ-

բիւրներից ծագած գրոյցները, որոնք թարգմանւում եւ ընդգրկւում են Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին ժողովածուի մէջ։ Բոլոր այդ երկերը խրատական ուղղուածութիւն ունէին եւ արծարծում էին կեանքի ունայնութեան, մահուան առջեւ բոլորի հաւասարութեան գաղափարները[3]։

Հոգեւոր-այլաբանական գրականութեան իւրօրինակ նմոյշներից է Ժ. դարում թարգմանուած արժէքաւոր մի ստեղծագործութիւն, որը յայտնի է «Պատմութիւն Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» կամ «Հարցմունք Աղջկան Ընդ Մանկան» անուններով։ Այն ընդգրկուած է եղել Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին ժողովածուի մէջ եւ համարւում է հայ գեղարուեստական արձակի հնամենի նմոյշներից մէկը, որից մինչեւ ԺԹ. դարը կատարուել են բազմաթիւ գրչագիր ընդօրինակութիւններ։ Գրոյցի տարբերակներից 5ը, ըստ բովանդակային, խմբագրական եւ մշակման առանձնայատկութիւնների, a, b, c, d, e խմբերի դասակարգմամբ, հրատարակել է Արմենուհի Սրապեանը[4]։ Այն, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցը հայ միջնադարեան իրականութեան մէջ սիրուած եւ յաճախակի պատմուած թեմա է եղել, վկայում են դրա ժողովրդական տարբերակները՝ հեքիաթների ձեւով։ Պահպանուել է 3 հեքիաթ՝ հետեւեալ վերնագրերով. «Հօրն Ու Մօրը Մախող Տղի Հեքիաթը»[5], «Հօրն Ու Մօրը Մախող Տղան»[6] եւ «Հօր Վրայ Նստեց, Մօրը Հագաւ, Մա Մը Խմեց»[7]։

Գրոյցի համառօտ բովանդակութիւնը տարբերակների համադրման համաձայն, հետեւեալն է.

Մի երկրի թագաւոր կամ քաղաքի իշխան անչափ գանձ ունի, բայց չունի որդի։ Աստծուց գաւակ է աղերսում, եւ նրա աղօթքները տեղ են հասնում։ Թագաւորին մի գեղեցիկ որդի է ծնւում։ Հայրը նրան ուսման է տալիս։ Մանուկն ուսումնասիրում է աստուածաբանութիւն եւ իմաստասիրութիւն, դառնում աստղագէտ եւ անյաղթ պատերազմող, սակայն տարւում է կերուխումերով եւ շատ արագ վատնում հօր հարստութիւնը։ Վաճառում է հայրենի տունը եւ այնուհետեւ ծնողներին տանում է պանդխտութեան, որ մուրալով ապրեն։ Մի երկրի թագաւորին է վաճառում մօրը՝ ձիու դիմաց եւ հօրը՝ ընտիր գգեստի ու զէնքի։ Ստանում է ծնողների օրհնութիւնն ու հեռանում ճամփորդելու՝ գանձ ու հարստութիւն վաստակելու նպատակով։ Դաշտում ընկերանում է մէկ այլ Մանկան հետ եւ պատմում իր գործած արարքների մասին։ Ընկեր Մանուկը նրան է յանձնում իր թղթերը՝ հեռաւոր երկրի թագաւորին

փոխանցելու համար, ասելով, որ թագաւորը իրեն շատ է սիրում եւ նրան մեծամեծ պարգեւներ կ՚ընծայի։

Մանուկը ճանապարհ է ընկնում։ Դաշտում լիչում է ծնողներին եւ արցունք թափում նրանց համար։ Քնում է ձիու վրայ, իսկ ձին կորցնում է ճանապարհը։ Մարաւում են ե՛ւ ձին, ե՛ւ Մանուկը։ Հասնում են մի ջրհորի։ Մանուկը ցանկանում է ինքնասպան լինել՝ ջրհորը նետուելով։ Ինչ անց, աչքեղից իր քսակով ջուր է հանում եւ խմում։ Կարդում է քսակի մէջ գտնուող թղթերը, որոնցում Ընկեր Մանուկն իր մահն է սահմանել՝ թագաւորին պատուիրելով հաշուեյարդար տեսնել նրա հետ, քանի որ վատնել է հօր հարստութիւնը, ապա ծախել ծնողներին։ Մանուկն իրեն սպասուող մահուան մասին իմանալով, պատում է թղթերը եւ գոհանում, որ ծնողներն իրեն գրագէտ են դարձրել՝ ուսման տալով։ Գտնում է ճանապարհը եւ ուղեւորւում թագաւորի քաղաք։ Քաղաքում իջեւանում է մի Պառաւի տանը եւ նրանից իմանում, որ տեղի գեղեցիկ, իմաստուն արքայադուստրն ուզում է ամուսնանալ ու այդ նպատակով հարց-հանելուկներ է առաջադրում փեսացուներին։ Ջպատասխանողներին գլխատում է։ Արդէն 99 արքայազնի է սպանել։ Մանուկը գնում է Աղջկայ մօտ եւ պատասխանում նրա բոլոր հարցերին, որոնք հիմնականում աստուածաբանական են եւ քրիստոնէական բարոյախօսութիւն են արտայայտում։ Երբ Աղջկայ հարցերը սպառւում են, Մանուկը նրան է ուղղում իր միակ հարցը։ «Ո՞վ է այն հարուստը, որ աղքատացաւ, հագաւ իր հօրը, հեծաւ իր մօրը եւ գնաց ապրուստ որոնելու։ Իր մահով ջուր խմեց, բայց ապրեց»։ *Թէեւ Աղջիկն այս հարցի պատասխանը խորամանկութեամբ կորզում է Մանուկից, այնուամենայնիւ, վերջում ամուսնանում է նրա հետ։ Թագաւորը Մանկանն է տալիս իր թագաւորութեան կէսը։ Մանուկը փրկագնում եւ իր մօտ է բերում ծնողներին։*

«Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցն՝ իր տարբերակներով, հետազօտողների ուշադրութիւնը սկսել է գրաւել տակաւին անցած դարասկզբից։ Գրականագիտութեան մէջ, Հ. Ներսէս Անդրիկեանի, Հ. Ներսէս Ակինեանի, Արշակ Ջօպանեանի, Արմենուհի Սրապեանի, Յասմիկ Մկրտչեանի եւ այլոց կողմից փորձեր են արուել դրա նախօրինակը տեսնել հնդկական, պարսկական եւ արաբական բանահիւսութեան մէջ։ կարծիք կայ, որ Պաղտուիթիւն Պղնձէ Քաղաքին ժողովածուի գրոյցների (որոնցից է, ինչպէս նշուեց, այս մէկը) մի զգալի քանակութիւն հնդկական աղբիւրներից ուղղակի կամ միջնորդաւորմամբ, իբրեւ չրջիկ թեմաներ, անցել են նախ պարսիկներին, իսկ վերջիններից՝ արաբ-

ներին, աւելի ստոյգ՝ արարալեզու գրականութեանը։ Որոշել այդ գրոյցների նախնական խմբագրութիւնը, որը յետագայ տարբերակումների նիւթ է դարձել՝ հնարաւոր չէ[8]։ Համաձայն է նաեւ, որ «Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցի զանազան նմոյշներ տարբեր ժամանակներում ներթափանցել են հեքիաթների Հազար Ու Մէկ Գիշեր արաբական ժողովածուի մէջ, որի ակունքները մասնագէտների գերակշռող մեծամասնութիւնը դարձեալ բխեցնում է հնդկական գրականութիւնից։ Այստեղից թարգմանութիւններ են արուել նախ պարսկերէն, ապա՝ արաբերէն։ Արաբ թարգմանիչները յաճախ խմբագրել եւ նոյնիսկ անճանաչելիութեան աստիճանի փոփոխել են այդ ժողովածուի նախնական տեքստերը[9]։ Հայր Ն. Անդրիկեանը կարծիք է յայտնել, որ գրոյցը թարգմանութիւն է արարերէնից եւ սիւժէտային, գաղափարական առումով նմանութիւն է ցուցաբերում Հազար Ու Մէկ Գիշերի հեքիաթների թուին պատկանող Թաւադդուդ աղջկայ պատմութեան հետ[10]։ Հեքիաթի ամբողջ բարոյախօսութիւնն ուղղուած է ուսման եւ դիտելիքների (կրօնական եւ աշխարհիկ) նկատմամբ սէր քարոզելուն, ինչը կարող է մարդուն փրկել կործանումից[11]։ Համանման կարծիքներ են յայտնել նաեւ Հայր Ներսէս Ակինեանն[12] ու Արշակ Ջօպանեանը[13]։ Սրապեանը հնարաւոր է համարել, որ նմանութիւնները կարող էին առաջանալ անկախաբար, կամ՝ մի այլ աղբիւրի ազդեցութեամբ[14]։ Նորբերս հնդկական, պարսկական, արաբական հանգունակ գրոյցների եւ հեքիաթների՝ հայկականին մօտ լինելու հարցն աղբիւրագիտական քննութեան է առել արեւելագէտ Յասմիկ Մկրտչեանը եւ եզրակացրել, որ հայկական հնագոյն տարբերակը թարգմանութիւն է արարական ձեռագրից, որի երբայատառ արարերէն չորս պատառիկները պահւում են Սանկտ Պետերբուրգի Սալտիկով-Շչեդրինի անուան Պետական Հանրային Գրադարանում[15]։

Հետազօտողների մէջ՝ անխտիր, կասկած չի յարուցում «Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցի թարգմանութիւն լինելու տեսակէտը (չչփոթենք թարգմանութիւնը նախօրինակի ծագման խնդրի հետ)։ Այս դէպքում դրա հայերէն մշակման քրիստոնեայ բարոյախօսական ուղղուածութիւնը խորհել է տալիս այն մասին, որ ստեղծագործութիւնն իր բոլոր տարբերակներով, պատկանում է հայ միջնադարեան հոգեւոր-այլաբանական թարգմանական գրականութեան հինաւուրց նմոյշների շարքին։ Գրոյցի քրիստոնէական քարոզչութեան մի գլխաւոր մասը կենտրոնացած է Մանկան եւ Աղջկայ հարց ու պատասխանի վրայ, որով մեծ մասամբ մեծարւում է Ս. Գիրքը, տարփողւում են դրանում ամրագ-

րուած վարքականոններն ու քրիստոնեայ հաւատացեալի առաքինի կեանսակերպը։ Քրիստոնէական քարոզչութեանն են յարմարեցուած ոչ միայն Մանկան կերպարը, այլեւ զրոյցի մոտիւներն ու սիւժէտային կառուցուածքը։

«Մանուկ» եզրի քրիստոնէական բովանդակութիւնն ինքնին ամբագրուած է Նոր Կտակարանում եւ Թովմայի «Հինգերորդ աւետարան» անուանուող տեքստում, ուր չարադրուած են Յիսուս Քրիստոսի այսպէս կոչուած «գաղտնի խօսքերը»։ Թովմայի անունը յայտնի է եղել ամբողջ Արեւելքում։ Համարուել է Քրիստոսի ժամանակակիցը, որը գրի է առել Փրկչի խօսքերը։ Դրանց հիմնական միտումն այն է, որ հարուստներին աշխարհից անվերապահօրէն հրաժարուելու կոչ է անում։ Բարոյախօսական քարոզներում ասւում է, թէ մարդիկ կը փրկուեն միայն այն դէպքում, երբ մերկանան «առանց ամօթ զգալու» եւ այդ վիճակում նայեն մէկը միւսին, «ինչպէս դա անում են մանուկները»։ Յիսուսի գաղտնի խօսքերից 27րդում մանկանց մասին ասում է. «Յիսուսը տեսաւ մանկանց, որոնք կաթ էին ծծում եւ ասաց իր աշակերտներին. «Սոյն մանկունք, որոնք ծծում են, նման են նրանց, ովքեր արքայութիւն են մտել»։ *Սրանք հարցրին նրան.* «Եթէ մանկունք լինենք, կը մտնե՞նք արքայութիւն։ Եւ Յիսուսն ասաց. «Երբ երկուսդ մէկ կը դառնաք, իսկ ներքինը կը դառնայ արտաքին, իսկ բարձրը՝ ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին՝ ցածրը. եւ եթէ տղամարդուն ու կնոջը մէկ միասնութիւն անէք, որ տղամարդն այլեւս տղամարդ չլինի, իսկ կինը՝ կին <...>, այնժամ կը մտնէք արքայութիւն»[16]։

Մարկոսի աւետարանում Քրիստոսի մօտ մանուկներ են բերում, որ դիպչի նրանց, բայց առաքեալները սաստում են բերողներին։ Քրիստոսը դա տեսնելով, բարկացած ասում է. «Թոյլ տուք մանկտւոյդ գալ առ իս, եւ մի արգելուք զդոսա. զի այդպիսեացդ է արքայութիւն Աստուծոյ։ Ամէն ասեմ ձեզ, Որ ոչ ընկալցի զարքայութիւն Աստուծոյ իբրեւ զմանուկ՝ ոչ մտցէ ի նա»[17]։ *Քրիստոսն ինքը մի մանուկ է եւ Ղուկասի աւետարանում իրեն համեմատում է մանկան հետ։ Նա բերում է մի մանկան, կանգնեցնում իր կողքին եւ ասում.* «Որ ոք ընկալցի զմանուկս զայս յանուն իմ՝ զիս ընդունի, եւ որ զիս ընդունիցի՝ ընդունի զառաքիչն իմ. զի որ փոքրիկն է յամենեսին ի ձեզ՝ նա եղիցի մեծ»[18]։

Նոյնպիսի մանուկ է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցի Մանուկը, որի գործողութիւնները բխում են Մ. Գրքի պատգամներից։ Նա Քրիստոսի քարոզած արքայութեանն է ձգտում։ Վատնել է հօր գանձ ու հարստութիւնը եւ մեկնել օտար աշխարհ՝ հարստութիւն, այ-

սինքն արքայութիւն գտնելու յոյսով։ Նոյնը քարոզում էր Քրիստոսը. «Երանի աղքատացդ հոգւով, զի ձեր է արքայութիւնն Աստուծոյ։ Երանի որ քաղցեալ եւ այժմ, զի յագեսցին. երանի որ լաւ այժմ, զի ծիծաղեսցին... Ուրախ լիջիք յաւուր յայնմիկ եւ ցնծասջիք, զի ահա վարձք ձեր բազում են յերկինս... Բայց վայ ձեզ մեծատանցդ, զի ընկալայք զմխիթարութիւն ձեր։ Վայ ձեզ որ յագեալդ էք այժմ, զի քաղցիցէք. վայ ձեզ որ ծիծաղիքդ այժմ, զի սգայցէք, եւ լայցէք...»[19]։ *Մի հարուստ մարդ Քրիստոսին հարցնում է.* «*Վարդապետ բարի, զի՞նչ արարից զի կեանսն յաւիտենականս ժառանգեցից*»։ *Յիսուսը պատասխանում է նրան.* «...եթէ կամիս կատարեալ լինել, երթ, զոր ինչ ունես վաճառեա եւ տուր աղքատաց, եւ ունիցիս գանձս յերկինս. եւ առ զխաչն եւ եկ զկնի իմ»։ *Այս ասելով, սկսում է քարոզել իր աշակերտներին.* «Ջիարդ դժուարին է որ զինչսդ ունիս, մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ... Դիւրին է մալխոյ ընդ ծակ ասղան անցանել, քան մեծատան յարքայութիւն Աստուծոյ մտանել»[20]։

Հօրն ու մօրը, մերձաւոր հարազատներին «վաճառելու», այսինքն Աստծոյ սիրուն երկրորդելու մտայնութիւնը նոյնպէս արձանագրուած է Աւետարանում՝ Քրիստոսի քարոզների մէջ։ Յիսուսի աշակերտներից Պետրոսը հարցնում է իր վարդապետին, թէ ինչպէ՞ս կարելի է փրկուել եւ մտնել երկնային արքայութիւն։ Ուսուցիչը պատասխանում է. «Ամէն ասեմ ձեզ, ոչ որ է որ եթող զտուն կամ զեղբարս կամ զքոյս կամ զհայր կամ զմայր կամ զորդիս կամ զագարակս վասն իմ կամ վասն աւետարանին, եթէ ոչ առնուցու հարիւրապատիկ այժմ յայսմ ժամանակի տունս եւ եղբարս եւ քոյս եւ մարս եւ որդիս եւ ագարակս հալածանօք հանդերձ, եւ յաշխարհին որ գալոց է զկեանսն յաւիտենականս։ Ջի բազումք եղիցին առաջինք՝ յետինք, եւ յետինք՝ առաջինք»[21]։ *Ղուկասի Աւետարանում նա դարձեալ նոյն քարոզն է անում իրեն հետեւող ժողովրդին.* «Եթէ ոք գայ առ իս, եւ ոչ ատեայ զհայր իւր եւ զմայր եւ զկին եւ զորդիս եւ զքոյր, նա եւ զանձն եւս իւր, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել»[22]։

Այստեղից կարելի է կռահել, թէ ինչու՛ է Ագաթանգեղոսը Հայաստանում քրիստոնէութիւն տարածող Գրիգոր Լուսաւորչի մասին ասում. «Եւ անչափ անջատէր ի հայրենացն բնակացն իւրեանց՝ մինչեւ ասել նոցա, թէ «Մոռացայ զժողովուրդ եւ զտուն հօր իմոյ»[23]։ *Նոյն կերպ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկն է վարւում՝ վատնելով հօր հարստութիւնը, վաճառելով նրա տունը եւ մինչեւ անգամ հայրենիքը։ Նա ուսումնասիրել է Մ. Գրքի իմաստասիրութիւնը։ Նա քրիստոնէական ըմբռնումներով, արդար մարդն է, որի համար նիւթական աշխար-*

հր, հարազատական, արիւնակցական կապերը ոչ մի արժէք չունեն երկնային արքայութեան համեմատ։

Մանուկը թափառող հերոս է։ Նա գանձեր է փնտրում օտար թագաւորութիւնում։ Այդ թագաւորութիւնը հանդերձեալ աշխարհը պէտք է լինէր՝ երկնային դրախտը, որի գանձերն ու արքայութիւնն էին խոստանում քրիստոնեայ քարոզիչները ճգնակենցաղ հաւատացեալներին։ Իսկ այս տեսակէտից Մանկան՝ վաճառուած ծնողներին դաշտում յիշելն ու լաց լինելը հասկացւում է որպէս նրանց հոգու փրկութեան մասին մտատանջութիւն։ Մնողները վայելել են երկրային փառքն ու կարողութիւնը եւ չեն մտածել յետմահու կեանքի մասին։ Մանուկը վատնել է այդ կարողութիւնը եւ նրանց վաճառել երկրային թագաւորին։ Այլաբանօրէն դա նշանակում է, որ Մանուկը ծնողներին ապաշխարելու հնարաւորութիւն տալով, ինքը գնացել է հանդերձեալ աշխարհ։ Եթէ դա այդպէս է, ապա ծնողների վաճառքն աւելի չուտ գրաւ է յիշեցնում։ Զրոյցի բոլոր տարբերակներում ծնողները գարմանալի հնազանդութիւն են ցուցաբերում Մանկան կամքի առջեւ, անարտունչ ասելով. «Դու գիտես որդեակ»։ Սա, իհարկէ, այսպէս չպէտք է լինէր ստրկութեան վաճառուող մարդկանց համար, այն էլ այն դէպքում, երբ վաճառողը հարազատ զաւակն է։ Մինչդեռ մի տարբերակում (d խումբ)[24] ծնողներն իրենց աղքատացման պատճառը Հին ու Նոր Կտակարանները չիմանալն են համարում եւ Մանկանն Աստուածաշունչն ուսանելու տալուց յետոյ, նրա հետ կամովին մեկնում են մի այլ երկիր, որտեղ էլ վաճառւում են։ Սրանից երեւում է, որ Մանկան հայրն ու մայրը նոյնպէս ապաշխարելու հակումներ ունեն։ Նրանք ստրկութեան են դրուած երկրային թագաւորի մօտ եւ պէտք է փրկագնուեն իրենց իսկ ապաշխարանքի դիմաց։

Որտեղի՞ց է սկսւում Մանկան մուտքը հանդերձեալ աշխարհ։ Դաշտում ընթանալիս, նա քնում է ձիու վրայ, եւ ձին կորցնում է ճանապարհը։ Երբ արթնանում է, ծարաւում են եւ՛ ինքը, եւ՛ ձին։ Պատահում են մի ջրհորի, եւ Մանուկը, որ տրամաբանօրէն պէտք է մտածէր նախ ծարաւը հագեցնելու մասին, մտածում է վերջ տալ կեանքին՝ ջրհորը նետուելով (a խումբ)[25]։ Այս հանգամանքը նրա մահուան ձգտումի խօսուն վկայութիւններից է, եւ մահը տուեալ դէպքում պէտք է տեղի ունենայ ջրհորի միջով[26]։

Մանուկի՝ ջրհորն իջեցուած քսակի կամ դդակի մէջ թղթեր կան, որոնցում իր մահն է սահմանուած։ Նա դաշտում հանդիպել է իր նման մի Մանկան եւ ընկերացել հետը։ Պատմել է իր մասին, իսկ Ընկեր Մանուկը որոշել է մահուան մատնել նրան, օտար աշխարհի թագաւորի

ձեռքով։ Ընկեր Մանուկն այդ թագաւորի որդին է, սիրելին եւ գանձապետը։ Մանկանը խնդրել է թղթերը յանձնել նրան եւ փոխարէնը մեծ պարգեւ ու հարստութիւն ստանալ, իսկ իրականում դատաստան է պահանջել նրա համար։ Մանուկն այդ մասին իմանում է միայն այն ժամանակ, երբ քսակով (հարստութեան նշան) ջրհորից հանած ջուր է խմում։ Քսակում թղթերն են, որոնք թրջւում են։ Մանուկը կարդում, հասկանում է, որ իրեն մահ է սահմանուած եղել եւ գոհանում, որ ուսում (աստուածաբանութիւն) ու գրագիտութիւն է ստացել։ Այնուհետեւ օտար աշխարհում տեղի է ունենում նրա հանդիպումը Պառաւի հետ, որը հիւրընկալում է նորեկին եւ յայտնում քաղաքին ահաբեկած Աղջկայ՝ թագաւորի դստեր մասին։

Այս սիւժէն բացառիկ հարազատութեամբ կրկնւում է տարբեր ժողովուրդների, այդ թւում հայկական բանահիւսութեան մէջ տարածուած երեք եղբայրների մասին առասպելական ծագումով հեքիաթների նախադրութիւնը, որի համաձայն, թագաւորի երեք գաւակները ճանապարհւում են կորած արքայադուստրերին փնտրելու (ամուսնութեան ձգտում), կուրացած հօր աչքերի դեղը գտնելու կամ ուղղակի բախտ որոնելու նպատակով։ (Նմանօրինակ հեքիաթների առասպելականութիւնը վաղուց նկատել են երախտաշատ հայագէտ Մանուկ Աբեղեանը եւ ռուս անուանի բանագէտ Վլատիմիր Տոպորովը[27])։ Աւագ եղբայրները կրտսերին իջեցնում (կամ դաւաճանաբար գցում) են հորը կամ ջրհորը, եւ նա յայտնւում է հանդերձեալ աշխարհում։ Այստեղ հիւրընկալւում է մի Պառաւի տանը, նրանից ջուր է խնդրում ծարաւը յագեցնելու համար, սակայն Պառաւը յայտնում է, որ քաղաքի ջրի ակը փակել է սոսկալի վիշապը եւ ջուր է բաց թողնում միայն մարդկային գոհեր (աղջիկներ) ստանալուց յետոյ։ Կրտսեր եղբայրը գնում, յաղթում է վիշապին Ֆիզիկապէս, այնպէս, ինչպէս Մանուկը՝ Աղջկան՝ հոգեւոր-իմացական առպարէզում։ Հայկական հեքիաթներից կարելի է յիշատակել «Անմահական Խնձոր»ը[28], «Ուսկէ Խունձուրուն Նաղրլը»ն[29], «Հազարան Բլբուլ կամ Ալօ Դինոյի Նաղլը»ն[30], «Ղուշ Փարին»ը[31], «Աժդահակը»[32] եւն.։

Թէ որքան հին են դաշտում թափառելու, ծարաւելու, ջուր գտնելու, քնով անցնելու, ապա վիշապից աղջիկ ազատելու մոտիւները, փաստում է նաեւ Ռոստամ-Զալ հայ-իրանական էպոսը։ Ռոստամը խիստ ծարաւում է աւերակ դաշտի մէջ եւ ջուր է փնտրում։ Գտնում է մի աղբիւր։ Ծարաւը յագեցնում ու քնում է։ Արթնանում՝ տեսնում է, որ իր ճանապարհի ընկեր Բեժանգի վրայ են յարձակուել 7 դեւերը (վիշապները)՝ աղբիւրի տէրերը։ Երկուսով սպանում են նրանց։ Այնուհետեւ Բեժանգը

սպանում է Գոնդա դեւին եւ ազատում նրա առեւանգած աղջկան։ Ռուստամն օտար աշխարհում հանդրուանում է մի պառաւի տանը եւ նրա խորհուրդներով ու օգնութեամբ սպանում քայլելիս գետնի վրայ ակօսներ բացող Սալմանէ Մնդիին[33]։

Քանի որ գրականագիտութեան մէջ, ինչպէս ասուեց, գերակայում է այն կարծիքը, թէ «Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցը թարգմանութիւն է արաբերէնից, ապա տեսնենք՝ արաբական բանահիւսութեան մէջ կա՞ն արդեօք համանման մոտիւներ, որոնք նկարագրում են հանդերձեալ աշխարհ ընկած հերոսին։ Այդպիսի սիւժէ հանդիպում է Հազար Ու Մէկ Գիշեր ժողովածուի մէջ։ Հեքիաթը կոչւում է «Պառաւի Եւ Ուխտաւորի Պատմութիւնը»[34]։ Սկսւում է այսպէս. «Ուխտաւորներից մի մարդ քնեց երկար քնով, իսկ յետոյ արթնացաւ եւ ուխտաւորների հետքերը չտեսաւ։ Եւ նա վեր կացաւ եւ գնաց եւ չեղուեց ճանապարհից, եւ շատ չանցած, տեսաւ վրան։ Եւ վրանի մուտքի մօտ նա տեսաւ ծեր կնոջ, իսկ նրա կողքին՝ քնած շան։ Եւ մարդը մօտեցաւ վրանին, ողջունեց պառաւին եւ ուտելիք խնդրեց, եւ պառաւն ասաց. «Գնա այ այն հովիտը, օձեր որսա այնքան, որքան քեզ կը հերիքի, իսկ ես կը խորովեմ եւ կը կերակրեմ քեզ»։

Այս նախաբանից պարզ է դառնում, որ ուխտաւորը օտարերկրեայ մի վայր է ընկել, ուր միւս ուխտաւորների հետքերը չեն երեւում, եւ այդ վայրը պէտք է որ հանդերձեալ աշխարհը լինի։ Ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ հանդերձեալ աշխարհի արարածներ են համարւում եւ չունը, եւ օձերը[35]։ Մանկան եւ աղջկայ գրոյցի հետ եղած զուգահեռ մոտիւներից են քնելով ճանապարհից չեղուելն ու օտար աշխարհ ընկնելը։

Զրոյցի Մանկան քունն էլ հանդերձեալ աշխարհ ընկնել է նշանակել։ Այդ մասին վկայում են նախեւառաջ հայկական հաւատալիքները, որոնց համաձայն, քնելը եւ մեռնելը հաւասարարժէք հասկացութիւններ են։ Դա պարզօրէն երեւում է ժողովրդական հանելուկներից, ուր դիշերաքին քնի մէջ ընկղմած մարդիկ տապալւում, գոհ են գնում, կամ լուսածագի աւետարեր աքաղաղն ազդարարում է Քրիստոսի յարութիւնը մեռելներից[36]։ «Ննջել» բառը հայերէնում համազօր է քնելուն եւ մեռնելուն, ինչպէս՝ «մահճ»ը, որը եւ անկողնի իմաստն է արտայայտում, եւ իր մէջ կրում է «մահ» արմատը։ Հայ մատենագրութիւնից աւանդուած է. «Անկողին.. ի մահ իջումն է ... մահիճք վասն այնր ասի»[37]։ Հայկազեան բառարանը բացատրում է նաեւ մարմնական մահուան եւ յարութեան իմաստով. «վախճանիլ. մեռանիլ յուսով յարութեան»[38]

*Մակայն դառնանք արաբական հեքիաթի չարունակութեանը։ Այստեղ եւս ուխտաւորը, ինչպէս երեք եղբայրների հեքիաթներում հանդերձեալ աշխարհ ընկած կրտսեր հերոսը, ծարաւը յագեցնելու համար Պառաւից ջուր է խնդրում, իսկ Պառաւն առաջարկում է խմել առուակի ջրից, որը չատ դառն է (հայկական հեքիաթներում՝ ցեխանման)։ Ուխտաւորը զարմացած հարցնում է, թէ ինչպէ՞ս է Պառաւն ապրում այնպիսի մի տեղ, ուր ջուրը դառն է, իսկ ինքը ստիպուած է օձերով կերակրուել։ Դրան հետեւում է Պառաւի հարցը. «Իսկ ինչպիսի՞ն են ձեր երկրները»։ Ուխտաւորը նկարագրում է երկրային բարիքները՝ ընդարձակ տներով, հասուն, քաղցր պտուղներով, առատ ջրաւազաններով եւ գառների հօտերով։ Այնժամ Պառաւն ասում է. «Լսել եմ այդ մասին։ Ասա ինձ, ձեզ մօտ կա՞ն սուլթաններ, որոնք դատում են ձեզ եւ ենթարկում իրենց դատավճիռներով, երբ դուք նրանց իշխանութեան տակ էք, եւ եթէ ձեզանից որեւէ մէկը մեղք է գործում, վերցնու՞մ են նրա ունեցուածքը եւ մսխում, իսկ երբ կամենում են՝ վոնդում են ձեզ ձեր տներից եւ բնաջնջում ձեր ցեղը»։ «Դա պատահում է,- պատասխանում է ուխտաւորը։ Եւ այնժամ Պառաւն ասում է.- Այդ դէպքում, երդւում եմ Ալլահով, այդ նրբին կերակուրները եւ հիասքանչ կեանքը եւ քաղցր բարիքները ենթարկութիւնների ու անարդարութիւնների հետ մէկտեղ թոյն կը լինեն, իսկ մեր ուտելիքներն անվտանգութեան հետ մէկտեղ՝ օգտակար դեղորայք»։

*Այս երկխօսութիւնն, իհարկէ, երկրային կեանքի ունայնութեան եւ հանդերձեալ աշխարհի փառաւորութեան մասին կրօնական, ասկետական քարոզ է։ Հանդերձեալ աշխարհը Պառաւի երկիրն է, ուր չկան ոչ սուլթաններ, ոչ էլ նրանց անարդար հալածանքները։ Նրա աշխարհը երկրից դուրս գտնուող տարածութիւն է, ուր ընկել է ուխտաւորը, այսինքն, ապաշխարող հերոսը։

*Այստեղ հարկ է յիշել երրայատառ արաբերէն այն ձեռագիրը, որից Յարութիւն Մկրտչեանը թարգմանուած է համարում «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցի հայերէն ձեռագրի հնագոյն տարբերակը։ Մի դրուագում արաբական օրինակը հայկականին նմանուելու հետ մէկտեղ ունի շատ էական տարբերութիւններ։ Նմանութիւնն այն է, որ ե՛ւ հայկական, ե՛ւ արաբական ձեռագրերում պատանին (Մանուկը) ճանապարհին հանդիպում է մէկ այլ ճիաւոր պատանու, որից նամակ է ստանում թագաւորին փոխանցելու համար։ Արաբական ձեռագրում տղան նամակը դնում է թաշկինակի մէջ, հայկական ձեռագրերում՝ քսակի։ Ե՛ւ հայկականում, ե՛ւ արաբականում նա ճանապարհին խմելու ջուր է

փնտրում, բայց արաբականում չի գտնում, իսկ հայկականում գտնում է ջրհոր։ Արաբականում ջրի երկար որոնումներից ձին քրտնում է, իսկ տղան քանդում է թաշկինակը, սրբում ձիու քրտինքի ջուրը եւ խմում, իսկ հայկականում ջուրն իր քաշակով հանում է ջրհորից[39]*։ Այս դրուագը ցայտունօրէն ապացուցում է, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի վերաբերեալ հայ իրականութեան մէջ, արաբական բնօրինակից անկախ, բոլորովին ինքնուրոյն մոտիւներ են գոյութիւն ունեցել, որոնք միանգամայն նոր հորիզոններ են բացում մեր առջեւ, տուեալ դէպքում մատնանշելով ջրհորի միջով հանդերձեալ աշխարհ տանող ճանապարհը, որով գնում է հեքիաթային երրորդ հերոսը։ Հեքիաթներում նա պէտք է խմէր Պառաւի առաջարկած ջուրը, սակայն «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում ծարաւը յագեցնում է ջրհորից քաշակով հանած ջրով, որի մէջ իր մահն է սահմանուած։ Ուրեմն Մանուկն իր մահն է խմում, եւ այդ իրողութիւնը պէտք է նրա, իբրեւ մեռնելու փաստ ընդունել։*

Այս ամէնը մեզ հիմք է տալիս կասկած յայտնել «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի հայերէն հնագոյն օրինակի՝ արաբերէնից թարգմանուած լինելու տեսակէտի կապակցութեամբ, մանաւանդ այն պարագայում, երբ արաբերէն եւ երբայատառ արաբերէն ձեռագրերի քննական բնագրերն առայսօր հրապարակուած չեն, իսկ Մկրտչեանն իր գիտական թեզը հիմնաւորելու համար հիմք է ընդունել սոսկ իր ձեռքի տակ եղած միակ բնագիրը։ Այդուհանդերձ, եթէ գրոյցը նոյնիսկ թարգմանուած էլ համարելու լինենք արաբերէնից, միեւնոյն է, իր առանցքային որոշ մոտիւներով ծագումնաբանօրէն աւելի հարազատութիւն է ցուցաբերում Հին Արեւելքից եկող հաւատալիքների, քան, դիցուք, քրիստոնէական կամ մահմեդական աւանդութեան հետ։ Խօսքն առաջին հերթին վերաբերում է հանդերձեալ աշխարհ ընկած Մանկան եւ Աղջկայ հանդիպմանը, որից յետոյ է որոշւում՝ հերոսին վիճակուած է արժանանալ երկնային արքայութեան դանձերի՞ն, թէ՞ նա կործանուելու է, ինչպէս Աղջկայ հրամանով գլխատուել ու կորստի էին մատնուել 99 արքայազնները։ Կրօնադիցաբանական այսպիսի ըմբռնման մենք ականատես ենք լինում բոլորովին էլ ոչ մահմեդական (արաբական) միջավայրում, այլ իրանական նախախալամական՝ զրադաշտական հաւատալիքներում։ Վենդիդատում մարդկային հոգիների մասին ասւում է, որ «Երբ առաքինիների հոգիներն անցնում են ուրիշ աշխարհ, աստղերը, լուսինը եւ արեւը օրհնում են նրանց»[40]*։ Յատուկ Զինվոտ կամուրջն անցնելուց յետոյ առաքինի հոգուն ջահել աղջկայ կերպարանքով հանդիպում են նրա բարի գործերը։ Այնուհետեւ առաջին, երկրորդ եւ երրորդ քայլերով մուտք*

է գործում բարի մտքերի, բարի խօսքերի եւ բարի գործերի երկինքները։ Զորրորդ քայլով հասնում է անվախճան Լոյսին, որն ինքը՝ երանութիւնն է։ Մեղաւոր հոգին նոյնպես հանդիպում է աղջկայ, երբ կամուրջից սայթաքում եւ ընկնում է անդունդը։ Այդ ժամանակ նրան ընդառաջ է գալիս դարձեալ «ջահել մի աղջիկ, որն ամենեւին էլ նման չէ ջահել աղջկայ»։ Այնուհետեւ անցնում է չար մտքերի, չար խօսքերի եւ չար գործերի երեք դժոխքներով ու յայտնւում Ահրիմանի առջեւ[41]։

Իրանական Եուշտի Ֆրիան գրական յուշարձանում մեղաւոր հոգիներին հանդիպող այդ աղջիկն Ախտի Եաուուկ կախարդն է (վհուկը՝ ջաուուկը, որ իգական կերպարանքով է պատկերացւում)։ Նա հանելուկներ առաջադրողի դերակատարութիւն ունի։ Գլխաւորում է 900 մարդու, որոնք պարտւում են իր հարցերին չպատասխանելով։ Ցայտնւում է Եուշտի Ֆրիանը, ով իր ժամանակակիցների մէջ ամենաառաքինի մարդու համբաւն ունէր, պատասխանում է Ախտիի հանելուկներին եւ կործանում նրան[42]։

Թէ իրանական աւանդութեան մէջ որքան խոր հնութիւն ունի կնոջ առջեւ առաքինութեան քննութիւն յանձնելու այս մոտիւը, վկայում է Աւեստայի Արան Եաշտը, ուր յիշատակւում է Ֆրիաներից Եոիշտան, որ գոհեր էր մատուցում Արդուի Սուրա Անահիտային՝ չար ու նսեմ Ախտիայի հարցերին ճիշտ պատասխաններ գտնելու եւ նրան յաղթելու համար[43]։ Եուշտի Ֆրիանի մասին պատմող մատեանում էլ չեչտւում է երկրային կեանքում աստուածահաճոյ գործեր կատարելու քարոզը, որպէսզի մարդ յետագայում երկնային դրախտի արժանանայ[44]։

Նոյնը վերաբերում է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցում Մանկան՝ ծնողների դէմ մեղանչելու՝ «վաճառելու» մոտիւին, որի ծագումը եւս չպէտք է քրիստոնէութեանը կամ մահմեդականութեանը վերագրել[45]։ Այսպիսի մոտիւ հանդիպում է հելլենական դիցաբանութեան մէջ, ուր հանելուկ լուծողի դերում երեւան է գալիս Լայոսի որդի Էդիպոսը։ Նա ծնուած օրից Թերէ քաղաքում լքուել է ծնողներից եւ չի ճանաչում նրանց։ Լեռներում մեծանալով, ուղեւորւում է Թերէ, ուր քաղաքին ահաբեկել է կոյտի դէմքով, առիւծի մարմնով, արծուի թեւերով եւ օձ պոչով Սֆինքսը։ Նա հանելուկ է առաջադրում բնակիչներին եւ ճիշտ պատասխան չստանալու դէպքում խեղդում է նրանց։ Էդիպոսը ճանապարհին հօրը հանդիպելով, անգիտութեամբ սպանում է նրան, ապա լուծում է Սֆինքսի հանելուկը եւ քաղաքն ազատում հրեշից։ Թերէացիները նրան արքայ են կարգում եւ ամուսնացնում Լայոսի կնոջ՝ Իոկաստէի հետ, որն Էդիպոսի հարազատ մայրն է։ Ժամանակ անց, երբ

Էդիպոսն իմանում է, որ հայրասպան է դարձել եւ արիւնապղծուել մօր հետ, կուրացնում է իրեն եւ դեգերում մահուան արահետներով[46]:

Վ. Ն. Եարխօն Սոֆոկլէսի «Էդիպոսը Կոլոնում» ողբերգութեան առիթով գրել է, որ հերոսի «...ամբողջ վարքագիծը ներծծուած է ճշմարտութեան անվերջանալի փնտրտուքով»[47]: *Մ. Մ. Աւերինցեւն Էդիպոսին գնահատելով, իրրեւ ներհայեցողական գիտելիքներ փնտրող կերպար, նրա՝ մօր հետ ունեցած արիւնապղծութիւնը պայմանաւորուած է համարել սրբազան իմացութեան հասնելու ձգտումով: Հնում արիւնապղծութեան արգելքի խախտումը հաւասար է դիտուել իմաստնութիւն ձեռք բերելուն: Հետաքրքիր է, որ այդ կերպ է բացատրում, օրինակ, պարսից մոգերի՝ իրենց մայրերի եւ դուստրերի հետ կենակցելու պարտադիր սովորոյթը*[48]: *Պրոպն այս տեսակէտերին համակարծիք լինելով, իր հերթին աւելացնում է, որ Էդիպոսի՝ հօրը հակադրուելու՝ նրան սպանելու մոտիւը ծագում է մայրիշխանական ժամանակներից, երբ որդին չի ճանաչում թափառ կեանքով ապրող հօրը, ուզեւորւում է նրան փնտրելու եւ ճանապարհին հանդիպելով, առանց իմանալու, թէ ով է, հակամարտութեան է բռնւում հետը*[49]:

Էդիպոսի առասպելում հերոսը գիտակցել է իր անգօրութիւնը նախախնամութեան կամքի առջեւ, որ զուշակել էր իր մեղանչումը ծնողների դէմ[50]: *Նա մինչեւ մրուրը պարպել է դառնութեան բաժակը եւ իր մահն է փնտրում՝ ընթանալով իմաստնութեան ճանապարհով: Դա դէպի յաւերժը տանող ուղին է, որ հակադրուած է նիւթական, տեսանելի աշխարհին: Էդիպոսի ինքնակուրացումն էլ, ինչպէս ճիշտ նկատել է Աւերինցեւը, ուղղուած է սրբազան իմացութիւն ձեռք բերելու նպատակին: Ցունական մշակոյթում վառ կերպով արտայայտուած է իրերի եւ երեւոյթների նկատմամբ մարմնական տեսողութեան անլիարժէքութեան պատկերացումը, ըստ որի, մարմնական աչքերով կարելի է տեսնել միայն դրանց թուացեալ, երեւութական կողմը: Իսկ իմաստունը պէտք է զրկուած լինի աչքերի լոյսից, որպէսզի կուրութեամբ տեսնի անտեսանելին*[51]:

Իմացութիւն, գիտելիք՝ «գնոսիս» յունական եզրը Պլատոնի ժամանակներից սկսած, սկսել էր ձեռք բերել ոչ թէ մարդուն շրջապատող իրերի եւ երեւոյթների բանական/ռացիոնալ, այլ անբանական/իռացիոնալ բացատրութեան նշանակութիւն: «Գնոսիս»ի իւրացումը դիտւում էր ոչ իրրեւ հասարակութեան, այլ ընտրեալների՝ հոգեպէս չնորհալիների մէնաչնորհ: Քրիստոնէական աշխարհայեացքում արդէն այս ուսմունքը չեչտադրւում է բարու եւ չարի, լոյսի եւ խաւարի, ոգու եւ նիւ-

թի հակամարտութեան հասկացութիւնների մէջ։ Առաջին քրիստոնեաների քարոզներում խօսւում է այն «գաղտնիքի յայտնութեան» մասին, որը ժողովուրդներին ազդարարում է Աստուած՝ հաւատքին հնազանդուելու համար։ Քրիստոնէական աւանդոյթների ծագման շրջանում «գնոսիս»ի դիրքերից սկսեց դիտարկուել արդէն աշխարհում չարի գոյութեան հիմնախնդիրը, որը կապուած էր կրօնական երկարմատութեան (դուալիզմի) գաղափարի հետ. մարդը չարութեան աշխարհի գերին է եւ երազում է ազատուել այդ գերութիւնից[52]։ Այստեղից էլ ծնունդ են առնում աշխարհատեացութեան, աստուածային սրբազան գիտելիքներ ձեռք բերելու եւ ապաշխարելու գաղափարները։

Գիտելիքներով իմաստնացած եւ ապաշխարանքի ու մահուան (իրականում՝ անմահութեան) ճանապարհը բռնող նոյնպիսի հերոս է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցի Մանուկը։ Մնողներն ուսման են տուել նրան։ Նա իւրացրել է սուրբ գիրքը, բայց եւ մեղանչել է ծնողների դէմ՝ վաճառքի հանելով նրանց։ (Այստեղ նոյնիսկ կարեւոր էլ չէ, թէ որտեղից կարող էր առաջանալ վաճառքի մոտիւը. դրա բացատրութիւնը մեզ շատ հեռուն կը տանէր)։ Զրոյցի տարբերակներից մէկն անգամ պահպանել է յուշն էդիպոսի առասպելի մասին։ Աղջկայ հարցերից մէկն է. «Ո՞րն է այն, որ հարն եւ որդին ի մէկ մօրէ ծնան եւ սուրբ կոչեցան»։ Մանկան պատասխանն է. «Այն լատինացին է, որ հայրն մեռել էր եւ որդին է գինուորել, այլ աշխարհ գնացել է, յետոյ եկեր ժամանակաւ ի մօրն տունն ղոնուխ է եղեր, չեն ճանաչեր՝ զիրար առեր են, երբ իմացեր որդի եղեր է»[53]։ Լատինացու անունը չի տրւում, բայց ակնյայտ է, որ խօսքն էդիպոսի մասին է։ Հայ միջնադարեան հոգեւոր-ալլաբանական գրականութիւնը նրան նոյնպիսի գինուոր է պատկերացրել, որպիսին գրաբարում «մանուկ» եզրը «պատանի» եւ «սպասաւոր» իմաստներից զատ, ունեցել է «գինուոր», «զօրական» (ըստ երեւոյթին՝ նաեւ Քրիստոսի հաւատքի ռազմիկ՝ «Զինուորեալ մանկունք... եկեղեցւոյ», ինչպէս աւանդուած է հայ մատենագրութիւնից[54]) նշանակութիւնը։ Առաւել հետաքրքրական է, որ էդիպոսին սրբի համարում են վերագրել, ինչը, թերեւս, հարկ է բացատրել նրա մասին եղած առասպելի ու «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցի մոդէլային եւ որոշ առումով նաեւ գաղափարախօսական նմանութեամբ։

«Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» զրոյցում կայ եւս մի կարեւոր հանգամանք, որ թւում է, թէ հակասում է Մանկան հանդերձեալ աշխարհ՝ երկնային արքայութիւն ուղեւորուելու պարագային։ Չէ՞ որ Մանուկն իր մահը սահմանող թղթերը կարդալով, գոհութիւն է յայտնում ստա-

ցած ուսման համար, ինչի չնորհիւ խուսափել էր մահից։ Սակայն այստեղ նախ պէտք է հարց տալ՝ ո՞ր մահից է խուսափում՝ ֆիզիկակա՞ն, թէ՞ հոգեւոր։ Հոգեւոր մահ քրիստոնէական ըմբռնումներով նշանակում է հոգու կործանում, մեղաւորների անվերջանալի եւ սահմռկեցուցիչ տանջանքներ գեհէնում։ Իսկ անմահութիւնը հոգու վերածնունդն է Աստծոյ արքայութիւնում, ինչի մասին Նոր Կտակարանում հրեայ իշխան Նիկոդեմոսին քարոզում է Քրիստոսը։ «Ամէն ամէն ամէն ասեմ քեզ, եթէ ոչ ոք ծնցի վերստին, ոչ կարէ տեսանել զարքայութիւն Աստուծոյ։ Ասէ ցնա Նիկոդեմոս, Ձիա՞րդ կարէ մարդ ծնանել որ ծերն իցէ. միթէ մա՞րթ ինչ իցէ անդրէն յորովայն մօր իւրոյ կրկին մտանել եւ ծնանել։ Պատասխանի ետ Յիսուս եւ ասէ, Ամէն ամէն ասեմ քեզ, եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ։ Զի ծնեալն ի մարմնոյ մարմին է, եւ ծնեալն ի Հոգւոյ հոգի է։ Դու մի զարմանար թէ ասացի քեզ, Պարտ է ձեզ ծնանել վերստին։ Զի հողմ ուր կամի շնչէ, եւ զձայն նորա լսես, այլ ոչ գիտես ուստի գայ կամ յո երթայ. սոյնպէս եւ ամենայն ծնեալն ի Հոգւոյն»[55]։

Թէ որքան կարեւոր է քրիստոնեայ հաւատացեալի համար ջրից ծնուելու նախապայմանը, երեւում է ջրով մկրտուելու ծէսից, որից յետոյ համարւում է, թէ մկրտուողը վերածնուեց Սուրբ Հոգուց։ Այդպէս անդառնալի մահից փրկւում եւ վերածնւում է նաեւ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկը՝ քսակով խմելով հանդերձեալ աշխարհ տանող ջրհորի ջուրը։ Քսակն այստեղ, իրրեւ հարստութեան նշան, խորհրդանշում է երկնային արքայութեան գանձարանից օգտուելու նրա յատկանիշը։ Յիսուս Քրիստոսի քարոզներից մէկում էլ ասւում է. «Մի երկնչիր, hօտ փոքրիկ, զի հաճեցաւ Հայր ձեր տալ ձեզ զարքայութիւն։ Վաճառեցէք զինչս ձեր եւ տուք ողորմութիւն. եւ արարէք ձեզ քսակս առանց հնանալոյ, գանձ անպակաս յերկինս, ուր ոչ գող մերձենայ եւ ոչ ցեց ապականէ»[56]։

Հանդերձեալ աշխարհը, ուր երէք եղբայրների մասին հայկական ժողովրդական հեքիաթներում ջրհորի միջով յայտնւում է երրորդ հերոսը, կոչւում է «Մութ Աշխարհ», որից նա ձգտում է դուրս գալ «Լոյս Աշխարհ»։ Անդրշիրիմեան այդ աշխարհի «մութ» մակդիրը յուշում է ոչ միայն մեռեալների խաւարչուին թագաւորութեան, այլեւ, առհասարակ, դիչերուայ գաղափարը, մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք, որ «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցում Մանկան՝ հանդերձեալ աշխարհում յայտնուելուն նախորդում է նրա քունը ձիու վրայ եւ ճանապարհից չեղուելը։ Քունն, ինչպէս ասուեց, հայկական հաւատալիքներում մահուա-

նը համարժէք իրողութիւն է դիտուել։ Դա երեւաց նաեւ արաբական «Պառաւի եւ Ուխտաւորի Պատմութիւնը» հեքիաթից, ուր ուխտաւորը քնելով, յայտնւում է այն աշխարհում։ Նոյնը կատարւում է զրոյցի Մանկան հետ, որը քնում, այսինքն, մեռնում է, իսկ նրա հոգին ջրհորից ջուր խմելով, վերածնւում է հանդերձեալ աշխարհում։ Տեսնենք՝ այդ աշխարհում նկատուո՞մ են արդեօք գիշերուայ հետքերը։

Հանդերձեալ աշխարհում Մանկանը հիւրընկալած Պառաւը նրան պատմում է, որ երկրի արքայազուստրն ուզում է ամուսնանալ («Հօր Վրայ Նստեց, Մօրը Հագաւ, Մամը Խմից»), հարցեր կամ հանելուկներ է առաջադրում փեսացուներին, սակայն նրանցից ոչ ոք իմաստնութեամբ չի կարողանում գերազանցել Աղջկան։ Քանի որ հարցերին չպատասխանելու պայմանը մահն է, ուստի գլխատում է փեսացուներին։ Արդէն 99 փեսայի գլուխ է կտրել։

Մանուկը բախտը փորձելու համար գնում է Աղջկայ ապարանքը։ Աղջիկը նստած է մարգարտաշաղ թախտին (գահին)՝ մի «մուշապահին» վայրում։ Ոչ ոք նրան չի տեսնում։ Նա տեսնում է բոլորին։ Քաղաքին նայում է նրա «դուպպա»ն։ Մարդկանց հետ խօսում է պառաւ թարգմանի միջոցով (a խումբ)։ Մի տարբերակում (d խումբ) նստած է ոսկով ու մարգարիտներով զարդարուած «բարձր չարտախում» (օթեակում-այսինքն, վերեւում է), վարագուրածածկ «փանճարայի» (պատուհանի) մօտ։

Աղջիկը Մանկանը ոսկէ աթոռ է առաջարկում եւ սկզբնապէս երեք հարց ուղղում. ա) յ՞որ տանուտէր է քո ծնունդն, բ) ո՞վ է քո հայրն, գ) ո՞վ է քո դայեկն։ Մանկան պատասխաններն են.

ա) Խոյն է, բ) օղն, ամպն եւ անձրեւն, գ) այն է իմ դայեկն, որ նա իմ ձայնն կու լսէ, եւ ես զնորա ձայնն չեմ լսել։ Զրոյցի մէկ այլ տարբերակում (b խումբ) Աղջկայ սկզբնական հարցերը երկուսն են. ա) ո՞վ է քո հայրն, բ) ո՞վ է քո մայրն։ Պատասխաններն են. ա) հովն եւ հուրն, բ) հողն եւ անձրեւն։ Այսինքն, Մանուկն իրեն ծնուած է համարում բնութեան չորս տարրերից։

Հարկ է ուշադրութիւն դարձնել ոչ միայն Աղջկայ խորհրդաւոր նկարագրութեանը, այլեւ նրա առեղծուածային երրորդ հարցին՝ նոյնքան առեղծուածային պատասխանին, որով Մանուկը ոչ մի անուն չի տալիս։ Իրականում «դայեկն» Աղջիկն է, որը Մանկանը տեսնում է, բայց Մանուկը նրան չի տեսնում, նա Մանկան ձայնը լսում է, բայց Մանուկը նրա ձայնը չի լսում։ Ուստի, եթէ սկզբնական հարցերը պարզեց-

նելու լինենք, կը ստացուի երկու հարց՝ երկու պատասխանով. «Մ՛վ ես դու» եւ «Մ՛վ եմ ես»։ Առաջին հարցին Մանուկը պատասխանում է իր ծագման մասին տեղեկացնելով։ Երկրորդ հարցի կապակցութեամբ ասում է. «Դու դայեկն ես»։

«Դայեկ», այսինքն, «դայեակ» հայերէն բառն, ըստ Հրաչեայ Աճառեանի, փոխառութիւն է պարսկական dayakից եւ նշանակում է «ծծմայր, ստնտու»[57]։ Անանիա Շիրակացին «դայեակ» է անուանում կիսալուսնին (այսինքն, այն լուսնին, որի կէսը ոչ ոք չի տեսնում)։ «Այս գոտին, որ կիսալուսին է համակարգի, սա է դայեակ անձրեւաց եւ սնուցիչ բուրաստանաց»[58]։ Ուրեմն, եթէ լուսինը անձրեւների եւ բուրաստանների սնուցիչ է, ապա խորհրդանշում է խոնաւութիւնն ու թացութիւնը։ Եւ իրօք, հայկական միջնադարեան նշանագրերի աղիւսակում «դայեակ» նշանագիրը տեղաւորուած է հիմնականում խոնաւութիւն, ամպրոպ եւ անձրեւ արտայայտող խորհրդանիշերի սիւնակում՝ «փայլակն», «ցուլ», «վիշապ», «աղեղնաւոր»[59]։ Հայկական հաւատալիքներում աւանդաբար, խոնաւութեան, անձրեւաբերութեան յատկանիշներ են վերագրւում Մովինար Մայր աստուածածուհուն[60], յետագայում զրադաշտականութեան ազդեցութեամբ անուանափոխուած՝ Անահիտ։ Վերջինիս մասին միևչեւ նորագոյն ժամանակները ժողովուրդն ասել է. «Մեծամայր ինքը մահն է (լուսին), իրենից է ցայտում Լուսնթակի շողերը, գիշերը միևչեւ լոյս ինքն է լուսաւորում ամբողջ աշխարհը»[61]։ «Մահ» բառը դարձեալ ըստ Աճառեանի, հայերէնում փոխառութիւն է պահլաւերէն mahից, որ «լուսին» է նշանակում, ինչպէս որ mahikը՝ «լուսնակ»։ Նոյնը եւ հայերէնում են կիսալուսնին «լուսնի մահիկ» ասում, որ փոխառուած է իրաներէնից[62]։

Այժմ տեսնենք, թէ իրո՞ք, «դայեկ» Աղջկայ արտաքին նկարագիրը լուսնային յատկանիշներ է կրում։ Այդ մասին նախ խօսում է նրա բարձր՝ վերեւում գտնուող դիրքը։ Նրա «չարտախը» զարդարուած է ոսկով եւ մարգարիտներով, որոնք կարող են փոխարինել ոսկու եւ մարգարիտի նման փայլող աստղերին։ Նա թաքնուած է վարագոյրի ետեւում, ինչպէս լուսինն ամպերով է քօղարկւում, ինչպէս հայկական հաւատալիքներում է Լուսին թագուհին ամպէ քօղ կրում[63]։ Հայկական աւանդութեան մէջ դէմքին քօղ է կրում Մովինար Մայր աստուածածուհին[64], որը Մաանայ Մռեր դիւցազնավէպում ակնյայտօրէն որպէս լուսին է նկարագրւում։ Հայոց թագաւորի «քոչկ ու սարի» առջեւից անցնելիս, Սենեքերիմ թագաւորի հարկահաններին մի լոյս է երեւում։ Տեսնում են «անցկում խորոտ աղջկ մ՛իրեւաց, արեւուն կ՛ըսէր. Դու դուս մ՛ըլլիր,

իս դուս ըլլիմ: Աղջըկ ընցկուն խորօտ, վուր տըսնուչորս յաւուր լուսընկի կը նմանի, վուր եօթ սարի իտեւէն դուս կու գայ»[65]:

Լուսնի քօղը գրոյցում համապատասխանում է այն վայրին, որ «մուշապախ» է անուանւում: «Մուշապախ»ը կամ «մուշապաք»ն արաբերէն mushabbak *բառն է, որ նշանակում է բարակ ճիւղերից՝ մետաղալարերից հանգոյցներով հիւսուած յարմարանք, ցանց*[66]*, այսինքն ծածկոց, որի տեսւում է քօղարկւում Աղջիկը:*

Առաւել արտայայտիչ է նրա «դուպպա»ն, որ նայում է քաղաքին, իհարկէ՝ դարձեալ վերեւից: «Ղուպպա»ն կամ «դուպայ»ը պարսկերէն guba *բառից է ծագում, բժշկագիտական եզրաբանութեամբ, ցան, մաշկացան հիւանդութիւնն է*[67]*, «փսորիազը»*[68]*: Դրա հետեւանքներից մէկն այն է, որ դէմքի վրայ ցան է առաջանում, ինչպէս «ծաղիկ» հիւանդութեան ժամանակ: Հայկական աւանդութեան մէջ էլ Լուսնին «ծաղիկ» հիւանդութիւն եւ ծաղկատար դէմք է վերագրւում: Լուսինն, ասում են, մի ժամանակ եղբօր՝ Արեւի հետ է ելումուտ արել, բայց քանի որ չատ գեղեցիկ էր, չար աչքը դիպել էր նրան եւ «ծաղիկ» հիւանդութեան պատճառ դարձել: Լուսնի երեսի բծերն էլ այդ հիւանդութեան նշանն են*[69]*:*

Հարկ է յիշատակել նաեւ Սանկտ Պետերբուրգի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտում պահուող պարսկերէն մի ձեռագիր, որը մեր կարծիքով, բովանդակութեան այլաբանութեան առումով, աւելի հարազատ է «Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» գրոյցի հայերէն բնագրերին, քան արաբականը: Տեքստի լուսապատճէնն ամբողջութեամբ գտնւում է Մկրտչեանի մօտ, որը հրապարակել է դրա մասնակի թարգմանութիւնը միայն[70]*: Այստեղ նոյնպէս Աղջիկը Տղային (Մանկանը) իր հարցերն ուղղելիս, գերադասում է քօղարկուած մնալ եւ այդ պատճառով դիմակ է կրում: Նրա սկզբնական հարցերն էլ նոյնն են. «Ու՞մ տղան ես, եւ դայեակդ ո՞վ է, եւ մայրդ ու հայրդ ովքե՞ր են»: Տղայի՝ Աղջկան ուղղած հարցը հետեւեալն է. «Այն ո՞ր արքայազնն է, որ դժբախտացաւ եւ գահից տապալուեց հողին ու արքայութիւնից՝ մուրացկանութեան [մէջ], եւ ծնողներին վաճառեց եւ ապրուստ փնտրելու ու մահուանն ընդառաջ գնաց, եւ երեկոյեան նամազից մինչեւ լուսաբաց մահուան հետ էր, լիակատար մահուան ճամփին ինչ-որ բան պատռեց ու ջրհորը գցեց [...], (նամակը - Գ.Մ.), մէկ այլ մահ նրան բռնեց, եւ այդ մահուան հետ շատ վէճեր ունեցաւ ու վերջապէս դրան էլ յաղթեց, եւ կրկին անգամ քնած բախտն արթնացաւ»:

Տղայի այս հարցը եզրափակում է Աղջիկ-Լուսնի, իրրեւ հանդերձեալ աշխարհի՝ գիշերուայ ներկայացուցչի մասին մեր վերոբերեալ դիտարկումները[71]*։ Տղան, ինչպէս տեսնում ենք, Աղջկան ուղղակի «մահ»՝ իրա-ներէն «լուսին» է անուանում, իսկ իր ընթացած ուղին՝ «լիակատար մահուան (այսինքն, հանդերձեալ աշխարհի) ճանապարհ», որն, իհարկէ, դարձեալ սկսւում է ջրհորից։ Տղան Մահուանը (Լուսնին) տեսնում է գիշերուայ ընթացքում, քանի որ նրա հետ է երեկոյեան նամազից մինչեւ լուսաբաց։*

Մնում է միայն վեր հանել հայկական ձեռագրերում Մանկան հարցի մէջ թաքնուած այլաբանական մէկ այլ իմաստ եւս։ Եթէ արդէն գիտենք, որ «մահ»ը նաեւ Լուսինն է՝ Աղջիկը, որը գլխատում էր փեսացու արքայազններին, ապա Մանկան հարցը, թէ՝ «Այն ո՞վ էր, որ իր մահը խմեց, բայց ապրեց», *կարելի է մեկնաբանել նաեւ հետեւեալ կերպ՝* «Այն ո՞վ էր, որ մահուան սպառնալիքի ներքոյ պատասխանեց «Մահուան» (Լուսին-Աղջկայ) հարցերին եւ ապրեց»։ *Ստացւում է, որ զրոյցում Աղջկայ՝ Մանկանն ուղղած «Ո՞վ է դայեկդ», այսինքն.* «Գիտե՞ս ում հետ գործ ունես, եւ ո՞վ եմ ես, որ Լուսինն եմ» *հարցը Մանուկը վերջում վերադարձնում է Աղջկան.* «Ո՞վ էր այն Մահը (Լուսինը), որ մահ էր սփռում», *ապա յաւելում է.* «Եւ ո՞վ էր նա, որ յաղթեց Մահին (Լուսնին)», *այսինքն՝* «Գիտե՞ս, թէ ո՞վ եմ ես...»։

Իսկ, թէ ո՞վ է Մանուկը, դա մէկ այլ աշխատութեան թեմա է։

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Մանուկ Աբեղեան, Երկեր, հտ. Դ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 20-32։*

[2] *Նոյն, էջ 20։*

[3] *Արմենուհի Ն. Սրապեան, «Ներածութիւն», Պատմութիւն վասն Մանկանն եւ Աղջկանն. Պատմութիւն Ջաղաց Փահրուլ Թագաւորին, աշխատասիրութեամբ Ա. Սրապեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 5-6։*

[4] *Նոյն, էջ 13-20։*

[5] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտ. VIII, բնագրի պատրաստումը, նախաբանը, ծանօթութիւնները, բառարանն ու ցանկերը Ա. Մ. Նազինեանի եւ Ռ. Հ. Գրիգորեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, էջ 214։*

[6] *Նոյն, հտ. VII, հատորը տպագրութեան են պատրաստել Ա. Մ. Նազինեանը եւ Մ. Ն. Առաքելեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1979, էջ 57։*

[7] *Նոյն, հտ. III, հատորը պատրաստեց եւ նախաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1962, էջ 510։ Վերնագրի մէջ, թերեւս, վրիպակ կայ. «Մա Մը»ն պէտք է կարդալ «մահը», քանի որ զրոյցի, ինչպէս նաեւ հեքիաթի այլ տարբերակներում հերոսն իր մահն է խնդրում։*

[8] Պ. Մուրադեան, «Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքի» Հրոյցի Հայկական եւ Վրացական Պատմութիւնների Ու Նրանց Փոխյարաբերութեան Շուրջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, N 6, Երեւան, 1962, էջ 249:

[9] Յ. Ա. Սիմոնեան, *Հայ Միջնադարեան Կաթիաներ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 135:

[10] Հ. Ն. Անդրիկեան, «Միջին Դարու Վէպերէն - Հարցմունք Աղջկան», *Բազմավէպ*, 8, Վենետիկ, 1906, էջ 344:

[11] *Kniga 1001 Nochi* (Հազար Ու Մէկ Գիշերուայ Գիրք, Թարգմանութիւնը եւ Ծանօթագրութիւնները Մ. Ա. Սալչէի), Հտ. V, Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1992, էջ 13-93:

[12] Ն. Ակինեան, «Զրոյց Պղնձէ Քաղաքի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-2, Վիեննա, 1958, էջ 24:

[13] Ա. Զօպանեան, *Հայ Էջեր*, Փարիզ, 1912, էջ ԼԸ-ԼԹ:

[14] *Սրապեան*, էջ 10:

[15] Յ. Մկրտչեան, *Արաբական Գեղարուեստական Արձակի Նմոյշների Հայ Միջնադարեան Թարգմանութիւնները*, Երեւան, Զանգակ-97, 1998, էջ 24-25, 44-45:

[16] Ambrojo Donini, *U Istokov Khristianstva* (Քրիստոնէութեան Ակունքների Մօտ), Մոսկուա, «Պոլիտիզդատ» Հրատ., 1988, էջ 38-140:

[17] *Աստուածաշունչ*, Վիեննա, 1929, *Մարկոս*, Ժ, 14-16:

[18] *Նոյն*, *Ղուկաս*, Թ, 48:

[19] *Նոյն*, *Ղուկաս*, Չ, 20-25:

[20] *Նոյն*, *Մարկոս*, Ժ, 17-25:

[21] *Նոյն*, 29-31:

[22] *Նոյն*, *Ղուկաս*, ԺԴ, 26:

[23] *Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1914, էջ 424:

[24] *Սրապեան*, էջ 109-142:

[25] *Նոյն*, էջ 15-20:

[26] Նկատենք, որ զրոյցի տարբերակներում Մանուկը ոչ թէ ինքնասպանութիւն է գործում, այլ իր փոխարէն ջրհորն է իջեցնում գդակը կամ քարը: Իսկ ջրհորի միջով մեռնելու՝ հանդերձեալ աշխարհ իջնելու մտածիւը ոչ թէ քրիստոնէութիւնն է ստեղծել, այլ գալիս է հեթանոսական խոր անցեալից: *Ժմմտ.*՝ Արեւելեան սլաւոններից յայտնի Անդրէյ Կրետացու եւ քրիստոնէական համանմանութեան այլ հերոսների՝ ջրհորում կամ հորում թաղուելու, ապա վերածնուելու մասին սիւժէների հետ: (Vladimir Ya. Propp, "Edip V Svete Folklora. Motiv Chudesnogo Rozhdeniya." *Folklor I Deystvitelnost* (Էդիպոսը Բանահիւսութեան Լոյսի Ներքոյ՝ Բանահիւսութիւն եւ Իրականութիւն գրքում), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1976, էջ 296-298:

[27] *Մանուկ Աբեղեան*, *Երկեր*, Հտ. Ա, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 384-385; Vladimir N. Toporov, "Ob Otrajenii Odnogo Indoevropeyskogo Mifa V Drevnearmyanskoy Tradicii" (Հայկական Աւանդոյթի Մէջ Մի Հնդեւրոպական Առասպելի Արտացոլման Մասին), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, N 3, Երեւան, 1997, էջ 97-105:

[28] *Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ*, Հտ. II, պատրաստեց եւ առաջաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, էջ 23:

[29] *Նոյն*, Հտ. VII, էջ 585:

[30] *Նոյն*, հտ. I, պատրաստեց եւ առաջաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինեանը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1959, էջ 27։

[31] *Նոյն*, էջ 49։

[32] *Նոյն*, հտ. V, Հատորի նախաբանը, բնագիրը եւ ծանոթագրութիւնները Ա. Մ. Նազինեանի եւ Մ. Մ. Գրիգորեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1966, էջ 415։

[33] *Ռաստամ-Զալ Հայ-իրանական Վէպ (Ֆիրդուսի. Բանաստեղծի Մենդեան Հազարամեակին Նուիրուած Ժողովածու)*, Երեւան, «Արմֆան» հրատ., 1934, էջ 180-183, 189-193։

[34] *Kniga 1001 Nochi*, էջ 9-12։

[35] *Ս. Բ. Յարութիւնեան, «Մի Դրուագ Հայ Առասպելաբանութիւնից» Պատմաբանասիրական Հանդէս*, N 1, Երեւան, 1989, էջ 157-166; Vyacheslav V. Ivanov, Vladimir N. Toporov, *Issledovaniya V Oblasti Slavyanskikh Drevnostey* (*Հետազոտութիւններ Սլաւոնական Հնութիւնների Բնագաւառում*), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1974, էջ 31-35։

[36] *Ս. Բ. Յարութիւնեան, Հայ Ժողովրդական Հաւերժուկներ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1965, էջ 17-18, 68։

[37] *Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան*, հտ. Գ, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 235։

[38] *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*, հտ. II, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1981, էջ 433։

[39] *Մկրտչեան*, էջ 26։

[40] *Bartold Van-der Varden. Probujdayushchayasya Nauka II. Rojdenie Ostronomii* (*Արթնացող Գիտութիւն II. Աստղագիտութեան Մանուկը*), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1991, էջ 156-157; M. Drezden, "Mifologiya Drevnego Irana" (*v kn. Mifologii Drevnego Mira*) (*Հին Իրանի Դիցաբանութիւնը՝ Հին Աշխարհի Առասպելաբանութիւնները գրքում*), Մոսկուա, «Նաուկա» հրատ., 1977, էջ 360-361։

[41] *Նոյն*։

[42] *Արտա Վիրապ Նամակ. Եաւչոի Ֆրիան, պահլաւերէն բնագրից թարգմանեց եւ ծանոթագրեց պրոֆ. Ռ. Թ. Աբրահամեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1958, էջ 117-137։*

[43] *Արտա Վիրապ, «Ներածութիւն», էջ 37։*

[44] *Արտա Վիրապ, էջ 119-120։*

[45] *Նկատի ունենք այն, որ ծնողների դէմ մեղանչելու մոտիւի ծագումը չի վերաբերում քրիստոնէութեանը, մահմեդականութեանը կամ որեւէ այլ կրօնի։ Այդ մոտիւն այնքան հին է, որքան, կարծում ենք, հին են աստղային դիցաբանութեան ակունքները։ Ակներեւ է Ռ. Գրէյվսի վերակազմած օրացուցային առասպելի համատեքստում, որի համաձայն, եղել է Լուսնային Մայր աստուածուհի, որն ունեցել է արական բնոյթով վէներա մոլորակ մարմնաւորող Որդի եւ Վիշապ ամուսին։ Որդու ծնունդը պայմանաւորուած է եղել Վիշապի մահով, աւելի կոնկրէտ՝ Որդին ծնուելով, սպանել է Հօրը եւ զարձել իր Մօր ամուսինը։ Սակայն տարին մէկ անգամ վերածնուել է Վիշապը եւ զոհ է գնացել Որդին, աւելի կոնկրէտ՝ Վիշապը սպանել է Որգուն եւ կրկին զարձել լուսնային աստուածուհու ամուսինը* (R. Gravse, *Belaya Boginia* (*Սպիտակ Աստուածուհին*), Մոսկուա, 1999, էջ 447-448)։ *Գրէյվսը չի ասում, թէ աստղային երկնքում ի՞նչ տեղ է զբաղեցնում Վիշապը, սակայն մեր կարծիքով՝ կարիճ համաստեղութիւնն է։ Դասական աստղաբաշխութեան մէջ երեկոյեան ծագմամբ Վէներայի գիշերային տունն է համարուել Ցուլ համաստեղութիւնը՝ Ապրիլ ամսից սկսած, որտեղ իր բարձրակէտին է հասնում Լուսինը։ Կշէռքում Վէներայի ցերեկային տունն է (այսինքն՝ ծա-*

գում է լուսաբացին), իսկ կարիճում թալկացում ունի (A. Y. Saplin, *Astrologicheskiy Entsiklopedicheskiy Slovar* (*Աստղաբաշխական Հանրագիտարանային Բառարան*), *Մոսկուա*, 2001, էջ 99, 254)։ Երբ Ապրիլին ծագել են կարիճի աստղերը, Ցուլն ամառայ վերջում ամբողջովին իջել է հորիզոնից ներքև (գետնի տակ) եւ «մեռել»։ Կարելի է կարծել, որ ցուլը Վեներայի խորհրդանիշն է, եթէ ոչ՝ ինքը Վեներան, քանի որ Գիլգամէշ էպոսում էլ Իշթարն է (=Վեներան) Գիլգամէշի դէմ ուղարկում ցուլին, որը սպանւում է վերջինիս ձեռքով (*Հին Արեւելքի Պոեզիա, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն*, 1982, էջ 129-130)։ Սերբերն ու խորուաթները Վեներային ուղղակիօրէն Ցուլաստղ են անուանում (Y. A. Karpenko, *Nazvania Zviozdnogo Neba* (*Աստղային Երկնքի Անուանումները*), *Մոսկուա*, 1981, էջ 80)։ Կարծում ենք, որ Քրիստոսին քաջ յայտնի են եղել Վեներայի հետ կապուած առասպելական պատկերացումները, այլապէս չէր ասի, թէ՝ «Ես եմ...առաւօտեան պայծառ աստղը» (*Յայտնութիւն, գլ. ԻԲ*, 16), այսինքն՝ Վեներա մորթակը, որ հայ քրիստոնէական մատենագրութեան մէջ «Արդարութեան Արեգակ» է անուանւում (*Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. I, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն*, 1979, էջ 374), իսկ Արդարութեան Արեգակն ինքը Քրիստոսն է (*Արեգեան, Երկեր, հտ. Դ*, էջ 360-365)։ Քրիստոնէութիւնը պարզապէս վերաիմաստաւորել է հեթանոսական ըմբռնումները՝ առաջ քաշելով արիւնակցական, հարազատական կապերը երկնային արքայութեանը հասնելու ձգտումներին ստորազաստիճան տառապելի դիրքորոշումը։ Եւ եթէ Քրիստոսը Ղուկասի եւ Մարկոսի աւետարաններում (*ԺԴ*, 25-27, *Ժ*, 29-31) կոչ է անում ծողնել հօրը, մօրը եւ մերձաւոր հարազատներին՝ հետեւել իրեն յաւիտենական կեանքի հասնելու նպատակով, ապա դրանով ոչ թէ մեղքի է մղում, այլ հոգեւոր կատարելութեան ձգտմանն, աստուածային էութեանը միանալու եւ հոգեւոր անմահութեան գաղափարներն է առաջ քաշում։ Սա արդէն աստղային դիցաբանութիւն չէ, այլ միանգամայն երկրային, մարդկային հաւատամք։

[49] Evripid, "Finikiyanki " (v kn. *Tragedii*) (*Փիւնիկուհիներ՝ Ողբերգութիւններ գրքում*), հտ. II, *Մոսկուա*, «Նաուկա» հրատ., 1969, էջ 165-167։

[47] V. N. Yarkho, "Tragicheskiy Teatr Sofokla" (v kn. Sofokl, *Drami*) (*Սոֆոկլէսի Ողբերգական Թատրոնը-Սոֆոկլէսի Դրամաներ գրքում*), *Մոսկուա*, «Նաուկա» հրատ., 1990, էջ 482։

[48] S. S. Averintsev, "K Tolkovaniyu Simvoliki Mifa O Edipe" (v kn. *Antichnost I Sovremennost*), (*Էդիպոսի Առասպելի Խորհրդանիշերի Համակարգի Մեկնաբանման Խնդրի Շուրջ՝ Հնութիւն եւ Արդիականութիւն գրքում*), *Մոսկուա*, «Նաուկա» հրատ., 1972, էջ 90-102։

[49] Propp, էջ 266-267, 270-272, 278-280։

[50] *Mifi Narodov Mira* (*Աչախարհի Ժողովուրդների Առասպելները*), հտ. II, *Մոսկուա*, 1992, էջ 657։

[51] Averintsev։

[52] Ambrojo Donini, էջ 128-130։

[53] *Պատմութիւն Վասն Մանկանն*, էջ 105։

[54] *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*, հտ. II, էջ 206։

[55] *Յովհաննու*, *Գ*, 3-9։

[56] *Ղուկաս*, *ԺԲ*, 32-34։

[57] *Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հտ. Ա, Երեւանի Համալսարանի Հրատ.*, 1971, էջ 618։

[58] *Ա. Գ. Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երեւանի Մատենադարանի Հրատ., 1944, էջ 325-326.*

[59] *Յ. Ա. Մարտիրոսեան, Գիտութիւնը Սկսում է Նախնադարում, Երեւան, «Սովետական գրող» հրատ., 1978, էջ 87.*

[60] *Արեղեան, Երկեր, հտ. Է, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1975, էջ 71.*

[61] *Կ. Մելիք-Փաշայեան, Անահիտ Դիցուհու Պաշտամունքը, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1963, էջ 68.*

[62] *Աճառեան, հտ. Գ, էջ 235.*

[63] *Գ. Սրուանձտեանց, Երկեր, հտ. Ի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտ, 1978, էջ 76.*

[64] *Արեղեան, հտ. Է, էջ 70.*

[65] *Մատենայ Ծոմոյ, հտ. Ա, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1936, էջ 307-308.*

[66] *Ռ. Ա. Ղազարեան, Յ. Մ. Աւետիսեան, Միջին Հայերէնի Բառարան, հտ. Բ, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1992, էջ150-151.*

[67] *Նոյն, էջ 76.*

[68] *Աճառեանը հայ հին մատենագրութեան տուեալների վրայ յենուելով, տալիս է «դուպայ» կամ «կուպայ», «կուբայ» բառերի իմաստաբանական մէկ այլ բացատրութիւն եւս՝ առանց յիշատակելու «Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցում եղած գործածութիւնը: Յիշուել է «Քրիստոսի գերեզմանի գմբէթը կամ մատուռը» նշանակութեամբ: Մէկ անգամ էլ հանդիպում է «հեծանելի ուղտի վրայ շինուած գմբէթի» իմաստով. «Նստեալ ի յուղտ, նորկազմ զարդուք պաճուճեալ ակաւնակուռ թամբօք. եւ դուպայ ոսկի ընդելուզեալ ի շարս մարգարտաց գմբէթազարդ ի վերայ նորա» (Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հտ. Բ, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 661).*

[69] *Հանդէս Գրականական եւ Պատմական, գիրք Ի, Մոսկուա, 1888, էջ 372.*

[70] *Մկրտչեան, էջ 41-43, 127, ծանօթ. 146.*

[71] *Ակն, ինչ ասւում է Աղջկայ լուսնային բնութագրի մասին, անշուշտ, չի առնչւում քրիստոնէական ըմբռնումներին եւ, ինչպէս կարելի է նկատել, գալիս է դեռեւս խոր հեթանոսական անցեալից: Հին աշխարհին են պատկանում այնպիսի դիցաբանական ըմբռնումներ, որոնք մեռեալների (որպիսին է «Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցի Մանուկը) հոգիներն անմիջականօրէն Լուսնի հետ են կապում: Հնդկաստանի հաւատալիքներում, օրինակ, իրենց վերամարմնաւորմանը սպասող հոգիներն ապաւինում էին Լուսնի անցած ճանապարհին, մինչդեռ Արեւի անցած ճանապարհը համարւում էր «Աստուածների ուղի»: Յունական աստղային դիցաբանութեան մէջ լուսնի վրայ են գտնւում Ելիսէեան դաշտերը, ուր մահուանից յետոյ ուղեւորւում են հերոսներն ու կեսարները: Առաւել վառ նմոյշ է պահպանուել իրանական աւանդութեան մէջ, ուր մեռեալների հոգիները, եթէ բարի են եւ առաքինի, անցնում են դէպի աստղերը տանող Զինվատ կամրջի վրայով, ուղեւորւում նախ լուսին, այնուհետեւ մտնում արեւի մէջ (M. Eliade, *Patterns In Comporative Religion*, Լոնդոն, 1983, էջ 172): Մինչդեռ քրիստոնեայ քարոզչական բնոյթ ունեցող գրականութեան մէջ որպէսզի ապաչխարող Մանուկից հանդերձեալ աշխարհում հոգեւոր կեանքի քննութիւն պէտք է վերցնէր Աստուած եւ ոչ թէ Լուսինը: Բայց, ինչպէս ասել ենք, ի դէմս «Վասն Մանկանն եւ Աղջկանն» գրոյցի, մենք գործ ունենք ոչ թէ սոսկ քրիստոնէական ուղղագիծ քարոզների, այլ հոգեւոր-այլաբանական գրականութեան հետ: Իսկ այդ գրականութիւ-*

նը հին առասպելները վերածելում էր ըստ իր աշխարհայեցքի եւ համապատասխան այլաբանական մեկնաբանութիւններ տալիս (Աբեղեան, հա. Գ, էջ 110-111)։ Արդպիսի մօտեցումը հնարաւոր կարող էր լինել միայն այն դէպքում, երբ հին առասպելները յարատեւէին նաեւ միջնադարում կամ գոնէ կորած չլինէր յուշը նրանց մասին։ Հակառակ դէպքում անիմաստ կը լինէր հեթանոսական դարերի բանահիւսական նիւթը հոգեւոր-այլաբանական գրականութեան լոյսի ներքոյ ներկայացնելը, քանի որ անբմբռնելի կը մնար ժողովրդական զանգուածներին։

CERTAIN ALLEGORIC CODES IN THE TALE OF "ABOUT THE CHILD AND THE GIRL" IN THE LIGHT OF MEDIEVAL ARMENIAN SPIRITUAL-ALLEGORIC LITERATURE

(Summary)

GAGIK MARTOYAN

Armenia witnessed a period of economic prosperity and abundance during the Bagratide kingdom (10th and 11th centuries). The improved living conditions were conducive to more leisurely behaviour and attitude towards life. This led to a conflict between spiritual and material values in life.

A reflection of this clash was in the revival of old legends and myths vested with Christian values and interpretations.

The tale of "About the Child and the Girl" is a medieval translation with a narrative putting the image of a Christian youngster ("manuk") in the format of an internationally known folk tale. It was circulated to promote Christian values, glorify spiritual life, repentance, piety, prudence, and frugality.

Martoyan tries to combine the mythical section of the story, which has to do with the hero solving the riddles raised by the princess and later marrying her, with the Biblical teachings of Jesus that one needs to quit all earthly fortunes and follow the word of God. In matching the young hero with the mythological sun and the princess with the moon, Martoyan underpins his argument by drawing in mythological elements found in the tale. Some of these are drinking the water, being hosted by an old woman, fighting against the dragon who controls the town spring, etc. On the other hand, the hero in the tale is named "child" which has the dual meaning. He can be a soldier of Christian faith, and it reminds us of Jesus's call that in order to get into heaven one has to be like a child.

ՍԱՍՈՒՆ-ՀԱԼԷՊ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հալէպ քաղաքի եւ Սասուն աշխարհի պատմական կապերն ու առնչութիւնները կու գան դարերու խորքէն։ Տակաւին վաղ միջնադարէն սկիզբ առած ռազմա-քաղաքական, առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները, աւելի լայն ընդգրկում կը ստանան յետագայ ԺԷ.-ԺԹ. դարերուն, երբ քաղաքական, տնտեսական ծանր ու անտանելի պայմաններու հետեւանքով, Սասնոյ բնակչութեան զգալի մէկ մասը հարկադրուած կ՚ըլլայ թողուլ հայրենի երկիրը, գաղթել այլ երկիրներ, ընդ որում նաեւ Սուրիա եւ Հալէպ։

Ներկայ յօդուածին նպատակն է քննել Սասնոյ հայութեան եւ Հալէպ քաղաքին միջեւ դարերու վրայ երկարող պատմական կապերուն հարուստ եւ ուշագրաւ էջերը։

Եթէ նկատի առնենք հայ ազգաբնակչութեան վաղ ժամանակաշրջանի արտահոսքը դէպի Միջագետք ու Ասորիք, Հալէպի հետ հայոց յարաբերութիւններուն հաստատման ամենավաղ փուլը կարելի է համարել նոյնիսկ հայոց Տիգրան Բ. Թագաւորի նուաճումներու ժամանակաշրջանը (Ք.Ա. 84-66)։ Նուաճելով Միջագետքն ու Ասորիքի մեծ մասը, հայոց արքան հին աշխարհակալներու ոճով, կը կիրարկէր վերաբնակեցման քաղաքականութիւն։ Տիգրան Բ.ի անուան հետ կը կապուին Միջագետքէն ու Կիլիկիայէն յոյներու, հրեաներու եւ ասորիներու խոշորագոյն վերաբնակեցումները Հայաստանի քաղաքներու մէջ։ Ցայտնի է, որ անոր հրամանով շարք մը նախարարական տուներ տեղափոխուելով բնակութիւն հաստատած են Միջագետքի եւ Ասորիքի նոր բնակավայրերու մէջ[1]։

Տիգրան Մեծի օրօք, աշխարհագրական Սուրիոյ եւ Հայաստանի միջեւ հաստատուած վարչաքաղաքական, ռազմական առնչութիւնները մեծապէս նպաստեցին երկու երկիրներու միջեւ առեւտրատնտեսական, մշակութային կապերու զարգացման։ Պատմական որոշ փաստեր հիմք

ընդունելով, կարելի է ենթադրել, որ ռազմական նպատակներով, կամ խաղաղ ճանապարհով Միջագետք ապաստանած հայեր, կրնային կապեր հաստատած բլլալ հայոց արքայի գերիշխանութեան տակ գտնուող Հալէպ քաղաքին հետ։

Սասուն-Հալէպ պատմական առնչութիւններուն ուսումնասիրման իրր ելակէտ կրնայ ծառայել Բիւգանդական կայսրութեան ժամանակաշրջանը։ Մինչեւ արաբական արշաւանքները, Միջագետքի քաղաքներուն հետ, ինչպէս ողջ Հայաստանի, այնպէս ալ Սասնոյ աշխարհին կապերը կ'իրականանային Բիւգանդիոնի միջոցով։ Ցայտնի է, որ Բիւգանդիան՝ կայսրութեան տարածք ներթափանցած թշնամի զօրքերու դէմ պայքարելու եւ ներքին խռովութիւնները ճնշելու համար կ'ապաւինէր մեծամասնութեամբ հայերէ բաղկացած զօրամասերու[2]։ Աղբիւրները կը վկայեն հայազգի իշխաններու - որոնց շարքին նաեւ սասունցի իշխաններու - մասին, որոնք գինուորական վարչական պաշտօններ կը վարէին կայսրութեան մէջ[3]։

Հայ եւ օտար մատենագրութեան մէջ վկայութիւններ պահպանուած են թէ ինչպէս բիւգանդական կայսրերը ռազմական օգնութեան համար յաճախակի կը դիմէին հայ իշխաններուն։ Այս իմաստով յատկանշական է Մատթէոս Ուռհայեցիի մէկ վկայութիւնը։ Թէեւ յիշեալ իրադարձութիւնները տեղի կ'ունենան 972ին, սակայն համանման դէպքեր եղած են նաեւ աւելի վաղ ժամանակներու։

Իր Ժամանակագրութիւնին մէջ Ուռհայեցի կը գրէ, որ 972ին Բիւգանդիոնի հայազգի Ցովհաննէս Ձմշկիկ կայսրը «համայն արեւմտական աշխարհի» մէջ զօրահաւաք կը կատարէ։ «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն եւ Սեներերիմ Վասպուրականիս տէրն եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն եւ բովանդակ ամենայն տունն Սասանու (ընդգծումը՝ մեր կողմէ)»[4]։ ...Ձմշկիկը հաշտութիւն կը կնքէ հայոց հետ եւ այլազգիներու դէմ ռազմական օգնութեան համար կը դիմէ հայոց Աշոտ Բագրատունի թագաւորին։ Աշոտը Հայաստանի սպառազէն զօրքէն չուրջ տաս հազար ռազմիկներ կ'ուղարկէ։ Այլազգիներու դէմ պատերազմը կ'աւարտի բիւգանդական եւ հայկական զօրքերու կատարեալ յաղթանակով, որուն մասին Ուռհայեցի կը գրէ թէ՝ «Յայնժամ Ձմշկիկ՝ որ ասէին Կիւռժաճ, դարձաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց եւ մեծաւ յաղթութեամբ եւ սրտմտութեամբ,

կոտորածով եւ արեամբ եկից զամենայն երկիրն. եւ զբազում քաղաքս եւ զամուր բերդս ի հիմաց քարայատակս արար՝ երեք հարիւր մինչեւ ի սահմանս Քաղդատ քաղաքին»[5]։ *Պէտք է ենթադրել, թէ նշուած բազմաթիւ քաղաքներուն եւ անառիկ բերդերուն մաս կը կազմէր նաեւ Հալէպը։*

Է. դարուն չարք մը աւարառական արշաւանքներէ ու աւերածութիւններէ ետք, Հայաստան ինկաւ Արաբական խալիֆայութեան յուծին տակ։ Սուրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը եւ Պարսկաստանի մէկ մասը նուաճելէ ետք, 640ին արաբները ներխուժելով Հայաստան, աւերի ու աւարի ենթարկեցին հայկական գաւառները։ Ղեւոնդ պատմիչը կը հաղորդէ, թէ անոնք «...զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, եւ զայլս գերի վարեալ կանամբք եւ մանկտեաւ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Ջուղայոյ»[6]։ Պատմիչը կը վկայէ, թէ արաբները հարուստ աւար ու երեսունհինդ հազար գերի առնելով վերադարձած են Սուրիա[7]։ Ցայտնի է, որ արաբները հայ գերիները կը վաճառէին Սուրիոյ, Միջագետքի եւ խալիֆայութեան այլ շրջաններու մէջ[8]։ Նուաճողներուն ստեղծած քաղաքական եւ տնտեսական ծանր պայմաններու հետեւանքով արտակարգ չափերու հասաւ Հայաստանէն արտագաղթը։

Միջագետքի եւ Ասորիքի քաղաքներուն հետ Սասնոյ յարաբերութիւններուն յաջորդ փուլը արդէն կը կապուի Արաբական տիրապետութեան շրջանին հետ։

Առհասարակ Սասնոյ պատմութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն է.-Թ. դարերուն արաբ տիրապետողներուն դէմ Սասնոյ լեռնականներուն մղած ազատագրական պայքարի հերոսական դրուագները։ Ցայտնի է արաբներու դէմ 749-752ի Սասնոյ ապստամբութիւնը, գլխաւորութեամբ՝ Դադայի որդի Ցովհաննի, որ ի վերջոյ կը հարկադրէ խալիֆայութիւնը Սասնոյ կառավարիչ նշանակել հայ մը՝ Նոյինինքն Ցովհաննը։ Ը. դարու վերջին, Սասնոյ վրայ կ'իշխեն Մամիկոնեաններէ սերած Թոռնիկեանները, որոնք հարեւան Տարօնի հետ դաշնակցած՝ դեկավարած են արաբ նուաճողներուն դէմ պայքարը։

851ին սասունցիները, Ցովհան Խութեցիի գլխաւորութեամբ, կը ջախջախեն Մուշ տեղակայուած արաբական զօրաբանակը, կը սպաննեն արաբ ոստիկան Եուսուֆը։ 852ին արաբական զօրաբանակը Բուղայի գլխաւորութեամբ Սասնոյ մէջ կը կոտորէ 30 հազար մարդ[9]։ Հակառակ մեծ կորուստներուն, Թոռնիկեաններ կը յաջողին իրենց իշխանութեան տակ պահել Սասունը։

885ին, Տարօնի իշխանութեան կազմին մէջ, Սասունը մաս կը կազմէ Բագրատունիներու թագաւորութեան։ 966ին Բիւզանդիան կը նուաճէ Տարօնը, սակայն Թոռնիկեաններ կը յաջողին իրենց դիրքերը պահպանել եւ կը շարունակեն Բագրատունիներուն ենթարկուիլ։

ԺԱ. դարու երկրորդ կիսուն, Թոռնիկ իշխանի օրով հայկական իշխանութիւնը այնքան հզօրացած էր, որ արաբ մատենագիրներուն հիմնաւոր առիթ տուած էր հայոց իշխանը կոչել «Սասունցիներու թագաւոր» (*մալիք ալ սանասինա*)[10]։

Հալէպի հետ հայ բնակչութեան յարաբերութիւններուն մէջ կարեւոր գործօն էր նաեւ առեւտուրը։ Վաղ միջնադարէն սկսած Հայաստանի քաղաքները, յատկապէս հարաւ-արեւելեան մասի՝ Փոքր Հայքի քաղաքները առեւտուրի տարանցիկ ուղիներով կապուած էին Արեւելքի վաճառաշահ ու ծաղկուն Հալէպ քաղաքին հետ։ ԺԱ.-ԺԲ. դարերուն կարաւանային առեւտուրը այնպիսի խոշոր չափերու հասած էր։

Միջնադարեան հայերէն ձեռագիր մատեաններուն մէջ Հալէպը կը յորջորջուի «մեծ մայրաքաղաք» ու «շահաստան»։ Իրրեւ այդպիսին, Հալէպը կը յիշատակուի Արեւելքի խոշորագոյն վաճառաշահ քաղաքներուն շարքին։ Գովերգելով իր հայրենի Թոխատ քաղաքը, ԺԶ. դարու տաղասաց Ստեփանոս Թոխատեցին գրած է.

Վաճառականք, ճանապարհորդք
Գնային Շիրվան եւ Շամախի,
Շամ՚ւ Հալապ՚ւ յրՍտմապօլի
Պուռսայ եւ այլ բազում տեղի[11]։

Այսպիսով, ռազմական, տնտեսական կապերու աղերսով Հայաստանէն հեռացած հայերը, հիմնորոշ դեր խաղցած են հայ գաղթական խումբերուն դէպի Սուրիոյ եւ Միջագետքի տարածքներ արտագաղթին եւ յետագային հայկական համայնքներու կազմաւորման մէջ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՎԻՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Սասուն-Հալէպ պատմական կապերը լայն արձագանգ գտած են բանահիւսութեան՝ առասպելներու, աւանդութիւններու եւ զրոյցներու մէջ։ Ասոր ամենավառ վկայութիւններէն է *Մասնայ Մռեր դիւցազնավէպը*։

Մասնայ Մռերու զանազան պատումներուն մէջ յաճախ յիշատակուող «Հալեպայ քաղաք»ը ամենաիրական իմաստով դէպքերու եւ իրադարձութիւններու կեդրոնավայրը մրն է։

Բայց ինչպէ՞ս, ի՞նչ ուղիներով Մասնայ Ծռերու վիպական հերոսները յայտնուեցան իրենց հարազատ բնաշխարհէն այդքան հեռու՝ Հալէպ քաղաքին մէջ։

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ Հալէպը եղած է Մսրայ (Եգիպտոսի) Էյուպեան հարստութեան (1169-1250) թագաւորներուն (Հայաստանի վրայ իշխող մելիքներուն) կեդրոնական քաղաքը[12]։

Մսրայ անծայրածիր իշխանութիւնը կը տարածուէր ամբողջ Հարաւային Հայաստանի վրայ։ Մասնայ Ծռերու տեղագրական ուսումնասիրութիւններուն համաձայն, Էյուպեան կամ Էյոլեան հարստութեան շրջանին (1169-1250) ընդարձակ սահմանով տէրութիւն մը կը շրջապատէր Սասունը, որուն մաս կը կազմէին Պաղտատ, Մեքքա, Մեհինա, Տիարպեքիր եւ աւելի հեռու՝ Հալէպ քաղաքները, նաեւ Մսրայ քաղաքը, նոյնինքն՝ Մսրայ երկիրը, այսինքն՝ Եգիպտոսի տէրութիւնը։ Ցայտնի է, որ Մսրայ քաղաք, որպէս այդպիսին գոյութիւն չէ ունեցած։ Ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղեանի մեկնութեան համաձայն, Մսրայ քաղաք անունը ամենայն հաւանականութեամբ ժողովրդական ընդհանուր անուանում է Մսրայ իշխանութեան մաս կազմող քաղաքներուն, որոնց հետ յարաբերած են սասունցիք[13]։ Ընդ որում Մսրայ քաղաքը, երեւակայութեամբ, երբեմն «Հալէպից դէնը», այսինքն դէպի Եգիպտոս կը պատկերացուի, երբեմն ալ նոյնիսկ Սասնոյ մօտակայքը։ Այդուհանդերձ, դիւցազնավէպին մէջ յիշատակուող Հալէպ քաղաքը, ոչ միայն պատմականօրէն գոյութիւն ունեցած է, ուր տեղի ունեցած են վիպական իրազարձութիւններ, դէպքեր, այլեւ՝ վիպական հերոսները քաջածանօթ են քաղաքին, անոր տեղանքին, միջավայրին, կառոյցներուն, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ ուղղակիօրէն կ՛առնչուին անոնց։

Ըստ Մասնայ Ծռերու եւ բանաւոր աւանդութեանց, Հալէպի բերդը կառուցած է ինքը՝ Սասունցի Դաւիթը, Մսրայ Մելիքը սպաննելէ եւ Հալէպի տիրանալէ յետոյ։

Դաւիթ ուր զՄելիք սպաւնեց,
Կրց զպաւների հետ զՄելիքի հողեր, քաղաքնիճ տիրեց։
Առաչի աւգամ կնաց Հալաբ տիրեց.
Շինեց Հրլաբու պերթ[14]։

Եթէ նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Մասնայ Ծռեր դիւցազնավէպին հիմնական առաղձը կազմած են պատմական եղելութիւնները, ի մասնաւորի Թ. դարու պատմական դէպքերը եւ հարկահանութեան հետեւանքով արաբներու դէմ Սասնոյ ժողովուրդին մղած երկա-

բառեր կռիւները, ապա կարելի է ենթադրել, որ վիպականացած այս դրուագը նոյնպէս ունի պատմական որոշակի հիմք։

Այսպէս, հարկահաններ քանիցս կը փորձեն Սասունէն հարկ հաւաքել, սակայն չեն յաջողիր։ Ուստի Կուզբադեի (արաբ ոստիկան) առաջնորդութեամբ աւերի կ'ենթարկեն Սասնոյ նուիրական Աքթահ (ուսումնասիրութիւններու համաձայն՝ Մարութայ)[15] վանքը, կը կոտորեն միաբանները, աւարի կը մատնեն վանքին ունեցուածքը։ Դաւիթ աւերման բօթն առնելով կը հետապնդէ հարկահանները, կը կոտորէ զանոնք, կը վերադարձնէ աւարն ու գերին։ Այս անգամ Սասնոյ վրայ անթիւ-անհամար զօրքով կ'արշաւէ ինքը՝ Մսրայ Մելիքը, պատերազմը վերջ կը գտնէ Դաւիթի յաղթանակով, որ մենամարտի մէջ կը սպաննէ Մելիքը։

Ժողովուրդի յիշողութեան մէջ պահպանուած Դաւիթի յաղթանակը եւ Մսրայ Մելիքի սպանութիւնը, իրականութեան մէջ Սասնոյ լեռնականներուն երկարատեւ պայքարին եւ իրերայաջորդ ապստամբութիւններուն պատմական յիշողութիւնն է։

Ժ-Բ. դարուն Սասնոյ իշխանութիւնը, պատմական որոշակի իրադրութենէ թելադրուած՝ մերթ բարեկամական, մերթ թշնամական յարաբերութիւններ կը վարէ դրացի սելճուքեան անկախ տէրութիւններու՝ Հիւսիսային Միջագետքի Օրտուքեաններու (որոնց իշխանութեան մաս կը կազմէին Տիարպէքիր, Մուֆարկին, Հալէպ քաղաքները), Միջագետքի եւ Ասորիքի Զանգեաններու (Պաղտատ, Մուսուլ, Հալէպ, Ճեզիրէ եւ այլ քաղաքներ), Խլաթի Շահի Արմէններու եւ Ատրպատականի աթաբեկութեան հետ[16]։ Հալէպի իշխանութիւնը յաճախ մէկ հարստութեան ձեռքէն միւսին անցնելու հետեւանքով, յարափոփոխ ու անկայուն էին նաեւ յարաբերութիւնները երկու բնակավայրերու միջեւ։ Պատմական այս իրողութիւնը եւս իր դրսեւորումը գտած է դիւցազնավէպին մէջ, ուր Հալէպը հանդէս կու գայ մերթ իբրեւ Սասնոյ բարեկամ, մերթ իբրեւ թշնամի տէրութիւն։

Միջնադարուն Հալէպի իշխանութիւնը եղած է հարաւային Հայաստանի եւ Սասուն աշխարհի մշտական թշնամին։ Ցայտնի է, որ Սալահէտտինի հիմնած Եգիպտոսի էյուպեան հարստութեան թագաւորները (մելիքները) Ժ-Գ. դարու սկիզբներուն կը նուաճեն ամբողջ Հարաւային եւ Արեւմտեան Հայաստանը, կը գրաւեն Խլաթի թագաւորութիւնը, որուն ենթակայ էր նաեւ Սասունը։

Աղբիւրներէն կը տեղեկանանք, որ Ժ-Գ. դարու կէսերուն, երբ թաթարները Եգիպտոսի էյուպեան մելիքներու յաջորդներէն կռիւով կը գրաւեն Հալէպը, գայն կը յանձնեն կռուին մասնակցած Սասնոյ եւ միւս

հայ իշխաններուն[17]: Այս իմաստով, բնորոշ են Մասնայ Ծռերու գանազան պատումներու մէջ տեղ գտած Հալէպ քաղաքին օգնութեան հասնող սասունցիներուն մասին պատմող դրուագները: Ահա թշնամիին կողմէ հալածուած փահլեւան Խոր Մանուկը օգնութիւն խնդրելու կ'երթայ Սասնոյ թագաւորին մօտ ու անոր պալատին առջեւ կ'երգէ.

Ձարկեց ընճի չուրի Հալէպ
Ու չ'տուեց հանգիստ մէ օր.
Ձարկեց ընճի չուրի Սասուն,
Հասիր, օգնիր, փրկիր դու ինձ...[18]:

Արաբներու դէմ կռուին մասնակցած սասունցիներու մասին պատմող առանձին դրուագներու կը հանդիպինք նաեւ արաբական աղբիւրներու մէջ[19]: Այս իմաստով բացառիկ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ արաբական մատենագրութեան մէջ պահպանուած Միջագետքի եւ Հայաստանի նուաճման մասին ԺԲ. դարու բնագիր մը: Թ. դարու արաբ պատմիչ Վակիդիին վերագրուող այս վէպը՝ «Աղջիկ Տարօնի», իրականութեան մէջ չատ կը յիշեցնէ հայ ժողովրդական Մասնայ Ծռեր դիւցազնավէպը: Համաձայն պատումին, Միջագետքի Հոռոմ թագաւոր Շահրիարը արաբներու դէմ օգնութիւն կը խնդրէ Ալթի (Հայաստանի) թագաւոր Եուսթինոսէն, Սասնոյ թագաւոր Սանասարէն, Արգնի եւ Բաղէշի տէր Սարուանդէն, որոնք օգնութեան զօրքեր կ'ուղարկեն: Պատումին մէջ մասնաւոր յիշատակութիւն կայ օգնութեան հասնող Սասնոյ զօրագունդին մասին՝ «Սասունի թագաւորը օգնական զօրք ուղարկեց հազար հոգուց բաղկացած, որոնց հրամանատարն էր որդին»[20]:

Մասնայ Ծռերու որոշ պատումներու մէջ սեղմ, բայց վիպականացած չափագանցութիւններով կը նկարագրուին սասունցիներու մղած հերոսական կռիւները. «Առաջուց Սիերը եւ յետնուց սասունցիքը այնպիսի ջարդ տուեցին թշնամիներին, որ ամբողջ Հալաբի դուրանը դիակոյտ դարձաւ»[21]:

Հալէպի թշնամի զօրքերուն դէմ կռիւին մասնակցած սասունցի կտրիճներուն մասին յիշողութիւն մը կը պարունակէ նաեւ հետեւեալ դրուագը.

Դուշմանները խորհուրդ արին,
Հալաբա թագաւոր հրոդկեցին Սասմա քաղաք,
Մօտ Չեննով Յովան,
Ասացին. - Մենք յիմացիր ենք՝
Սասմա քաղաք շատ կտրիճ փեհլվան կա.
Մէկ փեհլվան ճամբխես իկա էատեխ.
Իսա տեխ մարդ ըմ կա՝ շատ կտրիճ ի,

Էնոր սպանի՝ մենք քեզ եօթ քաղաք փեշքեշ կը տանք[22]։

Ահա նաեւ դրուագ մը, ուր կը պատմուի Հալէպի մէջ թշնամի երկու ժողովուրդներու մասին։ Դաւիթ կը պատժէ երկու թշնամի ազգերու մեծերը եւ հաշտութիւն կը հաստատէ անոնց միջեւ.

Հալբու մէջ գաբրին էրգու ազգի ժողովուրթ.
Ըդ ժողովուրթներու մէչ մեծ գռիւներ գար,
Դաւիթ գանչից ըդ ազգերու մեծերուն, ասից.
- Բաս ը գռիւ էնիք, խեղճ ժողովուրթին գոտորիք,
Տուք ձրգի ըորիաք նստէք։
Դաւիթ զէդ էրգու մեծերու թիւերուց բռնեց,
Անուց թիւեր գոտրաւ։
Ըր գոտրաւ, ժողովուրթ օխացաւ,
Ըր Դաւիթ ժիր մարթ ը,
Ժողվաւ Դաւթի գուշտ ու պոլոր[23]։

Առաջին հայեացքով, Դաւիթի Հալէպ քաղաքին հետ կապը, կրնայ սոսկ վիպական թուիլ։ Դժուար է պատմականն ու վիպականը զատորոշել, սակայն դիւցազնավէպին պահպանած պատմական այս յիշողութիւնները առիթ կու տան ենթադրելու, որ «Հալբու տիրող Դաւիթն» իրօք ունեցած է նախատիպար, որ ոչ միայն ետ մղած է թշնամի զօրքը, այլեւ հետապնդած ու հալածած է «հըտտը» (մինչեւ) Հալէպ եւ տիրած քաղաքին[24]։

Այս իմաստով առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն Հալէպի բերդին մասին պահպանուած բանաւոր աւանդութիւնները ու գրոյցները։ Այսպէս, համաձայն աւանդութեան, Հալէպ քաղաքին մօտ, բարձր բլուրի վրայ գտնուող բերդը կառուցած է Սասունցի Դաւիթը։ Ամէն օր, լուսաբացին, Քուռկիկ Ջալալին հեծած, Դաւիթ մէկ ակնթարթի մէջ հասած է Հալէպ, աշխատած բերդին շինարարութեան վրայ եւ երեկոյեան դարձեալ մէկ ակնթարթի մէջ վերադարձած է Սասուն[25]։ Հալէպի բերդը կառուցելէ, դարպասները կախելէ ետք, Դաւիթ գուրզը (մական) գութանի չղթայով կախած է դարպասին վերեւը, որ մինչեւ այժմ սասունցի ականատեսներու վկայութեամբ «կը մնայ տեղը»։ Ահա նաեւ վէպին մէջ տեղ գտած Դաւիթի՝ Հալէպի բերդը շինելու մասին դրուագը։

Դաւիթ ուր պերթ շինեց, թըմամեց,
Բադաանին էրկըթէ տռվրնին էգկեց,
Ջուր թովուզ տռան վերեւ գախեց, խըյիմցուց,
Հըտտը ըսօր տըռ հանդը գախուգ ը[26]։

Ուշագրաւ փաստ է, որ անցեալին Հալէպի մէջ նոյնպէս ծերուններ կը վկայէին, թէ իրենց աչքով տեսած են բերդին դարպասէն կախուած հսկայական գուրգը, որ Դաւիթի գուրգն էր։

Մէկ այլ պատումի համաձայն, Դաւիթ իր ձեռքի տասներկու սուրերը նոյնպէս կը կախէ բերդին մէջ, որոնք մինչեւ օրս կախուած կը մնան «մէջ բերդին»[27]։

Ըստ բանաւոր աւանդութեան, Դաւիթի բերդը կը գտնուէր Հալէպի Ուրքաթ պազարի կեդրոնը, «դուրան» տեղ մը կառուցուած բլուրի մը վրայ։ Բերդը շրջապատուած էր 25-30 մ. խորութեամբ փոսով, որ վտանգի պարագային ջուրով կը լեցուէր, պաշտպանութեան օդակ ստեղծելով բերդին չորս կողմը։ աւանդութիւնը կ'աւելցնէ, թէ «այդ աւազանի միայն մի կողմի վրայ կամուրջ է կապած»[28]։ Հետաքրքրական է, որ սասունցի վիպասացին այս նկարագրութիւնը ամէնեւին երեւակայածին չէ, ընդհակառակը, լիովին կը համապատասխանէ մինչեւ օրս կանգուն, գրեթէ անաղարտ մնացած բերդին արտաքին տեսքին։ Մասնաւ Մռէրու ուշադիր ընթերցումը կը յանգեցնէ այն եզրակացութեան, թէ՝ Բերդին մանրամասն նկարագրութիւնները, փաստօրէն լրացուցիչ ապացոյցներ են Հալէպի հետ Սասնոյ ժողովուրդին ամենաիրական կապերուն, միաժամանակ կը վկայեն վիպական անձերու եւ իրադարձութիւններու երբեմնի ճշմարիտ գոյութեան մասին։

Կարգ մը պատումներու մէջ Դաւիթը Սասուն-Հալէպ ճանապարհին, ամէն անգամ քար մըն ալ կը դնէ Տիարպեքիրի պարիսպին վրայ եւ այսպէս «ձեռանց» կը չինէ նաեւ Տիարպեքիրի պարիսպը։

...Լուսուն գելնէր գէրթէր, քար մը վերցէր ջանփից,
Գըտաներ, գըշիներ զԴիարբաքրու բատան,
Գընցներ, էրթէր Հալաբ։
Գըշիներ զՀալբը պերթ,
Հըտտը իրգուն էվլը տառներ, գիկէր Սասուն[29]։

Պատահական չէ նաեւ Հալէպ-Տիարպեքիր պատմական այս աղերսը։ Հին, նշանաւոր Ամիդ քաղաքը, Եգիպտոսի էյուպեան հարստութեան օրով կը հանդիսանար Միջագետքի քաղաքական կեդրոնը։ Ամենավաղ ժամանակներէն ե՛ւ Հալէպը, ե՛ւ Տիարպեքիրը Սասնոյ ժողովուրդին համար պանդխտութեան ու առեւտուրի հիմնական կեդրոններ էին։

Որոշ պատումներու մէջ տեղ գտած են նաեւ Դաւիթի ձիուն քարէ մսուրին մասին յիշատակութիւններ։ Սասուն-Հալէպ ճամբու կիսուն՝ Ղարաժտախի սարին վրայ, Դաւիթ իր ձիուն համար քարէ մսուր կը շի-

նէ, որպէսզի Սասունէն Հալէպ անցած-դարձած միջոցին ձին կերակրէ.
«Ըդ մսուր Հալաբ, Սասնու ջանփու գեսն ըր...»[30]:

Արտակարգ գեղեցիկ աւանդութեան կը հանդիպինք Դաւիթի՝ բերդը կառուցելու հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր կը պատկերուի Դաւիթի առասպելական արագաչարժութիւնը.

Օր մըն ալ Դաւիթ Հալէպի ճամբուն վրայ կը հանդիպի քամիին, քամին կ'ըսէ.

- Դաւիթ ջա՛ն, գանձի՛, էրթանք հրտ իրար:
Դաւիթ ըսեց քամուն. - Քամի՛, խուրպա՛ն,
Ես չըմ աղըգի՝ գանձի քըզի.
Տուն ուր դեսնաս ծառ մը, պուլ մը,
Սար մը, ծոր մը, գնիգ մը՝ գըգըբիս ուրանք,
Չըմ գանձի քըզի[31]:

Հալէպէն վերադարձին Դաւիթ դարձեալ կը հանդիպի քամիին ու կը յանդիմանէ զայն.

- Ես գացի Հալաբ,
Ընքա՛ն գործ գատարըցի, տարցա էգը,
Տըռ տու Հըլբա ճանփեն գես չըս արի[32]:

Բնորոշ են դիւցազնավէպին զանազան պատումներուն մէջ տեղ գտած այն դրուագները, որոնք կը վերաբերին Հալէպի բնութեան առանձնայատկութիւններուն: Բոլոր այդ մանրամասնութիւնները կ'արտացոլեն ոչ միայն դիւցազնավէպն ստեղծող ժողովուրդին բնութեան հանդէպ գգայուն վերաբերմունքը, այլ նաեւ Հալէպի բնաշխարհին մասին սասունցիներուն իրական պատկերացումները: Ահա քնարական դրուագ մը Մհերի ճիւղէն՝ «Հալաբու թագաւորի աղջիկ» Գոհարի առաջին հանդիպումը Մհերին հետ եւ անոր գգացումներու արտայայտութիւնը խտացնող հոգատարութիւնն ու գորովալի վերաբերմունքը հանդէպ նշանածը: Մհեր քնացած է պզտիկ «չատըրին» տակ, ոտքերը դուրս մնացած են՝ Հալէպի այրող արեւուն տակ, Գոհարին «սիրտը կը ցաւի» ու կը գգուչացնէ.

- Մհե՛ր, Մհե՛ր, գգուշ կաց, ըստեղ Սասնայ արեւը չի, Հալէպի արեւն ա, քըզի կը զարկա[33]:

Ահա նաեւ դրուագ մը, ուր Սասնոյ ջրառատ, լեռնային առուակներով ու աղբիւրներով հարուստ բնաշխարհին կը հակադրուի Հալէպի ջրազուրկ բնութիւնը, ջուրը հորերէն ստանալու իրողութիւնը.

Իսկի ջուր Հալաբա վերա չէր գընդրնը,
Ինչ որ կըէր՝ խորու ջուր էր[34]:

Գրեթէ բոլոր պատումներուն յատուկ են Հալէպի առնչուող բազմաթիւ դրուագներ, որոնց մէջ յատակօրէն կը պատկերացուին Հալէպ քաղաքն ու անոր բնորոշ մանրամասներ։ Պատումներուն մեծ մասին մէջ Խանդութի հասակն ու գեղեցկութիւնը ուղղակիօրէն կը համեմատուին Հալէպի գագի[35], չաքարի, բամպակի եւ այլ իրականութիւններու հետ։

Ահա թէ ինչպէս Դաւիթի մօտ եկած աչուղները կը հիւսեն Խանդութի գովքը։

Թէ կը հարցնես իրաւ ըսպիտղկութիւն,
Քանց զբամբակ ըսպիտակ է.
Թէ կը հարցնես իրաւ ծամեր,
Հալաբի ու կէս է, ոսկի գուն վառվռի,
Թէ կը հարցնես իրաւ բոյն,
Իրեք հալաբի գազ է,
Աշխարհի մէջ ո՛չ կար ներ, ո՛չ լէ կը ճարուի[36]։

Երբեմն մանրամասն, երբեմն հպանցիկ այս վկայութիւնները (Հալաբա քաղքը, Հալաբու դուրան, Հալաբու պալատ, Հալէպի դարպասներ, Հալաբու թագաւուր, Հալէպի բերդի շինութիւնը, Դաւիթի գուրզը, 12 թուրերը, Հալաբու արեւը, ջուրը, եւն.) հաւաստի վկայութիւններ են, թէ՝ դիւցազնավէպի ստեղծման ժամանակներուն արդէն Սասնոյ ժողովուրդը ծանօթ էր Հալէպ քաղաքին, անոր տեղանքին, պատմամշակութային իրականութիւններուն։

Արդարեւ, ի՞նչ կապ եւ պատմական հիմք կրնայ ըլլալ Հալէպի բերդին հետ Դաւիթի, աւելին՝ ականատեսներուն այնքան ստոյգ նկարագրութիւններուն միջեւ։

Վերջերս, ազգագրագէտ-բանահաւաք Արուսեակ Սահակեան *Սասնայ Ծռերու Դ. հատորին ընդարձակ յառաջաբանին մէջ, անդրադառնալով Սասնայ Ծռերու եւ Հալէպի պատմական առնչութիւններուն, կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ՝ Հայաստանն ընդհանրապէս, եւ Սասունը մասնաւորապէս պատմական ամենավաղ ժամանակներէն, արաբական տիրապետութենէն ալ շատ առաջ, սերտ կապեր ունեցած են վաճառաշահ, առեւտուրի կեդրոն Հալէպ քաղաքին հետ*[37]։

Արամ Ղանալանեան, իր *Աւանդապատումին* մէջ կը հաստատէ թէ վերը նշուած Դաւիթի Հալէպի բերդի աւանդութիւնը պատմական հիմք ունի եւ արձագանգն է Եգիպտոսի հետ Սասունի բնակչութեան յարաբերութիւններուն՝ Էյուպեան կամ Էյուեան հարստութեան շրջանին[38]։

Վերոյիշեալ մեկնաբանութիւնները, պատմական ճշմարտութեան համապատասխանելով հանդերձ, ամբողջական չեն։

Պատմական բոլոր փաստերը, ինչպէս նաեւ Հալէպի իբր պանդխտութեան հիմնական կեդրոն հանդիսանալու հանգամանքը հիմք ընդունելով կարելի է եզրակացնել, որ Հալէպի առնչուող պատումները արձագանգն են պանդխտութեան ճանապարհով Սասուն հասած Հալէպ քաղաքին մասին նկարագրութիւններուն, զրոյցներուն, որոնք ուղղակիօրէն իրենց արտացոլումը գտած են ինչպէս դիւցազնավէպի, այնպէս ալ բանաւոր զրոյցներու, աւանդութիւններու մէջ։ Ի մասնաւորի, երբ նկատի առնենք այն իրողութիւնը, որ վէպը իր հիմնական մասով պատմական է, բայց ժամանակի ընթացքին, սերունդէ սերունդ բանաւոր աւանդութեամբ աճած, գարգացած է գանագան վիպական եւ առասպելական պատումներով, որոնց մէկ մասը քաղուած է ժողովուրդին մէջ տարածուած զրոյցներէն։ Այս իմաստով ակներեւ է թափառական զրոյցներու ուղղակի ազդեցութիւնը մասնաւորաբար ճչգրիտ եւ հարազատ նկարագրութիւններու պարագային։ Կասկածէ վեր է, որ բերդին պատկերաւոր նկարագրութիւնները ականատեսի իրական վկայութիւններ են, որոնց տարրեր ձեւակերպումներուն կը հանդիպինք վէպի գանագան պատումներուն մէջ։

Հալէպը թէեւ հեռաւոր, սակայն սրտամօտ, հարազատ վայր մըն էր սասունցիին համար, ուր կը գանուէին իր «դարիպ մնացած» գաւակներն ու մերձաւորները, իսկ Հալէպի ամրակուռ եւ հսկայ բերդը, սասունցիին մտապատկերին մէջ միմիայն Սասունցի Դաւիթի պէս զերուժի տէր դիւցազնը կրնար կառուցել։

Սահակեան իրաւացիօրէն կը նկատէ, որ նշանաւոր այն բոլոր տեղավայրերը, որոնք իրենց դիրքով, դերով, կառուցման ձեւերով ազդեցիկ էին, կը կապուէին Դաւիթի անուան հետ[39]։

Մասնայ Ծռէր ժողովրդական վէպի ազգագրական տարրեր շրջաններու մէջ գրառուած պատումներուն համեմատական քննութիւնը եւս կու գայ հաստատելու այն հետեւութիւնը, երբ նկատի առնենք, որ Հալէպի եւ անոր առնչուող նիւթերը առաւել յատուկ են Սասնոյ պատումներուն, մինչ Մոկսի, Շատախի, Մշոյ, Գաւաշի, Հայոց Ձորի եւ այլ պատումներու մէջ Հալէպը առաւելարար կը յիշատակուի իբրեւ պատմական դէպքերու թատերարեմ, որուն հետ կ'առնչուին վիպական հերոսները, սակայն այս պարագային կը բացակային տեղանքին մանրամասն եւ ճչգրիտ նկարագրութիւնները (Դաւիթի Հալէպի բերդը կառուցելու եւ այլ մանրամասներ)։ Ակնյայտ է, որ Սասնոյ պատումները, պահպանելով հանդերձ վէպին դասական կառուցուածքը, կը տարբերին իրենց

յատկանիշերով եւ որոշակի փոփոխութիւններու ենթարկուած են ներքին սիւժէտային խմաստով։

Ազգագրական տարբեր շրջաններու պատումներուն յատուկ են իրական դէպքերու եւ դէմքերու պատմական յիշողութիւնները, որոնք արձագանգն են Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ հնագոյն ժամանակներու ռազմական, տնտեսական կապերուն։ Բոլոր այս պատումներուն մէջ սասունցի վիպական հերոսները հանդէս կու գան մերթ իրրեւ Հալաբի թագաւորներուն դէմ կռուող եւ յաղթող դիւցազուններ (Մհեր կը ջարդէ Հալաբի եւ Մսրայ թագաւորները, Մհեր կը կռուի Հալաբայ թագաւորի որսորդներուն դէմ, կը սպաննէ զանոնք, եւ գերի կը բռնէ թագաւորը)[40], մերթ իրրեւ խնամիներ (Թագաւորը կը խոստանայ իր Գոհար աղջիկը կնութեան տալ Մհերին, Մհեր կ'ամուսնանայ Հալաբի թագաւորի աղջկան հետ)[41], մերթ իրրեւ Հալաբու թագաւորներ (Մհեր կը մերժէ Սասուն վերադառնալ եւ կը թագաւորէ Հալաբու վրայ՝ «Ցստեց Հալէպի թախտն»)[42], մերթ իրրեւ թշնամիներուն դէմ կռուող հերոսներ, փրկարար, ապաւէն ուժեր (Մհեր կը կռուի Հալէպի թշնամի զօրքին, քառասուն դեւերուն դէմ, կը սպաննէ մարդակեր պառաւը, կ'ազատէ Հալաբայ քաղաքը հարկերէ)[43] եւն.։

Այսպիսով, Սասնայ Ծռեր ժողովրդական վէպը կը ներառնէ թէպէտեւ փոքրագոյն ու մարմրուն, սակայն իւրայատուկ պատմականութեամբ օժտուած տարրեր, որոնք ուղղակիօրէն կ'առնչուին Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ գոյութիւն ունեցող բազմաբովանդակ կապերուն, որոնք չնկատելը անհնար է։

Հալէպ քաղաքին առնչուող նիւթերը առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն Փոքր Մհերի ճիւղին պատկանող պատումներուն մէջ։ Ե՛ւ վիպական-առասպելական, ե՛ւ պատմական-իրական միջադէպերով հարուստ պատումները իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ, խիստ կը տարբերին գաղափարական իմաստով։ Մհերը իր ծնունդէն արդէն կը կապուի Հալէպ քաղաքին։ Պատումներէն մէկուն մէջ Մհեր կը ծնի ափը գոց, «քաղաք քաղաքով» չեն կրնար անոր ձեռքը բանալ, երբ «խեր կը գայ» ձեռքը կը բանան, ափին մէջ գրուած է՝

Դու անմախ որտի ես.
Քու գիր Հալաբն ա,
Քու տեղ Ակոփու բարն ա...[44]։

Մհերի ափին մէջ գրուած գիրը, որոշակի ակնարկ է անոր յետագայ ճակատագիրին։ Մհերը ի սկզբանէ հեռացուած է հայրենի տունէն ու ժողովուրդէն, ան կը մեծնայ Սասունէն հեռու՝ «օտարութեան» մէջ,

մօրենական մեծ հօր երկրին մէջ։ Դիւցազնավէպին առանցքային դրուագներէն է հօրը հետ Մհերին բախման միջադէպը։ Դաւիթ կ՛անիծէ որդին, դատապարտելով զայն անժառանգութեան եւ անմահութեան։

Բերուած հատուածին մէջ, ակնյայտ է չեղումը էպոսի բուն կառուցուածքէն։ Եթէ Դաւիթի անէծքը՝ Մհերին անմահութեան դատապարտումը եւ ժայռի մէջ փակուելու դրուագները կը համապատասխանեն Մասնայ Մռեղու աւանդական կառուցուածքին, ապա Մհերի ճակատագիրն ու Հալէպի աղերսը անկախ են եւ ամէնեւին յատուկ չեն էպոսի բուն օրինաչափութիւններուն։ Սակայն, առաջին հայեացքով մութ եւ անմեկնելի այս աղերսը նոյնպէս օժտուած է իւրայատուկ պատմականութեամբ եւ ուղղակիօրէն կը կապուի ժողովուրդի պատմական բախտին եւ աշխարհընկալման հետ։ Այստեղ հիմնական գաղափարը հանդէս կու գայ վերաիմաստաւորուած կերպով։ Մասնայ Մռեղը ստեղծող ժողովուրդը պատմութեան ընթացքին անմիջականօրէն կրած է պանդխտութեան պատճառած բազում չարիքները, որ բնականաբար իր արտացոլումը պիտի գտնէր նաեւ Մասնայ Մռեղ էպոսին մէջ։

Մնողներուն մահէն ետք, Մհեր գրկուած է իր հայրենի ժառանգութենէն։ Զենթարկուելով Զէնով Օհանի կնոջ գայթակղութիւններուն, ան գրպարտութեան զոհ կը դառնայ ու կ՛արտաքսուի տունէն։ Սասուն աշխարհէն մերժուած Մհերը ծնողներուն գերեզմանին վրայ կու լայ ու կը կանչէ։

- Խերի՛կ, վի՛ր իլի, խերի՛կ, վի՛ր իլի,
Սասմաւ տնէն բեբար իմ իլի,
Ախշրքի իրիսին բեբար իմ մնացի...[45]։

Աստուծոյ հրամանով ձայն կու գայ հօր գերեզմանէն։

Գացիր դավրանը ձեռնէս,
Թափիր մազրն մուրուսէս.
Քու գիր Հալաբ գրած ա.
Քու տեղ Ակռիու քարն ա...[46]։

Ապա կը լսուի մօր ձայնը։

- Ո՛րդի, գացի մրջալնը ձեռնիս,
Թափի մազիրն իրիսիս,
Գնա՛ Հալաբա քաղաք՝
Քու խաց թխուկ ի,
Քու եմակ եփուկ ի...[47]։

Զարմանալի չէ[*] բանաստեղծական գողտրիկ այս հատուածը, որ ներքին նրբագիծով մը կը կապուի պանդխտութեան գաղափարին, իր

խորքին մէջ արտացոլելով հայրենի եզերքին մէջ չարին կողմէ հալածուած, մերժուած Մհերի (պանդուխտին) հոգեբանութիւնը, եւ ծնողներուն իմաստուն խորհուրդը՝ «իր տեղ Հալաբու հողն էր» (պանդխտութեան ապահով վայրը), հո՛ն է որ անտերունչ պանդուխտը կրնար իր հացը ճարել, իր ապրուստը հոգալ։ Մհեր ճակատագրով դատապարտուած է միայնակ ըլլալու («Ախշրքի իրիսին բեբար իմ իլի...»), ահա այս գաղափարը անկասկած խոր հետք ձգած է ժողովուրդի դիտակցութեան մէջ եւ ժամանակի ընթացքին էպոսին հաղորդած է ժողովուրդի պատմական ճակատագրէն անբաժան՝ պանդխտութեան երեւոյթն ու անկէ բխող կենսափորձի լրացուցիչ մանրամասներ։

Հալէպ քաղաքին վերաբերող դրուագներուն մէջ լայն արձագանգ գտած է սասունցիներուն Հալէպի մէջ հաց վաստկելու, հացը Հալէպէն ստանալու պատմական իրողութիւնը։ Կարգ մը պատումներու մէջ կը հանդիպինք ստոյգ ակնարկութիւններու՝ «Սասունցայ հաց Հալէպայ կու գար»։ Ընդ որում, այստեղ դրսեւորուող «հաց»ի խնդիրը պէտք է ընդունիլ երկակի իմաստով։ Հացը այս պարագային ե՛ւ ապրուստի միջոց է, ե՛ւ աշխատանք, ե՛ւ գոյութեան իմաստ եւ վերջապէս՝ Սասնոյ ժողովուրդին համար կենսական նշանակութիւն ունեցող Հալէպէն ներմուծուող բուն հացամթերք։

Զանազան պատումներու մէջ առկայ են իւրայատուկ պատմականութեամբ օժտուած դրուագներ, որոնք ժամանակի ընթացքին վիպական գարգացման ու փոփոխութիւններու ենթարկուելով, որոշակիօրէն կը կրեն Հալէպի հետ առեւտրա-տնտեսական յարաբերութիւններու, պատմական անցուդարձերու անմիջական ազդեցութիւնը։ Այս առումով ամէնէն բնորոշը՝ Մհերին առիւծի դէմ կռիւին դրուագն է։ Պատանի Մհերը գօտեմարտի կը բռնուի Սասնոյ ճամբաները փակող, սով եւ թանկութիւն պատճառող առիւծին հետ եւ յաղթելով կ՛ազատէ Սասունը սովէն։ Նախապէս, երբ Սասնոյ ժողովուրդը Մհերին դիմելով կը խնդրէ ճար մը գտնել, Մհեր կ՛երթայ Քեռի Թորոսին քով ու մանուկի պարզամտութեամբ կը հարցնէ.

Մեր հարցուց. - Ինչի՞ց է հաց չըկայ.
Կարկո՞ւտ զարկէ, քամի՞ն քաղէ,
Տո՞քն է տուէ...
Քեռին ասաց.- Չէ՛, էտուց չէ։
Մեր երկիր վար ու ցանք քիչ է.
Մեր հաց Շամա, Հալէպա կը գար։
Չէ, մէկ առիւծ է լուս ընկէ...
Ճամբան կտրեց ճամբորդներէն.

Գալող ու էրթացող հատաւ.
Մարդ չի կարնա ճամբայ էրթայ՝
Շամից էստեղ, էստեղից Շամ.
Էտո՛ր համար հացի պակաս
Ու թանկութիւն ընկաւ աշխարք[48]:

Ահա, մօտաւորապէս այսպիսի վիճակ ստեղծուած էր Հայաստանի մէջ սելճուքներու արշաւանքներէն ետք, որոնք չատ չանցած պիտի ողողէին բովանդակ Փոքր Ասիան, Ասորիքն ու Պաղեստինը: Հետաքրքրական նմանութեամբ կը նկարագրէ Ուռհայեցին սելճուքներուն նուաճումները. «...Վասն զի արեաւնարբու եւ գազանացեալ ազգն Թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մատնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր եւ ի գերութիւն. եւ արգելաւ վաստակ հողագործութեան յերկրէ, եւ հատաւ կերակուր հացի, եւ սրտով եւ եւ գերութեամբ հատաւ մշակք եւ վաստակաւորք, եւ առհասարակ տարածեցաւ ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, եւ քակեցաւ տունն արեւելից, եւ եղեւ աւերակ աշխարհն Հոռոմոց, եւ ոչ ուրեք գտանէիւ հաց, եւ կամ դաղար հանգստեան մարդոյ...: ...Եւ զայս ամենայն աչք մեր տեսանէիւ»[49]:

Պատմական հաւաստի տեղեկութիւններ կը պարունակէ նաեւ սասունցի վիպասացի մը հետեւեալ հաղորդումը. «Սասունը հողագուրկ էր, լեռնային, ուրեմն եւ՝ հացագուրկ, աշխատանքի ու ապրուստի միջոցներից զուրկ», *Սասնոյ ժողովուրդի ապրուստի միակ միջոցը Հալէպի մէջ աշխատանքն էր: Այդ պատճառով ալ Դաւիթը բարեկամական կապեր կը հաստատէ Հալէպի ամիրային հետ, անկէ արտօնութիւն կը ստանայ, որ ազատ առեւտուր ու ելումուտ ըլլայ Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ, որպէսզի սասունցիներուն հնարաւորութիւն տրուի աշխատիլ Հալէպի մէջ եւ ինք ալ կ'իրականացնէ պայմանը, Հալէպի մէջ կը կառուցէ բերդ մը սասունցի աշխատաւորներու ձեռամբ*[50]:

...Ու Հալապա Ամիրայից ջոջ ամր էկաւ,
Օր ազատ արտիլ-իգել էղնի մէջ Հալպին ու մէջ Սասունին:
Մէջի Սասունը շատ սարով էղնելու համար
Շատ ցորեն, գարի չըր իգէ,
Էնոր համար ժողովուրդ շատ աղքատ ար.
Ըր ապրել մնակ օր Հալապի աշխատանքէն էր:
Դաւիթ լէ ըր ժողովրտի ապրելու համար
Բարեկամ էղաւ հատ Հալպի Ամիրայի գլխաւորին
Ու էտ Ամիրայի գլխաւորի ամրով

Դաւիթ մաչ Հալպա քաղաքին
Բերդ մը չինեց ըր ժողովրդով[51]։

Ջափազանց ուշագրաւ այս դրուագը, կարելի է ընդունիլ իբրեւ ամենագօրաւոր փաստարկ Սասնոյ ժողովուրդին Հալէպի հետ ունեցած հնագոյն կապերուն, սակայն այն կը պարունակէ նաեւ բացառիկ հարթագաւութիւն ներկայացնող նրբերանգ, որ կարելի չէ չրջանցել։

Ամենահին ժամանակներէն հացագործութիւնը եղած է գաղթական եւ պանդուխտ սասունցիներուն հիմնական զբաղումը Հալէպի մէջ։ աւելի՛ն, պանդուխտ սասունցիներուն մենաշնորհը եղած են հացագործութիւնն ու յարակից արհեստները։ Հալէպի մէջ սասունցի տարրը առաւելաբար ճանչցուած էր իբրեւ հացթուխ, փուռպան, ջաղացպան։ Այս զուգադիպութիւնը անշուշտ պատահականութիւն չէր կրնար ըլլալ։ Թերեւս այն արդիւնքն էր Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ մասնաւոր համաձայնութեան մը։ Որոշ փաստեր հիմք ընդունելով կարելի է նաեւ ենթադրել, որ սասունցիներուն հացագործութեան եւ յարակից արհեստներուն առանձնաշնորհումը գաղութին մէջ, կու գար պատմական այդ ժամանակներէն, որ չարունակուեցաւ նաեւ յետագայ դարերուն։ Աւսոր լաւագոյն վկայութիւններէն կարելի է ընդունիլ այն փաստը, որ հինէն ի վեր տեղացի արաբ ժողովուրդը սասունցի փուռպաններուն տուած էր «unuսանի» (սասունցի) կոչումը, մինչեւ անգամ «unuսանի» եզրը հոմանիշ դարձած է փուռպան (հացագործ) բառին։ Մեր օրերուն իսկ, գիւղական չրջաններու մէջ պահպանուած է հացի տեսակ մը որ կը կոչուի «unuսանի» հաց։

Թերեւս պէտք չէ սոսկ պատահական զուգադիպութիւն սեպել նաեւ դիւցազնավէպին մէջ տեղ գտած Սասնայ Ծռերուն Հալէպի մէջ հաց թխելու իրողութիւնը։ Մհերը քառսուն դեւ եղբայրներուն հետ Հալբա քաղաքը հասնելով կ'ըսէ «իս խմուր կ'ենիմ, խաց կը թխիմ» եւ «Սիներ փուռ վառից, խաց թխից»[52]։

Ի վաղուց անտի, սասունցիին հիմնական զբաղումներէն եղած է անասնապահութիւնը, պարագայ մը որ յայնօրէն իր արձագանգը գտած է Սասնայ Ծռեր դիւցազնավէպին մէջ։ Ժողովուրդին կերպարը իր մէջ խտացուցած դիւցազն Դաւիթը (Մհերը) հորթարած է, հովիւ ու գառնարած, ամէն օր սարերը կ'երթայ հովուութեան, ագատ-անարգել կը չրջի հեռու եւ մօտ քաղաքներուն մէջ։

Սիներ մեծըցաւ, ելաւ ուժ տեխ առաւ,
Հըտտը օթ-ութ տարեգաւն էղաւ,
Երգընցաւ, էղաւ կըց բարտի մը։

Ըմն օր գէրթեր սարեր գօլորդէր, ննճրուբէն գէներ.
Գէրթեր հրտտը՝ Մսըր, հրտտը՝ Հալաբ, հրտտը՝ Ստըմպոլ,
Հրտտը՝ Շամ, հրտտը՝ Բաղդատ...[53]։

Եթէ նկատի չառնենք տարածքային վիպական ազատութիւնը, ապա Սասնայ Ծռերուն՝ խաչնարած հովիւներուն Հալէպ, Ստամպուլ, Շամ, Պաղտատ քաղաքներուն մէջ յայտնուիլը նոյնպէս պատմական որոշակի հիմք ունի։

Անասնապահութիւնը, անոր գուգընթաց նաեւ անասուններու առեւտուրը գլխաւոր եւ հիմնական տեղ կը գրաւեցնէր Սասուն-Հալէպ առեւտրա-տնտեսական կապերուն մէջ։ Անասուններու վաճառքը գլխաւորաբար կ'իրականացուէր Հալէպի մէջ, ամենայն հաւանականութեամբ, տեղւոյն հայ վաճառականներուն միջոցով։

Ինչպէս կը վկայէ Վարդան Պետոյեան, ժամանակի ընթացքին Սասնոյ մէջ ձեւաւորուած էր անասնապահութեան եւ առեւտուրի յատուկ կարգ, որուն համեմատ կ'իրականացուէր առեւտուրը։

Սասնոյ մէջ առեւտրականները «թեճիր» (արաբ.՝ առեւտրական) կը կոչուէին։ Անոնք գլխաւորաբար կը գրաղէին անասուններու առեւտուրով։ Թեճիրները, հարկերը վճարելու շրջանին, համապատասխան գումար կը տրամադրէին անասնատէրերուն, փոխարէնը յաջորդ տարի անասուններ կ'առնէին պարտքի դիմաց։ Անասուններու այս առեւտուրը կերպով մը վաչխառութեան վերածուած էր, փոխ տրուած 20 դուրուշի կամ 1 մեճիտիէի դիմաց, յաջորդ տարի դրամ ստացողը պարտաւոր էր վճարել մէկ տարեկան ոչխար, ան ալ ձմեռը պահելով ու գարնան արօտին հասցնելով։ Գարնանամուտին անոնք կը հաւաքէին անասունները, Սասնոյ լեռնային արօտավայրերու մէջ վարձու հովիւներու միջոցով խնամելէ ետք, աշնան հօտը կը քշէին հեռաւոր վայրեր՝ Տիարպէքիր, Հալէպ, Շամ, Մուսուլ եւ նոյնիսկ Պաղտատ եւ կը վաճառէին մեծ շահով։ 20 ղրշ.ի առնուած ոչխարը կը վաճառուէր 70-80 ղրշ.ի, արու ոչխարը՝ 30 ղրշ.ի փոխարէն մինչեւ մէկ ոսկիի[54]։

Անասուններու վաճառքէն զատ աղբիւրներուն մէջ ընդհանուր կարգով կը խօսուի նաեւ գիւղատնտեսական որոշ ապրանքներու առեւտուրին մասին։ Սասունցի առեւտրականները սովորաբար տարուան մէջ երկու անգամ՝ գարնան եւ աշնան, Հալէպի հռչակաւոր չուկայ կ'արտահանէին Սասնոյ բնաշխարհին յատուկ բազմատեսակ բնամթերք՝ գիտոր, մեղր, ինչպէս նաեւ բուրդ, ոչխի եւ գառան մորթ եւն.։ Կը ներմուծուէր առաւելաբար հիւսուածեղէն, տպածոյ, մանած, կտաւ, չուխա, ներկեղէն, մեծ քանակութեամբ օճառ, շաքար, համեմ, եւն.։

Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները նոյնպէս լայն արձագանգ գտած են Սասնոյ աշխարհին յատուկ բանահիւսական նիւթերուն մէջ։ Նշանաւոր էր յատկապէս Սասնոյ մեղրը, որուն հռչակը տարածուած էր երկրի սահմաններէն դուրս։ Մանուկ Մհերը օտարութեան մէջ, Մսրայ Մելիքի տան մէջ կը կերակրուէր հայրենական մեղր ու կարագով։ Սասնոյ ազգագրական նիւթերէն մեզի հասած են մեղրի շուրջ հիւսուած սքանչելի աւանդութիւններ, գրոյցներ, հեքիաթներ[58]

ՀԱԼԷՊԸ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆ

Սասնոյ աշխարհի եւ Հալէպի պատմական կապերուն մէջ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեցնէ պանդխտութեան թեման։

Դեռ միջնադարուն, Հալէպը իր աշխարհագրական եւ տնտեսական դիրքով կարեւոր կեդրոն էր գաղթական ու պանդուխտ հայերուն համար։ Ամէն տեսակ ճնշումներէ, ծանր հարկերէ, կեանքի եւ ապրուստի անապահովութիւններէն խոյս տալով, աշխատանքի ընդունակ տարրերը, յաճախ միայնակ, երբեմն ընտանիքներով, ձգելով հայրենի բնաշխարհը՝ կու գային Հալէպ։

Հալէպ հաստատուած հայ ազգաբնակչութեան մէջ, ժէ. դարէն սկսեալ նկատառելի թիւ կը կազմէին սասունցի գաղթականները։ Սասնոյ լեռնային ու քարքարուտ բնութիւնը, ինչպէս նաեւ թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերուն անընդհատ ասպատակութիւնները, արգելական էին արհեստներու եւ տնտեսութեան զարգացումը։ Այդ է պատճառը, որ Սասնոյ բնակչութեան կարեւոր մէկ հատուածը թէ՛ կեդրոնէն, թէ՛ գիւղերէն կը դիմէր մօտակայ եւ հեռաւոր վայրեր։

Սասնոյ հայութեան ազատատենչ ոգին մղած էր զինք ապստամբութեան, որուն հետեւանքով ան կղզիացած ու մեկուսացած, մատնուած էր տնտեսական ծանր կացութեան։ Այսպիսով, Սասնոյ հայութեան Հալէպ արտագաղթը կապուած էր մէկ կողմէն երկրին մէջ տիրող քաղաքական-տնտեսական անկայուն վիճակին, միւս կողմէ՝ Հալէպի մէջ աշխատանքի համեմատաբար բարենպաստ պայմաններուն հետ։ Հալէպ կը հանդիսանար սասունցիին պանդխտութեան հիմնական վայրերէն մէկը, ուրկէ փոքրաթիւ պանդուխտներ կ'անցնէին նաեւ մօտակայ Այնթապ եւ Քիլիս քաղաքները։ Պանդուխտներուն համար, յատկապէս առաջին շրջանին, յուսալի յենարան էին այն հայրենակիցները, որոնք նախապէս հաստատուած էին Հալէպ։ Իւրաքանչիւր ընտանիք մէկ, երբեմն նաեւ երկու եւ աւելի տղամարդ կը պանդխտէին քանի մը տարի, որոնց վերադարձէն ետք, գանոնք կը փոխարինէին ընտանիքին միւս ան-

դամները, եւ այսպէս չարունակ։ «Տալտորիկի բնակչութեան մէջ,- *կը գրէ Ղ. Ճովհաննիսեան Սասնոյ պատմութեան նուիրուած իր երկասիրութեան մէջ,-* ընդունուած եւ տարածուած էր օտարագնացութիւնը։ Բոլոր ընտանիքներից երիտասարդները 3-5 տարով մեկնում էին Հալէպ, աշխատում էին, եւ անհրաժեշտ գումար ձեռք բերելով, տուն վերադառնում»[56]։

Սասունցի երիտասարդներուն Հալէպ պանդխտելը այնքան ընդհանրացած է ժամանակին, որ իր անմիջական արտայայտութիւնը գտած է Սասնոյ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ։ Ահա բնորոշ պատառիկ մը.

Լուսնագն աղ պագն իճեր էր
Պագն արեւով լցուել էր,
- Լուսնագ, խուրբան ո՞ւր գերթաս,
- Գերթամ վըր Հալբա Սարուն,
- Շատ պարիւ դար ըմ եարուն[57]։

Ահա նաեւ Սասունէն Հալէպ հասած նամակ-հանելուկ մը.

Էստիխ ցանըմ,
Հալէպ քաղըմ[58]։

«Սասունցին դարիպութեան չէր գնում,- *կը գրէ Պետոյեան իր Սասնոյ Ազգագրութիւներ հատորին մէջ,-* իսկ երբ կարիքն ստիպում էր դարիպութեան ճամբան բռնել, միայն Սիրիա, Հալէպ արաբ ժողովրդի հիւրն էր լինում։ Ահա թէ ինչու արաբական այդ պատմական քաղաք Հալէպումն են կեդրոնացուած սասունցիները, որոնք մեծ մասամբ հացթուխ, ջրաղացպան եւ ռանչպարներ են»[59]։

Առհասարակ սասունցիներ Հալէպի մէջ կ'ապրէին աւանդական բարքերով ու սովորութիւններով։ Հետաքրքրական է, որ նոյնիսկ երկար տարիներ Հալէպ մնալով, անոնք ոչ միայն հաւատարիմ մնացած են իրենց սովորոյթներուն, այլեւ պահպանած են իրենց տարազն ու գաւառաբարբառը։ Արտաւագդ արք. Սիւրմէեան իր Պատմութիւն Հալէպի Հայոցին մէջ, խօսելով Հալէպ հաստատուած սասունցիներուն մասին, կը գրէ, թէ սասունցի ազգայինները իրենց իւրայատուկ տարազով եւ կենցաղավարութեամբ յատուկ հետաքրքրութիւն ստեղծած էին Հալէպի մէջ, իրենց վրայ կեդրոնացնելով չրջապատի ուշադրութիւնը, եւ զարմանալի չէ, որ անոնց հայ ըլլալուն մասին դիտէին միայն տեղացնակ հայերը, ուրիշներ կը կարծէին թէ անոնք այլ ժողովուրդէ մը սերած են[60], պարագայ մը, որ մինչեւ անգամ առածի կարգ անցած էր տեղացի ժողովուրդին մօտ՝ «Սասունցին ոչ իսլամ է, ոչ քրիստոն-

եայ»[61]։ *Այս երեւոյթը ունի իր տրամաբանական բացատրութիւնը։ Սասնոյ աւանդապաշտ ժողովուրդը, իր առանձնայատուկ կենսաձեւով եւ բարքերով, ընդհանուր ոչինչ ունէր տեղի հայութեան հետ։ Տարբեր ժամանակներու, ամենատարբեր կողմերէ Հայէպ հաստատուած հայութիւնը դարերու ընթացքին կորսնցուցած էր իր ազգային դիմագիծը եւ կը ներկայացնէր ազգային խայտաբղետ գանագանութիւն մը։*

Իրաւամբ, իր ազատ լեռնաշխարհին դարերով կառչած սասունցին միշտ ալ դժուարութեամբ թողած է հայրենի եզերքը։ «Սասնայ մարդ իրաւունք չունի էրթա, ուրիշ տեղ տուն շինի»[62], *այս էր սասունցիին դարերու ընթացքին արմատացած հոգերանութիւնը։ Բայց երբ դաժան թշնամին կը ստիպէր «զարիբի աշխարհներ» դիմել, օտարութեան մէջ անգամ, ան կ'ապրէր հայրենիքի կարօտով, միշտ վերադարձի յոյսով, հոգեկան ամուր թելերով կապուած մնալով հայրենի եզերքին, հարազատ բնաշխարհին, բառ ու բանին։*

«Ան հայրենիքի սիրով եւ կարօտով զեղուն, անոր հնամենի աւանդութեամբ սնած ու ապրած՝ չէ մոռցած երգն ու տաղը, պարն ու սրինգը իր հայրենի լեռներուն, եւ շարունակ իր աշխատանոցին մէջ երգած ու արտասանած է գողտրիկ երգեր իր հոգեթով սրինգովը»[63]։ *Հետաքրքրական է յատկապէս այն վկայութիւնը, թէ՝ սօնական օրերուն սասունցիներ կը հաւաքուէին քազաքին կեդրոնական հրապարակը եւ երբ հրապարակով մէկ կը հնչէին հայկական աւանդական գուռնան ու սասունցիներու պարեղանակները, անմիջապէս անոնց չուրջ կը համախմբուէր հոծ բազմութիւն մը, որ հիացմունքով կը դիտէր լեռնցիներուն խրոխտ պարերը, կը հիանար անոնց երգով ու պարով*[64]։

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ, ՋԲԱՂՈՒՄՆԵՐ

Նկատեցինք արդէն, որ հին ժամանակներէն ընդհուպ մինչեւ Ի. դարու սկիզբները, եւ անգամ աւելի ետք հացագործութիւնը եղած էր սասունցիներուն տնտեսական կեանքին հիմնական տարրերէն մէկը։ Աղբիւրները կը վկայեն, որ Ժէ. դարուն արդէն, Հալէպի հացագործութիւնը կեդրոնացած էր հայերու ձեռքը[65]։ 1896ին, *Արեւելեան Մամուլի Հալէպի թղթակիցը կը գրէ.* «Քաղաքիս գրեթէ ամբողջ հացագործները սասունցի հայեր են»[66]։

Օսմանեան պետական տուրքերու՝ ճիզյէի[67] *տոմարական արձանագրութիւններէն*[68] *կարելի է յստակ պատկերացում կազմել գաղութին մէջ սասունցիներուն թիւին, ինչպէս նաեւ անոնց հիմնական զբաղումներուն եւ արհեստի տեսակներուն մասին։ Եղած տուեալները համադ-*

բելով կարելի է հետեւցնել, որ ԺԹ. դարու կէսերուն Հալէպի արհեստագործ վարպետներուն մէջ թուային մեծամասնութիւն կը կազմէին տեղացի եւ պանդուխտ հայերը։ 1844ի տուեալներով ճիգիճի տուրք վճարած են չուրջ 1000 տեղաբնակ հայեր։ Հալէպ գտնուող «օտարականները»՝ պանդուխտները՝ 100էն 90 յարաբերութեամբ եղած են հայերը, ընդ որում՝ գաղթական եւ պանդուխտ հայերուն ընդհանուր թիւը 1844ին եղած է 766, իսկ 1849ին՝ 726։ Առանց հիմնական մասը, 52 առ հարիւրը եկած էր Սասունէն եւ Արաբկիրէն։ Նոյն արձանագրութեանց համաձայն, Հալէպի մէջ կային 154 սասունցի պանդուխտներ, որոնցմէ 111ը կը զբաղէին հացագործութեամբ եւ յարակից արհեստներով, իսկ 39ը՝ բեռնակիրներ էին։ Ճիգիճի մէկ այլ վիճակագրութեան համաձայն, Հալէպի 114 հացագործներէն 71ը եղած են պանդուխտ սասունցիներ, իսկ 35ը՝ տեղացի հայեր, ընդ որում տեղացի հացագործներուն մեծամասնութիւնը դարձեալ սասունցիներ էին, որոնք արդէն ժամանակէ մը ի վեր հաստատուած էին Հալէպ։ Նոյնն է պարագան նաեւ փուռպաններուն. 46 փուռպաններէն 36ը եկուոր սասունցիներ էին, իսկ 4ը՝ բնիկ հայեր։ Ընդհանուրին մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէին նաեւ ջաղացպանները. 5 եկուոր ջաղացպաններէն 4ը սասունցի պանդուխտներ էին։

1880ին Կ.Պոլսոյ Պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ Հալէպի Առաջնորդարանի կազմած պաշտօնական մարդահամարը մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Հալէպի եւ շրջակայքի գաղթական եւ պանդուխտ հայերուն մասին։

Այսպէս, մարդահամարի տուեալներուն համաձայն, 1880ին Հալէպի մէջ կային 303 սասունցի պանդուխտներ, որոնք եկած էին Սասնոյ աւելի քան 30 գիւղերէն, ընդ որում՝ մեծամասնութիւն կը կազմէին Մշգեղ (40), Խնճոր[իք] (37), Ջրրիբն (35), Թաթուկ (24), Պրլլօն (22), Պէրդչէն (19), Դալարճոր (14), Քաջաւրան (11), Խրլով (10), Քրտաման (11), Բուէ (9) գիւղերու պանդուխտները։ Ասկէ զատ, չուրջ 20 սասունցի պանդուխտներ կ'աշխատէին Հալէպի շրջակայ գիւղերուն մէջ, բոլորն ալ ջաղացպան[69]։

Սասուն գաւառի բազմաթիւ գիւղերէն ու գաւառներէն ծայրաչեղ ծանր կացութեան մատնուած էր յատկապէս Փանոց գաւառակը։ Այդ է պատճառը, որ պանդուխտներուն գերակշռող մեծամասնութիւնը կու գար յիշեալ գաւառակէն։

Նոյն մարդահամարին պարունակած տուեալներուն համաձայն, Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ սասունցի արհեստաւորները հետեւեալ համամասնութեամբ կ'աշխատէին իրրեւ՝

Հացագործ - 213 մարդ

ջաղացպան - 67 մարդ

քիլէճի (ցորեն կշռող) - 1 մարդ

խանճի (խան - խանութ, մթերանոց, որմէ՝ խանութպան) - 20 մարդ

բանուոր - 2 մարդ։

Թուական այս տուեալներէն ակնյայտ է, թէ սասունցի պանդուխտներուն մէջ որքան լայն տարածում գտած են եւ համեմատական ինչպիսի տեղ կը գրաւեն հացագործութիւնն ու ջաղացպանութիւնը։

Մարդահամարին մէջ կը յիշուին 32 տեղարնակ սասունցիներ եւս, որոնցմէ 30ը ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած են Հալէպի մէջ։ Իւրաքանչիւրը միջին հաշուով ունի ընդամէնը 1,6 գաւակ, որ անշուշտ խիստ նուազ թիւ մը կը ներկայացնէ ժամանակին համար։ Յատկանշելի է, որ տեղարնակ սասունցիներու պարագային նոյնպէս հիմնական տեղ կը գրաւեցնեն համանման արհեստները, անոնցմէ 17ը հացագործ են, 9ը՝ ջաղացպան, մնացեալը՝ այլ արհեստներու տէր[70]։

Վիճակագրական որոշ տուեալներ հնարաւորութիւն կ՚ընձեռեն հետեւելու նաեւ պանդուխտներու թուական աճին՝ ըստ անոնց Հալէպ կեցութեան տարիներուն։

Այսպէս, նոյն 1880ի տուեալներով, հալէպարնակ 355 սասունցիներէն 118ը Հալէպ հաստատուած էին վերջին մէկ տարուան ընթացքին, 129ը երկու, 26ը՝ երեք, 17ը՝ չորս տարի առաջ։ Տաս եւ աւելի տարիներէ ի վեր Հալէպ հաստատուածները փոքր թիւ մը կը կազմէին։

Մարդահամարին մէջ կատարուած նշումներուն համաձայն, սասունցի պանդուխտներուն միջին տարիքը կը կազմէ 26,19։ Ակնյայտ պէտք է հետեւցնել, որ արտագաղթի կը դիմէին հիմնական երիտասարդ, աշխատունակ տարրերը։ Նշենք, որ բերուած թիւերը չեն ներգրաւեր իգական սեռը։

Մէկ այլ վիճակագրութեան համաձայն 1881ին Հալէպահայութիւնը բաղկացած է 425 տուն տեղարնակ հայերէ եւ 470 պանդուխտներէ, որոնցմէ 220ը սասունցի[71]։

Անշուշտ, վիճակագրական այս տուեալները սասունցիներուն ճըշգրիտ թիւը չեն ներկայացներ, այն պատճառով, որ ժամանակէ մը ի վեր Հալէպ հաստատուած գաղթական ընտանիքներու պարագային վիճակագրութիւններու մէջ չէր նշուեր անոնց ուրկէ եկած ըլլալը, երբեմն ալ իրենք՝ պանդուխտները հարկային եւ այլ պարտաւորութիւններէ խուսափելու համար, հաշուառումներէ դուրս կը մնային։

Նկատելի է, որ յատկապէս 1879-1880ին, Սասունէն արտագաղթը խոշոր չափեր ստացած է, որ հետեւանքն էր նոյն թուականներուն

թրքական կառավարութեան ազգային, տնտեսական ծանր ու ճնշիչ քաղաքականութեան։

Բոլոր տուեալները ի մի բերելով, կրնանք հետեւցնել, թէ մինչեւ ԺԹ. դարու 80ականները սասունցիները Հալէպի մէջ կը շարունակէին գերակշիռ դեր պահպանել, սակայն 1880 եւ յատկապէս 90ականներուն աւելի մեծ թափ կը ստանայ պանդուխտներուն ներհոսքը։ Այդ ժամանակամիջոցին պանդուխտ արհեստաւորներու թուական աստիճանական աճը զգալի էր ընդհանուր գաղութին բնակչութեան մէջ, որ պայմանաւորուած էր ԺԹ. դարու վերջին քառորդին հայ կեանքին մէջ տիրող քաղաքական ծանր կացութեամբ ընդհանրապէս, եւ 1894-1896ին Սասնոյ մէջ տեղի ունեցած ազիտատի դէպքերով՝ մասնաւորապէս։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԷՄՆԱՖՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունցի պանդուխտ արհեստաւորները Հալէպի մէջ ստեղծած էին ինքնուրոյն «էնաֆութիւն» (համքարութիւն), որուն շուրջ համախմբուած էին սասունցի հացագործները, ջաղացպանները, փռապանները, քիւէճիները։

Հալէպի եւ շրջակայ գաղթավայրերու մէջ արհեստակից հայրենակիցներուն իրաւական եւ տնտեսական կեանքը կարգաւորելու համար էնաֆը ստեղծած էր յատուկ կանոնակարգ, որով նախանձախնդիր եղած է բարւօքել իր անդամներուն տնտեսական դրութիւնը, ամէն կերպ ջանացած է սատարել օգնութեան կարօտ, աղքատ եւ հիւանդ հայրենակիցներուն։

Արհեստաւորներուն կողմէ ընտրուած ղեկավարը՝ չէյխը, կը գլխաւորէր սասունցիներու համայնքը, կը հարթէր ներքին խնդիրները, արհեստի հետ կապուած անհամաձայնութիւնները, կը վարէր սասունցիներու եւ Առաջնորդարանի միջեւ յարաբերութիւնները, կը հսկէր պետական հրահանգներու գործադրութեան եւն.։ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս, իբր սասունցիներու առաջին չէյխ կը յիշատակէ Մխի Պետիկը, ԺԸ. դարու վերջի Հալէպի երեւելի դէմքերէն, որ իբրեւ «կորովի, բանիմաց եւ լրջախոհ անձ»՝ ազդեցիկ դիրք ունեցած է գաղութին ազգային-եկեղեցական կեանքէն ներս։ Խոշոր հարստութեան տէր Մխի Պետիկ մեծ յարգանք եւ վստահութիւն վայելած է կառավարական շրջանակներուն մօտ, կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է պետական-դիւանագրական իշխանութիւններուն, մերթ ընդ մերթ հոգացած է բանակին եւ սպայական զօրախումբին աննդամները։ Սասունցիներու պարագլուխներէն էր Կէրպէն, որ ծանօթ էր իր ազգասիրութեամբ ու քաջագործու-

թիւններով։ Անոր մասին կը պատմեն, որ անգամ մը սասունցիներուն գլուխն անցնելով կռուի ելած է ազգապատկան հողերը բռնագրաւած օտարներուն դէմ եւ յաջողած է խափանել ոտնձգութիւնը[72]։

1830ականներուն կէրպէի կը յաջորդէ Մխոի Խաչօն, որ իր նախորդին նման, տէրն ու պաշտպանն է տեղւոյն հայ եկեղեցւոյ եւ ազգային կառոյցներուն։ Կը պատմուի թէ հայ եւ մարոնի եկեղեցիներուն նոյն չրջափակին մէջ գտնուելու հանգամանքը յաճախ առիթ տուած է անախորժ միջադէպերու եւ կռիւներու։ Մխոի Խաչօ միշտ զօրավիգ հանդիսանալով, վճռորոշ դեր ունեցած է խնդիրները ի նպաստ հայերուն հարթելու եւ կարգադրելու գործին մէջ[73]։

Արխիւային նիւթերուն մէջ, իրրեւ սասունցիներու չէչխ կը յիշատակուի նաեւ Կոբէն։ Անոր մասին տոմարական արձանագրութիւններուն մէջ կը կարդանք. «ի վաղուց անդի բնակութիւն հաստատած եւ ամուսնացած է Հալէպ, նիւթապէս լաւ վիճակ մը ունի։ Սասունցի թէ՛ ջաղացպան եւ թէ հացագործ բոլոր գաղթականներուն շէյխն է Կոբէ։ Սասունցոց միջեւ տեղի ունեցած շատ դատեր անձամբ կրնայ կարգադրել եւ կրնայ զանոնք համոզել»[74]։

Սասունցիներու պարագլուխներէն կը յիշուի նաեւ Յովհաննէս Աւետիսեան, որուն անուան կը կապուին սասունցիներու ծառայութիւններն ու մասնակցութիւնը գաղութին ազգային, եկեղեցական կեանքին։

Էսնաֆութիւններու մէջ համախմբուած սասունցի պանդուխտները ընդհանրապէս կ՛ապրէին աւանդական բարքերով, ընդունուած կարգերու համաձայն։ Փաստերը կը վկայեն, որ սասունցի ջաղացպաններու, փռապաններու էսնաֆութիւնը ունեցած է արմատացած չարք մը օրէնքներ։ Հաւանական է, որ չարք մը սովորոյթներ Հալէպ հասած էին հայրենիքէն՝ Սասունէն, մանաւանդ երբ նկատի առնենք անոնց պահպանողական բնոյթը։

Օրինակ, դաւաճանական արարք կը համարուէր պանդուխտներուն ամուսնութիւնը Հալէպի մէջ։ «Այն որ այսպիսի արարք գործէր, կը լքուէր, կ՛արհամարհուէր սասունցիներէն եւ յարաբերութիւնին կը խզէին անկէ։ Իսկ երբ անոնցմէ մէկուն ամուսնութեան լուրը հասնէր Սասուն, անոր տնեցիք եւ գիւղացիք սուգ կը պահէին, համարելով ամուսնացողը Սասնոյ համար մեռած, յաւիտենապէս կորսուած»[75]։

Որքան ալ խստաբարոյ, աչնուամենայնիւ այս կարգի օրէնքները կը ծառայէին պանդուխտներուն հարազատ օճախին՝ հայրենիքին հետ կապը պահպանելուն, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ հայրենի եզերքը վերջնականապէս չլքելու ու չամայացնելու նպատակին։ Հակառակ կանխարգելիչ

միջոցներուն սակայն, քիչ չէին նաեւ այնպիսի դէպքեր, երբ ժամանակ մը Հալէպ մնալէ ետք, յարմարելով կեանքի պայմաններուն, պանդուխտներ չէին վերադառնար ու կը հաստատուէին հոն։ Փաստերը կը վկայեն, որ սասունցի ամուրիներու որոշ թիւ մը, այնուամենայնիւ ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած է Հալէպի մէջ։

Պանդուխտ արհեստաւորներ յաճախ կը դժուարանային գործ գտնել Հալէպի մէջ եւ ստիպուած կ'ըլլային դեգերիլ չրջակայ գիւղերն ու քաղաքները։ Այս պարագան մասամբ կը դժուարացնէր կապր արհեստակիցներուն հետ։ Ընդհանուր առմամբ ջաղացպանները տարուան մէջ հազիւ 3-4 ամիս Հալէպ կ'ապրէին, մնացեալ ժամանակը կ'անցընէին քաղաքէն դուրս, չրջակայ գիւղերուն ջաղացքներուն մէջ։

Հալէպի Ագգային Առաջնորդարանի դիւանական նիւթերէն կը պարզուի, որ սասունցիներու հաշուքը նոյնիսկ փոստատար ունեցած է։ Մեծ դժուարութիւններով ու զոհողութիւններով խնայուած իրենց վաստակը՝ պանդուխտները առաջին իսկ առիթով կ'ուղարկէին երկիր, իրենց հարազատներուն եւ ընտանիքներուն։ Դրամը ապահով տեղ հասցնելու պարտականութիւնը ընդհանրապէս կը կատարէին հայրենակից սայիները (սայի - արաբ. փոստատար)[76]։

ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Համայնքային համեստ չրջանակներու մէջ սասունցիներ հաւաքաբար կ'արձագանգէին հայրենիքէն ստացուած լուրերուն, հետամուտ կ'ըլլային հայրենի երկրին եւ ժողովուրդին չահերը պաչտպանելուն, անոր կարիքները հոգալուն։

1880ականներու սկիզբներուն, Սասնոյ հայութիւնը մատնուած էր օրհասական կացութեան։ Թրքական կառավարութեան վարած հալածական քաղաքականութեան հետեւանքով ծայրայեղ չափերու հասած էին թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերու կողմէ գործադրուած բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները։ Հայրենի եզերքին ու ժողովուրդին տագնապալի կացութիւնը օտարութեան մէջ գտնուող սասունցին կը մղէ բողոքի իր ձայնը բարձրացնել երկրին մէջ կատարուող անօրինակ կեղեքումներուն ու բռնութիւններուն դէմ։ 1880 Փետրուարին, հալէպարնակ սասունցիներ, 107 ստորագրութեամբ հանրագիր մը կը ներկայացնեն Հալէպի Առաջնորդարան, վերջնոյն միջոցաւ Պոլսոյ կեդրոնական Վարչութեան եւ Անգլիոյ դեսպանին ուղարկելու համար։ Այդ նպատակով սասունցիներու Ընդհանուր Ժողովը եօթ հոգիէ բաղկացած յատուկ մասնախումբ մըն ալ կը կազմէ «խնդիրը հետապնդելու եւ

անհրաժեշտը տնօրինելու առաջադրութեամբ»։ «Ստորագրեալքս,- *կը կարդանք հանրագրութեան մէջ,*- մեր Սասնոյ գաւառին մէջ քրտաց կողմանէ ի գործ դրուած հարստահարութեանց առաջքն առնելու համար մենք ամէն մէկերնիս իւրաքանչիւր գիւղերնուս երաշխաւորներն լինելով, կը պարտաւորուինք այս գործուն համար աշխատիլ, թէ Պատրիարքարանին եւ թէ Կ.Պոլսոյ Անգլիական դեսպանատան հետ հարկ եղած բանակցութիւններն ընելու եւ ամէն ծախքերն հոգալու եւ կարգադրելու, ըստ հարկին մեծամեծ զոհողութիւններ ալ ընելու ենք»[77]։ 1880 *Մայիս 11ի իր նիստին, Քաղաքական Ժողովը կը վաւերացնէ* «Սասունցիներուն կողմէ առ Կեդր. Վարչութեան եւ առ Անգղիոյ վսեմ. հիւպատոսն մատուցանելի 107 ստորագրութեամբ հանրագիրը»[78]։

Զեռնարկին հեղինակները դեռեւս մեծ յոյսեր կը կապէին ներկայացուած բողոքագիր-հանրագրերուն հետ։ Զբաւարարուելով գանոնք միայն Պատրիարքարան առաքելով, անոնք Հալէպի Առաջնորդարանի միջոցով բողոքագրեր կը ներկայացնէին նաեւ եւրոպական տէրութիւններու հիւպատոսարաններ։ Սակայն Սասնոյ ազատատենչ ժողովուրդի խռովայոյզ ձայնը դատապարտուած էր լռութեան մատնուելու։ Բոլոր կոչերն ու խնդրագրերը կը մնային օդին մէջ կախուած եւ Սասնոյ հարցութիւնը կը շարունակէր հեծել բռնութիւններու եւ կարիքի մէջ։

Ստեղծուած պայմաններուն տակ, համանման բողոքագրեր եւ նամակներ կը հասնէին նաեւ ուղղակի Սասունէն։ 1881ի Յունիսին, Սասունէն Պետրոս վարդապետ նամակով մը կը գուժէր Սասնոյ ժողովուրդին ծայր աստիճան անմխիթար վիճակը։ Ժողովը որոշում կ'առնէ յիշեալ նամակէն օրինակ մը Պատրիարքարան եւ օրինակ մըն ալ, անգլերէնի թարգմանելով, տեղւոյն Անգլիոյ հիւպատոսին ուղարկել[79]։

Մեր ձեռքին է աւելի ուշ՝ 1910ի վերջերուն հալէպաբնակ սասունցիներու կողմէ կազմուած մէկ այլ հանրագիր մը, ինչ որ կը վկայէ, թէ սասունցի պանդուխտներուն կապը հայրենիքին հետ միշտ ալ կենդանի եղած է եւ չարունակական։ Ի գին ամէն զոհողութեան, անոնք փորձած են որեւէ կերպ օգնել օրհասի մէջ գտնուող իրենց ազգակիցներուն։ Այսպէս, Հալէպի Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Մ. Վրդ. Գասպարեան, 25 Նոյեմբեր 1910 թուակիր նամակով կը դիմէ Պոլսոյ պատրիարք Եղիշէ Դուրեանին, ներփակ ուղղելով նաեւ սասունցիներու կողմէ ներկայացուած հանրագիրը։ «Ընդիաբնակ խռովեալ սասունցի ազգայնոց, - *կը կարդանք նամակին մէջ,*- առ Օսմ. Երեսփոխանական Ժողովոյ[80] եւ առ Ներքին Գործոց Նախարարութեան ուղղեալ ներփակ հանրագ-

րութիւնները մատուցանելով Չեզի, ջերմապէս կը խնդրուի հարկ եղած ազդու միջամտութիւն ընել: ...Բռնութեան, աւարառութեան եւ ընտանեկան սրբութեանց վերստին կոխկռտուիլը լսելով, վերստին անարգել շարունակուիլը նամակներէն ամէն օր իմացող սոյն եղբայրները [*սասունցիները - Վ.Ք.*] մեր միջոցաւ կը դիմեն Ձերդ Սրբազնութեան...»[81]:

Սասնոյ աւանդապաշտ, եկեղեցասէր ժողովուրդը իր գործօն մասնակցութիւնը բերած է գաղութին ազգային-եկեղեցական կեանքին: Համեստ պայմաններու մէջ անգամ, մշտապէս սատար հանդիսացած է տեղի հայ եկեղեցիին, ինչպէս համայնքային, այնպէս ալ անհատական նուիրատուութիւններով: Թերեւս սասունցիներուն առանձնայատկութիւններէն կարելի է նկատել գաղութին մէջ ազգապատկան կալուածներուն տէր կանգնելու, ազգային եկեղեցւոյ իրաւունքները պաշտպանելու հերոսական դրսեւորումները:

Տակաւին մեր օրերուն, վերյիշելով անցեալը, տարեց սասունցիներ, անթաքոյց հպարտութեամբ կը վկայակոչէին, որ իրենց նախնիները քանիցս հերոսաբար պաշտպանած են Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Թերեւս այդ է պատճառը, որ անոնք ոչ միայն իրենք զիրենք այդ եկեղեցիին տէրն ու պաշտպանը կը նկատէին, այլեւ պատկանելիութեան զգացում մը փոխանցած էին իրենց սերունդներուն:

«Սասունցին իր ընդոծին ծառայասիրութեամբ,- *կը գրէ Տէր Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան, սասունցիներուն նուիրուած յօդուածի մը մէջ,*- շատ օգտակար եղած է ազգային եւ եկեղեցական իրաւունքները օտարներու ոտնձգութեան դէմ պաշտպանելու տեսակէտով»: *Նոյն տեղը Մկրտիչ քահանայ կը վկայէ, թէ իր օրերուն դեռ կային տարեց մարդիկ, որոնք կը պատմէին, որ երբ մարոնիթները փորձած են գրաւել Ս. Աստուածածին եկեղեցին, սասունցի Տէր Մարգարեան ընտանիքին գլխաւորութեամբ բոլոր սասունցիները ոտքի ելած եւ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ հերոսական կռիւ տալով, յաջողած են փրկել եկեղեցին օտարներու ոտնձգութենէն*[82]:

Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին նուիրաբերուած կարգ մը եկեղեցական, ծիսական առարկաներ իրենց վրայ կը կրեն սասունցի նուիրատուներու եւ անոնց ընտանիքներուն անունները: Նոյն եկեղեցիին հաւաքածոյին ընտիր նմոյշներէն է «Ճիսուսի Մկրտութիւնը» սրբանկարը, որ ունի հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիշատակ է պատկերս Սասունցի մահտեսի Ե[ա]ննօիհ եւ կնոջն Խանումին եւ որդւոյն

Ազատին, Միասարին, ի դուռն Սբ. Մանկանց եկեղեցուն. թվն. ՌՄԵին (1756)»[83]։

Նոյն եկեղեցւոյ նուիրաբերուած արծաթեայ բուրվառ մը կը կրէ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիշատակ է Սասունցի Գասպարին եւ ծնողաց հոգւոյն՝ ի դուռն Ս.Ք. Մանկանց եկեղեցւոյ: Թ. Հայոց 1251 (1802)»[84]։

1894*ին* «Սասունցի բարեպաշտ ժողովրդեան նիւթական ձեռնտուութեամբ» *Առաջնորդարանի չրջափակին մէջ կառուցուած է այնքան անհրաժեշտ ջրամբարը*[85]։

Հալէպ «զարիպ մնացած» *պանդուխտ-արհեստաւորներուն մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն նաեւ տապանագիր արձանագրութիւնները։ Հալէպի հին գերեզմանատան արձանագրութիւններուն շարքին կարեւոր թիւ կը կազմեն սասունցիներու տապանաքարերը, որոնցմէ հնագոյնը կը կրէ 1617 թուականը.* «Այս է տապան Պարտրանցի՞ [սասունցի] Սարգիսին (որ) հանգեաւ ... ի թվին ՌԿԶ» [1617][86]։

Աւորհրդաւոր գաղտնիք մը կը պարունակէ թիւ 312 *տապանաքարի արձանագրութիւնը, որ կը յուշէ* 1781*ին սասունցիի մը նահատակութիւնը Հալէպի մէջ.* «Այս է տապան հանգստեան սասնցի Թօմայի որդի Տ[ի]ր[ա]գու Օվսէփին որ նահատակեցաւ փետրուարի ը.ին թվին ՌՄԼ [1781]ին»[87]։

Ահա նաեւ «մինակուկ» *պանդուխտի մը տապանագիրը, որ՝* «չունի որ...». «Այս է տ[ա]պ[ա]ն հ[ա]նգստե[ա]ն սասնցի Ներսէսի որդի Տիրացու Գրիգորին որ հ[ա]նգեաւ ի Քս. թվին 1226 [1777] չունի որ... զայս մինչ ի գալուստն Ք[րիստո]սի»[88]։

Ընդհանրապէս, Հալէպ պանդխտած սասունցիներ հայրենիք կը վերադառնային նորանոր ըմբռնումներով հարստացած, հանդիսանալով նոր գաղափարներու տարածողները իրենց ծննդավայրին մէջ։ Սասնոյ մէջ տիրող համատարած տգիտութիւնը, ինչպէս նաեւ գաւառին բարգաւաճումը ուսման եւ լուսաւորութեան մէջ փնտռելու սասունցիներուն ձգտումը կը մղէր զանոնք բազում զոհողութիւններու գնով իրենց գաւակները Հալէպ բերելու ուսման համար։ Այսպէս, Հալէպ կրթութիւն ստացած սասունցիներ վերադառնալով իրենց ծննդավայրը ծառայած են որպէս ուսուցիչ, քահանայ, գրագիր ու պետական պաշտօնեայ, եւ այս կամ այն չափով իրենց նպաստը բերած են գաւառի ազգային, կրօնական, կրթական կեանքին[89]։

Հալէպ ծնած ու սնած սասունցիներուն մէջ առանձին յիշատակութեան արժանի է Գրիգոր Հէլէպցի (Սասունցի) գրիչը, որ գրչութեան արուեստին տիրացած է Հալէպի մէջ՝ տակաւին 15 տարեկանին։ Գրիգոր գրիչը ամբողջ 30 տարի ընդօրինակած է բազմաթիւ ձեռագիր մատեաններ, որոնցմէ մէկուն մէջ «մեղապարտ ու անիմաստ» գրիչը ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Դարձեալ յիշեցէք... զգծողս սորա՝ զԳրիգոր զանարժան անուանս զՍասնցի, որ ծնեալ եւ սնեալ եմ ի Քերիա՝ որ է Հալապ... ԺԵ [=15] ամաց էի, ուսա՝ գրագրութիւնն սիճչեւ ԽԵ [=45] հասա՝ Լ [=30] տարի կատարեալ գիր գրեցի բազում, Ի [=20] Շարական, Գ [=3] [Ց]այսմաւուր եւ այլ գիրք, որի համար չիկա...»[90]։

Այսպէս, քիչ չէ թիւը նաեւ Հալէպի մէջ քահանայագործած սասունցի եկեղեցականներուն։ Նշանաւոր էր սասունցի Տէր Մարգար Քհնյ. Մարգարեանը, որ 1860ականներէն եղած է գաղութին մէջ մեծ յարգանք եւ համարում վայելող քահանաներէն։ Անոր գործը շարունակած են որդին՝ Տէր Մատթէոս Քհնյ. Մարգարեանը, ապա Տէր Բարդէն Քհնյ. Յակոբեան եւ Տէր Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան[91]։ Վերջինս պատմական, ազգագրական յօդուածներով յաճախ հանդէս եկած է ժամանակի մամուլի էջերէն, միաժամանակ արժէքաւոր յօդուածներ ստորագրած է հալէպարնակ սասունցիներու ընկերային, տնտեսական կեանքին վերաբերեալ։

Հալէպ հաստատուած պանդուխտ եւ գաղթական սասունցիներ, իրենց որդիական պարտքը կը համարէին օգնել երկիր մնացած իրենց հայրենակիցներուն, սատարել անոնց բարօրութեան։ Դիւանական նիւթերու մէջ պահպանուած են բազմաթիւ նամակներ, խնդրագրեր, որոնք կը պարզեն հայրենիքի կարօտով, անոր տագնապներով ապրող սասունցիներուն գործադրած նկարագիրը։

Հայրենիքին օգնելու ձգտումները, սահմանափակուած չէին միայն գրամական եւ նիւթական նուիրաբերութիւններով։ Սասունէն հասած լուրերը անմիջապէս լայն արձագանգ կը գտնէին համայնքէն ներս, մղելով սասունցիները հաւաքարար ընդառաջելու հարազատ երկրի կարիքներուն։ Իրենց հայրենիքին փոթորկալի վիճակով ապրելու, անոր դժուարութիւնները սրտամօտ ընդունելու վկայութիւն է հետեւեալ փաստը։ 1908ին, սասունցի խումբ մը հայրենակիցներ, բազմաստորագիր նամակով մը կը դիմեն Հալէպի Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Վրդ. Գասպարեանին, Սասնոյ Առաքելոց Վանքին պատկանող քանի մը գիւղերու համար քահանայ մը ձեռնադրելու խնդրանքով։ «Սասնոյ

Մատին-Առաքելոց վանուց պատկանող քանի մը գիւղերու հայ բնակչութիւնը,- *կը կարդանք նամակին մէջ*,- զրկուած ըլլալով քահանայի ներկայութենէն եւ հոգեւոր պաշտամունքէ, յետին աստիճանի կը տառապին իրենց կրօնական պարտականութեանց ցաւալի վիճակի ենթարկուած տեսնելով։ Ուստի ներկայիս կը խնդրենք Ձեր Սրբութենէն, որպէսզի տիրացու Դանիէլ Գրիգորեանը Բոշէն, Կօշակ, Հարթէն եւ Թրլէ գիւղերուն վրայ քահանայ ձեռնադրել տալու համար պատշաճ կարգադրութիւն մը ընել բարեհաճիք»[92]։ *Միւս կողմէ Հալէպի թեմական իշխանութիւնները կարելիութեան սահմաններու մէջ, գրեթէ միշտ բաւարարութիւն տուած են այսօրինակ խնդիրքներուն*։ «Մենք ես,- *գրուած է նամակին կից հաստատագրին մէջ*,- ի մօտոյ վերահասու լինելով յիշեալ գիւղերու հոգեւորապէս լքուած վիճակին եւ ընծայացուին ալ այդ Ս. պաշտօնին համար յարմարութիւնը հաստատելով, կը փափաքիմք գոհացում տալ խեղճ խնդրարկու գիւղացւոց սոյն հաւաքական դիմումին»։

1900ականներու սահմանագծին, նկատելի է սասունցի պանդուխտ արհեստաւորներուն թուական աստիճանական նուազումը, որ զգալի էր նաեւ գաղութին ընդհանուր բնակչութեան մէջ, որ պայմանաւորուած էր ինչպէս ներքին, այնպէս ալ արտաքին շարք մը հանգամանքներով։ Նախ՝ ժամանակի քաղաքական անկայուն վիճակը եւ անոր հետեւանքով յառաջ եկած տնտեսական ճգնաժամը արգելակած էին տնտեսութեան բնականոն ընթացքը երկրէն ներս, որուն հետեւանքով զգալիօրէն նօսրացած էր պանդուխտներուն ներհոսքը։ Միւս կողմէ Օսմանեան կայսրութիւնը սահմանափակումներ կը պարտադրէր հայերու տեղաշարժերուն վրայ, իբր հետեւանք հայ ազատագրական պայքարի ծաւալման։ Այսպիսով, պանդուխտներու աստիճանական նուազումը, ոչ միայն պատճառ, այլ հետեւանք էր քաղաքական, տնտեսական տեղաշարժերու։

Ոչ նուազ ազդու գործօններ էին պանդուխտ արհեստաւորներուն կեանքի ու կենցաղի անճոռնի պայմանները, եւ միւս, թերեւս աւելի մասնակի պատճառը՝ արհեստակից պանդուխտներու միջեւ մրցակցութեան հետեւանքով ստեղծուած աննպաստ մթնոլորտը։ Սասունցի արհեստաւորներ, իրենց անխոհեմութեան եւ անչրջահայեացութեան պատճառով, յաճախ իրարու վնասելու գնով, գոհ կ'երթային տեղացի գործատէրերու խարդաւանքներուն, արհեստական մրցակցութեան դրսեւորումներուն եւ ի վիճակի չէին պաշտպանել տնտեսական ընդհանուր շահերը։ Մրր-

ցակցութեան պայմաններու տակ, սասունցի ջաղացպաններ կը փորձէին խոչընդոտել արհեստակից ջաղացպաններուն, վարձակալներուն գործառնութիւնները, որմէ մեծապէս կը վնասէին թէ՛ իրենք, թէ՛ արհեստակիցները։ «Յաւալի է այս դասակարգի մղար ընթացքը,- *կը գրէ Թղթակից մը 1908ին,*- ոչինչ ամսականներով կեանք կը սպառեն... Կարգ մ'ալ վաստակուն շատը հակառակութեան համար ուրիշին ծոցը կը լեցնեն, վարձագիներ կ'աւելցնեն, ապրանքին գիներն պակաս կու տան, որպէսզի ընկերնին չշահի...»[93]։

1910ի վերջերուն, սասունցի ջաղացպաններուն յոռի վարքագիծն ու գործելակերպը այլեւս չհանդուրժելով, Քիլիսէն արհեստաւորներու պարագլուխներն ու քահանայ հայրերը Հալէպի Առաջնորդարանին դիմելով կը ներկայացնեն ուխտագիր մը, խնդրելով՝ յորդորել, որ Հալէպի «սասունցի ազգայիններն ալ, ինչ կերպով որ ըլլայ, համակերպին» *համաձայնագրով հաստատուած կէտերուն։ Նոյն այս խնդիրքով կը դիմեն նաեւ սասունցիներու պարագլուխներուն, որպէսզի վերջիններս համոզեն արհեստակից պանդուխտները* «ջաղացքներուն արդար վարձքեր որոշել եւ երբեք չաւելցնել ի վնաս իրարու»[94]։

«Մենք Քիլիսու սասունցի ջաղացպաններս,- *կը կարդանք ուխտագրին մէջ,*- տարիներէ ի վեր թէ՛ տգիտութեան եւ անմիաբանութեան եւ թէ ժամանակին բերումովը տարուէ տարի իրարու ջաղացքներուն վարձագիները աւելցնելով, ջաղացքներուն տէրերուն քսակները պարարտեցուցած ու մեր տուները մենք մեր ձեռքովը քանդած ենք, թէեւ երբեմն միաբանութեան բարիքները փորձով ալ վայելած ենք, մանաւանդ առջի տարի սիրով միաբանած առ նուազն 70-80,000 դհ. շահեցանք, աւելի ճիշդը մեր արդար իրաւունքը ստացած եղանք։ Ընդհակառակը անցեալ տարի հակառակ եղած յորդորներուն, առաջուան այնքան վնաս ու չարչարանքները յիշելով հանդերձ, անմիաբանութեամբ յիշեալ գումարէն շատ աւելի վրայ տուինք։

Այս տարի խորհելով, որ մեր անմիաբան ընթացքը ամէն մասամբ մեզ համար վնասակար է, ամօթ ու մեղք է, որոշեցինք առանց ջաղացքի տէրերուն անիրաւութիւն ըրած ըլլալու, մեր արդար իրաւունքը պաշտպանել հետեւեալ ուխտագրով»[95]։

Ջաղացպան արհեստաւորներու մշակած վերոյիշեալ ուխտագրին մէջ մասնաւորաբար աչքի կը զարնէ արհեստակիցներուն միջեւ համագործակցութիւն ստեղծելու, աշխատանքի մէջ միմեանց չվնասելու ձգտումը։

Ուխտագիրի առաջին կէտով, ներքոստորագրեալ Սասնոյ գանազան գիւղերու ներկայացուցիչները «կը խոստանայինք իրենց ազգական, բարեկամները հնազանդեցնել» ուխտագրի պայմաններուն։ Ուխտագրի դրութեամբ ջաղացպանները կը պարտաւորուէին 10ական օսմանեան ոսկի աւանդ թողուլ Քիլիսու Ս. Յովհաննու կարապետ եկեղեցւոյն սնտուկը։ կանոններուն «անհնազանդ գտնուելու» պարագային, 10 ոսկին եկեղեցիին պիտի մնար։

Ուխտագրին չորրորդ կէտով իւրաքանչիւր ջաղացպան կը պարտաւորուէր յարմարիլ աշխատանքի պայմաններուն ու ջաղացքներու տէրերուն, եւ կարելի եղած չափով նուազ՝ «աւելի ճիշդը արդար» վարձքով վարձել ջաղացքը։ Նոյնպէս «որեւէ ջաղացպան ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով» իրաւունք չունէր միջամտելու ուրիշի մը ջաղացքին, «եթէ ջաղացքին տէրը նեղանալով մի ուրիշ ջաղացպանի առաջարկէ վարձելու համար, այս երկրորդը պարտի վարձակալին խոստացած վարձքէն աւելի նուազ վարձք առաջարկել որպէսզի տէրը ստիպուի համաձայնիլ», եւ եթէ մէկը «ուխտագրոյս հակառակ ուրիշի մը ջաղացքին վարձքը աւելցնելով սկսի բանեցնել ոեւէ ուրիշ մը երթալով հետը չը պիտի բանի, ու հաղորդակցութենէ պիտի դադրեցուի»։ Ջաղացպանները կը պարտաւորուէին ենթարկուիլ ու կատարել ուխտագրով ընդունուած եւ հաստատուած կանոնները, անտեսողը կ՚արժանանար էսնաֆին կողմէ սահմանուած նիւթական եւ բարոյական պատժամիջոցներուն։ Եօթ անդամներէ բաղկացած վարչական ժողովը պատասխանատու էր սահմանուած վերոյիշեալ կանոններու գործադրութեան, ինչպէս նաեւ իրենց կողմէ երաշխաւորուած արհեստաւորներուն գանցառումներուն, որուն համար կը ստորագրէր։ «Յանուն Աստուծոյ, յանուն ազգիս ու պատուոյս կը խոստանամ սոյն ուխտագիրը գործադրել անաչառ, անխարդախ, ազգականութիւն ու բարեկամութիւն առանց նկատի առնելու, միմիայն արդարութեան եւ ճշմարտութեան սիրոյն, ու կը ստորագրեմ ստորեւ..»[90]։

Սակայն, անգամ այսօրինակ ձեռնարկումները, արհեստաւորներուն, անոնց առաջնորդներուն անունով ստացուած խոստումներն ու համաձայնագրերը, յաճախ չէին յաջողեր կանխարգիլել ներքին տագնապները։ Փաստերը կը վկայեն, որ պանդուխտ սասունցիներէն մաս մը կը չարունակէր յամառիլ այդ օրէնքներուն դէմ, կը գործէր ինքնակամ սկզբունքներով, խախտելով համաձայնութիւնները, անգամ այնպիսի պարագաներու, երբ առաջնորդ արհեստաւորներ իրենք կը ստանձնէին

հայրենակից կամ ազգական արհեստակիցները համոզելու, յորդորելու պարտականութիւնը։

«Ստորեւ ստորագրեալքս,- կը կարդանք 17 Մայիս 1908 թուակիր գրութեան մը մէջ,- իւրաքանչիւրս մեր գիւղացւոց պատասխանատուն ըլլալով, թէ՛ իւրաքանչիւրէն պահանջուած գումարին վճարման եւ թէ բարոյական պարտականութեանց անքերի կատարման։ Կը խոստանամք ջաղացպաններու մէջ համերաշխութիւն հաստատել եւ ժողովոյ որոշմանց համաձայն դիւրացնել եւ կարգադրել իրենց մէջ ծագած վէճերն ու խնդիրները»[97]։

Հակառակ ձեռք առնուած բոլոր միջոցներուն եւ միջամտութիւններուն, գրութիւնը էապէս չի փոխուիր, ընդհակառակն, աւելի եւս կը սրի։ Այդ մասին կը վկայեն մամուլի եւ արխիւային նիւթերու մէջ տեղ գտած տեղեկագրութիւնները։

Սասունցի արհեստաւորներու անխորհուրդ այս ընթացքը մտահոգիչ չափերու հասնելով, դուրս կու գայ զուտ արհեստակցական չրջանակներէն, ստիպելով ազգային-եկեղեցական իշխանութիւնները յատուկ միջոցներ որդեգրելու, մինչեւ անգամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն հրահանգ կը ստացուի լրջօրէն զբաղիլ այդ խնդրով։ 1914 Հոկտեմբերին, յաւելիկայ «Մուհարէմի առիթով»[98] Կաթողիկոսը թեմական իշխանութիւններուն կը յանձնարարէր Հալէպի եւ չրջակայ գիւղերուն մէջ «ջաղացպան սասունցի ազգայնոց ջաղացք վարձելու ձեռնարկութեանց մէջ համաձայնութեան եւ խոհեմ վերաբերմունքը հաստատ պահելու մասին ջանադիր ըլլալ»։ Այս նպատակով, քահանայ հայրերուն կը յանձնարարուէր յատուկ այցելութիւններով «սասունցոց մէջ գործել» եւ «օգտակար ըլլալ»[99]։

Սասունցի պանդուխտ արհեստաւորներու մասին մեր պատկերացումը թերի պիտի մնար, եթէ անդրադառնայինք անոնց անպաշտպան եւ իրաւազուրկ վիճակին։

Թէպէտ Հալէպի մէջ պանդուխտ արհեստաւորները, այլ վայրերու բաղդատմամբ, կը գործէին անհամեմատ ազատ եւ թոյլատու պայմաններու տակ, այդուհանդերձ, յայտնի է, որ գոյութիւն ունէին պետական որոշակի սահմանափակումներ, ի մասնաւորի գաղթական եւ պանդուխտ արհեստաւորներու նկատմամբ։ Վերջիններս իրաւունք չունէին խանութ, փուռ, կամ որեւէ այլ սեփականութիւն ունենալու։ Պատահական չէ, որ Ճիգչիի տոմարական արձանագրութիւններուն մէջ Հալէպի չուրջ 252 խանութպաններու ցանկին մէջ չիշուած չէ գէթ մէկ «օտա-

րական»՝ պանդուխտ կամ գաղթական հայ։ Անոնք ստիպուած էին շատ բարձր գինով մէկ, երեք, յաճախ նաեւ հինգ տարի պայմանաժամով վարձել տեղացի մեծահարուստներու ջաղացքներն ու փուռերը, որ կ՛ենթադրէր մէկ կողմէ մեծ ծախսեր, եւ միւս կողմէ նուազագոյն շահոյթով աշխատանքի յանձնառութիւն։

Ինչպէս ամէնուր, Հալէպի մէջ նոյնպէս ծանր էր պանդուխտներուն վիճակը։ Բոլոր փաստերը կը վկայեն, որ անտանելի եւ ծայր աստիճան թշուառ պայմաններու մէջ կը գտնուէին յատկապէս սասունցի պանդուխտները, որոնք հակառակ իրենց «չարաչար աշխատութեանց», գրեթէ միշտ եղած են գաղութին ամէնէն աղքատ ու չքաւոր տարրը։ Իր հայրենակիցներուն հոգերով ապրող, անոնց խնդիրներուն նախանձախնդիր, սասունցի Տէր Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան, յաճախ իր վերաբերմունքը դրսեւորած է մամուլի էջերով։ «Տեղւոյս հայ հասարակութեան,- կը գրէ Մկրտիչ քահանայ Կ.Պոլսոյ Յառաջին մէջ լոյս տեսած իր յօդուածներէն մէկուն մէջ,- եթէ ոչ հարուստ, գէթ չարաչար աշխատութեանց տոկացող մէկ մասն ալ սասունցիները կը կազմեն։ Ասոնք շատ հին ժամանակներէ ի վեր, գլխաւորաբար Համիտեան բռնակալութեան օրով, սկսած են գունդագունդ պանդխտիլ Հալէպ, ուր ընդհանրապէս կը պարապին հացագործութեամբ ու ջաղացպանութեամբ»։ Նոյն տեղը, ան Հալէպի եւ շրջակայքի պանդուխտ սասունցիներուն թիւը կը հասցնէ մինչեւ 4000ի, որ թէեւ ուռճացուած կը թուի, բայց նկատի առնելով յօդուածագրին իրազեկութիւնը, պէտք չէ որ շատ հեռու ըլլայ իրականութենէն[100]։

Սասունցի պանդուխտներ Հալէպի մէջ ընդհանրապէս աղտոտ փուռերու եւ գետնափոր նկուղներու մէջ կ՛անցընէին իրենց կեանքը, կենցաղային վատագոյն պայմաններով։ Այս հանգամանքը անշուշտ իր ժխտական անդրադարձը կ՛ունենար անոնց առողջական վիճակին վրայ, յաճախ նաեւ սպառնալով չատերուն կեանքին։

1900ականներու սկիզբներուն, պանդուխտ սասունցիներուն ընկերային-տնտեսական կացութիւնը այնքան սուր եւ մտահոգիչ ընոյթ կը ստանայ, որ իր արձագանգը կը գտնէ ժամանակի պարբերական մամուլին մէջ։ Հալէպէն ստացուած տեղեկագրութիւնները ծայրայեղ թշուառ վիճակի մէջ կը ներկայացնեն սասունցիները։ Յօդուածներէն մէկուն մէջ, իր հայրենակիցներուն վիճակը ներկայացնող տխուր պատկեր մը կու տայ Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան. «Յաւալի է ըսել, թէ այսքան ստուարաթիւ համայնքի մը մէջ [սասունցիներու - Վ.Ք.] չէ կարելի

գտնել մէկ տնուոր եւ կամ պանդուխտ, որ ունենայ բարեկեցիկ վիճակ. ընդհակառակն ամէնքն ալ աղքատ, թշուառ մարդիկ են»[101]։

Յօդուածագիրը այս խղճալի կացութեան դէմ եւս պատճառը կը նկատէ սասունցի պանդուխտներուն տգիտութիւնը եւ ծայր աստիճան «հին գլուխ եւ նախապաշարեալ» *մարդիկ ըլլալը, որոնք իրենց երկար տարիներու դժուարին աշխատանքին* «արդար վաստակը, յումպէտս կը վատնեն գինետանց եւ սրճարանաց մէջ..»։ *Մկրտիչ քահանայ ցաւով կը նշէ, որ անոնք* «գետնափոր նկուղներու տմոմուկ անկիւնները կեանք վարելով, տարաժամ կը գառամին» *ու կը կորսնցնեն իրենց առողջութիւնը, որուն հետեւանքով* «սասունցիներուն մահուան տարիքին միջին թիւը, 27էն անդին չանցնիր»։

Պանդուխտ սասունցիներուն ողբալի այս կացութեան մասին գրեթէ նոյն ձեւով կ'արտայայտուի Հալէպահայ ծանօթ մտաւորական Իսկէնտէր Գարագեան։ Արեւելեան Մամուլին մէջ լոյս տեսած յօդուածի մը մէջ, խօսելով Հալէպի հայ բնակչութեան մասին, դառնացած ու խիստ ոճով կը նկարագրէ սասունցիներուն աղէտալի կացութիւնը. «Սասունցիք փուռերու վատառողջ մթնոլորտին տակ կեղտոտ ու անխնամ կեանք մը վարող դժբախտ արարածներէ կազմուած են, որոնք հակառակ իրենց զօրաւոր հսկայ կազմին, հետզհետէ կը ծիւրին.. եւ անհամար զոհեր կուտան, իսկ նիւթապէս ալ իրարու դէմ մրցելով իրարու կը վնասեն եւ շահածնին եւս վաշխառուներու քսակը կը լեցնեն... այս խեղճերը իրենց տգիտութեան հետ խաղամոլ, ծխամոլ ու գինեմոլ ալ են...»[102]։

Ինչպէս արդէն ակնյայտ է, գաղութին մէջ պանդուխտ սասունցիներուն վիճակը պարզապէս օրհասական էր եւ բնական է, որ տեղւոյն ազգային-եկեղեցական եւ հասարակական շրջանակները անտարբեր պիտի չմնային այս երեւոյթին հանդէպ։ 1908ի առաջին ամիսներուն, մասնաւորաբար սասունցի հայրենակիցներուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն ցուցաբերելու նպատակով, Հալէպի թեմի եռանդուն եւ ձեռներէց քահանաներէն՝ Յարութիւն Քհնյ. Եսայեանի անմիջական ջանքերով կեանքի կը կոչուի «Սասունցի Արհեստաւորաց Իրաւաբար Մասնաժողով»ը[103]։

«Բերիաբնակ սասունցի ազգայնոց բարոյական ու տնտեսական վիճակը, ժամանակի եւ միջավայրի հանգամանաց համապատասխան պայմաններու մէջ բարւոքելու նպատակաւ, երեք չորս տարիներէ ի վեր մասնաւորաբար խնդրոյ առարկայ եղող Յանձնախումբը կազմուեցաւ անցեալ շաբաթ Առաջնորդարանիս մէջ՝ 51 սասունցի

տնուոր ու պանդուխտ ազգայիններու կողմէ», *որոնք քուէարկութեամբ կ'ընտրեն իրենց վարչական կազմը։ Մեծամասնութիւն կազմող փոսապաններէն կ'ընտրուին չորս, իսկ ջաղացպաններէն՝ երկու հոգի*[104]։ *Սասունցիներու մասնաժողովին նիւթական միջոցները կը գոյանային նոյն՝* «փուռ, խան կամ ջաղացքներու» *մէջ աշխատող սասունցի հայրենակիցներէն՝ շաբաթական եւ կամ ամսական դրութեամբ հաւաքուած գումարներէն, ինչպէս նաեւ գանագան նուիրատուութիւններէ։*

Նորակազմ Մասնաժողովը, պանդուխտ սասունցիներու տագնապալի իրավիճակէն թելադրուած, առաջնահերթ խնդիր կը նկատէ իր միջոցներով «սասունցի հիւանդաց յատուկ» *դարմանատուն մը հաստատել։*

Այս առթիւ Քաղաքական Ժողովին ներկայացուած տեղեկագրի մէջ կը կարդանք։ «...հիւանդացող եւ թշուառ կացութեան պատճառաւ անխնամ ձգուած սասունցի հայ ազգայիններու մէջ ընկերակցութիւն մը հաստատելով նոցա դրամական օժանդակութեամբ բացուած է դարմանատուն մը, որ միայն սասունցի հիւանդաց յատուկ է, ուր ձրիաբար կը դարմանուին անտէր անպաշտպան սասունցի «պէքեարներ», որոնցմէ տարուէ տարի 25-28 մատղաշ գոհեր կը տրուէր ի գերեզման»[105]։

Հալէպի Ազիեօլ թաղին մէջ բացուած դարմանատան իր անհատոյց բժշկական ծառայութիւնը կը բերէ ծանօթ բժիշկ Սամուէլ Շմաւոնեան, որ նիւթապէս ու բարոյապէս անդադար կը կանգնի դարմանատան աշխատանքներուն[106]։ *Որպէս դարմանատան բժիշկ, ան ոչ միայն յաճախակի այցելութիւններով կը հետեւի հիւանդներուն առողջութեան, այլեւ կը հսկէ ներքին կարգ ու կանոնին, ընդհանուր մաքրութեան եւ ընթացիկ գործերուն։ Դարմանատան մէջ գործած են նաեւ հալէպահայ ծանօթ բժիշկներ՝ Յովհաննէս Գալչընճեանն ու Նազարէթ Իփէքեանը։*

Յետագայ թղթակցութիւններէն պարզ կը դառնայ, որ որոշ տարակարծութիւններ ծագած են դարմանատան յատկապէս նիւթական խնդիրներուն շուրջ։ Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Վրդ. Գասպարեան, նամակով մը այս հարցին շուրջ իր տեսակէտերը յայտնելով, Մասնաժողովին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ կարգ մը կէտերու վրայ։ «Նկատելով, որ ազգային շրջանակի մէջ նպաստից անվերջ շարքը այլեւս տաղտկացուցիչ հանգամանք մը ստացած է», *ինչպէս նաեւ* «նկատելով, որ յիշեալ հաստատութիւնը փուռ, խան, կամ ջաղացքներու մէջ հիւանդացող եւ դարմանի կարօտ պանդուխտ սասունցի

ազգայինները պատսպարել եւ դարմանելու միայն պիտի ծառայէ..., ուստի բացառութիւն ըլլալով այն նուէրները, որք բարեսէրներու կողմանէ յօժարակամ այս հաստատութեան կը նուիրուին, յարմար է, որ անոր մատակարարութիւնն ալ միայն սասունցի ազգայիններու շրջանակին մէջ հանգանակութիւններով ըլլայ»։ *Շահէ վարդապետ, գնահատելով Մասնաժողովին* «գովելի ջանքերը», *կը յորդորէ* «հիւանդանոցին մատակարարութեան հոգածու ըլլալ եւ շարունակել գործի մը, որ նպատակին մէջ գովելի ու մարդասիրական է»[107]։

Դարմանատունը նիւթապէս ապահովելու եւ կայուն հիմերու վրայ հաստատելու նպատակով, Մասնաժողովը կը դիմէ գործնական քայլերու։ Այսպէս, փոպաններէն հանգանակուած միջոցներով պիտի հոգացուէին դարմանատան ընթացիկ ծախսերը, իսկ ջաղացպաններէն հաւաքուած գումարը անձեռնմխելի պահելով չահարկութեան պիտի դրուէր վստահելի վաճառականի մը քով։ Մասնաժողովը ծրագրած էր նաեւ, շրջան մը ետք, հաւաքուած գումարով տուն մը գնել, դարմանատունը հոն հաստատելու նպատակով։

Անկասկած, դարմանատունը փրկութեան նաւ մըն էր թշուառ ու անօգնական պանդուխտ սասունցիներուն համար, որոնց գրութիւնը սակայն, կը շարունակէր նոյնը մնալ նաեւ յաջորդող տարիներուն, հանդիսանալով գաղութը մտահոգող հիմնական խնդիրներէն, ինչ որ կը վկայեն մամուլի մէջ տեղ գտած յետագայ թղթակցութիւններն ու տեղեկագրութիւնները։

1915-1923ին Թրքական իշխանութեան կողմէ իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Արեւմտեան Հայաստանէն ու Թուրքիոյ հայաբնակ վայրերէն բռնագաղթի ու կոտորածներու գոգոթայէն ազատած հայ մնացորդացը ապաստան կը գտնէ Սուրիոյ հիւրընկալ հողին վրայ։ Եղեռնէն ազատած սասունցիներէն մաս մը եւս ապաստան պիտի գտնէր Սուրիա, եւ յատկապէս՝ Հալէպ։

Սկզբնական տարիներու խարխափումի կարճ շրջանէն ետք, ինչպէս ողջ գաղթական հայութիւնը, այնպէս ալ սասունցիները, չուտով յարմարելով երկրին պայմաններուն, կրցան իրենց կեանքը կազմակերպել նոր բնակավայրին մէջ։

Ցետ եղեռնեան առաջին տարիներուն, տարագիր հայութեան տեղաւորման, օգնութեան գործի կազմակերպման մէջ մեծ դեր վերապահուած էր հասարակական կազմակերպութիւններուն եւ հայրենակցական միութիւններուն։ Պատերազմին՝ հետեւաբար տարագրութեան ալ

վախճանը նոր կեանքի յոյս կը ներշնչէր վերապրող հայութեան։ Այսպէս, Հալէպի մէջ կը կազմակերպուին Հայ Ազգային Միութիւնը (ՀԱՄ), Միջ-գաւառային Հայ Միութիւնը, հայրենակցական տասնեակ միութիւններ, որոնք կոչուած էին գաղթական հայրենակիցներուն օգնելու, անոնց բազում կարիքները հոգալու ազգանուէր գործին։ Զինադադարէն ետք, այս մարմիններու գործունէութիւնը առաւելաբար կը կեդրոնանայ Երկիր վերադարձող հայրենակիցներուն ներգաղթը կազմակերպելու, անոնց դիւրութիւններ ընծայելու աշխատանքներուն վրայ։

1919ին, Հալէպի մէջ կը կազմուի Տարօն-Մայնոյ Ջոր-Սասուն Հայրենակցական Միութիւնը (ՏՄՋՍՀՄ)։ Սկզբնական տարիներուն, Միութեան գործունէութիւնը առաւելաբար խնամատարական բնոյթ կը կրէր։ Հասկնալի է, որ այն կը բխէր կարօտեալ հայրենակիցներուն թշուառութիւնը գէթ մասամբ մեղմելու, անոնց բարոյական, տնտեսական կեանքը բարելաւելու անհրաժեշտութենէն։

Զինադադարին, բազմահազար հայեր (մեծ մասամբ կիլիկիոյ շրջաններէ) հաւատալով Դաշնակից պետութիւններու քաղաքական կայունացման խոստումներուն, կը վերադառնան իրենց բնակավայրերը։ Ինքնըստինքեան, գանգուածային բնոյթ կը ստանայ հայ տարագիրներու վերադարձը դէպի Կիլիկիա եւ հարաւային Թուրքիոյ գաւառները, որոնք գրաւուած էին Դաշնակիցներու կողմէ։ Տարբեր կողմերէ՝ Միջագետքէն, Սուրիոյ ներքին շրջաններէն Հալէպ կը հասնէին վերադարձի ճամբան բռնած հայ գաղթականներ։ Այսպէս, գաղթական հայութեան տեղաւորումի եւ բաշխումի կեդրոնի կը վերածուէր Հալէպը։ Կիլիկիոյ եւ մերձակայ նահանգներու հայութեան մնացորդացը գրեթէ ամբողջութեամբ հայրենիք կը վերադառնայ։

Առաւել հեռու վայրերէ՝ արեւելեան եւ կեդրոնական գաւառներէն գաղթած հայութիւնը, այդ թուին նաեւ սասունցի գաղթականներ, քաղաքական աննպաստ պայմաններու բերումով մնացին Հալէպ, աշխատանքի եւ ապրուստի պայմաններ ստեղծելով նոր բնակավայրին մէջ։

ՀԱՄի ներկայացուած վիճակագրութեան համաձայն, 1919ին սասունցի գաղթականներուն թիւը գաղութին մէջ հասած էր 1002ի, որոնց մեծամասնութիւնը՝ կուսգետ, Բրւի, Գոմք, Թվէ, Բացու, Մշղեղ, Պերմ, Խնճորիք, Քաջրենք, Փերչենք գիւղերէն են[108]։

Գաղթականներու տեղաւորման, անոնց ապրուստի միջոցներ ստեղծելու, որր եւ անօգնական ընտանիքները պատսպարելու ընթացիկ բոլոր գործերով կը զբաղէր ՀԱՄը։ Պահպանուած արխիւային նիւթերէն կը տեղեկանանք, որ Զինադադարէն ետք անորոշ եւ բոլորովին անել կացութեան մատնուած էին յատկապէս արեւելեան եւ կեդրոնական

նահանգներէ հասած գաղթականները։ 14 Հոկտեմբեր 1919 թուակիր ՀԱՄի ուղղուած նամակի մը մէջ, ՏԱՋՀՄը անոր ուշադրութեան կը ներկայացնէ Հալէպ գտնուող «հազար չորսհարիւրի չափ սասունցիները շահագրգռող *պարագայական քանի մը խնդիրները։* «Ծէեւ մենք՝ բոլոր սասունցիներս,- *կը կարդանք գրութեան մէջ,*- ի սրտէ կը փափաքինք ժամ առաջ մեր հայրենիք երթալ եւ մանաւանդ այս կերպով օգտուիլ ներկայ ներգաղթի դիւրութիւններէն, բայց եւ այնպէս ամէնքս ալ գրեթէ հոս նիւթապէս կապուած ենք, այսինքն մեր տուներու, փուռերու եւ ջրաղացներու տարեկան վարձքը կանխիկ վճարած ենք»[100]։ *Միութեան վարչական խորհուրդը իր մտահոգութիւնը յայտնելով, կը գրէ, որ եթէ յառաջիկայ ամիսներուն ստիպուին ներգաղթել, ինչպիսի՞ պայմաններ կը նախատեսուէին եւ ապա ինչպէ՞ս պիտի հարթուէին նիւթական հարցերը։*

Նամակին մէջ կը չեշտուին յատկապէս Սասնոյ քաղաքական անյապաստ պայմանները եւ այդ պատճառով նաեւ վերադարձի անհետաձգելիութիւնը։ «Եթէ մեզմէ մաս մը ուզէ գաղթել, ո՞ւր պիտի երթայ, քանի որ մեր հայրենիքը տակաւին գրաւուած չէ»։ *Եւ ապա՝* «Կարելի չէ՞ այս տեղէն գաղթող սասունցիները ուղղակի Կովկաս դրկել։ ...Կը համարձակինք խնդրելու, որ վերոյիշեալ կէտերու մասին Ձեր բարի թելադրութիւնները մեզի տալ բարեհաճիք»։

Անկարելի է առանց յուզումի կարդալ 1919ի գարնան ՏԱՋՀՄին՝ ՀԱՄին ուղղած հետեւեալ գրութիւնը, որ կը պարզէ միամիտ սասունցիին գորովագութ սէրն ու նուիրումը հայրենի հողին ու երկրին հանդէպ։ Աչխարհի անցուդարձերէն անտեղեակ, ողբերգութեան ահագնութեան անգիտակ սասունցին տակաւին կը հաւատար Երկիր վերադառնալու եւ հայրենի հողը ծաղկեցնելու անրջական տենչանքին։

Տէր, կու գանք ի գիտութիւն Ձեզ տեղեկացնել,- *կը կարդանք դիմումնագրին մէջ,*- որ Սասուն գաւառի ցանքը ամէն տարի տեղի կ՚ունենար Մայիս 1-25 եւ կը վերջանար Սեպտեմբեր ամսուն։ Այս տեղէն Սասուն ճամբորդութիւն կը տեւէ թրէնով մինչեւ Տէրպէսիէ մէկուկէս օր, Տերպեսիէէն Սասուն 5 օր, որով վեց ու կէս օրէն հասած կ՚ըլլանք Սասուն։ Այստեղէն բերիաբնակ 1053 սասունցիներէն որոշած ենք 400 երիտասարդ դրկել Սասուն ցանքի համար, որպէսզի յաջորդ շրջանին վերապրող սասունցիները, մինչեւ գալիք գարնան՝ 1920ին համատարած սովէն չի փճանան։

Կը խնդրենք հարկ եղած ստիպողական դիմումներ կատարէք անգլիական զինուորական իշխանութեան մօտ, որ այս 400 աշխատողներու մեկնումը եւ ճամբորդութիւնը ապահովուի[110]։

Պատասխան՝ մերժուած։ Մասնոյ 400 կտրիճները, անոնց հետ նաեւ ուրիշ չորս հարիւրներ ալ պակս ալ չվերադարձան երկիր։

Քաղաքական պայմանները մէկընդմիշտ թոյլատու չեղան սասունցիներուն վերադառնալու հարազատ եզերք։ Սասունցի գաղթականները տեղաւորուեցան Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ, ուր անոնց ընձեռուեցան աշխատանքի եւ ապրուստի հնարաւորութիւններ։ Շարունակելով աւանդական իրենց զբաղումները, անոնք մասնակից դարձան յետ-եղեռնեան շրջանի հալէպահայ գաղութին հասարակական, տնտեսական կեանքի կազմակերպման խնդիրներուն[111]։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Յ. Խ. Թոփուզեան, Միրիայի Եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօճախներուն Պատմութիւն (1841-1946), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 9-10։*

[2] *Տես՝ Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին 15, Բիւզանդական Աղբիւրներ 5. Թէոփանէսի Շարունակող [ժամանակագրութիւն], թարգմ. բնագրէն, յառաջաբան եւ ծանօթագր. Հր. Բարթիկեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990; Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին 6, Բիւզանդական Աղբիւրներ 2. Կոստանդին Միրանածին, թարգմ. բնագրէն, յառաջաբան եւ ծանօթագր. Հր. Բարթիկեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970; Հր. Բարթիկեան, Հայ-բիւզանդական Հետազօտութիւններ, հատոր 1, Հայերէն յօդուածներ, Երեւան, 2002։*

[3] *Տես՝ Վ. Տոմաշէկ, Մասուն Եւ Տիգրիսի Ակբերաց Մահմաններ։ Մաս Ա., Պատմական Տեղեկութիւնք Մասնոյ Վրայ, թարգմ. Հ. Բ. Պիւզանդեան, Վիեննա, 1896։*

[4] *Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, Սբ. Էջմիածին, 1898, էջ 17։*

[5] *Նոյն, էջ 18։*

[6] *Շեւռնդեայ Վարդապետի Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, ի տպարան Ի. Ն. Սկորոխոդովի, 1887, էջ 7։*

[7] *Նոյն, էջ 24։*

[8] *Թոփուզեան, էջ 14։*

[9] *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան, հատոր 4, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 346։*

[10] *Նոյն։*

[11] *Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, ձեռ. 2876, ըստ՝ Թոփուզեան, էջ 33։*

[12] *Մասեաց Մռեղ, հատոր Ա., խմբագրութեամբ՝ Մ. Աբեղեանի, աշխատակցութեամբ՝ Կ. Մ.-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1936, էջ ԻԲ։*

[13] *Մանուկ Աբեղեան, Երկեր, հատոր Ա., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 347-349։*

[14] *Մաշտոց Մեսրոպ, Հատոր Դ., Նոր պատումների գրառումը եւ բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Ցարուխիւնեանի եւ Ա. Սահակեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 1999, էջ 166։*

[15] *Մաշտոց Մեսրոպ, հատ. Ա., էջ ԺԸ։*

[16] *Աբեղեան, հատոր Ա., էջ 365-366։*

[17] *Մաշտոց Մեսրոպ, հատ. Դ., էջ 409։*

[18] *Մաշտոց Մեսրոպ, հատ. Բ., խմբագրութեամբ՝ Մ. Աբեղեանի, աշխատակցութեամբ՝ Կ. Մ.-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1951, էջ 224։*

[19] *Ս.Բ. Ցարուխիւնեան, Հ.Մ.Բարխիկեան, «Մաշտոց Մեսրոպի արձագանգները «Ճարաքնամէուտ», տես՝ Հայ-բիւզանդական Հետազօտութիւններ, էջ 327-341։*

[20] *Ըստ այս արաբական պատումին (Աղիկ Տարօնի վէպ) Խլաթի թագաւորին գեղանի դուստր աղիկ Տարօնը (Թարուն), թէեւ տարիներ առաջ մենամարտի մէջ յաղթած ու մերժած էր Սասնոյ թագաւորի որդի Մուշը (Մուշեղ), բայց արշաւանքներէն մէկուն ընթացքին կը սիրահարի անոր։ Սակայն, Տարօն կ՚առեւանգուի իր հօրեղբօրորդի Բակուրին կողմէ (Սարուանդի որդի), որ արաբներու կողմն անցնելով մահմետականութիւն կ՚ընդունի եւ ապա կ՚ամուսնանայ նոյնպէս մահմետականութիւն ընդունած Տարօնին հետ։ Ուսումնասիրուզներ որոշ նմանութիւններ կը մատնանշեն Մաշտոց Մեսրոպու եւ արաբական այս պատումին միջեւ։ «Աղիկ Տարօնի» վէպը առանձին հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ, քանի որ ամենավաղ գրառումն է Մաշտոց Մեսրոպ դիւցազնավէպին։ (Արամ Տէր-Ղեւոնդեան, «Աղիկ Տարօնի Զրույցը 12րդ Դարի Արաբական Աղբիւրում», տե՛ս՝ Ճօղուածների Ժողովածու, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 414-416)։*

[21] *Մաշտոց Մեսրոպ, հատ. Բ., էջ 84։*

[22] *Մաշտոց Մեսրոպ, հատ. Ա., էջ 36։*

[23] *Մաշտոց Մեսրոպ, հատ. Դ., էջ 193։*

[24] *Հաւանաբար Մաշտոց Մեսրոպու չատ ու չատ դրուագներու մէջ կարելի է գտնել հայոց Տիգրան Մեծ թագաւորի առասպելականացած կերպարին հետաւոր արձագանգները։ Բերենք մեր նիւթին վերաբերող օրինակ մը։ Ցայտնի է, որ Քրիստոսէ դար մը առաջ, Սելեւկեան պետութիւնը մեծ խռովութեան մէջ է։ Շուրջ ութ տարի տեւած այս պատերազմներէն ժողովուրդը ձանձրացած, կը հրաւիրէ Տիգրան Մեծը, որպէսզի խռովութիւններուն վերջ դնէ եւ երկրին իշխէ։ Տիգրան Մեծ բանակով մը կ՚արշաւէ Ասորիք, Անտիոքոս թագաւորը երկրէն կ՚արտաքսէ, կը տիրէ ամբողջ Ասորիքին եւ Անտիոք մայրաքաղաքին մէջ իր կողմէ իբրեւ կուսակալ կը նշանակէ Մազդատ իշխանը, ապա կը վերադառնայ Հայաստան։ Տիգրան յաջորդական արշաւանքներով երկիրը իր ձեռքը կը պահէ մինչեւ իր մահը՝ Ք.Ա. 55։*

Այսպէս, Դաւիթը օգնութեան կը հասնի վտանգի մէջ գտնուող Հալէպ քաղաքին, ուր կը պաշժէ երկու թշնամի ազգերու մեծերը, կը հաշտեցնէ ազգութիւնները, Դաւիթը կը կռուի Հալէպի թշնամիներուն դէմ, կ՚իշխէ Հալէպի վրայ, Հալէպը կը թողու իր եղբօր, եւ այլ դրուագներու միջեւ ակնյայտ են Տիգրան Մեծի եւ Դաւիթի կերպարային ընդհանրութիւնները։ Երկուքն ալ հանդէս կու գան իբրեւ ուժի եւ գօրութեան խորհրդանիշ, ժողովուրդներու ազատարար, խաղաղութիւն, համերաշխութիւն տարածող տիրակալներ։ Կ՚արժէ թերեւս յիշել, որ Տիգրան Մեծի Հալէպը գրաւած չրջանին, քաղաքին իշխանական բերդը, որ նախաքրիստոնէական կառոյց է, արդէն գոյութիւն ունէր եւ Տիգրան Մեծ դրաւած ու ամրացած է նոյն այդ բերդին մէջ։

Ակնյայտ է, որ յիշեալ բոլոր դրուագները պատմական խորունկ արմատներ ունին, եւ դարերու ընթացքին փոխուած են պատմական նոր դէպքերու եւ դէմքերու ազդեցութեան տակ։

[25] Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Երեւան, 1969, էջ 214։

[26] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Դ., էջ 167։

[27] Նոյն, էջ 127։

[28] Վարդան Պետոյեան, *Մասնայ Ազգագրութիւնը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1965, էջ 22-23։

[29] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Դ., էջ 166-167։

[30] Նոյն, էջ 224։

[31] Նոյն, էջ 167։

[32] Նոյն, էջ 193-194։

[33] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Բ., էջ 212։

[34] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Ա., էջ 233։

[35] Գաղ - երկարութեան չափի կամ համեմատութեան միաւոր, հաւասար է 112 սմ-ի։

[36] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Բ., էջ 602։

[37] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Դ., էջ 55-58։

[38] Ղանալանեան, էջ ՃԺԲ։

[39] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Դ., էջ 55։

[40] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Բ., էջ 211։

[41] Նոյն։

[42] Նոյն, էջ 223։

[43] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Ա., էջ 233։

[44] Նոյն, էջ 927։

[45] Նոյն, էջ 241։

[46] Նոյն, էջ 932։

[47] Նոյն, էջ 108։

[48] Այստեղ փակագիծերու մէջ գրուած է նաեւ՝ «Սասունցի աշխատաւորներով ու արապացներով»։ Ծանօթ. կազմողի. Տե՛ս՝ *Սասունցի Դաւիթ. Հայ ժողովրդական Հերոսապմէպ*, յառաջաբանը, բառարանը եւ ծանօթագր.՝ Ս. Բ. Ցարուքիւնեանի, Երեւան, Լոյս Հրատարակչութիւն, 1981, էջ 100-101։

[49] Ուռհայեցի, էջ 217-218։

[50] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Դ., էջ 58։

[51] Նոյն, էջ 126։

[52] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Ա., էջ 233

[53] *Մասնայ Ծռեր*, հատ. Դ., էջ 139։

[54] Պետոյեան, էջ 309։

[55] Այս առումով բնորոշ է Հալէպի մէջ մեղր իրացուցած սասունցի վաճառականներուն մասին պատմող հետեւեալ աւանդութիւնը։
Սասնոյ Էդգարզ գիւղին մօտ, կնքահոտ կոչուած ձորին ուղղութեամբ կ'երկարի Հուշպի (վիշապի) ճամբան։ Աւանդաբար կը պատմեն, թէ հսկայ վիշապ մը ժայռերը ճեղքելով, անցած է այդ ճամբան ու երկար ժամանակ ապրած այդ ձորին մէջ։ Երբ վիշապը կը մեռնի, գիւղին բոլոր մեղուանոցներուն մեղուները կը շարժին դէպի ձորը։ Գիւղին բնակիչները զարմանքով կը դիտեն այդ բացառիկ մեղուագաղթը, կը սկսին

փնտռել մեղուները եւ կը հանդիպին ամբողջովին մեղուներով պատուած վիչապին։ Գիւղացիք մեղուները վիչապին դիակէն բաժնել չկարենալով, կը վերադառնան գիւղ։ Քանի մը օր ետք, կը տեսնեն, որ մեղուները ամպի նման կը վերադառնան իրենց փեթակները։ Այդ տարի էդգարդը մեղրի առատ բերք կը ստանայ, սակայն գիւղացիք կը վախնան մեղրը գործածելէ, ուստի կ'որոշեն մեղրը տանիլ Հալէպ, վաճառել եւ չուտով վերադառնալ, որ չըլլայ թէ մեղրը գնող մարդիկ ուտեն, թունաւորուին եւ իրենք պատժի ենթարկուին։ Հալէպի մէջ վաճառուած մեղրը երբ հիւանդներ կ'ուտեն՝ կ'առողջանան, կոյրեր՝ կը տեսնեն, անկարներ քալլառողջ կը դառնան։ Լուրը կը չրջի Հալէպի մէջ, կը սկսին հարցուփորձ ընել եւ փնտռել մեղրը վաճառողները։ Հալէպէն մարդիկ հարցնելով կ'երթան, կը հասնին Սասուն։ Գիւղացիք նախ կ'ուրանան, ենթադրելով, թէ մեղր ուտողները կրնան թունաւորուած ըլլալ, բայց երբ Հալէպցիք կը պատմեն այդ անմահական մեղրի գործած հրաշքներուն մասին եւ գէթ հիւանդներուն համար մեղր կը խնդրեն, գիւղին բնակիչները կ'ափսոսան ու կը գոլան, որ իրենք այդ տարուան մեղրին համն իսկ չէին առած (տե՛ս՝ Պետոյեան, էջ 386-387)։

[56] Ղ. Յովհաննիսեան, *Մասունը Բոցերի Մէջ (1915-1916)*, Երեւան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 28։

[57] Պետոյեան, էջ 394։

[58] Նոյն, էջ 346։

[59] Նոյն, էջ 406։

[60] *Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, Փարիզ, 1950, էջ 680-681։

[61] *Տեղացի արար ժողովուրդի խօսակցական լեզուին մէջ պահպանուած են սասունցիներու նուիրուած բազմաթիւ առածներ ու ասացուածքներ, ուր անոնք ընդհանրապէս կը ներկայացուին որպէս խեղճ, թշուառ ու միամիտ մարդիկ։*

[62] *Մասնակ Մուրի*, հատ. Դ., էջ 18։

[63] *Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 680-681։

[64] Նոյն։

[65] Abdul-Karim Rafeq, *Craft Organizations and Religious Communites in Ottoman Syria (16-19 centuries)*, Convegno sul Tema La Shi'a Nell'Impero Ottomano (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1993), էջ 25-26։

[66] *Յովհաննէս Թիւրպեան, «Հալէպի Հայերը», Արեւելեան Մամուլ*, 1897, թիւ 7, էջ 246։

[67] *«Ճիզյէ» - ոչ-իսլամներու՝ քրիստոնեաներու եւ հրեաներու գլխահարկ։*

[68] *Essays on Ottoman Civilization*. Hidemitsu Kuroki. *Zimmis in Mid-Nineteenth Century Aleppo: An Analysis of Jizya Defteris*, Փրակա,1998, էջ 205-250։

[69] *Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի Դիւան, (Հ.Ա.Ա.Դ.), «1880ի Մարդահամար»։*

[70] Նոյն։

[71] ԳԱՔ արխիւ, Թորոս Ագաւեանի Ֆոնտ, բ. 3, վ. 46։

[72] *Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 682։

[73] Նոյն։

[74] *Հ.Ա.Ա.Դ., «Հալէպ Բնակութիւն Հաստատած Պանդուխտ Հայերու Վիճակագրութիւն, 1903»։*

[75] *Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 681։

[76] *Տիւր, բայց հետաքրքրական փաստի կը հանդիպինք Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի արխիւային արձանագրութիւններուն մէջ. 1877ին Թօնոյեան Ճաւի անունով*

սասունցի մը, 50ի չափ պանդուխտ սասունցիներէ 1815 դրշ. ստանալով իրենց տէրերուն յանձնելու նպատակով «սաֆիւթեան» պաշտօնով Հալէպէն երած է Հայրենիք անցնելու, սակայն ճանապարհին մահացած է Ալնթապի մօտակայ Նիզիպ գիւղին մէջ։ Անոր գրպանէն երած գումարը, ապահովութեան նպատակով պահ դրուած է ոմն Նիգիպեան Բարութիւն էֆենտիի քով, ապա Հալէպի Առաջնորդարանին միջոցաւ վերադարձուած տէրերուն։ Ասկէ կարելի է եզրակացնել, որ իւրաքանչիւր պանդուխտի բաժին կ'իյնար միջին հաշուով 36 դրշ. գումար մը։

[77] *Բերիոյ Թեմի Ազգային Քաղաքական Ժողովի Ատենագրութեանց տետրակ* [1874-1882], էջ 96։

[78] *Նոյն*, էջ 104։

[79] *Նոյն*, էջ 219-220։

[80] *Պատճէնը ուղղուած է Մշոյ Օսմանեան Երեսփոխան՝ Գեղամ Տէր Կարապետեանին։*

[81] *Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքսան Նամակներու Թղթ., թիւ* 13, էջ 481։

[82] *Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան «Հալէպի Հայ Գաղթականութիւնը», Մասուն Տարեգիրք*, Հալէպ, 1948, էջ 8։

[83] *Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 943։

[84] *Նոյն*, էջ 908։

[85] *Նոյն*, էջ 683։

[86] *Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Ազգային Գերեզմանատանց Եւ Արժանագիր Հայերէն Տապանաքարերու*, Հալէպ, 1935, էջ 25։

[87] *Նոյն*, էջ 44։

[88] *Նոյն*, էջ 43։

[89] *Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 681։

[90] *Յուշակ Զեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանուց Եւ Շրջակայից*, կազմեց՝ Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոս (Կիւլէսէրեան), Անթիլիաս, 1957, էջ 221։

[91] *Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 681։

[92] *Հ.Ա.Ա.Դ., Խաչ Նամակներու Թղթ.* 101։

[93] *Գրիգոր Վրդ. Ասլանեան «Սուրիա», Բիւզանդիոն*, 1908, Ապրիլ 28-11 Մայիս։

[94] *Հ.Ա.Ա.Դ., Քազ. Ժողովի ստացած Նամակներու Թղթ., թիւ* 22։

[95] *Նոյն*։

[96] *Նոյն*։

[97] *Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքսան Նամակներու տետրակ, թիւ* 20, էջ 60։

[98] *Այսինքն՝ իսլամական տարեմուտի առիթով, երբ պիտի նորոգուէին վարձակալութեան պայմանագրութիւնները։*

[99] *Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքսան Նամակներու տետրակ, թիւ* 20, էջ 60։

[100] *Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան «Սասունցիները Հալէպի Մէջ», Տաճար, թիւ* 28, 1910, էջ 644։

[101] *Նոյն*։

[102] *Ա. Մ. Սեւեան (Խակէնտէր Գարաճեան) «Հալէպի Հայ Գաղութին Անցեալն Ու Ներկան», Արեւելեան Մամուլ*, 36րդ տարի, 14 Յունիս, 1906, *թիւ* 25, էջ 614։

[103] *Վարդի Քէշիշեան, Հալէպի Հայկական Գաղթօճախի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915)*, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2001, էջ 114-119։

[104] *Հ.Ա.Ա.Դ., Ստացուած Նամակներու Թղթ., թիւ* 2, 23 Յունուար 1908։

[105] Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքսան նամակներու տետրակ, թիւ 6, էջ 220-221։

[106] Բ. Ժամկոչեան, Հայկի Տեղագրական, Ազգագրական, Պատմագրական, Պէյրութ, 1952, էջ 155-156։

[107] Հ.Ա.Ա.Դ., Խառն նամակներու թղթ., թիւ 105։

[108] Հ.Ա.Ա.Դ., Ազգային Մխիթեան թղթ., «Ցանկ Սասնոյ Հայ Գաղթականաց, 15 Նոյեմբեր, 1919»։

[109] Հ.Ա.Ա.Դ., Ազգային Մխիթեան թղթ., թիւ 3։

[110] Նոյն։

[111] Կ՛արժէ այստեղ յիշել Հայէպ հաստատուած տարագիր սասունցիներուն նուիրուած Սիմոն Սիմոնեանի Հեռ Ըւ Ձակատագիր պատմուածքներու ժողովածուն (տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1972), ուր հարազատօրէն կը ներկայացուին սասունցի յուշականներուն կեանքն ու անոնց հոգեկան խորխորատ ապրումները։ Պատմուածքներու հերոսները՝ Քեռի Մակարը, Պետւա Աւէն, Սասունցի Մկրտն, Կերմուցի Օւէն, բոլորն ալ ապրող, իրական հերոսներ են, հերոսները նաեւ մեր այս ուսումնասիրութեան։

HISTORICAL LINKS BETWEEN SASUN AND ALEPPO: SASUNTSIS IN ALEPPO
(Summary)

VARTY KESHISHIAN

The author highlights the historical ties that existed between the Sasun region (an area northwest of lake Van) and Aleppo throughout the centuries.

King Tigran II the Great had conquered the Aleppo region, thus setting the stage for these ties between Armenians and the city of Aleppo.

The conquest of Armenia by the Arab Caliphate in the 7th century and the ensuing wars fought by the Taron-Sasun region against the Arabs led to the proclamation of the Bagratide Kingdom in Armenia. This marked the second stage of these relations, which extended to the 12th and 13th centuries and are widely reflected in the folklore of the time and particularly the popular epic poem of *Sasuntsi David* (Daredevils of Sasun).

The author traces back and uncovers aspects of the social, economic and political relations between these two regions in the epic of *Sasuntsi David,* which gives a vivid picture of the medieval ties. The author relies on the archival material of the Prelacy of the Armenian Orthodox Community of Aleppo to depict the later period (particularly the 18th and 19th centuries) of these ties, which revolved more around education, trade and economic migrants. Keshishian narrates the role these migrants played in the Aleppine Armenian community, their organization, their lifestyle and means of livelihood which centered around a few professions like bakeries, logging and flour mills.

Keshishian concludes that Aleppo was a center for economic migrants from the Sasun region and had an impact on the socio-cultural life of the Sasun region.

ԵՐԿՃԻՒՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ ՄԻ ԲԱՆԱՎԷՃ՝ 1899Ի ԱՆԱՀԻՏԻ, ՄՈՒՐՃԻ ԵՒ ՄՇԱԿԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

ԴԱՒԻԹ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Ժ-Թ. դարը նախանշեց եւ վաւերացրեց հայ գրականութեան եւ մտմուլի գարթօնքի, ապա նաեւ՝ վերընթաց զարգացման նոր հանգրուանները։ Այս հարիւրամեակում եւս հայ ժողովրդի երկատուած վիճակը պայմանաւորել էր երկու գրականութեան, երկու մամուլի առկայութիւնը։ Սակայն խորքում ազգային հիմնախնդիրների միասնական ուղղուածութիւնը, հայ մտաւորականի հոգեւոր ամբողջականութիւնը մղում էր նրան նոյն մտահոգ հայեացքով հետեւելու երկու հատուածներում էլ մշակութային կեանքի զարգացման ընթացքին։ Փոխադարձ հետաքրքրութիւնն աւելի էր մեծացել յատկապէս 1890ականների վերջին։

Ինչ խօսք, արեւելահայ ու արեւմտահայ գրական գործիչները միմեանց աշխատանքը գնահատելիս միշտ չէ, որ համակարծիք էին։ Իսկ տարաձայնութիւնների առիթ կարող էին ծառայել նոյնիսկ կողմնակալութեամբ չառաջադող գրախօսականները։ Նման մի հրապարակում իր ամսագրում տպագրել էր Արշակ Զօպանեանը (1872-1954)։ «Մուրճը, որուն տասնամեակը տօնուեցաւ մէկ քանի ամիս առաջ, ռուսահայոց երրորդ մեծ ամսաթերթն է, Հիւսիսափայլէն ու Փորձէն յետոյ, եւ եթէ երկու նախորդներուն հոչակը չէ ունեցած ոչ ալ փայլը, պէտք է խոստովանիլ, թէ անոնցմէ աւելի ընդարձակ ծրագիր մը ունեցած է եւ աւելի տեւական կրցած է ըլլալ»[1]։ *Այսպէս սկսելով իր գրախօսութիւնը Մուրճի* (1889-1907) *գրական քաղաքականութեան մասին՝ Զօպանեանը թերեւս չէր մտածում, թէ իր դիտարկումներն այդքան բուռն հակազդեցութիւն կ՚ունենան Մուրճի խմբագրի մօտ։ Աւետիք Արսխանեանի* (1857-1912) *պատասխանը չուշացաւ, եւ Մուրճի ու Անահիտի* (1898-1949, *ընդհատումներով*) *էջերում (որոշ հարցերում նրանց արձագանգեց Մշակը* (1872-1921) *ծաւալուեց մի բանավէճ հայ գրականութեան երկու հատուածներում (արեւելահայ ու արեւմտահայ) առկայ գրական կողմնորո-*

չումների, գեղագիտական տարբեր ըմբռնումների, ստեղծագործութեան լեզուի ու ոճի եւ այլ խնդիրների շուրջ։

Իր գրախօսութեան մէջ Զօպանեանը մի քանի անգամ չեչտում է *Մուրճի* գլխաւոր արժանիքը՝ այն, որ վերջինս, հանդէս գալով աւելի ընդարձակ ծրագրով, քան *Հիւսիսափայլն* (1858-1862, 1864) ու *Փորձը* (1876-1881), ձգտել է ընդլայնել ազգային մտքի սահմանները, հաղորդակցել նրան մշակոյթի համամարդկային արժէքների հետ։ Զանտեսելով *Մուրճում* տպագրուած այդ ուսումնասիրութիւնների թերի կողմերը՝ Զօպանեանը, դրանով հանդերձ, նշում է. «...բայց էականը ինձի համար սա իրողութիւնն է, թէ *Մուրճն* է եղած այն հայ առաջին ամսաթերթը, որ այսքան ընդարձակ ու լայնոգի ծրագիր ունենայ»[2]։

Այնուհետեւ Ահարհոտի խմբագիրն առանձնակի ուշադրութիւն է դարձնում ամսագրում իր կողմից նկատուած թերութիւնների։ Նա Մուրճի հիմնական պակասութիւնն է համարում նրա բովանդակութեան անհաւասարութիւնը. «Մուրճը, նուազ բանձրաձայալ եւ աւելի ընտրուած ու հոծ, պիտի շահէր մեծապէս. Հիւսիսափայլն ու Փորձը մինչեւ այսօր ծայրէծայր կը կարդացուին ախորժով. Մուրճի տասնամեայ հաւաքածոյին համար նոյն բանը կարելի չէ ըսել»[3]։ *Եւ ապա աւելացնում է, որ ամսագրում առկայ է* «անմարսելի ուսումնասիրութեանց, ծանրատաղտուկ վէպերու եւ անհամ բանաստեղծութեանց ահագին դէզ»[4], *թէեւ այս պարագայում որեւէ որոշակի օրինակ չի մատնանշում։*

Գրախօսութեան վերջում քննում է Մուրճի լեզուի ու ոճի խնդիրը։ Արեւելահայ գրողների ոճը, գրում է Զօպանեանը, «դանդաղ ու ճապաղ է», *պատմուածքները՝ երկարաբան, նկարագրութիւնները՝ նրբութիւնից զուրկ*[5]։ *Այս առումով նրանք չեն կարող համեմատուել արեւմտահայերի հետ, որոնց ոճի նրբութիւնը յղուածագիրը պայմանաւորում է եւրոպական, մասնաւորապէս՝ ֆրանսական եւ իտալական գրականութեան հետ ունեցած սերտ հաղորդակցութեամբ*[6]։ *Շատ աւելի անմխիթար վիճակում է արեւելահայ գրական լեզուն, որ* «դեռ խառնակ է ու կարծր. եւ արդէն լեզուի անխնամ վիճակը ոճին անզարգացման գլխաւոր պատճառներէն մէկն է, լեզուն ըլլալով ոճին նիւթեղէնը»[7]։ *Նա դէմ է յատկապէս արեւելահայերէնում օտար բառերի առատ գործածութեանը եւ գտնում է, որ Մուրճը կարող է այս ասպարէզում մեծ ու կարեւոր աշխատանք կատարել, այն է՝ արգելել, որ իր հրապարակումները պարունակեն որեւէ օտար բառ*[8]։

Արասխանեանը իր պատասխան յօդուածում[9] հանգամանօրէն անդրադառնում է Զօպանեանի դիտարկումներին։ Նախորդ եւ այս յօդուածներում ներկայացուած փաստարկները, առաջադրուած դրոյթներն ու եզրակացութիւնները վկայում են, որ հայ գրականութեան երկու հատուածի ներկայացուցիչները ուրոյն դիրքորոշումներով էին մօտենում նոյն խնդրին։ Թերեւս այդպէս էլ պիտի լինէր, քանի որ նրանք մշակութային տարբեր միջավայրերի ծնունդ էին, գործում էին քաղաքակրթական տարբեր տեքստերի շրջանակներում, եւ մօտեցումներն էլ, բնականաբար, խիստ անհատականացուած էին։

Զօպանեանի՝ Մուրճին տուած դրական գնահատականն անգամ, այն է՝ «ընդարձակ ու լայնոգի ծրագիր» ունենալը, միանշանակօրէն չի ընդունւում Արասխանեանի կողմից։ Վերջինիս կարծիքով՝ Անահիտի խմբագիրը ի զօրու է «հատ-հատ ճշմարտութիւններ» նկատել, բայց դրանց միջեւ եղած պատճառական կապերը դուրս են նրա ըմբռնումի սահմաններից[10]։

Այնուհետեւ, Արասխանեանը աւելի հանգամանօրէն կանգ է առնում թարգմանական գրականութեան եւ լեզուաոճական խնդիրների շուրջ Զօպանեանի արտայայտած մտքերի վրայ։ Երկու կողմերի բերած փաստարկների համեմատութեամբ ի յայտ են գալիս տարբերութիւնները ու ընդհանրութիւնները։

Թարգմանական գրականութեան մէջ օտարալեզու գրողների լաւագոյն ստեղծագործութիւնների հայացումը, ըստ Զօպանեանի, պէտք է նպաստի զարգացած քաղաքակրթութիւնների տիրական ազդեցութիւնը հայութեան վրայ տարածելուն[11]։ Զօպանեանի միտք բանին ընդհանուր առմամբ սա է, թէեւ Արասխանեանը պարզունակացնում է խնդիրը՝ Անահիտի խմբագրին մեղադրելով, թէ իբր նրա «տեսութիւնը տանում է դէպի թարգմանութիւնները անխտիր», նրա «տեսութիւնը ձեւուած է գրագէտներին ոճի մէջ կրթելու համար» եւ կամ՝ «Չեզ համար կարելի է ասել, թէ ժողովուրդ չկայ, այլ կայ «գրագէտների» դասակարգ» եւն.[12]։ Զօպանեանի դիտարկումները թարգմանական գրականութեան մասին կապելով սոսկ ոճի զարգացման խնդիրների հետ՝ Արասխանեանը նշում է, որ ինքը այդ գրականութիւնն ընդունում է ամէնից առաջ որպէս ազգի կրթութեան օժանդակ միջոց։

Ի դէպ, իր գրախօսութեան մէջ նոյն միտքն արտայայտում է նաեւ Զօպանեանը. «Ռուս քաղաքակրթութիւնը Ասիոյ վրայ տարածուող մտաւոր տիրական զօրութիւնը ըլլալու սահմանուած է, եւ ռուս մտածումն ու ռուս արուեստը պէտք է ծանօթ դառնան Հայերու ամբող-

ջութեանը» (ընդգծումն իմն է - Դ.Պ.)[13]: Երկու խմբագիրների մտածողութեան ընդհանրութիւնն այս հարցում առկայ է. այլ բան, որ Մուրճի խմբագիրն առիթն օգտագործում է ամսագրի նպատակն ու անելիքները ընթերցող հանրութեանը մէկ անգամ եւս ներկայացնելու: Այստեղ արդէն Արասխանեանի հայեացքները բխում են ազգային գրականութեան զարգացման մասին արեւելահայ հատուածում տիրող ընդհանուր մտայնութիւնից: Եւ թարգմանական գրականութեան մասին նրա մտորումները ներառուած են գաղափարական այս համատեքստի մէջ. «Ամսագիրը, ուրեմն, որպէս առհասարակ, նաեւ թարգմանական գրականութեան նկատմամբ ոչ այնքան իբր շտեմարան պիտի ծառայի, որքան դրդիչ եւ ուղեցոյց օրգան. իւր հրատարակած թարգմանական վէպերը, զրոյցները, դրամաները պէտք է ունենան դրդիչ կողմեր...Ամսագիրը ոչ այնքան գրականութիւնը հարստացնելու է գալիս, որքան մտքեր պատրաստելու ու գրականութիւնը ուղիղ ճանապարհի վրայ դնելու, այն հարստացնելու ուղին հարթելու համար»[14]:

Մօտեցումների ընդգծուած տարբերութիւն է նկատւում Մուրճի պարունակութեան մասին երկու խմբագիրների արած դատողութիւններում: Արասխանեանը կտրականապէս դէմ է իր ամսագրում անմարսելի ուսումնասիրութիւնների, ծանրաուաղուռուկ վէպերի ու անհամ բանաստեղծութիւնների ահագին դէզի մասին Զօպանեանի տուած բնութագրմանը: Նրա հերքումները համոզիչ են յատկապէս, երբ հարցը վերաբերում է Մուրճում տպագրուած չափածոյ գործերին:

Ուշագրաւ միտումներ կարելի է նկատել արեւելահայ գրականութեան ու ոճի մասին Զօպանեանի եւ Արասխանեանի դատողութիւններում: Իր գրախօսութեան մէջ Զօպանեանը մի քանի խօսքով բնութագրել էր արեւելահայ գրողների ոճը՝ իբրեւ դանդաղ ու ճապաղ, երկարաբան, նրբութիւնից զուրկ: Գրականութեան ոճի վեարերեալ Զօպանեանի այս տեսակէտը չընդունելով՝ Մուրճի խմբագիրը փորձում է դրան հիմնաւոր, խորքային բացատրութիւններ տալ: Ըստ նրա՝ արեւելահայ գրողները իրենց ստեղծագործական գարգացման ընթացքում «ներքեւից բարձրացել են վերեւ», հետեւաբար առաւել ինքնուրոյն են «թէ՛ նիւթի եւ թէ՛ նոյնիսկ ձեւի ու լեզուի կողմից», մի բան, որ բնորոշ չէ արեւմտահայ գրականութեանը[15]: Այնտեղ տեղի է ունեցել հակառակ ընթացք: Ուստի, գրում է Արասխանեանը, արեւմտահայերէնը ձեւաւորուել է թարգմանական գրականութեան ազդեցութեամբ, «մինչդեռ արեւելեան հայոց գրական լեզուն զարգացել է ինքնուրոյն գրականութեան հետ միասին, երբեք սորանից ոչ առաջ գնալով եւ ոչ ետ մնալով»[16]:

Անահիտի 1899ի սեպտեմբերեան համարում տպագրուած յաջորդ «Ռուսահայեր եւ Թրքահայեր» յօդուածում ոճի խնդիրը քննարկւում է հայ գրականութեան երկու հատուածներին բնորոշ գեղարուեստական միտումների շրջանակներում: Այս անգամ Զօպանեանն առաջին պլան է մղում ստեղծագործութեան գաղափարի եւ բովանդակութեան հետ լեզուաոճական համընթաց չարժման գործընթացը:

Արեւելահայ գրականութեան լեզուի ու ոճի մասին Զօպանեանի դիտարկումներին ընդդիմանում է նաեւ Մշակը[17]: *Այս հարցում նրա եւ Մուրճի խմբագրի մօտեցումները համընկնում են: Ընդ որում, Մշակի յօդուածագիրն իր դիտողութիւններն ու հակափաստարկները ներկայացնում է հեգնական տոնով: Նա ծաղրում է մասնաւորապէս ռուսական եզրերի արեւմտահայ տառադարձութիւնները՝ «Լերմոնթոֆ», «Բուշքին», «Թուրկենեֆ» եւ, այնուհետեւ անդրադառնում է «ո եւ է օտար բառ» օգտագործելու մասին Զօպանեանի կոչուկ արգելքին. «Խոնարհուենք մեր բաջ հայկաբանի անդառնալի վճռի առաջ եւ դաս առնենք նրանից: Բացէ՛ք «Անահիտի» առաջին երեսները, ուր Չօպանեանը ծանօթացնում է մեզ Ֆրանսիայի հետ, եւ կը տեսնէք «վոտվիլ», «քաֆէ շանթան», «տիլեթանթիզմ», «ժրմանֆիշիզմ», «շանթաժ» բառերը. նոյնիսկ ռուսահայերիս խրատող յօդուածում նստած են «սթիլիսթ», «սիստեմական» բառերը...Ահա հայրենագիտութեան ամբողջ գաղտնիքը»[18]:

Ի հարկէ, Մշակի յօդուածի լոյս տեսնելու հիմնական պատճառը Մշակ եւ Մուրճ պարբերականների «սիստեմական հակակրութեան» առիթով Զօպանեանի մտահոգութիւններն էին[19]: *Այս իրողութիւնը բանավէճի ներսում ի յայտ է բերում առաւելապէս անհաշտ բանակուի յարող մի նոր ենթաակառոյց: Հետաքրքիրն այն է, որ բանակուի մասնակիցները (Մուրճի խմբագիր-Մշակի անանուն յօդուածագիր, որը - կարծում ենք - խմբագրութեան մշտական աշխատակիցներից մէկն է) բորբոքուած վերլուծում են մէկը միւսի արարքները, քննադատում, վիրաւորական խօսքեր նետում միմեանց հասցէին, եւ այդ ամէնը գրում են՝ դիմելով...Զօպանեանին: Մինչ այդ, իհարկէ մտքերի ուղղակի հակադարձումներով բանակուիներ եղել ու ընթացել էին նշուած թերթերի էջերում: Այս պարագայում պարզապէս երկուսն էլ վիճում էին Զօպանեանի հետ՝ շարունակելով կուռել իրար դէմ...*

Անահիտի խմբագրի կարծիքով Մուրճի հանդէպ Մշակի հակակրանքը պատիւ չի բերում վերջինիս, քանի որ որեւէ պարբերականի դէմ ուղղուած քննադատութիւնն առաջին հերթին միտուած պէտք է լինի նրան

կատարելագործման մղելու[20]: Յաւօք, Զօպանեանի ազնիւ ցանկութիւնը պէտք է մնար իրրեւ ձայն բարբառոյ յանապատի: Բանն այն է, որ յիշեալ պարբերականների միջեւ ծագած հակասութիւնները չուրջ մէկ տասնամեակի վաղեմութիւն ունէին: Մուրճի եւ նրա խմբագրի հանդէպ Արծրունու անբարեացակամ դիրքորոշումը նախ եւ առաջ գաղափարական դրդապատճառներ ունէր: պահպանողականների դէմ շարունակ կռիւ մղող Արծրունին, բնական է, համակրանքով պիտի չվերաբերուէր չափաւոր հայեացքների տէր Արասխանեանի գործունէութեանը: Այս դիրքորոշմանը չարունակում էին հաւատարիմ մնալ Արծրունու աչակերտները: Արասխանեանը, նրանց կարծիքով, «լարախաղացական ընդունակութեամբ» օժտուած «տխրահռչակ հերոս» է, որ իրեն «մի նոր Մեսրոպ» է ձեւացնում[21]: Հակա-մուրճական, իսկ աւելի կոնկրէտ՝ հակա-արասխանեանական մտայնութիւնը նոր բնութագրումներով չարունակւում է նաեւ Զօպանեանի գրախօսութեանն անդրադարձող յօդուածում: Ուստի Մշակին ընդամէնն իր պարտքն է համարում փարատել վերջինիս գարմանքը. «Մշակը հալածում է ոչ թէ «Մուրճը», այլ նրա խմբագրի անսահման մեծամտութիւնը: ...Տասը տարի շարունակ «Մշակը» անկեղծօրէն աշխատում է բժշկել Արասխանեանին այդ ախտից, որի շնորհիւ մեր միակ գրական ամսագիրը կիսամեռ դրութեան մէջ է տառապում, բայց, տարաբախտաբար, ախտը անբուժելի է»[22]: Այնուհետեւ աւելացնում է, որ իրենք էլ Մուրճից բազմիցս պահանջել են այն՝ ինչի մասին խօսում է Զօպանեանն այժմ[23]:

Մշակ-Մուրճ փոխյարաբերութիւնների աւելի հիմնաւոր վերլուծութեան է ենթարկում Արասխանեանը: Նկատենք, որ Մշակի յօդուածագրի նման նա էլ գոհ չէ Զօպանեանի խորհուրդներից, քանի որ դրանք օգտակար եղան «միայն...Մշակին»[24]: Արասխանեանը ներկայացնում է Մշակի քննադատական ուղղուածութիւնը՝ Փորձ եւ Մուրճ ամսագրերի գործունէութեան հանդէպ նրա դիրքորոշման հիմքերը բացայայտելով: Տարիներ առաջ Մշակը քննադատում էր Փորձին, քանի որ նրա էջերում բացակայում էին հրապարակախօսական տարրը, «հասարակական կարծիքը ղեկավարելու յատկութիւնը» (ձեւակերպումը Մշակի յօդուածագրինն է - Դ.Պ.), այժմ նոյն Մշակը քննադատում է Մուրճին, որովհետեւ վերջինիս գործունէութիւնը հիմնուած է... հրապարակախօսութեան վրայ. «Դեհ այժմ տեսէք ինչ կատակներ է խաղում այս օրուայ Մշակը երէկուայ Մշակի հետ (ընդգծումները հեղինակինն են - Դ.Պ.). Նա բացականչութիւններ է դնում Փորձի անուան կողքին - որ հարկ վճարած լինի Գր. Արծրունու յիշատակին... Քսան-քսաներեք

տարի առաջ Մշակը միայն խայտառակել գիտէր Փորձին, այժմ՝ նա խորշում է սորա անունից՝ բայց իդէալացնելով նորա իրագործած ծրագիրը...»[25]։

Արասխանեանի այս եւ միւս դիտարկումներում որոշակի օրինաչափութիւնների բացայայտումն ակնյայտ է, ինչը լրջութիւն է հաղորդում նրա եզրակացութիւններին։ Բայց այդ տողերում անհնար է չնկատել նաեւ ենթակայական մղումը, վիրաւորուածի կեցուածքը, որի արդիւնքում նա եւս չի կարողանում զերծ մնալ հակառակորդի հասցէին ոչ պարկեշտ արտայայտութիւններ անելուց («խորամանկ աղուէս», «սրբութիւն չունեցող», «բութակութիւն անող» եւն.)[26]։

«Ռուսահայեր Եւ Թրքահայեր» յօդուածում Զօպանեանին զարմացրել էր արեւելահայ պարբերականների բուռն հակազդեցութիւնը, քանի որ որեւէ կանխակալ կարծիք կամ կողմնակալութիւն ինքը չէր ունեցել։ Ա.Շահխաի խմբագիրը կրկին հաւաստիացնում է, որ հեռու է «Ռուսահայի» եւ «Թրքահայի» անիմաստ ու տղայական կռիւէն»[27], իսկ քննադատութեան գործը պէտք է լինի վեր կանգնել ամէն տեսակ կողմնակալութիւնից եւ «խղճամիտ» ուսումնասիրութեամբ բացայայտել ազգի երկու հատուածների գոյութեան եւ գրական գործունէութեան տարբերակիչ գծերը[28]։ *Զօպանեանը չի ընդունում յատկապէս Մշակի կողմից արեւմտահայերին տրուած «չովինիստ» բնութագրումը, բայց նաեւ չատ չի ծանրանում դրա վրայ եւ անցնում է իր հիմնական ասելիքին, այն է՝ հայ գրականութեան երկու հատուածների բաղդատական ուսումնասիրութեանը։ Այս յօդուածով նա իր ընդդիմադիրներին մղում է երկխօսութեան՝ հայ գրականութեան երկու հատուածներին յուզող հիմնախնդիրների շուրջ։ Երկխօսութիւնն այս դէպքում ենթադրում էր երեւոյթների առաւել անկողմնակալ դիտարկում, գրական հիմնախնդիրների համակողմանի մեկնաբանութիւն։ Ուստի, մի կողմ են դրւում Մուրճի, Մշակի եւ Ա.Շահխաի գրական քաղաքականութեան ներքին խնդիրները։ Հեղինակի տեսադաշտում հայ գրականութեան երկու հատուածների զարգացման օրինաչափութիւններն են, նրանց տարբերակիչ գծերը, ազգային բնաւորութեան ու հոգեբանութեան ուրոյն կերպաւորումները։ Զօպանեանը լուրջ ընդհանրացումներ է կատարում, մատնանշում մասնաւորապէս արեւելահայ ու արեւմտահայ մտաւորական արտադրութիւնների դրական ու թերի կողմերը, ապա նաեւ դրանց բնորոշ հիմնական միտումները։ Արեւելահայ կամ իր բնորոշմամբ՝ ռուսահայ գրականութեան մէջ առաջին հերթին ընդգծում է «հրապարակագրութիւնը»։* «Բոլոր ռուսահայ գրողները իրենց գործերը յօրինելու ատեն գլխաւոր

նպատակ ունեցած են ժողովուրդը դաստիարակել. իրենց բանաստեղծներն իսկ... տաղաչափող հրապարակագիրներ են»[29]: *Արեւմտահայ* («տաճկահայ») *գրականութեան մէջ առաւել ընդհանրական միտում է համարում գեղեցկագիտական ձգտումը*. «Իրենց մեծագոյն փափաքը եղած է «գեղեցիկ» գործեր արտադրել, եւ իրենց գործերը արտադրած են հասարակութեան հմուտ ու ընթացած փոքրիկ մէկ մասին համար. արհամարհած են անմիջական օգտակարութիւնը...»[30]: *Ցաջորդ էջերում նա աւելի է մանրամասնում իր ասելիքի կարեւոր կողմերը, բացայայտում նշուած միտումների նոր երանգներ:*

Մեր կարծիքով՝ իսկական բանավէճ-երկխօսութիւնը պէտք է այս յօդուածից յետոյ սկսուէր: Բայց...

Մշակը չատ անլուրջ է վերաբերւում Անահիտի խմբագրի տեսական դիրքորոշումներին: Դրանց կապակցութեամբ՝ ոչ մի խօսք: Փոխարէնը վերստին անդրադառնում է «պոլսական շովինիզմի» մասին նախկինում արած իր նկատառմանը եւ Զօպանեանին ուղղուած մեղադրանքը անձնաւորում անհեթեթ բացատրութիւններով[31]:

Մուրճն ընդհանրապէս չի արձագանգել վերոյիշեալ յօդուածին: Պատճառներից մէկը թերեւս կարելի է համարել այն, որ Արասխանեանն արդէն իսկ ընդարձակ պատասխանով հանդէս էր եկել, թէեւ այս դէպքում հարցը դիտարկւում էր տուեալ պարբերականների գրական քաղաքականութեան գնահատման չրջանակներից դուրս: Որոշակի դեր կարող էր խաղացած լինել նաեւ հետեւեալ հանգամանքը: Մուրճի նոյն թըւականի 7-8րդ համարներում Արասխանեանը բանավիճային մէկ այլ յօդուած է տպագրում, այս անգամ՝ Մասիսում (1852-1908) Արամ Անտոնեանի (1872-1952)՝ ռուսահայ գրականութեանը նուիրուած հրապարակումների կապակցութեամբ («Ռուսահայ Գրականութենէն» խորագրի ներքոյ): Իսկ աւելի կոնկրէտ՝ տարաձայնութեան առիթը Մասիսում Անտոնեանի կողմից մի քանի անծանօթ անունների յիշատակումն էր՝ որպէս արեւելահայ ճանաչուած գրողներ (Պետրոս Մոճուռեանց, Բալուդեան, Ա. Կայծունի, Աթայեան), որից յետոյ երկու ամսագրերում էլ խօսակցութիւնն աւելի լուրջ բնոյթ է սկսում կրել: Անտոնեանի՝ «ճանաչուած գրող»ի մասին ըմբռնումներին[32] *Արասխանեանը հակադրում է իր սկզբունքային դիրքորոշումները, որոնք նա մեկնաբանում է գրողգրական քննադատ-ընթերցող հասարակութիւն փոխյարաբերութիւնների համատեքստում, նաեւ քննարկում է հայ գրական քննադատութեանը յուզող որոշ խնդիրներ*[33]:

Ինչեւէ, մի բան յստակ էր։ ԺԹ. դարը եզրափակող վերջին մէկ-երկու տարում արեւմտահայ ու արեւելահայ պարբերականներում նկատելի աշխուժութիւն է դրսեւորւում հայ գրականութեան երկու հատուածներում ընթացող գրական գործընթացների նկատմամբ։ Դա առաջին հերթին պայմանաւորուած էր հասարակական-քաղաքական այն բուռն տեղաշարժերով, որ կատարւում էին այդ տարիներին Արեւելեան ու Արեւմտեան Հայաստանում։ Այդ տեղաշարժերի վրայ գործօն ներգործութիւն ունէր մասնաւորապէս հայ քաղաքական կուսակցութիւնների գործունէութիւնը, որոնց ջանքերով Հայկական Հարցը վերստին յայտնուել էր Օսմանեան, Ռուսական կայսրութիւնների եւ եւրոպական տէրութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում։ Կուսակցութիւնների յեղափոխական տրամադրութիւնները, ազգային ինքնագիտակցութեան բարձրացման ուղղութեամբ հայ ժողովրդի երկու հատուածներում տարուող հետեւողական աշխատանքը իր անմիջական արտայայտութիւնն էր գտնում հայ մամուլի, յատկապէս կուսակցական մամուլի էջերում։ Ազգի վաղուայ օրուայ մասին դիրքորոշումները յաճախ ուղեկցւում էին բանավէճերով ու բանակռիւներով։ Միմեանց հետ վիճում էին քաղաքական, յեղափոխական գործիչները, հոգեւորականներն ու աշխարհիկները, մշակոյթի եւ արուեստի նուիրեալները։ Բացառութիւն չէր նաեւ գրական կեանքը։

Ազնահիտի եւ Մուրճի բանավէճը առաջին լուրջ մտահոգութիւններից մէկն էր երկճիւղ ազգային գրականութեան ներկայի ու վաղուայ օրուայ մասին, նաեւ ուշագրաւ փորձ՝ արեւելահայ ու արեւմտահայ գրական հատուածների ներքին օրինաչափութիւնները բացայայտելու, նրանց ընդհանուր եւ տարբերակիչ գծերը վերհանելու ուղղութեամբ։ Նման մօտեցումն, ի վերջոյ, որոշակիօրէն նպաստում էր երկու գրականութիւնների մերձեցմանը։ Նկատենք, որ այդ եւ յաջորդ տարիներին, աչքինքն՝ Ի. դարասկզբին արեւմտահայ պարբերականներում աւելի յաճախ է տեղ տրւում արեւելահայ գրողների (Ա. Արովեան, Րաֆֆի, Ա. Շիրվանզադէ եւ այլք), իսկ արեւելահայ պարբերականներում՝ արեւմտահայ գրողների (Պ. Դուրեան, Յ. Պարոնեան, Ա. Արփիարեան եւ ուրիշներ) ստեղծագործութիւններին։

Թէեւ բանավէճի ենթակառուցային չերտում կրկին ի յայտ եկան արեւելահայ պարբերականների (Մուրճ, Մշակ) փոխադարձ անհանդուրժողական տրամադրութիւնները, սակայն Ազնահիտի խմբագրի ազնիւ պահուածքը, հայ գրականութեան խնդիրներով անկեղծ մտահոգուածութիւնը ինչ-որ առումով սթափ խորհրդածութիւնների մղեցին նաեւ

Մուրճի խմբագրին։ Այդ խորհրդածութիւնները նա կարող էր ընդլայնել Զօպանեանի երկրորդ յօդուածի կապակցութեամբ եւ խնդրին առնչուող հարցադրումների համապատկերում չարունակել բանավէճը երկխօսութեան մակարդակով։ Նման բան, սակայն, տեղի չունեցաւ։

Հայ պարբերականները այդպիսի երկխօսութեան դեռեւս պատրաստ չէին…։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Ա. Զօպանեան, «Մուրճը եւ Ռուսահայ Արդի Գրականութիւնը», Անահիտ, Փարիզ, 1899, թիւ 5-6, էջ 178։*
[2] *Նոյն, էջ 179։*
[3] *Նոյն, էջ 178։*
[4] *Նոյն։*
[5] *Նոյն, էջ 180։*
[6] *Նոյն։*
[7] *Նոյն։*
[8] *Նոյն։*
[9] *Ա. Արասխանեան, «Մուրճը եւ Արեւելեան Հայոց Արդի Գրականութիւնը», Մուրճ, Թիֆլիս, 1899, թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, էջ 482-496։*
[10] *Նոյն, էջ 483։*
[11] *Զօպանեան, էջ 180։*
[12] *Արասխանեան, էջ 486։*
[13] *Զօպանեան, էջ 179։ Գրախօսութեան մէջ Զօպանեանը նոյն ոգով խօսում է նաեւ եւրոպական գրականութիւնը հայ ընթերցողների սեփականութիւն դարձնելու մասին։*
[14] *Արասխանեան, էջ 488։*
[15] *Նոյն, էջ 491։*
[16] *Նոյն։*
[17] *«Ներքին Տեսութիւն։ Մամուլ», Մշակ, 1899, 27 Ապրիլի։*
[18] *Նոյն։*
[19] *Զօպանեան, էջ 178։*
[20] *Նոյն։*
[21] *«Ներքին Տեսութիւն…», Մշակ, 1899, 27 Ապրիլի։*
[22] *Նոյն։*
[23] *Նոյն։*
[24] *Արասխանեան, էջ 489։*
[25] *Նոյն, էջ 490։*
[26] *Նոյն, էջ 489, 491։*
[27] *Ա. Զօպանեան, «Ռուսահայեր եւ Թրքահայեր», Անահիտ, Փարիզ, 1899, թիւ 11, էջ 317։*
[28] *Նոյն, էջ 318։*
[29] *Նոյն, էջ 322։*
[30] *Նոյն, էջ 324։*

[31] *Տե՛ս* «Ներքին Տեսութիւն. Մամուլ» *խորագրի ներքոյ տպուած յօդուածը, Մշակ, Թիֆլիս*, 1899, 9 Նոյեմբերի։

[32] «*Ռուսահայ Գրականութիւնէն*», *Մասիս*, 1899, *թիւ* 13-14, *էջ* 434-435։

[33] «*Հանրային եւ Գրական Քննադատութիւնը*», *Մուրճ*, 1899, *թիւ* 7-8, *էջ* 889-900։ *Այս բանավէճը թերեւս մէկ այլ յօդուածի նիւթ կարող է ծառայել։*

A DISCOURSE ON THE BASIC CONCERNS OF THE TWO BRANCHES OF ARMENIAN LITERATURE IN THE 1899 ISSUES OF THE *ANAHIT, MOORDJ* AND *MESHAG*

(Summary)

DAVID PETROSIAN

The author highlights literary concerns that were raised by the Paris-based Armenian literary critic, poet, writer and scholar Arshag Chobanian and which evolved into a set of interesting literary discussions on Eastern and Western Armenian literary aesthetic issues.

Based on a number of articles that were written as a response and counter response to Chobanian's article, the author concludes that these were the very first discussions that looked in earnest at the concerns of Eastern and Western Armenian literature, both current and forthcoming.

ՀԱՅԵՐԸ ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ ՄԷՋ
(1909-1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Արժանթինի մէջ սպանական տիրապետութեան դէմ չարժումը սկսած էր 1810ին ու երկրի անկախութիւնը հռչակուած՝ 1816ին։ Սակայն Արժանթինի քաղաքական ամբողջական կազմաւորումին սկիզբը պէտք է նկատել 1852ը, երբ մօտ քառասուն տարուան պատերազմներէ, քաղաքացիական կռիւներէ, ժողովրդավարական թէ մենատիրական փորձերէ ետք, Սահմանադիր Ժողով մը կը գումարուէր ու յաջորդ տարին երկրին սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր։

*Այս ժամանակաշրջանի ամէնէն յառաջապահ մտաւորականներէն մէկը՝ Խուան Պաութիսթա Ալպերտի, ճիշդ 1852ին կը հրատարակէր իր Հիմքեր Եւ Մեկնակէտեր՝ Արժանթինի Հանրապետութեան կազմակերպութեան Համար ազդեցիկ հատորը, որ կը պարփակէր սահմանադրութեան նախագիծ մը, որուն դրոյթներէն չատեր (ամերիկեանի անմիջական ազդեցութեամբ) պիտի ընդգրկուէին 1853ի սահմանադրութեան մէջ։ Մաւսուն ներածութեան մէջ, Ալպերտի երկարօրէն կ՚անդրադառնար երկրի գրեթէ դատարկ հողատարածքը բնակեցնելու մասին եւ կ՚արձանագրէր այնուհետեւ կանխադրոյթի (postulate) ստեղծանին հասած իր հռչակաւոր տողերը.- «Բնակեցնել հարստացնել է, երբ կը բնակեցուի ճարտարարուեստին պիտանի եւ արդիւնաւոր ու հարստացուցիչ աշխատանքի վարժ անձերով։ Բնակեցնել քաղաքակրթել է, երբ կը բնակեցուի քաղաքակիրթ անձերով, այսինքն, քաղաքակիրթ Եւրոպայի բնակիչներով (*ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.*)»[1]։ *Այս ոգիով էր, որ 1876ին նախագահ Նիքոլաս Աւեժանեդայի հրապարակած թիւ 817 օրէնքը («Աւեժանեդա Օրէնք») կ՚արտօնէր մինչեւ 60 տարեկան օտարականներու ներգաղթը։ Սակայն, կից ուղերձին մէջ, ան կը չեշտէր, որ «(...)առանց բացառելու ինքնաբուխ գաղթը, ջանք կը թափուի զանոնք [գաղթականները] ընտրելու Եւրոպայի հիւսիսէն եւ հարաւի ուրիշ երկիրներէ, ուր շատ աւելի դիւրին է զանոնք գտնելը յարմար պարագաներու տակ, որոնք փնտռուած արդիւնքը կ՚ապահովեն (*ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.*)»[2]։ *Այս նկատողութիւնը նպատակ մը կը մատնէր՝ պաշտօնապէս «ընտրովի» գաղթականութիւնը գերադասելու, քաջալերելու*

անոր ներմուծումը Հիւսիսային Եւրոպայէն կամ, հակառակ պարագային, Հարաւէն, երկրորդական դասերով այլ վայրերէ եկող գաղթականներու ինքնարուխ ներհոսքը։ Հետեւաբար, միջին արեւելեան ու ասիական գաղթականութիւնը երբեք մասնաւոր խրախոյսի չէ արժանացած, ինչ որ ընդհանուր առումով յատինամերիկեան բազմաթիւ երկիրներու պարագային նկատուած միտում մը եղած է։

Յաջորդ 75 տարիներուն, իշխող դասակարգը բնակեցումի այս քաղաքականութիւնը պիտի ձգտէր գործադրելու։ Երկիրը տնտեսական ու մշակութային բուռն վերելք մը կ'ապրէր որպէս հետեւանք «80ականներու սերունդ» կոչուած ընտրանիի ծրագրին, որու նպատակն էր Արժանթինը վերածել արեւմտեան տիպի արդիական պետութեան մը։ Կալուածատէր դասակարգին ձեռքը գտնուող գիւղատնտեսական արտադումները երկրին եկամուտը կ'ապահովէին։ Զարգացումի այս ծրագիրը վերջ պիտի գտնէր 1929ի համաշխարհային տնտեսական մեծ տագնապի նախօրէին, երբ Արժանթինի տնտեսութիւնը աշխարհի ութերորդն էր։ Այս տագնապը, որ սկսաւ Նիւ Եորքի սակարանի անկումով, իր հետ ներքաշեց աշխարհի մեծ տնտեսութիւնները եւ յատկանշուեցաւ համընդհանուր ճգնաժամով մը, յանօթ՝ Great Depression անունով, որ երկարաձգուեցաւ գրեթէ մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի սկիզբը։ Աշխարհի մէջ հումքի արտածումը հսկայ կորուստ մը արձանագրեց՝ ճարտարարուեստական կեդրոններու արդիւնաբերութեան դանդաղեցումով կամ կասեցումով, ինչ որ իր կարգին ժխտական խոր ազդեցութիւն ունեցաւ արժանթինեան տնտեսութեան վրայ։

Եւրոպայէն գաղթականութիւնը կը քաջալերուէր որպէս աժան աշխատուժ։ Այսպէս, մինչ 1869ին բնակչութեան 12.1%ը օտար էր, 1914ին համեմատութիւնը 30.3% էր[3]։ Ինչպէս կը պատմէ 1911ին տպուած թղթակցութիւն մը, երկրի կառավարութիւնը այս շրջանին «իր մեծաձաւալ եւ ամայի երկիրները բնակչական եւ կուլտուրական երկիր մը դարձնելու նպատակով *պրօշիւոններ* տարածած է (...) թէ՛ Արժանթինի հիւպատոսներուն եւ թէ տեղային լրագրաց թղթակիցներուն միջոցաւ, որպէս զի ամէն ումը որ կ'ուզեն գաղթել իրենց վիճակը բարւոքելու համար, գերադասեն Արժանթինը, խոստանալով որ ամէն գաղթականի կ'յատկացուին (sic) հողեր որոշ քանակութեամբ, որպէս զի զանոնք մշակեն (...)»[4]։

Թէեւ 1876ի օրէնքը ուղղուած էր որոշ ընտրութեամբ ներքին նահանգներու բնակեցումը քաջալերելու, յարակարծօրէն, նոյն տարուան հողաբաշխումի առաջին օրէնքը կ'արտօնէր մինչեւ 80.000 քառ. մեթր հողերու վաճառքը մէկ հոգիի։ Ասիկա գարկ տուաւ փոքրամասնու-

թեան մը ձեռքը կեդրոնացնելու հողի սեփականութիւնը, ինչ որ իր կարգին երկրագործութեան զարգացումին խոչընդոտեց։ 1904ին բնակչութեան միայն 42%ը ոչ-քաղաքաբնակ էր (32%ը՝ օտարահպատակ)[6], իսկ 1910ին միայն 66.000 ազարակ կար՝ Միացեալ Նահանգներու 6.000.000ին դիմաց[6]։

Արժանթին, հետեւաբար, հիմնականին մէջ քաղաքաբնակ գաղթ մը ունեցաւ, եւ սեփական հող ձեռք ձգելու անկարելիութիւնը պատճառ դարձաւ, որ բազմաթիւ գաղթականներ կայք հաստատէին յատկապէս մայրաքաղաք Պուենոս Այրէսի մէջ, որ իր արուարձաններով երկրի բնակչութեան մէկ երրորդը կը խմբէ այսօր։

Այս միտումին որպէս հետեւանք, արժանթինահայ համայնքի մօտաւորապէս 90%ը Պուենոս Այրէս, իսկ մնացեալ 10%ին մեծ մասը՝ երկրի երկրորդ քաղաք Գորտոպա կը բնակի։

Ժ.Թ. դարուն, բացի հատուկենտ ու գրեթէ աննշմար անհատական օրինակներէ, հայերը գրեթէ ոտք չդրին Արժանթին։ Ի. դարու առաջին տասնամեակին այդ վիճակը փոփոխութիւն չկրեց։ 1901-1909ին, օրինակ, ըստ քաղաքի նաւահանգիստի տոմարներուն 55 հայ մտած է Պուենոս Այրէս[7]։ Թիւը, անշուշտ, ամբողջական չէ, քանի որ պաշտօնական տուեալները ծանօթ են իրենց անվստահելիութեամբ[8]։ Այդ տարիներուն Արժանթին եկած որոշ գաղթականներու անուններ յայտնի են։ Այսպէս, 1896ին Հալէպ տարուած 30 որբերու շարքին էր Խուան Սալիւա (Սալիպա), որ Համսեցի հարուստ արաբի մը հոգեզաւակը դարձաւ։ Դարասկիզբին Արժանթին գաղթեց, հաստատուելով Սանթիակօ տէլ Էսթերօ նահանգը, ուր մեծ թիւով արաբներ կային, եւ աշխատեցաւ արաբական դպրոցի մը մէջ։ 1930ին Ֆրիաս քաղաքի ոստիկանապետը եղաւ ու աւելի ուշ՝ դատաւոր։ 1955ին դեռ ողջ էր[9]։

Սամուէլ Պարչայեան (1855-1951) Քոնսեփսիոն տէլ Ուրուկուայի (Էնթրէ Ռիոս նահանգ) նաւահանգիստի տնօրէնն էր 1905ին, երբ կը ծրնէր իր գաւակը՝ Խուսթօ Հէքթոր Պարչային (sic), որ 1956ին Պուենոս Այրէսի մերձ չրջաններէն Սան Ֆերնանտոյի մէջ ոստիկանապետ էր։ Պարչայեան տնօրէնի պաշտօնը վարած էր նաեւ Պուենոս Այրէսի նաւահանգիստին մէջ[10]։

1905ին իր ընտանիքով Պուենոս Այրէս կը ժամանէր վանեցի Մկրտիչ Պինայեանը, որ 1890ի Յունուարին արդէն Սանթիակօ տէ Չիլէ էր, ուր ժամանած էր Մարսէյլէն։

1890-1902ին Պինայեան նիւթական բարօր վիճակ մը ունէր Չիլէի մէջ, տնային իրերու եւ կահոյքի վաճառատուներու շարք մը հիմնած ըլլալով տարբեր քաղաքներու մէջ։ Ամուսնացած էր տեղացի կնոջ մը հետ,

որմէ 13 զաւակ ունեցած էր (հինգը Զիլէ ծնան)։ 1902ին անանկանալով, որոշեց իր ընտանիքով մեկնիլ Հարաւային Ափրիկէ, ուրկէ հասած էին հարուստ ոսկեհանքերու յայտնագործութեան լուրերը։ Երեք տարի ետք, անյաջողութեան մատնուած, Պուենոս Այրէս հաստատուեցան։ Պինայեանի նիւթական կացութիւնը կրկին բարգաւաճեցաւ ու հոն ապրեցաւ մինչեւ մահը (1937)[11]։ Իր միակ մանչ զաւակը՝ պատմաբան Նարսիս Պինայեան (1896-1970), Արժանթինի առաջին համալսարանաւարտ հայը եղաւ, իսկ վերջինիս զաւակը՝ Նարսիս Պինայեան Գարմոնա (ծն. 1928), լրագրող ու պատմաբան, արժանթինահայ համայնքի ուսումնասիրութեան ահռվիրան դարձաւ։

10 Յունիս 1909ին Պուենոս Այրէս ժամանեց առաջին հաճընցի գաղթականը՝ Մանուկ Մուրատեան[12]։ Նոյն տարին կը հասնէր առաջին այնթապցին՝ Յակոբ Թոփճեան[13]։ 30 Սեպտեմբերին 23 հոգի կը հասնէին (Հապէշեան, Ներսէսեան, Գագանճեան եւ Խայեթի ազգակից ընտանիքները Քիլիսէն, Այնթապէն ու Խարբերդէն), իսկ 25 Դեկտեմբերին՝ համայնքի ապագայ դէմքերէն՝ ճարտարապետ Իսրայէլ Արսլանը (կեսարացի)[14]։

«Հայկական եւ սպանական խանութներու, իտալական ճաշարաններու շուրջին տակ, մեծ քաղաքի առաջին փորձարկումները կը կատարուին ազգային խոհանոցներու ներկայացումով (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)»[15]։ 1910ին Պուենոս Այրէս այցելած Ֆրանսացի լրագրող մը այս-պէս կը նկարագրէր Տէ Լա Փլաթա գետին մերձ Պախոյի ժողովրդային թաղամասը։ Հայերը արդէն նշմարելի էին։ Այդ տարի անոնց թիւը արդէն 200ի կը հասնէր[16]։

Հակառակ իրենց սակաւաթիւ ըլլալուն, անոնք նշմարելի էին նաեւ Արժանթինի Գաղթականութեան Տնօրէնութեան համար, որ 1909ին իսկ հայերն ու արաբները «դժուար համարկելի»[17] կ'որակէր։ «Համարկել», օրուան բառապաշարին մէջ, հաւասար էր «ձուլել» բառին։

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԹԱԼԻՔԻՆ ՍԿԻԶԲԸ

1909-1910ի գաղթը ունեցած է ընդհանուր եւ մասնաւոր պատճառներ։ Ապրիլ-Մայիս 1909ի Առանձի ջարդերուն հետեւանքով, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումին առթած գինովութիւնը եւ փոփոխութեան պատրանքները սկսան անհետանալ, յատկապէս հայաբնակ գաւառներուն մէջ։ Բազմաթիւ մեկնողներու համար - որոնք յաճախ ամուրի երիտասարդներ էին - գինուորական պարտադիր ծառայութիւնը, իր դաժան հանգամանքներով, չատ գրաւիչ հեռանկար մը

չէր։ Ուրիշներ իրենց հաին ընտանիք մը կը ձգէին, անոր ապրուստը ապահովելու եւ, յաւագոյն պարագային, աւելի ուշ գանոնք իրենց քով կանչելու յոյսով։

Միացեալ Նահանգները արդէն սկսած էր խստացնել մուտքի ձեւակերպութիւնները։ 1897ին ամերիկեան ծերակոյտը արգիլած էր այն անձերուն մուտքը, որոնք աչքերու «վարակիչ ու վտանգաւոր» հիւանդութեամբ մը՝ խշտուկով (trachoma) *տառապանաչուէին։ Թրքահայերու 40%ը այդ վիճակին մատնուած էր, ինչ որ գիրենք կը դնէր մերժումի՝ "no bono" դասակարգին մէջ*[18]։ Որպէս այլընտրանք, չատեր պիտի բռնէին առաջին հերթին Արժանթինի, ապա Պրազիլի եւ Ուրուկուայի ճամբան։ 1904-1913ին, 2.400.000 գաղթականներէ լոկ 56ը Արժանթինէն մերժուած էին առողջական պատճառներով, մինչ 1899-1910ին միայն հայերու պարագային 994 հոգիի ԱՄՆ մուտքը արգիլուած էր[19]։ Ժամանակի ականատեսներէն մէկը կը գրէր.-

Պուենոս Այրէսն ալ, իբր երկրորդական գաղթավայր, կը սկսի Հայուն դառնալ Հիւսիսային Ամերիկայէն յետոյ, առժամանակեայ քաւարան անոնց համար՝ որ մեծ մեծ յոյսեր դնելով Հիւսիսային Ամերիկայի վրայ, ճամբայ կ'ելլեն՝ բայց "նօ պօնօ" ըլլալով կէս ճամբան, կուգան մեղքերնին քաւելու հոս, մինչեւ որ ո եւ է կերպով չուեն դէպի Հիւսիս, դէպի Երկրային Արքայութիւնը...[20]։

Գաղթականը գուտ հայկական երեւոյթ մը չէր, քանի որ հրեաներն ու արաբներն ալ կը դիմէին տարագրութեան, միեւնոյն պատճառներով[21]։

Արժանթինը կը մնար բոլորովին տարաշխարհիկ երկրամաս մը ինչպէս պարզ մահկանացուին, այդպէս ալ գաղթի մասին մտածողին համար։ Այդ տարիներէն եկող մանրավէպի մը համաձայն, 1912ին Պոլիս գտնուող բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը յուսահատ վիճակի մը մէջ գտնուելով, ըսած է, թէ կ'ուզէր հեռանալ «մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ հայի, ոչ տաճկի երեսը տեսնիմ»։ Իսկ ընկերները խնդուքով «խորհուրդ տուին Պուէնոս Այրէս կամ Արժանթին երթալ»[22]։

Գաղթականներուն առաջին կեդրոնավայրը Լափրիտա 644 փողոցի conventilloի մը երկրորդ յարկն էր, իսկ հաւաքավայրը՝ կրեատացի հրեայ իցհակ Իցհակիի կամ «Իզմիրի հրեային սրճարան»ը, որ արաբական թաղամասը կը գտնուէր (25 տէ Մայօ եւ Վիամոնթէ փողոցներու խաչմերուկին)[23]։ *Այս թաղամասը նոյնպէս Թուրքիայէն գաղթած հրեաներու բնակավայրն էր*[24]։

«Քոնվենթիօն» ԺԹ.-ի. դարերու Պուենոս Այրէսի ամէնէն աժան բնակարանն էր, թէեւ 1910ին գինը եռապատկուած էր 1875ի բաղդատ-

մամբ։ Աւելի նոր կառոյցներու մէջ, 10 քառակուսի մեթրանոց սենեակ մը կը վարձուէր ամսական 25-60 ֆրանքով[26]։ Այս չէնքերը միջնադարեան երկայնքին կամ կեդրոնական բակի մը շուրջ կառուցուած սենեակներէ բաղկացած էին։ 1907ին 2.500 նման չէնքեր կային՝ 150.000 բնակիչներով[27]։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայ գաղթականներու բազմացումին պատճառով, չուտով կը սկսէր համայնքին կազմակերպումը։ 7 Մայիս 1911ին ծնունդ առաւ առաջին միութիւնը՝ «Հայ Բարեգործական Ընկերութիւն Արժէնթինի» անունով[28]։ Նոյեմբերի առաջին ընդհանուր ժողովին, 47 հոգիի ներկայութեամբ, հիմնադիրներէն Հմայեակ Յակոբեան առենապետ ընտրուեցաւ[29]։ Ընկերութիւնը Ապրիլ 1913ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղը դարձաւ։ Կեդրոնը հաստատուեցաւ Փալերմօ թաղամասը (Ակիւէ 617), ուր, հետեւելով արաբներուն, հայերն ալ սկսած էին բնակիլ 1911ին[30]։

Եկեղեցիի բացակայութիւնը զգալի էր[31]։ 1911ին Հայկ Մոսկոֆեան կը նշէր.- «Վերջերս անգլիախօս հայ երիտասարդներ Անգլիական եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան դիմեցին որ ժողովներ գումարելու համար իրենց տուն մը տրամադրելի ընեն։ Սիրով ընդունեաւ (sic) այս խնդիրը եւ հիմա Կիրակի օրեր կրօնական ժողովներ տեղի կ'ունենան։ Երբեմն անգլիացիներ ալ կը խօսին մեր ժողովին»[32]։ Ժողովները հաւանաբար կատարուած են Անգլիկան Եկեղեցւոյ մայր ժողովարանին (25 տէ Մայօ 282) կից չէնքի մը մէջ. Մոսկոֆեան հայերէնի կը թարգմանէր պատուելիներու քարոզները եւ Յովհաննէս Պարգեւեան չարական կ'երգէր։ Այս բոլորը դժգոհութեամբ դիմաւորուեցան իրենց խորթ երեւոյթին պատճառով[33]։

Յունուար 1912ին, արաբկիրցի Տ. Պաղտասար Քահանայ Պարասեղեան կը ժամանէր իր երկու զաւակներով։ Ըստ Նորայր Աւագ Քահանայ Տէր Խորէնեանի ու Նարսիսօ Պինայեանի, վէճի մը պատճառով, քահանան թուրք մը սպաննած էր իր գիւղին՝ Շեփիկի մէջ։ Ան փորձած էր Միացեալ Նահանգներ գաղթել, սակայն անդրանիկ զաւակին խչտուկը արգելք եղած էր[34]։ Սակայն, Պոլսոյ Պատրիարքին ուղղուած նորայայտ նամակ մը, իր տուեալները քաղած ըլլալով կրօնաւորէն իսկ, կը սրբագրէ այս աւանդական պատումը.-

«Յիշեալ քահանան իր թեմին այսինքն Արաբկիրի Առաջնորդարանէն մեկնած է գրեթէ երեք ամիս առաջ. քանի մը օր մնացած է Պոլսոյ մէջ։

Վերջապէս իր երկու հարազատ զաւակները Նիւ-Եորք դրկելու համար, մինչեւ Փաթրաս ընկերացած է անոնց եւ սակայն քանի մը կարեւոր պատճառներով չկրնալով իր այս նպատակին հասնիլ մտադրած է իր զաւակներով դէպի հոս Պուենոս Այրէս գալ ու ամսոյս 10ին տեղս հասաւ: Ինքը գրեթէ ութը տարի Արաբկիրի Առաջնորդական թեմին տակ պաշտօնավարեր է Շեփիկ գիւղին մէջ, որուն քահանայական ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած է Երուսաղէմ[իս] վանքը»[34]:

ՀԲԸՄը որոշեց եկեղեցական յատուկ ընկերութեան մը կազմութեան օգնել եւ ի նպաստ քահանային հաւաքոյթ մը կազմակերպել: Ներկաներէն չատեր անդամակցեցան նորակազմ «Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւն Արժէնթինի Հայոց»ին եւ ընտրեցին ինք հոգիներց առժամեայ վարչութիւն մը[35]: *ՀԲԸՄը ժողովի համար իր սրահը տրամադրեց, նշելով, որ* «սակայն եկեղեցական արարողութիւն կատարելը արգիլուած է, քանզի հոս գրադարան եւ լսարան մ'է ընկ[երութեան] յատուկ եւ եկեղ[եցական] արարողութիւն կատարել ըստ եկեղեցական կանոնի անկարելի է»[36]:

Պարասաթեան կը բնակէր 1909ի ժամանողներէն Յովհաննէս Հապէշեանի տունը (Մալապիա 1477), ուր 19 Ապրիլին կատարեց առաջին պատարագը, 85 ներկաներով[37]: *Պատարագին յաջորդող ընդհանուր ժողովը մնայուն վարչութիւն ընտրեց: Դիւանը կազմեցին Հապէշեան, Յովհաննէս Ներսէսեան (ատենադպիր) եւ ուրիշներ, թէեւ ատենապետին անունը յայտնի չէ*[38]: *Պոլսոյ Պատրիարքարանը վաւերացուց քահանային նշանակումը որպէս հոգեւոր հովիւ*[39]: 1913ին եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը «Թաղական Խորհուրդ Արժէնթինի» անունը որդեգրեց:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) կոմիտէն 12 Ապրիլ 1912ին հիմնուեցաւ Ասատուր Ջնդանեանի, Խոսրով Ներսէսեանի (Վրէժտունի) եւ Կարապետ Պապոյեանի կողմէ, 30 չարքայիններով[40]: 22 Յուլիս-22 Դեկտեմբերի հաշուետուութեամբ, նոր ղեկավարներ ընտրուեցան: Տոմարը սկսաւ Դեկտեմբեր 12ին.-

«Նպատակ ունենալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեհ դրօշին տակ գործել կազմակերպ ուժերով, ունեցանք ընկերական հաւաքոյթ մը եւ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ շեշտուեցաւ կազմակերպելու գործին վրայ, թուլցած կազմը վերականգնելու, եւ գործունէութեան շրջան մը ստեղծելու մասին: Ըստ օրէնքի, գաղտնի քուէով ընտրուեցան ղեկավարներ Մարմնական գործերուն համար հետեւեալ ընկերներ՝ Երուանդ Մալխասեան, Կարապետ Մելիքեան, Ստեփան Տիւճեան, Յակոբ Ումպրեան եւ Խոսրով Կ. Ն. Վշտունի»[41]:

«Եփրեմ» եւ «Շանթ» խումբերը կազմուեցան եւ «Քլիւպ Հայկական» ակումբը բացուեցաւ[42]:

Խումբ մը էվէրէկցիներ հիմնեցին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՍԴՀԿ) կոմիտէն 1912ի վերջը: Անոնց չարքին էր Ճիւան Թոքաթլեանը[43], որուն սրճարանը Փալերմոյի մէջ (Հոնտուրաս եւ Քանննինկ փողոցներու խաչմերուկ) համայնքի նոր հաւաքատեղին դարձած էր[44]:

Օգոստոս 1912ին ՀԲԸՄի մասնաճիւղը որոշած էր, որ «Եկեղեցասիրացի վարչական ժողովոյ հետ խորհրդակցելով ընդարձակ տուն մը վարձելու համար պիտի աշխատուի. արդէն իրենք ալ այս կարծիքը յայտներ էին»[45]: Ուրիշ կրօնական ընկերութիւն մըն ալ ստեղծուած էր: Այսպէս, նոյն տոմարէն կ'իմանանք, որ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ջարդի մը յուրին հետեւանքով, 27 Հոկտեմբերին 400 հոգինոց հաւաք մը տեղի ունեցաւ ՀԲԸՄի, Եկեղեցասիրացի, առաջին անգամ յիշուող Հայ Քրիստոնէական Ընկերութեան եւ Քլիւպ Հայկականի մասնակցութեամբ: Բողոքի հեռագիրներ եւ դրամահաւաքի արդիւնքը Պոլիս ղրկուեցան[46]:

Նոյեմբերին ՀԲԸՄը եւ կրօնական զոյգ վարչութիւնները միացումի փորձի մը ձեռնարկեցին, պահելով իւրաքանչիւրի վարչական եւ հաշուապահական անկախութիւնը: ՀԲԸՄը որոշեց Եկեղեցասիրացի պարպած տունը Հայ Քրիստոնէական Ընկերութեան հետ վարձել[47]: Միութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 11 Յունուար 1913ին, սակայն զանագան միջադէպերէ ետք միութիւնը չկայացաւ[48]:

Պարասաթեան քահանայ արարողութիւններ կատարած էր Քլիւպ Հայկականի մէջ, որ 1913-1914ին եկեղեցական վարչութիւն դառնալով, Յարութիւն Թահթաճեանի, կարապետ Խանդեանի եւ այլոց աշխատանքով կարողացաւ ամերիկեան դեսպանէն ճանչցուիլ որպէս ազգային վերին մարմին: Վարչութեան տուած անցագիրներով, հայերը Միացեալ Նահանգներ եւ Քանատա կրնային ճամբորդել[49]:

1911ին Մոսկոֆեան կը գրէր, թէ «հոս փոքրաթիւ հայ գաղութ մը կայ որ տակաւին նոր ինքզինքը ծանօթացնելու կը սկսի տեղական տարրին: Մեծ մասը կարդալ գրել չեն գիտեր եւ թերթ կարդալու փափաք չունին: Ոմանք Մ. Նահանգները կ'երթան յուսալով թէ հոն աւելի յաջող կ'ըլլան»[50]: Նոյն օրերուն Բիւզանդիոնի Թղթակից Միհրան Էքմէքճեան նկատել կու տար, թէ գաղթականներէն չատերը կու գային առանց երկրի պայմաններուն տեղեակ ըլլալու եւ կը նկարագրէր անոր իւրայատկութիւնները.- «Ծող ընթերցողը չկարծէ թէ լատինական Ա-

մերիկայի գործերը միեւնոյն կերպով կ՚ընթանան, ինչպէս Հիւսիսային Ամերիկայինը: Այս երկու Ամերիկաներու տարբերութիւնը այնքան մեծ է, որքան հիւսիսը հարաւէն, ըլլայ վաճառականական ձեւերը, թէ գործարանական կեանքը, իսկ գործարանական կեանքի մասին չեմ կարող բան մը ըսել, քանի որ այդ կեանքը դեռ շատ սկզբնական ձեւի տակ է»[51]: *Իսկ 1912ին ՀԲԸՄը Պոլսոյ Պատրիարքին կը հաղորդէր, թէ* «հոս գրեթէ երեք տարի է հայ գաղթական շարժումը սկսած է եւ հիմա առ առաւելն 300-400 հայեր տեղս կը գտնուին, բայց անոնց մեծամասնութիւնը ներքին գաւառները տարածուած են եւ միեւնոյն ատեն նկատելի կէտը այն է որ ընդհանրութիւնը առեւտրական ասպարէզի վրայ գործ չունին, այլ միայն անձնականի բաւող ջնջին (sic) գործերով կը զբաղին»[52]: *Նոյն տարին, ըստ Պոլսոյ Ագաթամարտի թղթակից Կ. Պապոյեանի,* «գրեթէ ամէն անգամին իտալական կամ աւստրօ-հունգարական շոգենաւերը, կը բերեն գաղթականներու շարքին՝ նաեւ 40-50 Հայեր՝ երիտասարդ, չափահաս, նոյն իսկ սպիտակահեր ծերեր՝ Կեսարացի, Էվէրէկցի, Թոմարզացի, Այնթապցի»[53]: *Պատճառը Պալքանեան պատերազմն էր:*

Կեսարացիները (Կեսարիա, Մունճուսուն, Թալաս, Թոմարզա, Էվէրէկ[54]*) գերակշիռ պիտի ըլլային: 1912ի սկիզբը հիմնուեցաւ առաջին հայրենակցական միութիւնը՝ Հայ Թոմարզայի Ընկերութիւն Սահակեան Վարժարանի Ուսումնասիրաց Արժէնթինի: 1914ին Թոմարզացիներու թիւը պիտի հասնէր 100ի: Միութիւնը տկարացաւ բազմաթիւ անդամներու ԱՄՆ գաղթով*[55]:

Նաեւ Կիլիկիայէն (Հաճըն, Այնթապ, Զէյթուն, Մարաշ) փոքրաթիւ գաղթականներ պիտի հասնէին:

1913ին ժամանած երեք-չորս զէյթունցիները Միսաք Սուրէնեանի նախաձեռնութեամբ կը հիմնէին Զէյթունի Օգնութեան Միութիւնը, որ նիւթապէս սատարեց բնաչխարհին մինչեւ 1915ի Ադէտին սկիզբը[56]:

Նոյն տարին 35 այնթապցի եւ 91 հաճընցի կը բնակէին Արժանթինի մէջ[57]: *1914ին հաճընցիներու թիւը 85 էր, ըստ Սահակ Պաղչէճեանի, որ կ՚աւելցնէր, թէ* «թէպետեւ մէկ կողմէն սկսուած էր դժգոհութեան նամակներ ղրկուիլ Հաճընէ, սակայն այդ նամակները չկրցան համոզեցուցիչ ըլլալ, եւ մեր հայրենիքէն սկսան գալ նոր հայրենակիցներ: Մէկ կողմէ դժգոհներու խումբ մը սկսաւ վերադառնալ Հաճընէ (...), որոնք պատճառ եղան շատ մը հայրենակիցներու գաղթելուն»[58]:

Պապոյեան կը թելադրէր «չգաղթել այն երիտասարդին՝ որ անտեղեակ է ո եւ է բանուկ արհեստի եւ անվարժ գործարանական չարաչար աշխատանքի. խորհուրդ կու տամ գոնէ չգալ Պուէնոս-Այրէս՝ եթէ չու-

զեր դառնացնել իր երիտասարդական կեանքը եւ ապա ծանրապէս գղջալ: (...) Հոս չկան ընդարձակ, տաս հազարաւոր հոգիներ պարունակող գործարաններ. եղածներուն մէջ ալ չկայ կանոնաւոր աշխատանքի բաժանում, այնպէս որ ոեւէ գործարանի մէջ աշխատելու համար պէտք է շինած առարկային կատարեալ արհեստագէտը ըլլալ: (...) Արհեստ չունեցողի մը համար ամենահաւանական գործն է շէնքերու մէջ աշխատիլ, հող կրելով եւ ցեխ կրելով, ըլլայ ան տգէտ ըլլայ ուսեալ»[59]: *Էքմէքճեան մանրամասն փաստարկումով ցոյց կու տար, որ* «գործաւոր մը, ըլլայ դերձակ, մեքենագործ, երկաթագործ, սափրիչ, կազմարար, գրաշար եւ ուրիշ արհեստներ գործող, արհեստներ որ աշխարհի ամէն կողմը կ'անցնին, պէտք է կէս մը վաճառականութեան ծանօթ ըլլայ, իսկ իր այդ ծրագիրները գործադրելու համար երկրին լեզուն գիտնալն անհրաժեշտ է»[60]: *Բարսեղ Էօրէճեան վերյիշած է, որ* «(...) նորեկ եւ լեզուն չգիտցող գաղթականի մը համար միակ "տրամադրելի" գործը մշակութիւնն էր, շէնքերու կառուցման մէջ ցեխակրութեան ծանր աշխատանքը, որուն համար կ'ընդունուէին միայն քաջառողջ, յաղթանդամ թեկնածուները: (...) Շատեր արհեստաւորներ ըլլալով կօշկակար, ատաղձագործ, դերձակ, եւն. ...սկսած էին ֆապրիքաներու մէջ որակաւոր գործեր ստանձնել եւ կամ իրենց հաշուոյն գործ բերել: Իսկ, արհեստ չունեցողները կ'աշխատէին ընդհանրապէս քաղաքապետարանի հաշուոյն փողոցները մաքրող ջոկատներու մէջ»[61]:

1900-1919ին եկողներու 47,07%ը, արդարեւ, կը յայտնէր, որ իր գործը մշակութիւնն էր, իսկ 25,12%ը՝ երկրագործութիւնը[62]:

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Գաղթականներէն ոմանք կը ձգտէին ԱՄՆ անցնիլ կամ Երկիր վերադառնալ: Իրենց ընտանիքը բերելու մասին մտածողներ ալ կային: Բայց պատերազմը եւ Մեծ Եղեռնը պիտի կործանէին բոլոր ծրագիրները: Էօրէճեան յիշած է.-

«Պ. Այրէսի մէջ սկսաւ անգործութեան ուրուականը մտահոգել աշխատաւորութիւնը: Կառավարութիւնը գոցեց ճամբաները՝ արտասահմանէն հոս խուժող գաղթականութեան առջեւ:

(...) Ստեղծուած տնտեսական սեղմ վիճակին հետեւանքով մեր հայրենակիցները սկսան որոնել աշխատանքի նոր միջոցներ: Շատեր արդէն դժուարութիւն չունէին տեղական լեզուին առնչութեամբ եւ քիչ թէ շատ փորձառութիւն ձեռք բերած էին գանազան արհեստներու եւ առեւտուրի մէջ: Ուրով, արհեստաւորները սկսան սեփական խանութ-աշխատանոցներ բանալ, իսկ որոշ մասնագիտութիւն չունեցողներն ալ

մեծ մասամբ սկսան մասվաճառութեան առանձին կամ մէկ երկու հայրենակիցներ ընկերովի, մէրգատօներու (գոց չուկաներու) մէջ: Քիչեր մնացին բաղաքապետարանի կամ շինարարական գործի բանուորութեան մէջ»[63]:

1914ին հիմնուեցաւ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, 20 անդամով (մեծ մասը՝ հաճընցի), որ քանի մը տարի գործեց եւ իր կեդրոնը ունեցաւ նախ եկեղեցիին մէջ (Հոնտուրաս 4688, կ'ենթադրենք) եւ ապա՝ Մալապիա 1765 փողոցը[64]*: 1916 Փետրուարին կը յիշուէր նորակազմ Հայուհեաց Որբախնամ Միութիւնը*[65]*:*

Քիմ Հեքիմեան, հիմնուելով ՀԲԸՄի տոմարին վրայ, նշած է թէ այս կազմակերպութեան միջոցաւ հարթուած էին Մարտ 1914ին Թաղական Խորհուրդին մէջ եղած հարցերը[66]*: Հոն, սակայն, միայն կը խօսուի «աջակցութեան» մասին, որ թերեւս կապ ունեցած ըլլայ ՀՑԴի գործունէութեան հետ, քանի որ վերջինիս կազմը 1913-1915ին լուծուած էր*[67]*: Այս կազմալուծումը պէտք է իր կարգին ազդած ըլլար եկեղեցւոյ գործունէութեան վրայ: Տոմարին մէջ արձանագրուած է.-*

«Եկեղեցւոյ նամակը կարդացուելով ուր եկեղեցիին կացութիւնը կ'իմացնէին եւ կը խնդրէին մասնաժողովիս աջակցութիւնը նաեւ իրենց ժողովներուն ներկայ գտնուիլը.

Ժողովը սիրով ընդունեց սոյն խնդրանքը եւ որոշեց երկու անդամ միշտ օժանդակել անոնց: Եւ ընտրուեցաւ տեարք Մ. Մեծատուրեան եւ Տրդատ Պարունակեան յիշեալ անձինք խոստացան իրենց կարողութեան չափ օժանդակել եկեղեցւոյ խնդիրներուն»[68]:

Անդրանիկ պատարագէն հանգանակուած գումարի մէկ մասով մատրան չէնք վարձուած էր- տեղը քանի մը անգամ փոխուեցաւ (Կասքոն 1627, Հոնտուրաս 4688), սակայն եկեղեցին մնաց Փալերմօ թաղամասը[69]*: Մայիս 1915ին ՀԲԸՄի մասնաճիւղը եկեղեցիի նոյն չէնքը փոխադրուեցաւ՝ Ասեւեսօ 1452*[70]*: Սակայն, յետագային վերադարձաւ իր նախկին կեդրոնավայրը (Ակիոէ 617):*

Արժանթինեան մամուլը մանրամասն կը տեղեկացնէր արեւմտահայութեան դժնդակ ճակատագրին մասին: Ու թէեւ լուրերը յուսահատական էին, սակայն միաժամանակ օգնութեան գործը կը սկսէր:

27 Մարտին, Թաղական Խորհուրդի նորաստեղծ Նպաստից Յանձնախումբը՝ Պարասաթեան քահանայի գլխաւորութեամբ, հանրաժողով կը գումարէր, ուր տեղի կ'ունենար հանգանակութիւն մը ի նպաստ կամաւորներու եւ փախստականներու: 26 Ապրիլին ՄԴՀկը նոր դրամահաւաք մը կ'ընէր[71]*: 2 Մայիսին ՀԲԸՄի գումարած հանրաժողովին հանգանակութիւն մը կը կատարուէր*[72]*: 8 Մայիսին Նպաստից Յանձնախումբը*

չարաթական տուրք մը կը հաստատէր[73]։ 7 Օգոստոսին Ց. Թահթաճեան դրամահաւաքի կոչ մը կը ստորագրէր, որուն հետեւեցան ՄԴՀԿի, Թաղական Խորհուրդի եւ ՀԲԸՄի զիրար խաչաձեւող կոչերը[74]։

20 Սեպտեմբերին Թաղական Խորհուրդի հովանաւորութեամբ տեղի ունեցած ժողով մը որոշեց բոլոր ճիգերը կեդրոնացնել Նպաստից Ցանձնախումբին չուրջ եւ միանալ ընդհանուր հանգանակութեան[75]։ 3 եւ 15 Հոկտեմբերին մեծ հաւաքներ տեղի ունեցան Ասեւեաօ 1452 (120 հոգի), Քոնսթիթուսիոն 2939 (110 հոգի) եւ այլ վայրեր։ Հանգանակուած գումարը դրկուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ին[76]։ Ինչպէս կը գրէր Մոսկոֆեան, կազմակերպութիւնները զարգացուցած էին «համեմատաշխատական եւ զիջողական ոգի մը մէկզմէկու հանդէպ, եւ նոր ջանք մը համագործակցութեամբ աշխատելու մեր վիրաւոր հայրենիքի բազմապահանջ պէտքերուն գոհացում տալու համար»[77]։

Սակայն, այս վիճակը երկար պիտի չտեւէր։ Մարտ 1916ին ՀՅԴ կոմիտէին եւ Թաղական Խորհուրդին նոր հանգանակութիւնը պոյքոթի ենթարկուեցաւ ՀԲԸՄի եւ ՄԴՀԿի կողմէ, որուն պատճառով միայն 7.800 փեռոյի գումար մը հաւաքուեցաւ եւ ուղարկուեցաւ կաթողիկոսին[78]։

Գրեթէ բոլոր հայերը թրքահպատակ ըլլալով, դաշնակիցները զիրենք կը նկատէին թշնամի։ Թաղական Խորհուրդը դիմեց տեղական պաշտօնատուներուն, խնդրելով որ հայերու պաշտօնական թուղթերը «հայ» նշումը ունենային։ Ընդհանուր ոստիկանապետի դրական պատասխանով, «այնուհետեւ Հոգաբարձութեան կողմէ տրուած վկայականով ներկայացողի պաշտօնական թուղթերուն մէջ կը նշանակէին՝ "ազգովին հայ է"»[79]։

1915ին 30 աշխատպցիներ հիմնած էին Աղքատախնամը, որ մինչեւ 1918 գործեց[80], իսկ 50 հաճրնցիներ՝ «Հաճրն» Ընկերութիւնը[81]։

Ի՞նչ էր համայնքին վիճակագրական պատկերը։ 1900-1914ին, ըստ Պուենոս Այրէսի նաւահանգիստի տոմարներուն, 801 հայ մտած էր երկիր (1909-1914ին՝ 762)[82]։ Սակայն, պաշտօնական գրանցումները պակասաւոր են։ Օրինակ, 1909ին իրրեւ թէ 22 հայ մտած է[83], մինչ տեսանք, որ առնուազն 26 հոգի ժամանած է Պուենոս Այրէս։

Ըստ Էքմէքճեանի, 1911ի կէսին հայոց թիւը 500 էր, 8-10 բնտանիք ներառեալ[84]։ Տարի մը ետք, ըստ Պապոյեանի, 1200-1300 էր[85]։ 1914ին Պաղչէճեան կը գրէր 2000[86], իսկ Նիւ Եորքի Կոչնակի թղթակից մը՝ 3000[87]։

1915ին *Մոսկոֆեան* 1.000 հոգի եւ 30-35 *ընտանիք կը հաշուէր*[88], *իսկ* 1916ի *սկիզբը կը գրէր, թէ* «գործերու նուազութիւնը, արտագաղթի նոր հոսանք մը ստեղծեց, եւ իրաքանչիւր նաւով 15-25 Հայեր տեղէս կը մեկնին դէպի Միացեալ Նահանգներ»[89], *ուր* 1916-17ին *մեկնած կ'ըլլայ համայնքին կէսը* (800-1000 հոգի). *Մնացողներուն թիւը* 500 *գնահատուած է*[90]: 1915-1916ին 22%ը *անգործ էր*. «Մենք նաւերու մէջ աշխատելով, քանի որ վճարելու միջոց իսկ չունէինք, ոմանք իրենց ազգականներուն օգնութեամբ Ս. Նահանգներ մեկնեցան»[91]: *Ըստ ԱՄՆի Գաղթականական Տնօրէնութեան,* 1899էն *մինչեւ* 30 *Յունիս* 1917 *Հարաւային Ամերիկայէն* 822 *հայ ընդունուած է*[92]:

Պուէնոս Այրէսէն դէպի Ֆրանսա գաղթականը Ֆրանսական կառավարութեան արգելքին հանդիպեցաւ, որ յաղթահարուեցաւ չնորհիւ Թաղական Խորհուրդի դիմումին՝ ուղղուած Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին[93]:

Եթէ 1916-1918ի 1000 *գաղթողներու եւ կամաւորներու թիւը ընդունինք, պարզ է, որ* 1916ին *համայնքը* 1000 *հոգիէն աւելի պէտք է ունենար: Ասիկա անվաւեր կը դարձնէ* 801 *ժամանողներու թիւը որպէս սկզբնակէտ ընդունիլ, որ, ի դէպ, նկատի չունի* 1900-1914ի *անծանօթ թիւով մեկնողները*[94]:

Հայաստանի անկախութեան Ա. տարեդարձի տօնակատարութեան (28 *Մայիս* 1919) 1200 *հոգի ներկայ էր, ըստ ժամանակակիցներու*[95]: *Այս թիւը կրնայ հաստատել, որ* 1914ին *համայնքը չուրջ* 2000 *հոգի կը հաշուէր:*

1900-1923ի 2221 *հասնողներէն գեղչելով Ա. Աշխարհամարտին* 1000 *մեկնող եւ* 115 *կամաւոր, Պուլղուրճեան կը հասնի* 1105 *հոգիի* (1923)[96]: *Բայց* 1919ին, *ըստ իր քննած տոմարներուն, բաւարար մարդ* (828 *հոգի, ներառեալ* 1915-1919ին 27 *մանող*) *պիտի չըլլար* 1916ին *մեկնելու համար:*

1916ի ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Հակառակ իր կազմակերպական տագնապին, ՀՅԴն գոյութիւնը պահած էր ու մարտավարական նոր քայլի մը կը դիմէր 1915ի *սկիզբը*.- «(...) Տեղական կազմը վճռեց եկեղեցական գործերը ոչ-կուսակցականներուն թողելով, շարքերը խտացնել, կուսակցական կազմ մը ստեղծել եւ պատրաստուիլ քաղաքական-ազգային պարտականութեանց: Այս բանին համար կուսակցութիւնը կը բանայ իր սեփական գլխապը (Լերմա փողոց)»[97]:

Քաղաքական գործունէութեան չարքին էր 1916ին սկսած կամաւորական չարժումը[98]։ *Խ. Ներսէսեանի եւ Ե. Մալխասեանի գլխաւորութեամբ երկու խումբեր մեկնեցան Ֆրանսա (24 եւ 28 Հոգի)*[99]*, ՀՅԴի կազմակերպութեամբ եւ Թաղական Խորհուրդի հովանաւորութեամբ։*

Թաղական Խորհուրդը, որու հասցէն հաւանաբար կը շարունակէր մնալ Ասեւեռօ 1452 փողոցը (1915էն ետք այլ տեղեկութիւններ չենք գտած), քայքայուեցաւ Յունիս 1916ին[100]։ *1974ին Պինալեան ժամանակակիցներէն քաղուած երկու վարկած արձանագրած էր։ Առաջինը՝ քիլիսցիներու եւ այնթապցիներու տիրական դիրքը հաշտ աչքով դիտուած չըլլալը այլ քաղաքներու ծնունդ հայերէ։ Երկրորդը՝ ՀՅԴ-ՄԴՀՄ վէճ մը*[101]։

Ըստ Տէր Խորէնեանի, «գոյութիւն ունեցող Եկեղեցական Վարչութիւնը չկարենալով հոգալ այլեւս S. Պաղտասարի ապրուստի ծախքը եւ վարձուած հաւաքավայրի ամսական վարձքը, լուծարքի կ՚ենթարկէ Կազմակերպութիւնը։ Եկեղեցւոյ գոյքերը կը գրուին անհատներու եւ նուիրատուներուն, իսկ նստարանները կը ծախուին աճուրդով ու գոյացած գումարը գանձին մէջ եղածով միասին կը պահէ գանձապահ հալէպահայ Միկէլ Սահակը (...)»[102]։ *Բայց ըստ Մարգիս Թոփչեանի քաղած վկայութիւններուն,* «երկու անկարագիր, չահամոյ եւ քանդիչ անձեր, կ՚ուզեն ձեռք անցընել Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը», *որոնցմէ մէկը, օգտուելով քարտուղար Ներսէսեանի հիւանդութենէն, գրաւած է իր տեղը, թէեւ ամերիկացի եւ անգլիացի հիւպատոսները չեն ճանչցած զինք։ Այդ անձերը* «առանց մէկուն բան մը ըսելու, քահանային հետ եկեղեցական գոյքերը կը ծախեն եւ մէջերնին կը բաժնեն»[103]։

ՀԲԸՄի 17 անդամներ բողոքագիր մը ներկայացուցին Միութեան փոխ-առենապետ S. Պաղտասարի եւ առենադպիր Արմենակ Քէօշկէրեանի դէմ, պատճառ բերելով «Ա.- Եկեղեցւոյն առարկաներուն րէմնթէի [աճուրդ] դրկելով ծախուիլը S. Հօր եւ պ. Քէօշկէրեանի կողմանէ. Բ.- [Արաբ] Գիլտանիներու [ինքնութեան] սէրթիֆիգաներ տրուիլը S. Հօր եւ պ. Քէօշկէրեանի կողմանէ (...)»[104]։ *Դիմումը քննուեցաւ 16 Յուլիսի մասնաժողովի ընդհանուր ժողովին.-*

«(...) S. Հայրը ըսաւ որ ես երբեք ըսելիք մը չունիմ, ինչ որ կը վճռէք ես ամէնն ալ կ՚ընդունիմ, եւ պ. Քէօշկէրեանը հետեւեալը պատասխանեց. մենք Անգլիական Գօնսուլի հրամանաւ 4 Քիլտանիներուն "սէրթիֆիգաներ" տուինք 36 բէսօ առնելով ասորի է ըսելով. բայց երբ հասկցանք որ Գօնսուլը կը փափաքէր ետ առնել այդ սէրթիֆիգաները ետ

առնելով յանձնեցինք Գօնսուլին եւ դրամըն ալ իրենց ետ վերադարձուցինք:

Գալով եկեղեցւոյ ծախուելուն եւ րէմաթէ տարուելու խնդրոյն այդ մասին ես ոեւէ մասնակցութիւն չ՛ունիմ. Տ. Հայրը ինք ըսաւ թէ՝ րէմաթէին տար ծախէ. ես ալ ծախեցի. եւ երբ հարցուեցաւ Տ. Հօր թէ պ. Քէօշկէրեանի ըսածը ճշմարիտ է՞, Տ. Հայրը ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնեց եկեղեցւոյ ծախուելուն մասին»[105]:

30 Յուլիսի ընդհանուր ժողովը որոշեց մեղադրեալներ՝ Պարասաթեանը եւ Քէօշկէրեանը, կախակալել «եկեղեցական հարցերու շուրջ իրենց ունեցած ազգաւեր ընթացքին համար»[106], *իսկ 17 Սեպտեմբերի նոր ընդհանուր ժողովը պաշտօնանկ ըրաւ մասնաժողովին ամբողջ դիւանը, ներառեալ առենապետ Մելքոն Էպէեանը, եւ խորհրդական Լ. Քէչէճեանը*[107]:

Յ. Թահթաճեանի ջանքերով եկեղեցին վերաբացուեցաւ[108], *թէեւ յայտնի չէ, թէ ի՞նչ հասցէով: 1917ին, սակայն, Պարասաթեան Քահանայ ստիպուեցաւ իբրեւ այգեպան Քլայիթոլ արուարձանը մեկնելու, թէեւ մասնաւոր առիթներով տուներու մէջ կը գործէր*[109]: *Թաղական Խորհուրդը քաշքշեց իր ձեւական գոյութիւնը, իսկ 1918ի սկիզբը պառակտուեցաւ.* «(...) Կազմուած էր եկեղեցւոյ նոր Հոգաբարձութիւն մը, բողոքելով հին Հոգաբարձութեան դէմ իբրեւ ապօրէն, քանի որ երկու տարիէ ի վեր պաշտօնի վրայ կը գտնուէր առանց վերընտրեալ ըլլալու»[110]: «*Հին» վարչութիւնը, որուն առենապետը Գրիգոր Սոլկարեանն էր*[111], *Հ3Դի ազդեցութեան տակ կը գտնուէր:*

Ինչպէս պիտի վկայէր Բարսեղ Էօրէճեան, «Պուենոս Այրէսի հայ գաղութը աննախընթաց աշխարհաւեր պատերազմի միջոցին մեր ազգային անասելի ցաւերուն հանդէպ գրեթէ անտարբեր, սառ վերաբերում մը ցուցուցած էր: Գերեզմանային խոր լռութիւն մը կը տիրէր, որ հազիւ մի քանի անգամներ խզուած էր չորս տարուան ժամանակամիջոցին: Մի քանի շաբաթներ գործունէութիւն, հանգանակութիւն, ծով կարիքներու մօտ յիշուելու անարժան, ու յետոյ՝ դարձեալ լռութիւն»[112]:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄՆՆԴՈՅԸ[113]

Հայկական Հարցի լուծումին հեռանկարը համախմբումի գանազան գործընթացներ քաջալերեց: Այսպէս, 2 Ապրիլ 1917ին, քաղաքական գործունէութեան նպատակով, ԱՄՆի մէջ ծնունդ առաւ Հայ Ազգային Միութիւնը: Աւելի ուշ, Արժանթինի մէջ եւս համանման միութիւն մը կը ստեղծուէր, որու առաջին նպատակը, սակայն, համայնքային իշխանու-

թեան մը հաստատումն էր, եւ ապա հայութեան իրաւունքներու արծարծումը։

Շփումները Հոկտեմբեր 1917ին սկսան։ ՀԲԸՄը Ամերիկայի Երջանակին կը գրէր, թէ «հոս կրնանք Ազգ. Միութիւն կազմել. ի՞նչ կերպով եւ ի՞նչ հիման վրայ. վասնզի մի քանի անգամ հնչակեաններն եւ դաշնակցականները անպաշտօն կերպով մեզի դիմած էին թէ դուք Ամերիկայէն ոեւէ հրահանգ չէք ստացած, պատասխանուեցաւ թէ ոչ (...)»[114]։

ՀՅԴ տոմարը յիշատակած է 5 Փետրուար 1918ին ՄԴՀԿէն նամակ մը, ուր «կոչ կ՚ընէ երեք հոսանքներու միջեւ համերաշխութիւն գոյացնելու նպատակով հանդիպում մը ունենալ», որ պիտի կայանար 3 Մարտին հնչակեան ակումբին մէջ[115]։ «Երեք հոսանքներու» խօսքը կ՚ակնարկէր նաեւ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան։ ՀԲԸՄը յստակօրէն արձանագրած է, թէ «հնչակեաններու կողմանէ հրաւիրագիր եկաւ Ազգ. Միութիւն կազմելու համար»[116]։

Հայ Ազգային Միութեան անդամակցեցան ՄԴՀԿը, Թաղական Խորհուրդի «Նոր» վարչութիւնը եւ աւետարանականները[117], Unión Nacional Armeniana պաշտօնական անունով[118]։ Իսկ ՀԲԸՄը երեք պայման դրաւ, որոնք ընդունուեցան. միայն միութիւններու անունով հանգանակութիւն, հանդէսներուն հաւաքուածը Ազգային Միութեան յանձնում եւ չէզոք անդամներու ընդգրկում վարչութեան մէջ[119]։ Դիւանը կը վարէր «Հաճըն» Ընկերութեան առենապետ Համբարձում Քէչէճեանը (հնչակեան)։ Հիմնադրութեան ստորագրեալը ցարդ յայտնի չէ. ամէնէն հաւանականը Մարտ 1918 կը թուի[120]։

25 Ապրիլին ՀԲԸՄը որոշեց վարչական լման կազմով չմասնակցիլ Ազգ. Միութեան ժողովներուն, այլ որպէս ներկայացուցիչ դրկել առենապետ Յ. Պարգեւեանը[121], իսկ 10 Մայիսի նամակով Միութեան առաջարկեց տրամադրել իր դրասենեակը՝ ժողովներու համար[122]։

Ճիշդ չէ, սակայն, Թոփչեանի պնդումը, թէ ՀՅԴն եւ Եկեղեցւոյ հին հոգաբարձութիւնը (դաշնակցական) Միութեան կազմէն դուրս մնացած էին։ ՀԲԸՄի տոմարի Յունիս 5ի արձանագրութիւնը կը նչէ.-

«Ազգ. Միութեան մէջ թէ կամաւորական եւ թէ տարբեր խնդիրներէ ուղղակի կամ անուղղակի երկպառակութիւն եւ հակառակութիւն ծագած ըլլալով, որոնցմէ Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը հրաժարած եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը հրաժարեցուցուած (sic) ըլլալով, ժողովս այս ծանր կացութեան հանդէպ չի կարենալով որոշ որոշում մը տալ ստիպուեցաւ մինչեւ Ընդհ. Անդամական Ժողով ձեռնպահ մնալ, ներկայացուցիչ խրկելու կամ չի խրկելու համար աւնոր ո-

րոշումին սպասելով, եւ այս մասին իւրաքանչիւր անդամի մէյ մէկ շրջաբերական դրկուեցաւ որու պատճէնը արշիւին մէջ է»[123] *(ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)*։

30 Յունիսին Ազգային Միութիւնը վերանորոգելու փորձ մը եղաւ Առաքելական եւ Աւետարանական եկեղեցիներու, ՀՑԴի, ՄԴՀԿի, Վերակազմեալ Հնչակեաններու եւ ՀԲԸՄի (վերջինս որպէս հաշտարար)[124] մասնակցութեամբ, սակայն առանց դրական արդիւնքի։ Ըստ ՀԲԸՄի ատենագրութեան, յարգուած չէր սկզբնական պայմանը. ժողովը գումարուած էր վերակենդանացնելու համար լուծարուած միութիւնը, որ սակայն, հնչակեաններու եւ ատենապետ Քէչէճեանի պնդումով, հաստատուն կը սեպուէր։ Վերջինս յայտնեց, թէ «ով որ ուզէ թող գայ միանայ պակասը լրացընելու պայմանաւ։ Այս ըսելով ալ մեկնեցաւ մինչդեռ ինքն էր ուժ տլուղը Յունիս 19ի խառն ժողովին [որ որոշած էր ժողովը գումարել]»[125]։

Ըստ ամենայնի, իշխանութեան համար ՄԴՀԿի պայքարը հաճոյ չէր ՀԲԸՄի մասնաճիւղին, ինչպէս ցոյց կու տայ Յունիս 3ի արձանագրութիւնը։

Ազգ. Միութիւնը նամակով մը Բարեգործականի ներկայացուցիչը ուզած էր որ դրկենք, սակայն Յունիս 30 Կիրակի օրուան խառն ժողովոյ որոշման համեմատ, իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն խոստացած էր իւր ներկայացուցիչը գրաւոր կերպով ներկայացնել, Յունիս 30ի ժողովի վարչութեան. իրենց տուած խոստումը չըյարգելով հանդերձ իրենք ներկայացուցիչ ուզած են մեզմէ, նամանաւանդ Ազգ. Միութեան անունը կեղծելով, կնիք եւ թուղթ պատրաստել տուած են. եւ այդ թուղթ ու կնիքով հրաւիրած են. ուստի այսպիսի ապօրէն Ազգային Միութեան չի պատասխանել որոշուեցաւ, եւ խնդիրը յետաձգուեցաւ Ընդհ. Անդամական Ժողովոյ[126]։

Նոյեմբեր 1917ին Միութեան կազմութեան մասին ՀԲԸՄի մասնաճիւղին ԱՄՆ գրած նամակին պատասխանը, թղթատարական սխալի մը հետեւանքով, ութը ամիս ետք հասած էր։ Ըստ 17 Յուլիս 1918ի ատենագրութեան, «նամակին մէջ կը յանձնարարէին որ Ազգային Միութեան կազմութեան համար պէտք եղած ջանք չի խնայուի»[127]։ *Լսելէ ետք Պարգեւեանի զեկոյցը, 21 Յուլիսի ընդհանուր ժողովը որոշեց, որ* «Մասնաժողովը երկրորդ անգամ ջանք ընէ իրական Ազգ. Միութիւն մը կազմելու Ազգ. Միութեան կանոնագրին համաձայն միայն կազմակերպութիւնները հրաւիրելու պայմանաւ»[128]։

Ակդ օրերուն վերաբերող, բայց ուշացումով տպուած թղթակցութիւն մը բաւական իրատես գոյներով կը ներկայացնէ վիճակը.-

«(...) Մատի վրայ համրուող մի քանի կուսակցականներու պայքարը եւ անհա[տա]կան կիրքերու դատապարտելի ընթացքը՝ առժամապէս վիժեցուցին Ազգ. Միութեան մը այնպիսի կազմը որ կարելի ըլլար միացնել բոլոր հոսանքներու ընդունակութիւնն ու ներկայութիւնը: Այսու հանդերձ Մասնաճիւղիս անդամական որոշումն է իրականացնել Ազգ. Միութեան կազմութիւնը ի տես դրամական կարօտութեան անյետաձգելի պարագային, եւ աւելի միասնաբար գործելու անհրաժեշտ պահանջը: Անկեղծ փափաքնիս է, եւ բոլոր ջանքերնիս կը կեդրոնանան Հայ Ազգ. Միութեան Մասնաճիւղի մը կազմութիւնը ի հանդէս բերել որը ամէն հոսանքներու վստահութեան արժանանայ»[129]:

Անգործութեան մատնուած Միութիւնը 1918 Յուլիսին Իսրայէլ Արսլանին դիմած էր, որպէսզի Յուլիս 14ի տօնին համայնքի անունով Ֆրանսայի դեսպանատունը ճառ մը կարդար Դաշնակիցներու տողանցքէն ետք[130]*: Իսրայէլ Արսլան (1879-1952), ասպարէզով ճարտարապետ, Փարիզի համալսարանէն վկայեալ, 1909ին ժամանած էր Պուէնոս Այրէս եւ մինչեւ այն ատեն կապ չէր պահած համայնքին հետ, հակառակ որ մինչեւ Փարիզ մեկնիլը ուսուցչական ու տեսչական աշխոյժ գործունէութիւն ունեցած էր Փոքր Ասիոյ հայկական վարժարաններու մէջ: 1918էն մինչեւ իր մահը ան համայնքի ղեկավար դէմքերէն մէկը պիտի դառնար:*

Տողանցքը մօտ 100,000 հոգի համախմբեց, ընդգրկելով արժանթինեան եւ ուրիշ եօթ ազգութիւններէ (ֆրանսական, իտալական, սպանական, չեխոսլովաքեան, լեհական, յունական եւ հայկական) 83 միութիւններ: Հայերը մեծ թափօր մը կազմած էին, քաղաքի գլխաւոր փողոցներէն չրջելով հայկական դրօշակի (նչուած չէ ի՞նչ դրօշակ ըլլալը) ուղեկցութեամբ: Անգլիական Երկաթուղիի Ընկերութեան պարտէզին առջեւ, Մելքոն Քէպապեան յաւուր պատշաճի ճառ մը խօսեցաւ: Այնուհետեւ չքերթը կանգ առաւ Մորհրդարանի չէնքին, քաղաքապետարանին, պետական եւ ֆրանսական հիւպատոսարաններուն առջեւ, ուր բազմաթիւ ճառեր խօսուեցան, իսկ ֆրանսացի պաշտօնատարներէն մէկը հայանպաստ ճառ մը կարդաց[131]*: Չարմանալիօրէն, Արսլանի ճառին մասին որեւէ յաւելեալ տեղեկութիւն չկայ:*

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1917ին Ֆրանսական կառավարութիւնը ձեռնարկած էր կամաւորական չարժումի կազմակերպումին: 10 Յունուարին Արտաքին Գործոց Նախարարութենէն Պատերազմի Նախարար Լիոթէյի յղուած նամակ մը կը յայտնէր, թէ «մինչեւ հիմա Ուաշինկթընի, Ռիո տէ Ժանէյրոյի,

Մոնթէվիտէոյի, Պուենոս Այրէսի, Քարաքասի եւ Փեթրոկրատի մեր դեսպանները, իմ կողմէս Դեկտեմբերի կէսերուն տեղեկացած ըլլալով "Արեւելեան Լեգէոն"ի ստեղծումին մասին, դեռ չեն կարողացած ինծի տեղեկութիւններ տալ իրենց բնակած երկիրներու հայերուն եւ սուրհացիներուն զինուորագրումի հարցին շուրջ»[132]: *Այդ տարի ալ մեկնումներ տեղի ունեցան. Արծրունի յիշած է 1917ին Մոնթէվիտէոյէն եօթը հոգի, որոնք միացած են Պուենոս Այրէսէն գացող խումբին*[133]: 1918ին *մեկնումները չարունակուեցան. Մայիսին 15 հոգի Ֆրանսա կը ժամանէին*[134], *իսկ 6 Յունիսին ուրիշ խումբ մը (25 հոգի) ճամբայ կ'ելլէր*[135]:

Յուգահեռաբար, 25 Յուլիս 1918ին Պօղոս Նուպար Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Ասիոյ բաժնի փոխտնօրէն Ժան Կուին կը գրէր, թէ ստացած էր Պատերազմի Նախարարի նամակին պատճէնը «Արժանթինի մէջ հայկական զինուորագրումը կազմակերպելու պատեհութեան մասին», *եւ թէ այդ օրն իսկ պիտի գրէր* «Պուենոս Այրէս, Հ. Պաղտասարեանին [Պարասաքեան]՝ մեր համայնքին կրօնական պետը այս քաղաքին մէջ, ինչպէս եւ միւս անձնաւորութիւններուն, որոնց անունները տուած է նախարարին գրութիւնը»[136]: *Արտաքին Գործոց Նախարար Ստեֆէն Փիշոն Արժանթինի մօտ դեսպան Կոսէնին կը հաղորդէր, թէ Պօղոս Նուպար արդէն գրած էր հովիւին, ինչպէս եւ* «տեղւոյդ երեւելի հայ առեւտրականներ Հմայեակ Յակոբեանին, Մեծատուր Մեծատուրեանին եւ Չէյթունեանին, զինուորագրումի հայկական կոմիտէի մը ստեղծումը յանձնարարելու համար»[137]: *Արդէն կազմուած էր կամաւորական Վարչութիւն մը եւ Յուլիս 10ին ուրիշ խումբ մը մեկնած, որու չարքին օգաչու Միհրան Խայեանը, որ 1919ին կարսի մօտ օդային արկածով պիտի զոհուէր*[138]:

Համայնքի ներքին երկպառակութիւններուն տեղեակ, Պօղոս Նուպար Կոսէնի միջամտութեան դիմած էր: Այդ նպատակով համայնքի դեկավար տարրերու ցանկ մը հայթայթած էր, որոնք դեսպանատուն կանչուեցան: Սակայն, Յ. Թահմաճեանի դիմումին վրայ, Արսլան տեսակցեցաւ Կոսէնի հետ ու խոստացաւ հարցին լուծումը[139]: *Ժողովի հրաւէրը յետաձգելէ ետք (4 Օգոստոս) եկեղեցական վարչութիւններու խնդիրը կարգադրելու համար, ՀԲԸՄը իրազեկ դարձաւ Արսլանի եւ Երուանդ Խաչիկեանի ձեռնարկումին՝ Ազգային Միութիւնը կազմելու, եւ որոշեց չխոչընդոտել*[140]: 14 *Օգոստոսին Արսլան տեղեկացուց, որ եկեղեցական վարչութիւնները Խաչիկեանը ընդունած էին իրրեւ ներկայացուցիչ եւ որ չուտով բոլոր հաստուածները Միութիւնը կազմելու պիտի հրաւիրուէին*[141]: *ՀԲԸՄի վարչութիւնը որոշեց, որ* «եթէ Ազգ. Միութեան կազմին մէջ ոեւէ կազմակերպութիւն պակաս ըլլայ, կրկին առաջուան պէս

Բարեգործականը չէզոք պիտի մնա[յ] ընկերութեան մէջ անհամաձայնութեանց ու կռիւներու տեղի չտալու համար, եւ մինչեւ որ ամէնքն ալ ներկայ չի գտնուին, մեր ներկայացուցիչը ներկայ չի պիտ (sic) գտնուի»[142]։

Փորձը յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ 1 Սեպտեմբերին բոլոր հատուածները նորէն անդամակցեցան Միութեան, բացառելով «Հաճընի» Ընկերութիւնը, որու ներկայացուցիչ Հ. Քէչէճեանը ստիպուած էր հրաժարիլ[143]*, քանի որ Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան կանոնագիրը միայն նկատի ունէր երեք յարանուանութիւնները, կուսակցութիւնները եւ ՀԲԸՄը*[144]*։ Միութեան գլուխը առեղապետ եւ գանձապահ ընտրեց Խաչիկեանը, իսկ առեղադպիր՝ Մ. Էպէեանը (աւետարանական), որ նոյն պաշտօնը վարած էր նախապէս։ Նոր միութեան անունն էր* Unión Nacional Armenia։

Հայ Դատի հետապնդումին համար Փրովիդանսի Մարմին մը կազմուեցաւ, ուր կեդրոնացած էր գործունէութիւնը եւ որուն անդամներն էին Արսլան, Թահթաճեան, Հայկ Մոսկոֆեան, Ճեմիլ Տիգտանեան եւ Պօղոս Յովակիմ։ Ապրիլ 1919էն իր նիստերը գումարելով Միութեան դիւանին հետ, վերջինս յաջոնի դարձաւ «Խառն Ժողով» անունով[145]։

Նոյեմբեր 4ին Պօղոս Նուպարին ֆրանսերէն նամակով մը կը հաղորդուէր Հայ Ազգային Միութեան կազմութիւնը Արժանթինի մէջ։ Ազգային Պատուիրակութիւնը, իր կարգին, հայերէն չնորհաւորական նամակով արձագանգեց 15 Փետրուար 1919ին[146]։

Կոսէնի միջամտութեամբ, Միութիւնը կառավարութենէն ճանչցուեցաւ, լիազօրուելով ֆրանսական հիւպատոսարանի վաւերացումով ինքնութեան թուղթեր, անցագիրներ ու այլ փաստաթուղթեր չնորհելու[147]։ *Կեդրոնը Խաչիկեանի գրասենեակին մէջ հաստատուած էր, որ նաեւ կը հոգար անոր ծախսերը*[148]։

ՀԱՑ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ

30 Հոկտեմբեր 1918ին կնքուած Մուդրոսի զինադադարը Արեւմտեան Հայաստանի մասին խօսք չէր ըներ։ Միութեան անունով, Արսլան յայտարարութիւն մը յղեց դաշնակից ներկայացուցիչներուն, զայն հրատարակել տալով սպաներէն, անգլերէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն թերթերու մէջ[149]։

Հանրային յարաբերութիւններուն կողքին, Միութիւնը կազմակերպեց հանրաժողովներ եւ մամուլի հրատարակութիւններ։ Նաեւ ձեռնարկեց կամաւորական չարժումի ձեւաւորումին։ Մեկնողները կը ստա-

նային անոր վկայագիրը, Ֆրանսական Հիւպատոսարանին մէջ բժշկական քննութենէ ետք[150]: *Երեք խումբեր մեկնեցան (Դեկտեմբեր 1918, Փետրուար եւ Ապրիլ 1919), ընդամէնը 120 հոգի· առաջինը գլխաւորած էր Արսլանի եղբայրը՝ բժ· Արշակ Արսլանեանը*[151]: *Ըստ Արծրունիի, ընդհանուր թիւը 150 եղած է*[152]:

Բայց Ֆրանսական գործակցութիւնը խզուեցաւ·-

«Օր մը, ֆրանս[ական] դեսպանը գիս կանչելով մասնաւոր կերպով յանձնարարեց որ գաղութիս բոլոր անդամները իրենց քուէն Պօղոս Նուպարին տան, երբ կարգը գայ Հայաստանի նախագահի ընտրութեան: Ասիկա կ՛երեւար թէ Փարիզէն ստացած մէկ հրահանգին հետեւանքն էր:

(...) Սակայն, պատահեցաւ որ պարագաները բոլորովին տարբեր արդիւնք ցոյց տուին, երբ Ազգերու Լիկայի կողմանէ եղած առաջարկի մը ընդառաջ երթալով, հայերը նախընտրեցին Հիւս. Ամերիկայի Խնամատարութեան ենթարկուիլ:

Ասիկա անակնկալ հարուած մը եղաւ ֆրանսական քաղաքականութեան եւ անմիջապէս ազդեցութիւնը զգացինք հոս մենք եւս: Երբ օր մը ֆրանսական դեսպանին դիմելով մեր պատրաստելիք միքինկի եւ հանգանակութեան մասին իր վերջնական խորհուրդը հարցուցի, տեսայ որ պարագաները բոլորովին փոխուած էին, քանի որ դեսպանը շատ պաղ կերպով ինծ ըսաւ որ "այսուհետեւ պէտք է դիմէք Հիւս. Ամերիկայի դեսպանատուն, քանի որ անիկա պիտի զբաղուի հայերուն վերաբերեալ խնդիրներով"»[153]:

Դեկտեմբեր 1918ին Հայ Դատի հանգանակութեան ծրագրումը սկսաւ: Այդ շրջանին, թղթակից մը կը վկայէր·- «Հայ գաղթականութեան նիւթական ոչ բարւոք վիճակը, 1916-էն ի վեր գրեթէ անկայուն (sic) արտագաղթի եւ կամաւորական շարժման պատճառով, մանաւանդ լուրջ հանգանակութեան անպատեհ ժամանակը այն կասկածը կուտային թէ՝ չէ կարելի երաշխաւորել բացառիկ արդիւնք մը, եւ կը խորհիմ թէ նոյն պատճառները առնուելով է որ որոշուած է ընդարձակել ընդհ. հանգանակութիւնը օտարազգի շրջանակներու մէջ՝ արդէն ձեռք ձգած ըլլալով համաձայնական եւ ընկերակից կառավարութեանց տեղւոյս դեսպաններու բարոյական աջակցութիւնը»[154]: *Յունիս 1919ին եւ Մարտ 1920ին 20·000ական ֆրանք ուղարկուեցան Ազգային Պատուիրակութեան: Ինչպէս ըսինք վերը, 28 Մայիս 1919ին անկախութեան Ա· տարեդարձը միասնաբար նչուեցաւ*[155]:

ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

Միութիւնը ներկայացած էր որպէս ԱՄՆի Հայ Ազգային Միութեան մասնաճիւղ, գալն հզօրացնելու համար ամերիկեան հանրային կարծիքին առջեւ։ 1918ին ամերիկահայ հնչակեաններուն յարուցանած հարցերը յաջորդ տարուան սկիզբը յանգեցան անոնց հեռացումին։ 1918ի կէսին խնդիրներ ակսան Միութեան եւ ՀՅԴի միջեւ։ Ազգային Պատուիրակութեան ընտրութիւններուն վերջինիս ջախջախիչ յաղթանակէն ետք (1919), ոչ-դաշնակցական հատուածը փորձեց խեղաթիւրել արդիւնքները։ Երբ Միութեան վարչութիւնը ժողովրդային քուէով ընտրելու դաշնակցական առաջարկը մերժուեցաւ, կուսակցութիւնը քաշուեցաւ անկէ[156]։

1919էն Պուենոս Այրէսի ՀՅԴ կոմիտէն Հիւս. Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին ենթակայ էր[157], *հետեւաբար 10 Մարտ 1920ին կը հաղորդէր Միութենէն իր հրաժարումը, պատճառաբանելով ԱՄՆի հետ կապը*[158]։

Ազգային Միութիւնը եւ կուսակցութիւնները մրցակից դարձած էին, արձագանգելով ԱՄՆին ու Եւրոպային, ուր Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը երբեմն գիրար խաչաձեւող օրակարգ ունէին։ Ինչպէս կը գրէր Թղթակից մը, «անձկանօք կը սպասենք ամերիկահայ թերթերու հասնելուն, որոնք կը կերտեն գաղութիս համերաշխական ոգին եւ կամ կը ցանեն հակառակութեան սերմեր։ Չունինք գաղթականութիւնը ղեկավարող ու առաջնորդող մտաւորականութիւն մը, այլ ամէն մէկ հոսանք (կուսակցութիւն) կը հետեւի միեւնոյն ընթացքին ինչ որ կը թելադրէ իրենց իր կուսակցութեան ամերիկահայ օրգանը»[159]։

Փետրուար 1920ին կազմուած Միջ-կուսակցական Մարմինը, երկու դաշնակցական (առենապետ Յ. Թահմիսեան եւ Մ. Մուրադեան) եւ մէկ հնչակեան ներկայացուցիչով (Մեսրոպ Շխրրտմեան), Ազգային Միութեան գուգահեռ գրաղեցաւ Հայաստանի օգնութեան գործով[160]։ *Ըստ ՀՅԴ կոմիտէի 25 Ապրիլի նիստին, հնչակեանները առաջարկած էին միասնաբար տօնել անկախութեան Բ. տարեդարձը*[161]։ *Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Էթիէն Պրազիլ Մայիսին կը գրէր Մարմինին, թէ՝* «ձեր 23 [Ապրիլ] թուակիր նամակը ինձ շատ ուրախութիւն պատճառեց, տեսնելով ամենայն գոհունակութեամբ, որ միացած են երկու գօրաւոր կուսակցութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն ճշմարիտ ուժը մեր ազգին։ (...) Չափազանց գովելի է ձեր ձեռնարկը՝ Մայիս 28-ի հանդէսը յղանալնուդ մասին»[162]։

Մարմինին հրապարակած շրջաբերականները փոթորիկ ստեղծեցին։ Ըստ ՀԲԸՄի տոմարին, անոնց «պարունակութիւնը ճշմարիտ հայու ոգ-

ույն բոլորովին հակառակ եւ իրենցմէ զատ միւս կուսակցութիւն ու կազմակերպութիւնները դաւաճան եւ յետադիմական մակդիրներով որակած ըլլալուն. իբր թէ միայն հանրապետութիւնը իրենց սեփականութիւնն է եւ միայն ու միայն հնչակեան եւ դաշնակցականները պիտի տօնեն ըսելով գրած են»[163]: *Վարչութիւնը, որպէս հետեւանք, Միութեան դիմեց հանդէս մը կազմակերպելու համար*[164]: *Անկախութեան Բ. տարեդարձը տօնուեցաւ զոյգ անջատ ձեռնարկներով, որոնք տեղի ունեցան նոյն օրը՝ 28 Մայիսին*[165]: *30 Մայիսին մերձակայ Քիլմէս քաղաքի Ազգային Միութիւնը ձեռնարկ մը սարքեց հայերէն ու սպաներէն ճառերով, իսկ երեկոյեան՝ ճաշկերոյթ մը «Ձենովա» պանդոկին մէջ*[166]:

12 Մայիսին Ազգային Միութիւնը նախագահ Իփոլիթօ Իրիկոժէնին յղեց շնորհակալական նամակ մը՝ Արժանթինի կողմէ Հայաստանի անկախութեան իրաւական ճանաչումին առիթով, որ տեղի ունեցած էր Մայիս 1ին (պաշտօնապէս արձանագրուած թուականը՝ 3 Մայիս)[167]:

Այդ օրերուն, էթիէն Պրագիլ գրած էր Միջ-Կուսակցական Մարմնին, թէ՝ «շատ լաւ պիտի ըլլար եթէ քանի մը անձերէ բաղկացած յանձնախումբով մը այցելէիք նախագահ Իրիկոժէնին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու. նոյնպէս դիմելով բոլոր կարեւոր թերթերու խմբագրատուները. խնդրելով որ Ձեր թարգմանը ըլլայ՝ Արժանթինի ժողովուրդին մէջ. Ձեր շնորհակալութիւնը յայտնելով»[168]: *Այցելութիւնը տեղի չունեցաւ:*

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԱՅՓԱՅՈՒՄԸ

29 Յունիսին միջկուսակցական հանգանակութիւն մը սկսած էր կիլիկիոյ ի նպաստ[169]: *16 Յուլիսին Հայաստանի Բանակին Օգնող Յանձնախումբը ստեղծուեցաւ (ատենապետ՝ Ս. Շխրտրմեան, ատենադպիր՝ Բ. Էօրէճեան, գանձապահ՝ Միսաք Փէնիկեան, երկուքն ալ ՀՅԴ-էն)*[170]: *Պոստոնի Հայրենիք օրաթերթը խմբագրականով մը կոչ կ'ընէր յամեցող չրջաններուն.-* «Հարաւային Ամերիկայի մեր հայրենակիցները մասնաւորապէս՝ մոռնալու չեն որ այս կոչը իրենց ալ կը վերաբերի եւ ջանալու են կարելի եղածին չափ շուտ փութացնել իրենց նուէրները»[171]: *Յանձնախումբը նոր հանրաժողով մը կազմակերպեց Պուսթամանթէ 563ի սրահին մէջ եւ հաւաքած 7000 փեսոն (23160 ֆրանք) ուղարկեց Աւետիս Ահարոնեանին*[172]:

4 Յուլիսին ժողով մը վճռեց Միութիւնը «Հայ Ազգային Միութիւն Արժանթինի» դարձնել եւ սեփական ծրագիր-կանոնագրով օժտել: Երկու յարանուանութիւնները, երեք կուսակցութիւնները[173] *եւ ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կազմեցին 14 Յուլիսի ընդհանուր ժողովին դիւանը*[174]: *Ժո-*

դովը նոր ծրագիր վաւերացուց եւ որոշեց վարչութիւն ներառնել երկու չէզոք անձեր։

5 *Օգոստոսին է. Պրագիլ հակամարտ կողմերուն գործակցութեան իր յորդորը յղեց, խնդրելով, որ* «իւրաքանչիւր հոսանքէն երկուական անդամներ ընտրելով յանձնախումբ մը կազմէ մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն՝ ազգային ներքին եւ արտաքին գործերը վարելու համար։ Նման նամակ մը Հայկական [Ազգային] Միութեան ալ գրուած է (*ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.*)»[175]։ *Իսկ 8 Օգոստոսին, ան կը պնդէր, թէ* «ներկայիս կարելի չէ հիւպատոսի մը ընտրութիւնը Արժանթինի մէջ՝ նկատի ունենալով կազմակերպութիւններու անջատ գործունէութիւնը։ Կը խնդրեմ, որ ձեր մէջէն երկու կարող անձեր ընտրէք. Հայկ. Միութիւնն ալ երկու անձ կ՚ընտրէ. ետեւ չէզոք մէկ անհատ մը, որով կ՚ըլլան հինգ հոգիի. յանձնախումբ մը, որը պիտի կառավարէ հայկական շահերը։ Յիշեալ յանձնախումբը կ՚ընտրէ մէկը իբր նախագահ։ Այս կերպով ես պարտաւոր չեմ ըլլար երկուական զեկոյցներ ղրկել ձեր գաղութին»[176]։

12 *Սեպտեմբերին ՀՅԴ կոմիտէն որոշեց* «(...) առաջարկել, որ ժողովուրդի քուէներով ընտրուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար եւ Դաշնակցական։ Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ գաղութի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը։ Ասոր գալէն ետք, կուսակցութիւնները յետս կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն գաղութի ներքին գործերը»[177]։

Ամէն ինչ ապարդիւն պիտի ըլլար։ 17 Հոկտեմբերին խառն ժողովի մը կարգացուելէ ետք Միութեան գործունէութեան տեղեկագիրը, յայտարարուեցաւ թէ ՀՅԴ եւ ՄԴՀԿ որոշած էին չանդամակցիլ[178]։ *Կուսակցութիւնները, դժգոհ՝ անկուսակցական գերակշիռէն, կը նախընտրէին անջատ գործել։*

1921*ին Ագգ. Միութիւնը դեռ կը ստնէր անկախութեան Գ. տարեդարձը, ինչպէս կը վկայէ ՀԲՄՄի վարչութեան անոր գրած նամակը.-* «Մայր Հայրենիքի վերջին դէպքերու պատճառաւ ժողովուրդի մէջ յառաջացած բարոյալքումը եւ յուսահատութիւնը փարատելու եւ ապագայ յոյսերով զայն բաջալերելու համար, վարչութիւնս հանդէսի մը սարքուիլը անհրաժեշտ տեսնելով որոշեց դիմել Պատ. Ժողովոյդ ինչպէս անցեալ տարի այս տարի եւս նախաձեռնարկ ըլլայ Հ. Հանրապետութեան երրորդ տարեդարձը տօնելու համար հանդէսի մը պատրաստութեան»[179]։

Միութիւնը այնուհետեւ անուանական կեանք ունեցաւ, առենապետով (Երուանդ Խաչիկեան) եւ առենադպիրով (Իսրայէլ Արսլան), վաստաթղթերու հայթայթումը եւ վաւերացումը դիւրացնելու համար[180]: *Ապա էսով կը փակուէր 1910ականներու կազմակերպական շրջանը:*

Մայիս 1923ին ՀԲԸՄը եւ ՄԴՀկն Ազգային Միութիւնը վերջնական լուծարքի ենթարկելու եւ 1922ին կազմուած ու համազաղութային հանգամանք ունեցող Գաղութային Կեդրոնի կողմէ անոր գործերը ստանձնելու պահանջը դրին[181]: *3 Յունիսին ՀՅԴ կոմիտէն կ'արձանագրէր, թէ «(...) երկու անձեր՝ Երուանդ Խաչիկեան եւ Արծրունի (Իսրայէլ Արսլանեան-Արսլան) ուզածնին պէս կը վարեն գործերը: Ուրեմն պահանջել, որ միւս անդամները հրաւիրելով ամբողջացնեն կազմը եւ հաշուետուութիւն ներկայացնեն»*[182]: *Ի վերջոյ, Ազգային Միութիւնը վերակազմուեցաւ, բայց Կեդրոնի ներկայացուցիչները հրաժարեցան, ինչ որ նոր անելի մը առաջնորդեց*[183]: *Նոր խառն ժողովի մը, ՀՅԴի բացակայութեամբ, «որոշուեցաւ նորընտիր Մարմինը անուանել "Հաշուառու Մարմին" փոխանակ "Ազգ. Միութիւն"ի եւ անոնց գործը պիտի ըլլայ հին Ազգ. Միութեան հաշիւները առնելով Խառն Ժողովին ներկայացնել: Այն ժամանակ պիտի դադրի այդ մարմնոյն պաշտօնը եւ ապագայի մասին նոր որոշում պիտի տրուի»*[184]:

Այդ որոշումէն ետք, այլեւս տեղեկութիւններ չկան: Ըստ մամուլի լրատուութեան մը, Դեկտեմբեր 1923ին Միութեան նոր ժողով կայացած եւ որպէս առենապետ յիշուած է նորեկ գաղթական մը՝ դաշնակցական Սոկրատ Թէրզեանը[185]: *Յամենայնդէպս, Միութիւնը երբեք չվերակենդանացաւ: Խաչիկեան պատուակալ առենապետի կոչումը պահեց մինչեւ իր մահը՝ 1933*[186]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Carlos Zubillaga, *La Utopia Cosmopolita. Tres Perspectivas Históricas De La inmigracion Masiva En El Uruguay* [*Աշխարհաքաղաքացիական Ցնորքը. Երեք Պատմական Ուրուագիծեր Ուրուկուայի Զանգուածային Գաղթականութեան Մասին*]. *Մոնթէվիդէօ*, 1999, էջ 25:

[2] Juan Alsina, *La Inmigración Europea En La República Argentina* [*Եւրոպական Գաղթականութիւնը Արժանթինի Հանրապետութեան Մէջ*]. *Պուենոս Այրէս*, 1898, էջ 96:

[3] Raúl Puigbó, *La Identidad Nacional Argentina Y La Identidad Latinoamericana* [*Արժանթինեան Ազգային Ինքնութիւնը եւ Լատինամերիկեան Ինքնութիւնը*]. *Պուենոս Այրէս*, 1998, էջ 87:

[4] *Միհրան Էքմէքճեան, «Հայ Գաղթականներն Հարաւային Ամերիկայի Մէջ», Բիւզանդիոն, 11/24 Յուլիս* 1911, էջ 1:

[5] Dardo Cúneo, "Memoria Sobre Inmigración" [*Զեկոյց Գաղթականութեան Մասին*], տե՛ս Dardo Cúneo, Julio Mafud, Amalia Sánchez Sívori y Lázaro Schellman, *Inmigración y Nacionalidad* [*Գաղթականութիւն եւ Ազգութիւն*], *Պուենոս Այրէս*, 1967, էջ 51, 54։

[6] Puigbó, էջ 100։

[7] Nélida Boulgourdjian-Toufeksian, *Los Armenios En Buenos Aires. La Reconstrucción De La Identidad (1900-1950)* [*Հայերը Պուենոս Այրէսի Մէջ. Ինքնութեան Վերակառուցումը (1900-1950)*], *Պուենոս Այրէս*, 1997, էջ 85։

[8] Estela Val Verde, "Integration and Identity in Argentina: The Lebanese of Tucuman", in Albert Hourani and Nadim Shehadi (eds.), *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*, *Լոնտոն*, 1992, էջ 314; Graciela Swiderskiy Jorge Luis Farjat, *La Inmigración* [*Ներգաղթը*], *Պուենոս Այրէս*, 1999, էջ 103-104։

[9] *Մակրատ Ճ. Թէրզեան, Մրաքներ եւ Դէմքեր*, *հատոր Ա*, տպ. «*Արարատ*», *Պուենոս Այրէս*, 1961, էջ 11-13։

[10] *Ս. Ճ. Թ.* [*Մակրատ Ճ. Թէրզեան*], «*Տեսակցութիւն Մը Ս. Ֆերնանտոյի Ոստիկանապետ Խուսթօ Հեքթոր Պարչայինի* (sic) *Հետ*», *Արմենիա*, 18 *Ճունուար* 1956, էջ 3։

[11] Narciso Binayan Carmona, *Entre El Pasado Y El Futuro: Los Armenios En La Argentina* [*Անցեալին եւ Ապագային Միջեւ. Հայերը Արժանթինի Մէջ*], *Պուենոս Այրէս*, 1996, էջ 68-70։

[12] Narciso Binayan, *La Colectividad Armenia En La Argentina* [*Հայ Գաղութը Արժանթինի Մէջ*], *Պուենոս Այրէս*, 1974, էջ 22; *համմա.՝* Binayan Carmona, էջ 75, *որ «Խուբինեան» կարդացած է Բարսեղ Էօրէճեանի պահած ցանկին մէջ. Ճշդած ենք լաւ Սահակ Պաղճեանի (Ճ. Պ. Պօղոսեան, Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը եւ Շրջակայ Գօզան-Տաղի Հայ Գիւղերը, Լոս Անճելըս , 1942, էջ 794)։ Էօրէճեան միայն Մուրատ Խուբինեանը յիշած է իր յուշերուն մէջ (Նոր Հաճընի Պատմագիրք 1921-1973, խմբ. Հրատ. Հաճընոյ Հայրենակցական Ընդհանուր Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 30)։*

[13] *Պատմութիւն Անթիպի Հայոց, գլխաւոր խմբագիր Երուանդ Պապայեան, Գ. հատոր, հրատարակութիւն Հայ Ազնթապցիներու Մշակ. Միութեան, Լոս Անճելըս, 1994, էջ 436։*

[14] Narciso Binayan, էջ 22 (*համմա.՝* Narciso Binayan Carmona, էջ 75)։ *Սեպտեմբերի ժամանումը նաեւ թուագրուած է Հոկտեմբեր (Ագակիր, «Մահ Ալբի Տիկին Մահտեսի Ա. Հապէշեանի», Արմենիա, 16 Հոկտեմբեր, 1947, էջ 3) ու Դեկտեմբեր (Պատմութիւն Անթիպի Հայոց, աշխատասիրեց եւ խմբագրեց՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, հատոր Բ., հրատարակութիւն Ամերիկաբնակ Անթապցիներու Միութեան Միացեալ Նահանգներ, Լոս Անճելըս, 1953, էջ 567)։*

[15] Jules Huret, *En Argentine. De Buenos Aires Au Grand Chaco*, *Փարիզ*, 1911, էջ 51։

[16] *Աշոտ Արծրունի, Տարեցոյց Հայ. Ամերիկահայոց, Պուենոս Այրէս*, 1943, էջ 12, *որ գրած է 1909։ Սակայն, 1910ին է, որ 100 հոգի ժամանած է* (Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85)։

[17] Juan Alsina, *La Inmigración En El Primer Siglo De La Independencia* [*Գաղթականութիւնը Անկախութեան Առաջին Դարուն*], *Պուենոս Այրէս*, 1910, էջ 209։

[18] Robert Mirak, *Torn Between Two Lands. Armenians In America 1890 to World War I*, *Պոստոն*, 1983, էջ 63-67։

[19] Ignacio Klich, "*Criollos* and Arabic Speakers in Argentina: An Uneasy Pas de Deux, 1888-1914", *տե՛ս՝* Hourani and Shehadi, *The Lebanese in the World*, էջ 271; *Գալիանէ Յակոբեան, «Հայերի Գաղթը ԱՄՆ», Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, թիւ* 12 (528), *Դեկտեմբեր*, 1986, *էջ* 43։

[20] *Կ. Պապո [Պապոյեան], «Հայը Պուենոս Այրէսի Մէջ», Ազատամարտ*, 16/29 *Մայիս* 1912, *էջ* 1։

[21] Víctor Mirelman, *Jewish Buenos Aires, 1890-1930. In Search Of An Identity*, *Տիթրոյիթ*, 1990, *էջ* 37։

[22] *Յ. Երէցեան, «Հին Յուշատետրէս», Հայրենիք, Պուէնոս* 1937, *էջ* 93։

[23] *Յ. Պարգեւ [Պարգեւեան], «Հայ Կեդրոնը եւ Գաղութը», Հայ Կեդրոն, Նոյեմբեր* 1933, *էջ* 8; Binayan, *էջ* 18; *Հմմտ՝* Binayan Carmona, *էջ* 75։ *Սրճարանին մասին, տե՛ս՝* Héctor I. Cohen Isjaqui, "El Café De La Calle 25 De Mayo", *Todo Es Historia*, noviembre de 1992, *էջ* 97։

[24] Mirelman, *էջ* 36։

[25] Huret, *էջ* 92։

[26] James Scobie, *Buenos Aires. Plaza to Suburb, 1870-1910*, *Նիւ Եորք*, 1975, *էջ* 268։

[27] *Հետեւելով Արծրունիի* (*էջ* 12), *անուններ գրած էինք «Հայ Գաղութային եւ Բարեգործական Լսարանական Միութիւն»* (Vartan Matiossian, "La Iglesia Armenia En Buenos Aires (1912-1938): Bosquejo Histórico-Organizacional", *տե՛ս՝* Vartan Matiossian (ed.), *Los Armenios En América Del Sur. Primeras Jornadas De Estudio* [*Հայերը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ. Առաջին Գիտաժողով*], *Պուենոս Այրէս*, 1991, *էջ* 85. *Ճշդումը՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Հայց. Եկեղեցիին Մագումն ու Զարգացումը Պուենոս Այրէսի Մէջ* (1912-1938)», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Ը-Ը. տարի*, 1995-1996, *Լիբանան* 1997, *էջ* 89)։

[28] *Արձանագրութեան տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան*, 7 *Մայիս* 1911; *«Օրուան Լուրեր», Կոչնակ*, 30 *Դեկտեմբեր* 1911, *էջ* 1266; *Յոկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան, 1906-1931*, *Ա. Հատոր, Փարիզ*, 1935, *էջ* 406-407։

[29] Binayan, *էջ* 25; *Հմմտ՝* Binayan Carmona, *էջ* 78։

[30] *Այս մասին տե՛ս՝* Matiossian, "La Iglesia Armenia", *էջ* 84-86; *Նոյնի՝ «Հայց. Եկեղեցիին», էջ* 87-90։

[31] *«Օրուան Լուրեր», Կոչնակ, ԺԱ. տարի, թիւ* 29, 22 *Յուլիս* 1911, *էջ* 713։ *Նշուած է նաեւ* 1910 (Kim Hekimian, "Armenian Immigration To Argentina, 1909-1938", *Armenian Review*, Summer 1990, *էջ* 96)։

[32] *Պարգեւեան, էջ* 8; Binayan, *էջ* 23; *Հմմտ՝* Binayan Carmona, *էջ* 76։

[33] *Նորայր Ա. ՔՀԽ. Տէր Խորէնեան, «Կէս Դարու Պատմական Քաուչիկ Ակնարկ Մը Արժանիքին Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ Հաստատման եւ Զարգացման Վրայ», անտիպ ուսումնասիրութիւն, Պուենոս Այրէս*, 1960, *էջ* 2; *Հմմտ՝* Binayan, *էջ* 24; Binayan Carmona, *էջ* 76։

[34] *Հ. Բ. Ը. Մ. Նամակներու Տոմար, նամակ Յովհաննէս Արք. Արշարունիի*, 21 *Յունուար* 1912։ *Ըստ Պատրիարքարանի պատասխանին, քահանան «լոկ ապրուստի համար» մեկնած էր* (*Արձանագրութեան Տոմար*, 30 *Յունիս* 1912)։

[35] *Նոյն*, 15, 22 *եւ* 29 *Յունուար* 1912; *Հմմտ՝* Hekimian, *էջ* 97; *տե՛ս նաեւ՝ Արծրունի, էջ* 72-73։

[36] *Նամակներու Տոմար, Նամակ Եկեղեցասիրաց Ընկերութեան Արժէնթինի Հայոց, անթուակիր, հմմտ.՝ Արձանագրութեան Տոմար*, 12 *Փետրուար* 1912։

[37] Jorge Abecian, "Origen De La Iglesia Armenia" [*Հայ Եկեղեցւոյ Ծագումը*], *Արաքս, Հոկտեմբեր* 1962, *էջ* 39; *տե՛ս՝ Պապոյեան*, 1912, *էջ* 1։

[38] *Արձրունի, էջ* 14։ 1912-1918*ի չորս տեղնապետերէն Միքայէլ Հապէչեանը եւ Գրիգոր Սուկարեանը միայն ծանօթ են* (Abecian, *էջ* 40)։

[39] *Հայկ Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսի Գաղութի Նախապատմականը», Հայ Կեանք, Յունուար* 1933, *էջ* 3 (*«Պօսոյ Առաջնորդարանը»*)։ «40 տարի առաջ 50 հայ կար Արժանթինի մէջ», *Ազդակ*, 9 *Փետրուար* 1952, *էջ* 3։ *Ըստ Մոնթէվիտէոյի Հոգեւոր Հովիւ Ներսէս վրդ. Տօլապճեանի*, «(...) ասոնք Հիւս. Ամերիկայի առաջնորդէն ալոր ինքնութիւնը հաստատելէ վերջ պաշտօնի կը կանչեն (...)» (*Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւ* (*ՀՀ ՊՊԿԱ*), *Ֆ*. 409, *ց*. 1, *գ*. 3777, *Նամակ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին*, 11 *Հոկտեմբեր* 1933), *ինչ որ բոլորովին անհիմն է։ Զեւականօրէն Հիւսիսային Ամերիկայի Թեմին պատկանող Պուենոս Այրէսը միայն* 1914*ին կապ հաստատած է անոր հետ, ինչ որ նաեւ հետեւանք էր Թեմի քաոսային վիճակին՝* 1906-1913 *շրջանին*։

[40] *Մ. Կ., «Աստուր Զեդանեան», Արմէնիա*, 24 *Սեպտեմբեր* 1932, *էջ* 1։ *Ապրիլ* 30, 1912*ին ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրօն Հիւս. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին կը գրէր, թէ «Պուենոս Այրէս Հաւաքուած Կարգ Մը Ընկերներ Կազմած Են Կոմիտէ Մը» (Մէջբերումը տե՛ս՝ Գէորգ Տօնապետեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի Մէջ, Բ. Հատոր* (1910-1923), *Պոստոն*, 1995, *էջ* 120)։

[41] *Մէջբերումը տե՛ս՝ «Պ. Այրէսի Հայկական Գաղութը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», Արմէնիա*, 27 *Յունուար* 1970, *էջ* 1։

[42] *Ապրիլ-Դեկտեմբեր* 1912 *թուագրումը* (Carlos Hassassian, "Los Primeros Años Del Tashnagtsutiún En Sudamérica" [*Դաշնակցութեան Առաջին Տարիները Հարաւային Ամերիկայի Մէջ*], *Արմէնիա, բացառիկ, Նոյեմբեր* 1990, *էջ* 10) *անճիշդ է, քանի որ այս գործունէութիւնը նշուած է Դեկտեմբերի առաջին տեղեկագրութեան մէջ։ Իսկ ակումբին Լերմա* 561 *տեղադրումը* (Binayan, *էջ* 118, *հմմտ*. Binayan Carmona, *էջ* 236) *փաստական հիմք չունի*։

[43] *Ստեփան Եխրումեան, «Ինչպէս Հիմնուեցաւ Առաջին Հայ Թերթը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ», Շարժուձ*, 16 *Դեկտեմբեր* 1961, *էջ* 4; Binayan, *էջ* 121; *հմմտ*.՝ Binayan Carmona, *էջ* 237։ 1914 *թուագրումը* (*Արձրունի, էջ* 15) *անճիշդ է*։

[44] *Նոր Հաճըն Պատմագիրք, էջ* 29։

[45] *Արձանագրութեան Տոմար*, 31 *Օգոստոս* 1912։

[46] *Նոյն*, 26 *Հոկտեմբեր եւ* 2 *Դեկտեմբեր* 1912։ *Հմմտ*.՝ *Արձրունի, էջ* 73-74; Hekimian, *էջ* 9։

[47] *Արձանագրութեան Տոմար*, 16 *Նոյեմբեր* 1912։

[48] *Նոյն*, 28 *Դեկտեմբեր* 1912, 4 *եւ* 25 *Յունուար* 1913։

[49] *Ս. Թոփչեան, «Ընկ. Յարութիւն Թահմաճեանի Կեանքն ու Գործունէութիւնը», Արմէնիա*, 11 *Մայիս* 1934, *էջ* 2 (*անցագրի մը լուսանկարչական պատճէնը տե՛ս՝* Margaret Tellalian Kyrkostas, *Armenia: Memories From My Home, Աթոռիա*, 1998, *էջ* 51)։ *Այս փաստը յայտնի չէ եղած Պինայեանին, որ սակայն նշած է, որ այս գործունէութիւնը յաջողած էր մասամբ շնորհիւ համայնքի արժանթինցի փաստաբաններուն դիմումներուն* (Binayan, *էջ* 28)։

[50] «Օրուան Լուրեր», կոչնակ, ԺԱ. տարի, թիւ 29, Յուլիս 22-1911 էջ 713:
[51] Էքմէքճեան, էջ 1:
[52] Նամակներու Տոմար, նամակ Յովհաննէս Արք. Արշարունիին, 21 Յունուար 1912:
[53] Պապոյեան, էջ 1:
[54] 1914ին էվէրէկցիներու թիւը 35 էր: 1916-1917ին 11 հոգի որպէս կամաւոր մեկնեցան, իսկ 6-7՝ Հիւսիսային Ամերիկա: Մինչեւ 1923, 15-20 հոգի մացած էր (Աչքա Գրիգորեան եւ Սեդրակ Գարակէօզեան, Միւտտակարան Էվէրէկ-Ճէնէսէի, Փարիզ, 1963, էջ 692):
[55] Յարգանք Տաճառմեակին, Շիքակօ, 1919, էջ 34, 54-56: 1914ին Հարաւային Ամերիկայի մէջ 200 թոմարզացի կար (Թորոս Մատոսեան, Յուշամատեան Թոմարզացի, Պէյրութ, տպ. Կ. Տօնիկեան 1959, էջ 219):
[56] Չէլեպեան Պատմագիրք, Պուէնոս Այրէս, 1960, էջ 1132:
[57] Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի, էջ 567. Նոր Հաճրն Պատմագիրք, էջ 31:
[58] Պօղոսեան, էջ 795:
[59] Պապոյեան, էջ 1:
[60] Էքմէքճեան, էջ 1:
[61] Նոր Հաճրն Պատմագիրք, էջ 29, 31:
[62] Հմմտ.՝ Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 115:
[63] Նոր Հաճրն Պատմագիրք, էջ 33:
[64] Binayan, էջ 125:
[65] Հ. Գ. Մոսկոֆեան, «Պուէնոս Այրէսէն», կոչնակ, 11 Մարտ 1916, էջ 272:
[66] Hekimian, էջ 98:
[67] «Պ. Այրէսի Հայկական Գաղութը եւ Հ. Բ. Դաշնակցութիւնը», Արմենիա, 28 Յունուար 1970, էջ 1: Հմմտ՝. Թոփչեան, «Ընկ. Յարութիւն», էջ 2:
[68] Արժանագրութեան Տոմար, 21 Մարտ 1914 (ուղղագրութիւնը սրբագրած ենք բազմաթիւ սխալներուն հետեւանքով, որոնք գրեթէ անհասկնալի կը դարձնեն արժանագրութիւնը):
[69] Abecian, էջ 40:
[70] Արժանագրութեան Տոմար, 27 Մայիս 1915:
[71] Հայկ Մոսկոֆեան, «Նամակ Պօէնօս Այրէսէն», կոչնակ, 28 Օգոստոս 1915, էջ 742:
[72] "Por Las Victimas De Armenia. Reunión De Armenios" [Հայաստանի Զոհերուն Համար. Հայերու Հաւաք], La Nación, 3 de mayo de 1915, էջ 5; Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 743:
[73] Binayan, էջ 27; Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 88:
[74] Բերդապահ, «Ազգասէրը», Արմենիա, 21 Ապրիլ 1934, էջ 2; Մոսկոֆեան, «Նամակ», էջ 742:
[75] Մոսկոֆեան, «Պուէնոս», էջ 271:
[76] Ս. Թոփչեան, 26 Մայիս 1934, էջ 2, որ սխալմամբ թուագրած է 1916:
[77] Մոսկոֆեան, «Պուէնոս», էջ 271:
[78] Եպիփան-Սիրունի, «Լուրեր Հարաւային Ամերիկայէն», Հայրենիք, 22 Ապրիլ 1916, էջ 2:
[79] Արծրունի, էջ 14:
[80] Սարաֆեան, էջ 567-568:

[81] *Նոր Հաճըն Պատմագիրք*, էջ 34-39; *Հմմտ.*՝ Պօղոսեան, էջ 795-796, ուր լիչուած են տեղահանութեան ժամանակ Հալէպէն եւ Միացեալ Նահանգներէն Պունեոս Այրէսի հաճընցիներու ղրկուած նամակներ։ Որոշ քաղուածքներու համար, տե՛ս՝ Binayan, էջ 26-27; *Հմմտ.*՝ Binayan Carmona, էջ 88։ Այդ անտիպ նամակներուն բնագիրները, դժբախտաբար, որոնք կը պահուէին Պունեոս Այրէսի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան կողմէ, 1974էն ետք անյայտացած կը թուին ըլլալ։

[82] Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85; *Հմմտ.*՝ *Յովհաննէս Քհնյ. Ամիրենց, «Հարաւ. Ամերիկայի Հայ Գաղութը», Հնդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի*, Պոլիս 1932, էջ 280 (800 հոգի Ա. Աչխարհամարտէն առաջ)։

[83] Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85։

[84] *Էքմէքճեան*, էջ 1։

[85] *Պապոյեան*, էջ 1։

[86] *Պօղոսեան*, էջ 795; *Արծրունի*, էջ 14; Binayan, էջ 64; *Հմմտ.*՝ Binayan Carmona, էջ 203։

[87] *«Ազգային Լուրեր»*, *Կոչնակ*, 14 Ապրիլ 1914, էջ 166։

[88] *Մոսկոֆեան*, «Նամակ», էջ 742։

[89] *Մոսկոֆեան*, «Պունեոս», էջ 272։

[90] *Մոսկոֆեան*, «Պունեոս Այրէսի Գաղութին», էջ 6; *Պարգեւեան*, էջ 8։

[91] *Խոսրով Ներսէսեան*, «Հայերը Հարաւային Ամերիկայի Մէջ (ականատեսի պատմութիւններ)», *Ճակատամարտ*, 22 Յունիս 1922, էջ 2։

[92] M. Vartan Malcom, *The Armenians In America*, Պոստըն-Շիքակօ, 1919, էջ 67։

[93] *Արծրունի*, էջ 16։

[94] Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85։

[95] Binayan, էջ 32; *Հմմտ.*՝ Binayan Carmona, էջ 95։

[96] Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 85։

[97] *Թոփչեան*, 11 Մայիս 1934, էջ 2։

[98] *Այս գործակցութեան 1918 թուագրումը (Արծրունի, էջ 16) վիճելի է։ Կուսակցական տոմարէն հրապարակուած քաղուածքը անթուակիր է (Հմմտ.՝ «Պունեոս Այրէսի Հայ Գաղութը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», Արմենիա*, 30 Յունուար 1970, էջ 1)։ Պինալեան այս չարժումը վերագրած է Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան (Binayan Carmona, էջ 91)։

[99] *Թոփչեան*, 1 Յունիս 1934, էջ 1։

[100] *Արձանագրութեան Տոմար*, 28 Յունիս 1916։

[101] Binayan, էջ 29; *Հմմտ.*՝ Binayan Carmona, էջ 93։

[102] *Տէր Խորէնեան, Կէս Դարու*, էջ 3; *Հմմտ.*՝ Binayan, էջ 27-28։

[103] *Թոփչեան*, 26 Մայիս 1934, էջ 2։ Ա. Քէօչկէրեան հերքած է վերագրումները եւ փափաք յայտնած՝ «չէզոք մարմնի մը առջեւ» վկայելու («Նամակ Խմբագրութեան», *Արմենիա*, 24 Յունիս 1934, էջ 2), ինչ որ չէ եղած։

[104] *Արձանագրութեան Տոմար*, 28 Յունիս 1916։

[105] *Նոյն*, 16 Յուլիս 1916։

[106] *Նոյն*, 30 Յուլիս 1916։

[107] *Նոյն*, 17 Սեպտեմբեր 1916։

[108] *Թոփչեան*, 26 Մայիս 1934, էջ 1։

[109] *Արծրունի*, էջ 15; Պարգեւեան, էջ 8։ Քահանային 1916ին Արաբկիր վերադարձը եւ պաշտամունքի դադրեցումը (Զաւէն Ա. Քհնյ. Արզումանեան, *Ազգապատում*, Դ. հատոր, Բ. գիրք (1930-1955), Նիւ Եորք, 1997, էջ 144) անհիմն է։

[110] Թ. Ա. [Խորայէլ Արսլան], «Թէ Ի՞նչպէս Մնունդ Առաւ Հ[այաստանեայց] Ա[ռաքելական] Ե[կեղեցւոյ] Հոգաբարձութիւնը», *Հայ կեցրան, պաշտօնաթերթ Հայաստանեաց Առաքելեան Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան*, Թ. տարի, Փետրուար 1942, էջ 28; համմտ.՝ *Արժանագրութեան Տոմար*, 4 Օգոստոս 1918։ Ըստ Թոփչեանի, Քէօչկէրեանի ստեղծած նոր վարչութիւնը Տ. Պաղտասարը իր կողմը գրաւած էր (Թոփչեան, 1 Յունիս 1934, էջ 2), ինչ որ քիչ հաւանական կը թուի։

[111] Binayan, էջ 28։

[112] Բ. Էօրէճեան, «Ներգրիկներ Պուէնոս Այրէսէն», *Հայրենիք*, 11 Հոկտեմբեր 1918, էջ 1։

[113] Վարդան Մատթէոսեան, «Պուէնոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918-1920)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հ. ԺԸ., 1998, էջ 131-152։

[114] *Արժանագրութեան տոմար*, 7 Նոյեմբեր 1917։

[115] *Մէջբերումը տե՛ս՝ «Պուէնոս Այրէսի Հայ Գաղութը»*, 28 Յունուար 1970, էջ 1։

[116] *Արժանագրութեան Տոմար*, 24 Փետրուար 1918։

[117] *Թոփչեան*, 1 Յունիս 1934, էջ 2։

[118] *Արսլան*, Փետրուար 1942, էջ 28։

[119] *Արժանագրութեան Տոմար*, 8 Մարտ 1918։

[120] Hekimian, էջ 99։ Նշուած է Ապրիլն ալ (Թոփչեան, 9 Յունիս 1934, էջ 2)։

[121] *Արժանագրութեան Տոմար*, 25 Ապրիլ 1918։

[122] *Նամակներու Տոմար*, Նամակ Հայ Ազգային Միութեան, 10 Մայիս 1918; տե՛ս նաեւ՝ *Արժանագրութեան Տոմար*, 15 Մայիս 1918։

[123] *Արժանագրութեան Տոմար*, 5 Յունիս 1918։

[124] *Նամակներու Տոմար*, Նամակներ Վեց Միութիւններուն, 22 Յունիս 1918։

[125] *Արժանագրութեան Տոմար*, 30 Յունիս 1918։

[126] *Արժանագրութեան Տոմար*, 3 Յուլիս 1918։

[127] *Արժանագրութեան Տոմար*, 17 Յուլիս 1918։

[128] *Արժանագրութեան Տոմար*, 21 Յուլիս 1918։

[129] «Հայ Գաղթականութիւն», *Կոչնակ*, 23 Նոյեմբեր 1918, էջ 1822։

[130] *Արսլան*, Յունուար 1942, էջ 15։

[131] «Հայ Գաղթականութիւնը», *Կոչնակ*, 19 Հոկտեմբեր 1918, էջ 1657; "El Día De Francia. Homenajes Realizados Ayer" [*Ֆրանսայի Օրը. Երէկ Կատարուած Մեծարանքներ*]. *La Razón* [*Մոնթէվիտէօ*], 15 de julio de 1918, էջ 2։

[132] Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman Et Les Arméniens Dans Les Archives Françaises (1914-1918)*, Փարիզ, 1983, էջ 308։

[133] *Արծրունի*, էջ 265։

[134] Beylerian, էջ 628։

[135] "Voluntarios Armenios Para La Guerra" [*Հայ կամաւորներ Պատերազմին Համար*]. *El Diario*, 6 de junio de 1918, էջ 9։

[136] Beylerian, էջ 647։

[137] Idem, էջ 649։

[138] *Արձանագրութեան Տոմար*, 9 *Յուլիս* 1918; «*Հայ Գաղթականութիւն*», էջ 1822։ *Մեկնումին* 1916 *թուագրումը* (*Թոփչեան*, 9 *Յունիս* 1934, էջ 2; *հմմտ*՝ Binayan Carmona, էջ 91) *սխալ է*։

[139] *Արսլան*, *Փետրուար* 1942, էջ 28; *հմմտ*՝ *Թոփչեան*, 16 *Յունիս* 1934, էջ 2։

[140] *Արձանագրութեան Տոմար*, 7 *Օգոստոս* 1918; *Արսլան*, *Փետրուար* 1942, էջ 29։

[141] *Արձանագրութեան Տոմար*, 14 *Օգոստոս* 1918։ *ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կը պատասխանէր, թէ քանի որ բոլոր կողմերու ներկայութեամբ Միութիւնը վերակազմուած էր, պիտի բերէր իր մասնակցութիւնը* (*Նամակներու Տոմար*, *Նամակ Խորայէլ Արսլանին*, 14 *Օգոստոս* 1918)։

[142] *Արձանագրութեան Տոմար*, 21 *Օգոստոս* 1918։

[143] *Ապրիլ թուագրումը* (*Թոփչեան*, 24 *Յունիս* 1934, էջ 2) *սխալ է*։

[144] *Մանուկ Համբարձումեան*, «*Ամերիկահայ Գաղութը* (*Վերջին Տասնամեակը*)», *Հայրենիք ամսագիր*, *Յունիս* 1923, էջ 69։

[145] *Արսլան*, *Փետրուար* 1942, էջ 29-30։

[146] *Չոյզ Նամակները տե՛ս ՀՀ ՊԳԿԱ*, *ֆ*. 430, *ց*. 1, *գ*. 646 (*Հրապարակումը՝ Մատթէոսեան*, «*Պուէնոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը*», էջ 136-137)։

[147] *Արսլան*, *Փետրուար* 1942, էջ 30։ *Արձրունի չփոթած է Թազական Յարհուրդի վաւերացումը եւ Միութեան ճանաչումը։ Ըստ իրեն, Միութիւնը պաշտօնական վաւերացումի դիմում կատարած է*։ «*Արդարադատութեան նախարարութիւնը ներկայացուած օրագիր կանոնագրին մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ կ՛առաջարկէ, որ կը կատարուին ընդհանուր անդամական ժողովին մէջ։ Ասկէ յետոյ, 1918 Հոկտեմբեր 10ին, վաւերացման պաշտօնական հրամանագիր կը հրատարակուի եւ Պ. Այրէսի գաղութային մարմինը կը ճանչցուի կառավարութեան կողմէ "Լա Քոլեքթիվիտատ Ռելիխիոսա Արմենիաճա" անունով* (*Արձրունի*, էջ 18); *հմմտ*՝ *Արզումանեան*, *Ազգապաշտում*, էջ 144։

[148] «*Տխրունիկ*», *Հայ Կեդրոն*, *Յունուար* 1933, էջ 15։

[149] "Unión Nacional Armenia", *La Nación*, 7 de noviembre de 1918, *էջ* 4։

[150] *Արսլան*, *Մարտ* 1942, էջ 40։

[151] *Թոփչեան*, 16 *Յունիս* 1934, էջ 2; *հմմտ*՝ Binayan Carmona, էջ 91, *որ նախապէս Արսլանեանի մեկնումը թուագրած էր* 1916 (Binayan, էջ 27)։ *Ըստ Արսլանի, տարբեր թուականներու հինգ խումբ մեկնած է* (115 *հոգի*) (*Արսլան*, *Մարտ* 1942, էջ 40)։

[152] *Արձրունի*, էջ 18։ *ՀՑԴ տոմարը կը նշէ թիւր առանց թուականի* («*Պուէնոս Այրէսի Հայ Գաղութը*», 30 *Յունուար* 1970, էջ 1)։ *Հարիւր չխուն կամաւորներուն մեկնումի* 1917 *թուագրումը* (*Մոսկոփեան*, «*Պուէնոս Այրէսի*», էջ 6) *կասկածելի է*։

[153] *Արսլան*, *Ապրիլ* 1942, էջ 55։

[154] «*Պուէնոս-Այրէսի Հայ Գաղութը*», *Կոչնակ Հայաստանի*, 12 *Օգոստոս* 1919, էջ 18։

[155] Binayan Carmona, էջ 95։

[156] *Համբարձումեան*, «*Ամերիկահայ Գաղութը*», էջ 71-74։

[157] *Տօնապետեան*, *Հ*. *Յ*. *Դաշնակցութիւնը*, էջ 395։

[158] *Արսլան*, *Ապրիլ* 1942, էջ 56։

[159] «*Պուէնոս-Այրէսի Հայ Գաղութը*», էջ 995։

[160] *Թոփչեան*, 24 *Յունիս* 1934, էջ 2 (*տարեթիւը գրուած է* 1919)։

[161] «*Պուէնոս Այրէսի Հայ Գաղութը*», 30 *Յունուար* 1970, էջ 1։

[162] *Մ*. *Կռան*, «*Պատմական Վաւերագրեր*», *Արմենիա*, 17 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[163] *Արձանագրութեան Տոմար*, 2 *Մայիս* 1920։

[164] *Նոյն*, 2 *Մայիս եւ* 16 *Մայիս* 1920։

[165] *Տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան*, «*Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հարաւային Ամերիկայի Պետութիւնները*», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, *հ. Ի.*, 2000, *էջ* 242-244։

[166] "Aniversario De La República Armenia. Su Celebración En Quilmes" [*Հայկական Հանրապետութեան Տարեդարձ. Անոր Տօնախմբումը Քիլմէսի Մէջ*], *La Prensa*, 31 de mayo de 1920, *էջ* 11։

[167] *Բնագիրը տե՛ս՝* "Carta de la Unión Nacional Armenia de Buenos Aires al Presidente de la Nación, Dr. Hipólito Yrigoyen, Expresándole Su Agradecimiento Por Haber Reconocido A La República De Armenia Como Un Estado Libre E Independiente" [*Պուէնոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութեան Նամակ Ազգիս Նախագահ Տոքթ. Իփոլիթօ Իրիկոյէնին, Իր Երախտագիտութիւնը Յայտնելով Հայաստանի Հանրապետութեան Որպէս Ազատ Ու Անկախ Պետութիւն Ճանաչումին Համար*], *Circular Informativa Mensual Del Ministerio De Relaciones Exteriores Y Culto*, junio de 1920, *էջ* 381։ *Տե՛ս նաեւ՝* "Nueva República De Armenia" [*Հայաստանի Նոր Հանրապետութիւն*], *La Prensa*, 21 de mayo de 1920, *էջ* 9, *ուր լիշուած է նամակը*։

[168] *Կռան*, *էջ* 2։

[169] «*Պուէնոս Այրէսի Հայ Գաղութը*», 30 *Յունուար* 1970, *էջ* 1։

[170] Binayan, *էջ* 97։ 1919 *թուագրումը* (*Եղիազար Խաչերեան*, «*Մահ Ընկեր Միսաք Փէնիկեանին*», *Արմենիա*, 15 *Սեպտեմբեր* 1964, *էջ* 2) *սխալ է։ Կարապետ Հասասեան այս յանձնախումբին կը վերագրէ Ազգային Միութեան ժամանակաւոր վարչութեան հանգամանքը* (Hassassian, *էջ* 13), *ինչ որ անճիշդ է*։

[171] «*Ճոպաքաղ*» (*խմբագրական*), *Հայրենիք*, 15 *Յունիս* 1920, *էջ* 2։

[172] *Թռիչեան*, 24 *Յունիս* 1934, *էջ* 2։ *Ըստ Պինայեանի, ներկայ եղած է* 130 *հոգի եւ հաւաքուած՝* 26.185 *ֆրանք* (Binayan Carmona, *էջ* 97)։ *Միւս կողմէ*, 1920*ին այնթապցիներու Օգնութեան Յանձնախումբը* 3.566 *փեսօ ղրկեց ԱՄՆի Օգնութեան Յանձնախումբին, Այնթապի հերոսամարտին որպէս օժանդակութիւն* (*Սարաֆեան*, *էջ* 568)։ 1918*ին «Հայրն» Ընկերութիւնը* 4.300 *փեսօ ղրկած էր Ատանա՝ վերապրողներուն* (*Պօղոսեան*, *էջ* 796)։

[173] 1919 *Փետրուարին կազմուած էր Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը* («*Պուէնոս Այրէսի Հայ Գաղութը*», 30 *Յունուար* 1970, *էջ* 1), *որ* 1920 *Մարտին լիշուած է Հայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով* (*Արձանագրութեան Տոմար*, 11 *Մարտ* 1920)։ *Նոյն տարուան Յուլիսին լուծուած էր, քանի որ ժողովը որոշած էր դաշն ներառնել դիւանին մէջ «երբ ի վիճակի ըլլան ներկայացուցիչ ղրկելու»* (*Արսլան*, *Ապրիլ* 1942, *էջ* 57)։

[174] *Արսլան*, *Ապրիլ* 1942, *էջ* 56-57։ *Հեքիմեան*, *սխալմամբ*, *այս ժողովը* 1920 *Մարտ թուագրած է* (Hekimian, *էջ* 101)։

[175] *Կռան*, *էջ* 2։

[176] *Կռան*, *էջ* 2։

[177] «*Պ. Այրէսի Հայ Գաղութը*», 6 *Փետրուար* 1970, *էջ* 1։

[178] *Արսլան*, *Մայիս* 1942, *էջ* 74։

[179] *Նամակներու Տոմար*, *Նամակ Հայ Ազգ. Միութեան*, 29 *Ապրիլ* 1921։

[180] *Արսլան*, *Մայիս* 1942, *էջ* 74։

[181] *Արժանագրութիւնք Տոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի*, 9 եւ 30 *Մայիս* 1923։
[182] «*Պուէնոս Այրէսի Հայ Գաղութը*», 6 *Փետրուար* 1970, էջ 1։
[183] *Արժանագրութիւնք Տոմար*, 30 *Սեպտեմբեր* եւ 19 *Հոկտեմբեր* 1923։
[184] *Արժանագրութիւնք Տոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի*, 5 *Նոյեմբեր* 1923։
[185] *Արժէքթիւեան Մատեան*, 16 *Դեկտեմբեր* 1923, էջ 2։
[186] «*Տիգունիք*», *Հայ Կեդրոն*, *Յունուար* 1933, էջ 15։

ARMENIANS IN BUENOS AIRES
(1909-1920)
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

The study is an attempt at reconstructing the settlement of Armenians in Buenos Aires during the 1910s, when the community was actually taking shape. The Daily life of the immigrants forced them to create institutions which would help in their process of adjustment to the new country and also be helpful to their families and birthplaces.

By 1914, the number of Armenians in Buenos Aires was estimated at 2,000. This number dwindled during WWI due to the economic crisis of Argentina, and half of the Armenian population is said to have migrated to the United States or France. Some 150 Armenians also volunteered for the French army and later for the Armenian Legion. Community life came almost to a standstill during the 1916-1917 internal crisis. In 1918, the foundation of the Argentinean branch of the Armenian National Union of America provided motivation for the reunification of the community and pooled quite scarce resources to help the Armenian Cause and the fledgling Republic of Armenia. Another quarrel between partisan and non-partisan members of the Armenian National Union ended with the collapse of this organization by the end of 1920, which opened a new page in the organization of the community.

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԸ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՆ ՄԱՄՆԱԿՑԱԾ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՋՈԿԱՏՆԵՐՈՒՄ (1914-1918)

ՌԱՖԱՑԻԼ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Հայ ռազմական եւ քաղաքական գործիչ Գարեգին Նժդեհի (Տէր Ցարութիւնեան, 1886-1955) 1903ին սկիզբ առած հասարակական գործունէութիւնը ներկայացնող աշխատութիւններում, կենսագրական ակնարկներում եւ յօդուածներում Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքում Կովկասեան Ճակատում մարտնչած հայ կամաւորական խմբերի կազմում նրա գործունէութեան մասին գրեթէ ոչինչ չկայ։ Միայն նշւում է, թէ նա եղել է կամաւորական երկրորդ խմբի հրամանատարի օգնականը[1]։

Մեզ յաջողուեց պատմաբան Վահան Մելիքեանի կողմից վերջերս Վրաստանի Պատմական կենտրոնական Արխիւում յայտնաբերուած ու Պատմաբանասիրական Հանդէսում հրապարակուած, Հայկական Առաջին Զօրագնդի հրամանատար Սմբատի ստորագրութեամբ վաւերացուած Նժդեհի ծառայողական ցուցակում (կազմուել է 1916ի Հոկտեմբերի 21ին)[2]*, Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի վերջին շրջանում Նժդեհի ձերբակալութիւնից յետոյ խորհրդային իշխանութիւնների նրա հետ անցկացրած հարցաքննութիւնների արձանագրութիւններում, Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին հրատարակուած հայատառ մամուլում, յատկապէս՝ Ալեքսանդրապոլում (ներկայումս՝ Գիւմրի) լոյս տեսնող Ժայռ թերթում, Հայոց ազատամարտի մասնակիցների, մասնաւորաբար՝ Մարտիրոս Արրահամեանի (գառնեցի), Ղազար Քոչարեանի եւ այլոց տպագիր յուշերում, Բոստոնում հրատարակուած Հայրենիք ամսագրում լոյս տեսած, ինչպէս նաեւ այլ աղբիւրներում բազմաթիւ նիւթեր գտնել, որոնցով լրացւում է Նժդեհի կենսագրութեան առ այսօր ամենաչուսումնասիրուած՝ 1914-1918 շրջանը։ Սոյն յօդուածի վերջին՝ 1917-18ին վերաբերուող մասը նախնական վիճակով հրատարակուել է մեր Վարք Նժդեհի խորագրուած ուսումնասիրութեան մէջ*[3]։ *Անհրաժեշտ ենք համարել այս հատուածը մի անգամ եւս ընդգրկել սոյն յօդուածում՝ պահպանելու համար նիւթի ամբողջականութիւնը։ Այսու-*

հանդերձ, յօդուածի այս բաժնում եւս նախկինի համեմատութեամբ կատարուել են որոշակի խմբագրական փոփոխութիւններ։

ՆԺԴԵՀՆ ՈՒ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՋՈԿԱՏՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ

Հայ կամաւորութեան շարքերում Նժդեհի անցած մարտական ուղին ներկայացնելուց առաջ, նախ չատ թռուցիկ ներկայացնենք հայկական կամաւորական ջոկատների ստեղծման հանգամանքներն ու պատմութիւնը։

Հակառակ Առաջին Աշխարհամարտի շրջանակներում ռուս-օսմանեան պատերազմի բռնկման պահին հայ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ նշանաւոր ազգային գործիչների ցուցաբերած վերապահութիւններին, Կովկասեան Ճակատի ռուսական հրամանատարութիւնը հայկական կամաւորական խմբերի կազմաւորումը սկսել էր 1914ի Օգոստոսից։ Կովկասի փոխարքան եւ ռուս բարձրաստիճան այլ պաշտօնեաներ ամէնուր եւ ամէն առիթով յայտարարում էին, թէ եկել է Ռուսաստանի ձեռքով Արեւմտահայաստանի հարցը լուծելու ամենայարմար պահը։ Հայ քաղաքական միտքը կամաւորական խմբեր կազմելուն դէմ էր հետեւեալ նկատառումներով.-

ա- Վտանգաւոր է պատերազմի ընթացքում օսմանցի թուրքերի դէմ հանել հայ կամաւորների, քանի որ թուրքերը դա առիթ կը դարձնեն կազմակերպելու իրենց տիրապետութեան տակ բնակուող հայերի կոտորածներ,

բ- Եթէ ռուս կառավարութիւնը իրօք չահագրգիռ էր հայ ժողովրդի դարաւոր իղձերը ի կատար դարձնել, ապա պիտի որ իր սահմաններում բնակուող հայերից զօրակոչած եւ ռուս-գերմանական ճակատ քշած հայ զինուորներին փոխադրէր Կովկասեան Ճակատ։

Այսուհանդերձ, հայ ազգային կուսակցութիւնները ու գործիչները չկարողացան դիմակայել ռուսական պետական մեքենայի կամաւորական չարժման մասին ռուսահայերի մէջ ծաւալած ընդգրկուն քարոզչութեան, որ կարճ միջոցում չարժումը դարձրեց տարերային ու համատարած։ Այս պայմանների ներքոյ, հայ քաղաքական կուսակցութիւնները ու ազգային գործիչներից չատերը հարկադրուեցին մտնել այդ խաղի մէջ՝ կամաւորական գնդերը հնարաւորինս հայ ազգային չահերին ծառայեցնելու եւ հայութեանը աւելի մեծ աղէտներից փրկելու յոյսերով։

Սկզբնական շրջանում կազմաւորուեց չորս խումբ։ Առաջին խմբի հրամանատարն էր Անդրանիկը (Օզանեան), նրա օգնականները՝ Սե-

պուհն (Արշակ Ներսիսեան) ու Սմբատը (Բորոյեան)։ Երկրորդ խմբի հրամանատարն էր Դրօն (Կանայեան), նրա օգնականը՝ Դաշնակցական Խէչօն (Պաչատուր նախիջեւանցի Ամիրեան), սպայակոյտի կառավարիչը՝ Արմէն Գարօն (Գարեգին Փաստրմաճեան)։ Երրորդ եւ չորրորդ խմբերի հրամանատարներն էին համապատասխանաբար Համազասպն (Սրուանձտեան) ու Քեռին (Արշակ Գալաճեան)։ Բոլոր չորս ջոկատներում 1914ի Հոկտեմբերի վերջին կար 2482 մարտիկ։ Բացի այդ, 600 կամաւոր պահեստայիններ կային Գիւմրիում եւ Իգդիրում։ Հայոց կամաւորական խմբերը ռազմաճակատ մեկնեցին 1914ի Նոյեմբերին։ Առաջին խմբի մարտուղին էր՝ Սալմաստ-Վան, երկրորդինը՝ Իգդիր-Բայազէտ-Բերկրի-Վան, երրորդինը՝ Կաղզուան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, չորրորդինը՝ Սարիղամիշ-Էրզրում[4]։

Առաջին Աշխարհամարտի սկզբնական օրերին Նժդեհը գտնւում էր Բուլղարիայում։ Նա սովորել էր Սոֆիայի զինուորական ուսումնարանում, իբրեւ Հայկական Ազգային Լեգէոնի հրամանատար մասնակցել՝ Բալկանեան պատերազմին (1912-13), ունէր պորուչիկի (lieutenant) կոչում եւ Բուլղարական Զառայութեան Արիութեան Ասպետ էր։ Օսմանեան Թուրքիայի դէմ Ռուսաստանի պատերազմի նախօրեակին, Նժդեհը դիմել է «Սոֆիայում ռուսական փոխհիւպատոսութեանը՝ թուրքահպատակ հայերից կամաւորական ջոկատ կազմաւորելու գործում ինձ աջակցելու եւ Ռուսաստան-Թուրքիա պատերազմի դէպքում ռուսական բանակի կազմում Թուրքիայի դէմ պայքարելու խնդրանքով»[5]։ Նժդեհը՝ Անդրանիկի եւ բազմաթիւ կամաւորների հետ Բաթումի վրայով Թիֆլիս է հասել 1914ի Հոկտեմբերին[6], իսկ հայկական կամաւորականներին անդամագրուել՝ նոյն ամսի 13ին[7]։

1915ի Մայիսից ռուսական զօրքերի գերագոյն գլխաւոր հրամանատարի հրամանով կազմաւորուեցին եւս երեք կամաւորական խմբեր։ Հինգերորդ խմբի հրամանատարն էր Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբեան), վեցերորդի՝ կապիտան Յովհաննէս Զանփոլադեանը, իսկ եօթերորդի՝ Իշխան Յովսէփ Արղութեանը[8]։

Հինգերորդ խմբի կազմաւորման աշխատանքները սկսել էին դեռեւս 1914ի Դեկտեմբերից[9]։ Կամաւորական երկրորդ գնդի վաշտապետներից Ղազար Քոչարեանը նշում է. «Մեր ստացած տեղեկութիւնների համաձայն, Վարդանի եւ Գ. Նժդեհի նախաձեռնութեամբ կազմուած էր նաեւ հինգերորդ գունդ մը, որ վրայ հասած նահանջի պատճառաւ՝ ստիպուած էր Ալեքսանդրապոլ մնալ։

Երեւանի Ազգային Խորհուրդի եւ [Հայ Յեղափոխական] Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէի որոշումով, Արմէն-Գարօն ու Դաշնակցական Խէչօն պաշտօնով Ալեքսանդրապոլ ուղարկուեցան: Վերոյիշեալ պատգամաւորութիւնը նպատակ ուներ Վարդանին ու Նժդեհին համոզելով՝ կազմուած խումբը մեզի միացնել:
Այս մեկնումէն քանի մը օր յետոյ, գործը յաջողութեամբ վերջացած ըլլալով, ռորակազմ ուժերը չորս գունդերու վրայ կը բաժնուէին արդէն: Նժդեհը բանակը վերակազմելու պաշտօնով մեզ միացաւ»[10]:

Նոյն իրողութեան վերաբերեալ հպանցիկ նշուած է նաեւ Նժդեհի ծառայողական ցուցակում. Նժդեհը «որպէս զօրագնդի կազմաւորման գործը իր վրայ է վերցրել հայկական հինգերորդ զօրագնդի կազմաւորման գործը եւ շնորհիւ պորուչիկի բացառիկ կորովի եւ անխոնջ աշխատանքի՝ կամաւորականները ամենասեղմ ժամկէտում պատրաստուել են շարային եւ մարտունակ կեանքի: Նշուած զօրագունդը իր զինուորական եւ բարոյական նախապատրաստութեամբ օրինակելի էր»[11]:

Վերոյիշեալ վկայութիւններից պարզւում է, որ Նժդեհը՝ Վարդանի հետ միասին, ձեռնարկել է հինգերորդ խմբի կազմաւորմանը: Այնուհետեւ, սակայն, 300 հոգով՝ հինգերորդ գնդի մեծ մասով, «բանակը վերակազմելու պաշտօնով», *այսինքն՝ զօրամասը վարժեցնելու, արհեստավարժ դարձնելու նպատակով, վերին դեկավարութեան՝ Հայոց Ազգային Կենտրոնական Բիւրոյի[12] որոշմամբ Նժդեհը միացել է Դրոյի հրամանատարութեամբ գործող երկրորդ գնդին: Սա խօսում է զինուորական գործից հասկացողների շրջանում երիտասարդ Նժդեհի բանական մեծ հեղինակութեան ու համարումի մասին:*

Քոչարեանը չարունակում է. «Մեր Քանաքեռ եղած միջոցին, աչքառու փոփոխութիւններ կատարուեցան: Կամաւորական բանակը հետզհետէ դուրս կուգար իր նախկին ձեւէն: Խումբերը վաշտերու եւ խմբապետներն ալ վաշտապետներու կը վերածուէին: Այդ ժամանակ, Դրոյի հիւանդութեան ու Արմէն Գարոյի ալ բացակայութեան պատճառաւ, գունդը Խէչոյին էր յանձնուած»[13]:

Երկրորդ գնդի հերոս վաշտապետներից մէկը, դէպքերին քաջատեղեակ Մարտիրոս Աբրահամեանը նոյնպէս վկայում է. «Նոյն օրերին Ալեքսանդրապոլից Երեւան փոխադրուեց Վարդանի գումարտակը եւ տեղաւորուեց Նորքում:
Վարդանի օգնականն էր Նժդեհը:
Այնուհետեւ Կարսից Երեւան եկան-փոխադրուեցին նաեւ Քեռու եւ Համազասպի գումարտակները:

Դրօն էլ, շատ չանցած թողեց Թիֆլիսի հիւանդանոցը, եկաւ Երեւան ու ստանձնեց իր գումարտակը:
Փոփոխութիւններ կատարուեցին գումարտակների կազմի մէջ:
Վարդանի գումարտակը բաժանուեց Դրոյի, Քեռու եւ Համազասպի գումարտակների վրայ եւ երեք գումարտակները միացելով դարձան մի գունդ, ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԳՈՒՆԴ անունով, որին հրամանատար կարգուեց Վարդանը: /.../
Ալաշկերտի ճակատի ռուսական զօրաբաժնի հրամանատարը փոխուեց, նոր հրամանատար նշանակուեց Զօր. [Պիոտր Իվանովիչ] Օգանովսկին:
Անիից Լեհաստան գաղթած եւ ազգութիւնը կորցրած, դժբախտ հայերի սերնդից էր Զօր. Օգանովսկին:
Հայաստան գալուն պէս, անցաւ Էջմիածին, տեսնուեց կաթողիկոսի հետ, պատմեց նրան իր «հայկական ծագման» մասին... գնաց Անին տեսնելու:
Նա շատ էր սիրում հայ կամաւորներին: /.../
Արարատեան գունդը կազմ ու պատրաստ էր արդէն, երբ 1915 թի Ապրիլին Վանից սուրհանդակ եկաւ, տեղեկացնելով որ «Վանը ապստամբել է եւ օգնութիւն է խնդրում»,- աւելացնելով, թէ «Օգնութիւնն ուշանալու դէպքում, շրջանի ժողովուրդը կարող է կոտորածի ենթարկուել...»:
Զօր. Օգանովսկին կարգադրեց, որ Արարատեան գունդը պատրաստուի, երեք օրից յետոյ մեկնել Վան:
Երեւանցիք Քանաքեռում ճաշ տուին գնդին:
Մի քանի հազար հոգի Քանաքեռ էին եկել, գնդի ռազմափորձը դիտելու համար...
Արարատեան գնդի հրամանատարական կազմին նոյն գիշեր հիւրասիրեց Երեւանի Թեմական Առաջնորդ՝ Խորէն Մուրադբէգեան Սրբազանը (յետագային Խորէն Ա. Վեհափառ): /.../
Սեղանապետն էր դերասան [Յովհաննէս] Աբէլեանը: /.../
1915 թի Ապրիլ 28ին, Արարատեան գունդը դուրս եկաւ Երեւանից ճանապարհուելով դէպի Վան: /.../
Գիշերեցինք Էջմիածնում... /.../
Առաւօտեան ամբողջ գունդը կանոնաւոր շարքեր կազմեց եւ ընդունեց կաթողիկոսին: Վեհափառն օրհնեց գնդին, նկարուեց գնդի հետ:
Երեկոյեան, երբ գունդը մտաւ Իգդիր, վրաններ խփեց:
Չգիտեմ ինչ պատճառով, երկու օր մնացինք Իգդիրում»[14]:

Քոչարեանի եւ Աբրահամեանի վկայութիւնները հաստատւում են նաեւ դիւանական փաստաթղթերով, ըստ որոնց՝ 1915ի Ապրիլի 2ին, Արարատեան Դաշտում կայանած Դրոյի, Համազասպի եւ Քեռու խմբերը Քանաքեռում միաւորուեցին Վարդանի հինգերորդ խմբին, կազմեցին միացեալ հայկական 3300 հոգիանոց զօրաջոկատ, որի հրամանատար նշանակուեց Վարդանը, իսկ հեծեալ մասի պետ՝ Խէչօն։

Նժդեհի ծառայողական ցուցակում եւս հաստատւում է, որ «Արարատեան Ջոկատի յարձակման նախօրէին (15 Ապրիլի 1915) հինգերորդ զօրագունդը վերակազմաւորուել է եւ այդ իսկ պատճառով պրոյիչիկ Նժդեհը 300 կամաւորներով միացել է երկրորդ զօրագնդին, ուր եւ եղել է զօրագնդի հրամանատարի օգնականը։ Նոր պաշտօնում պրոյիչիկն իրեն յատուկ եռանդով ձեռնամուխ եղաւ երկրորդ զօրագնդի նախապատրաստմանը, եւ շուտով նրա գործունէութիւնը տուեց յաւագոյն արդիւնքը. ընդ որում՝ Նժդեհը արժանացել էր ընդհանուրի համակրանքին եւ կամաւորականների սիրուն»[15]։

Այս բոլոր տուեալները իրար համադրելիս ճշտւում է, որ Նժդեհը իր 300 կամաւորներով Դրոյի հրամանատարութեամբ գործող կամաւորական երկրորդ խմբին է միացել Քանաքեռում, 1915ի Ապրիլի 15ին։

ՆԺԴԵՀՆ ՈՒ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԳՆԴԻ ՄԱՐՏԵՐԸ 1915ԻՆ

Արարատեան Գունդը Քանաքեռից դուրս է գալիս 1915ի Ապրիլի 15ին եւ Երեւան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով Ապրիլի 21ին հասնում է Կիզիլդիզ եւ մտնում Զօրավար Ա. Նիկոլաեւի գլխաւորած Բայազէտի Զօրաջոկատի կազմում, իսկ Մայիսի սկզբներին մերձենում է Վանի մատոյցներին[16]։

Դիւանական մէկ այլ փաստաթղթում նոյնպէս նշւում է, որ 1915ի Ապրիլի 20ին Արարատեան Զօրագունդը Իգդիրից հասնում է Կիզիլդիզ եւ ընդգրկւում ռուսական զօրքերի Բայազէտի Զօրաջոկատի կազմում[17]։

Հետեւելով Արարատեան Գնդի մարտական գործողութիւններին, կարող ենք ճշգրիտ որոշել, թէ ի՛նչ մարտերի է մասնակցել Նժդեհը։

«Բայազէտի զօրաջոկատին,- *դիւանական փաստաթղթերի վրայ հիմնուելով գրում է պատմաբան Մուրադ Կարապետեանը,*- Կովկասեան Բանակի հրամանատարի՝ Ապրիլի 24-ի հրամանով կարգադրուած էր անցնել թուրքերից գրաւած Տափարիզի կիրճը (Բայազէտից դէպի հարաւ) եւ, ճեղքելով թուրքական զօրքի դիմադրութիւնը, բացել Վան տանող ճանապարհը։ Այս խնդիրը իրականացնելու նպատակով, դեռեւս

Ապրիլի 23-ի հրամանի համաձայն, Բայազէտի Զօրաջոկատը բաժանուեց երեք զօրաշարասեան: Զօրաջոկատի աջ շարասեանը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 2-րդ կամաւորական խումբը՝ 1022 մարդ, որոնցից 678-ը արեւելահայեր էին, իսկ 344-ը՝ արեւմտահայ էր, Դրոյի գլխաւորութեամբ, յանձնարարուեց եղած ոյժերով Ապրիլի 24-ին դուրս գալ Զուրավա գիւղից եւ շարժուել Սարինգէօլ Լճի ուղղութեամբ, ապա ետ շպրտել հակառակորդին Սարինգէօլ եւ Դասինգէօլ Լճերի մօտից: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ 2-րդ խումբը ունեցաւ 1915 թ. Ապրիլի 24-ին՝ Քեալասարում (*գուցէ՝ Գեալթրաչ - Ռ.Հ.*), երկրորդը՝ Դասինգէօլում Ապրիլի 25-ին, երրորդը՝ Ապրիլի 28-ին՝ Բայազէտասոյի (sic! - *Ռ.Հ.*) մօտ:

...Իսկ 2-րդ եւ 4-րդ հայկական խմբերի միացեալ ոյժերը Ապրիլի 30-ին ազատագրեցին Գիւմիշ եւ Հաւիդաճ բնակավայրերը, որի շնորհիւ ճանապարհ բացուեց դէպի Բերկրի (*այժմ՝ Մուրադիէ - Ռ.Հ.*): Նոյն օրը ... հայկական 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ կամաւորական խմբերը շարժուեցին Բերկրիի դաշտ եւ, ջախջախելով քրդական՝ համիդէական նշանակալի ոյժերը, գրաւեցին Բերկրի Կալաճ...

1915թ. Մայիսի 3-ից 4-ը Վանի շրջակայքում քրդերի հետ տեղի ունեցաւ մի շարք կարճատեւ, բայց արիւնահեղ մարտեր, որից յետոյ, Ա-րարատեան Զօրաջոկատի 2-րդ եւ 4-րդ կամաւորական խմբերի հեծեալ զօրամասերը Խէչոյի ընդհանուր հրամանատարութեամբ ... Մայիսի 5-ի երեկոյեան առաջիններից մտան Վան: Գեներալ Նիկոլաեւի՝ Բայազէտի զօրաջոկատի միւս զօրամասերի հանդիսաւոր մուտքը Վան քաղաք տեղի ունեցաւ Մայիսի 6-ին»[18]:

Նժդեհի ծառայողական ցուցակում եւս նշւում է, որ նա «Բայազէտի Զօրաջոկատի կազմում մասնակցել է հետեւեալ արշաւանքներին եւ մարտերին.

Գեալարաշ (*գիւղ Բիթլիսի նահանգի Մասուն գաւառում - Ռ.Հ.*) (27 Ապրիլի 1915), Բերկրի-Կալա (2 Մայիսի 1915). Բերկրիի կիրճով մարտանցնելիս մեր աջթեւային պարեկախմբերը հաղորդեցին, որ հակառակորդը մերձաւոր սարի վրայ է: Պորուչիկ Նժդեհին հրամայուեց մեր աջ թեւին սպառնացող հակառակորդին ետ շպրտել:

Պորուչիկը վերցրեց կէս վաշտ, դրանից առանձնացրեց մէկ դասակ՝ թշնամուն ճակատ ցուցադրելու համար, իսկ ինքը՝ միւս դասակը գլխաւորելով, թուրքերի համար անսպասելի յայտնուեց հակառակորդի թեւում եւ յանդուգն գրոհով նրան դուրս մղեց ամրացուած բարձունքից: Այդ քաջագործութեան համար, որով նա դիւրացրեց Բերկրիի կիրճի

մարտանցումը, Բայազէտի Զօրաջոկատի պետ Զօրավար Նիկոլաեւի կողմից ներկայացուեց Ս. Վլադիմիրի երրորդ աստիճանի շքանշանի:
Շէյխ-Կարա՝ 5 Մայիսի 1915. այս ճակատամարտում, հակառակորդի բուռն կրակի ներքոյ, պորուչիկը առաջինը նետուեց գիւղ, իր եռեւից տանելով ջոկատը եւ չնայած ակնյայտ վտանգին՝ բարձրացաւ մեծ շինութեան տներից մէկի տանիքը ու կրակ բորբոքեց այն պատուհանների առջեւ, որոնք անցարգելներով ամրացուած էին հակառակորդի կողմից եւ ոչնչացրեց թշնամու դասակը: Այդօրինակ քաջագործութեան համար ջոկատի հրամանատարը նրան ներկայացրեց արիութեան՝ Աննայի չորրորդ աստիճանի շքանշանի (զեկուցագիր թիւ 14831):
Արարատեան Զոկատով մտաւ Վան քաղաք (6 Մայիսի 1915)»[19]:

Այստեղ պէտք է նշել, որ ռուսական զօրքերը չէին ուզում մտնել Վան: Հայ կամաւորների հրամանատարները, առանց ռուսական զօրամասերի աջակցութեան, շարունակում են յարձակումը՝ նրանց հարկադրելով հետեւելու իրենց: Այդպիսի մի դէպք է պատահել կամաւորական երկրորդ գնդի հետ, որ ռուսական զօրքի առաջապահն էր եւ կռւում էր հիմնականում քրդերի դէմ: Դէպի Վան արշաւանքի ժամանակ, ռուս հրամանատարութիւնը, առանց Դրօյին տեղեակ պահելու, փոխում է չարժման ուղղութիւնը, որի պատճառով մօտ 2000 քրդեր եւ թուրքեր չրջապատում են Դրօյի ջոկատը: Մանր վէրք ստացած Դրօն չի կարողանում չարունակել հրամանատարութիւնը: Գունդը գլխաւորում են Խէչօն (Հեծելազօր) եւ Նժդեհը, որոնք անհաւասար կռւում ճեղքում են պաշարումը, գունդն ազատում գերութիւնից, որից յետոյ, Մայիսի 5ի երեկոյեան գունդը մտնում է Վան: Ռուսական հրամանատարութիւնը մատնանշում է Նժդեհի քաջագործութիւնները[20]:

Վանի ազատագրումից անմիջապէս յետոյ, Մայիսի 8ին անցնելով յարձակման, հայկական կամաւորական երկրորդ խումբը Մայիսի 12ին գրաւեց Շատախը՝ մինչ այդ մի քանի կատաղի մարտեր մղելով Գիրանի դաշտում: Մայիսի 16-20ը Գիւաւշ, Կարկառ եւ Առինջ գիւղերի մօտ տեղի ունեցած կռիւներից յետոյ, Սոքանց գիւղի մօտ ջարդելով թուրք ոստիկանների եւ քուրդ գինեալ խմբերի միացեալ ջոկատներին, երկրորդ խումբը Մայիսի 18ին գրաւեց Մոկսը: Մայիսի 22-25ին, երկրորդ եւ չորրորդ խմբերը միասնաբար ետ չպրտեցին Մոկս-Ագթամար մարտագիծը ճեղքել փորձող թուրքական ոյժերին, իսկ Մայիսի 30-31ին չէզոքացրեցին Մոկսը Շատախից կտրել ձգտող թուրքերի բուռն յարձակումները:

Մինչ այդ, Արարատեան Գունդը ազատագրել էր նաեւ Սպարկերտի ու Մարմրատունքի շրջանները[21]:

Հայ կամաւորական գնդերի պատմութեան մասնագէտներ Կարապետեանն ու Արամ Նազարեանը, իհարկէ, չեն նշում Նժդեհի մասնակցութիւնն այս կռիւներին, քանի որ ծանօթ չեն եղել դրանք հաստատող աղբիւրներին եւ յուշագրութիւններին: Մինչդեռ, Նժդեհի ծառայողական ցուցակը հաստատում է թէ վերջինս «Վանից դուրս եկաւ Մայիսի 8ին»: Այնուհետեւ, նոյն ծառայողական ցուցակի համաձայն, Նժդեհը «մասնակցել է հետեւեալ արշաւանքներին ու ճակատամարտերին. Սիսեար-Դերէի (11 Մայիսի 1915), Աւասիի (ճիշտը՝ Աւասուր՝ գիւղ Վանի նահանգի Բերկրի գաւառում - Ռ.Հ.) (12 Մայիսի 1915), Շատախի (13 Մայիսի 1915), Սոկեանցի (ճիշտը՝ Սոխկանց - Ռ.Հ.) (17 Մայիսի 1915), Մոկսի (19 Մայիսի 1915), Սպարկերտի (8 Յունիսի 1915)»[22]:

Դէպքերի մասնակիցների վկայութիւններից պարզւում է, որ Նժդեհը վերը յիշատակուած կռիւների խիզախ հրամանատարներից ու կազմակերպիչներից էր, Շատախ-Մոկսը գրաւելու գործողութեան ղեկավարն ու տնօրէնը:

Դէպքերի մասնակից Տիգրանն, օրինակ, իր յուշերում պատմում է. «Մայիս 11... կը մտնեմ տէրտրոջ սենեակը, եւ ահա կը հանդիպեմ Դրօին շրջապատուած իր վաշտապետներով՝ Նժդեհը, Եապօնը, Մարտիրոսը, Մեսրոպը եւ այլն»[23]: *Դարձեալ դիւանական փաստաթղթերից եւ յուշագրութիւններից քաղած նիւթերի վրայ հիմնուելով, պատմաբան Համլէտ Գէորգեանը նշում է, որ Դրոյի հրամանով Դալի Ղազարի, Եապօնի, Տիգրանի հարիւրեակներն ու Մարտիրոսի վաշտը Նժդեհի ընդհանուր հրամանատարութեամբ Շատախի վրայով արշաւում են Մոկս, գրաւում քաղաքը, որից յետոյ Դրօն Մոկսի պաշտպանութիւնը յանձնելով Նժդեհին՝ իր զօրամասի հիմնական ոյժերով տեղափոխւում է Աղթամար*[24]:

Խմբապետ Մարտիրոսը յիշում է. «Մայիսի 6-ին, կէսօրին քողեցինք Վանը...

Մեր յաջորդ կայանը Շատախն էր:

Շուրջ տասնըհինգ օր մնացինք Շատախում...

...Դալի Ղազարին կարգադրուեց կէս վաշտով անցնել Ռշտունիք, տեղաւորել ժողովրդին իր բնակավայրերում եւ ապա անցնել Մոկս: /.../

Այնուհետեւ Մոկս անցաւ նաեւ Նժդեհը՝ Օնէի վաշտով»[25]: *Մարտիրոսը յետագայում նշում է թէ Մոկսում Նժդեհի կողմից գաւառապետ էր նշանակուել Մոկացի Գրիգորը*[26]:

Քոչարեանը նոյն իրադարձութիւնների մասին պատմում է հետեւեալը. «Նժդեհը, հետը առած Մեսրոպի եւ Մարտիրոսի վաշտերը, մեկնեցաւ դէպի Մոկս: Մինչ այդտեղ հասնելը, մերոնք կ'ունենան մէկ քանի կռիւներ, որոնցմէ ամէնէն աւելի նշանակելին Սէօբան գիւղինն է: ... Մեսրոպը իր վաշտով Կախրի (sic! - *Ռ.Հ.*) հասնելով, թշնամու ուժերու Սէօբանի մէջ կեդրոնացած ըլլալու լուրը կ'իմանայ գիւղացիներէն: Հաւաքելով (*Կախրի - Ռ.Հ.*) գիւղին զէնք վերցնելու ընդունակ երիտասարդութիւնը, միացուցած իր վաշտին, աւելի մեծ ուժով դէպի Սէօբան յառաջանալով, գիշերը կը պաշարէ գիւղը:

...Մենք Շատախ էինք տակաւին, երբ հետեւեալ գրութիւնը ստացայ Նժդեհէն.

Սիրելի Ղազար,

Մեսրոպը Կախրի շրջանն է: Սէօբանի կողմը ուժեղ կռիւներ տեղի կ'ունենան. թշնամին բաւական ուժ կեդրոնացած ըլլալով, ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց կուտայ. գրութիւնս ստանալուդ անմիջապէս օգնութեան հասիր:

Բարեւներով՝ Նժդեհ:

Մոկս, 1 յունիս, 1915»[27]:

Յետագայ իրադարձութիւնները հետեւեալ կերպ է նկարագրում Կարապետեանը. «1915թ. Յունիսի կէսերին, Դրօն յիսունի հասնող հեծեալներ թողնելով Գիրանի դաշտում, այնուհետեւ մէկ հետեւակ ջոկատ Շատախում եւ մի վաշտ էլ Մոկսում, 3/4 վաշտով, այսինքն հինգ ջոկատով եւ մէկ հեծեալ խմբով միանալով 1-ին, 3-րդ եւ 4-րդ հայկական խմբերին, մի շարք կատաղի կռիւներ տուեց Սորփի եւ Դատուանի շրջաններում: Այնուհետեւ, շտաբի հրամանով հայկական 2-րդ խումբը շտապ վերադարձաւ Բերկրի-Կալա, այստեղ մի քանի օր կարողացաւ դիմադրել թշնամու գրոհները, որը յարձակումներ էր գործում Արճէշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ հայկական խումբն ապահովեց Հաւ Բերկրիի ճանապարհով Արեւելեան Հայաստան անցնող 200.000 հայ գաղթականութեան անվտանգութիւնը...

...Սակայն, 1915թ. Յուլիսի 16-ին, մարտական գործողութիւնների թէժ պահին, Կովկասեան Բանակի հրամանատարութիւնը ռուսական բոլոր զօրքերին եւ զօրաջոկատներին հրամայեց թողնել նախկինում գրաւուած տարածքները, ինչպէս նաեւ Վանը եւ նահանջել... Համատարած նահանջի ալիքները 1915թ. Յուլիսին հայկական 1-ին եւ 2-րդ խմբերին բերեցին Խզոիր...

...Վարդանի գլխաւորած Արարատեան Զօրաջոկատը, որը փայլուն աւարտեց Վանի Օպերացիան եւ հերոսական յաղթանակներ ունեցաւ

Մայիսի 10-ից Յուլիսի 19-ը Վան-Բիթլիս ուղղութեամբ չորս երկու ամիս տեւած մարտական գործողութիւններում վերջնականապէս կազմալուծուեց:

Արիւնահեղ կռիւների եւ մեծ զոհողութիւնների գնով ձեռք բերուած մարտական յաղթանակների կորստից յուսալքուած ու ճնշուած հայ կամաւորականները՝ յատկապէս արեւմտահայերը, թոյլնում զինուրական ծառայութիւնը, սկսեցին գրուել... Կամաւորների շարքերը շարունակեցին անդադար նօսրանալ եւ 1915թ. Օգոստոսին, հայկական բոլոր չորս խմբերում եղած մօտ 4000 կամաւորականներից մնացել էր ընդամէնը 1200 մարդ: Չնայած դրան, Աթթալին Բիւրօն, որը նոյն խիստ հիասթափուած ու յուսալքուած էր ռուսական հրամանատարութեան անպատասխանատու գործելակերպից, որոշեց աճիւնից ամէն բանից, վերակազմել հայկական կամաւորական խմբերը եւ շարունակել Թուրքիայի դէմ պայքարի գործը...

1915թ. Օգոստոս-Հոկտեմբեր ամիսներին հայկական կամաւորական խմբերը վերակազմաւորուեցին...

1915թ. աշնանը եւ 1916թ. ձմրան ամիսներին ռուսական Կովկասեան Բանակը նորից անցաւ վճռական գործողութիւնների»[28]:

Ակսպիտով, պարզուում է, որ Նժդեհը ոչ միայն անմիջականորէն մասնակցել է Մորփի, Բերկրի-կալաքի եւ այլ բնակավայրերի կռիւներին, այլեւ արժանացել քաջութեան չքանշանների: Աւելին՝ իր օգնական Մեսրոպի հետ միասին, Նժդեհը ղեկավարում էր Շատախի եւ Գորանդաշտի ազատագրումն ու պաշտպանութիւնը: Ռուսական զորքերի նահանջից յետոյ, Նժդեհն է իրականացրել Մոկսից, Շատախից եւ այլ բնակավայրերից տեղահանուած, Ալաշկերտի շրջանում խռնուած հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականներին պաշտպանելու, նրանց Բերկրի-կալայով դէպի Արեւելահայաստան նահանջելու գործողութիւնը:

*Հայ կամաւորականների նահանջի ու արեւմտահայերի այս գաղթի մասին վկայում է նաեւ Քոչարեանը. «Երեկոյեան հասանք Արճէշ... Չորս օրուան երկար հանգիստէ մը յետոյ, անցանք Բերկրի Ղալա: Միւս զօրամասերն ալ մեզի հետ միաժամանակ սկսած էին նահանջել լճի հարաւային ափով: Նժդեհը եւ Մեսրոպը, Մոկսի, Կառկառի, Գէօրան դաշտի, Շատախի եւ Վանի հայերը տեղահան ընելով, տեղական ուժերու հետ միասին կուգային մեզ միանալու... Այսպէս շարունակուեցաւ չորս օր անդադար, մինչեւ վերջին կարաւանին հետ միասին Բերկրի ժամանեց նաեւ Մեսրոպը իր փաշտով: Օր մը առաջ եկած էր նաեւ Նժդեհը, որ հիւանդացած էր տիֆոյով: Նախնական անհրաժեշտ օգնութիւնը հասցնելով իրեն, ճանապարհ դրինք դէպի Երեւան:

Յուլիսի վերջերում էր, երբ գաղթականութեան հետ միասին Իգդիր հասանք»[29]։

Դժբախտաբար, առայժմ մեզ չի յաջողուել փաստեր յայտնաբերել Նժդեհի 1915ի Յուլիս-Դեկտեմբեր երկարող ժամանակաշրջանի գործունէութեան մասին եւ թէ ե՛րբ եւ ինչպէ՛ս նա Արարատեան Գնդից 1915ի Դեկտեմբերին վերայայտնուեց կամաւորական հինգերորդ խմբի կազմում։

ՆԺԴԵՀՆ ՈՒ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՆԴԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ. ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1916ԻՆ

Ռուսաստանի Նիկոլայ Բ. կայսրը, որը դեռեւս 1915ի Դեկտեմբերի կէսերին էր ստորագրել հայկական կամաւորական գնդերը ցրելու մասին յոյժ գաղտնի հրամանագիրը, իր որոշումն իրագործել սկսեց 1916ի Մարտի երկրորդ կէսից։ Ցարական իշխանութիւնները այս քայլին դիմեցին երբ Արեւմտահայաստանը փաստօրէն հայաթափուել էր։ Հայոց գինական ոյժը կազմալուծելու, այն սեփական հայեցողութեամբ օգտագործելու, Թուրքահայաստանն ազատելու վճռական գործողութիւններից հայկական զօրամասերին հեռու պահելու իրենց մտադրութիւնը կոծկելու նպատակով, Կովկասեան Բանակի հրամանատարութեան՝ 1916ի Մարտի 13ի հրամանով որոշուեց հայոց կազմացրեալ կամաւորական ինքնուրոյն խմբերի փոխարէն հայ հրամանատարների գլխաւորութեամբ ստեղծել վեց հրաձգային գումարտակներ ու նրանց վերաբաշխել ռուսական բանակի տարբեր զօրամասերի մէջ[30]։

Նժդեհը, որը կամաւորական խմբերը կազմացրելու պահին հինգերորդ խմբի կազմում էր, հայկական առաջին զօրագնդի 1916ի Մայիսի 14ի հրամանով, որպէս հրամանատարի օգնական, տեղափոխուեց Բիթլիսի շրջանում գտնուող այն զօրագունդը, որի հրամանատարը 1916ի Մարտի 18ից Սմբատ Բորոյեանն էր։ Անդրանիկը առաջին զօրագնդի հրամանատարի պաշտօնից հեռացել էր հայոց կամաւորական գնդերը ցրելու ռուսական հրամանատարութեան գործողութիւնների, ինչպէս նաեւ հայ կամաւորութեան սխրանքներն ու անօրինակ քաջագործութիւնները դիտաւորութեամբ անտեսելու, դրանք ռուսական զօրամասերին վերագրելու քաղաքականութեան այլեւս հանդուրժել չկարողանալու պատճառով։ Անդրանիկը յայտարարում էր, որ երդուել է այլեւս որեւէ գործ չունենալ ռուս հրամանատարութեան հետ։ Իսկ ռուսական հրամանատարութեանն 1916ի Մարտի սկզբին ուղղած իր գրութիւնում Անդրանիկն իր հեռանալը պատճառաբանում էր նաեւ խիստ քայքայ-

ուած առողջութիւնը վերականգնելու անհրաժեշտութեամբ՝ միաժամանակ պահանջելով արձակուրդ տալ նաեւ մօտ երկու տարուայ անհատասար ու մշտական մարտերում յոգնած եւ հիւծուած իր խմբին։ Մարտի 18ին հրաժեշտ տալով խմբին, Անդրանիկը հրամանատարութիւնը յանձնում է Սմբատին, մեկնում Թիֆլիս[31]*, ուր ժամանում է Մարտի 25ին։*

Նժդեհի ծառայողական ցուցակում նշուել է. «Հինգերորդ Զօրագունդը Հայկական Չորրորդ Հրաձգային Գումարտակի վերակազմաւորուելու առիթով, ցանկանալով որքան հնարաւոր է շուտ հասնել առաջաւոր դիրքեր, պորուչիկը որպէս զօրագնդի հրամանատարի օգնական տեղափոխուեց (Հրաման՝ Հայկական Առաջին Զօրագնդի, թիւ 135, 14 Մայիսի 1916, Կովկասեան Բանակ)։

Նժդեհը նոր պաշտօնում որպէս ռազմականամաւորական գործի շնորհալի եւ փորձառու գործիչ կարողացաւ շատ սեղմ ժամկէտում զօրագնդին ներշնչել կարգապահութեամբ ու ոգեւորել, զօրագունդը բարձրացնել ինչպէս բարոյական, այնպէս էլ մարտունակութեան առումներով»[32]։

Այս իրողութիւնը հաստատում եւ կամաւորական առաջին խմբի կազմում Նժդեհի ղեկավարած գործողութիւններից մէկը նկարագրում է նոյն գնդի ռազմիկներից՝ ամերիկահայ կամաւոր Խորէն Մուրադեանը, որը 1916ին մասնակցել է թէ՛ Նժդեհի անցկացրած վարժանքներին եւ թէ՛ յիշեալ գործողութեանը. «Ապրիլի 29ին տեղափոխուեցինք Ալպերդ գիւղը... Մինչեւ Մայիս 17ը կերակրուեցինք միայն կրիայի մսով։ Մայիսի 20ին մեզ մօտ հասաւ սուազցի Մուրադը եւ որոշ ժամանակ կառավարեց մեր գումարտակը, որովհետեւ Սմբատը կարեւոր յանձնարարութեամբ Մուշ էր գնացել...

Ամսի 20ին մեզ մօտ եկան Սեպուհը եւ Կայծակ Առաքելը։ Երբ Սմբատը Մուշից վերադարձաւ, Մուրադն ու Սեպուհը գնացին Բիթլիս եւ զբաղուեցին հայերին ազատելու գործով՝ «մէկ հաց (*հաւանաբար՝ հայ - Ռ.Հ.*), մի ոսկի» նշանաբանով։

Այդ օրերին մեր բանակն եկաւ նաեւ Նժդեհը՝ մարզելու մեզ»[33]։

Այս ժամանակահատուածում Նժդեհի մասնակցած մարտական գործողութիւնների մասին նրա ծառայողական ցուցակում նշուել է. «Զօրավար [Թովմաս] Նազարբէկովի ջոկատի կազմում մասնակցել է հետեւեալ մարտերին. Էվրիս (23 Յուլիսի 1916), Մագրեաղ (*գիւղ Էրզրում գաւառում- Ռ.Հ.*)։

Յուլիսի 22ին մեր աջ զօրաթեւի նահանջից յետոյ զօրագնդի առաջին դասակը շրջապատուեց ասկեարներով։ Այդ մասին իմանալով՝ պորու-

չիկ Նժդեհը վերցրեց 30 հեծեալների եւ Գեզալ-Դերա-Սուի աջ ափով շարժուեց Մագրեաղ. Սեւանի բարձունքի կէս ճանապարհին, որն արդէն գրաւուած էր հակառակորդի կողմից, դասակը գնդակոծուեց, սակայն չնայած ակնյայտ վտանգին, Նժդեհը ետ չվերադարձաւ, այլ ընդհակառակը, թշնամու տեղատարափ կրակի ներքոյ մարտանցում կատարեց Մագրեաղի կիրճով եւ անսպասելիօրէն յայտնուեց յարձակուող հակառակորդի ձախ թեւում, որով թուրքերին ստիպեց կասեցնել յարձակումը եւ կրակը ուղղել հեծեալների կողմը՝ առաջին դասակին հնարաւորութիւն տալով առանց էական կորուստների նահանջել: Այդ գերազանց հերոսութեան համար Նժդեհը ներկայացուեց Գէորգիեւեան երրորդ աստիճանի խաչի:

Խուճապի ընթացքում (25 Յուլիսի 1916) թշնամին թողեց երկու գնդացիր, ձիեր, գումակ, վիրաւորներ եւ ռազմական այլ իրեր: Օգտուելով խուճապից, հակառակորդը երեք անգամ փորձեց մտնել գիւղ, սակայն ամէն անգամ էլ ետ շպրտուեց: Այդ գերազանց սառնասրտութեան եւ անվեհերութեան համար Նժդեհը ներկայացուեց Գէորգիեւեան երկրորդ աստիճանի խաչի (զեկուցագիր թիւ 397):

Դադուին՝ 7 Օգոստոսի 1916

Բորիան՝ 15 Օգոստոսի 1916»[34]:

Դատուանի (ծառայողական ցուցակի համաձայն՝ Դադուին) ճակատամարտի եւ նրանից կարճ ժամանակ յետոյ կամաւորական խմբերի ցրման մասին Մուրադեանը յիշատակում է. «Երբ զօր. Նազարբէկովը Մուրատի եւ Սեպուհի հետ Բիթլիսը մաքրելով՝ հասաւ Դատուան, անմիջապէս բանտարկել տուեց Դատուանի ռուս կոմենդանտին (*պարէտին - Ռ.Հ.*), որի հրամանով էին վառել պահեստները: Իսկ խոտերի մէջ մնացած թնդանօթներն ազատելու համար, Սմբատի կարգադրութեամբ, Նժդեհը մի խումբ ձիաւորներով եւ երկու գումարտակ ռուս զինուորով գնացինք դէպի Կիւզէլդարէ եւ, թշնամու հետ կռիւ ունենալով, չորս թնդանօթներն էլ ազատեցինք ու մեծ դժուարութեամբ հասանք Կամուրջ, որտեղ Համազասպն էր...

Այնուհետեւ տեղի ունեցաւ անսպասելին: Ռուս կառավարութիւնը ... 1916ի կէսերին ... կազմալուծեց մեր կամաւորական զօրքը որից յետոյ կամաւորները ցրուեցին զանազան ուղղութեամբ»[35]:

1916ի Սեպտեմբերին, երբ հայկական կամաւորական խմբերն արդէն կազմացրուած էին, հայկական բոլոր եօթը կամաւորական խմբերը լուծարուեցին: Միայն Անդրանիկի հրամանատարութեամբ գործող առաջին խմբի լուծարումն էր, որ որոշ ժամանակով յետաձգուեց: Այսուհանդերձ, լուծարման պաշտօնական հրամանի արձակումից յետոյ, Անդրա-

նիկը Թիֆլիսից Սմբատին ու Համազասպին հրահանգեց իրենց զօրամասերով վերադառնալ Երեւան[36]:

Նժդեհը հաւանաբար Համազասպի հետ է վերադարձել Արարատեան Դաշտ ու այնտեղից, մինչեւ Գիւմրի մեկնելը, կարճ ժամանակով Համազասպի հետ գնացել է իր հայրենի Կզնուտ գիւղը, ուր նրանց տեսել է Նժդեհի քրոջ որդի Սիմոն Բարայեանը: Դժբախտաբար, յուշագիրը չի նշում Նժդեհի Կզնուտ այցելութեան ամիսը[37]: Ենթադրում ենք, որ Նժդեհը՝ Սմբատի խմբի հետ, վերադարձել է Կովկաս մօտաւորապէս 1916ի Հոկտեմբերին եւ ամենայն հաւանականութեամբ Սմբատը չէնց Թիֆլիսում է 1916ի Հոկտեմբերի 21ին ստորագրել Կովկասեան Բանակի Գլխաւոր Շտաբից Նժդեհին տրուած ծառայողական ցուցակը, քանի որ Կովկասեան Բանակի շտաբը գտնւում էր Թիֆլիսում:

1917ի Մայիսի 3ին, Նժդեհը՝ Ռուսաստանեան Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ ստեղծուած Անդրկովկասի Յատուկ Կոմիտէի նախագահ Վասիլի Ակիմովիչ Յարլամովին գրած նամակում հաղորդում է, որ «քաղաքական յեղաշրջման նախօրէին հարց եմ բարձրացրել նոյն (պորուչիկի - Ռ.Հ.) կոչումով ռուսական բանակ տեղափոխուելու մասին:

Իմ զեկուցագրի վրայ Կովկասեան Բանակի շտաբի պետը մակագրել է. «Բուլղարական ծառայութեան պորուչիկ Գ. Նժդեհի տեղափոխման հարցը առժամանակ յետաձգել մինչեւ հայկական բոլոր կամաւորական զօրագնդերի վերակազմաւորելը կանոնաւոր զօրամասերի»:

...Սակայն մինչ յեղաշրջումը ես այդ հարցը երկրորդ անգամ չեմ բարձրացրել այն պատճառով, որ ես քաղաքական գործով (ըստ յօդուած 102ի) ամբողջ երեք տարի արգելափակուած եմ եղել Պետրոգրադում, համոզուած եմ եղել, որ իմ ճանից կը պահանջեն քաղաքական բարեյուսութեան վկայական, ինչը ներկայացնելու ի վիճակի չեմ եղել»[38]:

ՆԺԴԵՀԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ 1917ԻՆ

1917ի սկզբին՝ Ռուսաստանում ցարերի իշխանութեան վերջ տուող Փետրուարեան Յեղափոխութեան նախօրեակին, Նժդեհը գալիս է Ալեքսանդրապոլ[39], որտեղ, Տիգրան Դեւոյեանցի վկայութեամբ, «վարժեցնում էր հայ կամաւորներին եւ ունէր տեղական աստիճան (Second Leutenant)»[40]:

Ալեքսանդրապոլի Արդուբեան Օրիորդաց Դպրոցի տեսուչ Եփրեմ Սարգսեանի յուշերից պարզւում է, որ Փետրուարեան Յեղափոխութիւ-

Նից յետոյ Նժդեհն ընտրուել է քաղաքում կազմակերպուած առաջին գործադիր մարմնի ղեկավար կազմում. «Մի օր էլ, պատահմամբ, Արդուբեան դպրոց գալով, տեսայ, որ դասարաններից մէկում տիկինները ժողովի են հաւաքւում…

Ներս մտաւ մի երիտասարդ, դուրեկան արտաքինով զինուորական: Նժդեհն էր, որին պատահում էի առաջին անգամ: Դասախօսութիւնից յետոյ, հրաւիրեցի նրան տեսչարան: Պարզուեց, որ Նժդեհը տեսակցութիւններ է ունեցել մեր նորեկ հայրենակիցների հետ եւ ուզում է նրանց համար որեւէ ղեկավար մարմին ստեղծել՝ նրանց ներքին կեանքը կարգի բերելու եւ կանոնաւորելու համար:

Յայտնեցի իմ համաձայնութիւնը եւ անցանք գործի:

Շուտով կազմուեց Տարօն-Տուրուբերան անունով հայրենակցական մի միութիւն, որի ժողովների վայրը պիտի լինէր Արդուբեան դպրոցը: Ընտրուեց միութեան վարչութիւն, որի անդամներից յիշում եմ խմբապետ Սմբատ Բորոյեանին, Նժդեհին եւ Յակոբ Տէր Զաքարեանին: Միւսների անունները մտքիցս խուսափում են: Տէր Զաքարեանին ընտրեցին քարտուղար, իսկ ինձ՝ նախագահ…

Նժդեհի հետ մեր յարաբերութիւնները սերտացան… Շուտով նա կազմակերպեց մի ցերեկոյթ Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան Արհեստանոցի օգտին, Ալեքսանդրապոլի թատրոնի շէնքում:

Նժդեհը պատրաստել էր որբանոցի մեծ սաների մշեցիական-հայկական պարերը, ինչ որ խանդավառեց հանդիսականներին: Նա դարձաւ նաեւ մեր ժողովրդական հաւաքոյթների հոետորը եւ իր յուզիչ խօսքերով սիրելի մարդը ալեքսանդրապոլցիների համար…

Եւ մի օր էլ պարզ երկնքից կայծակը ճայթեց: Այդ՝ 1917-ի Փետրուարի 27-ին էր: Ռուսիոյ միահեծան եւ հզօր ինքնակալութիւնը տապալուած էր: Նիկոլայ Բ.ը գահազուրկ էր եղած, միապետական կարգը փոխարինուած էր յեղափոխական իշխանութեամբ…

Թիֆլիսից եկել էր ոմն Բէկ-Փիրումով՝ յեղափոխական լիազօրութիւններով օժտուած: Քաղաքային տան դահլիճում գումարուեց ընդհանուր ժողովրդական մի հաւաքոյթ: Փիրումովը տուեց իր զեկուցումը եւ առաջարկեց ընտրել 32 հոգուց կազմուած մի մարմին, որը պիտի կոչուէր Գործադիր Մարմին, եւ բաժանուէր յանձնաժողովների: Սրանք պիտի կատարէին քաղաքի գործերը: Հրահանգը բղխում էր Թիֆլիսի «Արտակարգ Կոմիտէ»-ից:

Այս մեծ շէնքում հաւաքուած էր ամբողջ Ալեքսանդրապոլը…

Գործադիր Կոմիտէի անդամ ընտրուեցին մեծ մասամբ մտաւորական ուժեր եւ ուսուցիչներ: Մեր (*Հ. Յ. Դաշնակցութեան - Ռ.Հ.*) թեկնածուները մեծամասնութիւն էին: Ընտրուեցին Յովակիմ Բուդաղեանը, Նժդեհը, ուսուցիչ Սացօն եւ ես: Միւսների անունները չեմ յիշում»[41]:

1917ի Մայիսի 3ին, Ալեքսանդրապոլի Գործադիր Կոմիտէի անդամ եւ քաղաքային կոմիսար Նժդեհը Խարլամովին յղուած վերոնշեալ նամակում խնդրում է նրա «միջնորդութիւնը պատկան ռազմական իշխանութիւնների առջեւ՝ իւր նոյն (պորուչիկի - Ռ.Հ.) կոչումով ռուսական սպայ վերանուանելու համար»[42]*: Ինչպէս նախապէս նշուել է, Նժդեհը նոյնատիպ խնդրանքով դիմել էր մինչեւ յեղափոխութիւնը:*

Անդրկովկասի Յատուկ Կոմիտէի նախագահ Միքայէլ Պապաջանովի ստորագրութեամբ մի այլ վաւերագրում նշում է, որ Նժդեհի միջնորդութեան բաւարարմանը կոմիտէի կողմից 5 Մայիսի 1917ին խոչընդոտների չի հանդիպել եւ թէ «Անդրկովկասի Յատուկ Կոմիտէն Պարոն Տէր-Յարութիւնեանի խնդրագիրը ուղղում է ի տնօրինութիւն»[43]*:*

Հաւանաբար Նժդեհի կենսագրութեան այս հանգրուանին է վերաբերւում Նժդեհի կուսակցական թաւրիզեան դաստիարակութեան (1921) առնչութեամբ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) անհատ գործիչ է. Խանդալեանի կուսակցութեան Բիւրոյին (պատճէնը՝ Գերագոյն Դատական Ատեանին) յղած գրաւոր ցուցմունքի հետեւեալ հատուածը. «Ռուսաստան գնացող զօրքը թալանում էր (Ալեքսանդրապոլի - Ռ.Հ.) բերդի արսենալը: Հայ Ձիմուորական Միութիւնն, որի նախագահն Ամասիա Սուքիասեանն էր (ճարտարապետ), երկար տանջւում էր բերդի փրկութեան ճամբան գտնելու համար: Կարգադրուեց Նժդեհին բերդը գրաւել ռուսներից: Նժդեհը երեք ժամում հաւաքեց մօտ 60 ամէն հասակի ու հագուստի ուսանողների եւ բոլորովին անաղմուկ գրաւեց բերդը»[44]*: Հաւանաբար այս իրադարձութիւնը տեղի է ունեցել 1917ի վերջին:*

Գիւմրիի Առեւտրական Դպրոցի դահլիճում կայացած ՀՅԴ անդրանիկ ժողովը Մայիսի 14ին Նժդեհին ընտրել է կուսակցութեան Շիրակի կեդրոնական կոմիտէի անդամ: Կոմիտէի միւս անդամներն էին Յովակիմ Բուդաղեանը, բժ. Արշակ Ղազարեանը, բժ. Տէրտէրեանը, Վարդան Վարդապետեանը, բանուորներ Մարտիրոս Ղանդիլեանը, Լ. Լալայեանը, տիկին Զարիֆեանը եւ Արարատ Տէր- Գրիգորեանը[45]*: Նոյն թուականի Յուլիսի 30ին, Նժդեհը՝ ՀՅԴ ցուցակով ընտրուել է Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Դումայի «իրաւասու»: 52 հոգիանոց այդ ցուցակում Նժդեհը հինգերորդն էր*[46]*: 1917ի աշնանը, դարձեալ ՀՅԴ ցուցակով, Նժդեհը*

միաժամանակ ընտրուել է 1917ի Սեպտեմբերի 27ից Հոկտեմբերի 13ը Թիֆլիսում կայացած Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութեան 228 պատգամաւորներից մէկը, ապա՝ Անդրանիկի, Արբահամ Գիւլխանդանեանի, Արսէն Շահմազեանի, Դրոյի, Ռուբէն Տէր-Մինասեանի եւ այլոց հետ ընդգրկուել Ձակատի Պահպանութեան եւ Վտանգուած Վայրերի Ապահովութեան 20 հոգիանոց մասնաժողովի (սեկցիա) ՀՅԴն ներկայացնող 16 հոգիանոց խմբում[47]:

Իրօք, որ Նժդեհի եռանդն աննախադէպ էր, եւ աշխատունակութիւնը՝ հսկայական: Ցոյժ արժէքաւոր են այն վկայութիւնները, որ Նժդեհը նոյն ժամանակահատուածում ծաւալել է նաեւ մշակութային գործունէութիւն: Մասնաւորապէս, ինչպէս նշուեց վերեւում, նա՝ գաղթականների ինքնութիւնը պահելու, նրանց ոգին բարձրացնելու եւ հոգսերը թեթեւացնելու համար կազմակերպել է հայրենակցական միութիւններ, պարախումբ:

Ալեքսանդրապոլում բնակուելու ընթացքում, Նժդեհը թէ՛ այդ քաղաքում, թէ՛ Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում ծաւալել է դասախօսական-քարոզչական ու կազմակերպչական ընդգրկուն գործունէութիւն: Ջինայելով իր ոյժերը՝ նա զբաղւում է թէ՛ համաւորների հաւաքագրմամբ ու զինավարժութիւններով, թէ՛ գաղափարական-քարոզչական դրեթէ ամէնօրեայ աշխատանքով (դասախօսութիւններ, ելոյթներ, մամուլում տպագրած բազմապիսի յօդուածներ) եւ թէ՛ հասարակական-կազմակերպչական աշխատանքով՝ չհաշուած կուսակցական դեկավար առեաններում իր խիստ արգասաւոր դերակատարութիւնը, ինչպէս նաեւ քաղաքային վարչութեան դեկավար աշխատանքը: Նրա քարոզչական գործունէութեան ընդգրկումների մասին պատկերացում տալու համար բերենք իր դասախօսութիւնների մասին վկայող՝ մեր ձեռքի տակ եղած միայն չորս ամսուայ տուեալները: 1917ի Ապրիլի 9ից մինչեւ Յուլիսի 16ը Նժդեհը դասախօսութիւններով ու ելոյթներով Ալեքսանդրապոլում հանդէս է եկել Ապրիլի 17ին, 18ին, Մայիսի 15ին, 21ին, 24ին, 29ին, Յուլիսի 2ին, 11ին եւ 16ին[48]:

Մայիսի 6ին Նժդեհը Երեւանում մասնակցել է Նորաստեղծ Դասաւթութեան Դէմ Կռուող Կոմիտէի կազմակերպած հանրահաւաքին եւ Անդրանիկից, Վահան Փափազեանից ու Դրոյից յետոյ ելոյթ է ունեցել այդ հաւաքում[49]: Ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու նպատակով նա այցելել ու ժողովներ է գումարել գիւղերում[50]: Այսպէս, 1917ի ընթացքում գործուղուել է Ախալքալաք, տեղում կազմակերպել համաւորական ջոկատ[51]: Յունիսի 9ին Գողթանի վերին Ազա գիւղի կո-

մասարիատի դահլիճում Նժդեհը նախագահել է Վերին Ազալի, Ներքին Ազալի եւ Դեր գիւղերի հայ բնակչութեան ընդհանուր ժողովներին, յաջորդ օրը նոյնպիսի ժողով է գումարել տեղի ծխական դպրոցի դահլիճում, իսկ Յունիսի 16ին՝ Ջուղայում։ Ժողովներին արտասանած նրա ճառերը բազմիցս ընդհատուել են «որոտընդոստ ծափերով ու կեցցէներով»[52]։

Նժդեհի ելոյթների հմայքն ու ազդեցութիւնը այնքան մեծ է եղել, որ գրեթէ բոլոր դասախօսութիւններից ու ելոյթներից յետոյ, չատերը, իսկ երբեմն՝ ամբողջ դահլիճը, անդամագրուել են ՀՅԴին ու կամաւորական ջոկատներին։ Այդպէս եղաւ, օրինակ, Յունիսի 1ին Ալեքսանդրապոլի աշուղների համար նրա կարդացած դասախօսութիւնից յետոյ, երբ «տեղնուտեղը կազմակերպուեց ՀՅԴ «Աշուղ» խումբը»[53]։ Յուլիսի 4ին ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի ակումբում, տեղի մի խումբ կանայք՝ լսելով Նժդեհի «Ռուսաստանի Յեղափոխութիւնը եւ Ազգային Հարցը» բանախօսութիւնը, կազմակերպեցին «Քոյր» անունով դաշնակցական խմբակ[54]։

Հաղորդւում է, որ Ալեքսանդրապոլի Տարօն, Դուրան արհեստանոցներում եւ մի քանի որբանոցներում «աշխատանքները սկսում էին նրա գրած՝ «Արեւմտահայ Գաղթականի Քաղաքական «Հայր մեր» աղօթքով»[55]։ Յարմար ենք նկատում մէջբերել այդ աղօթքը. «Լսի՛ր, Տէր, հայրենազուրկ գաղթականն է քեզ կանչում։ Լսիր եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն՝ մեր սուրբ երկրէն դուրս, օտարի դրանը, օտարի հացով երկար մնալու։ Այլ բա՛ց, Տէր, մեզ համար մի՛շտ բաց պահիր բոլոր ճանապարհները դէպ Հայրենիք։ Եւ մօտեցո՛ւր, Տէր, ո՛հ, փութացուր երջանիկ օրը մեր դարձի։ Ամէն»[56]։

Հիմնականում Ժայռ Թերթում է, որ «Դաշնակցութեան Պանթէօնը» եւ «Թերթօն» խորագրի տակ Նժդեհը հրատարակում է ազատամարտի հերոսներ Խէչոյի, Քեռու, Հրանտի, Աչուղի, Շրջիկ Ջաւէնի, Արծիւ Լաթոյի եւ ուրիշների մասին արժակ սքանչելի գեղօններ[57], որոնք 21 էջանոց մի գրքոյկով Ալեքսանդրապոլում լոյս են տեսնում 1917ի վերջին[58]։ Ինչպէս նախապէս մի այլ տեղում նշել ենք, դրանք հայ «գրականութեան մէջ ինքնուրոյն տեսակ են սկզբնաւորում եւ կարող են կոչուել գեղարուեստական հրապարակախօսութիւն կամ վարքագրութիւն»[59]։

Նոյն Ժայռ Թերթում, նաեւ Թիֆլիսի Խաֆադարայ, Հնչակ, Պատանի, եւ Հորիզոն Թերթերում՝ Գար. Դարդունի, Գ. Դարդունի եւ Studiosus ստորագրութիւններով, Նժդեհը տպագրել է բազմաթիւ քերթուածներ,

մեծ մասամբ՝ արձակ բանաստեղծութիւններ, որոնք մենք հայ արձակ քերթուածեան լաւագոյն նմոյշներից ենք համարում։

Կամաւորներին գինուորական գիտելիքներ տալու եւ գինավարժութեանը խթանելու համար Նժդեհն ու Շերամը 1917ին համատեղ գրել են Զօրաշարժային կանոնադրութիւն գրքոյկը, որը 1918ին հրատարակուել է Ալեքսանդրապոլում[60]։ Այդ աշխատութիւնը Անդրանիկի կազմած նոր նատիպ աշխատութիւնից յետոյ երկրորդն էր հայ իրականութեան մէջ։

ՆԺԴԵՀԸ 1918ԻՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՉՕՐՔԵՐԻ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ՆԵՐԽՈՒԺՄԱՆ ՕՐԵՐԻՆ

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, օգտուելով ռուսական զօրքերի Կովկասեան Ռազմաճակատը աստիճանաբար լքելու փաստից, Թուրքական հրամանատարութիւնը 1918ի սկզբում ամբողջ Կովկասեան ճակատով յարձակման անցաւ։

Մինչ ռազմական գործողութիւնների վերսկսուելը, Նժդեհը 1918ի Յունուարին դարձեալ եղել է Երեւանում։ Այդ մասին է վկայում Երեւանում լոյս տեսնող դաշնակցական Զանգ թերթի 1918ի Փետրուարի 6ի տեղեկատուութիւնը. «Երեքշաբթի, Յունուար 30-ին, Քաղաքային Ակումբի դահլիճին մէջ, տեղի ունեցաւ երեւանաբնակ Գողթն ու Նախիջեւան գաւառացիներու ընդհանուր ժողովը, խորհրդակցելու համար նոյն շրջաններու մէջ տիրող ներկայ անապահով կացութեան մասին։ Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը նոյն ժողովին ներկայ էր նոյնպէս ընկեր Գարեգին Նժդեհը, որ ժողովը բացաւ յուզած շեշտով մը՝ ողջոյնի խօսքեր ուղղելով ներկաներուն, որոնք երկու մեծ հայրենասէրներու, անմահ Քրիստափորի եւ դիւցազն Խէչօյի հայրենակիցները կոչուելու բաղդն ունէին։ Խօսելով ներկայ մոմենտի շուրջը՝ երեւան հանեց այն ծանր եւ ճգնաժամային կացութիւնը, ուր կապրին ներկայիս անոնք։ Ի վերջոյ, շեշտելով անհատներու մեծ դերը ազգերու կեանքին մէջ, կոչ ըրաւ ներկաներուն համախմբուիլ, կապ հաստատել հայրենակիցներու հետ, փարիլ ինքնապաշտպանութեան կուռ շարքերով, դիմագրաւելու համար այն վտանգը, որ դամոկլեան սուրի նման կախուած է մեր գլխին»[61]։

Նժդեհը Թուրքական ներխուժման ժամանակ գտնուում էր Ալեքսանդրապոլում եւ հեծելավաշտի հրամանատար էր։ Թուրքերը Ալեքսանդրապոլին մօտենալու ժամանակ նա իր խմբով ծառայութեան անցաւ Նազարբէկեանի (Նազարբէկով) հրամանատարութեամբ գործող Հայկական կորպուսի կազմում՝ ընդհուպ մինչեւ Մայիսի 16ին Ալեք-

սանդրապոլի անկումը եւ ապա՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի աւարտը։

Առաջին Աշխարհամարտի այս հանգրուանին, յատկապէս՝ 1918ի Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներին վարած իր մարտական գործողութիւնների վերաբերեալ Նժդեհը 1944ի Սեպտեմբերին, Մոֆիայում, այսինքն՝ Երկրորդ Աշխարհամարտի աւարտական հանգրուանում Բուլղարիայի խորհրդային զօրքերի կողմից գրաւումից յետոյ, բայց իր ձերբակալութիւնից կարճ ժամանակ առաջ գրուած ինքնակենսագրութեան մէջ նշել է թէ «անցեալ համաշխարհային պատերազմի ... կռիւների ... վերջին շրջանում» *ղեկավարել է* «հայ-եզիդական մի առանձին զօրամաս», «սակաւաթիւ ուժերով օգնութեան ... փութացել պաշարուած Կողբին եւ փրկել այդ շրջանի հայութեանը»։ *Նժդեհը այդ գրութեան մէջ չարունակել է*.«այդ միեւնոյն օրերին անցել եմ Աբբաս Գիոլ, կապւել եզիդների հետ եւ հետս առնելով վերջինների առաջնորդ Իւո բէգին, վերադարձել եմ Տփխիս եւ նրան կապի մէջ դրել Հայոց Ազգ. Խորհրդի հետ։ Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին վարել եմ Ալաջայի կռիւները, որոնցով կարելիութիւն ընձեռել Էրզրում-Սարիղամիշ-Ղարսէն նահանջող հայկական զօրամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ, եւ Արփաչայը կտրել անցել եմ միայն այն ժամանակ, երբ վերջին նահանջող հայ զինուորի հետ իմ մարդկանց յաջողուեց փոխադրել Անիէն պրոֆ. Մառ-ի պեղումների արդիւնքը հանդիսացող արժէքաւոր հնութիւնները»[82]։

Խորհրդային զօրքերի կողմից ձերբակալութիւնից յետոյ եւս, Մոսկուայի Լուբիանկայի բանտում անցկացուած մի հարցաքննութեան ընթացքում Նժդեհը մի անգամ եւս վերյիշել է, որ 1918ին Քիւլփիսում (այսինքն՝ Սուրմալուի չրջանի Կողբ բնակավայրում - Ռ.Հ.) եւ Ալաջայում չրջափակումից փրկել է հայերին եւ եզիդներին[83]։

Կարսի մարզի Կաղզուանի չրջանի Ալաջա գիւղը ընկած էր հայ Բագրատունիների միջնադարեան մայրաքաղաք Անիից երկու կիլոմետր հարաւ-արեւմուտք։ Է. Խանդաթեանը Ալաջայի արշաւանքի եւ Կողբի կռիւներում Նժդեհի քաջագործութիւնների մասին վկայում է. «Տաճիկները մօտենում էին Կարսին։ Բէկլի-Ահմէդի մօտերքում մերոնք կռւում էին ամենայն քաջութեամբ։ Կռւսակցութիւնը հրահանգեց Նժդեհին ... Ախուրեանն անցնելով մաքրել մեր զօրքի ձախ թեւն, Աղա դաղա (Բերնա) սարի վրայով անցնել թշնամու թիկունքը։ Չորս օրում կազմակերպեց եւ վեց օրում արդէն Ագարակի մօտերն էր, երբ մերոնք բողին Կարսն ու նահանջեցին։ Նահանջեց եւ Նժդեհն՝ իր հետ ազատելով

150 հազարից աւելի Նախիջեւանի շրջանի հայերին ու եզիդներին՝ ապահովելով մեր նահանջող զօրքի ճախ թեւը, որի շնորհիւ թշնամին չկարողացաւ մեր զօրքի ճանապարհը կտրել, գերել կամ կոտորել:
Կողքի արշաւանքը: Այս արշաւանքը մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ այն տեսակէտից, երբ հայ ժողովուրդն ամէնուր հալածւում էր, օգնութիւն ոչ ոքից չէր ստանում, Նժդեհը կարողացաւ մեզ կապել մի ժողովուրդ, որը մեր վարած կռիւներին մեզնից զոհերի բանակով ետ չմնաց: Դա եզիդների զինակցութիւնն էր, որ յաջողուեց Նժդեհին անագին թուրք գիւղերի վրայով գնալ Գիւլլուջա, հրաւիրել Եուսուֆ բէկին, ծանօթանալ, բանակցել եւ ապա վերադառնալ Կողբի վրայով Ալեքսանդրապոլ, որտեղից եւ Տփխիս: Վերադարձաւ Եուսուֆ բէկի հետ գոհ սրտով՝ զինակցած»[64]:

Բեռլինում 1942ին հիմնուած Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ Ալֆրէդ Մուրադեանը գերմանական իշխանութիւնների խնդրանքով Նժդեհի մասին 1950ականների վերջին գրած տեղեկատուութեան մէջ այս կապակցութեամբ նշում է. «Երբ Ռուսաստանում յեղափոխութիւնից յետոյ ռուս զինուորները Լենինի կոչով մերկացրեցին ճակատը, հայկական փոքրաթիւ կամաւորական ջոկատները չկարողացան պահել ճակատը, եւ նահանջեցին: Թուրքերը հասան մինչեւ Այսրկովկասի ռուս-թուրքական սահմանը: Այդ ժամանակ Նժդեհն իր զինակիցներով մտնում էր հայկական գիւղերը, ժողովրդին հաւաքում էր հրապարակները եւ ազդեցիկ ճառերով ճակատից փախչող զինուորներին, նաեւ տուեալ գիւղերի բնակչութեան որոշ մասին ոգեւորում, ուղարկում էր ճակատ: Նա ոգեշնչում էր նաեւ եզիդներին: Իր զինակիցների հետ մտնելով եզիդական մի գիւղ, գիւղացիներին հաւաքում է հրապարակ, վեր պարզելով Ս. Սարգսի պատկերը, որին պաշտում էին նաեւ եզիդները, հրաշունչ ճառով նրանց եւս համախմբում է իր շուրջը եւ 250 զինուած եզիդների գլուխն անցած՝ տանում է ճակատ»[65]:

Վերջապէս, խորհրդային բանտ նետուած Գէորգ Ղազարեանի ցուցմունքից պարզւում է, որ Նժդեհը Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նախօրէին՝ մօտաւորապէս 1918ի Ապրիլին «կռւում էր Ալեքսանդրապոլ մտած թուրքերի դէմ: Երբ թուրքերը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը, նա նահանջեց Ղարաքիլիսա եւ այնտեղ կռուեց թուրքերի դէմ»[66]: *Խօսքն այստեղ Ղարաքիլիսայի (ներկայումս՝ Վանաձոր) ճակատամարտի մասին է, որը, ինչպէս գրել ենք մեր մէկ այլ յօդուածում, ոգեշնչել, կազմակերպել ու վարել է Նժդեհը*[67]:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Տե՛ս օրինակ՝ Աւօ, Նժդեհ. Կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նչխարներ, Վկայութիւններ, Պէյրութ, տպարան Համազգային, 1968, էջ 51-65; Ռաֆայէլ Համբարձումեան, Վարք Նժդեհի. Ասացմներ, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001, էջ 37-43.*

[2] Vaan Melikian, 'Tri Dokumenta O Deiatelnosti Garegina Nzhde V 1914-1917 gg. (K 115-Letiiu So Dnia Rozhdeniia)' [*Երեք Փաստաթուղթ Գարեգին Նժդեհի 1914-1917 թթ. Գործունէութեան Մասին (Մինդեան 115ամեակի Առիթով)*], *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, թիւ 1 (156), 2001, էջ 250-255: Ժառանգական ցուցակում նշուած իրապարձութիւնները ճշտում են դիւանական փաստաթղթերով, *մասնաւորապէս՝ դէպքերի մասնակից, ռուս զօրավար Ալեքսանդր Պարֆենովիչ Կուլեբեակինի եւ այլոց կազմած ռազմական հաշուետուութիւններում*, որն հրապարակել է պատմաբան Մուրադ Կարապետեանը իր *Հայկական Կամաւորական Խմբերը Եւ Ազգային Գումարտակները Կովկասեան Ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.)* գրքում (Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1999): Մեզ թոյլ տանք հրապարակած այս յոյժ արժէքաւոր երեք առաջին վաւերագրերից այս յօդուածում օգտագործուած ընդարձակ մէջբերումների հայերէն թարգմանութիւնը կատարել է մեր կողմից:

[3] *Համբարձումեան, Վարք Նժդեհի*, էջ 37-43:

[4] *Արամ Նազարեան, Հայկական Զօրամասերի Կազմաւորումը Կովկասեան Ճակատում (1914-1918 Թուականներ)*, Երեւան, 1999, էջ 42-43, 48; *Կարապետեան*, էջ 50-62:

[5] Melikian, էջ 251:

[6] *Համբարձումեան, Վարք Նժդեհի*, էջ 37:

[7] Melikian, էջ 252: *Սոյն յօդուածում մինչեւ 1918ի Փետրուարի 1ը տեղի ունեցած դէպքերը նշել ենք հին տոմարով, իսկ այդ թուականից յետոյ տեղի ունեցած եղելութիւնները՝ նոր տոմարով՝ նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանը նոր տոմարին է անցել այդ օրուանից: Եթէ սոյն յօդուածում ուղղակի մէջբերումներով օգտագործուած սկզբնաղբիւրների հեղինակները հետեւել են տարբեր սկզբունքի, այդ մասին նշել ենք ծանօթագրութիւններում:*

[8] *Նազարեան*, էջ 42-43, 48; *Կարապետեան*, էջ 62-63:

[9] *Կարապետեան*, էջ 62:

[10] *Ղազար Քոչարեան, «Հայդուկի Մը Յուշերէն», Հայրենիք, ԺԲ. տարի, թիւ 10 (142), Օգոստոս* 1934, էջ 134:

[11] Melikian, էջ 252:

[12] *Հայոց Ազգային Կենտրոնական Բիւրօն հիմնուել է Հոկտեմբեր 1912ի վերջին՝ Ռուսական Կայսրութեան Հայաչատ վայրերի ներկայացուցիչների Թիֆլիսում կայացած Համագումար-խորհրդակցութիւնում: Բիւրոյի ստեղծման անմիջական նպատակներն էին աջակցութիւն ցոյց տալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին 1912ին սկսուած Բալկանեան Պատերազմի բռնկումից յետոյ Հայկական Հարցը միջազգային ատեաններում պաշտպանելու գործում, սերտ կապ պահպանել արեւմտահայութեան ազգային պատուիրակութիւնների հետ եւ նպաստել կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանի մշակած Հայաստանի ռեֆորմների ծրագրի իրականացմանը: Առաջին Աշխարհամարտի սկզբնական տարիներին, Բիւրօն կազմակերպեց, ձեւ եւ հոգի տուեց սկսած տարերային կամաւորական շարժմանը եւ նրա ամենաեռանդուն դեկավարը դարձաւ:*

[13] *Քոչարեան*, էջ 134:

[14] Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Իմ Յիշելի Յուշերը, կազմեց Ա. Ամաւրեան, Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1978, էջ 249-257։ Աբրահամեանը Թուականները տուել է նոր տոմարով։ Քոչարեանը եւս, էջ 135, նշում է, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդի եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) Բիւրոյի միջեւ գումարուած խառն ժողովը 1915ի Ապրիլին որոշել էր «երեք գումարտակները միացնել մէկ անուան տակ՝ կոչելով զայն «Արարատեան զօրաբաժին» եւ «Ճիւաուրներու հրամանատար նշանակել Խէչոյին»։ Տե՛ս նաեւ՝ Վահան Համբարձումեան, «Ծոյտի եւ Ծոյգի Օրերէն (Կամաւորական Շարժման 47-ամեակին Առթիւ)», Հայրենիք, Խ. տարի, թիւ 6 (434), Յունիս 1962, էջ 55։

[15] Melikian, էջ 252-253։

[16] Համլէտ Գէորգեան, Դրօ, Երեւան, «Հայաստան», 2000, էջ 82։

[17] Կարապետեան, էջ 64; Նազարեան, էջ 50։

[18] Կարապետեան, էջ 64-67։

[19] Melikian, էջ 253-254։

[20] Աւօ, էջ 57-59։

[21] Կարապետեան, էջ 66-67; Նազարեան, էջ 51-52։

[22] Melikian, էջ 254։

[23] Տիգրան, «Շատախի Ինքնապաշտպանութիւնը», Հայրենիք, Թ. տարի, թիւ 11 (107), Սեպտեմբեր 1931, էջ 138։

[24] Գէորգեան, էջ 103-106։

[25] Աբրահամեան, էջ 264-265։

[26] Նոյն։

[27] Քոչարեան, էջ 139-140։

[28] Կարապետեան, էջ 64-67, 71-74։

[29] Քոչարեան, էջ 143-144։

[30] Կարապետեան, էջ 93։

[31] Հրաչիկ Սիմոնեան, Անդրանիկի Ժամանակը, Գիրք Ա, Երեւան, «Կաիսա», 1996, էջ 520։ Ռուսական Հրամանատարութեան պարբերական ոչ-հայանպաստ գործողութիւնների դէմ Անդրանիկն առաջին անգամ ընդվզեց 1915ի Յուլիսին, երբ ռուսական զօրքերը դուրս բերուեցին հայ կամաւորների ջանքերով ազատագրուած Արեւմտեան Հայաստանի շրջաններից՝ պատճառ դառնալով արեւմտահայերի նոր կոտորածների, երկրի առաւել հայաթափմանն ու աւերմանը։

[32] Melikian, էջ 253։

[33] Խորէն Մուրադեան, «Ամերիկահայ Կամաւորի Մը Յուշերը», Հայրենիք, ԽԴ. տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր 1966, էջ 28։ Տե՛ս նաեւ՝ Աւօ, էջ 59-61։

[34] Melikian, էջ 254։

[35] Մուրադեան, «Ամերիկահայ Կամաւորի Մը Յուշերը», էջ 29։ Տե՛ս նաեւ՝ Աւօ, էջ 61-62։

[36] Սիմոնեան, էջ 527։

[37] «Սիմոն Բարայեանի Խօսքը Իր Քեռու եւ Նրա Տոհմի Մասին», Նախիջեւան, Գ. տարի, Բուն Հայոց 4493 (Ցս. Քս. 2001)թ., Քաղոց (Մայիս), թիւ 20, էջ 11։

[38] Melikian, էջ 251։ Նժդեհը ցարական կառավարութեան տարբեր կալանավայրերում բանտարկուած է եղել 1908-11 թթ.՝ մինչեւ իր փախուստը Բուլղարիա։ Դատարանը նրան արդարացրել էր 1912ին՝ «Հակաօրինական Դաշնակցութիւն» կազմակերպու-

թեան մասնակցելու մէջ Նրան ներկայացուած մեղադրանքը ապացուցուած չլինելու պատճառով»։ տե՛ս՝ Համբարձումեան, Վարք Նժդեհի, էջ 21։

[39] *Աւե, էջ 63։*

[40] *Տիգրան Դէօլեանց, «Կեանքիս Դրուագներից», Հայրենիք, ԻԲ. տարի, թիւ 6 (245), Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1944, էջ 75։*

[41] *Եփրեմ Սարգսեան, «1916-ին եւ 1917-ին՝ Ալեքսանդրապոլը», Հայրենիք, ԽԵ. տարի, թիւ 11, Նոյեմբեր 1967, էջ 59-64։*

[42] Melikian, էջ 251։

[43] *Նոյն, էջ 255։*

[44] *Աւագ Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդեհի՝ 1921 թ. Թաւրիզի Դատավարութիւնը (Ըստ Նորայայտ Վաւերաթղթերի), Երեւան, «Ազգայնական Ակումբ», 2001, էջ 111։*

[45] *Ժայռ, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 4; տե՛ս նաեւ՝ Նժդեհի 28 Մարտի 1947ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեանն Առընթեր Ազգային Անվտանգութեան Մարմնոյ (ՀՀ ԱԱՄ) Արխիւ, կարճուած Գործերի Ֆոնդ (ԿԳՖ), Հ. 12997, Նժդեհի Գործ, Հտ. 2, էջ 126։*

[46] *Ժայռ, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 17, 30 Յուլիսի 1917; նոյն, թիւ 18, 6 Օգոստոսի 1917։*

[47] *«Հայոց Ազգային Համախարհրդակցութիւնը. Թիֆլիս, 1917 թ. Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր. Փաստաթղթեր ու Նիւթեր», տե՛ս՝ Բանբեր Հայաստանի Արխիւների, թիւ 1-2, 1992, էջ 113; Սիմոնեան, էջ 630։*

[48] *Ժայռ, թիւ 3, 21 Ապրիլի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 6, 14 Մայիսի 1917, էջ 5-6; նոյն, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 3-4; նոյն, թիւ 8, 28 Մայիսի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 9, 4 Յունիսի 1917, էջ 4; նոյն, թիւ 15, 16 Յուլիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 16, 23 Յուլիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 17, 30 Յուլիսի 1917, էջ 4 եւն։*

[49] *Ժայռ, թիւ 6, 14 Մայիսի 1917, էջ 6։*

[50] *Ժայռ, թիւ 13, 4 Յուլիսի 1917, էջ 3։*

[51] *Նժդեհի 27 Յունիսի 1947ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ ԱԱՄ Արխիւ, ԿԳՖ, Հ. 12997, Նժդեհի Գործ, Հտ. 2, էջ 192-194։*

[52] *Ժայռ, թիւ 12, 25 Յունիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 14, 9 Յուլիսի 1917, էջ 3։*

[53] *Ժայռ, թիւ 9, 4 Յունիսի 1917, էջ 3։*

[54] *Ժայռ, թիւ 15, 16 Յուլիսի 1917։*

[55] *Ժայռ, թիւ 10, 11 Յունիսի 1917, էջ 2։*

[56] *Ժայռ, թիւ 1, 8 Ապրիլի 1917, էջ 2։*

[57] *Ժայռ, թիւ 1, 8 Ապրիլի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 2, 15 Ապրիլի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 4, 30 Ապրիլի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 5, 7 Մայիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 6, 14 Մայիսի 1917, էջ 4-5; նոյն, թիւ 7, 21 Մայիսի 1917, էջ 3; նոյն, թիւ 8, 28 Մայիսի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 10, 11 Յունիսի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 18, 6 Օգոստոսի 1917, էջ 2; նոյն, թիւ 19, 13 Օգոստոսի 1917, էջ 2։ Տե՛ս նաեւ՝ Աւե, էջ 326-330; Գարեգին Նժդեհ, Գրական Երկեր, Երեւան, 2003, էջ 48-85։*

[58] *Աւե, էջ 326։*

[59] *Համբարձումեան, Վարք Նժդեհի, էջ 41։*

[60] *Շերամը հայոց ազատամարտի դաշնակցական հերոսներից էր, Եփրեմ Խանի խմբապետներից, Եփրեմի ջոկատում «Անճումանի կռիւներու մէջ կռուած ու կոփուած»։ Մահացել է Թեհրանում, 1933ին։ Տե՛ս՝ Վ. Իսկէնտէրեան, «Հայ Կամաւորի Մը Ցուչերը*

(1914-1917)», *Հայրենիք*, ԼԱ. տարի, թիւ 2, Փետրուար 1957, էջ 76; Ա. Ամուրեան, Հ.Բ.-Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890-1918, Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1950, էջ 158. Դժբախտաբար մեզ չյաջողուեց պարզել Շերամի իսկական անուն-ազգանունը.

[61] Նախիջեւանի Հիմնահարցը Մոսկուայի 1921 թ. Մարտի 16-ի Ռուս-Թուրքական Պայմանագրում (Փաստաթղթերի Նիւթեր). Յաւելուած, կազմող՝ Ռ. Համբարձումեան, Երեւան, «Նախիջեւան» Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 168.

[62] «Ինքնակենսագրութիւն», տե՛ս՝ Գարեգին Նժդեհ, *Հատընտիր*, Երեւան, «Հայաստան», 2001, էջ 302. Ինքնակենսագրութեան բնօրինակը գտնւում է ՀՀ ԱԱԾ արխիւում, Գործ 11278, հտ. 4. *Հատընտիրում «Ինքնակենսագրութիւն»ն տպագրուել է բազմաթիւ սխալներով ու աղաւաղումներով.*

[63] Նժդեհի 15 Հոկտեմբերի 1946ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ ԱԱԾ Արխիւ, ԿԳՖ, հ. 12997, Նժդեհի Գործ, հտ. 1, էջ 129.

[64] Յարութիւնեան, էջ 111-112.

[65] Քեռագիրը գերմաներէն է, գտնւում է Աֆիրէդ Մուրադեանի Բեռլինում (Nassauishe str. 43 10717 Berlin) *բնակուող դստեր՝ Զարէ Դաւուդեան-Մուրադեանի մօտ. Փաստաթղթի մեքենագրեալ տարբերակը նա մեր խնդրանքով ուղարկել է Հայաստան եւ այժմ պահւում է Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի Նժդեհի ֆոնդում.*

[66] Գէորգ Յովհաննէսի Ղազարեանի 6 Յունիսի 1947ի հարցաքննութեան արձանագրութիւնը, ՀՀ ԱԱՆ Արխիւ, ԿԳՖ, հ. 12997, Նժդեհի Գործ, հտ. 3, էջ 141-142.

[67] Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեան, «Գարեգին Նժդեհը Ղարաքիլիսայի Ճակատամարտի Ոգեշնչողն Ու Կազմակերպիչը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, ՃԺԷ. տարի, թիւ 1-12, Յունուար-Դեկտեմբեր 2003, էջ 341-410.

THE PARTICIPATION OF GAREGIN NZHDEH IN THE ARMENIAN VOLUNTEER UNITS OF WORLD WAR I (1914-1918)

(Summary)

RAFAYEL HAMBARDZUMIAN

Garegin Nzhdeh (Ter-Harutiunian) was a prominent activist in the Armenian national-liberation movement. This article deals with his participation in the Armenian volunteer units organized by the Russian tsarist government immediately after the outbreak of the First World War. The author shows that Nzhdeh returned to Russia from Bulgaria to join the volunteers in October 1914. He first fought in the ranks of the Second Volunteer Group during the Russian thrust into Western Armenia in the spring and summer of 1915. Nzhdeh again fought against the Ottoman Turks in the spring and summer of the following year, this time in the ranks of the First Volunteer Corps. He returned to Transcaucasia in late 1916 and was active in the political life of the city of Alexandropol in the immediate aftermath of the Russian Revolution of February 1917. Finally, Nzhdeh took up arms again in early 1918 as part of the Armenian resistance to the Ottoman Turkish advance into Transcaucasia. The article sheds light on Nzhdeh's participation in these battles against the Ottoman Turks, culminating in the famous battle of Karakilise (now, Vanadzor) in May 1918, which stopped the Turkish advance and helped in the emergence of an independent Armenian republic.

THE PRESS OF ARMENIAN GENOCIDE SURVIVORS IN SYRIA (1916-1919)

VAHRAM L. SHEMMASSIAN

The year 2005 marks the 90th anniversary of the Armenian Genocide. Even so, and despite the numerous monographs and articles that have been published on the topic, there remain many aspects of this calamity that need to be probed. The current article attempts to address one such gap, that of the Armenian press published by survivors in Syria between 1916 and 1919. The newspapers and one periodical covered herein both reflect the prevalent mood among the living as well as constitute an invaluable primary source regarding the process and consequences of the genocide. For the purposes of this article, the term "Syria" denotes the territory of the modern state of Syria.

Syria constituted the largest dumping ground and killing field of Ottoman Armenian citizenry during the World War I genocide.[1] A substantial segment lost its life in the wilderness as a result of outright massacre, while others perished due to exposure, starvation, and diseases. Not all died, however, as many women and children were sold to or abducted by Muslims, becoming their concubines, wives, servants, and/or adopted children.[2] Other Armenian deportees dragged out a bare existence in towns, villages, and elsewhere. In Damascus, for example, some found employment in government factories, while others engaged in small businesses and the trades in the marketplaces of Hamidiye, Marji, Saman Pazar, and Bab Tuma.[3] There were also among the exiles clergymen of all ranks who were banished from their seats in Constantinople, Sis, Jerusalem, and elsewhere.[4] For our purposes, the significance of such a presence in Damascus rests in the fact that someone associated with the Armenian Apostolic Church dared against all odds to publish a clandestine periodical.

At the end of the war in late 1918 many survivors from the Syrian hinterland converged on the larger cities, particularly Aleppo, hoping to regain their homes expeditiously. During the interlude between liberation and repatriation (1918-1919) the refugees tried to create a semblance of

normalcy in public life by forming voluntary associations, organizing cultural programs, and publishing newspapers, among other activities.[5] This study explores the press.

PRE-GENOCIDE ARMENIAN NEWSPAPERS IN ALEPPO

The first paper that had anything to do with Armenians in Syria was the *Al-Furat* (The Euphrates), the official journal of the government of the Ottoman province of Aleppo. First published in 1867, *Al-Furat* appeared in Turkish, Arabic and, for a while, Armeno-Turkish (i.e., Turkish in Armenian characters), issuing communiqués, decrees, etc.[6] However, the earliest exclusively Syrian Armenian periodical, which existed roughly from 1911 to 1914, was *Aghbiur*, literally meaning "water spring" or "source," but actually so called after Serob Vardanian, the late nineteenth-century Armenian revolutionary figure in the Ottoman Empire, known by his *nom de guerre* of Serob Aghbiur. *Aghbiur* was *khmoratip*, that is, handwritten and copied through a process utilizing dough. It constituted the organ of the synonymous youth organization of Aleppo, an affiliate of the Armenian Revolutionary Federation-*Dashnaktsutiun*.[7] The next known Armenian paper in Syria, which falls within the scope of this study, is *Pordzank*.

In 1983, while on a research trip to Europe, I discovered the *Pordzank* collection at the library of the Mekhitarist Order in Vienna. At the time, the collection was squeezed in with other periodicals in a common hardbound volume (which was/is the case with some other collections); only a careful perusal of many such bound volumes (which do not necessarily contain an index of their contents) made such an unearthing possible. This periodical is not mentioned either by Artashes Ter Khachaturian in his article on the Armenian language press in Syria or in the two major recent bibliographies (by Babloyan and Kirakosyan) pertaining to the Armenian press.[8] One reason may be because *Pordzank* was handwritten and not printed. As for the other papers covered in this study, with the exception of *Gaghtakan* and *Pitsak*, about which I have gleaned information from one study and two memoirs, I found their partial collections at the same Mekhitarist Library in Vienna and/or at the Violette Jebejian (Chepechian) Library in Aleppo (copies of extant issues from the latter place were sent to me). Unfortunately, I have not had the opportunity to view issues of *Hay Dzayn* and/or *Taragir* deposited at the Armenian General Benevolent Union

(AGBU) Noubar Library in Paris and at the Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran) in Erevan. Therefore, my conclusions concerning the latter two newspapers are based only on issues found in Vienna and Aleppo. A review of issues found in Paris and Erevan in the future may reinforce, refute, and/or expand on some of my current conclusions.

PORDZANK

The Armenian word "*pordzank*" means, among other things, "misfortune," "peril," "disaster" or "tribulation," all fittingly describing the tragedy that befell the Armenian people during World War I. The newspaper's title, *Pordzank*, and other editorial and commercial information occupy the upper third of the front page; information in French covers the upper left quarter of this section. Here we learn that "the editorship is found in Sham [i.e. Damascus – V.Sh.], in the barrack of Hamidiye." The annual subscription rates were 30 *kurush* (piasters) for the Ottoman Empire, $2.00 for the United States of America, and 10 French francs for everywhere else.[9] These rates must have been printed according to the standard procedure of normal times and not realistically to attract potential subscribers because, in the chaos of conflagration and genocide, people would hardly have been able to spend money on papers. At any rate, as indicated below, only a handful of Armenians read *Pordzank*, and secretly at that.

The incomplete extant collection of *Pordzank*, a paper published twice a month (*kisamsea*), begins with issue number 9 and ends with number 24. Number 9 carries the date of First Year, Friday, 2/15 December 1916, whereas number 24, which in fact is a combined issue including numbers 21-24, was published on 31 July 1917. It is difficult to determine whether other issues appeared thereafter. Each issue consists of eight pages, numbered successively throughout the entire collection; for example, issue number 11 begins with page 85 and ends with page 92, and so forth. One or some of the first eight issues must have been more than eight pages long, because the earliest issue that is preserved, i.e., number 9, begins with page 69 instead of page 65. As for the combined issue of numbers 21-24, it consists of ten pages, ending with page 176. *Pordzank* is handwritten by the publisher. The size of the utilized paper is that of a standard letter, without horizontal lines. The articles are arranged in two columns separated by a vertical line drawn in pencil. The pages devoted to poetry do

not follow this rule. Number 9 has low-quality, yellowish paper; the rest, off-white, clean paper.

The owner-manager-editor of *Pordzank* was a certain Armyov Bedlevma (Petlevma) Fatimi. The person behind this pseudonym cannot be readily determined, although there is a hint that helps to partially unmask his true identity. Thus, Catholicos Sahak II Khapayan of Cilicia, then residing in exile in Jerusalem, writes a letter dated 22 November 1916 to the publisher, granting him the right to wear a stole (*urar*). In his response, the publisher thanks the Catholicos for this grace that the Armenian Brotherhood of St. James in Jerusalem had previously denied him (the publisher). Here it becomes clear that the latter had gone from Egypt to Jerusalem three years before, had received "four ranks of priesthood" (*kahanayakan chors astichan)*, and had been subsequently sent to Damascus.[10] Therefore, the publisher appears to be someone serving the Armenian Apostolic Church in some capacity.

What was *Pordzank*'s purpose? Responding to those who wondered about his audacity to publish a paper in such dangerous times, the publisher states that he was originally from Egypt, separated from his loved ones and friends due to special circumstances, and that, finding life meaningless in the face of danger, he wants to tell truths.[11] He then adds: "This publication in itself, released through simple, manuscript, [and – V.Sh.] a few rare copies, is our reflection and outburst of the mind and emotions, and we think also of those of this suffering [,] sorrowful, and oft-tortured people."[12] Naturally, in a time of war and genocide, such an Armenian paper could not have been granted permission for publication and/or published openly. Referring to its underground nature, the publisher writes: "As for our readers, even from the [first – V.Sh.] day of undertaking this task, we were certain of the confidentiality and cordial-heartedness of a small number of readers that we would have, and we are glad to say that our opinion was not misplaced and was safeguarded with reverence."[13]

Pordzank claims to be a "Moral, Literary, Scientific, and Satirical Bimonthly Journal" (*Kisamsea Handes Baroyakan, Grakan, Gitakan ev Zaveshtakan*). In actuality, however, it contains editorial, literary, descriptive, topographical, and fun sections. The editorials carry such titles as "A Decade" (dedicated to the 10th anniversary of the AGBU), "The New Year," and "Easter." The combined issue of numbers 21-24 is devoted to women, while nine issues deal with the new Regulation imposed by the Ottoman government upon its Armenian *millet* (civic-religious community)

during the genocide, replacing the Armenian National Constitution of 1860. The pertinent headings read: "The New Nat[ional] Regulation" (criticizing the government's decision), "The Introduction to the New Armenian Regulation," "Elucidations on the Introduction to the New Armenian Regulation," and "The Armenian Catholicosal and Patriarchal Regulation."

The literary section consists of poems, all composed by the publisher. The poems appearing in the combined 21-24 issue are devoted to women and carry such titles as "The Woman," "Oh Eve," "Love," "She," "To the Feminine Gender," etc.[14] In the descriptive section there is one article, "From Bir Saba to Sham [i.e. Damascus – V.Sh.]."[15] The topographical section contains a series entitled "The Armenians in Damascus."[16] As for the fun section, it includes stories and anecdotes entitled "An Arabic Folktale," "A Sage Saying," "A Farmer's Intelligence," and others.[17] In fact, our knowledge of the paper's contents would have been more complete had page 175 of the combined 21-24 issue not been left blank, for it is titled "*Pordzank*, First Year 1916-1917, Table of Contents."[18] Fortunately, though, on page 167 we come across the following poem, which qualifies "*Pordzank*'s Year":

I herald to you oh readers
That our *Pordzank*
Is completing its entire year's cycle
Demonstrating that it always had [a – V.Sh.] firm will to survive
and come out of the struggle alive.

Despite the fact that, both the State
And the circumstance
Is [*sic!* – V.Sh.] unfavorable, horrific and dangerous.
Nevertheless, the smiles of luck came to us
And we really complete one year today.

Congratulations to You [*sic!* – V.Sh.]
This one year,
For walking straight on the road of suffering
And withstanding that big, heavy struggle of life
Always being the person cognizant of [his or the paper's? – V.Sh.]
purpose.[19]

In conclusion, the naming of *Pordzank* was an appropriate selection, given the horrors that the Armenian people endured during the genocide. But unfortunately the publisher does not provide any eyewitness account or news regarding the condition of deportees in Damascus, thereby depriving us of very important and insightful information. The only exception, which has to do with the general Armenian situation, is the discussion of the new Regulation, because the series entitled "The Armenians in Damascus" mentioned above deals with the old days, not the war years. Even so, despite contents and qualitative shortcomings, the appearance of *Pordzank* in a center of deportees at a time when the genocide was still in progress must be viewed as a unique phenomenon.

HAY DZAYN

Hay Dzayn (Armenian Voice) constitutes "the first printed newspaper of the Syrian Armenian press," having seen the light of day on 13 November 1918.[20] Sometime before mid-March 1919, after ninety-seven issues, it was transferred from its birthplace of Aleppo to Adana in Cilicia to serve the needs of repatriated genocide survivors.[21] The Aleppo collection reportedly "contains the black events of the deportation period and especially the heartrending stories of the last days of [intellectuals and activists Grigor – V.Sh.] Zohrap, Vardges [Serenkiulian – V.Sh.], Dr. [Nazaret – V.Sh.] Taghavarian, Aknuni [Khachatur Malumian – V.Sh.], Khajak [Garegin Chagalian – V.Sh.], [Ruben – V.Sh.] Zardarian, Minasian, [Harutiun – V.Sh.] Jihankiulian, Hambartzum Poyajian (Murat), the detailed description of the deportation of the Armenians of Kastamuni, etc."[22]

A four-page—and eventually two-page—"national, political, literary daily" printed on light green paper, *Hay Dzayn* was owned and edited by Sedrak Kepenlian. He ran both the editorial office and the print shop at No. 3, Zebbal Street in the Jideydi neighborhood of Aleppo.[23] Unlike *Pordzank*, which was a one-man production, *Hay Dzayn* solicited or received articles and/or letters from special contributors and the general public. These were reminded to submit their writings in a concise and legible manner and on one side of the paper. Those who used pseudonyms had to give their full name on a separate sheet. Articles of a personal nature and ones deemed unimportant would not be printed and/or returned to their authors.[24]

A single copy initially sold for 20 *paras* and later for 40 *paras*, and different bulk rates existed both for Aleppo and overseas subscribers on annual, semiannual, and trimester bases. Interestingly, a special deal of 20 piasters per month only was offered to refugees sheltered in Aleppo.[25] *Hay Dzayn* likewise had distribution agents in Damascus, Homs, Hama, Adana, Tarson (Tarsus), Mersin, and Kilis, as well as in Tanta, Alexandria, and Port Said in Egypt.[26] After relocating to Adana, the paper kept an agent by the name of Michel Saman in Aleppo.[27]

A perusal of the four extant Aleppo issues of *Hay Dzayn* provides a more detailed, albeit partial, idea about its contents. Issue number 20, dated 11 December 1918, for example, includes a front page "Appeal to the Armenian Refugees Found in Aleppo" in which they are asked to furnish British and French military representatives in town on official business any information respecting the wartime atrocities and other hardships. Particularly, it stated, knowledge shared on locations of deportation and massacre, lists of perpetrators and prominent victims, numbers of those killed among the general Armenian populace, accounts of abductions, rape and torture, incidents of burning of children, names of Muslims holding Armenian women, girls, and children against their will, and methods of butcheries would be most useful. Ultimately, "all this information would constitute [the – V.Sh.] basis of a special report, which would be presented at the Paris Peace Congress" for the promotion of the Armenian cause and national demands. The British and French military representatives similarly requested the names of those Armenians who had played a sinister role throughout the ordeal by "torturing their compatriots, throwing Armenian women and girls into the lap of Turkish officers and others, or embezzling public funds." Such proven cases would be prosecuted by a special tribunal. The written and oral testimonies should be expeditiously submitted to intellectual-activist Aram Antonian (Andonian) at room no. 5 in Hotel Baron for translation into French.[28] The same issue likewise covers world news, Armenian news gleaned from the Constantinople Armenian press, advertisements, announcements both by the Armenian and Arab authorities, and cultural events.[29]

Other items of interest, such as the situation of Armenians in Damascus, Armenian voluntary associations in Aleppo and their cultural and charitable activities, and the offering of parenting classes for interested young women in the newly established Armenian Catholic school for girls fill the pages of issue no. 69.[30] In issue no. 71, *Hay Dzayn* becomes quite

critical of the lack of initiative on the part of the Armenian National Union (ANU) of Damascus respecting the rescue of Armenian women held captive among the indigenous populations of Syria, despite the fact that the local Arab government had given strict orders for the release of such cases.[31] Similarly, the newspaper chastises the various Armenian compatriotic associations in Aleppo for failing to furnish lists of needy survivors outside the refugee camp for relief distribution purposes. Finally, the paper informs the public of the creation of a special committee, whose task it was to manage repatriation to Cilicia in an orderly fashion.[32] Last but not least, issue no. 92 contains only two articles. The first, entitled *Haynotse* (The Armenian Place), provides pertinent information on the former Turkish military barracks of Aleppo, now serving as a refugee camp. The second, discussing "The Armenian and Arab Relationships," tries to respond to the inflammatory remarks leveled by the editor of a local Arab newspaper at "Armenian soldiers" (in the *Légion d'Orient* commanded by the Allies now occupying Syria), who had allegedly been treating Turkish travelers—and Arabs mistaken as Turks—strictly in search of Armenian women that might be in their custody. While exhorting the Arab editor not to generalize isolated incidents as caused by the entire Armenian community, the editor of *Hay Dzayn* invites the attention of Armenian soldiers manning check points in the North Syria-Cilicia region, as well as the Armenian authorities, to be circumspect in order to avoid such frictions and also to continue to cultivate friendly and good neighborly relations with the host country of Syria.[33]

TARAGIR

Taragir constitutes another Armenian newspaper that was published in Aleppo in the wake of the genocide. Its name, meaning "deportee," fittingly describes the wartime state of survivors. The first issue appeared on Sunday, 8 December 1918; henceforth it would be released thrice a week, that is, on Sundays, Wednesdays, and Fridays, although it must have skipped either Wednesday or Friday of the first week, for issue no. 3 appeared on Sunday, 15 December.[34] On Sunday, 12 January 1919, *Taragir*'s editorship announced that the newspaper would henceforth have various sections, including summary features taken from European papers, extracts of all national news from the Armenian press of Constantinople and Egypt, and daily telegrams from the Reuters News Agency. "With this proposition 'Taragir' becomes [a – V.Sh] daily" (*ays arajadruteamb*

"Taragir" k'ella amenorea).[35] Earlier, in order to mark the first New Year (1919) of "peace and freedom," the newspaper had decided to publish an almanac that would include "personal impressions ... of our era of exile." Accordingly, it had solicited articles from intellectuals who might have notes depicting "those black events."[36] The Vienna and Aleppo collections that I have consulted do not include such a compilation.

A two-page "political-literary-social Armenian paper," *Taragir* was first printed at the Al-Taqaddom (Progress) Press at Khan al-Harir (Silk Inn),[37] then at the Maronite Press and sold at the Shuha Brothers bookstore on Tilel Street.[38] Beginning on 26 January 1919, the address was changed from that of the Maronite Press to Saha Hall.[39] Permit owner and managing editor Beniamin Miltonian remained as such throughout the life of the newspaper, with the name of a certain Hovhannes Khacherian added as "responsible director" (*pataskhanatu tnoren*) beginning on Wednesday, 12 February 1919.[40] The last known issue of *Taragir* (from the Vienna collection), number 50, is dated Friday, 22 February 1919.[41] Sometime before 14 March 1919 it ceased to exist.[42]

The first issue of *Taragir* carries a front page leading article entitled "The Arab Awakening." Written in Armenian as well as in Arabic in two separate columns, it briefly touches upon the "glorious past" of the Arabs in terms of achievements in architecture and other cultural domains. It then hails their newly-acquired "political freedom" after centuries of subjugation, and finally draws a parallel between the suffering of the Armenian and Arab peoples, concluding:

> We carried the yoke of servitude and persecution together.
> We emptied the cup of tear and suffering together.
> Let us welcome the new Sun of Freedom together...,
> A SALUTE TO NEWLY-FREED ARABIA
> A SALUTE TO THE FREE ARAB.[43]

In the editorial that follows, Miltonian first maintains that Arab freedom had given hope to "our national liberation," although Armenians, "wrapped up in a fog of hesitancy and suspicion," rightly did not get carried away by illusions. Since the Armenians still bore deep wounds, they had to control their emotions and act according to "cool reasoning." And when "we are barely granted a moment to breathe," *Taragir* "comes to have its say to its deported compatriots." "That say—Miltonian continues—at once as

modest as it is sincere, we hope will have its place in the reformation of our uncertain, formless Nat[ional] condition that we are in today."[44]

From a reader's perspective, G. Anparchian, a former president of Aleppo's Court of Commerce, salutes the emergence of *Taragir* as a provider of intellectual nourishment, while at the same time sharing his expectations: "You are called upon to illustrate the Armenian mentality, lead its movement, encourage the hopeless deportee, [and – V.Sh.] spread light to dark and confused steps."[45]

Judging from the contents of twenty issues of *Taragir* (found in Vienna and Aleppo), it can be maintained that the newspaper covers virtually all aspects of the lives of the survivors. To begin with, it reports on conditions in the refugee camp, which had an Armenian director with a staff, a hospital section, and a ladies' guild whose task it was to collect garments from homes in the city and distribute them among the camp residents on a daily basis. Since there were numerous other uprooted Armenians scattered in various parts of town, succor in the form of food and clothing was extended to them as well by the Armenian authorities (and other non-Armenian relief agencies).[46]

The Aleppo orphanage, which had been established in 1915, likewise figures in *Taragir* in its various facets: administration, staff, numbers, education, hygiene, clothing, nutrition, sources of income, etc.[47] As for the dealings of Turkish functionaries vis-à-vis the orphanage during the war, the following quotations are telling.

First,

> In Nov[ember] nine[teen] hundred and fifteen the Muhajir Müdürü [i.e. the Director of Refugees – V.Sh.] Shukri Bey visits the orphanage and recognizes [it – V.Sh.] as an official institution.
>
> In Aug[ust] nine[teen] hundred and sixteen Jemal Pasha affirmed the existence of the orphanage with a special decree. Despite this, myriad difficulties were created by various functionaries. There have been frequent supplications to demand girls, and at one time three majors came and took girls from the orphanage.

Second,

> "[new – V.Sh.] Muhajir Müdürü Hakki Bey in the month of February [1916 – V.Sh.] demanded the relinquishing of one hundred orphans to be sent to Constantinople, [and – V.Sh.] we were compelled to relinquish [7]5 [?] orphans[,] as a result of which many orphans began to escape."[48]

And third,

> "A lawsuit having been filed by the [Armenian Church – V.Sh.] locum tenens [of Aleppo – V.Sh.] against the former orphanage director Nazim Ef[endi], he [i.e. the locum tenens – V.Sh.] had him imprisoned; whether male or female, those who have complaints against him or proofs against his actions, let them present themselves to the Prelacy promptly..."[49]

The ANU is also a fixture in the pages of *Taragir*. The purpose of the ANU, the paper wrote, was "to be the center of consolation for the Armenian deportees in Aleppo and immediate surroundings, and to cater to their moral and material needs, pursue their political aspirations, [and – V.Sh.] provide for the means of repatriation and, to this end, establish communication with general Armenian National Union president Poghos Pasha Nupar [i.e. Boghos Nubar – V.Sh.], sister associations found overseas and in Syria, and respectable representatives of Allied states." The newspaper likewise publishes the names of ANU members and mentions the famed Hotel Baron as the site of their meetings. In a letter dated 21 December 1918, the commander of British forces in Aleppo, Major-General MacAndrew, congratulates the ANU on its formation and wishes it success.[50] Thereafter, the reader is apprised of the various activities of the ANU.[51]

Taragir from the outset opens its columns to the repatriation movement. According to the 12 January 1919 issue, "it has been decided for the males to go to Cilicia on foot; every Armenian is invited to participate in this repatriation." The first group, the reader is then told, would be composed of 250 persons and would gather at a designated location on Monday, 13 January, at 3:00 p.m. in order to depart on the following day, 14 January, at 7:00 a.m. sharp. Each person would receive a certain ration of food and pocket money and would carry his own pack. "Absolute discipline and military punctuality" were required.[52] And from the 26 January issue we learn that by then two foot caravans had already left for Cilicia.[53]

As soon as the war ended and the survivors could associate freely, natives of the same geographical area in the homeland formed compatriotic unions as support mechanisms. *Taragir* mirrors their activities. By 12 February 1919 there existed twenty-eight such parochial organizations (and more later on), which, after three consultative meetings, formed the

Armenian Inter-Provincial Union (AIPU). It proclaimed itself as the "sole legitimate representative body of the refugee population, having as its goal the defense of the people's material, moral [and – V.Sh.] political interests." The newspaper also provides the roster of committee members and hints at the opening of an office to serve as an information bureau and a place where pressing issues could be resolved expeditiously.[54] However, the dealings of the AIPU did not proceed smoothly, as bickering caused rifts among constituent members.[55]

One of the most urgent questions faced by the Armenian authorities in Aleppo, indeed in the entire Middle East, was that of Armenian women and children sequestered among Turks, Kurds, Arabs, and other Muslims as a result of the genocide. On 3 January 1919, in an editorial addressed "To the Attention of the Armenian Nat[ional] Union," *Taragir* reminds the latter of the numerous supplications made to the newspaper's office by relatives who knew exactly where and by whom their loved ones were kept against their will, pleading for their rescue. This, the editorial states emphatically, had become a demand that could not be postponed any further.[56]

Finally, through *Taragir* one also learns of the various cultural activities that took place at the time for merriment, to boost morale, and to raise funds to alleviate the financial hardships of the refugees. Thus, we are told that the first Armenian concert was scheduled to take place on 8 December 1918 at the Al-Arab Theater under the direction of Barsegh Kanachian and Gh. Ghazarosian.[57] A week later Ashot Matatiants would stage Shakespeare's *Hamlet*, his own *Ir Pative* (His Honor) operetta on 4 January 1919, and Alexander Shirvanzade's *Patvi Hamar* (For Honor's Sake) with the Melpome theatrical troupe sometime in February 1919.[58] In the same vein, the choir of the Armenian Recital Organizing Committee raised 22,315 piasters for charity in a performance that was held sometime before 25 December 1918.[59] Finally, the Veratsnund (Rebirth) troupe entertained the refugees with at least two dramas.[60] In order to maintain order, prevent financial irregularities, and fend off criticism, the Aleppo Prelacy required that each and every ticket sold "in the name of the Nation" must bear the Prelacy stamp.[61]

GAGHTAKAN

Another Armenian paper that surfaced in Aleppo at the end of World War I was *Gaghtakan*, meaning, appropriately, "refugee." Its logo depicted "a few tents and refugees." Only the year of publication (1918) is given;

the specific dates and the number of issues thereof remain obscure, although we are told that they appeared happenchance. Interestingly, each issue of this two-page, manuscript paper was released in a single copy and "posted on the wall of the Holy Forty Martyrs church for the public to read." Because its publishers, namely, Grigor Angut (Ebranosian), Matteos Eretsian, Khachik Inkilizian, and Georg Chekichian, not only wrote about the pressing national issues of the day but also criticized the abuses suffered by the refugees, the church authorities forced the paper to close down.[62]

PITSAK

Like *Pordzank*, *Pitsak* (Wasp) had hitherto remained unknown to bibliographers and experts of the Armenian periodical press. It was a satirical, "underground" weekly published in Aleppo by four friends, namely, John (Hovhannes) Minassian, Haroutoun (Harutiun), Onnig, and Haygaz (no surnames given), the first three being survivors from Gurun, and the fourth from Shabin Karahisar.[63] Thus describes Minassian the purpose and circumstances surrounding the publication of *Pitsak*:

> An [anonymous – V.Sh.] organization funded by Armenians from abroad began to trace and locate the scattered members of [deported – V.Sh.] families, often with the help of the new government [in Aleppo – V.Sh.].
>
> Haroutoun and I worked to do our share. We wanted to bring the attention of the organization to some of the irregularities of operations, discrimination and partiality. We asked Onnig and Haygaz to join us in publishing a weekly paper, *The Wasp*. We put our pennies together for mimeographing and Haygaz drew a picture of a wasp with its wings spread for our logo. On the first page, we printed a warning—"*Watch out for the Wasp—it might bite you!*" We worked in a single room at an inn, and each of us contributed a column. Unfortunately, political unrest in the city forced us to close down after the third number. Yet we had brought about many improvements for the orphanage. The children calmed down, became more disciplined, and learned to play harmoniously.[64]

A reduced and somewhat blurry photographic reproduction of the front page of the third issue of *Pitsak* furnishes the following additional information. First, the third issue appeared either on Sunday, 12 January

1919 or Sunday, 19 January. If the former were the correct date, and if the paper appeared at its stated weekly interval, then the first issue must have been released on Sunday, 29 December 1918, otherwise, on Sunday, 5 January 1919. Second, the title *Pitsak* and those of the two articles (including the editorial) are handwritten; in fact, a closer look at the entire text reveals with relative certainty a mixture of printed and hand-scripted letters. Third, the "warning" mentioned in the above quotation actually reads: "*ZGUSHATSEK, PITSAKI ACHKER KAN...*" [Beware, there are wasp eyes...]. Fourth, a copy was sold for 40 *paras*. Fifth, the *khmbagrakan* (editorial), entitled "Gifts at the New Year Cold" (*Nor Tarvo Paghin Armaghanner*), is rendered as *khndaberakan* (carrier of happiness), for it pokes fun through good wishes at organizations, individuals and the two existing Armenian newspapers at the time, namely, *Hay Dzayn* and *Taragir*. Sixth, the only other article, which makes critical observations regarding a public meeting held by an association, bears the title "*KHMBA-KTSUTIUN kam Gita-ktsutiun?*" [Clique-formation or Consciousness?].[65] Information is lacking as to the number of pages, circulation, etc.

John Minassian makes two other references to *Pitsak*. Without mentioning a specific date, he recalls that "the editors of *The Wasp* had a meeting to discuss future plans," ones that had nothing to do with the weekly itself but rather the personal lives of the four editor-friends, who contemplated going their separate ways.[66] As Minassian prepared to travel to Constantinople, en route to his ultimate destination, the United States of America, he took with him, among other belongings, "copies of the three issues of *The Wasp*."[67]

EPRAT

The phenomenon of *Eprat* (Euphrates) is at once unique and somewhat confusing. It is unique, because it was the only Armenian paper in Aleppo during the period under study that was published, separately, both in Armenian and in Arabic. In fact, the Arabic version, called *Al-Furat* with its French subtitle of *L'Euphrate*, appeared first, on Wednesday, 8 October 1919. The phenomenon of *Eprat* is also somewhat confusing, however, due to the following reasons. First, the two-page *Al-Furat* advertised its single copy price to be one small *barghut* for local purchases and one Egyptian piaster for external purchases, irrespective of whether it was the "Arabic or Armenian" version,[68] when, in actuality, the Armenian version had not yet been published. This would occur later, in December, from which time two

issues have survived—numbers 2 and 3. The stated date on number 2 is Wednesday, 3 November 1919. "November" is a mistake; it should be December, because 1) on page 2 there is information on the Republic of Armenia dated 12 November, 2) a letter from the Board of Trustees of the mixed national schools of Aleppo to the editorship of *Eprat* carries the date of 3 December, and 3) the listed exchange rate of the day is also from 3 December.[69] These facts strongly suggest that issue number 2 must have been released on 3 December, a Wednesday, not 3 November, a Monday.

Second, it is still a mystery as to whether there was in fact a number 1 issue for the Armenian version. This suspicion arises from two facts: 1) *Al-Furat* ceased to exist after the first issue;[70] 2) the front page of the number 2 issue of *Eprat* carries an editorial, entitled "Our Guideline," which explains the paper's purpose.[71] Normally, such a statement is made in the first issue of any given paper. Therefore, it would not be altogether illogical to assume that the number 2 issue of *Eprat* was the numerical continuation of the number 1 (and only) issue of *Al-Furat* but in reality the first issue of the Armenian version. As for number 3, it appeared on Monday, 8 December. Here, too, one is able to discern an irregularity, because, as announced, *Eprat* would be released once every two days, whereas there is a discrepancy of five days between numbers 2 and 3. Finally, in the absence of a complete collection, it is impossible to know the exact lifespan of *Eprat*. In this context, two Arab historians of Aleppo claim that the newspaper was relocated to Adana after a few issues appeared in Aleppo.[72]

Eprat's address was Mesudiye Street, across from the American cinema. Each copy was sold for 2 silver piasters, with bulk rates in different currencies offered for 150, 100 or 50 issues to potential subscribers in Aleppo, America, and elsewhere. There are also per-line advertisement rates for first-page and second-page placements, with special deals available for long-term business. All this information is furnished in Armenian, Arabic, and French.[73]

Two reasons spurred on the publication of *Al-Furat/Eprat* in Aleppo in late 1919, that is, at a time when the last caravans of survivors were heading home. As "Our Guideline" mentioned above states,

> We conceived the idea of publishing *Eprat* in Aleppo with the following dual goals.
>
> First, to solidify the Arab and Armenian rapprochement that has emerged lately. Second, to contribute to the reawakening of the

national culture and customs among Aleppo Armenians who have migrated to Aleppo from the interior provinces of Armenia at various times and have under the influence of long years lost much of the native land's consecrated influence and development.[74]

The introductory article in *Al-Furat*'s first issue, apparently written in lieu of an editorial, underscores the importance of the first reason. Penned by Butros Mu'awwad, the editor-in-chief of Aleppo's *Al-Sa'aiqa* (Thunderbolt) newspaper, it addresses "Arabic speakers" of both nationalities, Armenian and Arab, exhorting them to cooperate despite their linguistic and religious differences, because the two religions, in particular, did not prohibit friendly relations and fraternization. Furthermore, the literary and economic ties that existed between the two peoples were mutually beneficial. Therefore, neither side should lend credence to rumors fabricated and circulated by the common (Turkish?) enemy, rumors that "feed on the ignorance, darkness, and the stupidity of the past."[75]

The first issue of *Al-Furat* also contains information concerning the Armenian Question, the Syrian Question, Turkish affairs, politics on the European and Russian fronts, and domestic events such as those occurring in Beirut, Damascus, and Hama.[76] In addition to the editorial entitled "Our Guideline," the second issue of *Eprat* likewise includes political, local, and "national" news (particularly about Armenian orphans), a list of survivors arriving in Aleppo from Der el-Zor, the day's money exchange, etc.[77] The third issue bids farewell to the refugees stationed at the former Ottoman military barracks of Aleppo as they prepared to return home after years of tribulation; places appeals on behalf of people in search of their relatives who might have survived the wartime ordeal; keeps the public posted of events involving repatriation, insecurity in Kharpert and Diyarbekir, and stranded Kharpert Armenians at Mardin; and publishes the first installment of an account by a certain Dr. H. Davitian entitled "Travel Notes To Der Zor," in which the author describes his emotional encounter with an Armenian girl who had lost her ethnic identity among desert Arabs as a result of the deportations.[78]

CONCLUSION

In addition to the above papers, there appeared in Armenian in Aleppo a leaflet disseminating worldwide Reuters news exclusively.[79] Since it had

nothing to do with Armenian issues per se, the Reuters leaflet falls outside the scope of this study.

What is interesting, however, is the fact that there were two more attempts to publish Armenian newspapers in Syria that remained stillborn. Not much is known about the first effort, which involved a certain pastor by the name of Khachatur Gruzian, who consulted with activist Hayk Aramian respecting the release of a yet-unnamed paper in Aleppo.[80] As for the second project, it was conceived in Damascus by A. N. Kenchian, a leader among Armenian refugees, who had even obtained permission from the local Arab government to publish a newspaper called *Hay Keank* (Armenian Life), provided that it was bilingual, that is, Armenian and Arabic. However, this condition could not be met, because 1) no person in town was well enough versed in both languages to be able to assume editorship, and 2) the enterprise would thus entail a double expense.[81]

To conclude, generally speaking, *Pordzank* did not feature articles or news items pertaining to the Armenian deportees in Damascus, perhaps in part because the war and the genocide were still being waged and therefore did not allow for regular news coverage. The same cannot be said about the Armenian press in Aleppo during 1918-1919, that is, at the end of World War I. It more than anything else performed a utilitarian function by recording eyewitness accounts of the atrocities, posting announcements released by the Armenian, Arab, and Allied authorities, uplifting the community as it endeavored to recuperate from the horrendous impact of the genocide, informing and educating the public, and providing guidance to the survivors who yearned to go home as soon as possible.

It has been maintained that *Hay Dzayn*, *Taragir*, and *Eprat* were affiliated with or actually constituted the mouthpiece of various Armenian political parties.[82] The consulted issues do not bear out this claim manifestly or directly.[83] What is significant here is the fact that none of those newspapers displayed any partisanship or inflamed ideological passions that would charge the atmosphere and cause undue polarization.

Because the Syrian Armenian press at the time by necessity pursued functional rather than artistic or creative goals, as a rule paper quality and color, consistency of font shape and size, correctness of language, and layout took a back seat, not to mention the fact that some of the shortcomings could have resulted from the scarcity of resources. Similarly, no pictures or caricatures whatsoever adorned the pages of the newspapers. Moreover, perhaps due to financial hardships and not-so-advanced

technology, they often appeared irregularly even within their short lifespan. Some of these defaults would be rectified with the advent of new Syrian Armenian newspapers and periodicals beginning in the 1920s, following the second exodus of the Armenians from Cilicia.

ENDNOTES

[1] See, for example, *L'extermination Des Déportés Arméniens Ottomans Dans Les Camps De Concentration De Syrie-Mésopotamie (1915-1916): La Deuxième Phase Du Genocide*, a special issue of *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, vol. II (1998), prepared by Raymond H. Kévorkian.

[2] For the fate of Armenian women and/or children during the World War I genocide and its aftermath, consult Vahakn N. Dadrian, "Children as Victims of Genocide: The Armenian Case," *Journal of Genocide Research*, vol. 5, no. 3 (September 2003), pp. 421-437; Vahram L. Shemmassian, "The League of Nations and the Reclamation of Armenian Genocide Survivors," in Richard G. Hovannisian (ed.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide* (New Brunswick, USA, and London, UK: Transaction Publishers, 2003), pp. 81-112.

[3] Bishop Eghishe Chilinkirian, *Nkaragrutiunk Erusaghemi-Halepi-Damaskosi Gaghtakanakan ev Vanakan Zanazan Dipats ev Antskeru 1914-1918* [Descriptions of Miscellaneous Refugee and Monastic Incidents and Events at Jerusalem-Aleppo-Damascus 1914-1918] (Alexandria, Egypt: A. Stepanian Press, 1922), pp. 29-30; Manase Sevakian, "Damaskos ev Hayere Kaghakin Ankumen Arach" [Damascus and the Armenians before the Fall of the City], *Arev* [Sun] (Alexandria, Egypt), 8 November 1918, p.1; "Damaskosi ev Shrchakayki Hayots Katsutiune" [The Situation of Armenians in Damascus and Environs], *Arev*, 29 November 1918, p. 2. The latter article is gleaned from a letter dated 13 November 1918 sent by the AGBU chapter of Damascus to its Central Board in Egypt.

[4] For a list of Armenian clergymen in Damascus during the war, see Chilinkirian, pp. 54-55.

[5] Mihran Nacharian, *Hushagirk 1918-1948. Eresnamea Azgayin Iradartzutiunner Surio Ev Libanani Hay Keanken Arnvadz* [Memorial Book 1918-1948: Thirty-Year Events Gleaned from Armenian Life in Syria and Lebanon] (Beirut: Masis Press, 1949), pp. 19-22; Hayk A. Aramian, *Medz Egherni Patgam. Hayots Tanteakan, Kavaran Ev Hrashali Harutiun* [Message of the Great Catastrophe: The Armenian Inferno, Purgatory, and Miraculous Resurrection] (Beirut: Tonikian Press, 1970), pp. 193-194.

[6] Artashes Ter Khachaturian, "Suriahay Mamuli Patmutiun" [History of the Syrian Armenian Press], *Haigazian Armenological Review*, vol. 3 (1972), pp. 196, 205; Zhirayr Danielian, "Aknark Libananahay Mamuli Patmutean" [A Glance at the History of the Lebanese Armenian Press], *Haigazian Armenological Review*, vol. 4 (1973), pp. 242-246. According to Mihran Minasian, "Hay Parperakan Mamuli 33 Norahait Anunner" [33 Newly Discovered Titles of the Armenian Periodical Press], *Haigazian Armenological Review*, vol. 21 (2001), p. 358, numbers 50-101 of the Armeno-Turkish edition of *Al-Furat* were published over a period extending between six and ten months. In a related matter, Minasian, pp. 357-358 adds that an Armeno-Turkish translation of volume 3 of

the Aleppo province yearbook (*salname*) was also published for the year 1285 AH (corresponding to 1868-1869 AD) and that a copy of this yearbook is found at the Eghishe Charents Museum of Literature and the Arts in Erevan.

[7] Vardi Keshishian, *Halepi Haykakan Gaghtochakhi Hasarakakan-Mshakutayin Kazmakerputiunnere (1846-1915)* [The Social-Cultural Organizations of the Armenian Community of Aleppo (1846-1915)], (Antelias: The Catholicosate of the Great House of Cilicia Press, 2001), pp. 158-163; Ter Khachaturian, p. 205.

[8] Ter Khachaturian, pp. 195-230; Amalya Kirakosyan, *Hay Parperakan Mamuli Matenagitutiun (1794-1967)* [Bibliography of the Armenian Periodical Press (1794-1967)] (Erevan: Armenian SSR Myasnikyan Republican Library, 1970); Manvel A. Babloyan, *Hay Parperakan Mamule. Matenagitakan Hamahavak Tsutsak (1794-1980)* [The Armenian Periodical Press: A Comprehensive Bibliographical List (1794-1980)] (Erevan: Armenian SSR Academy of Sciences, 1986).

[9] *Pordzank*, no. 9, 2/15 December 1916.

[10] Ibid. In the case of married priests, there are three honorary ranks in the Armenian Apostolic Church. First, a married priest receives the chest-cross as a recognition for his many years of service. Secondly, he gets the right to put on a special mantle decorated by flowers (*tzaghkea pilon*) as a higher honor, and, finally, he is elevated to the rank of *Avag* (Senior) priest. This third rank was, in the past, given only to the priest, who was the senior by ordination among the other priests serving in the same church. Nowadays, it is simply a honorary title bestowed upon married priests after long years of service. As for celibate clergymen, the first four ranks of Armenian Church priesthood are: (1) *kahana*; (2) *abegha*; (3) *vardapet*; and (4) archpriest (*tzayraguyn vardapet*). A *vardapet* has to wear, as we shall see below, a stole (*urar*) during mass. However, a *sarkavag* (deacon), who is one rank below a *vardapet*, is also entitled to carry a stole on his left shoulder and he can serve before the altar of God without taking the oath of celibacy. When a deacon is elevated to priesthood (celibate or married), the stole, that he usually wears on his left shoulder, is hanged during the ordination from his neck (*porurar*). Without the *porurar* no one can preside over the Holy Mass. Our thanks go to the Rev. Father Krikor Chiftjian who clarified for us these issues.

[11] Ibid., no. 14, 28 February 1917.

[12] Ibid., no. 15, 15 March 1917.

[13] Ibid.

[14] *Pordzank*, nos. 21-24, 31 July 1917.

[15] Ibid., no. 9, 2/15 December 1916.

[16] Ibid., nos. 10-20, 31 December 1916-31 May 1917.

[17] Ibid., nos. 9-13, 2/15 December 1916-15 February 1917, nos. 21-24, 31 July 1917.

[18] Ibid., nos. 21-24, 31 July 1917.

[19] Ibid.

[20] Ter Khachaturian, p. 206.

[21] In a correspondence dated 14 March 1919 printed in the Armenian language newspap *Armenia* (Marseilles), 9 April 1919, M. S. N. (Mihran S. Nacharian) maintains that ' week ago ... we had two newspapers [*Hay Dzayn* and *Taragir*]" in Aleppo that h "temporarily" ceased to be published. Without providing a specific date, *Kilikia* [Cilici (Adana), 14 March 1919, too, indicates that both *Hay Dzayn* and *Taragir* "have cease

to exist, that is, in Aleppo. The fact that ninety-seven issues of the *Hay Dzayn* appeared in Aleppo is stated in *Hay Dzayn*, no. 100, 16 April 1919, at which time the newspaper was being published in Adana. Issues no. 20, 11 December 1918, and no. 92, 23 February 1919, are found at the Jebejian Library in Aleppo, whereas issues no. 69, 31 January 1919, and no. 71, 2 February 1919, as well as the Adana issues, are located at the Armenian Mekhitarist Library in Vienna.

[22] *Hay Dzayn*, no. 100, 16 April 1919.

[23] Ibid., no. 20, 11 December 1918. The last four-page issue at hand is dated no. 71, 2 February 1919, whereas issue no. 92, 23 February 1919, is two pages long.

[24] Ibid., no. 69, 31 January 1919. See also Ter Khachaturian, p. 206.

[25] Ibid., no. 92, 23 February 1919. The latter issue, although two pages long, was sold for 40 *paras*.

[26] Ibid., no. 20, 11 December 1918. The agents were: in Damascus, Hakob Hakobian; Homs, Vahan Macharian; Hama, Mkrtich Guyumchian; Adana, Karapet Grasharian; Tarson (Tarsus) and Mersin, Sargis Simeonian; Kilis, Davit Adamian; Tanta, Ervand Togatlian; and Port Said and Alexandria, Grigor Gutulian.

[27] Ibid., no. 100, 16 April 1919.

[28] Ibid., no. 20, 11 December 1918.

[29] Ibid.

[30] Ibid., no. 69, 31 January 1919.

[31] Ibid., no. 71, 2 February 1919. The Armenian National Unions (ANU) were formed in Syria and Lebanon (as well as in Cilicia and elsewhere) at the end of World War I to deal with and coordinate the affairs of genocide survivors, to serve as liaison between the survivors and the ruling authorities in respective locations, and to pursue Armenian national aspirations by organizing rallies and sending petitions to the victorious Allies. Depending on place and circumstances, the ANUs were appointed or elected. Similarly, the ANUs had close relationships with the Armenian General Benevolent Union (AGBU) headquarters in Egypt and local chapters, as well as with the Armenian National Delegation to the Paris Peace Conference, headed by Poghos Pasha Nupar (Boghos Nubar), the chief founder and president of the AGBU.

[32] *Hay Dzayn*, no. 71, 2 February 1919.

[33] Ibid., no. 92, 23 February 1919.

[34] *Taragir*, no. 1, 8 December 1918; no. 3, 15 December 1918. The Jebejian Library in Aleppo holds the following *Taragir* issues: No. 1, 8 December 1918; no. 8, 29 December 1918; and no. 19, 16 January 1919. The Armenian Mekhitarist Library in Vienna holds the following issues: No. 3, 15 December 1918; no. 5, 22 December 1918; no. 6, 25 December 1918; no. 7, 27 December 1918; no. 9, 1 January 1919; no. 10, 3 January 1919; no. 11, 5 January 1919; no. 17, 12 January 1919; no. 20, 17, January 1919; no. 27, 25 January 1919; no. 28, 26 January 1919; no. 39, 9 February 1919; no. 41, 11 February 1919; no. 42, 12 February 1919; no. 44, 14 February 1919; no. 48, 20 February 1919; and no. 50, 22 February 1919.

[35] However, *Taragir* must have begun to appear as a daily, at least unofficially, during the week between Sunday, 5 January and Sunday, 12 January 1919, because whereas the 5 January issue is numbered 11, the 12 January issue is numbered 17, that is, some five

issues (nos. 12-16) must have been released during the six days from Monday, 6 January through Saturday, 11 January.

[36] Ibid., no. 3, 15 December 1918.

[37] Ibid., no. 1, 8 December 1918.

[38] Ibid., no. 5, 22 December 1918.

[39] Ibid., no. 28, 26 January 1919.

[40] Ibid., no. 42, 12 February 1919.

[41] Ibid., no. 50, 22 February 1919. According to Kirakosyan, p. 178, the Noubar Library in Paris has issues 1-32, 36-52, and 54-55 of *Taragir*.

[42] See note 21 above. According to Babloyan, p. 124, the newspaper *Kilikia* (Cilicia), published in Adana, was the continuation of *Taragir*.

[43] *Taragir*, no. 1, 8 December 1918.

[44] Ibid.

[45] Ibid.

[46] Ibid., no. 27, 25 January 1919; no. 39, 9 February 1919; no. 41, 11 February 1919; no. 50, 22 February 1919.

[47] Ibid., no. 3, 15 December 1918; no. 5, 22 December 1918.

[48] Ibid., no. 3, 15 December 1918. The number 7 placed in brackets by me appears to be that number in the vague original print. The number that follows is clearly printed as 5, hence I have written "[7]5" followed by a question mark in brackets.

[49] Ibid., no. 6, 25 December 1918.

[50] Ibid.

[51] Ibid., no. 8, 29 December 1918; no. 17, 12 January 1919; no. 27, 25 January 1919; no. 39, 9 February 1919.

[52] Ibid., no. 17, 12 January 1919. However, the no. 19, 16 January 1919 issue maintains that the first caravan left for Cilicia on New Year's Day 1919. The confusion concerning the actual departure date remains to be resolved.

[53] Ibid., no. 28, 26 January 1919.

[54] Ibid., no. 42, 12 February 1919.

[55] Ibid., no. 48, 20 February 1919.

[56] Ibid., no. 10, 3 January 1919.

[57] Ibid., no. 1, 8 December 1918. See also Aramian, p. 193.

[58] Ibid., no. 8, 29 December 1918; no. 42, 12 February 1919. See also Aramian, p. 193.

[59] Ibid., no. 6, 25 December 1918.

[60] Ibid., no. 19, 16 January 1919.

[61] Ibid., no. 7, 27 December 1918.

[62] Ter Khachaturian, p. 207. Another source, without referring to a newspaper, maintains that Grigor Angut used to post "inflammatory writings on the church door, against National bodies." See Guzhkan Sebasdio (K. Gabikian), *Eghernapatum Pokun Hayots Ev Norin Metsi Mayrakaghakin Sebastio* [History of the Catastrophe in Armenia Minor and Its Great Capital of Sebastia] (Boston: Hayrenik Press, 1924), p. 544.

[63] John Minassian, *Many Hills Yet to Climb: Memoirs of An Armenian Deportee* (Santa Barbara, California: Jim Cook, 1986), pp. 104-105, 189. The fact that *Pitsak* was a satirical paper (*ergitsatert*) is indicated on the upper right hand corner of the front page of the third issue. See Minassian, unpaginated photograph between pages 124 and 125.

Similarly, the paper's underground nature is mentioned in the caption of the same photograph.

[64] Minassian, p. 189.

[65] Ibid., unpaginated photograph between pages 124 and 125.

[66] Ibid., p. 198.

[67] Ibid., p. 201.

[68] *Al-Furat*, no. 1, 8 October 1919. This issue as well as issue no. 3 (8 December 1919) of *Eprat*, that is, the Armenian version, are found at the Jebejian Library in Aleppo. Issue no. 2 (3 November [must be December] 1919) is found at the Armenian Mekhitarist Library in Vienna.

[69] Ibid., no. 2, 3 November [December] 1919.

[70] "'*Eprat' Erkoria*" [Eprat Tri-Daily], in R. Chepechian (ed.), *Geghard Suriahay Taregirk* [Geghard Syrian-Armenian Yearbook], vol. 5 (Aleppo: n. p., 1996), p. 209, post script.

[71] *Eprat*, no. 2, 3 November [December] 1919.

[72] Muhammad Fu'ad 'Aintabi and Najwa 'Othman (eds.), *Halab fi mi'at 'aam 1850-1950* [Aleppo in A Hundred Years 1850-1950], vol. 2 (Aleppo: Aleppo University Press, 1993), p. 213. According to Babloyan, p. 122, eight issues of *Eprat* were published in Aleppo. Similarly, Babloyan states that *Eprat* was a weekly, which is incorrect.

[73] *Eprat*, no. 2, 3 November [December] 1919. The no. 1 issue in Arabic provides the same information in Arabic and French only.

[74] *Eprat*, no. 2, 3 November [December] 1919.

[75] *Al-Furat*, no. 1, 8 October 1919. For the Arabic language and French language press in Aleppo during the period under study, see 'Aintabi and 'Othman, vol. 2, pp. 175-178, 207-213.

[76] *Al-Furat*, no. 1, 8 October 1919.

[77] *Eprat*, no 2, 3 November [December] 1919.

[78] Ibid., no. 3, 8 December 1919.

[79] Ter Khachaturian, pp. 206-207.

[80] Aramian, p. 192.

[81] *Eritasard Hayastan* [Young Armenia] (Providence, Rhode Island), 19 November 1919.

[82] Nacharian, p. 21; Ter Khachaturian, p. 208; Aramian, p. 193.

[83] According to Babloyan, p. 116, *Hay Dzayn* was an "independent Armenian paper" which was later published in Cilicia as the official mouthpiece of the Ramkamar Party. On the other hand, if we assume, as Babloyan states (p. 124), that *Kilikia*, an Armenian Revolutionary Federation-*Dashnaktsutiun* (ARF) organ, was the continuation of *Taragir*, then the latter might have had an ARF orientation. Guzhkan Sebastio, p. 544 and Aramian, p. 192 also assert the Ramkavar orientation of *Hay Dzayn* and the Dashnak orientation of *Taragir*. Finally, Babloyan, p. 149, maintains that *Suriakan Mamul* [Syrian Press], published in Aleppo from 1922-1927, was the continuation of *Eprat*. Since the former was the organ of the Social-Democratic Hnchakian Party, and because some of its editors were also the editors of *Eprat*, it can be surmised that *Eprat* could have had a Hnchakian orientation.

ՀԱՑՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ ՍՈՒՐԻՈՑ ՄԷՋ (1916-1919)

(Ամփոփում)

ՎԱՀՐԱՄ ՇԵՄՄԷՍԵԱՆ

Յօդուածը կ՚ուսումնասիրէ Հայոց Ցեղասպանութեան օրերուն եւ այդ արհաւիրքի անմիջական վաղորդայնին՝ 1916-1919ին, Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան ներկայ տարածքին վրայ, մասնաւորաբար՝ Դամասկոսի եւ Հալէպի մէջ լոյս ընծայուած հայերէն պարբերականները՝ Փորձանք, Հայ Ձայն, Տարագիր, Գաղթական, Պիծակ եւ Եփրատ. Հիմնուելով այդ պարբերականներու Հալէպի Վիոլէթ Ճէպէճեան եւ Վիեննայի Մխիթարեան հայրերու գրադարաններուն մէջ գտնուող ոչ-ամբողջական հաւաքածուներուն վրայ, հեղինակը կը ներկայացնէ անոնց մասին մատենագիտական տուեալներ, անոնց բովանդակութիւնն ու ծանօթ աշխատակիցները՝ այդ մամլակի հաւաքածուներուն ընդմէջէն հետաքրքրական տուեալներ մէկտեղելով Մեծ Եղեռնէն վերապրած հայորդիներու ամէնօրեայ հոգսերուն մասին՝ 1918ի վերջին եւ 1919ի սկիզբը՝ մինչեւ վերջիններուս մեծագոյն մասին Կիլիկիա վերադարձն ու այդ պարբերական հրատարակութիւններուն դադրիլը կամ Կիլիկիա տեղափոխուիլը։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆԻ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏ ԵՒ ՇԵՐԼՈՔ ՀՈԼՄՍ ԵՒ ՍԱԼԻՀԱ ՀԱՆԼՄ ՎԷՊԵՐՈՒՆ ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԱՆՇԱՆՕԹ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (1921-1933)

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1908 Թուականի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ դիմաւորուեցաւ կայսրութեան այլացեղ ու այլակրօն ժողովուրդներուն կողմէ։ Երկրի տարածքին, մայրաքաղաք Պոլիսէն մինչեւ հեռաւոր գաւառները, կազմակերպուեցան ցոյցեր, միթինկներ, հանդէսներ, տրուեցան բանախօսութիւններ, խօսուեցան ճառեր, գրուեցան բանաստեղծութիւններ, յօդուածներ, վէպեր, թատերգութիւններ եւն.։

Արեւմտահայութիւնն ալ անմասն չմնաց խանդավառութեան այդ ալիքէն, այլ գտնուեցաւ առաջին շարքերու վրայ, ինչպէս միշտ։

Հայ գրականութեան անդաստանին մէջ, այդ օրերուն ստեղծուած ամէնէն փիչատակելի գործերէն մէկը եղաւ Երուանդ Օտեանի (1869-1926) *Ապտիւլ Համիտ Եւ Շերլոք Հոլմս* վէպը (1911) ու անոր անմիջական չարունակութիւնը հանդիսացող՝ *Սալիհա Հանըմը* (1912), որոնք օրին մեծ հետաքրքրութեամբ դիմաւորուեցան հայ ընթերցողներուն կողմէ։

Արկածային այս վէպերը կը պատմեն Օսմանեան Սահմանադրութեան նախորդող չրջանի անցուդարձերուն մասին։ Անոնց գլխաւոր թեման՝ քաղաքական-յեղափոխական պայքարն է, լրտեսութիւնը, հետապնդումը, դաւադրութիւնը, ոճիրը եւ այլ երեւոյթներ, որոնք այնքան հարազատ էին այդ օրերու մթնոլորտին ու ժողովուրդի այլազան խաւերու ամէնօրեայ հետաքրքրութիւններուն։

Վերջին տարիներուն, մանաւանդ Հայաստանի մէջ, մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծուած է Օտեանի գրականութեան հանդէպ, փաստ՝ իրմէ յաջորդաբար լոյս տեսած բազմաթիւ գործերը, ինչպէս նաեւ իր գրականութեան նուիրուած մէկէ աւելի արժէքաւոր մենագրութիւնները[1]։

Այս յօդուածով, մեր կարգին, որպէս Օտեանի հանդէպ ցուցաբերուած հետաքրքրութեան արտացոլում, ընթերցողներուն կը ներկայաց-

Օտեանի վէպերուն արաբ թարգմանիչը՝
Մուհամմէտ Սալահ Ալ Տին Ալ Քառաքիպի

Օտեանի վէպերուն արաբ հրատարակիչը՝
Մուհամմէտ Մուպհի Ալ Պասմաճի

նենք իր վերոնշեալ գոյգ վէպերուն արաբերէն բազմահատոր թարգմանութիւններուն պատմութիւնը, որոնք, ինչպէս պիտի տեսնենք, ցարդ վրիպած են հայ գրականագէտներու եւ մատենագէտներու ուշադրութենէն։

* * *

Օտեան, կեանքի վերջալոյսին, Պուքրէշի մէջ, Յակոբ Սիրունիի աջակցութեամբ կազմած է ցանկը իր գործերուն[2], ուր խօսելով իր գիրքերուն թարգմանութիւններուն մասին (էջ 50), կ'ըսէ, թէ Ապտիւլ Համիտն ու Մայիրա Հանըմը օրին թարգմանուեցան ֆրանսերէնի, յունարէնի եւ թրքերէնի, բայց արաբերէն թարգմանութեան մասին որեւէ ակնարկութիւն չ'ընէր։ Աւելի ետք, Օտեանի կենսագիրները յաճախ յիշատակած են գոյգ վէպերուն այս եռալեզու թարգմանութիւնները, առանց սակայն անդրադառնալու անոնց արաբերէն թարգմանութեան[3]։

Հայ գրականութենէն օտար լեզուներու կատարուած թարգմանութիւններու միակ մատենագիտութիւնը եւս, որ 1971ին Երեւանի Ալեքսանդր Միասնիկեանի անուան Հանրապետական Գրադարանի լոյս ընծայած Հայ Գրականութիւնը Օտար Լեզուներով հատորն է[4], Օտեանի յատկացուած բաժինին մէջ (էջ 281-283) ո՛չ միայն չի յիշեր խնդրոյ առարկայ գոյգ վէպերուն արաբերէն թարգմանութիւնը, այլ նաեւ ակնարկութիւն իսկ չ'ըներ անոնց ֆրանսերէնի, յունարէնի եւ թրքերէն թարգմանութիւններուն մասին, որոնք յիշուած են Սիրունիի յօդուածին մէջ, եւ աւելի ետք, յաճախ յիշատակուած են Օտեանի գործերու թուարկման ժամանակ։ Կը կարծենք, թէ կասկած չի մնար այլեւս, որ յիշեալ գոյգ վէպերուն արաբերէն թարգմանութիւնները իրենց եօթը հատորներով եւ 1288 էջերով, ցարդ անծանօթ մնացած են հայ բանասիրութեան եւ մատենագիտութեան։ Ուստի, կ'արժէ ծանօթանալ անոնց։ Սակայն նախ պէտք է ծանօթանալ թարգմանիչին՝ Դոկտ. Մուհամմէտ Սալահ Ալ Տին Ալ Քաուաքիլիին։

Ալ Քաուաքիլի սերած է Քաուաքիլիներու նշանաւոր գերդաստանէն։ Հայրը՝ բանաստեղծ Մասուտ Ալ Քաուաքիլին (1865-1929) եղած է Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովի անդամ։ Հեղինակած է իսլամական կրօնքի մասին քանի մը գիրք, ինչպէս՝ Քուրանի մեկնութեան հատոր մը եւն.։ Վարած է կրօնական բազմաթիւ բարձր պաշտօններ եւ անդամակցած Սուրիոյ Վերաքննիչ Դատարանին (Դամասկոս)։ Ընտրուած է անդամ Դամասկոսի «Արաբական Գիտական Կաճառ»ին։ Ծանօթ էր բազմաթիւ ժողովուրդներու գիրերուն, ընդ որում նաեւ՝

رواية

عبد الحميد

و

شرلوك هولمز

رواية تاريخية سياسية جنائية

القسم الاول

تبحث عن اعمال الوطنيين الاحرار الذين كرسوا نفوسهم وبذلوا ارواحهم لنيل الحرية والنجاة من الظلم ، سيما اعمال (صالحه خانم) التركية الباسلة التي جمعت في نفسها العزم الراسخ والباس الشديد ، وعن الوقائع الجنائية السياسية السرية التي قامت بها الجمعية الخفية ، وعن اعمال عبد الحميد الداهية ورجال حاشيته ، وعما جرى له مع شرلوك هولمز الشرطي السري الانكليزي الذي اشتهر بين الانام بدهائه ومقدرته على كشف الجناة بامارات طفيفة

طبعت على نفقة المكتبة العربية بحلب

لصاحبها

محمد صبحي البصمجي

حلب شارع السويقة — ٢٠ — ٢٢

حقوقها محفوظة لمعربها

طبعت في المطبعة المارونية بحلب سنة ١٣٣٩ هـ — ١٩٢١ م

Թարգմանուած առաջին հատորին անուանաթերթը

հայերէնին։ Հիմնադիրներէն էր Իթթիհատի ընդդիմադիր «Իթթիլաֆ» կուսակցութեան[5]։

Թարգմանիչին հօրեղբայրը՝ Ապտուլ Ռահման Ալ Քաուաքիպի (Հալէպ, 1855-Գահիրէ, 1902) հանրածանօթ անձնաւորութիւն է արաբական գրականութեան պատմութեան մէջ եւ կը համարուի արաբական զարթօնքի մեծագոյն կերտիչներէն։ Իր ազատական գաղափարներուն համար Ապտիւլ Համիտի լրտեսները թունաւորած ու սպաննած են զինք։

Դոկտ. Մուհամմէտ Սալահ Ալ Տին Ալ Քաուաքիպի ծնած է Հալէպ 1901ին։ Նախնական ուսումը ստացած է Պոլսոյ Թրքական վարժարաններէն մէկուն մէջ ու գերազանց գնահատականով աւարտած է զայն 1909ին, ապա ուսումը շարունակած է Պեշիկթաշի պետական Ռուշտիէ վարժարանին մէջ, որմէ ետք, հօրը պաշտօնի փոփոխութեան պատճառով, վերադարձած է ծննդավայրը եւ ուսումը շարունակած տեղւոյն Ռուշտիէին մէջ, աւարտելով զայն բացառիկ գնահատականով։ Աւելի ետք յաճախած է տեղւոյն պետական վարժարաններէն մէկը ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1920ին։ 1921ին ընդունուած է Դամասկոսի Բժշկական Ուսումնարանը եւ երեք տարի հետեւած դեղագործութեան ճիւղին՝ ուսանելով բնագիտութիւն եւ տարրաբանութիւն։ Վկայուած է 1924ին, որմէ ետք մեկնած է Փարիզ եւ Սորպոնի մէջ հետեւած է նոյն ճիւղերուն տեսական եւ գործնական դասընթացքներուն, միաժամանակ հետեւելով Փարիզի Դեղագործական Ուսումնարանի դասընթացքներուն։

Ֆրանսերէնով աւարտաճառ ներկայացնելով, Փարիզի Դեղագործական Համալսարանէն բացառիկ գնահատականով ստացած է դեղագործութեան դոկտորի աստիճան 1926ին։

1927ին վերադարձած է Դամասկոս ու տարի մը ետք սկսած է դասաւանդել տեղւոյն Պետական Համալսարանի Բժշկական Բաժանմունքին մէջ։ 1930ին յաջողած է պատրաստել մէկէ աւելի դեղեր, որոնք կոչուած են իր անունով՝ «Համոճին Ալ Քաուաքիպի» եւ «Պոլմոքրին Ալ Քաուաքիպի»։

1937ին Իրաքի կառավարութեան հրաւէրով մեկնած է Պաղտատ, ուր մինչեւ 1940 դասաւանդած է տեղւոյն Դեղագործական Արքայական Համալսարանին մէջ։ Ապա Դամասկոս վերադառնալով շարունակած է դասաւանդել տեղւոյն համալսարանին մէջ 1940-1961, եւ տարիքի բերումով հանգստեան կոչուած է։

1953ին անդամ ընտրուած է Դամասկոսի «Արաբական Գիտական Կաճառ»ին։

رواية

عبد الحميد
و
شرلوك هولمز

رواية تاريخية سياسية جنائية

القسم الثاني

تبحث عن اعمال الوطنيين الاحرار الذين كرسوا نفوسهم وبذلوا ارواحهم لنيل الحرية والنجاة من الظلم ، سيما اعمال (صالحه خانم) التركية الباسلة التي جمعت في نفسها العزم الراسخ والباس الشديد ، وعن الوقائع الجانية السياسية السرية التي قامت بها الجمعية الخفية ، وعن اعمال عبد الحميد الداهية ورجال حاشيته ، وعما جرى له مع شرلوك هولز الشرطي السري الانكليزي الذي اشتهر بين الانام بدهائه ومقدرته على كشف الجناة بامارات طفيفة

طبعت على نفقة المكتبة العربية بحلب

لصاحبها

محمد مسجي البصموجي

حلب شارع السويقة — ٢٠ — ٢٢

حقوقها محفوظة لمعربها

طبعت في المطبعة المارونية بحلب سنة ١٣٣٩ هـ — ١٩٢١ م

Թարգմանուած երկրորդ հատորին անուանաթերթը

Արաբերէնի կողքին կը տիրապետէր նաեւ թրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն։ Մանօթ էր նաեւ անգլերէնին։

Քաուաքիպիի աւանդը մեծ է մանաւանդ գիտական օտար եզրերու արաբերէն համապատասխան հոմանիշներ գտնելու գործին մէջ։ Իր ստեղծած հարիւրաւոր բառերը տարածուելով արաբական աշխարհով մէկ, «քաղաքացիութիւն» ստացած են ու ցարդ կը գործածուին։

Եղած է երեք անդամներէն մէկը Դամասկոսի Բժշկական Համալսարանի գիտական եզրերու ստեղծման բաժանմունքին։

Արաբերէնի թարգմանիչներէն մէկն է ֆրանսացի Քլերֆիլի Բժշկական Եզրերու Բազմալեզուեան Բառարանին, որ կը պարունակէ 14534 գիտական բառ ու եզր[8]։

Մահացած է Դամասկոս, 31 Մայիս 1972ին[7]։

Ալ Քաուաքիպի իր ողջութեան լոյս ընծայած է գիտական-բժշկական-եզրաբանական բնոյթի 24 գիրք, որոնցմէ քանի մը հատը բազմահատորանի դասագիրքեր են, իսկ ուրիշներ արժանացած են տասնեակ վերահրատարակութիւններու։ Իր մասնագիտութեան առնչուող տասնեակ ուսումնասիրութիւններով աշխատակցած է նաեւ գիտական պարբերաթերթերու։

Արդ, այսքան «լուրջ» մարդ մը, որ գեղարուեստական գրականութեան հետ ո՛չ մէկ առնչութիւն ունեցած է եւ իր տարիները անցուցած է կա՛մ տարրաւուծարաններու մէջ, կա՛մ ալ գուտ մասնագիտական գիրքեր հեղինակելով-թարգմանելով, ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ զբաղի Օտեանի այս արկածային վէպերուն թարգմանութեամբ ու իր կեանքի 14 տարիները մասամբ գոհէ անոր՝ թարգմանութեան ձեռնարկելէ (1919) մինչեւ Շրդ հատորին լոյս ընծայումը (1933)։

Քաուաքիպիի գործերուն մատենագիտութեան մէջ, գուտ բժշկական-մասնագիտական գիրքերէն ու յօդուածներէն զատ, գրական-գեղարուեստական ո՛չ մէկ գիրքի կամ յօդուածի կը հանդիպինք։ Իր գործերը, բոլորն ալ, առանց բացառութեան, կը վերաբերին իր մասնագիտութեան՝ դեղագործութեան, տարրաբանութեան, կենսաբանական եւ օրկանական տարրաբանութեան, թոյներուն։

Օտեան, որուն մահէն առաջ տպուած էին գոյզ վէպերուն արաբերէն թարգմանութեան առաջին հինգ հատորները, արդեօք որեւէ ձեւով իմացա՞ծ էր անոնց մասին, ինք որ Մեծ Եղեռնէն ետք, գինադադարի օրերուն, ժամանակ մը մնացած էր Հալէպ, մինչեւ Սուրիայէն վերջնական մեկնումը։ Ճիշդ կ՛ըլլա՞յ արդեօք ենթադրել, որ ան ու իր վէպերուն արաբ թարգմանիչը, որեւէ առիթով ծանօթացած ըլլան Հալէպի մէջ։

رواية

عبد الحميد وشرلوك هولمز

القسم الرابع

طبعت على نفقة مكتبة ومطبعة النهضة العربية بحلب

Թարգմանուած չորրորդ հատորին անուանաթերթը

կարելի՞ է ենթադրել, որ Օտեանի հետ հաւանական հանդիպումի մը արդիւնքն են Քաուաքիպիի թարգմանութիւնները։ Թարգմանիչը, առաջին հատորին կցուած իր ամփոփ ներածականին մէջ, ոչ մէկ ակնարկութիւն կ'ընէ այդ պիսի ծանօթացումի մը մասին։ Ենթադրական այս կապին մասին ակնարկութեան չենք հանդիպած նաեւ Օտեանի նուիրուած եւ մեզի ծանօթ գրաւոր աղբիւրներուն մէջ։ Վերջերս լոյս տեսած Օտեանի նամականին[8] եւս որեւէ ձեւով լոյսի նչոյլ մը չի սփռեր այս հարցին վրայ։

Անհաւանական չէ սակայն, որ Օտեան, իր վէպերուն թրքերէն հրատարակութեան առիթով, Պոլսոյ մէջ ծանօթացած ըլլայ թարգմանիչին հօրը, որ ինչպէս տեսանք, այդ տարիներուն Պոլիս էր եւ ընդգրկուած քաղաքական գործունէութեան, անդամ էր Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին, մխրճուած էր հասարակական-քաղաքական գործերու եւ հեռու չէր դէպքերուն ընդհանուր մթնոլորտէն։ Ինչպէս որ, հաւանական է, որ հայրը, այդ օրերուն իսկ, ծանօթացած ըլլայ Պոլսոյ մէջ տպուած Ապտիւլ Համիտի օսմաներէն թարգմանութեան, ու իր գաւակը, մօտէն հետեւելով այս բոլորին, բնական է որ հետաքրքրութիւն ցուցաբերէր Օտեանի գործին հանդէպ։

Օտեանի վէպերուն հրատարակիչն է Մուհամմէտ Սուպհի Ալ Պասմաճին (Հալէպ, 1885-Հալէպ, 1940), որ Հալէպի մէջ ունեցած է արաբերէն գիրքերու գրատուն մը եւ 1922էն սկսեալ բանեցուցած է իր սեփական տպարանը, որ ցարդ կը շարունակէ գործել իր գաւկին տնօրինութեամբ։

Հոս բառացի թարգմանութեամբ կու տանք Ապտիւլ Համիտի Ա. հատորի սկզբնաւորութեան գտնուող թարգմանիչին ու տպագրիչին խօսքերը ամբողջութեամբ, որոնք մասամբ լոյս կը սփռեն հատորներու թարգմանութեան հանգամանքներուն ու դրդապատճառներուն վրայ։

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Փառք Աստուծոյ որ մարդուն սորվեցուց այն՝ ինչ որ չէր գիտեր աւ։ Աղօթք ու ողջոյն մեր տիրոջ՝ Մուհամմէտին, աւոր տոհմին ու մտերիմներուն, առանց որուն հրամանին չէ դայլայլած ու չ'երգեր ոչ մէկ սոխակ։ Արդ, Օսմանեան Պետութեան պատմութեան ծանօթ աւծը գիտէ, որ Ապտիլ Համիտ Բ.ի ժամանակաշրջանը, իր երկարատեւութեամբ ու արտասովոր դէպքերով, այս պետութեան ամենագարմանալի ժամանակաշրջաններէն մէկն է՝ Ապտիլ Համիտի աւծին տարօրինակ նկարագրին պատճառով, որուն մէկ մասը կու գայ իր բնածին աւծնասիրութենէն, իսկ միւս մասը՝ պարտադրանքն է այն դէպքերուն, որոնք

رواية

صالحة خانم

او

عبد الحميد و الجيش العثماني

وهي خاتمة لرواية عبد الحميد وشرلوك هولمز تبحث عن اعمال صالحة
خانم التركية الباسلة التي جمعت في نفسها العزم الراسخ
والبأس الشديد، وعن اعمال جمعية (الاتحاد والترقي)
وحركاتها الثورية في البلقان وتهديدها عبد
الحميد بالجيش واجبارها اياه على اعلان
الدستور والحرية في البلاد العثمانية
الى غير ذلك من الوقائع
السريعة الهائلة

طبعة على نفقة

— حقوقها محفوظة لمعربها —

طبعت في مطبعة النهضة العربية — بحلب — سنة ١٩٢٥

Թարգմանուած հինգերորդ հատորին անուանաթերթը

նախորդեցին իր գահակալութեան, ինչպէս իր եղբօր՝ Մուրատ Ե.ի եւ հօրեղբօր՝ Ապտիւլ Ազիզի գահընկեցութիւնները:

Ապտիւլ Համիտի քաղաքական կեանքին պատմութիւնը գրի պիտի առնեն քաղաքական պատմաբաններն ու գեղարուեստական գրականութիւն մշակողները, մինչ իր անձնական կեանքին ու պալատական առօրեային եւ իր պահակներուն ու անձնական սեղեկապետերուն հետ իր յարաբերութիւնները՝ կարիքն ունին յատուկ քննութեան: Եւ քանի որ հիանալի գրող Երուանդ Օտեան Էֆենտիի վէպը այս բոլորէն մեծ բաժին մը կը պարունակէ, եւ ուր Ապտիւլ Համիտի կենսագրութիւնը յստակօրէն ու ամբողջական ձեւով կը պատկերացուի, յարմար նկատեցինք թարգմանել զայն յօգուտ արաբացւոց, որպէսզի անոնք իրագեկ ըլլան այն ազդակներուն, որոնք պատճառ դարձան Օսմանեան Կայսրութեան փլուզումին ու դաս քաղեն անկէ, որովհետեւ անոր մէջ խրատ կայ խորաթափանց իմաստուններուն համար:

Հալէպ, Ապրիլ 1919 Արաբացնողը

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԻՆ ԽՕՍՔԸ

Այսօր չկայ այլ ազգ մը, որ այնքան մօտ ըլլայ մեզի եւ որուն անցեալէն կարելի է դասեր քաղել, որքան՝ թուրք ազգը: Հետեւաբար, երբ այս է իրավիճակը, հարկ է մասամբ ծանօթանալ անոր վերջին վերածնունդին, եւ այն դժուարութիւններուն, զորս կրեցին իր երիտասարդները, ու այն արգելքներուն որոնց հանդիպեցան անոնք իրենց նպատակի իրագործման ճանապարհին:

Այդ վերածնունդը - որուն միակ դրդապատճառը համիտեան ժամանակաշրջանն էր եւ որ թուրք ազգի քաղաքական ամենակարեւոր ժամանակշրջաններէն մէկն էր - նիւթ դարձած է հիանալի վէպի մը, գրուած՝ հաճելի ոճով մը, որպէսզի դիւրին ըլլայ անկէ օգտուիլը:

Վերջին շրջանին, երիտասարդներուն օգտաշատ գիրքեր ու պատմական վէպեր կարդալու երեւոյթը քաջութիւն տուաւ մեզի, որ փորձենք հրատարակել զայն, հակառակ անոր պատճառելիք նիւթական եւ բարոյական դժուարութիւններուն, ու այդ՝ ի սէր նոր սերունդին, որպէսզի կարենայ թափանցել գաղտնիքներուն այն ժամանակաշրջանին, որ ատելութեան կրակ վառեց հպատակներուն սիրտերուն մէջ եւ որոնք կը տուայտէին բռնատիրութեան ճիրաններուն տակ, եւ որ հսկայ յեղափոխութիւն մը յառաջ բերաւ ու պատճառ դարձաւ քանդելու այն սուտ հիմերը, զորս կառուցած էր այդ բռնապետը: Ու ահա այսպիսով, հիմը դրուեցաւ սահմանադրական կառավարութեան մը: Կը հրատա-

رواية

صالحة خانم

او

عبد الحميد والجيش العثماني

وهي خاتمة لرواية عبدالحميد وشرلوك هولمز تبحث عن اعمال صالحة
خانم التركية الباسلة التي جمعت في نفسها العزم الراسخ
واليأس الشديد، ومن اعمال جمعية (الاتحاد والترقي)
وحركاتها الثورية في البلقان وتهديدها عبدالحميد
بالجيش واجبارها اياه على اعلان الدستور
والحرية في البلاد العثمانية الى غير ذلك
من الوقائع السرية الهائلة!!

القسم السادس

طبعت على نفقة

مكتبة ومطبعة النهضة العربية

☆ بحلب ☆

— حقوقها محفوظة لمؤلفها —

Թարգմանուած վեցերորդ հատորին անուանաթերթը

րակենք զայն, որպէսզի երիտասարդները օրինակ առնեն այն ազդակներէն, որոնք թուրք ազգը առաջնորդեցին դէպի կործանում: Կը յուսանք, որ լուսաւորեալ երիտասարդութիւնը կ'օժանդակէ մեզի, որպէսզի կարենանք ամբողջացնել սոյն գիրքին հրատարակութիւնը: Մեր այս ծառայութեան իբրեւ հատուցում, կը յուսանք արժանանալ անոր գնահատանքին:

Վերջապէս յաջողութիւն կը հայցենք Աստուծմէ, որովհետեւ կը հաւատանք որ ան է մեր միակ առաջնորդը:

Տպագրիչը

Այժմ, առանձին-առանձին ներկայացնենք Ապտիւլ Համիտ Եւ Շերլոք Հոլմս եւ Մայիհա Հանըմ վէպերուն արարերէն թարգմանութեան եօթը հատորները.

Հատոր առաջին՝ Ապտիւլ Համիտ Եւ Շերլոք Հոլմս - Պատմական, Քաղաքական, Ոճրագործական Վէպ (Բիււայաթ Ապտուլ Համիտ Ուա Շերլոք Հոլմզ, Բիււայա Թարիխիյյա Սիասիյյա Ժինաիյյա), Հալէպ, 1921, տպարան Մարոնիթ, հրատարակութիւն Հալէպի «Արաբական Գրատուն»ի ու անոր տիրոջ՝ Մուհամմէտ Սուպհի Ալ Պասմաճիի, 124 էջ, երկսիւնակ, 16.5x23.3սմ., էջը՝ 22 տող:

Հատորներուն վրայ գիրքի գին չէ նշանակուած:

Հատորի սկզբնաւորութեան (էջ 2) կայ թարգմանիչին «Ցառաջաբան»ը, գրուած 1919ի Ապրիլին, որուն կը յաջորդէ հրատարակիչին «Խօսք»ը (էջ 3):

Հատոր երկրորդ՝ Ապտիւլ Համիտ Եւ Շերլոք Հոլմս - Պատմական, Քաղաքական, Ոճրագործական Վէպ (Ա. հատորին նման - Մ.Մ.), Հալէպ, 1921, տպարան Մարոնիթ, հրատարակութիւն Հալէպի «Արաբական Գրատուն»ի ու անոր տիրոջ՝ Մուհամմէտ Սուպհի Ալ Պասմաճիի, էջեր՝ 125-335, երկսիւնակ, 16.8x23.4սմ., էջը՝ 22 տող:

Հատոր երրորդ: Այս հատորի մեր տեսած հինգ օրինակներն ալ անուանաթերթ չունին, այնպէս որ կարելի չեղաւ ճշդել որոշ մանրամասնութիւններ, բայց ան ունեցած ըլլալու է նախորդ երկու հատորներուն վերնագիրը, ու տպուած՝ 1921ին, կամ առաւելագոյնը 1922ին, որովհետեւ 2րդ հատորի վերջաւորութեան կ'ըսուի, թէ գիրքին 3րդ հատորը մամուլի տակ է եւ չուտով լոյս պիտի տեսնէ: էջեր՝ 336-580, 14.5x21.5սմ., էջը՝ 18 տող:

Հատոր չորրորդ՝ Ապտիւլ Համիտ Եւ Շերլոք Հոլմս (Բիււայաթ Ապտուլ Համիտ Ուա Շերլոք Հոլմզ), «Արաբական Ջարթօնքի Տպարան», Հալէպ: Տպագրութեան թուական չէ նշուած: Հրատարակութիւն՝ Հա-

رواية

صالحة خانم

او

عبد الحميد والجيش العثماني

وهي خاتمة لرواية عبد الحميد وشرلوك هولمز تبحث عن اعمال صالحة
خانم الزكية الباسلة التي جمعت في نفسها العزم الراسخ
والبأس الشديد، وعن اعمال جمعية (الاتحاد والترقي)
وحركاتها الثورية في البلقان وتهديدها عبد الحميد
بالجيش واجبارها اياه على اعلان الدستور
والحرية في البلاد العثمانية الى غير ذلك
من الوقائع السريعة الهائلة...!!

القسم السابع وهو الخاتمة

طبع على نفقة

مكتبة ومطبعة النهضة العربية

بحلب

— حقوقها محفوظة لمعربها —

Թարգմանուած հօրներորդ հատորին անուանաթերթը

լէպի «Արաբական Զարթօնքի Գրատուն ու Տպարան»ի, էջեր՝ 581-700, 14.8x22սմ., էջը՝ 18 տող։

Հատոր հինգերորդ՝ Մայիհա Հանըմ կամ՝ Ապտիւլ Համիտ Եւ Բանակը (Բրուսյաթ Մայիհա Խանըմ Աւս Ապտուլ Համիտ Ուա Ալ Ճայշ)։ Հալէպ, 1925, «Արաբական Զարթօնքի Տպարան», հրատարակութիւն՝ Հալէպի «Արաբական Զարթօնքի Գրատուն ու Տպարան»ի (տէր՝ Մուհամմէտ Սուպհի Ալ Պաամաճի), էջեր՝ 701-777, 14.5x21.5սմ., էջը՝ 18-19 տող։

Հատոր վեցերորդ՝ Մայիհա Հանըմ կամ՝ Ապտիւլ Համիտ Եւ Օսմանեան Բանակը (Բրուսյաթ Մայիհա Խանըմ Աւս Ապտուլ Համիտ Ուալժէյշ Ալ Ու՝սմանի)։ Հալէպ, 1932, հրատարակութիւն՝ Հալէպի «Արաբական Զարթօնքի Գրատուն ու Տպարան»ի (տէր՝ Մուհամմէտ Սուպհի Ալ Պաամաճի), էջեր՝ 778-1000, 15x22.2սմ., էջը՝ 18-19 տող։

Հատոր եօթներորդ՝ Մայիհա Հանըմ կամ՝ Ապտիւլ Համիտ Եւ Բանակը (Ջ. հատորին նման), Հալէպ, 1933, «Արաբական Զարթօնքի Տպարան», հրատարակութիւն՝ Հալէպի «Արաբական Զարթօնքի Գրատուն ու Տպարան»ի, էջեր՝ 1001-1288, 14.6x21.8սմ., էջը՝ 18 տող։

Թարգմանուած հատորները, իրենց հայերէն բնագիրին հետ համեմատելով, նկատեցինք, որ աշխատանքը կատարուած է մեծ բծախնդրութեամբ, հակառակ այն իրողութեան, որ թարգմանութիւնը եղած է միջնորդ լեզուի մը, այս պարագային՝ օսմաներէնի միջոցով։ Արաբերէն թարգմանութեան բարձր որակը անուղղակիօրէն կու տայ նաեւ գոյգ վէպերուն օսմաներէն թարգմանութեան յաջող գործ մը ըլլալու վկայութիւնը։

* * *

Մեծ եղեռնէն ետք արաբական երկիրներ ապաստանած հայութեան ջանքերով Հալէպի եւ մասամբ Պէյրութի, Դամասկոսի ու Գահիրէի մէջ լոյս տեսան հայերէնէ արաբերէնի թարգմանուած հարիւրաւոր գրական գործեր։ Օտեանի գոյգ վէպերը ոչ միայն այս դաշտին մէջ բացուած առաջին ակօսներէն եղան, այլ նաեւ իրենց ծաւալով մնացին անգերազանցելի, դառնալով հայ եւ արաբ ժողովուրդներու գրական դարաւոր կապերուն երկար չղթային մէկ գեղեցիկ օղակը։

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Տե՛ս՝ Արմէն Իւրնէչեան, «Գրիգոր Զակորեան, Թէրճօն Վէպի Տեսութիւնը - Երուանդ Օտեան», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտ. ԻԲ., Պէյրութ, 2002, էջ 370։*

[2] Յակոբ Սիրունի, «Գիծեր Երուանդ Օտեանի կեանքէն», տե՛ս՝ Հայրենիք ամսագիր, Պոսթոն, Ե. տարի, թիւ 8 (56), Յունիս 1927, էջ 49-52։

[3] Երուանդ Օտեան, Երկեր, Երեւան, 1956, կազմեց՝ Ա. Մակարեան, էջ 765, Երկերի ժողովածու, Բ. հատոր, Երեւան, կազմեց՝ Ա. Մակարեան, էջ 519; Գրիգոր Յակոբեան, Թերթօն վէպի Տեսութիւնը - Երուանդ Օտեան, Երեւան, 2002, էջ 19։

[4] կազմողներ՝ Ա. Նագիկեան, Յ. Խաչատուրեան եւ Ա. Յիցինեան, խմբագիր՝ Ռաֆայէլ Իշխանեան, 375 էջ։

[5] Օմար Ռըզա Քահհալէ, Մու՛ճամ Ալ Մուալլիֆին (Հեղինակներու Բառարան), 12րդ հատոր, Պէյրութ, 1960, էջ 16; տե՛ս նաեւ՝ Հէյր Ուտ Տին Ալ Զըրքլի, Ալ Ա՛ղլամ (Ականաւորները), 5րդ տպագրութիւն, 7րդ հատոր, Պէյրութ, 1980, էջ 216։

[6] Մու՛ճամ Ալ Մուքթալահաթ Ալ Թըպպիյա Ալ Քահիր Ալ Հուզաթ (Բժշկական եզրերու Բազմալեզու Բառարան), Դամասկոս, 1956, 960 էջ, աշխատակցութեամբ Մուրշէտ Խաթէրի եւ Ահմէտ Հըմտի Ալ Խայեաթի։

[7] Մաճալլէթ Մաճմա՛ր Ալ Լուղա Ալ Արապիյա Պիտիմաշք (Դամասկոսի Արաբական Լեզուաբանական Կաճառի Պարբերաթերթ), Դամասկոս, 47րդ հատոր, 3րդ մաս, Յուլիս 1972, էջ 703-712 (Հատուածներ՝ իր ինքնակենսագրութենէն եւ իր գործերուն մասնագիտութիւնը՝ պատրաստուած զաւակին կողմէ, ուր (էջ 710) ակնարկելով Օտեանի վէպերուն, կ'ըսուի թէ՝ ան թրքերէնէ թարգմանած է Ապտիւլ Համիտ Եւ Շերլոք Հոլմս վէպը, չորս հատորով։

[8] Նամակներ, Երուանդ Օտեան, բնագիրը կազմեց՝ Օֆելիա Կարապետեան, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինեան, Երեւան, 1999, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի հրատարակութիւն, 304 էջ։

THE UNKNOWN ARABIC TRANSLATION OF YERVANT ODIAN'S NOVELS: *ABDUL HAMID AND SHERLOCK HOLMS* & *SALIHA HANEM* (1921-1933)

(Summary)

MIHRAN MINASSIAN

The Arab Pharmacist Dr. Mohammad Salah Al Din Al Qawakibi (Aleppo 1901-Damascus 1972), a graduate of the Sorbonne, author of several books in his profession, and renowned for the pharmacological terms he created, translated two novels of Yervant Odian (1869-1926), *Abdul Hamid and Sherlock Holms* and *Saliha Hanem*. They were translated from Turkish to Arabic and published in seven volumes (a total of 1233 pages), between the years 1923 and 1933.

Unlike the translations of these two novels into Greek, French and Ottoman Turkish, the Arabic translation was hitherto unknown. Even Odian himself did not mention it (most probably because he did not know about it) in the later days of his life, while preparing the list of his works.

Minassian, details the translation and documents it, making a valuable contribution to the biography of Odian. According to Minassian, these translated books, which were published in Aleppo, are considered to be some of the very first Armenian literary works ever translated into Arabic and are unsurpassed in length.

ARMENIAN PARTICIPATION IN THE LEBANESE LEGISLATIVE ELECTIONS DURING THE PRESIDENCY OF FOUAD CHEHAB 1958-1964

ZAVEN MESSERLIAN

General Fouad Chehab, the Commander-in-Chief of the Lebanese Army, was elected the third president of independent Lebanon on 31 July 1958. His election came in the midst of a six-month-long civil strife that lasted from May to October 1958. Incumbent President Camille Chamoun's political opponents had taken up arms in order to foil any possible constitutional amendment by the parliament elected in June 1957 that would allow his reelection for a second six-year term. Hence, this civil strife is also often described as an 'uprising' or a 'revolution' (*thawra*). Chehab was a compromise candidate to succeed Chamoun. He enjoyed the backing of the governments of both the United States of America (USA) and the United Arab Republic (UAR), a new political entity that had emerged through the merger of Egypt and Syria earlier that year.

Chehab assumed the presidency on 23 September, at the end of Chamoun's six-year constitutional term. The new president soon managed to calm the situation by forming on 15 October a new government, composed of four well-known Muslim and Christian politicians: Rashid Karamé (Prime Minister), Hussein Oweyni, Pierre Gemayel and Raymond Eddé. These ministers represented the former opposition National Union Front and the major Christian political groupings, the Phalangist (*Kataeb*) Party and the National Bloc, which had supported Chamoun. The new cabinet was, hence, acceptable to all the previously warring factions.

After passions had calmed down, Chehab's administration amended the electoral law in such a way as to permit all major communities to elect their own representatives. Thereafter, the president dissolved the parliament in April 1960, almost one full year before the expiration of its term, and proceeded with new legislative elections. Since some of the

leaders of the National Union Front had failed to get elected to parliament in 1957, its dissolution had been one of the front's major demands.

The parliament elected in 1960 served its full four-year term. The elections of 1964 were held on the basis of the same electoral law adopted in 1960. Thereafter, Chehab declined the request of many of his supporters to amend the constitution to allow his reelection for a second term and retired from public life.

In this article, the Lebanese legislative elections of 1960 and 1964 will be analyzed with emphasis on Armenian participation in the electoral districts of Beirut and Metn, where seats had been pre-allocated to the Armenian community. This study is the fourth in a series of articles by this author on Armenian participation in successive Lebanese legislative elections since 1934. The first three articles in this series were published in volumes 21, 22 and 23 of the *Haigazian Armenological Review*.[1]

THE ELECTIONS OF 1960

The Electoral Reform Bill was approved by the outgoing parliament on 20 April 1960, but only after having encountered some difficulties during its passage both in the various parliamentary committees and later during the plenary session.[2] The new electoral law was promulgated on 26 April. It provided for a secret ballot for the first time. The Chamber of Deputies was enlarged from 66 to 99 members, who would be elected from 26 multi-member constituencies across the country. The new electoral law also stipulated that each community would vote in separate polling booths, so that the voting preferences of each community would be apparent. Moreover, the deposit for the submission of candidacy was lowered from 5000 LL to 3000 LL. The candidate could not receive his deposit back unless he received 20 percent of the total votes cast in his/her constituency.[3]

Chehab dissolved the Chamber of Deputies on 4 May. It was announced that the legislative elections for the next parliament would be held in four stages from 12 June to 3 July 1960. Thereafter, the government of Karamé resigned on 14 May, and Premier Ahmed Daouk immediately formed a neutral, caretaker cabinet to supervise the elections. None of the members of this cabinet would run in the elections.[4]

The new electoral law divided Beirut into two major and one minor constituency in such a manner that it perpetuated the division of opinion which had been evident in the capital during the crisis of 1958. It grouped the major Christian denominations in Constituency I; and the Moslem Sunnite community in Constituency II.[5]

The same law allotted four seats to the Armenian Orthodox community: three in Beirut and one in Metn. Moreover, the Armenian Catholic community maintained its seat in Beirut. The three Armenian Orthodox deputies and the Armenian Catholic deputy would be elected by the voters of Constituency I, which comprised the quarters of Ashrefieh, Rmeil, Mudawar, Seifi, Marfaa and Minet el Hosn. Constituency I would also return one deputy from each of the following Christian communities: Greek Orthodox, Maronite, Greek Catholic and Protestant. It is noteworthy that the quarter of Minet el Hosn, where the majority of Lebanon's Jewish community was concentrated, was made part of Constituency I for the first time. It had previously been part of Ain Mraysé, because of its geographical proximity to the latter. It was thought that the expected 3000 Jewish voters and the supporters of the Armenian Tashnag party would be crucial in deciding the outcome of the electoral race in Constituency I.[6]

According to the voter lists published earlier by the census office on 4 April, Beirut's First Constituency included 21,600 Armenian Orthodox, 16,459 Greek Orthodox, 13,654 Maronite, 8,861 Sunnite, 7,403 Armenian Catholic, 5,059 Greek Catholic, 5,121 Jewish, 3,161 Protestant, 2,702 Syrian-Catholic, 2,200 Shiite, 1,117 Latin, 748 Chaldean, 460 Syrian Orthodox, 152 Druze and 180 other voters from the country's other denominations.[7]

The heavily Armenian-populated district of Bourj Hammoud, north of Beirut, which had been a separate constituency in the previous two elections in 1953 and 1957, was now included in the constituency of Metn. The former constituency of Bourj Hammoud had included Jedeidé, Baoushrié, Sed-Baoushrié, Dekouani, Jesr Pasha, Sin el Fil and Bourj Hammoud (both Watani and Ermeni). However, the new electoral district of Bourj Hammoud within the broader constituency of Metn would now comprise only the Armenian sections, while the other sections of the former constituency of Bourj Hammoud would be joined to Metn proper.[8] The constituency of Metn would now return three Maronite, one Greek Orthodox and one Armenian Orthodox deputies.

The tense situation within the Armenian community, which had emerged as a consequence of the deep divisions regarding the election in 1956 of a new Catholicos of the Great House of Cilicia in Antelias, had continued to deteriorate after the legislative elections of 1957. The Lebanese Armenian National Rally, encompassing the anti-Tashnag groupings within the community, had maintained – through its representatives, Hratchia Chamlian and Noubar Toursarkissian – its membership in the opposition National Union Front throughout the crisis of 1958 and afterwards.[9] Armenian representatives were included in the National Union Front delegations, which visited King Saoud of Saudi Arabia in 1957 and President Gamal Abdul Nasser of Egypt (and, later, the UAR) in 1958 and 1959. The Lebanese Armenian National Rally welcomed the end of Chamoun's tenure and Chehab's election as his successor. A delegation composed of Hratchia Chamlian, Toursarkissian, Hratchia Setrakian, Ara Topdjian, and Nazareth Gharibian (Armen Gharib) paid a visit to congratulate the president-elect on 26 August 1958.[10] Three days later, another mixed, lay and clerical delegation of the self-styled Independent Armenian Community led by Dr. Yervant Djidedjian also congratulated Chehab on his election and informed him about the latest developments in the crisis within the Armenian community.[11]

The Tashnag party and its supporters, on the other hand, had stood by the legitimate government of Lebanon during the crisis of 1958. On 4 July, Archbishop Khoren Paroyan, the Armenian Orthodox Prelate of Lebanon, the Rev. Father Hrant Khatchadourian, Deputies Movses Der Kaloustian, Dikran Tosbath and Khatchig Babikian had visited Chamoun and assured him of their loyalty. This Armenian faction also supported Chehab's election, however, and later cooperated with his administration. On 2 August, a clerical delegation led by Catholicos Zareh I of Cilicia congratulated Chehab on his election.[12] Thereafter, following the formation of Karamé's four-member cabinet, a delegation presided over by Archbishop Khoren also congratulated the new prime minister on 23 October.[13] However, the critics of the Tashnag party continued to allege that the latter was continuing to support Chamoun, the Phalangists, and the Syrian Social Nationalist Party (SSNP), even after the expiration of Chamoun's mandate and the formation of Karamé's four-member cabinet.[14] However, during the legislative elections of 1960, the Tashnag

party opposed Chamoun. Therefore, the previous claim, even if true, applied to a relatively short period.

Despite the fact that the Huntchag, Ramgavar Azadagan and Tashnag parties had all issued separate official declarations in September 1958 proclaiming their support for Chehab and reasserting their conviction in the independence of Lebanon, the wave of fratricidal killings within the Armenian community, which had been occurring on the fringes of the Lebanese civil war, did not abate. These incidents ultimately claimed the lives of some 50 Armenians of various political convictions. The killings halted only after Raymond Eddé, the new Minister of the Interior, urged all three Armenian political parties in late November to start negotiations to reach a truce. A formal truce was signed on 7 December by Dr. Adour Kabakian (Tashnag), Kersam Aharonian (Ramgavar Azadagan) and Haroutiun Djeredjian (Huntchag). It provided for an end to mutual attacks in the press, the return to their homes of citizens who had escaped their neighborhoods fearing for their lives, and the rendering of assistance to the authorities so as to arrest the troublemakers.[15]

Following the end of the Lebanese civil war, the Lebanese Armenian National Rally continued to try and secure from the UAR authorities the official recognition of the "Independent Catholicossate of Cilicia" to be based in Damascus. The anti-Tashnags also hoped for a possible recognition of an Independent Armenian Community in Lebanon, now that their allies in the National Union Front had ascended to power, albeit in partnership with the Phalangists and the National Bloc, which were opposed to the formal division of the Armenian Orthodox community.[16]

The Tashnag party, which was on friendly terms with the Phalangists and the National Bloc, now made strenuous efforts to arrange a rapport with its former opponents in the National Union Front. George Mardikian, an American citizen close to the Tashnag leadership, but who also had good relations with Arab nationalist circles, arrived in the Middle East in 1959 and joined the Tashnag leaders in paying visits to a number of Arab nationalist leaders. The Tashnags stressed in these meetings their support for the cause of Arab nationalism, especially in light of President Nasser's recent public attacks on the Communists in Syria. After this realignment by the Tashnags, Tosbath remained the only Armenian deputy in the Lebanese parliament who continued to support Chamoun's newly formed opposition National Liberal Party. Tosbath thus parted ways with the

Tashnag party, the electoral support of which he had enjoyed both in 1953 and 1957.

On 17 May 1959, Chehab paid a formal visit to the Catholicossate of Antelias, a move which was interpreted to mean that no change in the status quo of the Armenian Church could be expected in Lebanon any time soon.[17] The Chehab administration continued to maintain cordial relations, however, with the leaders of the Lebanese Armenian National Rally. Less than a week after his visit to Antelias, Chehab received on 23 May a delegation representing the Huntchag and Ramgavar Azadagan parties and the Group of Independents. The delegation, led by Djidedjian, also included Topdjian, Gharibian, Setrakian, Yervant Demirdjian, Parounag Tovmassian, Dadjad Srabian, Pakarad Bakalian and Djeredjian.[18] Moreover, leaders from all factions within the Armenian community (Der Kaloustian, Babikian, Tosbath, Joseph Chader, Setrakian, Djeredjian and Hratchia Chamlian) were invited to Chehab's *iftar* during the Moslem holy month of Ramadan on 22 March 1960.[19]

Mutual attacks in the Armenian language press in Lebanon had touched upon the issue of the election even before the promulgation of the electoral law in April 1960. In February, the Ramgavar Azadagan *Zartonk* had demanded that six seats should be allocated to the Armenians in the newly proposed 99-member Chamber of Deputies. *Zartonk* based its argument on the population statistics of 1953 published by government, according to which the distribution of seats would be made. Five of these seats would be for the Armenian Orthodox, wrote *Zartonk*, and the sixth, for Armenian Catholics. The government had declared that the Armenian Orthodox community numbered 68,679 persons, while the Armenian Catholic community, 14,582. According to the draft electoral law that was being discussed at the time, every 14,308 persons would elect one deputy. *Zartonk* argued that the Armenian Orthodox community had the right to have five deputies because, after the allotment of four seats, there was still an excess of 11,477 persons. The Greek Orthodox community, on the other hand, counted 1553 persons less than the number required to have its allotted eleven seats in the next Chamber. The newspaper blamed the incumbent Armenian deputies, all members of or supported by the Tashnag party, for their carelessness in this matter and accused them of having failed the Armenian community.[20]

The Tashnag *Aztag* and Tosbath's *Ayk* resented this attack on the Armenian deputies. They explained that the Armenian deputies had failed to obtain six seats because the number of Lebanese Armenians was actually less than what the 1953 statistics showed; the numbers published by the government had also included those Armenians who had repatriated to Soviet Armenia in 1946-47.[21]

Zartonk replied that there was no "legitimate justification" in what the Tashnag newspaper had written. It added that *Aztag* was "conspiring against the basic interests of our community by its attempt to veil the truth"; thousands of Maronites, who had also emigrated within the past 10-15 years, were still included in the 1953 statistics.[22] *Al-Anouar*, *Al-Jarida*, *L'Orient* and other newspapers echoed *Zartonk*'s demands. The leaders of the Lebanese Armenian National Rally formally presented the same demand to the Prime Minister and the Minister of the Interior.[23] However, the new electoral law ultimately failed to satisfy this Armenian request, and only five seats were allocated to the Armenian Orthodox and Catholic communities.[24]

In early March, *Zartonk* had also published a series of editorials entitled "On the Margins of the Parliamentary Elections." The Ramgavar Azadagan newspaper stated that their basic principle was to avoid getting immersed in international politics. The Armenians of the Diaspora must not become a political instrument on the international arena. If an Armenian organization became a tool in the hands of foreigners, its position might strengthen, but it would also become associated with conspiracies and espionage. The newspaper continued:

> International adventures are dangerous, and they endanger all our community by turning it into a suspicious element. We have stayed away from foreigners. We have led our followers based on the simple policy of refraining from international adventures, and they are, therefore, honest and loyal citizens of their Lebanese homeland.[25]

The newspaper added that the Ramgavar Azadagans unreservedly supported Chehab and his new political orientation.[26] They were as truly Lebanese as any other citizen and that, consequently, the rights of their community should not be disregarded. Their love for Armenia was no obstacle to their love of Lebanon, similar to the love of the Lebanese

overseas to their fatherland. The feelings of Armenians in Lebanon toward Soviet Armenia were not conditioned by the nature of the regime there. Because of their ideology and principles, the Ramgavar Azadagans could not be conciliated with Communist dictatorship. *Zartonk* added, however, that "regimes are temporary, but fatherlands are everlasting." In relation to the continuing disagreements among the Armenians in Lebanon, the newspaper declared that it was against the Tashnag autocracy in Antelias and was in favor of the administrative independence of the Cilician Catholicossate, outside the political influence of the Tashnag party.[27]

The Huntchag newspaper, *Ararad*, announced in turn that the party was joining its humble forces with those of its "Arab brothers" to defend the frontiers of Lebanon against aggressors, whether American or Soviet.[28] The Armenian-language Communist weekly, *Haratch*, immediately reproached the Huntchags by saying that the Red Army had no aggressive intentions toward Lebanon.[29]

On 7 April, the Huntchag and Ramgavar Azadagan parties, the Veraznount Association and the Group of Independents met under the presidency of Djidedjian to examine the electoral situations in Beirut's First Constituency and Metn. They decided to participate in the forthcoming legislative elections through a united front and added that they enjoyed the support of the overwhelming majority of Armenian voters in both constituencies. An electoral committee was formed to represent the front. It consised of Djidedjian, Hratchia Chamlian (Independents), Djeredjian (Huntchag), Setrakian (Ramgavar Azadagan) and Vazken Bakalian (Veraznount).[30]

According to a Soviet diplomatic report filed from Beirut, Chehab met Djidedjian, the representative of the said front, and had a discussion with him concerning the pre-election campaign. Chehab reportedly said during this meeting that the Lebanese government and he personally were concerned that the interests of all Armenian political parties be met during the forthcoming parliamentary elections. Chehab also said that the government possessed information that what the Soviet embassy described as the Armenian progressive organizations (i.e. the anti-Tashnags) were waging a struggle against the interests of Lebanon. Chehab said that he had information that these organizations were trying secretly, without the knowledge of the Lebanese government, to repatriate a few thousand Armenians to Soviet Armenia and had supposedly already received the

Soviet entry visas. Chehab further informed Djidedjian that he had information that Armenian progressive organizations supported having close links with the Soviet Union, which was undesirable for the Lebanese government. Finally, Chehab had acknowledged having received this information from Tashnag leaders. According to the same report, Djidedjian had refuted these false rumors spread by the Tashnags. He had explained to Chehab that many Armenians, including himself, supported links with Etchmiadzin in Soviet Armenia as the religious center of the Armenians, but this did not mean that these Armenians had links with the Soviet Union. The Soviet embassy in Lebanon had been informed about this meeting by Setrakian. The latter probably had in turn been informed by Djidedjian. Moreover, Setrakian opined to the Soviet embassy staff that Tashnag leaders were trying through such provocative methods on the eve of elections to compromise the Armenian progressive organizations before the Lebanese leaders so as to prevent these organizations from having their candidates in the next Lebanese parliament.[31]

Meanwhile, Pierre Gemayel, the leader of the Phalangist Party, had decided to run as a candidate for the Maronite seat in Beirut's First Constituency. The party's vice-president, Joseph Chader, would run for the Armenian Catholic seat in the same constituency. As the Armenians had four of the eight seats on offer, in addition to the majority of the eligible voters in this constituency, the Phalangists, especially Chader, tried to include candidates supported by both the Tashnag party and the Lebanese Armenian National Rally on the Phalangist-backed list. The Phalangist intention was to avoid an electoral campaign because they believed that it would be impossible for any other party to form a rival list in this constituency without Armenian support. Djidedjian conferred with Chehab, Jemil Lahoud and Pierre Gemayel, who all said that they desired the formation of a single list in Beirut's First Constituency with the participation of both Tashnags and the Lebanese Armenian National Rally.

Negotiations between Djidedjian and Der Kaloustian began at the Phalangist club, in the presence of Pierre Gemayel and Chader. The issue at stake was the distribution of seats between the opposing Armenian factions. Since the Armenian Catholic seat was to be given to Chader as the Phalangist candidate, the participants in this meeting had to decide how to distribute the remaining three Armenian Orthodox seats in Beirut and the fourth Armenian Orthodox seat in Metn.[32]

Zartonk claimed that the Lebanese Armenian National Rally had agreed that two Armenian Orthodox seats be reserved for the Tashnag party: one in Beirut and the second in Metn, "despite the fact that the Tashnags are a minority." The remaining two Armenian Orthodox seats in Beirut would go to the Lebanese Armenian National Rally.[33]

When the Tashnags turned down this proposal, the Rally proposed reserving two seats for the Tashnags in Beirut, and the remaining third seat in Beirut and the seat in Metn for the Rally. For one of the Armenian Orthodox seats, the authorities had suggested the name of Dr. Sarkis Semmikian, formerly a physician in the Lebanese Army and a personal friend of Chehab, as a neutral candidate, acceptable both to the Tashnags and their rivals.[34] Djidedjian later claimed that he had accepted Semmikian's candidacy on the united list as one of the two candidates of the Lebanese Armenian Rally, despite the fact that Semmikian was unknown to the Armenian masses. According to Djidedjian, Der Kaloustian rejected this suggestion, however.[35] Der Kaloustian later denied the accuracy of all these newspaper reports concerning the positions taken by the Tashnag party.[36]

The Tashnags offered, instead, to reserve one seat for the Rally in Beirut, on condition that the latter would not submit candidates on any rival list, thus keeping the two other Armenian Orthodox seats in Beirut for the Tashnags. This agreement would not affect the Armenian Orthodox seat in Metn, where both the Tashnags and the Rally would be free to nominate their candidates and an open election campaign could ensue.[37]

The Rally proposed trying to reach agreement upon an independent candidate acceptable to both sides in Metn. This proposal was also turned down, whereupon Djidedjian finally agreed to accept one seat for the Rally in Beirut, while all the other seats would go to pro-Tashnag candidates. Der Kaloustian was ready to accept this compromise on behalf of the Tashnag party, subject to the approval of the Rally's candidate by the Tashnag District Committee of Lebanon.[38] This condition was unacceptable to the Rally, and hence the negotiations ended in failure.[39] Thereafter, *Aztag* wrote that part of the reasons behind the failure of the negotiations was that Djidedjian had not made a commitment that the Rally would not submit other candidates on rival lists.[40]

The anti-Tashnag newspapers, in turn, blamed Der Kaloustian and the Tashnag leadership for the failure of the negotiations. *Ararad* wrote that

the division within the Armenian community had occurred against the wishes of Chehab and Pierre Gemayel.[41] *Zartonk* added that Chehab and other political leaders had desired a just and acceptable agreement among the Armenian factions, and the responsibility for failing to reach such an agreement fell on the Tashnag party leadership.[42] The negotiations, which had began "upon the suggestion of influential Lebanese leaders," had revealed, according to *Zartonk*, that the Tashnag leadership considered its partisan interests superior to the interests of the Armenian community in general.[43]

In *Nayiri*, a weekly owned by Antranig Dzaroukian, a former member of the Tashnag party, Khosrov Tutundjian, another former Tashnag and a former deputy in the Lebanese Parliament, wrote that Armenians should agree on a single list. Such an agreement would diminish partisan strife and pave the way for a general Armenian concord to settle the continuing crisis of the Cilician Catholicossate, which had divided the people into two irreconcilable groupings. Tutundjian added that only a minority of party leaders were against such cooperation, and this only because these leaders feared losing their positions.[44]

After the failure of negotiations among the Armenian groupings, the Pahalangists decided to go ahead in Beirut with a joint Phalangist-Tashnag list.[45] The names of candidates on their People's List were officially disclosed on 2 June. The list consisted of Pierre Gemayel (Maronite), Fouad Boutros (Greek Orthodox), Antoine Sehnaoui (Greek Catholic), Movses Der Kaloustian (Armenian Orthodox), Khatchig Babikian (Armenian Orthodox), Souren Khanamirian (Armenian Orthodox), Joseph Chader (Armenian Catholic) and Charles Saad (Protestant). Other influential candidates like Henri Pharaon (Greek Catholic), Boulos Fayad (Greek Orthodox) and Nassib Boulos (Protestant) were thus left out of the Phalangist-Tashnag list.[46]

Souren Khanamirian, born in Beirut in 1924, had attended an Armenian primary school and had then graduated from the Collège des Frères. He had thereafter received a university degree in law from the St. Joseph University in 1946. Khanamirian had later become a successful businessman and had served as the treasurer of the Beirut branch of the Armenian General Benevolent Union (AGBU) in 1947-1951. He had also served on the Civil Council of the Armenian Orthodox community in Lebanon in 1957-1959 and on the Central Civil Council of the Cilician

Catholiossate from 1959. Khanamirian had been considered as a possible candidate by the Tashnag party in 1957.[47]

In the meantime, the Lebanese Armenian National Rally had also been exploring the possibility of joining forces opposed to the Phalangists. On 18 April, the Rally had used the opportunity of a sports festival organized by the Armenian Youth Association, the youth wing of the anti-Tashnag AGBU, to make a show of force. About 20,000 spectators attended the festival held at the Camille Chamoun Sports Complex. The event was held under the auspices of Prime Minister Karamé. Pierre Eddé of the National Bloc, the brother of Raymond, the Bloc's leader, was also present. Another such occasion for mobilization by the anti-Tashnag groupings was the 26th Inter-Club Games of Homenmen, a sporting organization affiliated with the Huntchag party. These games were also held on 18 April under the high patronage of the parliamentary speaker, Sabri Hamadé, and were presided over by Kamal Joumblat, the Druze leader of the Socialist Progressive Party. 6,000 people attended this event at the Sahagian Playing Field.[48]

Finally, the Lebanese Armenian National Rally and Pierre Eddé (on behalf of the National Bloc) issued a joint declaration on 27 May, announcing that the two sides had reached "full agreement" to wage a joint campaign in Beirut's First Constituency.[49] The said alliance established a National Front, which made the names of its candidates public on 30 May. The National Front list consisted of Pierre Eddé (Maronite), Michel Sassine (Greek Orthodox), Abdallah Khoury (Greek Catholic), Hratchia Chamlian (Armenian Orthodox), Vazken Bakalian (Armenian Orthodox), Mardiros Emile Iskenderian (Armenian Orthodox), Noubar Toursarkissian (Armenian Catholic) and Selim Addi (Protestant).[50]

Bakalian, running as a candidate for the first time, was a member of the Veraznount Association, a wealthy capitalist and a specialist in industrial engineering. He was also proficient in Arabic. Iskenderian had been the Huntchag candidate in 1943, but his relations with that party had cooled since then. Although he worked for the Ministry of Education and had been the Director of UNESCO Center in Beirut since 1954, Iskenderian was not forced to resign his post when he submitted his candidature for the elections. Iskenderian had also received a number of Lebanese, Iranian, Iraqi, Spanish and Greek decorations after 1943.[51] Finally, Selim Addi, the candidate for the Protestant seat, also had some

Armenian connections. A merchant by trade, Addi was married to an Armenian and spoke Armenian. He had formerly been a teacher at the Armenian Evangelical High School in Beirut and the AGBU Melkonian Educational Institute in Cyprus.[52]

After having announced his list, Pierre Eddé declared that he had worked hard to achieve the formation of a list which would represent all the political tendencies among the Armenians, but because that could not be done, his colleagues now had been forced to wage an electoral campaign against their wishes.[53] A couple of weeks later, Pierre Eddé stated in an appeal to the Armenian voters that the inter-party negotiations had failed because of Der Kaloustian's intransigence. He added that he had previously declared his readiness to stay out of the list if the cooperation of all Armenian organizations could be secured. This position had actually delayed the formation of both lists.[54]

Following the formation of the rival lists, *Ararad* stated that the Huntchags considered the government of Chehab as theirs and that they would stand by its side in the spirit of the slogan, "The Independence of Lebanon through the Unity of the Lebanese."[55]

For the first time in the history of legislative elections in Lebanon, an Armenian Evangelical, Dr. Papken Meguerditchian, submitted his candidature for the Evangelical seat in Beirut's First Constituency.[56] Meguerditchian was born in Marash (now in Turkey) in 1911. He received his M.D. degree from the American University of Beirut in 1936 and specialized in the USA, receiving diplomas from both the American College of Chest Physicians and the International College of Surgeons. Meguerditchian had been since 1939 the chief surgeon and head physician of the Armenian Sanatorium in the village of Azounieh. He was also a member of the Board of Haigazian College (now University), an Armenian Evangelical institution of higher learning in Beirut, and of the Lebanon Committee of the Calouste Gulbenkian international philanthropic foundation. Meguerditchian had also held numerous positions of responsibility within the Armenian Evangelical Community. Had the opposing Armenian parties reached an agreement to wage the elections through a single list, Meguerditchian could have been chosen as the neutral Evangelical candidate on that list. He maintained his candidature as an independent even after the negotiations between the opposing Armenian parties had failed.[57]

Among the other independent candidates who ran in Beirut's First Constituency were George Hanna (Greek Orthodox), the candidate of the pro-Communist Partisans of Peace, George Barbari (Greek Orthodox), Sami Zreyck (Greek Catholic), Michel Ghorayeb (Greek Catholic), Elias Noul (Greek Catholic), Fouad Moughabghab (Evangelical) and Selim Wakim (Maronite).

The Tashnags and the Phalangists also cooperated in Metn. The joint list that they presented in this constituency consisted of Maurice Gemayel (Maronite), Jemil Lahoud (Maronite), Edouard Abi Jaoudé (Maronite), Michel Murr (Greek Orthodox) and Vartkes Chamlian (Armenian Orthodox).[58]

Vartkes Chamlian, born in Beilan (the sandjak of Alexandretta) in 1928, had received his secondary education in the Armenian College (*Djemaran*) in 1940-47 and, then, at the Lycée Laïc des Garçons. He had received a degree in law from St. Joseph University in 1951 and had then practiced as a lawyer. He was hence proficient in Arabic. Chamlian had also been a member of the Educational Council of the Armenian Orthodox community in 1957-58 and was elected as a member from Bourj Hammoud of the Communal Council of the Armenian Orthodox community in 1960. Chamlian was a member of the Hamazkayin Cultural Association but claimed that he had never formally joined the Tashnag party.

Chamlian would hence contest Tosbath's seat. The latter had maintained his cooperation with Chamoun's National Liberal Party and was hence in opposition to Chehab's administration.[59] Negotiations between the National Liberal and the Phalangist parties had failed, and Chamoun now decided on May 27 to run against the Phalangists for one of the two Maronite seats in Metn. The ex-president's candidacy infuriated his former allies. The National Rally list, which Chamoun led, also consisted of Selim Lahoud (Maronite), Assad Achkar (Maronite), Albert Moukheiber (Greek Orthodox) and Dikran Tosbath (Armenian Orthodox).[60] Tosbath's candidacy was hence supported by the National Liberal Party, the National Bloc and the SSNP.[61]

The Lebanese Armenian National Rally decided not to campaign in Metn and concentrate its efforts in Beirut. However, Noubar Nokhoudian, who had run against Tosbath as the anti-Tashnag candidate in 1957, submitted his candidacy as an independent, without receiving any formal support on this occasion from the anti-Tashnag parties.[62] Nokhoudian

joined forces with the independent Greek Orthodox candidate, Gabriel Murr.

The period leading to the elections was tarnished by a wave of politically motivated killings that swept the Armenian quarters. The first victim was Yeghishé Kasbarian, a Huntchag, who was killed on 27 February.[63] Between 18 and 21 May, bombs were thrown at the houses of Huntchag sympathizers in Bourj Hammoud – Loussaper Madjarian, Sarkis Djulfayan, and Avedis Poshoghlian.[64] Simon Ateshpareyan and George Ibrahim were assassinated on 22 May.[65] Finally, on 23 May, Khatcher Tchiftjian, a Tashnag sympathizer, was killed near Camp Charchabouk, and Bedros Mirzoyan was seriously wounded while he was in the Tashnag club of Ashrefieh.[66]

Following this wave of violence, the Armenian Orthodox prelate of Lebanon appealed to his community on 31 May to resort only to the ballot box as a weapon. He deplored the "sad and sorrowful incidents," which had occurred.[67] *Zartonk* commented that the Ramgavar Azadagans agreed with the "thoughts expressed by Bishop Khoren" in this appeal, but the newspaper also added that "under his pen they sound false."[68]

In the meantime, Chehab had addressed the nation on 24 May suggesting to turn the forthcoming elections into a free, sincere and peaceful competition. Daouk, in turn, stressed the strict neutrality of his government in the elections.[69]

The electoral struggle between the Phalangists and the National Bloc, both having a largely Christian following, was bitter.[70] For their respective Armenian partners in Beirut and Metn, the electoral campaign focused on communal issues. The Tashnag party considered the elections as a phase in their anti-Communist campaign and wanted to protect the Tashnag-dominated Armenian Orthodox communal administration "from any mishap."[71] *Aztag* wrote that the so-called Lebanese Armenian National Rally "is a docile and obedient follower of Soviet policy [in Armenian life] and the loyal agent of the Red authorities of Yerevan in all national, political and ecclesiastic issues."[72] The newspaper reiterated that "the Tashnag party has stood at all times in the front ranks of the defenders against the Bolshevik danger to Beirut and Lebanon in general."[73] As regards the campaign in Metn, *Aztag* wrote, in an implicit criticism of Chamoun and Tosbath, that certain people were ascribing to themselves and boasting of the progress achieved by the municipality of Bourj

Hammoud.[74] The newspaper appealed to the followers of the Tashnag party to teach their opponents in this constituency a lesson because the opponents of the Tashnag party "are the servants of Bolshevism and wish your defeat."[75]

The Lebanese Armenian National Rally candidates, on the other hand, promised to establish, if elected, peace and national concord within the Armenian community, put an end to the ongoing fratricide and find a just solution to the crisis in the Armenian Church.[76] Djidedjian addressed a letter to *Aztag* on 8 June, denying categorically all Tashnag claims as regards the Lebanese Armenian National Rally and stating that the Rally "is composed of a group of respected capitalist personalities, as well as of the Huntchag and Ramgavar Azadagan parties and the Veraznount Association, and has no ties whatsoever with Communism."[77] *Zartonk*'s editorial of 10 June also denied the charges made by *Aztag*.[78] Although *Zartonk* was opposed to both Tosbath and the Tashnags in the constituency of Metn, it wrote that the people attacked by *Aztag* for allegedly boasting of the progress made in Bourj Hammoud, were none other than Chamoun and Tosbath. *Zartonk* added, in an implicit reference to Vartkes Chamlian, that it was comprehensible that the Tashnags could run a "famous stranger" against Tosbath, but it was incomprehensible for them to be so ungrateful and insolent.[79] *Ayk* asked how Chamoun, the SSNP and Tosbath, formerly backed twice by the Tashnags as their candidate in Bourj Hammoud, could be Bolsheviks.[80] *Ararad*, in turn, wrote that "the view that whoever is not a Tashnag is a Communist is a sample of stereotypical Tashnag mentality."[81]

The Armenian Communists, who were outside the Lebanese Armenian National Rally, declared, in turn, that they were against the "candidates of American imperialism and the mercenary servants of Cairo [i.e. the government of President Nasser, who was persecuting the Communists in the UAR – Z.M.]."[82]

Since elections in Metn would be held before those in Beirut, the election campaign commenced earlier in that constituency. 10,000 supporters of the Tashnag-Phalangist lists in Beirut and Metn held a public meeting in the Nor Marash quarter of Bourj Hammoud at 6:30 p.m. on 3 June. All Phalangist and Tashnag candidates were present and addressed the rally. Moreover, Aram Sahagian also made a speech on behalf of the Tashnag party.[83]

On the other hand, Meguerditch Postadjian, a man of local influence, organized public gatherings honoring the National Rally candidates in the SSNP and National Liberal Party clubs in Bourj Hammoud on 4 June. These gatherings were attended by 10,000 people and were addressed by Tosbath and Moukheiber.[84]

On 5 June, Chehab paid his annual official visit to the Catholicossate in Antelias. He was accompanied by Daouk and ministers Edmond Gaspard and Hassan Awad Al-Mikdad. The Tashnag candidates running in the forthcoming elections and their allies, as well as Tosbath, were all present at the Catholicossate to greet the president.[85]

The elections in Metn were held from 7 a.m. to 5 p.m. on Sunday, 12 June. The atmosphere was in general orderly and calm. Of the 71,992 eligible voters, 34,206 cast their votes across 239 polling centers, 38 of which were in Bourj Hammoud. The voter turnout was, hence, 48 percent.[86]

The official results were as follows: Maurice Gemayel, 19337 votes; Jemil Lahoud, 18897; Camille Chamoun, 17252; Vartkes Chamlian, 17123; Assad Achkar, 16265; Albert Moukheiber, 16092; Edouard Abi Jaoudé, 15945; Dikran Tosbath, 15282; Michel Murr, 15064; Selim Lahoud, 13634; Gabriel Murr, 3197; Noubar Nokhoudian, 1512; Abdallah Khoury, 13.[87]

Maurice Gemayel, Jemil Lahoud and Vartkes Chamlian from the Phalangist-Tashnag backed People's List and Chamoun and Moukheiber from the so-called National Rally List were thus elected to the Chamber of Deputies.

The number of votes obtained by the various candidates in Bourj Hammoud was as follows: Jemil Lahoud, 4124; Maurice Gemayel, 4052; Vartkes Chamlian, 3940; Michel Murr, 3895; Edouard Abi Jaoudé, 3848; Camille Chamoun, 1186; Albert Moukheiber, 1050; Assad Achkar, 993; Dikran Tosbath, 908; Selim Lahoud, 668; Gabriel Murr, 77; Noubar Nokhoudian, 47.[88]

On the other hand, the number of votes obtained by the same candidates in the Armenian section of Bourj Hammoud was as follows: Jemil Lahoud, 3691; Maurice Gemayel, 3537; Vartkes Chamlian, 3482; Michel Murr, 3442; Edouard Abi Jaoudé, 3429; Camille Chamoun, 537; Albert Moukheiber, 410; Assad Achkar, 438; Dikran Tosbath, 418; Selim Lahoud, 221; Noubar Nokhoudian, 12.[89]

Le Soir and *Ayk* (both owned by Tosbath), *Al-Bina* and *Sada Loubnan* of the SSNP, *Telegraph* and *Raouad* alleged fraud.[90] Tosbath and his friends alleged interference by some organs of the Lebanese government in favor of the opposing list, arbitrary arrests of supporters of their list and an atmosphere of terror in Bourj Hammoud. They further claimed that the percentage of voters in Metn was lower than in 1957 but had greatly increased in Bourj Hammoud. Moreover, the number of Armenian voters in Bourj Hammoud was only 1500 – after the repatriation of thousands of Armenians to Soviet Armenia in 1946-47, and the results of the polling centers of Armenian voters in Bourj Hammoud had been announced *en bloc*.[91]

Tosbath declared that although 4638 persons had voted in the constituency of Bourj Hammoud in 1953, the sector of Bourj Hammoud in the constituency of Metn in the elections of 1960 included only what was previously known as the Armenian sector of Bourj Hammoud. In Sin el Fil, which had been part of the constituency of Bourj Hammoud in 1953, 665 electors had voted in favor of Tosbath and 863 in favor of Chamlian. In Dekouani, 318 electors had voted for Tosbath and 333 for Chamlian. In Mar Youssef, the polling center of Bourj Hammoud Watani, 177 electors had voted for Tosbath and 126 for Chamlian. Tosbath demanded that the Prime Minister subtract these 2402 votes from the total of 4638 votes cast in 1953 so that he could estimate the number of votes in the Armenian sector of Bourj Hammoud.[92]

Tosbath published in *Le Soir* an open letter addressed to Gaspard, the Minister of the Interior, claiming that he had visited Gaspard three days before election day to protest against the fact that the identity cards of the repatriated Armenians were going to be used during the elections. Tosbath had also protested against the lack of privacy, the open participation of the municipal employees in favor of the Phalangist-Tashnag list and the activity of terrorist gangs. Gaspard had assured him, wrote Tosbath, that the identity cards of the repatriated Armenians would not be used and that the number of voters in the Armenian sector of Bourj Hammoud and Sin el Fil could not exceed 2000. Tosbath claimed that, contrary to Gaspard's assurances, the identity cards of the repatriated Armenians were used on polling day, and that, despite the minister's declarations that the voters' lists of Bourj Hammoud could be consulted, this proved impossible. Tosbath challenged Gaspard to publish these lists if he was "a man of

courage." He concluded: "Je proclame sereinement, surement et sans passion, que votre Gouvernement a présidé à la plus grande escroquerie électorale jamais organisée au Liban."[93]

Tosbath also announced in bold headlines in both *Le Soir* and *Ayk* that "the maximum of Armenian votes available in Beirut is 11,000, of which 7,500 support the Armenian Democratic Front, allied with Pierre Eddé and 3500 back the Tashnags and their sympathizers." He added that any additional votes registered would be crooked votes.[94]

On 17 June, Gaspard, together with Commandant Toufic Jalbout, the Director-General of the Department of General Security, held a press conference in his office at the Seraglio to answer all the accusations brought against the government. To Tosbath's question as to the whereabouts of the identity cards of Armenians who had left Lebanon, Gaspard answered that they were in the archives of the État Civil (Personal Status Department) and had not been moved from there. As to Tosbath's other demand that these identity cards, over 9000 in number, be photocopied to make "comparisons and affirmations," Gaspard answered that he had to consult with others, although he had in principle full authority to grant permission.[95]

Zartonk wrote that although the Lebanese Armenian National Rally did not participate in the elections in Metn, the Tashnag leadership had used all its "electoral specializations: fraud, terror, and illegality" against Tosbath. The Ramgavar Azadagan daily concluded that the elections may have been calm and peaceful in other areas of Metn, but the murder of a Huntchag, Roupen Karageuzian, was reported in the Armenian sector of Bourj Hammoud.[96] *Ararad* stated that "no government had been so partial" in that region.[97]

Gaspard gave the following answers to the accusations made by Tosbath: (a) the majority of voters in Bourj Hammoud supported the Tashnags. In 1951, Tosbath had received 121 votes as an independent candidate, while the Tashnag candidate had polled 951 votes. In 1953, Tosbath had received – as the Tashnag candidate – 2013 out of the total 2336 votes cast by Armenians. In 1960, Tosbath had received – again as an independent candidate – 438 votes, while the Tashnag candidate had obtained 3995 votes; (b) the high proportion of voters in 1960 was due to the presence of a specific Tashnag candidate; (c) even with this higher than usual turnout in Bourj Hammoud, the proportion of votes cast was

still only 31 percent, while the average voter turnout in the rest of Metn was 47 percent; (d) the identity cards of the repatriated Armenians were in the possession of the État Civil; (e) the État Civil had given only 200 new identity cards to Armenians, who had lost their old identity cards.[98]

Aztag, in turn, denied the allegation that 2300 of the Armenian votes cast in Bourj Hammoud had been fraudulent and that only 1162 votes had been legal. The Tashnag daily also wrote that if there had been identity cards of repatriated Armenians at their disposal, the party would have used them to prevent their defeat against Tosbath in 1951. *Aztag* added that the complainant had been elected through Tashnag support in 1953, and that no such identity cards had been used then. The newspaper concluded with a rhetorical question: "Why then would they be used this year?"[99] Tosbath had been elected automatically and no elections had been held in Bourj Hammoud in 1957 for he was the only candidate running in that constituency.

After the elections of Metn, when it had become known that the defeat of three candidates on Chamoun's National Rally list had been due to massive Armenian support in Bourj Hammoud for the candidates on the opposing list, some newspapers attacked the Armenians in general and the Tashnags in particular. Ghassan Tueni wrote in *An-Nahar*:

> We, the Lebanese, so as to be able to represent Lebanon in parliament, are forced to apply to the Armenians and request their kind alms, and get inspiration from their orders and commands. This Arab country, which is called Lebanon, this country, which became the starting point of Arab civilization, has become one of the electoral constituencies of Armenia.[100]

Kesrouan Labaki, in turn, wrote in *Le Soir* that the membership of the Armenians in the Lebanese community could not be contested. It was also comprehensible that they had bonds outside Lebanon and they were, hence, concerned about the fate of Armenians living in the UAR and therefore supported President Nasser and those Lebanese whom Nasser backed. Labaki added, however, that he could less easily understand the fact that the Armenians did not take into consideration the sentiments and reactions of the non-Armenian Lebanese. Their links with the other Armenian communities spread all over the world made the Armenians of

Lebanon forget their membership in the Lebanese community. Labaki continued that the non-Armenians in Metn could not understand the fact that the Armenian Tashnags had voted against the preferences of the majority of the inhabitants of the constituency. The latter also could not understand the bitter struggle of the Tashnags against Chamoun, although the latter had helped them in the past more than himself or his sons. Labaki concluded his article as follows:

> Nous n'avons pas compris et nous ne comprenons pas que les arméniens tachnags permettent à l'autorité de les utiliser dans la légalité et parfois dans l'illégalité leur imposer aux autres communautés libanaises des députés dont ces autres communautés ne veulent pas. Nous ne comprenons, nous ne pouvons pas comprendre en tout cas que les représentants du Metn à la Chambre soient désignés en fin de compte par un parti que ne veut obéir qu'à des considérations étrangères au Liban, par un parti qui est décidé à se ranger en toutes circonstances aux cotés du pouvoir par un parti qui n'hesite pas à recourir à la violence pour imposer ses vues à ses adversaires, par un parti qui peut accepter de se faire le complice d'une mystification.[101]

Aztag replied to Tueni's article that the latter did not think in this manner when he received Tashnag support during the elections of 1953 and 1957.[102]

The Tashnag party's Central Committee in Lebanon, in turn, addressed an appeal to all Lebanese on 17 June, stating that they were Lebanese and were proud to be the sons of this motherland. The party claimed that it had enjoyed the backing of the great majority of Armenian voters in all constituencies for the past 30 years and that the events in Bourj Hammoud had reaffirmed this fact yet again. It stated that the irresponsible claims made about the sympathies of voters in the First Constituency of Beirut were plainly blackmail. The party concluded its statement by saying that it never betrayed its allies.[103]

The Phalangists also defended in their newspaper, *Al-Amal*, the Tashnags and the Armenians in general.[104]

Tueni later clarified his above-quoted position in *An-Nahar* by stating the Armenians could not accept that certain Armenian parties were

transforming their community into an instrument of pressure and falsification. He added:

> En fait, ce n'est ni M. Der Kaloustian, ni surtout M. Babikian, qui ont défendu les intérets arméniens à la Chambre et au Gouvernement pendant de longues années, mais bien ceux qui aujourd'hui se trouvent poignardés dans le dos par leur anciens alliés...[105]

Meanwhile, during the campaign in Beirut's First Constituency, Pierre Eddé had protested against the transfer of three polling centers to the Mesrobian School, the Lebanese Armenian Relief Cross Center and the Karantina headquarters of the same organization respectively, all situated in quarters under Tashnag control.[106] *Ararad* claimed that 90 percent of the polling centers were situated in Karantina, which was under Tashnag control. The Huntchag newspaper demanded an equal distribution of polling centers across various neighborhoods. After Gaspard had promised to study the request,[107] only one change was affected by the government,[108] leading *Ararad* to complain: "When was such a partial government seen?"[109]

On 4 June, Pierre Eddé protested to the Prime Minister, the ministers of the Interior and Justice and the Chairman of Inspecting Services that, according to the newspaper, *Al-Siasa* No. 1011, 3 June 1960, the Director-General of the Ministry of the Interior had declared that he would not transfer the polling centers of the Armenian quarters because the Armenian candidates on Eddé's list "if not Communists, were Partisans of Peace." On behalf of the candidates of the National Front, which he led, Eddé demanded "immediate and public measures" against the Director-General because of the gravity of his "uncanonical act."[110]

Raymond Eddé declared in a press conference that Pierre Gemayel was relying on the authorities and was claiming that the army would back him. Eddé commented that if the Phalangists were strong, they would not rely on such measures. Eddé announced that the Phalangists claimed that Colonel Antoine Saad, the chief of the *Deuxième Bureau* (the Department of Army Intelligence), had sent one of his agents, Joseph Kilani, to organize their electoral rally in Rmeil. Eddé added that he could not believe that the *Deuxième Bureau* could allow itself to stray so far from its own duties so as to interfere in such matters.[111]

A few weeks before the first round of elections, Garo Sarrafian, the Secretary-General of the Lebanese Armenian National Rally and a member of the District Committee of the Ramgavar Azadagan Party in Lebanon, and Ara Topdjian, the principal of the AGBU Hovagimian-Manougian School for Boys and a leader in the Lebanese Armenian National Rally, were expelled from Lebanon for the duration of the elections. Sarrafian was of Syrian nationality; Topdjian, British.[112]

Zartonk condemned the unfairness of this government move, reminding readers that Hovhannes Hovhannesian, a member of the Tashnag party's Central Bureau and an American citizen, who had come to Lebanon especially for the elections, had not been affected by the same measure. The newspaper deplored the partiality of the government, which, it claimed, had been proved by its expulsion of the Lebanese Armenian National Rally leaders, the concentration of polling centers in Tashnag clubs, the constant searches for so-called troublemakers in the anti-Tashnag quarters, and its conduct during the elections in Bourj Hammoud in the constituency of Metn. In Bourj Hammoud, the anti-Tashnag Armenians voting in Beirut were threatened and prevented from voting.[113] *Ararad*, in turn, wrote: "We ask for nothing else except the impartiality of the authorities."[114] Finally, Tosbath addressed an open letter to Jalbout, criticizing him for expelling "a distinguished professor," in an allusion to Topdjian, while others had not been expelled.[115]

On 14 June, a delegation of 200 women from the quarters of Hadjin, Bourj Hammoud and Charchabouk protested against the searches in their houses. They also demanded easy access to the polling centers on election day, which could be achieved through "the stopping of the terrorist activities of the Tashnag Party, the provocations of which will not remain unanswered, unless the government urgently takes the actions necessitated by the situation." Daouk, Gaspard and Colonel Noureddine Rifai, the Chief of the Internal Security Forces, had a formal discussion on measures to be adopted in the Armenian quarters.[116]

On 11 June, Der Kaloustian and Babikian visited Gaspard and requested that the government secure the transfer of voters who sympathized with them to the polling booths.[117] Previously, candidates Chader and Boutros had also requested the transfer of a polling center, and Gaspard had promised to "study the request."[118] There are no reports in the

newspapers published in the next few days whether Gaspard ordered any significant change.

Meanwhile, candidates on both lists were active in visiting community leaders, clubs and prominent families. The candidates on the People's List, led by Pierre Gemayel, visited the religious heads of the Maronite, Greek Orthodox, Greek Catholic, Armenian Orthodox, Protestant, Latin and Sunnite communities.[119] They also held public rallies in Rmeil and other locations. On 13 June, Armenian, pro-Tashnag independents organized a reception in honor of the People's List. Pro-Tashnag Vahe Setian and Tashnag leader Garo Sasouni addressed this gathering, held on the premises of the Armenian College.[120]

The candidates on the National Front list also visited the Maronite Patriarch and the Sunnite Mufti of the Lebanese Republic and the Homenmen and Zareh Noubar clubs as well as some prominent families living in the First Constituency.[121] On 5 June, the National Front candidates attended the annual sports festival of Sahagian School, held at the school's playing field, under the auspices of Kevork Yerevanian. Dr. Djidedjian, Mohsen Slim and Farid Jebran were present.[122]

Aztag wrote that "the victor of Metn cannot be defeated in Beirut and will not be defeated no matter how much power the opponents of the Tashnag party show."[123] The newspaper stated that the Tashnags were against Communists and Communist infiltration in all countries and they considered the Communist movement as an evil to be opposed in Armenian national life. The newspaper invited the people to vote for the Tashnag-backed candidates if they wanted to be respected as loyal and trustworthy elements in Lebanon. The voters should deny their votes to Communists and fellow travelers.[124]

On the other hand, *Zartonk*'s editorial was entitled: "The Will of the Majority Must Win." It said that Der Kaloustian's clique was an obstacle in the way of Armenian national concord and that it must be defeated to pave the way for mutual understanding and cooperation.[125] *Ararad* and Simon Simonian's independent weekly, *Spurk*, also invited electors to vote for the National Front list. *Haratch*, in turn, appealed to its readers to vote for George Hanna, Pierre Eddé and the Armenian candidates on his list.[126] Finally, *Nayiri* wished success to Iskenderian "on behalf of all Armenian teachers in all the Armenian schools in Lebanon, on behalf of all who are partisans of solidarity, moderation and peace." This was an indirect

request to the readers to vote for Iskenderian.[127] Chamoun, who had opposed the Tashnags in Metn, also favored Pierre Eddé's list in Beirut.[128]

A few incidents did take place during the pre-election campaign period. On 10 June, Sarkis Milossian and Bedros Gasparian (both Huntchag) were attacked at Jeitaoui, leading to the arrest of a few Tashnags.[129] On 17 June, a few Tashnag sympathizers attacked a group of Ramgavar Azadagans on St. George Street.[130]

The elections in Beirut took place from 7 a.m. to 5 p.m. on Sunday, 19 June. Out of the 83,039 registered voters, only about 33,600 electors voted; there was a large measure of absenteeism.[131] The atmosphere, however, was generally calm. Observers reported that the government conducted the balloting with scrupulous fairness. The government had also taken strict security measures.[132] Nevertheless, Vartan Sarkissian, a Ramgavar Azadagan, was killed in the district of Karm el Zeitoun.[133] Moreover, observers revealed that votes had been bought openly on election day.[134] Raymond Eddé claimed to have caught a member of the *Deuxième Bureau* red-handed, when he was attempting to influence voters against his brother Pierre's list.[135]

It was estimated that between 8 and 10 a.m. on election day, about 30 percent of the eligible voters exercised their right to vote. This number had risen to 40-45 percent by noon and to 45-50 percent by 3 p.m.[136] By noon, observers were giving the Phalangist-Tashnag list an advantage of 3-4 thousand votes.[137] At 4 a.m. on 20 June, the results released from 211 polling centers (out of a total 234) gave Pierre Gemayel's list 19,857 votes, against 10,877 for Pierre Eddé's list.[138]

The Ministry of the Interior officially released the following final results at 11:15 a.m. on 20 June: Charles Saad, 22,339 votes; Joseph Chader, 21,765; Khatchig Babikian, 21,364; Pierre Gemayel, 21,283; Souren Khanamirian, 20,719; Fouad Boutros, 20,666; Antoine Sehnaoui, 20,484; Movses Der Kaloustian, 19,977; Pierre Eddé, 12,282; Abdallah Khoury, 12,224; Mardiros Emile Iskenderian, 11,700; Vazken Bakalian, 11,669; Hratchia Chamlian, 11,665; Noubar Toursarkissian, 11,197; Selim Addi, 10,451; Michel Sassine, 9,840; George Hanna, 2,693; Papken Meguerditchian, 326; Michel Ghorayeb, 301; Fouad Moughabghab, 252; George Barbari, 153; Elias Noul, 96; Sami Zreyck, 19; Selim Wakim, 9; and Boulos Fayad, 7.[139]

The organization, order, discipline and organized party work in the systematic campaigning of the Phalangist-Tashnag alliance had contributed to the victory of Gemayel's list.[140]

Most Moslem voters had voted in favor of Pierre Eddé's list, while the overwhelming majority of the Maronite and Jewish communities had voted in favor of Pierre Gemayel's list. Although the majority of voters belonging to the remaining communities had voted in favor of the Phalangist-Tashnag list, the difference between their votes and the votes received by the National Bloc-Lebanese Armenian National Rally list from among these communities was comparatively small. *Aztag* reported that the Tashnags had received 8000 votes from members of the Armenian community, as against 5000 votes for their opponents.[141] *Ararad* claimed, on the other hand, that the Huntchag-backed candidates had obtained 5500 votes.[142] The released results also revealed that the majority of the voters supporting the Lebanese Armenian National Rally had voted in favor of Sassine on Eddé's list, instead of the pro-Communist Hanna, as some circles had expected.[143]

The newspapers *Al-Anouar*, *Al-Amal* and *Aztag*, which had backed Gemayel's list, defended the authorities against the charges and accusations that they faced.[144] Outside Lebanon, *The Manchester Guardian*, *The New York Times*, *Newsweek* and *Time* considered the elections as regular,[145] while *France-Soir* wrote: "Une première injustice est déjà réparée, disent les Libanais. La truquage des élections de 1957 a été le vraie cause de la guerre civile de 1958."[146]

Meanwhile *Al-Joumhouriyya*, the mouthpiece of the National Bloc, wrote: "It is appropriate to conclude that the real winners of the competition are the Americans."[147]

Ararad described the elections in the First Constituency mockingly as "exemplary elections" or as Mr. Ahmed Daouk's "crucified liberty."[148] Both *Zartonk* and *Ararad* considered the results obtained by the Lebanese Armenian National Rally as "honorable," under the prevailing unfavorable conditions and atmosphere under which the voting had taken place in the First Constituency of Beirut.[149] *Zartonk* wrote that it was interested only in the results of the Armenian voters. The newspaper noted that 45 percent of the votes received by Pierre Eddé's list were cast by Armenian voters supporting the Lebanese Armenian National Rally, while only one-third of the votes obtained by Pierre Gemayel's list were from the Armenian

voters, i.e. members and sympathizers of the Tashnag party. *Zartonk* enumerated what it considered were the "unfavorable conditions": (a) upon the pretext of a mysterious crime, the Huntchag quarters of Hadjin and Khalil Bedewi were searched, while the Tashnag sector of Bourj Hammoud was left untouched; (b) Tashnag militants threatened Lebanese Armenian National Rally voters in the Tashnag-dominated quarters of Bourj Hammoud and Ashrefieh, advising them to abstain from voting; (c) the polling centers for Armenian voters were established in the Tashnag quarters and only a nominal change had been affected upon Eddé's protest; (d) Tashnag militants had used force to prevent hundreds of Lebanese Armenian National Rally voters from crossing the bridge joining Bourj Hammoud to Beirut, while the police had not intervened; (e) Vartan Sarkissian was killed by Tashnag gunmen at Karm el Zeitoun in an attempt to terrorize Lebanese Armenian National Rally voters; (f) the telephone lines connecting the campaign headquarters of the Lebanese Armenian National Rally were disconnected on two occasions; and (g) Tashnags used the identity cards of more than one thousand repatriated Armenians to cast fraudulent ballots. *Zartonk* concluded that, "despite these internal and external interventions, despite all the obstacles, and despite the terrible existing atmosphere, 5000 electors supporting the Lebanese Armenian National Rally had expressed their will" in favor of concord, mutual understanding and peaceful life within the Armenian community of Lebanon. The newspaper also reported that about 4000 Lebanese Armenian National Rally voters had been prevented from voting because of the fear spread by their opponents.[150]

Ararad wrote that the Lebanese Armenian National Rally had to struggle not only against their opponents, but also against the police who had imposed a military cordon around the Huntchag-dominated quarters. The newspaper complained further that 116 of the total 118 polling centers allotted to the Armenians were established in Tashnag quarters. *Ararad* added that their demand for equal distribution of polling centers had been disregarded. It remarked that the Tashnag voters did not dare to vote in the anti-Tashnag quarters. However, the Tashnags wanted the polling centers of Armenian voters to be placed in the Tashnag quarters, in an implicit allusion to the difficulty for their voters to reach polling centers in the anti-Tashnag quarters. The authorities had acquiesced to the Tashnag wishes, as "the Tashnags were weak." *Ararad* claimed that the Tashnag supporters

were all able to cast their votes, while only 60 percent of the anti-Tashnag voters had been able to vote in the Tashnag quarters. The newspaper concluded that the last legislative elections had proved that the anti-Tashnags were stronger than the Tashnags.[151]

Haratch complained that only the Armenian quarters in the eastern part of Beirut had been surrounded by a military cordon on 19 June. Despite this, Sarkissian was killed, and only 13,000 out of the total 34,000 Armenian eligible voters had cast their ballots. The weekly continued that the 62 percent of the Armenians who could not vote were supporters of the anti-Tashnag front. It added that the polling centers had been installed in Tashnag quarters; the identity cards of non-Tashnag Armenian voters in Bourj Hammoud had been taken away from them; Tashnag women had attacked other women supporting the Lebanese Armenian National Rally in Ashrefieh; and Armenian voters had shown their dislike of the Tashnag deputy Der Kaloustian, who had received 1387 votes less than Babikian, who was not formally a member of the Tashnag party.[152]

Labaki wrote in *Le Soir* that the boundaries of the constituencies in Beirut were arbitrary. He alleged that the authorities had envisaged dividing the capital into two big constituencies, one Christian and the other, Moslem. Because this clear cut confessional distribution had given rise to protests, however, a third constituency was also created. Nevertheless, fearing that the Armenian voters would not give a sufficient margin of security to the government-backed candidates, the authors of the new electoral law had attached the Jewish-Christian quarter of Minet el Hosn to the First Constituency.[153]

Aztag declared that the legislative elections had proved that the Armenians supported the Tashnag party.[154] *Aztag* also declared that during the three successive administrations of presidents Khoury, Chamoun, and Chehab, the Tashnag candidates had been victorious. The newspaper also noted that the opponents of the Tashnags forever nourished the hope that the power and influence of the Tashnag party was only tied to the support that the party allegedly received from the regime of the day.[155] Meanwhile, *Ararad* announced that the Huntchag party was allied with Joumblat's Socialist Progressive Party, and that the Socialist deputies would equally be the Huntchag representatives in the next Parliament.[156]

After the elections, a tense atmosphere prevailed in the Armenian quarters. *Ararad* and *Zartonk* reported that Tashnags were forcing the

sympathizers of the Huntchag and Ramgavar Azadagan parties to leave Bourj Hammoud. They had created an atmosphere of terror in the Tiro and Sandjak quarters.[157] *Le Jour* reported that thirty Huntchag families had been forced to leave Bourj Hammoud.[158] On 28 June, *Zartonk* asked the Tashnags to put an end to this terrorism.[159] *L'Orient* reported that Gaspard had denied that Tashnags were driving Huntchags out of their homes by making threats.[160] *Zartonk* replied that, instead of denying the accusations, Gaspard should investigate the "tragic situation of this sector" and he would then discover that Tashnags were acting as if they had established a government within a government. The newspaper added that the Ramgavar Azadagans were expecting that Gaspard would put an end to "Tashnag terrorism."[161] Tosbath wrote in *Le Soir* that, despite Gaspard's denials, some shops in Nor Marash had been stoned and citizens stabbed.[162] *Aztag* considered these reports as "imaginary and fabricated" and aimed against "the peaceful district of Bourj Hammoud."[163] On 22 June, *Ayk* reported that Nahabed Nahabedian and Garo Khatchadourian had been injured,[164] while *Le Jour* reported that Sahag Boyadjian, a member of the Huntchag party, had been killed in Bourj Hammoud on 21 June.[165] A Tashnag party member was also killed during a retaliatory gunfight. On 3 July, *Ararad* reported that Arsen Baghdassarian and Abdallah Khatran had been killed in Bourj Hammoud. On 7 July, Garabed Gulvartian, a member of the Tashnag party, was killed at Hadjin, and this crime was condemned both by the Huntchag and Ramgavar Azadagan parties.[166] In retaliation, 18-year old Sarkis Semerdjian was murdered, and Souren Gidour was gravely injured.[167]

In response to this escalation of violence, the government decided to impose a military cordon around the Armenian quarters and conduct a search to arrest the wanted criminals. From 9 to 12 July, the Armenian quarters of Hadjin and Charchabouk were sealed off.[168] On 11 July, *Aztag* claimed that some 30 troublemakers were hiding there and their arrest warrants had remained unexecuted. This intervention by the security forces did indeed help end the wave of fratricides. *Ararad* protested, however, that, despite the government's decision, only the Huntchag quarters were under a military cordon, while the Tashnag quarter of Bourj Hammoud was not.[169] *Zartonk* commented that "the tragic point of the case is that out of the 31 wanted individuals, 25 are Tashnag criminals, who live in Bourj Hammoud, Karantina and Ashrefieh." The Ramgavar

Azadagan newspaper added that the murderers and terrorists of Karageuzian, Semerdjian, Sarkissian, and Gidour were to be found not in the quarters under military cordon, but in the Tashnag quarters.[170] The inhabitants of the Armenian quarters under a military cordon appealed to the President of the Republic, the Prime Minister, the Minister of Interior, the Commander-in-Chief of the Lebanese Army and the Internal Security Forces, demanding impartial justice, the arrest of criminals and equality for all citizens. Appeals were also made to the Lebanese Red Cross.[171] When the cordon was finally lifted, *Zartonk* remarked caustically: "Now that the criminals have not been found in these quarters, will Mr. Gaspard search for them in Bourj Hammoud?"[172]

Labaki wrote in *Le Soir* that since 1943 the successive administrations of presidents Khoury, Chamoun and Chehab had relied upon and had in return backed the Tashnags. Labaki also mentioned that Tashnag candidates had figured on the government-supported lists since 1943, and that the Armenian deputies had either been Tashnags or their sympathizers. This fact has given the non-Tashnag Armenians of Lebanon the feeling of being bullied and frustrated. Labaki continued: "With the official patronage of the authorities and all the moral and material pressures which were exercised over the voters, the Tashnags were not able to give more than 8000 votes to Pierre Gemayel and his colleagues, while the non-Tashnag Armenians gave 5000 votes to the list of Pierre Eddé." The writer concluded that the Tashnags formed the majority, but experience dictated that it was better not to take into consideration the law of numbers as "it is not wise to permit an important mass of citizens to be systematically rejected and maintained in a sterile and more and more exasperating opposition." Labaki blamed the government for giving rise to this atmosphere of vendettas in the Armenian quarters, as all the seats reserved for the Armenian community had been won by the Tashnags, and the government had not attempted to reconcile the Armenians or attempted to maintain an equitable distribution of public offices among the various Armenian factions. The writer suggested that the state should treat all Armenians equally, and such an approach would put an end to the vendettas.[173]

On 11 April 1961, the favorable report of the Parliamentary Validating Committee, prepared by Deputy Bahij Takieddin, the chairman of this committee, was approved, and all elected deputies were validated.[174]

Tosbath had lodged a protest with the Validating Committee, alleging illegality during the legislative elections of Metn through the use of the identity cards of repatriated Armenians in Bourj Hammoud. He now argued that Takieddin's report "officialized the illegality and fraud" of the elections of 1960. The report had maintained, *inter alia*, that the Chairman of the Validating Committee had written to the Director of the État Civil, requesting information on the whereabouts of the 9600 identity cards of the repatriated Armenians. He was informed that the identity cards of the repatriated Armenians in question were not at the État Civil. Tosbath underlined this passage in the report to argue that at least 4000 of these identity cards had been used in Bourj Hammoud and another 5000 in Beirut for the casting of false ballots.[175]

THE ELECTIONS OF 1964

On 19 February 1964, i.e. almost four years after the legislative elections of 1960, President Chehab dissolved the Lebanese parliament by Decree No. 5417. Article 2 of the said decree specified that the next legislative elections would be held on the basis of the same electoral law that had been applied in 1960. The seats allotted to the Armenian Orthodox and Catholic communities would, hence, remain the same as in 1960. The elections would be held in four stages, from 5 April to 3 May 1964. Elections in Beirut and Mount Lebanon would take place on the same day, 26 April.[176]

Prime Minister Rashid Karamé, who had been in office since 31 October 1961, resigned prior to the elections, and Hussein Oweyni, who had headed the government during the elections in 1951, was again appointed Prime Minister. The main task of Oweyni's government was to oversee the next elections.[177]

A few significant developments had taken place within the Armenian community since the elections of 1960. In August 1961, the authorities in the Syrian region of the UAR had announced the uncovering of "a secret organization" within the Tashnag party, which they had accused of "espionage."[178] 123 Tashnags were arrested, but most of them were soon set free. Even after the breakup of the UAR in September 1961, the new government of the Syrian Arab Republic pressed on with the charges and

continued the judicial process against the arrested Tashnags. In April 1962, the Syrian Military Court condemned Movses Der Kaloustian, one of the incumbent Armenian Orthodox deputies in Lebanon, to 15 years' imprisonment for contumacy "for espionage in favor of a foreign power." However, the Lebanese government considered that these charges were political in nature and refused to extradite Der Kaloustian to Syria.[179] The Tashnag party and Der Kaloustian personally would eventually recover from this reverse blow, but a good number of Armenians would leave Syria for Lebanon in the years following the charges made in August 1961 and the ensuing political trial.

After the sudden and untimely passing away of Catholicos Zareh I of Cilicia in February 1963, Archbishop Khoren Paroyan, the prelate of Armenians in Lebanon, was elected, first, as *locum tenens* and, later, as Catholicos on 5 May 1963. Those Armenian political parties and factions, which had opposed Zareh's election in 1956, continued not to recognize the legality of Catholicos Khoren I in his new position. However, Vazken I, the Catholicos of All Armenians residing in Etchmiadzin in Soviet Armenia, invited Catholicos Khoren I to meet him during his visit to the Armenian Patriarchate of Jerusalem in October 1963. Khoren accepted the invitation and proceeded to Jerusalem at the head of a clerical and lay delegation, which included incumbent Lebanese Deputy Khatchig Babikian, the chairman of the Central Civil Council of the Catholicossate of Cilicia. This delegation also included Aram Amassian, Roupen Mavisakalian, Hagop Terdjanian, Onnig Tcherkezian, Karnig Panian, Puzant Yeghiayan, Dr. Hovsep Yenikomshian, Kevork Yerevanian, Dr. Yeghig Konialian, Nazareth Gharibian (Armen Gharib) and Harry Burt. Hence, the delegation consisted of Tashnags, pro-Tashnag independents, neutrals and two Huntchags. This meeting in Jerusalem and the attendant brotherly embrace between the two Armenian catholicoi on 26 October amounted to an unconditional reconciliation between the two holy sees. It also signified recognition by Catholicos Vazken I of Khoren I as the legitimate Catholicos of Cilicia. Moreover, the two catholicoi also said a mass of requiem for the late Catholicos Zareh I, thus recognizing his legitimacy posthumously. Vazken I declared that they could not reach a practical solution to the existing problems. Khoren I, on the other hand, expressed his belief that all existing difficulties would be settled in time.

The Ramgavar Azadagan and Huntchag parties reluctantly followed Catholicos Vazken I's lead. *Zartonk* commented that members of the clergy had solved the purely ecclesiastical part of the Armenian Church crisis. The Ramgavars considered the embrace as a happy beginning, and they expressed a simultaneous wish that the related political problems could also be resolved. Otherwise, the Jerusalem embrace, wrote *Zartonk*, would unfortunately remain formal.[180]

As an early result of the positive atmosphere generated by the meeting in Jerusalem, the St. Haroutiun Armenian Orthodox church in Khalil Bedewi, within the Huntchag zone of influence, was re-opened on 29 December 1963. It had remained closed since February 1957, upon the demand of the Tashnag-dominated Armenian Prelacy of Lebanon.[181]

Archbishop Khat Atchabahian, the leader of those members of the brotherhood of the Cilician Catholicossate who had refused to acknowledge the election of Zareh I had suffered a deterioration in his health during the course of the year 1963. On 11 November, the ailing Khat sent a delegation to Antelias, consisting of Bishop Kenel Djeredjian and Father Kevork Garbisian as well as well-known personalities from the Independent Bloc, Dr. Yervant Djidedjian, Yervant Demirdjian, Garbis Nazarian, Dadjad Srabian, Hovhannes Kassardjian, Setrak Kassardjian, Pakrad Bakalian, Sarkis Shekerdjian, Dikran Zawzawatjian and Hagop Altounian to congratulate Catholicos Khoren I. The latter, in turn, sent Archbishop Dadjad Ourfalian, the new prelate of the Armenian Orthodox Diocese of Lebanon, and Archpriest Haroutiun Gebenlian to thank Khat for his congratulations. Finally, Khat returned to reside in the Catholicossate in Antelias on 31 December. All Armenian factions consented to this move. Khat was accompanied on his return by Archbishop Dadjad, Missak Azirian and Yerevanian. The Jerusalem embrace did not bring any changes on the political front, however.

In Beirut's First Constituency, Pierre Gemayel, the Phalangist leader, maintained in 1964 his party's electoral alliance with the Tashnags, which they had forged four years before. The support that these two parties enjoyed in this constituency was such that any joint list they submitted would be unbeatable. On 25 February, *Aztag* announced that there would be Phalangist-Tashnag cooperation in the Lebanese elections; the leaders of both parties had met on 24 February and decided to have a united front.[182]

Kesrouan Labaki wrote in both *Le Soir* and *Ayk* on 28 February that Pierre Gemayel, the leader of the Phalangists, is one of the authentic representatives of the Lebanese people and he should, hence, not be elected automatically – without actually facing any other rival. There were about 6000-7000 Armenian voters in Beirut's First Constituency, where Gemayel was expected to run again, and, if elections were not held there, he could then be seen as the deputy of the Armenians.[183]

Ayk announced on 10 March that the Huntchag and Ramgavar parties would form a united front, together with the Bloc of Independents.[184] Ten days later, on 20 March, when these two parties announced, however, that they had decided the day before to run together in the constituencies of Beirut I and Metn on 26 April, they made no mention of the Independents in their announcement.[185] Nevertheless, observers expected that the Independents close to the Huntchag-Ramgavar bloc would still support the united front.

The names of the possible Huntchag and Ramgavar Azadagan candidates were never made public. Unofficially, the names of Parounag Tovmassian or Hratchia Setrakian for the Ramgavars, and Haroutiun Djeredjian for the Huntchags were being circulated, together with those of Garbis Markarian for the Independents, Noubar Toursarkissian for the Armenian Catholics, and Dr. Antranig Manougian for the Evangelicals. It was expected that the United Front of Huntchags, Ramgavars and Independents would support Dikran Tosbath in the Metn elections. These groupings had backed Tosbath in 1951 but had withheld their support in 1953, 1957 and 1960.

It appeared that the Tashnags and the Phalangists would nominate the same candidates who had made a clean sweep in Beirut's First Constituency in 1960. The only disagreement that was leaked to the press was for the Evangelical seat. *Ayk* claimed that the Phalangists were insisting on having an Arab to run for the Evangelical seat. The Rev. Farid Audeh, the head of the Evangelical community in Lebanon, had presided over a meeting of the Evangelical Synod, in the absence of its Armenian members. The names of three Evangelical personalities, Charles Saad, Dr. Philippe Achkar and Elias Nassar, had been selected during that meeting as possible candidates. There was also another independent Evangelical candidate, Faouzi Chehadé.[186] Meanwhile, the Armenian Evangelicals also had a candidate in the person of Yervant Abadjian. They claimed that there

were 3500 Armenians among all the eligible Evangelical voters.[187] A few days later, *Ayk* rectified its earlier information, writing that the Evangelical Synod had held its meeting under the presidency of Rev. Audeh and had declared its strict neutrality towards the various candidates from their community.[188]

On 17 March, *Aztag* announced that the case of the Evangelical candidate remained unresolved. A number of Armenian Evangelical personalities, Yervant Gulesserian, Azad Haleblian and Karekin Yardemian, had sent a letter to Pierre Gemayel asking him to take their candidate, Abadjian, on his list, as the Armenian Evangelical community had 3500 votes, 80 percent of the total votes of the Evangelical community in Lebanon.[189] On 24 March, *Aztag* reported again that the problem of choosing the Evangelical candidate was still lingering.[190] On 1 April, *Aztag* finally announced the selection of Charles Saad as the Evangelical candidate on the Phalangist-Tashnag list.[191] A fortnight later, the Tashnag party's Central Committee in Lebanon explained that it had, with the representatives of the Armenian Evangelical community, demanded the Evangelical seat on the Phalangist-Tashnag list for the Armenian Evangelicals, but Saad had been selected "due to overall Lebanese interests and other considerations."[192]

Years later, in the heat of the electoral campaign of 1972, when the Evangelical seat was disputed between the Phalangists and the Tashnags, Pierre Gemayel published the minutes of a meeting he had held with Armenian Evangelical leaders on 14 April 1964. The published minutes made clear that the Phalangist and Tashnag parties had promised to consult the representatives of the Armenian Evangelicals before forming their next list, as well as to intervene with the leaders of the Evangelical community so that the rights of the Armenian Evangelicals would be respected on a par with those of non-Armenian Evangelicals, within the confines of the broader, general interests of the country as a whole.[193]

In mid-March, Lebanese newspapers claimed that former President Camille Chamoun intended to run in Beirut. *Ayk* announced that Chamoun had not yet taken any final decision in this regard.[194] On 21 March, *Ayk* revised this piece of information and wrote that there would be a separate electoral list in Beirut's First Constituency, led by Chamoun. It would also include representatives from the Greek Orthodox and Greek Catholic communities, as well as the Huntchag-Ramgavar united front among the

Armenians. It would also receive support from neutral Armenian elements and, unofficially, from the Armenian Evangelicals, who were estimated to have 3000 voters.[195] On 25 March, *Ayk* announced that the Greek Orthodox candidate on Chamoun's list would be Ghassan Tueni, while the Greek Catholic seat would probably be filled by Henri Pharaon. In case the latter did not wish to run in these elections, he would give his full support to the candidacy of Nasri Maalouf.[196]

In the meantime, *Aztag* reported on 27 March that the electoral situation in Beirut's First Constituency remained unchanged. The formation of any rival list to the Tashnags and Phalangists was considered improbable, considering the electoral force and the popular support enjoyed by the latter. The Tashnag newspaper further claimed that the names of Pharaon and Djidedjian were being purposefully circulated as possible candidates on an eventual rival list, despite the fact that both personalities had categorically denied any intention of running in the elections.[197] The next day, *Aztag* announced that the Tashnag party had submitted four candidates for the upcoming elections: Movses Der Kaloustian, Khatchig Babikian and Souren Khanamirian in Beirut's First Constituency, and André Tabourian in Metn.[198]

Ayk announced on 1 April that the rival Chamoun-Pharaon list was on the verge of formation and that things would be clarified within the next 48 hours. Furthermore, the newspaper added that Kamal Joumblat was supporting Chamoun's list in Beirut.[199] If Chamoun submitted his candidacy in the capital, Joumblat would avoid having him as his arch-rival in Chamoun's native Chouf.

These optimistic predictions made by *Ayk* were, it seems, premature. The last day to submit the candidacies was 10 April, but, only 24 hours earlier, *Ayk* was still reporting that Chamoun had not yet decided where to submit his candidacy.[200] The matter was resolved on the last day. Chamoun submitted his candidacy in Chouf, thus ending all speculation on the formation of a rival list to the Phalangists and Tashnags in Beirut's First Constituency.[201] Chamoun feared that the pro-Tashnag Armenian votes would be used against him in an unfair way and he would fail to be elected in Beirut. He pointed at the abnormal choice of the location of polling booths for Armenian voters in Beirut and Metn. Their locations were evidently chosen in view of favoring one section of electors – the Tashnags – against their opponents. This inequitable distribution could

generate serious incidents if it was not modified in a fair and legal manner.[202] Chamoun spoke, of course, from experience; he had acted on similar lines during the legislative elections of 1957, when he was still president of the country.[203]

Following the nomination of the Tashnag candidates, *Ararad*'s editorial claimed that the Huntchags had hoped that tolerance and cooperation would reign in various domains of Armenian community life after the Jerusalem embrace. They wanted to prevent conflict and solve all existing contradictions through reason. All Armenian circles had desired to see the participation of Armenians in the elections through a single list based on consensus. The Huntchag party wanted the formation of a single Armenian list so as to maintain calm within the Armenian community. In order to achieve this goal, the Huntchags had reduced their demands to a minimum, but they had only encountered stubbornness and indifference. That is why two opposing lists were in the process of being formed.[204]

However, once Chamoun announced his intention to run in the Chouf, no effective rival list could be formed against the People's List of the Phalangists and the Tashnags in Beirut's First Constituency. By the end of the deadline to submit nominations, there were no candidates to challenge the Maronite Gemayel, the Armenian Orthodox Der Kaloustian, Babikian and Khanamirian, as well as the Armenian Catholic Chader. They were hence considered de facto elected. Thereafter, individual candidates from the other communities began withdrawing from the race one by one. Abadjian pulled out his candidacy on 14 April. So did Dr. Sami Zreyck (Greek Catholic) and Haroutiun Tavitian. All three candidates declared their support for the People's List upon their withdrawal.[205] On 17 April, *Zartonk* and *Ararad* published a joint Ramgavar Azadagan-Huntchag communiqué dated 15 April 1964. It was entitled "A Necessary Explanation." The two parties declared that, as supporters of the democratic order, they had faithfully done their civic duty and had presented their views. In March, they had declared their intention to participate in the electoral campaign. However, the two parties were now confirming with regret that the unnatural conditions and atmosphere had denied them both to have their say through active participation in the voting process. The Maronite, Greek Catholic and other communities had not submitted rival candidates for unexplained reasons and, as a consequence, the Huntchag and Ramgavar parties had been deprived of the

possibility of participating in the elections.[206] *Ararad* had earlier attacked both Der Kaloustian and Tabourian. On 10 April, the Huntchag newspaper reminded readers that Der Kaloustian was condemned as an Israeli spymaster to 15 years' hard labor in Syria. It also argued the next day that it was unwise to have as an Armenian representative a personality who was known as an Israeli spy.[207] The last independent candidate to withdraw his candidacy in Beirut's First Constituency was Joseph Abboud (Greek Catholic). Thereafter, the Phalangist-Tashnag list faced no rivals.

On 19 April, this list was declared automatically elected. It consisted of Pierre Gemayel (Maronite), Fouad Boutros (Greek Orthodox), Antoine Sehnaoui (Greek Catholic), Movses Der Kaloustian (Armenian Orthodox), Khatchig Babikian (Armenian Orthodox), Souren Khanamirian (Armenian Orthodox), Joseph Chader (Armenian Catholic) and Charles Saad (Protestant).[208] The electoral committee approved their election on 21 April.[209]

In the constituency of Metn, *Aztag* had formally announced on 28 March Tabourian's candidacy on the People's List supported by the Phalangists and the Tashnags. The other members of this list were Maurice Gemayel (Maronite), Jemil Lahoud (Maronite), Khalil Abi Jaoudé (Maronite) and Michel Murr (Greek Orthodox). The Tashnag newspaper published Tabourian's picture and biography on 29 March.[210] Moreover, *Aztag* reported in its next issue that Tabourian had donated 5000 LL. (about $1600) for the victims of a fire in Camp Tiro Sandjak.[211] No official explanation was offered on the Tashnag decision to replace Chamlian by Tabourian in the constituency of Metn.

Tabourian, born in Beirut in 1930, had graduated from the Broummana High School. He had later attended the American University of Beirut (AUB), New York University and Harvard University, receiving a master's degree in Business Administration. In 1951, Tabourian was elected Secretary-General of the AUB Alumni Association and, later, became the assistant of Emile Boustany, a famous businessman, parliamentarian and the president of the AUB Alumni Association.

Aztag reiterated on 15 April that the Armenians of Bourj Hammoud were with the People's List.[212] A campaign rally was held on Sunday, 19 April in Jal el Dib. Candidates Jemil Lahoud, Tabourian, Maurice Gemayel, Murr and Khalil Abi Jaoudé, elected deputies from Beirut, Pierre Gemayel, Der Kaloustian and Khanamirian, as well as Hagop

Ashdjian, the chairman of the municipality of Bourj Hammoud, were all present at this gathering. All the candidates addressed the crowd, estimated at about 10,000. Tabourian's speech was in Arabic.[213]

Tabourian's rival for the Armenian seat in Metn was to be the former deputy Dikran Tosbath. On 29 March, *Ayk* declared that Armenians would vote for Tosbath. The newspaper said Tosbath had served the Tashnags and the Hunchags, the Ramgavars and the Independents, both the ordinary party-members and the distinguished leaders of these parties. The newspaper invited the voters to back Tosbath "in the name of our interests and better days."[214]

The names of Tosbath's fellow candidates on the National Rally List were formally announced on 11 April. The list was composed of Victor Moussa (Maronite), Selim Lahoud (Maronite), Joseph Khoury (Maronite), Albert Moukheiber (Greek Orthodox) and Dikran Tosbath (Armenian Orthodox).[215]

On 16 April, *Zartonk* published the declaration of the National Rally List in Metn, as well as the group picture of the members of this list. This initiative made obvious the Ramgavar preference for the success of this list.[216] The next day, *Ararad* also published the group picture of the National Rally List. Hence, the Huntchags had also indicated their support for this list.[217] *Ararad* had already criticized Tabourian's candidacy, as shown above, as early as April 10.

Zartonk also launched a campaign against Tabourian on 23 April. The Ramgavar newspaper stated that Tabourian had given a cocktail party in Hotel Pheonicia in honor of the representative of the American Airways company on the day of the funeral of the late Catholicos Zareh I on 22 February 1963, against the advice of many invitees, who had suggested to him that he postpone the reception. *Zartonk* stated that Tabourian, a man who had disrespected the memory of the late Zareh I, had now become the candidate of the Tashnag leadership. The newspaper claimed that Tabourian was an opportunist and questioned how ordinary Tashnags could vote for such an interest-seeking businessman. *Zartonk* concluded that every Tashnag and non-Tashnag voter in Bourj Hammoud should consider it his/her duty to leave such an opportunist out of the next parliament.[218]

The next day, *Zartonk* urged the people to vote for Tosbath. Within this context, the newspaper further ridiculed Tabourian and claimed that

the Tashnags had endorsed his candidacy in exchange for receiving from him a large sum. *Zartonk* argued that Tosbath was well known within and outside Lebanon. He was a longstanding former parliamentarian and had often played an influential role in Lebanese political life. He had also been active in the life of the Armenian community, sometimes in agreement with the views of the Ramgavars, and, on other occasions, at odds with the latter. It was no secret, wrote *Zartonk*, that the Ramgavars had been, in the past, in disagreement with Tosbath for a certain period and had criticized his actions. Tosbath had retaliated to such criticism in the past, but it was now the firm conviction of the Ramgavars that, in view of the current reality within the Armenian community, all Armenians in Metn should vote for Tosbath and the list that he was on.[219]

A couple of days later, *Zartonk* again invited its readers to vote for the candidates on the National Rally List.[220] So did *Ararad*, urging the voters to go and vote in a disciplined and conscientious manner.[221]

Aztag, on the other hand, wrote on 25 April that the monolithic mass of Bourj Hammoud will stand by the Tashnag party. The newspaper underlined Tabourian's qualities and printed his photograph once again.[222]

The National Rally List had worries regarding the possibility of irregularities. On 12 March, Victor Moussa objected to the transfer of the polling booths nos. 24-31 from the Vahan Tekeyan school (which was owned by the pro-Ramgavar Tekeyan Cultural Association) and the Noubarian school at Camp Tiro to places which were under the influence of "a certain party," i.e. the Tashnags.[223] Moreover, on April 17, a few days before the elections, the candidates on the National Rally List met Prime Minister Oweyni and submitted a list of demands to rectify certain situations. The Prime Minister agreed with some of their suggestions, ordered some changes and promised to pay attention to their other requests.[224]

The elections in Metn were held generally in a calm atmosphere, except in Bourj Hammoud, where a tense atmosphere prevailed and some incidents took place. The total number of voters in Metn was 78,183, of whom 36,144 actually voted, i.e. the turnout was 46.2 percent.

The official results were as follows: André Tabourian, 18,283 votes; Albert Moukheiber, 18,054; Jemil Lahoud, 17,965; Dikran Tosbath, 17,861; Selim Lahoud, 17,586; Michel Murr, 17,379; Maurice Gemayel, 17,318; Khalil Abi Jaoudé, 16,953; Joseph Khoury, 15,949; Victor

Moussa, 14,028; Emile Salhab, 5,346; George Abou Nader, 1,579; George Haoui, 908; and Samir Abi Jaoudé, 280.[225]

Hence, Jemil Lahoud, Maurice Gemayel and André Tabourian from the People's List and Selim Lahoud and Albert Moukheiber from the National Rally List were elected.

Aztag's headlines proclaimed "The Victory of Tashnangtsoutiun in Metn; André Tabourian Was Elected Receiving the Most Votes; the Armenians of Bourj Hammoud Stood by the Tashanag Party Like One Man." It was announced that Tabourian had received 3724 votes in Bourj Hammoud; Tosbath, 243.[226]

Since opposition leaders Chamoun and Raymond Eddé had been defeated in other constituencies in Mount Lebanon, opposition newspapers claimed that the authorities had exercised widespread fraud. Tosbath's protests and recriminations were particularly vociferous in his newspapers, *Le Soir* and *Ayk*. *Le Soir*'s headline proclaimed, right after the elections, that "Le 26 avril 1964 a surclassé le 25 mai 1947," referring to the notoriously fraudulent elections of 1947. Tosbath wrote that he had struggled alone against the state and all its tools, against the state's parallel police forces (*les polices parallèles de l'Etat*), as well as against the Tashnags, the party of fascism and terror, which enjoyed state backing and protection. Tosbath reported that 400 Tashnag hoodlums had assaulted him personally twice on election day, first, at 8 a.m. in Camp Marash, where he had just one bodyguard with him and later, at 6 p.m. in Camp Trad, where he was with a group of five people. Tosbath alleged that the Tashnags wanted to kill him, as they knew that he had actually won the elections. He further stated that the next day, Monday, 27 April, the Tashnags had resorted to tricks to make him fail during the final count of votes in Jedeidé, the administrative center of the district of Metn. Tosbath argued that he had surpassed "the Tashnag party and the United States' embassy's 'electoral brain' by 1900 votes." He gave no further hint, however, about who exactly in the American embassy he had in mind. Moreover, Tosbath described Oweyni as a poor figure, who had no authority. Instead of sending the internal security forces to Bourj Hammoud, where in Tosbath's words "the Tashnag homiciders" had had free rein, the Prime Minister had sent the forces to Khalil Bedewi and Ashrefieh (both of them quarters within the city limits of Beirut), where no elections were being held.[227]

In another article in the same issue of *Le Soir*, Marc Riashy wrote: "Last Sunday, Bourj Hammoud behaved as an independent state. All the roads were closed to all citizens who were strangers to this state."[228]

This article was particularly resented by *Aztag*. The Tashnag daily immediately attacked Tosbath, the director of *Le Soir*, without however directly mentioning his name once. The newspaper also denounced Riashy's article, particularly the section where he had said: "We forgive all those, for whom we opened our doors, wanting them to share our roofs, our pains and joys," *Aztag* replied: "Did we attach Bourj Hammoud to Northern Metn, so that, according to the director of *Le Soir*, the inhabitants of Metn have come to accuse us of having failed their candidates during the elections? Had the opposite happened and had this same gentleman got elected as a deputy, would he have had the correct attitude of mind to declare that an unlawful act had been committed against the will of the Armenian people? Moreover, aren't the more than 15,000 citizens in Mount Lebanon, who voted for our colleagues on the same list, inhabitants of Metn? Furthermore, when will an end be put to the consideration, rooted in the mentality of some people, that Armenians are second-degree citizens in this land, not citizens of this country with equal rights and duties." *Aztag* stated that the Tashnag party had decided not to allow the Armenian people to be used in the circus of personal gains of adventurers." It mentioned that life in the Armenian community had hardly calmed down after the recent turbulent years and warned that there were people, who were willing to create a chaotic life in the community for their personal gain. *Aztag* said that the aim of the director of *Le Soir* was to create ferment, with a few bodyguards, in areas, where the Armenians had rejected his candidacy *en masse*.[229]

Ayk retorted, saying that "the Tashnags constitute a small number among the 100,000 Armenians in Lebanon. By what right are they speaking in the name of all Armenians? Who has given them this monopoly? Are the non-Tashnags perhaps Tartar, Coptic or Chechen? The results of the legislative elections in Bourj Hammoud on 26 April are not and will never be 'the expression of the collective will of the Armenian people.' *Ayk* stated further that the Tashnag leadership used fraudulent means because they feared and were certain that the majority of the Tashnags would vote for Tosbath. Tosbath was well known among all Armenians. He was also known within the Tashnag party, which had

benefited from his services for long years. Armenians would have voted for Tosbath had the hoodlums not forbidden them and if fraudulent votes had not been stuffed in ballot boxes wherever there were no proxies of Tosbath. *Ayk* asked rhetorically why the Tashnags were astonished, then, if the Lebanese got upset because of their illegal votes. These votes caused the failure not only of the Armenian candidate but also of other Lebanese Arab candidates.[230] *Ayk* further mentioned that, upon the request of Dr. Yervant Khatanassian, a member of the Tashnag party Bureau, Tosbath had written in *Le Soir* and *Ayk* that it was conceivable that the Tashnag party could spy for Israel, after such accusations had been made in Syria in August 1961. Moreover, Tosbath had demanded an Armenian ministerial seat in the Lebanese cabinet for years. He had turned Bourj Hammoud into a separate municipality, granted the latter a separate budget, appointed policemen, etc. The newspaper inquired what the Tashnags had done with their five deputies in the past few years.[231]

Tosbath wrote in *Le Soir* that he had complained to the Prime Minster that all the polling centers in Bourj Hammoud were in the Tashnag-dominated sectors. He had demanded that the freedom to vote be guaranteed, but, instead of deploying the internal security forces in Bourj Hammoud, they had sent those forces to Khalil Bedewi and Ashrefieh. Nevertheless, a number of acts of terror and beatings had taken place in Bourj Hammoud. Tosbath's representatives had also been beaten up and sent away from Bourj Hammoud. The curtains of the polling booths had been removed and the governor of the Mount Lebanon province, the *kaimakam* (district commissioner) of Metn, a considerable number of chairmen of municipalities and *mukhtars* (headmen) had all intervened in favor of the People's List. The municipality of Bourj Hammoud, its chairman, policemen and night guards had used the municipality's jeeps and cars to assist the Tashnag candidate.[232]

Mrs. Sirarpi Hagopian, who worked as secretary for the Association of Engineers, was Tosbath's proxy on ballot box no. 35 at the Giligian School in the quarter of Nor Adana. *Le Soir* reported that she was the only proxy of Tosbath who had stayed at her post, despite the many threats she had received. The other 33 proxies of Tosbath had all been molested, beaten and ejected from polling centers, while representatives of the authorities and the internal security forces had not intervened. Hagopian recounted in *Le Soir* all the threats she had received. She also disclosed that of the total

416 eligible voters on the electoral register in that polling station, only 53 had cast their votes, and seven of these voters had in fact backed Tosbath. This was seen as proof that in this polling station in Bourj Hammoud, where Tosbath's proxy was present, the proportion of votes in Tosbath's favor was 14 percent, far higher than the overall percentage of votes he had received, according to official figures, in Bourj Hammoud as a whole. *Le Soir* argued that the number of votes cast in favor of the People's List had been tripled and quadrupled in other polling stations, where no proxies of Tosbath and the National Rally List were present.[233]

Tosbath also complained to Afif Tibi, the chairman of the Press Association, that the Tashnags had forbidden the entry and distribution of *Ayk* in Bourj Hammoud. The salesmen of *Ayk* had been detained for a short while by the Tashnags, who had also confiscated and torn up the newspapers. Tibi promised to raise this issue with the authorities and advised Tosbath to trust the latter.[234]

Selim Lahoud, one of the elected deputies from the National Rally List, asserted that the elections had been full of irregularities.[235]

Zartonk and *Ararad* also alleged fraud. The Ramgavar daily printed the following headline: "The Armenian Voters in Bourj Hammoud Were Brutally Denied on Sunday the Possibility of Expressing Their Will." It reported people claiming that there were attacks, beatings and threats against men and women, both young and old, and especially against those proxies in the polling centers who were neither Tashnag party members nor appointed by the Tashnags. Internal security forces were stationed in Nor Hadjin, where no elections were being held, rather than in Bourj Hammoud. The *Zartonk* and *Ayk* issues of Sunday, 26 April were confiscated by Tashnags. *Zartonk* added that the state had permitted the Tashnags to act as they wished and it concluded that the Armenian voters had been deceived. The Ramgavar daily claimed further that Tashnag terrorists, both male and female, had created an atmosphere of fear. Democratic principles had been violated and human liberties, repressed.[236]

Ararad's headline was as follows: "They Cannot Fool Themselves." It also described the elections as a "scandal in Bourj Hammoud." The Huntchag newspaper said that the Tashnags had not hesitated to resort to old tactics in order to secure the success of their candidate. According to the old custom, they had centralized the location of the ballot boxes in their quarters of Bourj Hammoud, and the Armenian masses were not

allowed to approach these polling stations. Various well-known methods to terrorize the people through threats, repeated beatings, molestation of women, kidnappings and pressurizing the voters to prevent them from expressing their will had all been recorded yet again. The internal security forces, in the meantime, had been stationed in Jeitaoui, Khalil Bedewi and Hadjin, where no elections were taking place. *Ararad* concluded that this clear injustice was probably necessary so that Tabourian could deprive Tosbath of a worthy victory by receiving a few hundred votes more than his opponent. For the newspaper, there was no doubt that the outcome of this election would have been different had it been held under really free conditions and if the Armenian masses had had the possibility to vote.[237]

Such mutual attacks continued in *Ayk* and *Aztag* for a while, with *Zartonk* and *Ararad* also participating in these acrimonious exchanges.

Months later, on 14 January 1965, Tosbath gave a press conference at the headquarters of the Press Association to explain in detail the fraud committed against him:

1. The governor of Mount Lebanon had appointed, by decree no. 965 of 19 April, the heads and secretaries of 234 polling stations, but 168 of these appointees were later changed upon the request of candidates favored by the government.

2. Tosbath's proxies could not enter the polling stations, despite having permits from the Ministry of Interior. Those proxies, who had insisted on exercising their right, had been attacked or detained. Tosbath referred to the report submitted on 14 August by the expert Mohammed Khalil Tabbara, who had been appointed by the Validating Committee of the Parliament. Tabbara had reported that he had embarked upon his task on 27 July, under the supervision of Adnan Nader, the secretary of the Validating Committee. Tabbara had checked all the official records of those polling stations, where the number of votes cast had surpassed the number of registered, eligible voters. He had discovered that polling center no. 7 in Zeghrin, polling centers nos. 20, 26, 33, 48 and 49 in Bourj Hammoud, polling center no. 77 in Bikfayya and polling center no. 169 in Shoueir all had more votes cast than the total number of eligible voters registered on their respective lists. Tosbath argued that Tabbara's report meant that the announced results of the vote were fraudulent.

3. In polling center no. 26 in Bourj Hammoud, Garabed Markarian had illegally signed in the place of 125 absentee voters, and the official record

of the results in this center had not been formally approved by Elie Tawil, the head of the government commission.

4. In polling center no. 25 in Bourj Hammoud, the voters' lists did not bear the signature of even one single voter. The voters' list consisted of 17 pages, while the official list provided by the *kaimakam* of Metn consisted only of seven pages.

5. In polling center no. 47 in Bourj Hammoud, the voters' lists were signed by Artin Churukian and Apraham Ashdjian, instead of the actual 111 voters who had cast their ballots.

6. In polling center no. 97 in Beit Shebab, the voters' lists were signed by one person and the actual ballots had disappeared.

7. In polling center no. 181 in Antoura, the voters' lists were not signed and the actual ballots had disappeared.

8. In polling center no. 194 in Ayn el Safsaf, Khalik Kfouri, the chief assistant to the head of the government commission had signed in the place of 140 female voters.

9. The official records of the electoral proceedings in the polling centers nos. 1 and 3 in Antelias, nos. 16-20, 25-27, 32, 35, 39 and 50-53 in Bourj Hammoud, no. 108 in Beit Mery, no. 124 in Himlaya, nos. 134-135 in Dekouani, no. 145 in Zalka, nos. 159 and 161 in Sin el Fil, and no. 185 in Amarat Shalhoub did not bear any official signature.

10. In polling center no. 41 in Bourj Hammoud, the official records did not bear the signatures of Bastid Mounazam, the head of the government commission, and his chief assistant, Rashid Nader. Tosbath stated that, according to Article 49 of the electoral law, the voter must actually sign in the register after casting his/her ballot and that all the fraudulent votes cast in the instances mentioned above had been against him and in favor of his rival.

11. One of the candidates for the Maronite seat was Tomé Abi Jaoudé. He was also known as Samir Tomé, and there were ballots, where his name had been written as Samir Tomé, instead of Samir Tomé Abi Jaoudé. These ballots had also borne the names of Selim Lahoud, Moussa, Moukheiber and Tosbath, all candidates on the National Rally List, but the government-appointed commission in the polling station had decided that the name of Samir Tomé Abi Jaoudé had been written incorrectly and had cancelled all these ballots, thus causing the National Rally List to lose a significant number of votes because of this illegal measure.

Tosbath contended during his press conference that, if all the illegal votes described above were eliminated, he would have 1560 votes more than Tabourian. Tosbath added further that the official results released by the Ministry of the Interior had stated that the total number of votes cast in the constituency of Metn had been 36,214, of which 27 votes had been invalid. The officially admitted number of actual voters was, therefore, 36,187. Tosbath argued that if the votes received by Tabourian (18,283) and himself (17,861) were added, this would give a total of 36,144. However, a detailed study of the results from each of the polling stations indicated that 462 voters had not voted for either of the Armenian Orthodox candidates. If these 462 votes were added to votes registered for Tabourian and Tosbath, the total number of voters would increase to 36,606, which was inconsistent with the number 36,214 provided by the ministry. Hence, argued Tosbath, the authorities had provided 392 extra votes as a gift to ensure the success of Tabourian. This, said Tosbath, amounted to fraud in Tabourian's favor.

Tosbath said that he had formally protested on 25 May 1964 to the chairman and members of the Validating Committee of the parliament, citing in his letter all the mistakes, fraud and forgery that had been committed, but that no decision had been taken until the moment of his press conference.

The report on Tosbath's press conference was reprinted in both *Zartonk* and *Ararad*, but was ignored by *Aztag*. Furthermore, both Ghassan Tueni in *An-Nahar* and Rushdi Maalouf in *Al Safa* backed Tosbath's position made during the press conference. Maalouf wrote that "Tosbath is the deputy."[238]

A spokesman of the Ministry of the Interior commented that the facts provided by Tosbath did not match the information at the government's disposal. Tosbath reiterated that the ministry spokesman had no right to interfere in this matter, as the issue was already in the hands of the Validating Committee.[239] On 18 July 1966, however, it was reported that the Validating Committee had approved the election of all the deputies elected, including Tabourian, in 1964.[240]

President Chehab changed the electoral law after the civil strife of 1958 in such a manner that Christians would henceforward elect their own representatives and so would the Moslems, as they would each form the majority of voters in the electoral districts that returned deputies from their own faith. This new approach, which remained unchanged until the outbreak of the Lebanese Civil War in 1975, made a great impact on elections in Beirut. The Phalangist party, which had spearheaded the Christian cause in East Beirut and elsewhere during the civil strife of 1958, now became the strongest electoral force in Beirut's largely Christian First Constituency. The lists of candidates that this party submitted, together with its local allies, including the Tashnag party, were victorious not only in 1960 and 1964, but also during the elections held under Presidents Charles Helou in 1968 and Suleiman Frangié in 1972.

The new electoral law, adopted prior to the elections in 1960, enabled the emergence of new faces in the legislature. Out of the 99 deputies elected in 1960, 50 were newcomers to the Lebanese parliament. On the other hand, 34 of the total 66 deputies elected in 1957 were not returned three years later.[241] However, the Armenian deputies elected in 1960 were mostly the same as in 1957. In Beirut, Der Kaloustian, Babikian and Chader were re-elected, while Khanamirian filled in the new Armenian Orthodox seat created when the number of deputies was raised by one-third. The only change in the Armenian Orthodox representation in the Chamber of Deputies was in the constituency of Metn, where Vartkes Chamlian replaced the incumbent Tosbath, who had lost the support of the Tashnags. The Tashnag candidates were successful in Beirut because they received about 8000 votes from the Armenian community, against 5500 Armenian votes cast for candidates backed by the rival Armenian political parties, the Huntchags and Ramgavar Azadagans.

There were in 1960 the usual charges of fraud by the defeated parties and allegations that the Tashnags had illegally used the identity cards of Armenians repatriated to Soviet Armenia in 1946-47. Petros A. Petrosian, the Armenian attaché at the Soviet Embassy in Lebanon gave credence to these fraud allegations. In a report to his government dated 18 March 1961, Petrosian wrote that during the last elections to the Lebanese Parliament, the Tashnags had snatched, with the obvious and active

support of the Lebanese government (starting with the President of the Republic himself), all five deputy seats allocated to the Armenians. According to Petrosian, such an unfair intervention by the Lebanese government had given rise to great dissatisfaction not only within the Armenian community but also among Arab circles in the country.[242]

In 1964, all attempts to form a rival list against the Phalangists and Tashnags in Beirut's First Constituency failed. The Huntchag and Ramgavar parties thereafter decided not to participate in the elections in Beirut. When all other individual candidates withdrew from the race, the Phalangist-Tashnag list was automatically declared the winner.

ENDNOTES

[1] The first part of this article, that dealing with the elections of 1960, is an updated version of part of my thesis, which was submitted in partial fulfillment for the requirements of the degree of Master of Arts in the History Department of the American University of Beirut in October 1963. The second part, which covers the elections of 1964, has been written especially for this issue of the *Haigazian Armenological Review*.

[2] *Keesing's Contemporary Archives*, July 30-August 6, 1960, p. 17756A.

[3] Nicolas A. Ziadeh, "The Lebanese Elections, 1960", *Middle East Journal*, Vol. 14, No. 4 (Autumn 1960), p. 368; Lahd Khater, *Al-Intikhabat al-niyabiyya fi tarikh Lubnan* [The Parliamentary Elections in the History of Lebanon] (Beirut, 1996), p. 188.

[4] *Keesing's Contemporary Archives*, July 30-August 6, 1960, p. 17756A.

[5] Ziadeh, p. 375.

[6] *L'Orient*, 36th year, no. 10413, 18 March 1960.

[7] *Zartonk*, 23rd year, no. 160 (6673), 6 April 1960; *Aztag*, 34th year, no. 82 (8509), 17 June 1960 and *Le Soir*, 14th year, no. 4154, 17 June 1960, p. 2 would later provide the following regional and gender breakdown for the total 83,039 voters in Beirut's First Constituency:

	Men	Women
Mudawar	13207	13142
Ashrefieh	11394	11234
Rmeil	6166	8367
Seifi	2630	2914
Marfaa	1764	1647
Minet el Hosn	4027	4527

[8] *Le Soir*, 14th year, no. 4152, 15 June 1960.

[9] The last reference to the National Union Front in relation to Armenians made in the Lebanese-Armenian newspapers supporting the Armenian National Rally was on the occasion of a dinner given by Noubar Nokhoudian at the Federal Hotel in honor of the National Union Front on 17 April 1959. Nassim Majdalani, Mohammed Safieddin, Saeb

Salam, Chafik Mortada, Hassan Farhat, Rafik Naja, Farid Jebran, Habib Keyrouz, Habib Kenj, Fouad Aoun, Noubar Toursarkissian, Hratchia Chamlian, Hratchia Setrakian, Abdallah Yafi, Elias El Khoury, Fouad Khoury, Khodr Haraké, Lahoud Lahoud, Parounag Tovmassian, Yervant Demirdjian, Louis Ziadé and Setrak Kassardjian attended this banquet. Toursarkissian, Lahoud and Salam stressed in their respective speeches the necessity of maintaining the unity of the front; see *Zartonk*, 22nd year, no. 158 (6379), 21 April 1959.

The last reference in the newspapers consulted by this author to a political meeting by the National Union Front was made in *L'Orient*, 35th year, no. 9943, 27 November 1958. This meeting demanded the broadening of the four-member cabinet formed by Karamé. Among the participants of this meeting were Saeb Salam, Kamal Joumblat, Sabri Hamadé, Elias El Khoury, Fouad Ammoun, Rafik Naja, Suleiman Frangié, René Mouawad, Hratchia Chamlian, Noubar Toursarkissian and Maarouf Saad.

[10] *Haratch*, 2nd year, no. 35 (87), 31 August 1958, p. 4.

[11] Ibid. The anti-Tashnag clergy and political groupings within the Armenian communities in Lebanon and Syria had been attempting since October 1956 to separate themselves from the now Tashnag-dominated Catholicossate of Cilicia and set up an Independent Community of the Catholicossate of Cilicia. They had failed to receive any formal recognition from Chamoun's administration, however.

[12] *Aztag*, 32nd year, no. 124 (7929), 5 August 1958, p. 1; *Hask*, 27th year, nos. 8-9, August-September 1958, p. 366.

[13] *Aztag*, 32nd year, no. 188 (7998), 25 October 1958, p. 1; *Hask*, 27th year, nos. 10-11, October-November 1958, p. 444.

[14] Khosrov Tutundjian, *Piuroyagan Snangoutioune Yev Irav Tashnagtsoutian Ughin (Arapagan Ashkharhi Verchin Tebkeru Louysin Dag)* [The Bankruptcy of the Bureau and the Real Political Line of Tashnagtsutiun (In Light of Recent Events in the Arab World)], Beirut: Sevan, 1959, pp. 93-94.

[15] *L'Orient*, 35th year, no. 9955, 9 December 1958; *Aztag*, 32nd year, no. 223 (8033), 13 December 1958, p. 1.

[16] Interview with Hratchia Setrakian, August 1962. In December 1958, former Prime Ministers Yafi and Salam, both leaders of the National Union Front, called on the local Ramgavar Azadagan and Huntchag clubs during their visit to Cairo. The Huntchags and Ramgavar Azadagans in Egypt gave receptions in honor of their Lebanese guests. Setrakian, who was visiting Cairo at the time, attended this reception.

[17] *L'Orient*, 35th year, no. 10110, 18 May 1959.

[18] *L'Orient*, 35th year, no. 10117, 25 May 1959.

[19] *Zartonk*, 23rd year, no. 150 (6663), 25 March 1960.

[20] Ibid., 23rd year, no. 128 (6641), 28 February 1960.

[21] *Aztag*, 34th year, no. 3 (8416), 8 March 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2144, 8 March 1960.

[22] *Zartonk*, 23rd year, no. 143 (6656), 17 March 1960, p. 2.

[23] Ibid., 23rd year, no. 136 (6649), 9 March 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2146, 10 March 1960.

[24] *L'Orient*, 36th year, no. 10451, 27 April 1960.

[25] *Zartonk*, 23rd year, no. 130 (6643), 2 March 1960, p. 2.

[26] Ibid., 23rd year, no. 131 (6644), 3 March 1960, p. 2.

[27] Ibid., 23rd year, no. 132 (6645), 4 March 1960, p. 2.
[28] *Ararad*, 23rd year, no. 118 (5486), 30 March 1960.
[29] *Haratch*, 4th year, no. 15 (170), 10 April 1960.
[30] *Zartonk*, 23rd year, no. 163 (6676), 9 April 1960.
[31] The Central Archives of the Most Recent History of the Republic of Armenia, Fund 326 (Ministry of Foreign Affairs), list 1, file 282. The English translation of this Russian language document was provided to us by Ara Sanjian.
[32] *Aztag*, 34th year, no. 79 (8492), 6 June 1960; *Spurk*, 2nd year, No. 21, 4 June 1960.
[33] *Zartonk*, 23rd year, no. 218 (6731), 15 June 1960.
[34] Interviews with Souren Khanamirian and Hratchia Setrakian, August 1962.
[35] *Spurk*, 2nd year, no. 21, 4 June 1960.
[36] Interview with Movses Der Kaloustian, January 1962.
[37] *Aztag*, 34th year, no. 79 (8492), 6 June 1960.
[38] During an interview with the author in January 1962, Der Kaloustian said that the Tashnags were ready to accept one Rally candidate, but the latter had requested two seats out of the four on offer.
[39] *Aztag*, 34th year, no. 79 (8492), 6 June 1960; *Spurk*, 2nd year, no. 22, 11 June 1960; *Zartonk*, 23rd year, no. 218 (6731), 15 June 1960.
[40] *Aztag*, 34th year, no. 84 (8497), 11 June 1960.
[41] *Ararad*, 23rd year, no. 174 (5542), 5 June 1960.
[42] *Zartonk*, 23rd year, no. 215 (6728), 11 June 1960.
[43] Ibid., 23rd year, no. 218 (6731), 15 June 1960.
[44] *Nayiri*, 8th year, no. 4, 29 May 1960, p. 8.
[45] *L'Orient*, 36th year, no. 10421, 26 March 1960. In May 1960 Shahin Shahin, a member of the Phalangist party, had been murdered at Sin el Fil, creating some tension. The murder was initially ascribed to the Huntchag party, which categorically denied having anything to do with it; see *Le Jour*, 24th year, No. 7735, 7 May 1960. The criminal investigation later concluded that the murder was non-political; see *Aztag*, 14th year, no. 52 (8465), 5 May 1960.
[46] *Zartonk*, 23rd year, no. 208 (6721), 3 June 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 172 (5540), 3 June 1960; *Aztag*, 34th year, no. 79 (8492), 6 June 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2217, 3 June 1960. Khanamirian told the author in an interview in August 1962 that he had worked hard to achieve a single Armenian list and had delayed accepting the Tashnag proposal to submit his own candidacy. Khanamirian and businessman André Tabourian had tried to have Vazken Bakalian as the Lebanese Armenian National Rally candidate on Gemayel's list. They had secured Der Kaloustian's approval, but the Rally refused to consent to the appointment of just one candidate and had required the right to nominate the candidates. Indeed, when the Phalangist-Tashnag list was first leaked unofficially in mid-May, it did not include Khanamirian's name; see *Le Jour*, 24th year, no. 7739, 12 May 1960.
[47] Zaven Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Camille Chamoun, 1952-1958', *Haigazian Armenological Review*, Vol. 23 (2003), p. 275.
[48] *L'Orient*, 36th year, no. 10444, 20 April 1960.

[49] *Zartonk*, 23rd year, no. 200 (6713), 25 May 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2211, 27 May 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 166 (5534), 27 May 1960.
[50] *Zartonk*, 23rd year, no. 206 (6719), 1 June 1960; *Aztag*, 34th year, no. 75 (8488), 1 June 1960; *Le Jour*, 24th year, no. 1759, 1 June 1960.
[51] Interview with Mardiros Iskenderian, January 1962.
[52] *Zartonk*, 23rd year, no. 6679, 13 April 1960 reported on Addi's candidacy and later formally supported his inclusion on Eddé's list.
[53] Ibid., 23rd year, no. 206 (6719), 1 June 1960.
[54] Ibid., 23rd year, no. 221 (6734), 18 June 1960.
[55] *Ararad*, 23rd year, no. 171 (5539), 2 June 1960.
[56] *Ayk*, 8th year, no. 2219, 5 June 1960.
[57] *Zartonk*, 23rd year, no. 218 (6731), 15 June 1960, p. 4.
[58] *Aztag*, 34th year, no. 76 (8489), 2 June and no. 80 (8493), 7 June 1960.
[59] Ibid., 34th year, no. 76 (8489), 2 June 1960.
[60] *Ayk*, 8th year, no. 2212, 28 May 1960.
[61] *L'Orient*, 36th year, no. 10415, 20 March 1960: interview with Dikran Tosbath, August 1962.
[62] Interview with Hratchia Setrakian, August 1962.
[63] *Zartonk*, 23rd year, no. 129 (6642), 1 March 1960.
[64] *Ararad*, 23rd year, no. 164 (5532), 25 May 1960.
[65] *Zartonk*, 23rd year, no. 200 (6713), 25 May 1960.
[66] *Ayk*, 8th year, no. 2208, 24 May 1960.
[67] *Aztag*, 34th year, no. 78 (8491), 4 June 1960.
[68] *Zartonk*, 23rd year, no. 214 (6727), 10 June 1960.
[69] Ibid., 23rd year, no. 200 (6713), 25 May 1960.
[70] According to *L'Orient*, nos. 9943-9950, 27 November-4 December 1958, the strength of the Lebanese parties it Beirut in November-December 1958 was as follows: SSNP, 5500 members; Phalangists, 5000; Najjadé, 4000; National Bloc, 3392; Socialist Progressive Party, 500.
[71] *Aztag*, 34th year, no. 83 (8496), 10 June 1960.
[72] Ibid., 34th year, no. 81 (8494), 8 June 1960.
[73] Ibid., 34th year, no. 82 (8495), 9 June 1960.
[74] Ibid., 34th year, no. 81 (8494), 8 June 1960.
[75] Ibid., 34th year, no. 84 (8494), 11 June 1960.
[76] *Zartonk*, 23rd year, no. 222 (6735), 19 June 1960.
[77] *Aztag*, 34th year, no. 84 (8497), 11 June 1960.
[78] Ibid., 34th year, no. 46 (8459), 28 April 1960 had pointed out that, according to *Haratch*, the Communists sided with the Lebanese Armenian National Rally, although this was denied by *Zartonk*. A few days earlier, *Haratch*, 4th year, no. 17 (172), 24 April 1960 had written that "our not being in the Rally is not an obstacle to being against the Tashnags."
[79] *Zartonk*, 23rd year, no. 213 (6726), 9 June 1960.
[80] *Ayk*, 8th year, no. 2225, 12 June 1960.
[81] *Ararad*, 23rd year, no. 179 (5547), 11 June 1960.

[82] *Haratch*, 4th year, no. 23 (178), 5 June 1960.
[83] *Aztag*, 34th year, no. 78 (8491), 4 June 1960.
[84] *Ayk*, 8th year, no. 2219, 5 June 1960.
[85] *Aztag*, 34th year, no. 79 (8492), 6 June 1960.
[86] *Le Soir*, 14th year, no. 4150, 13 June 1960; *Aztag*, 34th year, no. 87 (8500), 15 June 1960.
[87] *Le Soir*, 14th year, no. 4150, 13 June 1960.
[88] *Aztag*, 34th year, no. 83 (8510), 18 June 1960.
[89] Ibid., 34th year, no. 85 (8498), 13 June 1960, p. 4; *Le Soir*, 14th year, no. 4150, 13 June 1960 stated that Gemayel obtained 3547 votes; Murr, 3424; Selim Lahoud, 521; Achkar, 436; Moukheiber, 418; and Tosbath, 409. The other results were the same as those reported in *Aztag*.
[90] Camille Chéhab, *Les élections législatives de 1960* (Beirut, 1960), p. 51.
[91] *Le Soir*, 14th year, no. 4151, 14 June 1960. *Ayk*, 8th year, no. 2227, 15 June 1960, stated that the release of results of the first twenty ballot boxes had ceased from 11 p.m. on election night until 3 a.m. of 13 June.
[92] *Le Soir*, 14th year, no. 4152, 15 June 1960.
[93] Ibid., 14th year, no. 4151, 14 June 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2227, 15 June 1960.
[94] Ibid.; *Ararad*, 23rd year, no. 174 (5542), 5 June 1960.
[95] *Le Soir*, 14th year, no. 4154, 17 June 1960.
[96] *Zartonk*, 23rd year, no. 218 (6731), 15 June 1960.
[97] *Ararad*, 24th year, no. 182 (5549), 14 June 1960. *Ararad* apparently made a mistake on 14 June in registering the annual sequence numbers of its issues, printing 182 instead of 181; the issue of 12 June is numbered as 180 (5548), while the next issue, published on 14 June carries the sequence numbers 182 (5549).
[98] *Aztag*, 34th year, no. 81 (8508), 16 June 1960; *Le Jour*, 24th year, no. 7776, 18 June 1960. *Aztag* apparently made a mistake on 16 June in registering both the annual and overall sequence numbers of its issues, printing 81 instead of 88 and 8508 instead of 8501; *Aztag*'s issue of 15 June is numbered as 87 (8500), while the next issue, published on 16 June, carries the sequence numbers 81 (8508).
[99] *Aztag*, 34th year, no. 81 (8508), 16 June 1960.
[100] Quoted in *Aztag*, 34th year, no. 83 (8510), 18 June 1960 and *Le Soir*, 14th year, no. 4153, 16 June 1960.
[101] *Le Soir*, 14th year, no. 4154, 17 June 1960. On 28 June, Daouk denied that there had been any interference in the elections on the part of the UAR.
[102] *Aztag*, 34th year, no. 83 (8496), 10 June 1960. This Tashnag reply was also published in *L'Orient*, 36th year, no. 10501, 17 June 1960.
[103] *Aztag*, 34th year, no. 83 (8510), 18 June 1960.
[104] *Al-Amal*, 16 June 1960, as quoted in *Aztag*, 34th year, no. 82 (8509), 17 June 1960.
[105] *Le Soir*, 14th year, no. 4155, 18 June 1960, p. 4.
[106] *Zartonk*, 23rd year, no. 207 (6720), 2 June 1960.
[107] *Ararad*, 23rd year, no. 173 (5541), 4 June 1960.
[108] *Zartonk*, 23rd year, no. 224 (6737), 22 June 1960; *Aztag*, 34th year, no. 97 (8524), 5 July 1960.

[109] *Ararad*, 23rd year, no. 178 (5546), 10 June 1960.
[110] *Zartonk*, 23rd year, no. 209 (6722), 4 June 1960; *Ayk*, 6th year, no. 2219, 5 June 1960.
[111] Ibid., 23rd year, no. 219 (6732), 25 June 1960.
[112] Interview with Hratchia Setrakian, August 1962; *Le Jour*, 24th year, No. 7759, 1 June 1960, p. 5. The District Committee of the Ramgavar Azadagan Party in Lebanon announced in a communiqué on 3 July the expulsion of Garo Sarrafian from the party for his "anti-party conduct"; see *Zartonk*, 23rd year, no. 236 (6749), 6 July 1960. This announcement made no direct link between his expulsion from the country and his later expulsion from the party. Sarrafian and Topdjian both returned to Lebanon after the elections. Moreover, Sarrafian published in Beirut in 1962 a book entitled *RAG Getroni Magapouydznere* [The Parasites of the Ramgavar Azadagan Party Headquarters], where he criticized the Central Committee of the party.
[113] *Zartonk*, 23rd year, no. 219 (6732), 16 June 1960.
[114] *Ararad*, 23rd year, no. 186 (5553), 18 June 1960.
[115] *Le Soir*, 14th year, no. 4153, 16 June 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2229, 17 June 1960. Tosbath also asked whether Jalbout was aware of the coercion exerted on Jewish voters to force them to vote for the totality of the government-backed list.
[116] *Le Jour*, 24th year, no. 7773, 15 June 1960.
[117] *Ararad*, 23rd year, no. 186 (5553), 18 June 1960.
[118] *Aztag*, 34th year, no. 82 (8495), 9 June 1960.
[119] Ibid., 34th year, no. 83 (8496), 10 June and no. 84 (8497), 11 June 1960.
[120] Ibid., 34th year, no. 86 (8499), 14 June 1960.
[121] *Zartonk*, 23rd year, no. 213 (6726), 9 June and no. 219 (6732), 16 June 1960; *Ayk*, 8th year, no. 2222, 8 June 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 178 (5546), 10 June 1960; *Le Soir*, 14th year, no. 4153, 16 June 1960, p. 3.
[122] *Ararad*, 23rd year, no. 175 (5543), 7 June 1960.
[123] *Aztag*, 34th year, no. 86 (8499), 14 June 1960.
[124] *Aztag*, 34th year, no. 82 (8509), 17 June and no. 83 (8510), 18 June 1960.
[125] *Zartonk*, 23rd year, no. 222 (6735), 19 June 1960.
[126] *Haratch*, 4th year, no. 25 (180), 18 June 1960.
[127] *Nayiri*, 8th year, no. 7, 19 June 1960.
[128] *Al-Bayrak*, 49th year, no. 8274, 16 June 1960.
[129] *Le Jour*, 24th year, no. 7770, 12 June 1960.
[130] Ibid., 24th year, no. 7776, 18 June 1960.
[131] *L'Orient*, 36th year, No. 10504, 20 June 1960.
[132] All persons, both Lebanese nationals and foreigners, were required to carry with them their identity cards or passports. Foreigners, with the exception of diplomatic representatives and journalists, were forbidden to enter the polling stations until forty-eight hours after the release of results. Lebanese citizens were required to have special permits to leave the country. The army was instructed to shoot at anyone seen carrying arms; see *Keesing's Contemporary Archives*, July 30-August 6, 1960, p. 17556 A.
[133] *L'Orient*, 36th year, no. 10504, 20 June 1960. Moreover, a police report of 20 June mentioned that an armed clash had occurred between Tashnags and the Sunnite Moslem Najjadé in Karantina, and a few arrests had been made after this incident; see *Zartonk*,

23rd year, no. 224 (6737), 22 June 1960.

[134] Chehab, p. 36.

[135] *L'Orient*, 36th year, no. 10504, 20 June 1960.

[136] *Le Jour*, 24th year, no. 7778, 20 June 1960.

[137] Chehab, p. 36.

[138] *L'Orient*, 36th year, no. 10504, 20 June 1960.

[139] *Le Soir*, 14th year, no. 4156, 20 June 1960; *L'Orient*, 36th year, no. 10505, 21 June 1960. Der Kaloustian showed the present writer in September 1962 a handwritten and sealed document from the Secretariat of the Parliament, dated 25 January 1961, according to which Der Kaloustian had received 20,829 votes, instead of the officially published number of 19,971. The distribution of these votes per quarter was, according to the said document, as follows: Mudawar, 5578; Ashrefieh, 5670; Rmeil, 4527; Seifi, 1884; Marfaa, 602; and Minet el Hosn, 2568. Der Kaloustian had earlier informed the present writer during an interview in January 1962 that about 900 Tashnag voters could not vote as their names were not placed on the voters' register.

[140] Ziadeh, pp. 374-375; Chehab, p. 51.

[141] *Aztag*, 34th year, no. 84 (8511), 20 June 1960.

[142] *Ararad*, 23rd year, no. 193 (5560), 26 June 1960.

[143] Petros A. Petrosian, the Armenian attaché at the Soviet Embassy in Lebanon complained to his government on 18 March 1961 that the Huntchags had ignored a decision by the United Armenian Front to support jointly the candidacy of Communists and had voted against the Communists; see the Central Archives of the Most Recent History of the Republic of Armenia, fund 326, list 1, file 287, folio 516. The English translation of this Russian language document was also provided to us by Ara Sanjian.

[144] Chehab, p. 52.

[145] Ibid, p. 54.

[146] Ibid., p. 86.

[147] Lebanese Public opinion held the view that the Phalangist-Tashnag list was favored by the Americans, and the National Bloc-Lebanese Armenian National Rally list, by the British.

[148] *Ararad*, 23rd year, no. 188 (5555), 21 June 1960.

[149] *Zartonk*, 23rd year, no. 223 (6736), 21 June 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 188 (5555), 21 June 1960.

[150] *Zartonk*, 23rd year, no. 224 (6737), 22 June and no. 225 (6738) 23 June 1960. *L'Orient*, 36th year, no. 10504, 20 June 1960, reported that four arrest warrants had been issued because of Sarkissian's murder, whom the newspaper described incorrectly as a member of the Huntchag party.

[151] *Ararad*, 23rd year, no. 193 (5560), 26 June 1960.

[152] *Haratch*, 4th year, no. 26 (181), 26 June 1960.

[153] *Le Soir*, 14th year, no. 4158, 22 June 1960.

[154] *Aztag*, 34th year, no. 85 (8512), 21 June 1960.

[155] Ibid., 34th year, no. 88 (8515), 24 June 1960.

[156] *Ararad*, 23rd year, no. 191 (5558), 24 June 1960.

[157] *Zartonk*, 23rd year, no. 229 (6742), 28 June 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 197 (5564), 1 July 1960.
[158] *Le Jour*, 24th year, no. 7793, 5 July 1960.
[159] *Zartonk*, 23rd year, no. 229 (6742), 28 June 1960.
[160] *L'Orient*, 35th year, no. 19503, 19 June 1960, quoted in *Zartonk*, 23rd year, no. 231 (6744), 30 June 1960.
[161] *Zartonk*, 23rd year, no. 231 (6744), 30 June 1960.
[162] *Le Soir*, 14th year, no. 4164, 1 July 1960.
[163] *Aztag*, 34th year, no. 97 (8524), 5 July 1960.
[164] *Ayk*, 8th year, no. 2232, 22 June 1960.
[165] *Le Jour*, 23rd year, no. 7780, 22 June 1960.
[166] *Aztag*, 34th year, no. 100 (8527), 8 July 1960; *Zartonk*, 23rd year, no. 238 (6751), 8 July 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 203 (5570), 8 July 1960.
[167] *Zartonk*, 23rd year, no. 239 (6752), 9 July 1960; *Ararad*, 23rd year, no. 204 (5571), 9 July 1960.
[168] *Middle East Journal*, Vol. 14, No. 4 (Autumn 1960), p. 445.
[169] *Ararad*, 23rd year, no. 204 (5571), 10 July 1960.
[170] *Zartonk*, 23rd year, no. 241 (6754), 12 July 1960.
[171] *Ararad*, 23rd year, no. 206 (5573), 13 July 1960.
[172] *Zartonk*, 23rd year, no. 242 (6755), 13 July 1960.
[173] *Le Soir*, 14th year, no. 4174, 11 July 1960.
[174] Ibid., 15th year, no. 4407, 12 April 1961, p. 2.
[175] Ibid., 15th year, No. 4409, 14 April 1961.
[176] Majed Khaled Majed, *Intikhabat Lubnaniyya 1861-1992: Qawanin – Nata'ij* [Lebanese Elections 1861-1992: Legislation – Results] (Beirut, 1992), p. 144.
[177] *Ayk*, 11th year, no. 3320, 22 February 1964.
[178] *L'Orient*, 38th year, no. 10906, 2 August 1961, p. 1.
[179] Ibid., 38th year, no. 11159, 15 April 1962, p. 8.
[180] *Zartonk*, 27th year, no. 28 (7762), 27 October 1963.
[181] *Aztag*, 37th year, no. 248 (9688), 30 December 1963; *Ararad*, 27th year, no. 43 (6638), 31 December 1963. For the circumstances of the closure of the St. Haroutiun Church, see Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Camille Chamoun, 1952-1958', p. 275.
[182] *Aztag*, 37th year, no. 293 (9733), 25 February 1964.
[183] *Ayk*, 11th year, no. 3325, 28 February 1964.
[184] Ibid., 12th year, no. 3335, 10 March 1964.
[185] *Zartonk*, 27th year, no. 146 (7880), 20 March 1964.
[186] *Ayk*, 12th year, no. 3338, 14 March 1964.
[187] *Ararad*, 27th year, no. 109 (6704), 21 March 1964.
[188] *Ayk*, 12th year, no. 3342, 18 March 1964.
[189] *Aztag*, 38th year, no. 11 (9751), 17 March 1964.
[190] Ibid., 38th year, no. 17 (9757), 24 March 1964.
[191] Ibid., 38th year, no. 22 (9762), 1 April 1964.
[192] Ibid., 38th year, no. 35 (9775), 15 April 1964.

[193] *Yeridasart Hay*, No. 50, 26 February 1972, p. 6. The Armenian Evangelicals would claim in 1972 that this promise had not been kept in 1968.
[194] *Ayk*, 12th year, no. 3342, 18 March 1964.
[195] Ibid., 12th year, no. 3344, 21 March 1964.
[196] Ibid., 12th year, no. 3347, 25 March 1964.
[197] *Aztag*, 38th year, no. 20 (9760), 27 March 1964.
[198] Ibid., 38th year, no. 21 (9761), 28 March 1964. *Aztag* had already reported on 24 March that the Tashnags would join the Phalangists to form a joint list in Metn, and that Mr. Ara Tabourian would be the Tashnag candidate on that list; see ibid., 38th year, no. 17 (9757), 24 March 1964. The printing of Tabourian's first name as Ara (instead of André) was obviously a mistake.
[199] *Ayk*, 12th year, no. 3352, 1 April 1964.
[200] Ibid., 12th year, no. 3332, 9 April 1964. *Ayk* apparently made a mistake after 1 April in registering the overall sequence numbers of its issues; the issue of 1 April is numbered as 3352, while the issue published on 3 April carries the sequence number 3327.
[201] Ibid., 12th year, no. 3334, 11 April 1964.
[202] *Magazine*, no. 382, 16 April 1964.
[203] For details of the elections in 1957 see Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Camille Chamoun 1952-1958', pp. 289-290.
[204] *Ararad*, 27th year, no. 119 (6714), 3 April 1964.
[205] *Aztag*, 27th year, no. 35 (9775), 15 April 1964.
[206] *Zartonk*, 27th year, no. 169 (7903), 17 April 1964; *Ararad*, 27th year, no. 131 (6726), 17 April 1964.
[207] *Ararad*, 27th year, no. 125 (6720), 10 April and no. 126 (6721), 11 April 1964.
[208] *Aztag*, 38th year, no. 39 (9779), 20 April 1964.
[209] Ibid., 38th year, no. 41 (9781), 22 April 1964.
[210] Ibid., 38th year, no. 21 (9761), 28 March 1964.
[211] Ibid., 38th year, no. 22 (9762), 1 April 1964.
[212] Ibid., 38th year, no. 35 (9775), 15 April 1964.
[213] Ibid., 38th year, no. 39 (9779), 20 April 1964.
[214] *Ayk*, 12th year, no. 3351, 29 March 1964.
[215] Ibid., 12th year, no. 3335, 12 April 1964.
[216] *Zartonk*, 27th year, no. 168 (7902), 16 April 1964.
[217] *Ararad*, 27th year, no. 131 (6726), 17 April 1964.
[218] *Zartonk*, 27th year, no. 174 (7908), 23 April 1964.
[219] Ibid., 27th year, no. 175 (7909), 24 April 1964.
[220] Ibid., 27th year, no. 176 (7910), 26 April 1964.
[221] *Ararad*, 27th year, no. 138 (6733), 26 April 1964.
[222] *Aztag*, 38th year, no. 43 (9783), 25 April 1964.
[223] *Ayk*, 12th year, no. 3336, 12 March 1964.
[224] Ibid., 12th year, no. 3340, 18 April 1964.
[225] Majed, p. 151.
[226] *Aztag*, 38th year, no. 44 (9784), 27 April 1964.

[227] *Le Soir*, 18th year, no. 5335, 28 April 1964. For the elections of 1947, see Zaven Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Bishara Khoury, 1943-1952', *Haigazian Armenological Review*, Vol. 22 (2002), pp. 274-286.
[228] *Le Soir*, 18th year, no. 5335, 28 April 1964.
[229] *Aztag*, 38th year, no. 47 (9787), 30 April 1964.
[230] *Ayk*, 12th year, no. 3351, 3 May 1964.
[231] Ibid.
[232] *Le Soir*, 18th year, no. 5336, 29 April 1964.
[233] Ibid., 18th year, no. 5337, 30 April 1964.
[234] *Ayk*, 12th year, no. 3354, 7 May 1964.
[235] *Le Soir*, 18th year, no. 5336, 29 April 1964.
[236] *Zartonk*, 27th year, no. 177 (7911), 28 April 1964.
[237] *Ararad*, 27th year, no. 139 (6734), 28 April 1964.
[238] Ibid.
[239] Ibid.
[240] *Le Soir*, 20th year, 18 July 1966.
[241] Jacob M. Landau, 'Elections in Lebanon', *The Western Political Quarterly*, Vol. 14, No. 1 (part 1), March 1961, p. 130.
[242] The Central Archives of the Most Recent History of the Republic of Armenia, fund 326, list 1, file 287, folio 516.

ՀԱՑՈՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՅՈՒԱՏ ՇԵՀԱՊԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ (1958-1964)

(Ամփոփում)

ՋԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հետինակը՝ հիմնուելով ժամանակակից լիբանանահայ, առաւել՝ Լիբանանի մէջ լոյս տեսնող մի քանի արաբատառ ու ֆրանսատառ լրագիրներու նիւթերուն, ինչպէս նաեւ լիբանանահայ քաղաքական գործիչներու յատուկ ատենիներու ընթացքին հաղորդած բանաւոր վկայութիւններու վրայ, հանդամանօրէն կը ներկայացնէ լիբանանահայ քաղաքական տարբեր խմբաւորումներու կեցուածքը 1960ին եւ 1964ին կայացած երկրի խորհրդարանական ընտրութիւններուն ընթացքին հայ ուղղափառ ու կաթոլիկ համայնքներուն յատկացուած երեսփոխանական աթոռներուն չուրջ ծաւալած պայքարի ընթացքին, այս կապակցութեամբ Լիբանանի միւս համայնքները ներկայացնող թեկնածուներու հետ հայ քաղաքական հակամարտ հոսանքներուն հաստատուած ընտրական դաշինքները, այդ երկու ընտրութեանց ընթացքին պետական մարմիններու թոյլատուութեամբ տեղի ունեցած անօրինութիւններուն վերաբերեալ ծաւալած բանավէճերը։

TABLE INDICATING NUMBER OF VOTES CAST BY EACH COMMUNITY*

	Greek Orthodox	Greek Catholic	Maronite	Arm. Orth.	Moslems (Sun.,Shiite, Druze)	Jews	All minorities (Ltin, Chald. Assyr.)	total	Gvt. Results
Gemayel	3917	1203	4305	5271	758	1052	2616	19122	21283
Sehnaoui	3477	1105	4071	5276	844	1058	2688	18519	20458
Boutros	3699	1097	4111	5221	939	1023	2609	18669	20666
Chader	4057	1214	4343	5311	780	1106	2899	19170	21765
DerKaloustian	3621	1137	4162	5283	775	1020	2726	18724	19977
Babikian	3886	1200	4261	5302	779	1059	2849	19336	21364
Khanamirian	3628	1140	4086	5284	773	1036	2765	18712	20719
Saad	4592	1252	4378	5264	922	1053	2908	20369	22339
Edde	2969	383	1079	3946	1928	75	1125	11505	12288
Khoury	3023	606	1156	3963	1759	49	1139	11593	12224
Sassine	2300	409	1032	2808	1563	70	1057	9239	9840
Toursarkissian	2466	320	970	3845	1780	24	941	10346	11197
Chamlian	2749	351	1020	3901	1813	57	1027	10918	11669
Bakalian	2754	365	1045	3761	1814	88	1039	10866	11665
Iskenderian	2734	350	998	3936	1795	68	988	10869	11700
Addi	1971	267	833	3812	1646	38	878	9445	10451
Hanna	779	57	162	1085	133	25	226	2467	2693
Ghorayeb	82	34	42	9	21	3	24	215	301
Megerditchian	11	11	2	117	49	20	34	244	326
Moughabghab	121	15	82	7	1	5	31	262	252
Berbari	79	6	37	8	11	-	8	149	153
Noul	16	12	3	30	2	-	23	86	96
Zreik	8	1	2	-	-	-	5	16	19
Wakim	5	1	2	-	-	-	1	9	9
Fayad	3	1	-	-	-	-	3	7	7
# of votes	6592	1594	5020	9143	2713	1127	3710		
# of registered voters	12874	3592	9251	24031	5101	3231	8449		

*This Table was given to the present writer by Vahan Elmayan on behalf of the Ramgavar Azadagan Party. The Table was compiled by the available official government written reports. It is incomplete as the results of some polling centers were missing, nonetheless, it gives a general idea of the distribution of votes per community and candidate. When the present writer requested the results from Movses Der Kaloustian in January 1962, he informed that the Tashnag Party possessed the complete results but it could not be disclosed.

The first eight candidates constitute the Peoples' List, the second eight candidates constitute the National Front List, the remaining are independent candidates.

ԱՁԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ԿԻՆՈՅՈՒՄ. ՍԵՐԳԷՅ ՓԱՐԱՋԱՆՈՎ, ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՓԵԼԵՇԵԱՆ

ՍԻՐԱՆՈՑՇ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ «ԲԱԶՄԱԽՈՍՈՒՄ» ԻՐԵՐԸ

Ամէն անգամ, երբ արուեստը պոռթկում է, որպէսզի երեւոյթների արտաքինի միջով տեսնի անտեսանելին՝ էութիւնը, նա լարում, խտացնում է արտայայտչամիջոցները եւ այդ նպատակով դիմում է այլաբանութեանը՝ խորհրդանշանների եւ փոխաբերութիւնների բանաստեղծական լեզուին։ Միայն այդ տեսակ «բարդացմամբ» կարելի է մօտենալ բարձրագոյն իրականութեանը՝ մարդկային կեցութեան հիմքերին։ Իսկ արուեստն, իր բարձրագոյն դրսեւորումներում, յաւակնում է դրան՝ վերածելով այդ իրականութիւնը «գաղտնագրերի»՝ առասպելների։ Խորհրդանշանների եւ փոխաբերութիւնների «վերապրումը», դրանց ազդեցութիւնը նման է այն տրոփող, ներիմացական վիճակին, երբ թւում է՝ ձեռքով դիպչելու չափ մօտ ենք անիմանալիին։ Դրա չնորհիւ է, որ բարձրարուեստ ֆիլմերը դիտելու ընթացքում, նաեւ որոշ ժամանակ անց, քանի դեռ ֆիլմը մեզ բաց չի թողել, չարունակում ենք մնալ այդ անիմանալիի տիրոյթում, չօշափել անձեւակերպելին, չասուելիքը։ Խորհրդանշաններն ու փոխաբերութիւնները ներթափանցում են մեր մէջ, դուրս գալիս մեր միջով, եւ նրանց պատճառաբանուած ներկայութիւնն է այդ ֆիլմերին առեղծուածային բնոյթ ու անյատակ խորք հաղորդում։

Ստեղծագործութիւնն ընդունում է խորհրդանշանի կամ փոխաբերութեան ձեւ պարզապէս այն պատճառով, որ հեղինակը չի կարող այլ կերպ արտայայտուել, քանի որ նրա գաղափարներն անբաժան են այն կերպարներից, որոնցում մարմնաւորուած են։ Երբ իրականութիւնը եւ այլաբանութիւնը անհնար է զատել միմեանցից, գործ ունենք օրգանապէս ամբողջական ստեղծագործութեան հետ։

Իրականում, փոխաբերութեան առաջ բերած հոգեբանական մղումը հեշտացնում է ֆիլմի ըմբռնումը, հակառակ տարածում գտած այն

կարծիքի, թէ այդ կերպ ֆիլմը վերածւում է բարդախաղի, գլուխկոտրուկի, որը «վիրահատող» վերծանման կարիք ունի։

Վերծանել փոխաբերութիւնը նշանակում է սպանել այն։ Բացատրել, թէ ինչ է այն նշանակում, թուարկել նրա բազում իմաստների թէկուզ մեծ մասը, գրեթէ նոյնն է, թէ անջատել պատմուածքն իր իմաստից։ Գեղարուեստական կերպարից խլել, անջատել խորհրդանշականութիւնը, նշանակում է՝ զրկել նրան այն առարկայից, որի կերպարն է հանդիսանում ինքը։ Ռուս փիլիսոփայ Նիկոլայ Բերդեաեւը (1874-1948) իր Ստեղծագործելու իմաստը գրքում գրել է։ «Արուեստում չի կարող չլինել ճեղքում դէպի գեղեցկութիւնը..., գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը, ինչպէս որ իմացութիւնը, իրականութեան արտացոլումը չէ. այն միշտ էլ դեռեւս չեղեալի յաւելումն է բովանդակ իրականութեանը»[1]։ *Իրերն ընդամէնը մի մասն են այն ամէնի, ինչ նշանակում են։ Արուեստի խնդիրը դրանց պատճէնահանումը չէ, այլ դրանց կիրառական սահմաններն ու սովորական նշանակութիւնները կոտրելը։* «Բոլոր կարողութիւնները մեզ պահում են իրականի ներսում... Եւ միայն այլաբանութիւնն է հեշտացնում ելքն այս շրջանից եւ իրականի հատուածների միջեւ գցում է երեւակայական կղզիներ։ Յիրաւի զարմանալի է մի առարկան միւսով փոխարինելու մարդու մտածողական պահանջմունքը, ոչ այնքան առարկային տիրելու նպատակով, որքան նրան սրողելու ցանկութեամբ։ Այլաբանութիւնը հմտօրէն թաքցնում է առարկան, դիմակաւորում մէկ այլ իրով. այլաբանութիւնն ընդհանրապէս իմաստ չէր ունենայ, եթէ նրա թիկունքին կանգնած չլինէր ամենայն իրականից մարդուն խուսափելու դրդող բնազդը»[2]։ *Ի՞նչ կարող է նշանակել՝ օրինակ, Սերգէյ Փարաջանովի (1924-1990) Նռան գոյնը (1969) ֆիլմի հետեւեալ դրուագը. եկեղեցու տանիքին, կողք-կողքի, չարքերով տեղաւորուած են թաց գրքերը՝ պատկերազարդ ձեռագիր մատեաններ, որոնք թերթում է քամին...*[3]։ *Այդ, ինչպէս եւ այս ֆիլմի՝ առանձին վերցրած՝ բազմաթիւ կադրեր այնքա՞ն տարողունակ են իրենց արթնացրած յոյզերով. ի՞նչ մեկնաբանութիւններ կամ բացատրութիւններ կը կարողանան ամփոփել դրանք։*

Փարաջանովի համար չկար աւելի տաղտկալի բան, քան իրերի օգտագործումն ըստ իրենց նշանակութեան։ Ինքը բեմադրիչը մի առիթով ասել է։ «Չինուորական սաղաւարտն իմաստ էր ձեռք բերում, երբ տեսնում էի՝ ինչպէս են նրա մէջ ծաղիկներ աճեցնում...»[4]։ «Փարաջանովը չէր ընկղմւում առարկայի մէջ. նա ուղիղ իր դիմաց էր այն պահում, որպէսզի տեսնի նրա բոլոր գոյներն ու ձեւերը, նրա ֆակտուրան

եւ «գեղանկարչութիւնը»: (...) Սիմվոլը, մետաֆորը ծնւում են, երբ իրի միայն նշանն է ասես մնում, որը խօսում է նրա նշանակութեան մասին, բայց փոխւում են նրա գործառոյթները, երբ այդ նշանը եւ գործառոյթները հակասութեան մէջ են մտնում, եւ նրանց միջեւ փոխադարձ ժխտումի յարաբերութիւններ են ծագում»[5]: *Հենց այդ պայքարի մէջ էլ ծնւում է կերպարը: Իրենց անօրինակ գեղեցկութիւնը մեզ հասանելի դարձնելու համար «կանգ առնել սիրող» փարաջանովեան կադրերում, իրերը զրկուելով իրենց կենցաղային իմաստից, ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերած գոյների հետ միասին աներեւակայելի տօնախմբութիւն են ստեղծում՝ հաստատելով ուրիշ, ժեռակերտ իրականութեան հնարաւորութիւնը, գոյութիւնը: Կինօբեմադրիչը, նոյնիսկ «պրոզաիկ»՝ առօրեական առարկաների, մանրամասների օգնութեամբ, եւ, առանց աւելորդ պաթոսից կադրերն ազատագրելու, անգամ բազմապատկելով այդ պաթոսը, դրանք (կադրերը) մերձեցնում է կեանքին:*

Կինօն արուեստներից ամենաառարկայականն է ու ամենաէնթակայականը: Ճայտնի է, որ նոյնիսկ «մաքուր» վաւերագրական կինոյում կարելի է դիտել, թէ ինչպէս մոնտաժային կոմպոզիցիայում լուսանկարչական փաստերից կորչում, անհետանում է նրանց «մասնաւորութիւնը»: Ջփոխելով իրենց պատկերային կառուցուածքը, փաստերն էկրանին յաճախ վերածւում են յայն ընդհանրացումների, այլ կերպ ասած, կիսով չափ ընկալւում են որպէս փաստ, կիսով չափ՝ որպէս ընդհանրացում-խորհրդանշան: Դրա վկայութիւնն է հայկական ֆիլմարուեստի միւս հանճարի՝ Արտաւազդ Փելեշեանի (ծն. 1936) կինեմատոգրաֆը:

Ժամանակագրական նկարահանումներում (կինօքրոնիկա) արտացոլուած իրականութիւնը խլուած է կեանքի ընդհանուր հոսքից, նրա անվերջ փոխազդեցութիւններից ու կապերից եւ կադրի չրջանակներում դառնում է անհատական դիտարկման եւ վերաբերմունքի առարկայ: Այն իր որոշակի բովանդակութիւնից բացի ձեռք է բերում ուրիշ, «չնկատուող բովանդակութիւն», որն այնուամենայնիւ ընկալւում է մեր կողմից: Մեր ընկալման ընթացքում վերականգնւում է արուեստի կապը իրենից սպրդած, խուսանաւած իրականութեան հետ, վերստեղծւում է այդ «չարտայայտուած» իրականութիւնը՝ որպէս ակնարկ, ենթատեքս: Այդպէս, Փելեշեանի կինեմատոգրաֆում առօրեական փաստը դառնում է ոգեղէն, պատահական մարդու դէմքը կամ կադրում յայտնուած առարկան՝ երբեմն ամենակենցաղային, ձեռք են բերում այլաբանական նշանակութիւն, դառնում նախատիպ (արքետիպ) կեր-

պար, արտայայտում ազգի մանրաչխարհը (միկրոկոսմոս)։ Մարդիկ, լեռները..., այսինքն՝ պատկերուած որոշակի աշխարհը միեւնոյն ժամանակ փոխաբերական նշանակութիւն ունի։ Դա բուն իմաստով վաւերագրական կինօ չէ, պարզապէս վաւերագրական, հաւաստի նիւթից է ստեղծուած։ Կինօխցիկով ամրագրուած իրականութիւնից մոնտաժի միջոցով մի նոր իրականութիւն է արարւում, նոր տարածութիւն եւ նոր ժամանակ։ Ըստ որում, իրականութիւնն այնքան է «ընտրուած», կարգաւորուած, որ տարերային՝ պատահարար ամրագրուած է թւում։ Աւելին, թւում է, թէ պատկերը գալիս է, Կոստան Զարեանի խօսքերով ասած՝ «առանց որոնումի, առանց ճիգի, ձեւաւորուած եւ պատրաստ»[6]։ Այդ կադրերի միջոցով է, որ ըմբռնում ես պարզութեան մեծդի էութիւնը, չօշափում առօրեականի համեստ հանդիսաւորութիւնը։ Սովորական ու պատահական մարդկանց, առարկաները ժապաւէնի վրայ վերարտադրելով, դրանք նիւթականութիւնից ազատագրելով, Փելեշեանը տեսանելի է դարձնում մարդկային դէմքի եւ իրերի մէջ եղած անորսալին՝ ներքին նկարագիրը։

Ցիրաւի, մեծ կինոյում իրերը, առարկաները ոչ թէ լուսանկարւում են, այլ ապրում իրենց կեանքով, օգնում բացայայտել, էկրանին արտացոլել մարդկային հոգին՝ տեսանելի դարձնել անտեսանելին։ Փարաջանովն այդ անում էր իր «ստեղծած» առարկաների, իր «յօրինած, յայտնագործած» խորհրդանշանների (այդ իսկ պատճառով, նրա արուեստի ցանկացած խորհրդապաշտական մեկնաբանում ի սկզբանէ դատապարտուած է), անգամ իր «մտածած» ծէսերի միջոցով։ Լեհ արուեստագէտ Կազիմիր Կոգնեւսկուն, որ ապշեցուցիչ խորքով է ընկալել Փարաջանովի արուեստը, այնուամենայնիւ, Նռան Գոյնը դիտելիս թուացել է (ո՞վ գիտի, գուցէ դա է ճշմարիտը), թէ էկրանին տեղի է ունենում «հայկական աւանդական սովորոյթի՝ Աստծոյ աւքթիք ծառայութիւն»[7]։ Նրա ֆիլմերում արտաքուստ ազգագրական, կենցաղագրական տեսարանները, որ գերազանցապէս հեղինակի ճաշակի ու երեւակայութեան արդիւնք են, ներքին բովանդակութեան առումով գուրկ են ազգագրականութիւնից։ Դրանք այլ խնդիր ունեն. հանդիսատեսի համար բացայայտում են ժողովրդականի, տօնականի ոչ այնքան, աւելի ճիշտ, ոչ միայն ծիսականութիւնը, այլեւ նրա ազատ, տարերային պոէզիան։ Փարաջանովի կինոաշխարհի մեծագոյն գիւտերից ու հրաշալիքներից մէկը անհամատեղելի, անհամադրելի առարկաները, իրերը միմեանց հետ հաշտեցնելն է՝ դրանց միջեւ հաղորդակցման տեսանելի լեզու ստեղծելը։ Դա պատկերի ներքին երաժշտութեան ճեղքումն է։ Կադրե-

րում տեղ գտած առարկաների ամենաանհաւանական զուգակցումները պատկերային դրամատուրգիայի եւ պլաստիկայի իւրովի տրամաբանութեամբ յայտնաբերում են բնական, մի ինչ-որ նախաստեղծ վիճակից բխող ներդաշնակութիւն: Անգամ արտաքուստ անհրապոյր, վանող առարկաները փարաջանովեան կոմպոզիցիայում (ինչպէս կոլաժի, այնպէս էլ կադրի) ձեռք են բերում կամ վերագտնում իրենց գեղեցկութիւնը: Տպաւորութիւն է ստեղծւում, թէ իրար կորցնելուց կամ երկար փնտրելուց յետոյ վերջապէս միմեանց գտել են՝ մերկ կուրծքը ու նրա մէջ ցաւեցնելու աստիճան մխրճուած խխունջը, չոր փչեփունջն ու վարդը, լաւաշն ու հողը, կուժերն ու նրանց բերանի միջից «յորդող» կտորժապաւէնները, հնձուորներն ու եկեղեցու տանիքին աճած խոտը...:

Փարաջանովի կինոաշխարհում ի յայտ է գալիս իրերի նախաստեղծ էութիւնը, բայց դրանց չունչ հաղորդողը զարմեալ մարդն է՝ գործող անձը, որին, իր հերթին, չունչ է հաղորդում հեղինակը: Վերջինիս ձեռքում են թէ՛ իրերը, թէ՛ մարդիկ: Մարդկային կերպարը, դերասանը նոյնպէս ուրիշ գործառոյթներ ու նշաններ է ձեռք բերում Փարաջանովի ստեղծագործութեան մէջ: Այդ տարօրինակ փոխակերպումը տեղի է ունենում «կենդանի» մարդ-մնջակատակ-խաղատիկնիկ ճանապարհին, ինչը ձեռք է բերւում գերազանցապէս հայեցողական դերակատարումների չնորհիւ: Նրա կինեմատոգրաֆում բիւրեղացած այս խաղատճը հանդիսատեսին է հասցնում անճառելին, մի բան, որ մնջախաղի (եթէ մնջախաղ է սա, ապա Փարաջանովի «խաղի կանոններով», եւ ո՛չ աւանդական իմաստով) մենաշնորհն է, իսկ կինոյում պիտի որ կեղծ թուար...:

Կինոյում, մանաւանդ, բանաստեղծական հեղինակային (որպիսին թէ՛ Փարաջանովի, թէ՛ Փելեշեանի արուեստն է)՝ ամէն ինչ, ամէն իր ու երեւոյթ, ամէն մարդկային դէմք անցնում է բեմադրիչի անհատական պրիսմակի՝ ներքին «ոսպնեակի» միջով: Այդ տեսունակութեամբ է պայմանաւորուած, նրանից է բխում հեղինակի, այսպէս կոչուած, «ձեռագիրը», ինչպէս որ կերպարուեստում տեսունակութիւնն է միաւորում նոյն նկարչի կտաւների բազմաթիւ, տարաբնոյթ հերոսներին: Այդպէս, օրինակ՝ իտալացի նկարիչ Ջոտտոյի (1267-1337) որմնանկարներում գործող անձինք ունեն դէմքի միանմանութիւն՝ երկարաւուն են, ծանր ծնօտով ու մօտ դասաւորուած աչքերով: Նա ասես միեւնոյն մարդկային էութիւնն էր փնտրում ու տեսնում, մարդկային դէմքի նոյն տիպը: Վերածննդի դարաշրջանի մէկ ուրիշ նկարչի՝ Պիէրո դելլա Ֆրանչեսկայի (1420-1492) բոլոր գործերի միջով նոյնպէս անցնում է մէկ

մարդու կերպար։ Մարդկային կերպարանքները նա պատկերում էր իր «յաւերժական համաչափութիւնների» օրէնքին համաձայն՝ երկրաչափական ձեւերին մօտեցուած, իսկ գլուխները՝ գնդաձեւ (նկարիչը «Գեղանկարչութեան Մասին» տրակտատում գիտականօրէն հիմնաւորել է իր տեսական դրոյթները)[8]։ Նկարչի բոլոր հերոսներն ունեն դէմքի նոյն անվրդով արտայայտութիւնը եւ անտիկ ողբերգութեան կերպարների են յիշեցնում։

Վերադառնանք Փարաջանովին. Շուան Գոյնը կինօերկում Սայեաթ-Նովային մարմնաւորում են չորս դերակատարներ. մանուկ հասակում՝ Մելքոն Ալեքեանը, երիտասարդ հասակում՝ Սոֆիկօ Ճիաուրելին (եւ դեռ՝ նրա սիրեցեալի, ինչպէս նաեւ, պոէտի Մուսայի եւ Համբարձման հրեշտակի դերում), հասուն տարիքում՝ դասական պարարուեստի վարպետ, սլացիկ կեցուածքով Վիլէն Գալստեանը, ծերունազարդ տարիքում՝ Գէորգի Գեգեչկորին։ Բայց այդ անցումները ներդաշնակ ու բնական են, կարծես այլ կերպ լինել չէր կարող։ Փոխւում են դերակատարները, մինչդեռ, բեմադրիչի առաջադրած նոյն, անփոփոխ բանաստեղծական խառնուածքը միաւորում է նրանց։ Կինօխցիկը նոյնքան «ենթակայական» է, որքան վրձինը։ Այսպիսով, վստահօրէն կարող ենք ասել, որ հեղինակ-կինօբեմադրիչի ձեռքում նիւթ է դերասանը (որքան էլ հաշուի է առնւում վերջինիս անհատականութիւնը)։ Այդ կարգի բեմադրիչի կինօաչխարհում, վերջինիս տեսունակութեան «ճնշման տակ», բեկւում, փոխակերպւում են մարդկային դէմքերը, բերւում կինեմատոգրաֆիական «ընդհանուր յայտարարի». փոխւում է նրանց դիմագիծը՝ ֆիզիոգնոմիկան։

Դիտարկելով Շուան Գոյնը՝ տեսնում ենք, որ Փարաջանովի ճաշակը, զանազան նախասիրութիւնները, արտաստվոր վերաբերմունքը իրերի հանդէպ կազմում են որոշակի պատկերային համակարգ, որի յաճախակի տարրերից են՝ գորգերը, ժապաւէն-կտորները, սափորներն ու սկուտեղները, ձկները, խխունջներն ու խեցիները, նուռը (անգամ սպիտակ կամ սեւ), ձիերը, որ Փարաջանովի «դիմայարդարման» չնորհիւ ներկայանում են որպէս «ձեռակերտ», չափազանց արտիստիկ անիրական արարածներ՝ ինչ-որ տեղ թատերային, ասես հնագոյն ծէսերից կամ միջնադարեան ժողովրդական խաղերից յառնած։ Իսկ յաճախակի հանդիպող խեցիները, որ փարաջանովեան կադրերում չեփորի դեր են կատարում, թերեւս առարկայի գործառոյթի բնագանցական կերպարանափոխման ամենապլաստիկ տեսողական օրինակներից են կինոյում։ Դա աւելին է, քան պարզապէս խորհրդանշանը կամ փոխաբերութիւնը։

ԻՐԵՐԻ «ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ» ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Շարժումը իրականութեան ամենաբնորոշ յատկութիւններից մէկն է: Մարդը վաղուց վարժուել է էկրանին շարժուող առուերներին: Առաջին կինոդիտումների ընթացքում նրան ուղեկցող սարսափը չուտ յաղթահարուեց: Նա սկսեց բերկրանք ապրել նաեւ տեսնելով «իր պատկերը դինամիկայի՝ շարժման մէջ, օբեկտիւ, որպէս կողմնակի մի բան»: «Ցոյց էր, մարդը նոր է միայն յայտնագործել իրերի շարժումը, շրջապատող միջավայրի շարժումը, սեփական շարժումը: Էկրանը դահլիճի միւս ծայրում դառնում էր մի հարթութիւն, որի վրայ կարելի էր դիտել իրերը, ասես, մի ուրիշ մոլորակից կամ ինքն իրեն կողքից դիտել»[9]:

Համաշխարհային կինոյում առաջիններից մէկը ռուս վաւերագրող Ջիգա Վերտովն (Դենիս Կաուֆման, 1895-1954) էր, որին յաջողուեց բովանդակութիւնն արտայայտել ոչ թէ նկարահանուած առարկայի, այլ նրա շարժման եւ այլ առարկաների հետ զուգակցման միջոցով: Նա ուսումնասիրում էր նկարահանուած նիւթի շարժումը իր «երկարութեան, տեմպի եւ նրա էմոցիոնալ ու դինամիկ յատկութիւններին համապատասխան»[10]: *Պատկերաշարը նրա ֆիլմերում մոնտաժւում էր, առաւելապէս, «կչռոյթի տրամաբանութեամբ եւ ոչ թէ «ֆաբուլայի»*[11]: *Իր նորարարական փորձերի հիման վրայ նա եզրայանգեց, որ պատկերների մոնտաժի օգնութեամբ կարելի է ստեղծել ֆիլմեր, որոնք ենթարկուում են երաժշտական կչռոյթին: Այդ կչռոյթը նորայայտ կապեր էր յայտնաբերում նկարահանուած իրերի միջեւ, իրերի եւ առարկաների միջեւ՝ հիմք դնելով կինոպոէզիայի այլաբանական լեզուին, նաեւ փաստավաւերագրական կինոյում:*

Փելեչեանը կչռոյթը պեղում է իրարից հեռացուած (իր յայտնագործած «դիստանցիոն» մոնտաժի տեսութեան համաձայն) պատկերների արանքում, նրանց շարժումն ընդհատում է անշարժ կադրի միջոցով (օրինակ, «Ծերունազարդ» աղջկայ դիմապատկերը Մենք կինոկտաւում), որը մի քանի անգամ յայտնուելով ֆիլմի տարբեր մասերում, ամէն անգամ փոխում է պատկերաշարի ընկալման հունը: Բացի այդ, պատկերելով կեանքի հոսքը՝ ամենայնի շարժումը, անընդհատութիւնը (փելեչեանական ֆիլմերում առկայ «անընդհատութեան» մասին կը խօսուի յաջորդ՝ «Հեղինակային կինո» բաժնում), նրա կինօօբեկտիւը այդ շարժման մէջ ինչ-որ կայունութիւն է տեսնում եւ ամրագրում, այսինքն՝ դադար շարժման մէջ (Տարուայ Եղանակները (1975), *Մենք*

(1969), *Բնիկներ* (1970), *Մեր Դարը* (1982), *Վերջ* (1992), *Կեանք* (1993)։ *Այդօրինակ երեւոյթի հետ ենք առնչւում Փելեչեանի ֆիլմարուեստից ներշնչուած ամերիկեան բեմադրիչ Գոդֆրի Ռեջիոյի* (ծն. 1940) (*իր իսկ խոստովանութեամբ*) *յայտնի Քացի եռապատումի* (Qatsi-Trilogy) *երկրորդ՝ Փոուաքացի* (Powaqqatsi, 1988) *ֆիլմում, օրինակ, երբ գնացքի՝ «սլացող անվերջութեան» չարժման մէջ ամրագրւում են «անչարժ» կէտեր, որոնք դիտել հնարաւոր է միայն այդ սրընթաց չարժման մէջ։ Սակայն Փելեչեանի մօտ այդ «կանգը» բացայայտ չէ՝ թաքնուած է պատկերաշարի «ստորջրեայ» հոսանքի տակ։ Ճապոնիայի եամագատա քաղաքում կազմակերպուած փաստաւաւերագրական կինոյի փառատօնի օրերին Կիննեմա Ջումպու ամսագրին տուած հարցազրոյցի ժամանակ Փելեչեանն ասել է*։ «Իմ կինօնկարներում ես արտացոլել եմ այն պահերը, երբ մարդկանց գործողութիւնները, շարժումները դադարում են»[12]։

Եթէ Փելեչեանի ֆիլմերի ցուցադրութեան ժամանակ պատահաբար լռի հնչող դասական երաժշտութիւնը (որը բազում ուրիշ ֆիլմերում անյուսալի չենակ դառնալով բեմադրիչի համար, աւելի շուտ ընդգծում է հեղինակի ստեղծագործական անկարողութիւնը) միեւնոյն է, ազդեցութիւնը չի թուլանայ, քանի որ փելեչեանական մոնտաժը ենթարկւում է ոչ միայն օգտագործուած երաժշտութեան կշռոյթներին, այլեւ մարդու կենսակշռոյթին (ինչպէս օրինակ, «սարսափի արքայ» Ալֆրէդ Հիչքոքը մարդկային վախը «գեղագիտութեան» էր վերածում՝ կենսաբանական կշռոյթներին համազաւն մոնտաժելով, ձգելով ու ընդհատելով հանդիսատեսի սպասումը, այդ անդիմադրելի հոգեվիճակը)։ Եւ Փելեչեանի ֆիլմերը կենսապատում են հանդիսանում այդ բառի ամենալայն եւ շատ որոշակի իմաստով։

Փարաջանովի բանաստեղծական կինոաշխարհում արտաքուստ կայուն անչարժ կադրերի ոչ տրամաբանական, երաժշտական հերթագայումի ներսում գաղտնագրուած է մտքերի ու յոյզերի ներքին, ոչ միշտ ըմբռնելի չարժումը։ Ինչպէս ինքը Փարաջանովն է ասում. «Դա յոգնածութիւն չէ, այլ կիրք. կայուն կադրի ներսում սարքել դինամիկա»[13]։ *Կանգնեցնելով կադրը՝ նա բացայայտեց չարժման հակառակ երեսը։ Շարժումը փարաջանովեան կինոյում, յատկապէս, Նռան Գոյնը ֆիլմում, իր ընդհանուր կերպի մէջ յիշեցնում է գորգի* (նոյնպիսի երկչափ տարածութիւն, ինչպիսին կինօէկրանն է) *վրայ բաշխուած «զոյների»՝ գոյների, գծերի ու պատկերների վերացարկուած, այլակերպուած դրամատիկ յարաբերութիւնները (որոնք, ենթարկուելով կինոյի փարաջա-*

նովեան «խաղի կանոններին», նիհիլականացել են, ստացել տեսանելի՝ առարկայական կամ մարդեղէն կերպ), գարդանախշերի կշռոյթներում գաղտնագրուած ոչ ակնյայտ, բայց միշտ առկայ շարժումը։ Ինքը՝ Փարաջանովը իր «Ցաւերի Շարժում» յօդուածում նշել է, որ *Մոռացուած Նախնիների Մտուերները* (1965) ֆիլմը «յուշանուէրի նման անշարժ է, լարուած-արտայայտիչ լինելով, այն միաժամանակ, ստատիկօրէն զուրկ է տրագիզմից՝ ողբերգականութիւնից»[14]։ Հետաքրքրական է, որ իր այս, առաւել ուժական (դինամիկ) պատկերակարգ ունեցող ֆիլմի մասին է կինօբեմադրիչն այդպէս արտայայտուել, այն դէպքում, երբ այդ խօսքերը շատ աւելի համապատասխանում են երեք տարի անց յայտնուած Նռան Գոյներին։

Այդ ֆիլմի իւրաքանչիւր կադր ունի իր «ինքնակեցութիւնը»։ Եւ գորգը ձեռք է բերում երկակի փոխաբերական նշանակութիւն. մի կողմից, այն առարկայական փոխաբերութիւն եւ խորհրդանշան է Փարաջանովի կադրում, միւս կողմից, ֆիլմն ամբողջութեան մէջ, ասես գորգի փոխաբերութիւն լինի՝ շարժման ստատիկ կերպի, առանձին վերցրած «կադր-նախշերի» ինքնուրոյնութեան տեսանկիւնից։

Փարաջանովի ֆիլմերը, հակառակ տարածուած կարծիքի, ամէնեւին զուրկ չեն պատումից, պատմողականութիւնից, «անսիժէտ» չեն։ Սակայն չես կարողանում նրա որեւէ ֆիլմ դրամատուրգիական յաջորդականութեամբ վերյիշել, դիպաշարն ամբողջովին հերթականութեամբ մտապատկերում վերականգնել՝ նրա ֆիլմերն առանձին «տողերով», դրուագներով ու յանկարծակի են արթնանում հանդիսատեսի մէջ։ Փոխաբերական կերպարներով է յիշւում, տպաւորւում այս տեսակ կինեմատոգրաֆը։ Իրենցում առկայ փոխաբերութիւնների յիշուելու արտասովոր կերպի տեսանկիւնից գուցէ Փարաջանովի ֆիլմերը նաեւ իրենց լուսանկարչական կառուցուածքով են բացարձակ պոէզիա, քանի որ, աւարտուն կոմպոզիցիաների անշարժ կադրերի հերթագայումը նրա ֆիլմերում գեղագիտական ինչ-որ անշահախնդրութիւն ունի եւ թոյլ է տալիս գտալ, ամենակարեւորը՝ տեսնել «բանաստեղծական իւրաքանչիւր տողի» սկիզբն ու աւարտը։ Այդ «տողերից», այսինքն՝ կադրերից իւրաքանչիւրը գոյութիւն ունի ինքն իր մէջ եւ ինքնին, ու միեւնոյն ժամանակ, նրանցից ցանկացածը որոշակի շարքի միաւոր է։ Այդ շարքը յետոյ է ի յայտ բերում կամ պատճառաբանում տուեալ կադրի անհրաժեշտութիւնը։

Ասպիսով, Փարաջանովը էկրանին կանգնեցնում է ակնթարթը՝ ձգձգելով եւ կադրերի փոխադրելով արագահոս միտքն ու յոյզը։ Նա

դադարի մէջ թաքցնում է չարժումը, այն դէպքում, երբ Փելեչեանի կինօթռիչքի հայեացքը չարժման մէջ է որոնում ու գտնում դադարը։

ՀԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ ԿԻՆՕ

60ականներից առաջ եկաւ «հեղինակային կինօ» հասկացութիւնը, որը կինոգիտական գրականութեան մէջ յաճախ է հանդիպում art-house անուամբ։ Կինօբեմադրիչն իրեն իրրեւ «հեղինակ» սկսեց ճանաչել ու գիտակցել։ Երբ արուեստագէտի համար դէպի իրականութիւն տանող ելքը պատնէշուած է լինում փիլիսոփայական անհասանելիութեամբ կամ երբեմն էլ գրաքննութիւնը չրջանցելու անհնարինութեամբ, բնական է այլ ճանապարհների որոնումը եւ իհարկէ, հետաքրքրութիւնը գեղարուեստական այլարանութեան տարբեր ձեւերի հանդէպ։

Հեղինակային կինեմատոգրաֆը յատկանշւում է թեմայի ընտրութեամբ եւ նրա նկատմամբ վերաբերմունքով։ Եւ ամէնեւին պարտադիր չէ ֆիլմի սցենարիստը լինել՝ հեղինակային կինօ ստեղծելու համար։ Աւելին, ամէնեւին պարտադիր չէ, որ հեղինակային ֆիլմի հիմքում ընկած լինի, այսպէս կոչուած, օրիգինալ սցենար, այսինքն՝ յատուկ ֆիլմի համար գրուած բնագիր։ Հեղինակային կինոյի արդէն բազմամեայ փորձը հաստատում է, որ այն կարող է ստեղծուել անգամ հանրածանօթ գրական գործի հիման վրայ եւ, այնուամենայնիւ, լինել ոչ թէ էկրանաւորում, կինոնկարագրում, այլ լիարժէք հեղինակային գործ՝ ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն։ Դրա ամենավառ վկայութիւններից են Փարաջանովի թէ՛ նկարահանած ֆիլմերը (*Մոռացուած Նախնիների Մասուերները* (1965) ըստ ուկրաինացի գրող Միխայիլ Կոցյուբինսկու (1865-1913) վիպակի, *Լեգենդ Սուրամի Ամրոցի Մասին* (1985), այն դէպքում, երբ գրուած էր Դանիէլ Ճոնքաձէի (1830-1860) վիպակը, կար Իւան Պերեստիանիի (1870-1959) նկարահանած համր տարբերակը (1922)[15], Փարաջանովին տրուել էր վրաց հեղինակ Վաժա Գիգաչուիլու գրած սցենարը եւ համահեղինակ-բեմադրիչ էր Դոդո Աբաշիձէն, այնուհետեւ, *Աշուղ Ղարիբ* (1988) ֆիլմն ըստ ռուս բանաստեղծ, գրող Միխայիլ Լերմոնտովի (1814-1841) համանուն հեքիաթի. բացառութիւն է Նռան Գոյնը, որի հիմքում ընկած է Փարաջանովի «օրիգինալ սցենարը»), թէ՛ չրեմադրուած սցենարները, չիրականացած մտայղացումները (*Արա Գեղեցիկ առասպելը, Մասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպը, նոյն Լերմոնտովի Դեւը, Անդերսէնի հեքիաթները եւն.*)։ Դրանք վկայում են հեքիաթային՝ հրաշքի ու արտասովորի հանդէպ նրա հակուածութեան, պաշտամունքի, բանահիւսականի, առասպելականի առաջ նրա խոնար-

հումի մասին։ Իսկ դա անխուսափելիօրէն պիտի բերէր այլաբանութեան՝ խորհրդանիշերի ու փոխաբերութիւնների բանաստեղծական լեզուին։ Մեծ «միստիֆիկատորն» իր ներշնչանքը քաղում էր հաւասարապէս թէ՛ իր ապրած կեանքից, թէ՛ լեգենդներից։

Փարաջանովի աշխարհազգացողութիւնը առասպելա-հեքիաթային է ու բանաստեղծական, միեւնոյն ժամանակ, չափազանց «իրեղէն», առարկայական է։ Ցայտնի է, որ կենցաղը, հնագոյն ժամանակներից մինչեւ միջնադար ներառեալ, չարունակ իր ոգեղէն արտացոլումն է գտել ծիսականի մէջ։ Եւ փարաջանովեան ֆիլմ-ծէսում ամենակենցաղային իրերը, կենցաղագրական տեսարանները բեկուում են նրա՝ «պոէտի» ու «հեքիաթասացի» պրիսմակի միջով անցնելով, վերածուում առասպելի տարրերի։ Նրա կինոաշխարհում այդպիսի տարրերից է հանդիսանում գորգը, որ ընդհանրապէս ասած, կիրառական նշանակութիւնից բացի, անպայման ունի իր մետաֆիզիկ գոյաբանութիւնը։ Գորգը արեւելեան մտածողութեան դրսեւորումն ու ձեւ է, աշխարհայեացք, փիլիսոփայութիւն։ Այն իրականութեան վերացական, կանոնակարգուած կազապար (մոդէլ) է, անթիւ «հանգոյցներից» հիւսուած սահմանափակ պայմանական տարածութիւն, ուր աներեւոյթ, աւելի ճիշտ, վերացարկուած «պայքար է մղւում» իրական աշխարհի ուժերը խորհրդանշող գոյների ու նախշերի միջեւ։ Այդ իմաստով, գորգը կրկնակի վերացականութիւն է, շատ աւելի վաղ, դարձեալ Արեւելքում՝ հին հնդիկների, այնուհետեւ, պարսիկների կողմից յայտնագործուած «բեմահարթակի»՝ չախմատի պերսոնաժների համեմատութեամբ։ Իսկ գեղանկարչութեան հետ զուգահեռելով՝ կարելի է մօտաւորապէս ասել, որ գորգը վերացապաշտական մտածողութեան նախակարապետն է։

Այսպիսով, որպէս պատկեր, կերպար գորգը Փարաջանովի համար ե՛ւ առասպելի տարր է, ե՛ւ առասպել, այսինքն՝ դիցաբանական կազապար։ Իրականութիւնը եւ ճշմարտութիւնը անկարելի է մինչեւ վերջ վերծանել եւ մեկուսացնել այն առասպելից, որում նրանք ապրում են։ Իսկ առասպելն արտայայտում է իր ստեղծման դարաշրջանի աշխարհազգացողութիւնն ու աշխարհընկալումը, օգնում է մօտենալ ներկային, հասկանալ նրա պատճառները։ Այդ իմաստով, թերեւս սխալ չի լինի ասել, որ Փարաջանովի Նռան Գոյնի մէջ առկայ է միաւորուած երեք ժամանակ՝ ֆիլմի հերոսի ապրած ժամանակը, ֆիլմի ստեղծման՝ հեղինակի ապրած ժամանակը եւ յաւերժական ժամանակը։ «...Պատմութիւնից, գրականութիւնից վերցնելով միայն բիբլիական, այսինքն՝ նախաստեղծ, նախնական սխեման՝ մարդը ծնուեց, (...) մարդը մեռաւ,

Սերգէյ Փարաջանովը ոգեշնչում է այն միայն իրեն յայտնի երաժշտութեամբ (...) Կարեւորը սխեման չէ, այլ՝ թէ ինչով է այն լցնում արուեստագէտը»[16]: *Իւրաքանչիւր կադրի ետեւում հեղինակի ստուերն է կանգնած, նրա ձայնն է լսւում: Գրեթէ բոլոր իրերը, առարկաները, որ յայտնուել են Փարաջանովի կադրում՝ տառացիօրէն նրա ձեռքերով են կերտուած, այնպէս որ՝* «արուեստների սինթէզ եւ «սինթետիկ արուեստ» հասկացութիւնները համընկնում են Փարաջանովի կինեմատոգրաֆում»[17]: *Կադրում յայտնուած ամէն առարկայի, նկարահանումներին մասնակցած դերակատարների ամէն մի ժեստի շարժման մէջ Փարաջանովի գարկերակն է տրոփում, նրա շնչառութիւնն է լսւում: Եւ այն փաստը, որ Նռան Գոյնի մակագրերում գրուած է. «Ֆիլմի հեղինակ՝ Սերգէյ Փարաջանով» եւ ոչ թէ՝ «բեմադրող-ռեժիսոր», ինչպէս ընդունուած էր այն տարիների խորհրդային կինոյում, այսօր օրինաչափ թուալու հետ մէկտեղ, գարմանք եւ հիացմունք է յարուցում:*

Փարաջանովի, ինչպէս հեղինակային կինոյի ականաւոր ներկայացուցիչների համար, գոյութիւն չունէր կեանքի եւ արուեստի միջեւ եղած սահմանը. դրանք մէկը միւսի շարունակութիւնն էին: Նրա համար, աւելի շուտ կեանքը, իրականութիւնը երեւակայութիւնից ածանցուած մի գոյութիւն էին: Նա «բեմադրում էր կեանքը, նրանից իր կամքով ու ճաշակով հանդիսանք կորզելով, նրա կիրքը յաւերժ իմպրովիզատորութիւնն էր»[18]:

Փարաջանովը անընդմէջ խաղում էր իր հեղինակած կեանքի մեծ ֆիլմում, յայտնուելով մէկ՝ կադրի ներսում, մէկ՝ կադրից դուրս, ինքն իրեն կինօխցիկի օբեկտիւի միջով զննելու, կողքից տեսնելու համար: Վերջին տարիներին հեռուստատեսութեամբ բազմիցս ցուցադրուող վաւերագրական կադրերը, հարցազրոյցները ակնառու են դարձնում, որ դրանք նոյնպէս Փարաջանովի մէկ ամբողջական ստեղծագործութեան անբաժան մասն են, նրա անձի շարունակութիւնը եւ արարած երփնագեղ խճանկարի, այդ իմաստով, նաեւ այլաբանական տարրերը: Դրանք յետադարձ կապով վերաիմաստաւորուած եւ արդէն այլ լոյսի ներքոյ են մեզ ներկայացնում նրա բարդ, առեղծուածային ու միեւնոյն ժամանակ, պարզ ֆիլմերը, Փարաջանովի եւ նրա ստեղծագործութեան ամբողջական կերպարը:

Առհասարակ, հեղինակային կինօն ունի մի շատ կարեւոր առանձնայատկութիւն. թուում է՝ հեղինակ-բեմադրիչի ֆիլմերը հաւաքւում են մէկ գերֆիլմի մէջ՝ կազմելով ամբողջութիւն:

Հեղինակային կինեմատոգրաֆին յատուկ է նաեւ ինքնակենսագրականութիւնը, սակայն այն առումով, որ տուեալ արուեստագէտի կենսափորձը, վերապրածը, աշխարհայեացքը իւրացուում են հանդիսատեսի կողմից՝ նրա ապրումները դառնում են հանդիսատեսինը։ Սակայն դրան նախորդում է մէկ այլ երեւոյթ, որ տեղի է ունենում հեղինակի ներաշխարհում՝ անձնականից անցում է կատարուում դէպի անանձնականը։ Հեղինակ-կինօբեմադրիչը միաւորում է պատմական ժամանակը իր «անձնական» ժամանակի հետ։ Պատկերելով «ուրիշներին»՝ նա «այլաբանօրէն» պատմում է իր մասին, բայց իհարկէ, ո՛չ կենսագրական իմաստով։ Այդ պայմանականութիւնը թերեւս կարելի է որոշ առումով համեմատութեան մէջ դնել այլաբանական հնագոյն ժանրերից մէկի՝ առակաբանութեան պայմանականութեան հետ, մանաւանդ առակի այն տարատեսակի հետ, որ հանդիպում է Աստուածաշնչում, (երբեմն՝ նաեւ համաշխարհային բանահիւսութեան եւ գրականութեան մէջ), քանի որ առակներում, սովորաբար, մարդկային բնաւորութեան, յարաբերութիւնների մասին խօսւում է կենդանիների, երբեմն՝ բնութեան երեւոյթների կամ տարբեր առարկաների կերպարների միջոցով։ Ամէն դէպքում առակի իսկական հերոսը եղել եւ մնում է մարդը, եւ այդ պայմանական լեզուով ասուածի համար ուղղակի լեզու գոյութիւն ունենալ չի կարող։ անճառելին է առակի ասելիքը։

«Փաստօրէն, «Խոստովանանքը» իմ ինքնակենսագրութիւնն է՝ միայն թէ առնուած փոխաբերական եւ այլաբանական պատկերների մէջ։ Դա իմ երկատուած ճակատագրի պատմութիւնն է»՝ *խոստովանել է Փարաջանովը*[19]։ *Կամայ թէ ակամայ, Սայեաթ-Նովան նոյնպէս ընկալւում է որպէս նրա* alter-ego, *եւ հենց բանաստեղծ Սայեաթ-Նովայի խօսքերով ասած՝ երկուսի* «կինքն ու հոգին տառապանք» եղան «աշխարհումս...»։ *Հեղինակային կինեմատոգրաֆը ինքնակենսագրական է այն չափով, որքան պոէզիան։*

Եթէ արուեստագէտը, բեմադրիչը պոէտ է իր տեսակով, նրա ստեղծագործութիւնը ստեղծուելու օրից եւեթ յաճախ ներքին մղումով ենթարկւում է ծրագրաւորման ինչ-որ ներքին մեխանիզմի եւ արդէն համակարգուած (ասես շարքերով է ի յայտ գալիս, ինչպէս բանաստեղծի մօտ) կեանքի է կոչւում՝ յանուն «վերին» անհրաժեշտութեան տիեզերական օրէնքի։ Այդ «վերին»ի հետ հեղինակի ներաշխարհի ներիմացական կապն արարում է «խճանկար», որի վերջնական տեսքն է ի յայտ բերում արուեստագէտի ստեղծագործական աշխարհի միասնականութիւնը եւ նրա տարրերի կրած խորհուրդը։ Եւ ինչպէս ֆիլմի առանձին դրուագն

իմաստաւորւում է (եւ պէտք է դիտարկուի) ֆիլմի համատեքստում, այդպէս էլ բանաստեղծական հոգեկերտուածք ունեցող բեմադրիչի իւրաքանչիւր ֆիլմ իմաստաւորւում է վերոյիշեալ «խճանկարի»՝ մէկ ամբողջական գերֆիլմի համատեքստում։

Վերին անխուսափելիութեան օրէնքին ենթարկուելով՝ հեղինակի ստեղծած աշխարհի մոդէլը թէ՛ գեղագիտական, թէ՛ ֆիզիկական միաւորների միջեւ գործող յետադարձ կապով վերայայտնարերում եւ ամփոփում է նրա՝ մեզ արդէն ծանօթ ֆիլմերի իմացաբանական ընկալումն՝ այս անգամ արդէն ողջ ստեղծագործութեան համատեքստում։ Ինչպէս ասում են, տաճարի ճակատը չի կարելի տեսնել նրա հիմքը գցելիս։

Վառ անհատականութեան տէր բեմադրիչների ստեղծագործութեանը յատուկ բովանդակութեան անընդհատութիւնը Փելեչեանի կինեմատոգրաֆում իւրօրինակ փոխակերպում է ապրում՝ անընդհատութիւնը դառնում է բովանդակութիւն։ Եթէ այդպիսի հայեացքով վերանայենք Փելեչեանի ֆիլմերը, ապա կը նկատենք, որ քաղաքական ուժերի վազքի անընդհատութիւնը պատմութեան թատերաբեմով՝ Մկիզբ (1967), Տիեզերքի անընդհատութեան եւ մարդու կողմից նրա նուաճման անընդհատութեան կինեմատոգրաֆիական՝ տեսողական թռորդումը (Մեր Դարը), ժողովրդի յարատեւման եւ լեռների անընդհատութեան թռորդումը (Մենք), բնութեան պտոյտի ու այդ պտոյտի մէջ ինքնահաստատուող մարդու աշխատանքի անընդհատութիւնը (Տարուայ Եղանակները), կատարեալ արարածի՝ կարապի թռիչքի անընդհատութեամբ ազդարարուող բնաշխարհի ներդաշնակութեան անընդհատութիւնը, որ խզւում է մարդու՝ զէնքի պայթիւնի միջամտութեամբ ու կենդանիների համատարած խուճապից, աղէտալի փախուստից յետոյ նորից ձգտում է ներդաշնակութեան, այդ կերպ ընդգրկելով ներդաշնակութիւն-աղէտ-ներդաշնակութիւն, կարգուկանոն-քաոս-կարգուկանոն՝ Տիեզերքի գոյութեան անընդհատութեան համընդհանուր օրէնքը (Բնիկներ), կեանքի չարունակելիութիւնը՝ երկունքի անընդհատութիւնը (Կեանք), մարդկային կեանքի դէպի լոյսն ընթացող հոսքի անընդհատութիւնը (Վերջ) եւ բովանդակութիւն են, եւ ձեւ միաժամանակ։ Փելեչեանի կինեմատոգրաֆը հեղինակային է, թէեւ նիւթը, որից ստեղծուել են նրա ֆիլմերը, հիմնականում վաւերագրական է։ Այս տեսակ ֆիլմերում բեմադրիչը, որքան էլ հաւատարիմ է մնում պատկերուող իրականութեանը, հանդէս է գալիս որպէս այդ իրականութեան համահեղինակ։ Նրա կինեմատոգրաֆը պատկանում է թէ՛ հեղինակա-

յին բանաստեղծական, թէ՛ փաստագրական կինոյին, միեւնոյն ժամանակ ե՛ւ չափածոյ է, ե՛ւ արձակ։

Եթէ Փելեշեանի *Մենքը* մաքուր կինեմատոգրաֆիական միջոցներով ստեղծուած հերոսական պոէմ է, ուր յեռները «քար կտրած հսկայական ալիքներ են, կանգ առած մի շարժում, որի անտես մղանակները թաքնուած են հողերի տակ»[20], ապա *Տարուայ Եղանակները* արդէն քնարա-դիւցազնական պոէմ է՝ արտաքուստ միամիտ, բայց հերոսական՝ իր նշանակութեամբ։ *Տարուայ Եղանակները* չարքաշ, դժուարին աշխատանքով ապրող մարդկանց մասին է եւ ակամայ նորից, «առանց որոնումի» մտաբերում ես Չարեանի գրչին պատկանող խօսքերը։ «Երկիրը կանգնած էր մի եւ անբաժանելի։ Ընդմիշտ միացած իր տարերքների հետ...»[21]։ Զարմանալի է, մինչ ուրիշ երկրներ կերակրում են իրենց վրայ ապրող ժողովուրդներին, այստեղ հայ ժողովուրդը պէտք է կերակրի իր երկրին...»[22]։ *Ֆիլմի չատ տեսարաններ, ասես, մեծ գրողի գեղարուեստական խօսքի կինեմատոգրաֆիական համարժէքը լինեն։ միանման ապրումները, զգացողութիւնները ստեղծագործական տարրեր ձեւերում գտնում են արտայայտման իրենց առանձնայատուկ միջոցն ու եղանակը։ Մարդու եւ բնութեան փոխ-յարաբերութիւնները պատկերող Տարուայ Եղանակներում պայքարի եւ ներդաշնակութեան պահի արձանագրութեան մէջ Փելեշեանը կարողանում է խտացնել ժողովրդի դարաւոր կեցութեան ռիթմը։ Արդիւնքում, մեր օրերի հովիւների առօրեայի մասին ֆիլմն աստիճանաբար վերաճում է բանահիւսական դիւցազնավէպի, ուր ժողովուրդն ամէն անգամ գարնան հետ վերածնւում է, ամէն հարսանեաց ծէսի մէջ տեսնում իր յարատեւման գաղտնիքը։ Հեղինակային ֆիլմերում նկատւում է նաեւ որոշ տարրերի, նոյնիսկ սիւժէտային իրավիճակների կրկնութիւն։ Այդ կրկնութիւնը յիշեցնում է դիցաբանութեան մէջ առկայ կրկնուող իրավիճակները՝ միֆոլոգեմները։ Նրա սահմաններում առանձին դրուագներ, մոտիւներ արձագանգում են միմեանց՝ հաստատելով իրենց ընդհանրութիւնը։ Դա հաստատապէս աւելին է, քան ձեռագիրը կամ ոճը։ Այս երեւոյթը յատուկ է, մանաւանդ, Փարաջանովի կինեմատոգրաֆիին։ Նրա գրեթէ բոլոր հերոսներին սպասում է «լքում, դեգերումներ, վերադարձ»[23]։ Վերոյիշեալ «Ցաւերի Շարժում» յօդուածում Փարաջանովը նշել է, որ իր «Իւանի պատմութիւնը պոէտի պատմութիւն է՝ չկայացած ու կործանած»[24]։ Թէ՛ Նռան Գոյնի, թէ՛ Ակռուց Շարիրի հերոսները աշուղներ՝ պոէտներ են եւ նրանց հրամայւում է երգել կամ մեռնել։ Սա նրա ստեղծագործութեան համար յատկանշական կրկնուող իրավիճակ*

է, նաեւ կարեւորագոյն՝ խոստովանական, կարելի է նոյնիսկ ասել, մարգարէական (սեփական ճակատագրի առումով) մոտիւներից մէկը։ Կինօբեմադրիչը էկրանին է կերտում կամ արտապատկերում պոէտական հոգու բնաւորութեան զարգացումը՝ հոգու «սիւժէն», նրա ներքին կուտակումների հերթագայումն է մոնտաժում։

Այսպիսով, հեղինակային կինօն լի է խոստովանութիւններով, աւելի ճիշտ՝ խոստովանական մոտիւներով, որոնք իրենց կարեւորութեան պատճառով յաճախ տուեալ բեմադրիչի կինօաշխարհում հանդէս են գալիս որպէս մշտական, հաստատուն մոտիւներ։ Հեղինակ-կինօ-բեմադրիչների ստեղծագործութեան մէջ սեփական կենսագրութեան փաստերը վերաճում են համընդհանուր փաստերի ու համամարդկային կերպարների։ Կինօգէտ Կարէն Քալանթարը իրաւացիօրէն անմիջական կապ է տեսնում Փարաջանովի ուժխորակային ոճի եւ մանկութիւնից մնացած յուշերում ապրող հին Թիֆլիսի մարդկանց, ձայների, բազմազան գոյների ու բուրմունքների, արհեստանոց-տաղաւարների՝ բեմական չորրորդ պատի բացակայութեամբ պայմանաւորուած ճակատային (ֆրոնտալ) դիրքի ու կայուն կոմպոզիցիայի, բայց եւ, նրա ներսում գործող արհեստաւորների, առհասարակ, մարդկանց շարժումների պլաստիկայի մէջ եւ[25]։

Պատմականօրէն հաւաստի կերպարի՝ աչուղ-բանաստեղծ Սայեաթ-Նովայի կեանքը կինօբեմադրիչը պատկերել է առակաբանութեան լեզուով, այսինքն՝ փաստը ներկայացուած է առակի ձեւով։ Ֆիլմը հաւասարապէս բանաստեղծ-հեղինակի եւ բանաստեղծ-հերոսի ոգու կայացման շարժակերպարն է ու շարժապատկերը։ Հերոսը հոգածին չէ, ոգեղէն կերպար է։ Փարաջանովն ասել է. «Ժողովուրդը սպասում, փափագում էր հաճոյք ստանալ իրենց Սայեաթ-Նովայից, նրա երգերից... Ես մաքրուած, «զտուած» ներկայացրի նրան այն միջավայրը, այն ամէնն, ինչ ազդել կամ կարող էր ազդել բանաստեղծի... հոգու ծեւաւորման վրայ»[26]։ Փարաջանովի Սայեաթ-Նովան եւ՛ միջնադարեան յայտնի պոէտն է, եւ՛ պոէտի նախատիպը, խորհրդանիշը, այսինքն՝ թէ՛ որոշակի, թէ՛ վերացական կերպար, յաւերժականի կրողն ու արտայայտողը։ Խորհրդանշան դարձած, ժամանակի սահմանափակումներից ու սորրկութիւնից ազատագրուած՝ պոէտի կերպարը վաղուց արդէն ընդգրկուել է մարդկութեան մշտամնայ առասպելների, միթոլոգեմների յաւերժապատոյտի մէջ։ Պոէտի եւ չրջապատող աշխարհի՝ մարդկանց փոխյարաբերութիւններում գաղտնագրուած է կեցութեան երկու նախասկիզբների՝ Նիւթի եւ ոգու հակամարտութիւնը պատկերելու հնարաւո-

րութիւնը։ Այդօրինակ նախատիպ-հերոսները, դառնալով հեղինակի «անձնական» առասպելի հերոսներ, ձեռք են բերում նոր դիմագծեր՝ մետաֆիզիկ նկարագիր, արտայայտում մարդկային գոյութեան կարեւորագոյն խնդիրները, այդպիսով արտայայտելով նաեւ հեղինակի կենսադրուածքն ու վերաբերմունքը յաւերժական հարցերի նկատմամբ, ինչն ակնյայտ է նաեւ Փարաջանովի ստեղծագործութեան դէպքում։

Նռան գոյնը ֆիլմի պատկերաշարը եւ մակագրերը զուգերգի նման են հնչում, միմեանց նուագակցելու փոխարէն։ Տեքստի հեղինակը՝ արձակագիր Հրանտ Մաթեւոսեանը, մեծագոյն տակտի զգացում է ցուցաբերել՝ գտնելով բացառիկ մի բանալի։ Սեղմ ու պատկերաւոր նրա խօսքը ոչ միայն չի խախտել կինօերկի կոմպոզիցիան, այլեւ նրբանկատ, անգնահատելի օգնութիւն է մատուցել գործին։ Ինչպէս նկատել է լեհ կինօքննադատ Կոգնեւսկին, ժապաւէնում «պատկերը եւ խօսքը ագուցուած են բանաստեղծական հիւսուածքում՝ Սայեաթ-Նովայի մուսայով...»[27]։

«Մենք մեզ իրար մէջ էինք որոնում»։ Երբ Փարաջանովը նոյն դերասանուհուն (Սոֆիկօ Ճիաուրելի) նկարահանում է եւ՛ պոէտի, եւ՛ նրա սիրած էակի՝ Աննայի դերում, այդ բացայայտ դիմագարձումով, նոյնականութեամբ նիւթականացնում, առարկայօրէն տեսանելի է դարձնում պոէզիայի մենաշնորհներից մէկը։ Նախքան այդ երեւոյթին անդրադառնալը նկատենք, որ տարբեր ժողովուրդների հաւատալիքներում (այդ թւում, հայերի) կայ մի պատկերացում, որի համաձայն տղամարդը եւ կինը համատեղ կեանքի ընթացքում սկսում են նմանուել իրար։ Կարելի էր նաեւ համարել, որ այդ նմանութեան երկչոտ գուշակութիւնն է արտայայտուած երիտասարդ բանաստեղծի ու նրա «գոգալի» կերպաւորումը նոյն դերակատարմամբ իրականացնելու մէջ։ Երկչոտ, քանի որ հերոսներին վիճակուած չէ միասին լինել ու հաստատել վերջիչեալ պնդումը...։ Սակայն պոէտական հեղինակային կինեմատոգրաֆում զգայական եւ տրամաբանական այլ համակարգ է գործում։ «Պոէտական «եսի» մէջ լուծուած են բոլոր դերանունները»[28]։ Բանաստեղծի ապրումները դառնում են մերը, նա արտացոլում է ընթերցողի մէջ, վերջնականանում, իսկ մինչ այդ տեղի է ունենում մէկ այլ, միջանկեալ արտացոլում-անդրադարձում, որ պարունակում է քնարերգութիւնը։ սիրոյ ապրումների մէջ մէկի (հեղինակի) աշխարհը արտացոլւում է միւսի (սիրոյ առարկայի) մէջ, մէկն արտապատկերւում է միւսի մէջ, եւ երկուսը (երկու կէսերը) ձուլւում են, այդ կերպ նոյնանալով, դառնում մէկ ամբողջ։ Այս հոգեվիճակի՝ որ տեսանելիից ան-

դին է եւ պոէզիայի առաւելութիւններից մէկը, անշուշտ, կինեմատոգրաֆիական համարժէքն է ստեղծում Փարաջանովը իր վերոյիշեալ հնարանքի չնորհիւ։

Մոռացուած Նախնիների Ստուերները ֆիլմում Իւանի (Իւան Միկոլայչուկ) եւ Պալագնայի (Տատյանա Բեստաեւա) միջեւ փոխադարձ Սիրոյ անհնարինութիւնը, բացառումը եւ ոչ թէ պարզապէս բացակայութիւնը պատկերելու համար Փարաջանովն ընդգծում է նրանց աչխարհների մեկուսացումը, պատնէչուածութիւնը։ Սուրբ Մննդեան ընթրիքի տեսարանն է. Պալագնան չի կարող տեսնել այն, ինչ երեւում է Իւանի աչքին՝ օրինակ, պատուհանից այն կողմ յայտնուած՝ Մարիչկայի (Լարիսա Կադոչնիկովա) ուրուականը։ Իսկ Սիրոյ առկայութեան դէպքում գուցէ կարո՞ղ էր... եւ այդկերպ հնարաւոր կը դառնար փոխադարձ արտացոլումը։

Նռան Գոյնը կինօկտաւում ասես հերոսի՝ բանաստեղծի հայեացքն է ձեւում, կազմաւորում էկրանային տարածութիւնը։ Ֆիլմը ներթափանցուած է պոէզիայով, ոչ թէ *պոէտիկ* (քնարականի իմաստով), այլ *պոէտական*՝ բանաստեղծական կաղրերով։ Կինօպոէմի բոլոր կաղրերում տարրալուծուած է *գեղեցիկը*, գեղեցիկի գաղափարը, նաեւ նրա յաւերժութեան գաղափարը։

Կաղրը կառուցելիս հետեւելով կոմպոզիցիայի իր յայտնագործած օրէնքներին (ինչը փայլուն կերպով ըմբռնել եւ իրագործել են թէ՛ ֆիլմի բեմադրող-նկարիչ Ստեփան Անդրանիկեանը, թէ՛ նկարահանող օպերատոր Սուրէն Շահրազեանը)՝ Փարաջանովը ֆիլմի գունապատկերային գամման կենտրոնացրել է առաւելապէս կարմիր, սեւ եւ սպիտակ գոյների վրայ, բայց ֆիլմը, զարմանալիօրէն, «բռնկուած» երփնապնակ է յիշեցնում։ Այստեղ կարմիրը՝ կեանքի, աչխարհի փոխաբերական նմոյշ, խորհրդանիշ հանդիսացող նռան եւ նրա հեղուող արեան գոյնը, պարզապէս գոյն չէ, այլ ֆիզիկական նախանիւթ, իրականութիւն է՝ խորք, որի չնորհիւ հեղինակին յաջողուել է ընդգրկել անսահմանութիւնը՝ միաժամանակ չօշափելով գոյութեան եզրերը՝ կեանքը եւ Մահը։ Փարաջանովեան «կինեմատոգրաֆիական գորգի» տիրական, գերիչխող գոյնը հայի ոչ այնքան կենցաղի, այլ առաւելապէս, անդրանցումային կեցութեան ծնունդ որդան կարմիրն է՝ յաւերժութիւնից կորզուած, իրրեւ կեանքի բանաձեւ ու նախա-տուեալ գտնուած, սրբագործուած գունային տեսանելի էութիւնը՝ նախանիւթը։ Այն մեզ հասած հայկական ձեռագիր-մատեաններում, մանրանկարչութեան մէջ ու եկեղեցական որմնանկարներում, ինչպէս նաեւ հնագոյն գորգերի գունային կոմպո-

գիցիայում բարձրագոյն դրբրամատուրգիական դեր է կատարում։ Նոյնը տեսնում ենք Նռան Գոյնը կինօեթկում, որ ե՛ւ էկրան-մագաղաթ է, ե՛ւ գորգ, ե՛ւ որմնանկար։ այն իր գեղագիտութեամբ, կառուցիկ դրամատուրգիական եւ պատկերա-կառուցուածքային լուծումներով աղերսւում է հայկական ճարտարա-պետութեան կոթողներին, ասես կառուցուած լինի իրրեւ եկեղեցի։ Հազարաւոր տարիների ընթացքում հայի ստեղծած հոգեւոր արժէքները ոչ թէ որպէս մէջբերում են յայտնուել Փարաջանովի գլուխգործոցում, այլ որպէս վերջիններիս ոճաւորուած այլաբերութիւն՝ կինեմատոգրաֆիական վերածնունդ ապրելով նրա արարած պայմանական տարածքում։ Դրանով փոխակերպուել, կինեմատոգրաֆիական մարմնաւորում է ստացել այդ ամէնը ստեղծող մտածողութեան ոգին, ինչպէս որ միտքը եւ յոյզը իրենց արտայայտութիւնն են գտնում՝ ձեւափոխուելով տարբեր արուեստներում, գրականութեան ու երաժշտութեան մէջ՝ համաձայն նրանց առանձնայատուկ արտայայտչամիջոցների ու արտայայտչաեղանակների։

Մի առիթով ինքը Փարաջանովն ասել է. «Իմ ֆիլմը պատին ամրացուած գորգ է, որի վրայ ոսկեթել ասեղնագործուած է մեղեդին»[29]։ Ճիրաւի, այդ մեղեդին հնչում է հեղինակի՝ իրերի հանդէպ տածած «պաշտամունքի» մէջ նաեւ։ Նրա ֆիլմերի պատկերային համակարգն այնպիսի կառոյց ունի, այնպէս է ներգործում, որ տարբեր առարկայ-փոխաբերութիւնների, առարկայ-խորհրդանշանների (թպրտացող ճկներ, ճգմուող նուռ կամ խաղող, մամլիչի տակ սեղմուող ու թրջուող գրքեր եւն.) մէջ, նրանց խօսուն համանուագում դարձեալ արտացոլւում է հերոսը, ուրեմն եւ հեղինակ Փարաջանովը՝ իրրեւ արարչագործ, արարիչ։

Նոյն կերպ, կինօխցիկի միջոցով կենդանագրուած փելեչեանական բնապատկերներում ու մարդկանց կերպարներում առկայ է հեղինակի ներկայութիւնը, վերջինիս արարող էութիւնը։ «Հայկական» բնանկարը, գեղագրուած լինելով մեր գրականութեան էջերում եւ կերպարուեստում, առաջոր հազուադէպ է ունեցել իր էկրանային համարժէքը շարժակերպարը։ Նռան Գոյնը կինոպոէմում Փարաջանովը յիրաւի կերտեց հայրենի բնութեան կերպարը, տեսանելի դարձնելով բանաստեղծական՝ հոգու եւ մտքի համար տեսանելի խորհրդանշան-պատկերները՝ մեր պոէզիայի, միջնադարեան քնարերգութեան բարձրագոյն նմոյշներին արժանի։ Հայ բանաստեղծ Սայեաթ-Նովան եւ բնութիւնը ներկայացան իրրեւ մէկը միւսի շարունակութիւն։ Մեր ազգային կինօարուեստում բացառիկ դէպքերից է եւ Փելեչեանի կինեմատոգրաֆը, ուր բեմադրիչի

կամքին ենթարկուած՝ անընդհատ յարաբերութեան մէջ են մարդը եւ բնապատկերը. մարդու մտադրութիւնները, գործողութիւնները եւ բնապատկերը, նրա տագնապները, յոյսերը եւ անխռով, բայց ապահով բնապատկերը: Այստեղ հայը միաձոյլ է իր հայրենի բնաշխարհին, եւ այդ բնաշխարհը փելեշեանական կոթողական՝ խոշորակերպ կինօկտաւներում նոյնքան բազմադէմ է եւ ճանաչելի, որքան հայկական դէմքը...

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Տե՛ս՝* Karen Kalantar, *Ocherki O Paradzhanove* (*Ակնարկներ Փարաջանովի մասին*), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն, 1998, էջ 95:

[2] *Յոսէ Օրտեգա-ի-Գասէթ, Մշակոյթի փիլիսոփայութիւն*, Երեւան, Ապոլօն, 1999, էջ 160:

[3] *Պատահական չէ, որ իտալացի անուանի կինօացենարիստ եւ գրող Տոնինօ Գուերան ներչնչուել է այս դրուագից եւ բանաստեղծութիւն գրել* (Tonino Guerra, *Il Miele*, Rimini, 1997, էջ 42, հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ *Արծուի Բախչինեան, «Յօսացող Գրքերը. Տոնինօ Գուերա-Սերգէյ Փարաջանով», Օրեր*, թ. 1-2, 2004, էջ 38):

[4] Kalantar, էջ 36:

[5] *Նոյն:*

[6] *Կոստան Զարեան, Նաւը Լեռան Վրայ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 26:

[7] *Ռազմիկ Մադոյեան, «Նռան Գոյնը» Եւ Փարաջանովի Լեգենդը*, Գյումրի, 2001, էջ 140:

[8] V. N. Lazarev, *Pyero Dela Francheska*, Մոսկուա, Սովետսկի Խուդոժնիկ, 1966, էջ 6-16.

[9] Gans Rikhter, *Bor'ba Za Film* (*Պայքար Ֆիլմի Համար*), Մոսկուա, Փրոկրէս, 1981, էջ 34:

[10] *Նոյն*, էջ 42:

[11] *Նոյն:*

[12] *«Անտեսանելիից Այն Կողմ»*, *Audio-Visual Courier*, 2000, թ. 5-6, էջ 18:

[13] *Փարաջանովն այդ ասել է բանաւոր հարցազրոյցներից մէկի ժամանակ, որը ցուցադրուեց նրա ծննդեան 80-ամեակի առիթով, Հ1 հեռուստաալիքով:*

[14] Kalantar, էջ 86:

[15] *Այդ ֆիլմում, Դուրմիչխանի դերում նկարահանուել է հայ կինոյի հիմնադիր Համօ Բեկնազարեանը:*

[16] Suren Asmikyan, *Tesni Kadr* (*Սեղմ կադր*), Երեւան, Անահիտ, 1992, էջ 122:

[17] Semyon Freylikh, *Teoria Kino: Ot Eisensteina Do Tarkovskogo* (*Կինոյի Տեսութիւն. Էյզենշտէյնից Մինչեւ Տարկովսկի*), Մոսկուա, Ակադեմիչեսկի Պրոյեկտ, 2002, էջ 385:

[18] Kalantar, էջ 86:

[19] *Ռուզան Զաքարեան, «Փչէ Պսակով Մարդը»*, *Audio-Visual Courier*, 1999. թ.1, էջ 11: *Մոստովանանքի սցենարը Փարաջանովը գրել է 1970ին, սակայն ֆիլմը նկարահանելու հնարաւորութիւն նրան ընձեռուեց միայն 1989-90ին, երբ անբուժելի հիւանդ էր արդէն: Նա հասցրեց նկարահանել միայն մի քանի դրուագ (մօտ 200մ ժապաւէն):*

[20] *Կոստան Զարեան, Նաւը Լեռան Վրայ*, էջ 22:

[21] *Նոյն*, էջ 26:

[22] *Նոյն*, էջ 32:

[23] Kalantar, էջ 91:

[24] *Նոյն*, էջ 86:

[25] Նույն, էջ 11։
[26] Մադոյեան, էջ 166։
[27] Նույն, էջ 140։
[28] Թատերագէտ, չեքոսլովակագէտ Անելկա Գրիգորեանի՝ Երեւանի Թատրոնի եւ կինոյի պետական Ինստիտուտում կարդացած բանաւոր դասախօսութիւններից։
[29] Freylikh, էջ 385։

THE EXPRESSIONS OF ALLEGORY IN THE ARMENIAN CINEMA: SERGEY PARADJANOV AND ARTAVAZT PELESHIAN

(Summary)

SIRANUSH GALSTIAN

Every time art attempts to see the invisible essence through visible forms, it condenses expression and calls in the help of allegory, with the poetic language of symbols and metaphors. The author claims that only with such a complexity may one approach the highest realities, the bases of human existence.

In addition, art in its highest forms aspires to express those bases of human existence by transforming reality into codes or legends. To live these symbols and metaphors and to be influenced by them is similar to the heartbeat and the subconscious condition of someone who seems to be at a very close range to that unknown.

Galstian claims that this is why, when we watch a high-quality movie or when we are still under its influence, we remain in that sphere of the unknown, the intangible, and feel the unsaid for a while.

The author proposes that a number of movies produced by two talented Armenian producers, Sergey Paradjanov and Artavazt Peleshian, fall within this framework. They include Peleshian's "Seasons of the Year" (1975), "We" (1969), "Natives" (1970), "Our Century" (1982), "End" (1992), "Life" (1993), and Paradjanov's "The Forgotten Shadows of Our Ancestors" (1965), "The Color of the Pomegranate" (1969) "Legend on Surami Fortress" (1985), and "Ashugh Gharib" (1988). Furthermore, the author highlights the characteristics and the very specific creative art effects these two producers have achieved in their films. In the case of Paradjanov, for instance, Galstian considers that one of the greatest inventions of his art is the juxtaposition of things that are normally not put together.

Galstian underlines the fact that in both cases the producers have become co-authors of the scenario, combining the time and the thoughts of the characters, the scenarists and the producer with all their baggage of aesthetic motifs and expressions.

LES LETTRES INÉDITES DES ARTISTES FRANÇAIS ET ESPAGNOLS ADRESSÉES À MARGUERITE BABAÏAN

ARTSVI BAKHCHINYAN

C'est au Musée de littérature et d'art d'Erévan (MLA) que se trouvent les archives de la cantatrice arménienne Marguerite Babaïan. Ce sont des archives très riches et exceptionnelles; elles présentent un grand intérêt pour les spécialistes d'histoire de la musique française, espagnole et arménienne.

Marguerite Babaïan, cantatrice, pédagogue, musicologue, fille du physicien Avétik Babaïan et de la pédagogue Sofia Babaïan (née Bayandoruian, 1855–1940), est née en 1874 à Gotha (Allemagne). Elle a commencé à jouer du piano à l'âge de quatre ans. Marguerite a fait ses études au Conservatoire Impérial de Tiflis (professeurs Ipolitov-Ivanov, Listovevitch, Gabaeva et Alikhanov) et les a continuées à Dresde (Allemagne, professeur Bernhardt Schulz) et à Paris. En 1894 au concert de bienfaisance à Tiflis, elle a accompagné Nadezhda Papaian, cantatrice des Théâtres Impériaux et l'éminent chanteur russe Féodor Chaliapine au piano. Marguerite Babaïan a publié un grand nombre d'articles musicologiques dans la presse russe et arménienne de Tiflis: *Kavkaz* (sous le pseudonyme d'Embé), *Novoïe Obozreniïe*», *Ardzagank*, *Mchak*.

En 1914, les Babaïan partent pour la France. Marguerite chante en tant que soliste des Concerts Collonne-Lamoureux jusqu'à 1930. Au cours de ses concerts en solo, elle interprète des chansons arméniennes, russes, françaises, grecques, espagnoles, basques, juives, etc. Elle est la première exécutante des œuvres des compositeurs français, modernes telles les «Chansons grecques» de Maurice Ravel.

Babaïan avait un studio privé de musique vocale à Paris; elle a publié plusieurs livres sur le perfectionnement de la voix et entrepris des tournées en pays européens. Babaïan a été désignée membre de l'Union

Professionnelle des Maîtres du Chant Français et de la Société Française de Musicologie. Elle a publié des articles musicologiques dans les revues françaises et arméniennes de Paris (*Le Monde Musical*, *La Revue Musicale*, *Anahid*, *Arakadz*, *Abaka*). Elle était la grande amie de Komitas (1869-1935), compositeur remarquable arménien. Elle est décédée en 1969, à Paris.

En consultant ses archives, nous avons choisi quelques lettres qu'elle a reçues à cette époque des artistes français et espagnols. Ces lettres sont restées inconnues aux cercles musicologiques européens[1], c'est pourquoi nous avons penser les publier.

Les lettres (ainsi que les cartes postales) ont un caractère pratique et se rapportent aux problèmes de travail, des rencontres, des rendez-vous. Ecrites par des hommes éminents, elles présentent une grande valeur du point de vue historique et manifestent l'hommage profond que les artistes rendaient à Marguerite Babaïan ainsi qu'au peuple arménien et sa culture.

Les lettres sont présentées dans leur ordre chronologique. La plupart de ces lettres sont difficiles à lire et ont été déchiffrées par Arousse Boïadjian. Quelques mots sont restés illisibles.

Dans ces lettres on constate quelques erreurs grammaticales que je laisse inchangées.

J'espère que la publication de ces lettres présentera un certain intérêt pour les spécialistes français et espagnols et les incitera à étudier les autres matériaux précieux des archives de Marguerite Babaïan.

a) Les lettres de Pauline Viardot[2]

MLA, archives de Marguerite Babaïan, N 144.

PV1

Carte Postale (Le Vieux Paris)
28 Dec. 1899

Je vous pris, chère mademoiselle, de ne venir que mardi 11 h. ¾.
Bien à vous
P. Viardot

PV2

24 Févr[ier] [1900]

Chère mademoiselle,
Je vous attendrai le lundi 29 à 11 heures.
Bien à vous
P. V.

PV3

16 Octobre 1904

Chère Mademoiselle,
On me dit que vous êtes à Paris et je ne veux pas le croire. Comment serait-il possible que vous ne fussiez pas venue me voir? Cela me fait de la peine, car j'ai toujours eu de l'amitié pour vous et cela m'est incompréhensible.
Allons, si réellement vous êtes ici, venez vite me voir. Vous serez reçue comme par le passé.
Bien à vous
P. Viardot

PV4

6 Avril

Qu'est-ce que vous devenez, ma chère enfant? Je suis inquiète. Donnez-moi vite de vos nouvelles.
Mille affectueux souvenirs
P. Viardot
243 Boulevard S. Germain

PV5

Suisse. Fridau
26 Août

Ma chère Marguerite,
Vous êtes une petite oublieuse ou une grande paresseuse. Comment vous ne m'avez pas écrit un mot depuis votre départ?

Chère Mademoiselle,
On me dit que vous êtes à
Paris et je ne veux pas le
croire. Comment serait-il
possible que vous ne fussiez
pas venue me voir?
Cela me fait de la peine, car
j'ai toujours eu de l'amitié
pour vous et cela m'est incom-
préhensible.
Allons, si réellement vous
êtes ici, venez vite me voir,
vous serez reçue comme par le
passé.
Bien à vous
S. Viardot
16 Xbre 1904

Vous m'aviez si bien promis de me donner de vos nouvelles! Je vous avoue que cela m'a un peu étonné et fait de la peine!
Vous allez bientôt avoir à Tiflis Amirian[3] et ses compagnons.
Vous serez bien gentille de me dire ce que vous savez de la santé de sa mère.
Comment vous le trouvez? Si on lui prépare ou non un concert. Enfin tout [ce] que vous avez appris de ses projets. Il est comme vous, paresseux!
Voici un mot que je vous prie de lui remettre dès que vous le verrez.
Merci par avance.
À vous bien amicalement
P. Viardot

PV6

Fridau (Suisse) 23 Sept.

Ma chère Marguerite
Je suis charmée des bonnes nouvelles que vous me donnez de vos succès. Voilà, je crois, votre carrière artistique bien commencée et vous en félicite très sincèrement.
Je regrette que vous n'ayez pas pu remettre à Amirian les lettres; à présent, comme il est sur le point de revenir à Paris, je vous prie de me les envoyer à mon adresse à Paris où je serai au commencement du mois prochain, et je les remettrai moi-même à A.
Vous serez bien gentille de m'écrire et me raconter ce que vous faites faire dans votre classe, quelles voix vous avez, si vous avez des élèves intéressantes, etc., etc.
Vous me ferez grand plaisir quand vous serez à Tiflis, informez-vous, je vous prie de l'effet du Concert de Samedi dernier. Les voyageurs concertistes finissent leur tournée par Bakou. Mr et Melle Josset[4] sont obligés de rentrer à Paris pour leurs cours de musique et leurs élèves, et Amirian va reprendre et terminer peut-être, j'espère, ses études avec moi, et pouvoir commencer sérieusement sa carrière italienne.
J'attends donc de vos nouvelles ainsi que les 3 lettres pour A. et vous envoie mes souvenirs les plus affectueux.
P. Viardot

PV7

7 Octobre

Ma chère Marguerite
Vous me ferez plaisir si vous voulez bien rester à déjeuner avec moi mercredi après votre leçon. Dites oui à moi.
Votre affect.
P. Viardot

PV8

[sans date]
Chère mademoiselle Marguerite, voulez-vous me faire le plaisir de venir dîner mardi prochain? Vous trouverez Messieurs Nahapetian[5] et Amirian, et Mad-elle de Nog..... Sans aucune cérémonie. J'attends un gentil oui.
Bien affect..t à vous
P. Viardot

PV9

Samedi soir

Ma chère .....ad
Voulez-vous me faire le plaisir de venir déjeuner avec moi demain matin? Nous irons ensuite au Cirque d'hiver. Je vous attends un peu avant midi.
Bien à vous
P. Viardot[6]

b) Les lettres de Manuel de Falla[7]

MLA, archives de Marguerite Babaïan, N 155.

MF1

Dimanche 3 Juin 900

Chère Mademoiselle et amie!
J'aurai un vif plaisir à vous revoir et à vous entendre les chansons. Je ne l'ai pas déjà fait à cause du manque de temps où je suis avec la préparation du *Retablo,* mon dernier ouvrage. J'ai été même un

peu souffrant. Malheureusement, je ne suis pas libre mardi, mais de ne pas recevoir votre avis contraire, j'irai vous voir jeudi prochain vers 6 h.
Mes amitiés et mes pensées très fidèlement dévouées.
Manuel de Falla

MF2

Paris, le 27 – 5 – 27

Chère Amie,
Combien vivement j'ai été touché de votre lettre reçue à Amboise, et combien j'ai regretté n'avoir pu assister à la soirée de vos élèves!
Depuis hier soir je suis à Paris, mais peut-être pour peu de jours.
Or je vous serai infiniment reconnaissant de me dire les heures auxquelles vous êtes d'ordinaire chez vous afin de profiter du premier moment libre pour me faire le grand plaisir de vous voir et de fixer la date que vous voulez me demander.
Ce sera pour moi une grande joie d'être de nouveau parmi vous tous.
Mes pensées très fidèlement amicales.
Manuel de Falla

London Palace
32, Bd des Italiens.

MF3

Lundi 13

Chère Amie,
Demain mardi à 4 h. ? aura lieu chez Pleyel[8] (et dans la plus stricte intimité) l'audition du concert..... dont je vous ai parlé. Je pars de suite pour Londres et serais très heureux de vous y voir.
Amitiés très fidèles.
Manuel de Falla

MF4

[s.d.]

Mille mercis, chère Amie, de vos cartes, heureux de vous revoir en Espagne et espérant (peut-être?) le grand plaisir de vous voir à S. Sébastien, où je serais dans quelques jours.
Affectueuses pensées.
Manuel de Falla

MF5

Granada, le 28 Juillet 927

Chère Amie,
Je reçois votre lettre qui me fait tant de plaisir, bien que regrettant mon absence de Paris pendant l'hiver prochain. Je n'y arriverai que pour les dernières répétitions de l'opéra comique, dont la 1ère aura lieu avant fin Mars.
Jusqu'à ce moment-là, le seul concert qui – peut-être – je pourrai donner sera celui qui a été remis depuis deux ans; mais après la 1ère à l'Op. Comique je serai tout à fait à vos ordres, chère amie, pour vous accompagner les chansons, et avoir le plus vif plaisir. Ma seule impossibilité est celle de me fixer une date dès maintenant, car cela dépend de celle de la 1ère en question.
Je vous souhaite de très heureuses vacances et vous adresse mes pensées les plus amicalement dévouées.
Manuel de Falla

Mille mercis de votre félicitation pour Londres. J'en suis vivement touché!
Veuillez transmettre à Madame votre mère tous mes hommages dévoués.

MF6

Granada, le 22-XI-927

Ma chère Amie,
Très touché de votre proposition si délicate ; mais vous me permettez de ne pas l'accepter, étant mon désir de vous offrir cette

Dimanche 3 juin 923

Chère Mademoiselle et amie !

J'aurai un vif plaisir à vous revoir et à vous entendre les chansons. Je ne l'ai pas déjà fait à cause du manque de temps où je suis avec la préparation du Retable, mon dernier ouvrage. J'irai même un moment de délassement je ne suis pas libre mardi, mais dès que vous recevrez votre avis contraire j'irai vous voir jeudi prochain vers 6 L°

Mes amitiés et mes pensées très fidèlement dévouées

Manuel de Falla

petite preuve de mon amitié et de ma sympathie de la façon la plus désintéressée. D'ailleurs le manque de temps où je me trouverai à la date de votre concert (le 18 mars) à cause du spectacle à l'Opéra Comique, ne me permettra d'y contribuer qu'en vous accompagnant mes mélodies.
Excusez, je vous prie, le retard de ma réponse, mais j'ai été en voyage.
Pour vous tous, mes souvenirs dévoués.
En vieille et fidèle amitié,
Manuel de Falla

Je vous enverrai le Sonnet de Gongora dès qu'il sera publié.....
Je vous prie de vous mettre d'accord avec Magdaleine Greslé[9] (dont le concert est le 16 mars) afin d'éviter (autant que possible) une coïncidence de mes chansons, qui feront partie du programme, et cela à cause de la proximité des dates.

MF7

Granada le 11 / 9 / 929

Chère Amie,
Vos nouvelles me font grande joie, tout en regrettant mon impossibilité d'être à Paris l'hiver prochain pour participer à vos concerts.
Inutile de vous dire avec quel plaisir je le ferais de n'être pas obligé de rester à Grenade aussi longtemps que possible à fin de gagner pour mon travail le temps perdu par mes voyages de l'an dernier.
Heureux de vous savoir sur la route d'Espagne, j'ai l'espoir qu'un jour vous vous déciderez à la suivre jusqu'à l'Alhambra. Je fais des vœux pour que ce soit bientôt. En attendant je vous envoie la photo que vous avez l'amitié de me demander, et avec elle mes pensées très fidèlement amicales.
Manuel de Falla

MF8

Casa Mulet
Barrio de Genova
Palma (Baléares)

Espagne

Palma, 30 Décembre, 1933

Chère Amie,
Je vous demande mille fois pardon de mon retard, aussi lamentable qu'involontaire, à répondre [à] votre bonne lettre dernière qui m'est précisément arrivée aux jours - bien compliqués - où je me préparais à quitter Grenade. Depuis là je n'ai pas eu presque un jour de repos... Ajoutez à cela les difficultés politiques à cause des élections générales, qui rendaient inefficace et rend encore toute démarche, auprès les pouvoirs publics, et vous comprendrez pourquoi j'ai dû me borner à envoyer à M. le président de la "Commission Gestora" la lettre dont je vous envoie la copie[10], en vous priant, chère amie, de ne rien dire à personne de ma démarche étant donné que je la fais d'une façon absolument exceptionnelle, car depuis des années et par des raisons puissantes mais longues à expliquer, j'ai dû prendre la décision de ne faire aucune recommandation de caractère artistique.
Inutile de vous dire combien vivement je souhaite un bon succès pour nos démarches. J'en fais des vœux, vous les adressant aussi, très cordialement, pour la nouvelle Année, ainsi qu'à tous les vôtres.
En amitié bien sincère
Manuel de Falla

Veuillez transmettre, je vous prie, toutes mes pensées affectueuses avec mes meilleurs vœux à Monsieur et Madame Laloy[11].

c) Lettres de Maurice Ravel[12]
MLA, archives de Marguerite Babaïan, N 133.

MR1

22.3.06
Mademoiselle. C'est entendu pour Dimanche. Puisque vous avez l'amabilité de m'y inviter, je viendrai déjeuner. Veuillez présenter mes respects à vos parents et croire, Mademoiselle, avec mes remerciements, à mes respectueux sentiments.
Maurice Ravel

22/3 06

Mademoiselle. C'est entendu pour Dimanche. Puisque vous avez l'amabilité de m'y inviter, je viendrai déjeuner. Veuillez présenter mes respects à vos parents et croire, Mademoiselle, avec mes remerciements, à mes respectueux sentiments

Maurice Ravel

MR2

[24. 6. 14]
Mardi
St Jean-de-Luz

Chère Mademoiselle.
C'est avec plaisir que je me serais rendu à votre aimable invitation, si je n'étais si loin de la rue Denfert-Rochereau.
Veuillez m'excuser et croire à la respectueuse amitié de votre dévoué Maurice Ravel.
Ma mère vous envoie son meilleur souvenir.

MR3

Mulhouse 16. 11. 25

Chère Mademoiselle et amie,
Avec tous mes regrets de n'avoir pu me rendre à votre aimable invitation.
Vous en voyez la cause.
Le meilleur souvenir de votre dévoué.
Maurice Ravel

MR4

21.11. 27

Chère Mademoiselle

Le Vendredi, 15 Décembre, je dois venir à Paris pour un dîner dont j'ai moi-même fixé la date.
Excusez-moi. Si vous devez quand même chanter les "Madécasses"[13] et que vous vouliez avoir mes indications, je pourrai venir à Paris un Samedi - pas le prochain.
Essayez de me téléphoner demain Mardi, Mercredi ou Jeudi. Vers 7 h.½, vous aurez immédiatement la communication.
Excusez-moi et croyez à toute l'amitié de votre dévoué Maurice Ravel.

MR5

LE BELVEDERE
MONTFORT L'AMAURY (S.&O.)
8. 12. 27

Chère amie,
Excusez-moi: j'ai dû aller à Paris pour consulter un médecin au sujet de ma santé assez mauvaise.
Je vous dois plusieurs réponses.
Procédons par ordre:

1. Entendu pour Samedi à 11 h. Étant attendu pour déjeuner à Auteuil, j'espère que vous ne m'en vouliez pas de ne pouvoir accepter votre aimable invitation.
2. Du diable si je me rappelle une note du " Tripatos[14]"!

S'il me semble que ça en vaille la peine, je l'orchestrai volontiers, pas avant mon retour, par exemple.

Quant à la Vocalise, je ne puis vous empêcher de la chanter, bien entendu; mais pardonnez-moi non seulement de refuser de l'instrumenter, mais encore de décliner le plaisir de vous l'entendre. Ce n'est pas que je renie cette petite œuvre, mais elle a l'infortune d'être publiée par un éditeur... discourtois, c'est le moins qu'on en puisse dire ou peut-être inconscient, qui me harcèle depuis des années de lettres auxquelles je n'ai jamais voulu répondre, attendant moi-même depuis plus de 15 ans une réponse à une carte-pneumatique qui demandait en moins des excuses.

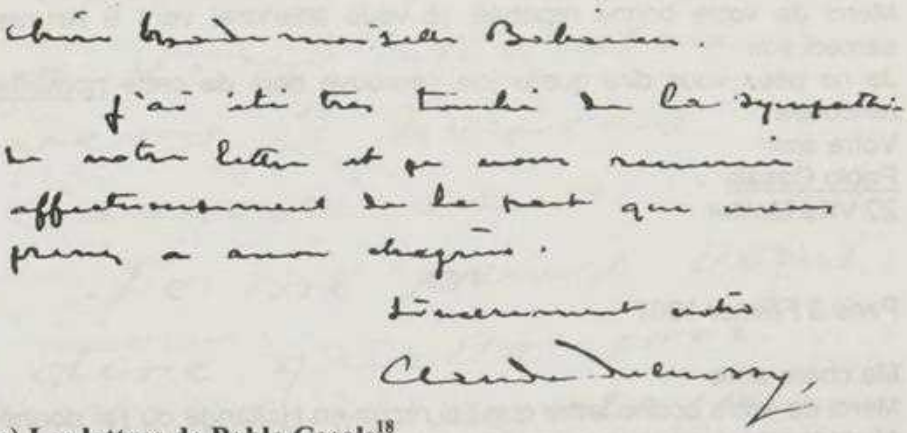
Comme il pourrait encore s'étonner de ce refus, je vous autorise à lui faire part de cette lettre qu'il feindra sans doute de ne pas comprendre.
Et ne soyez pas inquiète: il trouvera bien un ..... quelconque pour orchestrer ma Vocalise.
Veuillez excuser cette longue explication: je vous le devais pour motiver mon refus.
Présentez l'hommage de mon respectueux souvenir à Madame votre mère et croyez, chère amie, à mes sentiments les plus dévoués.
Maurice Ravel[15]

d) La lettre de Claude Debussy[16]
MLA, archives de Marguerit Babaïan, N 79.

CD1

[s. d.]

Chère Mademoiselle Babaïan.
Je été très touché de la sympathie de votre lettre et je vous remercie affectueusement de la part que vous prenez à mon chagrin.[17]
Sincèrement votre
Claude Debussy

e) Les lettres de Pablo Casals[18]
MLA, archives de Marguerite Babaïan, N 99.

PC1

20, villa Molitor
Paris XVIe
25 Juin 1906

Bien chère amie,
Je rentre à Paris et trouve votre lettre si belle - je suis confus- et je ne peux pas m'excuser de ma conduite envers vous - pourtant j'ai toujours pensé à vous et à la belle amitié née si simple et forte – je sais pourquoi lors de vos bonnes lettres j'ai gardé le silence – une peine intime m'avait absorbé complètement et je n'avais que le désir de m'éloigner de tout ce qui n'était mon chagrin – mais plus tard je ne comprends pas pourquoi vous ai-je (apparemment) ainsi négligé!

Pardonnez-moi chère amie et continuez à me donner votre amitié qui m'est, croyez-le, si chère: je désire vivement vous revoir et dîtes-moi comment et quand à partir de mercredi – voulez-vous que j'aille chez vous ou voulez vous venir chez moi - ici nous serons plus à l'aise peut-être - J'attends de vous et croyez à ma sincère amitié.
Pablo Casals

PC2

27 Juin 1906

Bien chère amie,
Merci de votre bonne réponse, je vous attendrai vers 9 heures samedi soir.
Je ne peux vous dire quelle joie j'éprouve déjà de cette nouvelle rencontre.
Votre ami
Pablo Casals
20 Villa Molitor

PC3

Paris 3 Février 1907

Ma chère amie
Merci de votre bonne lettre que j'ai reçue en Hollande où j'ai donné 10 concerts – de là je suis allé en Angleterre et revenu en France pour des concerts, je suis de retour, depuis hier de l'Allemagne dont le dernier concert fut à Leipzig au Gewandhaus – je vous dis tous ces voyages seulement pour que vous m'excusez si je n'ai répondu plutôt à votre lettre – J'ai été ravi d'apprendre le mariage de votre sœur[19] et je voudrais savoir son adresse pour lui envoyer un mot de félicitation – je lui souhaite ce qu'elle mérite et c'est tout dire – je pars demain pour Bruxelles où Thibaud[20], Cortot[21] et moi donnerons les 4-5-et 6 trois séances de trios. Je ne reviendrai à Paris que vers le 15 Février pour une soirée et dois repartir pour l'Allemagne et la Hollande. Aussitôt que cette folie de concerts sera passée, je vous écrirai un mot et vous demanderai de me recevoir et je serai tout à fait content de vous voir et faire un peu de musique.

27 Juin 1906

Bien chères amies,
merci de votre
bonne reponse,
je vous attendrai
vers 9 heures
samedi soir
Je ne peux vous
dire quelle joie
j'éprouve déjà
de cette nouvelle
rencontre
votre ami
Pablo Casals

20 Villa Molitor

Mes salutations sympathiques à vos parents et recevez des souvenirs affectueux de votre tout dévoué
Pablo Casals
20 Villa Molitor

PC4

27 Oct. 1907

Chère amie,
J'arrive à Paris où malheureusement je ne reste guère- La saison commence et les voyages se suivront sans interruption jusqu'au mois de juin!
Merci pour votre bonne lettre et votre aimable invitation. Hélas il ne me sera pas possible d'avoir pour le moment le plaisir de vous voir – Je repars demain et ne rentrerai que le même jour du premier concert de la Philharmonique, je repars le lendemain et toujours ainsi. Je suis désolé que les exigences de ma carrière m'empêchent bien de joies d'amitié- J'espère cependant rester dans les cœurs de mes amis – comme ceux-ci restent dans mon cœur.
Ma femme fait la plus part des voyages avec moi et elle se réjouit de vous revoir bientôt peut-être.
Mes hommages respectueux pour vos parents et vos deux sœurs.
Votre tout dévoué
Pablo Casals
20 Villa Molitor

f) Les lettres de Julien Tiersot[22]
MLA, archives de Marguerite Babaïan, N 150.

JT1

Paris, 5 Mai 1908

Chère Mademoiselle
M. Ecorcheville[23] m'écrit que vous voudrez bien me prêter votre excellent concours jeudi soir 14 mai, pour chanter quelques ariettes d'opéra-comique de Gluck[24]; je vous remercie bien vivement. Romain Rolland[25], qui possède un exemplaire de la *Rencontre imprévue*[26] au piano, m'a promis de vous le prêter; je vous

demanderai d'en chanter les airs n. 8: "*Bel inconnu*", p. 35, et n. 25, Tempo di minuetto: "Maître des cœurs", p. 116, je dirai moi-même le n. 31: "Un ruisselet"[27], p. 144, ainsi que des fragments des n. 1 (p. 8) et 7 (p, 31), qui seront intercalés au cours même de la lecture. Enfin je désirerais faire entendre par le piano seul (le chant ne faisant jamais que doubler les instruments) le n. 2, p. 13, qui, dans un mouvement un peu animé, a un caractère tzigane très accusé; si je puis compter aussi sur le concours de madame votre sœur, je la prierai de jeter un coup d'œil sur cette partie.
Je vous demanderai en outre de chanter deux autres morceaux de *Cythère assiégée* et de *l'Arbre enchanté*[28], dont je suis en train de faire la transcription et que je vous enverrai dans quelques jours.
J'aurai sans doute le plaisir de vous voir chez Pierre Aubry[29]; nous pourrons nous y entretenir des dernières dispositions à prendre. En principe, si vous pouvez accepter mardi 12, à la fin de la journée (vers 6 heures) pour que j'aille répéter avec vous, cela m'irait très bien.
Merci donc encore une fois, et veuillez croire, chère Mademoiselle, à tous mes sentiments dévoués.
Julien Tiersot
9 rue Say

JT2

SOCIETE FRANÇAISE DE MUSICOLOGIE
Paris, le 18 Décembre 1920

Chère Mademoiselle et amie
L'on ne vous voit plus à la Société[30], où vous étiez si assidue au début et où vous comptez comme membre fondatrice. J'espère bien cependant que vous n'avez pas pensé à vous séparer de nous: pourquoi l'auriez vous fait? Vous savez quelles furent les difficultés des débuts, et combien nous étions peu nombreux; et maintenant que notre groupement commence à prendre corps, faudrait-il donc que nos premiers adhérents nous abandonnent? Vous ne voudrez pas nous donner cette peine: et d'abord, si vous ne revenez pas, je dirai que c'est parce que vous ne voulez pas de moi pour président!... Je suis tout prêt cependant à vous donner la parole, et cela dès notre prochaine séance si vous voulez: vous n'aurez qu'à

me la demander, et vous verrez bien comment nous vous écouterons parler – et chanter! Ne me refusez pas ce plaisir, écrivez-moi que vous êtes toujours des nôtres (de fait, vous l'êtes certainement, n'ayant jamais donné votre démission) et croyez-moi encore votre bien cordialement dévoué
Julien Tiersot
33, rue Jacob (6e)

JT3

Paris, 7 Décembre 1927

Chère Mademoiselle
Vous me parlez de mercredi 21 à 11 heures, puis encore le même jour à 3 heures. Mais entre 11 et 3 il y a l'heure du repas. Voulez-vous que nous en profitions pour rester ensemble pendant tout ce temps, et acceptez-vous de rester chez moi pour y partager notre dîner de famille,- simple et sans cérémonie, cela va sans dire? J'en serais quant à moi très heureux, et ma femme et ma fille auront plaisir à faire davantage connaissance avec vous, après quoi nous nous remettrions au travail, jusqu'à l'heure où ous devriez me quitter. J'espère que la combinaison nous agréera, et je compte recevoir votre bon oui.
Bien amicalement votre
Julien Tiersot

JT4

17 Décembre

Chère Mademoiselle
À mercredi donc, à 3 heures, j'espère que nous aurons un bon moment pour travailler ensemble. Je vous apporterai pas mal de choses sur lesquelles j'aurai besoin de vos lumières, principalement pour la langue russe. Je pense que je trouverai chez vous les recueils de Balakiref[31] et Rimsky-Korsakof[32] en russe. Je désirerai avoir une bonne mélodie d'une chanson de noces ou de fiançailles: il se peut qu'il s'en trouve, sans que je le sache, dans un des livres que je vous soumettrai; si vous en avez une à m'indiquer vous-même, je la recevrai avec plaisir. Je veux aussi donner quelques

SOCIÉTÉ FRANÇAISE DE MUSICOLOGIE

Paris, 29 décembre 1927

Chère Mademoiselle

Je m'empresse de vous rendre le feuillet de musique que vous m'avez confié, et qui m'a été fort utile, ainsi bien que les précieux renseignements que vous m'avez fournis, tant chez vous, tant par vos communications écrites. Comme il ne me manquait que cela pour achever mon travail, j'étais impatient de le avoir : aujourd'hui, grâce à vous, c'est chose faite, et je vous en renouvelle mes plus vifs remerciements. Je voudrais trouver l'occasion de vous rendre la feuille en attendant, laissez moi profiter de la coïncidence de la date pour vous offrir mes meilleurs vœux de bonne année, et croyez moi toujours votre bien amicalement dévoué

Julien Tiersot

Il va, je pense, être fait à la Société de musicologie des démarches en faveur des membres étrangers (desquelles, en tout cas, j'ai pris l'initiative) auxquelles j'espère que vous serez sensible, au moins par l'intention qu'elles manifestent.

airs de bylines ou chants narratifs, vous verrez ce qui m'a pour bon à prendre, sans que j'en comprenne les paroles, sur cela encore j'appelle par avance votre attention.
A mercredi donc, merci à l'avance et croyez-moi toujours votre tout dévoué.
Julien Tiersot

JT5

SOCIETE FRANÇAISE DE MUSICOLOGIE
Paris, 21 Décembre 1927

Chère Mademoiselle
Je voudrais que dans l'envoi que vous m'avez promis, vous n'omettiez pas de mettre ceci, dont je ne sais pas si nous avons parlé.
Pour la petite chanson de noce que vous m'avez communiquée d'après un manuscrit, veuillez me dire le sens des paroles,- à quel moment des noces se chante la chanson,- enfin pourquoi il a été question de Moussorgski[33] à propos d'elle.
Je vous demanderai aussi de me communiquer le feuillet sur lequel est imprimé l'autre chanson – facétie nuptiale je crois - que vous m'avez montré comme détachée du recueil, - paroles françaises. C'est bien tiré du recueil de Balakiref? Soyez sans crainte pour cette feuille: elle vous sera rendue le même jour (l'adresse est bien, n'est-ce pas, à M. Carbonnel[34], externe à la Charité?).
Pour l'Arménie, vouliez me dire aussi quel est l'instrument national sur lequel se jouent les danses dont j'ai retrouvé les thèmes dans le recueil – la nature de l'instrument (flûte ou autre) en français, le nom en arménien.
Je pense avoir, avec ce que nous avons vu ensemble, une bibliographie musicale assez complète de la chanson populaire en Arménie? N'y a-t-il pas d'autres recueils de Komitas que les trois que nous avons examinés? Je ne parle pas, bien entendu, de ses ouvrages de musique ecclésiastique.
Merci encore, et bien amicalement votre
Julien Tiersot

JT6

26 Décembre

Chère Mademoiselle
J'espérais bien recevoir les quelques renseignements complémentaires que vous m'avez promis: ils ne seraient pas très longs à donner, et j'en ai grand besoin pour achever mon travail, qui n'attend plus qu'eux. Je vous serais donc tout obligé si vous vouliez bien ne pas me les faire attendre davantage, et je suis toujours votre bien amicalement dévoué
Julien Tiersot

JT7

SOCIETE FRANÇAISE DE MUSICOLOGIE
Paris, 29 Décembre 1927

Chère Mademoiselle
Je m'empresse de vous rendre le feuillet de musique que vous m'avez confié, et qui m'a été fort utile, aussi bien que les précieux renseignements que vous m'avez fournis, soit chez vous, soit par vos communications écrites. Comme il ne me manquait que cela pour achever mon travail, j'étais impatient de les avoir: aujourd'hui, grâce à vous, c'est chose faite, et je vous en renouvelle mes plus vifs remerciements. Je voudrais trouver l'occasion de vous rendre la pareille. En attendant, laissez-moi profiter de la coïncidence de la date pour vous offrir mes meilleurs vœux de bonne année, et croyez-moi toujours votre bien amicalement dévoué
Julien Tiersot

Il va, je pense, être pris à la Société de Musicologie des décisions en faveur des membres étrangers (desquelles, en tout cas, j'ai pris l'initiative) auxquelles j'espère que vous serez sensible, au moins par l'intention qu'elles manifestent.

Maulins 15 Décembre 1925

Chère Mademoiselle

Voici cette ma réponse dans mon
journal de concerts que j'ai mis à
votre disposition de faire.

Je serais très volontiers ce que
vous demandez, mais j'ai peur
d'être retenu par mon concert
de Paris jusque vers le 21 ou 22,
et je n'oserais donc pas vous
promettre ni m'engager vis-à-vis
de vous, n'étant pas sûr de
pouvoir tenir.

Je crois donc que, dans cette circon-
stance, il vaut mieux que vous
ne comptiez pas sur moi pour le 20.

Croyez, chère Mademoiselle, à tous
mes regrets et recevez l'expression de
mes meilleurs et plus sympathiques
sentiments

Florent Schmitt

g) Les lettres de Vincent d'Indy[35]
MLA, archives de Marguerite Babaïan, N 84.

IV1

31 Mars 16

Chère Mademoiselle

Je réponds en hâte à votre lettre
Pour la musique:
Il faudrait comme parties de chœur:
Sopr[anos]: 8
Altos: 5 *
Ten[ors]: 4
Basses: 6

A Lundi matin, et mille bons souvenirs.
Vincent d'Indy

* Non compris les parties nécessaires pour les ténors et basses que vous amènerez.

IV2

Agay 30 Décembre 1916

Chère Mademoiselle,

Très occupé ces derniers temps à Paris, je ne puis répondre qu'aujourd'hui à votre lettre, à la faveur des vacances, et je tiens tout d'abord à m'en excuser.
Il m'est impossible de vous fournir les pièces de Magnard dont vous parlez, les ayant prêtés à Ropartz(?) qui va faire régresser toutes les œuvres de Magnard en une édition complète. Vous savez que ces œuvres sont actuellement presqu'introuvables, Magnard en étant le seul dépositaire et tout ayant brûlé avec sa maison...[36]
Je ne connais guère que Bréville[37] qui en aurait, peut-être, un exemplaire, vous pourriez, je pense, vous adresser à lui.

Veuillez, chère Mademoiselle, agréer, avec mes regrets, l'expression de mes sentiments distingués.
Vincent d'Indy

IV3

Tamaris, le 9 Mars 1911 ?
(Var)

Chère Mademoiselle,
C'est avec grand plaisir que j'accepte de figurer en aussi bonne compagnie comme patron de vos cours de chant.
Merci d'avoir pensé à moi et veuillez agréer l'expression de mes plus sympathiques sentiments.
Vincent d'Indy
7 Avenue de Villars

IV4

29 Octobre 21

Voilà, chère Mademoiselle, le mot que vous me demandez. Je ne connais pas du tout le Préfet de la Seine, mais j'espère qu'il aura un peu égard aux démarches de votre Comité en faveur du malheureux musicien infirme.
Mille bons souvenirs.
V. d'Indy

IV5

1er Juillet 23

Chère Mademoiselle,
Ce serait avec plaisir que je ferais appel à votre talent si l'occasion s'en présentait; mais, cette année je n'irai pas passer mes vacances sur la côte basque, je reprendrai ma fidélité à la Provence et à la Méditerranée...
Croyez, chère Mademoiselle, à tous mes meilleurs souvenirs.
Vincent d'Indy

IV6

Moulins 16 Décembre 1925

Chère Mademoiselle
Votre lettre me rejoint dans une tournée de concerts que je suis en train de faire.
Je ferais très volontiers ce que vous demandez, mais j'ai peur d'être retenu pour mes concerts de Nice jusque vers le 21 ou 22, et je n'oserais donc pas vous promettre ni m'engager vis-à-vis de vous, n'étant pas sûr de pouvoir tenir.
Je crois donc que, dans cette incertitude, il vaut mieux que vous ne comptiez pas sur moi pour le 20.
Croyez, chère Mademoiselle, à tous mes regrets et recevez l'expression de mes meilleurs et plus sympathiques souvenirs.
Vincent d'Indy

NOTES

---

[1] Les lettres mentionnées ci-dessus manquent dans le recueil de lettres de Maurice Ravel (Maurice Ravel, *Lettres, Ecrits, Entretiens*. Réunis, présentés et annotés par Arbie Orenstein. Harmoniques Flammarion, 1989).

[2] Viardot-Garcia Pauline (1821–1910) – Cantatrice, pédagogue et compositrice française d'origine espagnole. Professeur de Marguerite Babaïan. Sur les liens de Pauline Viardot avec les Arméniens, voir Roland Mandalyan, «Polina Viardo I Armyanskoe Vokal'noe Iskusstvo» (Pauline Viardot et l'art Vocal Arménien), *Urartu*, 1992, N 24.

[3] Personne inconnue.

[4] Personnes inconnues.

[5] Personne inconnue.

[6] Dans les archives de Marguerite Babaïan se trouve la lettre suivante de Viardot (N 211) adressée a Avétik Babaïan, père de Marguerite.
«243 Boulevard St. Germain
12 Juin 1900
Monsieur,
Permettez-mois de venir vous parler de mon élève, votre fille Marguerite. Elle a fait de si grand progrès, que j'ai tant bien d'espérer qu'avec quelques mois de travail encore, elle deviendra une bonne cantatrice et en même temps un bon professeur. Vous avez déjà tout fait pour elle, qu'il serait malheureux de ne pas mener à fin votre noble tâche, en rappelant votre chère fille et en coupant à un travail qui lui est encore si nécessaire.
Laissez-la moi pendant quelques mois encore, et je suis sure que vous me remercierez en entendant le résultat.
Je m'en rapporte à votre amour paternel intelligent et vous prie, monsieur le Docteur, d'agréer mes salutations distinguées.

Pauline Viardot».
Dans les mêmes archives est conservé un certificat (N 237) délivré par Pauline Viardot, daté du 29 mai 1904:
«Je certifie que Mademoiselle Marguerite Babaïan peut donner d'excellentes leçons de chant et qu'elle est absolument capable de former une classe remarquable et des élèves distinguées. Comme elle chante très bien même, ses élèves n'ont qu'a suivre son bel exemple.
Pauline Viardot».

[7] De Falla Manuel (1876–1946) – compositeur et pianiste espagnol.

[8] Pleyel - salle de concerts, construite en 1927 à Paris.

[9] Personne inconnue.

[10] Cette copie tapée à la machine se trouve dans les archives de Marguerite Babaïan.
«Palma de Mallorca, 30 Dcbre, 1933
Excmo. Sr. Presidente de la
Comisión Gestora de la
Diputación
Valladolid,
Distinguido Señor,
Mademoiselle Marguerite Babaïan, reputada y excelente profesora de canto en Paris, me ruega interese a usted, como presidente de la Comisión Gestora, la prórroga por un año de la pensión concedida por ustedes a la Srta. Teresa Estremera de la Torre de Tressiera, discípula de la referida profesora. Tratándose, según ésta, de una alumna dotada de cualidades tan excepcionales (como usted podrá ver por el escrito adjunto), me permito transladar a usted el ruego de Mademoiselle Babaïan, cuyo prestigio personal y artístico me garantiza muy suficientemente lo plausible y justo de la petición.
Con este motivo me es muy grato ofrecerme de usted muy atto. servidor q. e. s. n.,
Manuel de Falla
Casa Mulet
Barrio de Genova
PALMA DE MALLORCA».

[11] Laloy, Louis (1874–1944) - musicologue français, mari de Sousanik (Chouchanik) Babaïan-Laloy (1879–1952), pianiste, secrétaire générale de l'Opéra, professeur d'histoire de la musique, auteur de nombreux ouvrages littéraires, musicaux et musicographiques, sœur de Marguerite Babaïan.

[12] Ravel Maurice (1875–1937) – compositeur français.

[13] Chansons Madécasses - œuvres de Maurice Ravel.

[14] «Tripatos» - c'est la chanson de Maurice Ravel, dédiée à Marguerite Babaïan, écrite en 1909 et publiée dans *La Revue Musicale* (numéro spéciale, décembre, 1938).

[15] Dans les archives de Marguerite Babaïan on peut trouver une autre lettre de Maurice Ravel, adressée peut-être à Chouchanik Babaïan:
«Vendredi
Madame
Calvocoressi (Michel Dimitri Calvocoressi (1877–1944) - musicologue et critique français – A. B.) me transmit votre aimable invitation à laquelle je me rendrai avec

le plus grand plaisir. Veuillez me rappeler au souvenir de Monsieur et de Mademoiselle Babaïan, et agréez, Madame, mes plus respectueux hommages.
Maurice Ravel
11 rue Chevalier
Levallon-Pench».

[16] Debussy Claude (1862–1918) – compositeur, pianiste, chef d'orchestre et critique de musique français.

[17] Comme la lettre est sans date, il est difficile de dire du décès de qui sont exprimées les condoléances de Marguerite Babaïan.

[18] Casals Pablo (1876–1973) – violoncelliste, chef d'orchestre et compositeur espagnol.

[19] Sur le mariage de Chouchanik Babaïan avec Louis Laloy, voir le témoignage des filles et de la petite-fille de Chouchanik Babaïan, Nicolette Laloy Hsu et Claire Hsu Accommando, («Father of the Bride», *Ararat*, No 1, Winter, 1993, pp. 28-30). Selon le témoignage de l'autre petite-fille de Chouchanik Babaïan, Christine Eisen, Chouchanik a été amoureuse de Pablo Casals (Christine Eisen, «Ode to My Armenian Grandmother», *Ararat*, Idem, p. 11).

[20] Thibaud, Jean-Baptiste (1880–1953) - violoniste français.

[21] Cortot, Alfred (1877–1962) - pianiste, pédagogue, chef d'orchestre, musicologue français.

[22] Tiersot Julien (1857–1936) – musicologue, folkloriste, pédagogue et compositeur français, président de la Société de Musicologie Français.

[23] Ecorcheville, Jules (1872–1915) - musicologue français. Dans les archives de Marguerite Babaïan se trouve la lettre de Tiersot à Ecorcheville, écrite en mai 1, 1908 (N 214), où il demande si Marguerite Babaïan consentira à chanter et si Madame Laloy pourra l'accompagner à un concert prochain.

[24] Von Gluck, Christoph Willibald (1714–1787) - compositeur allemand.

[25] Rolland, Romain (1866–1944)- écrivant et musicologue français.

[26] «Les pèlerins de la Mecque ou la Rencontre imprévue" - opéra-comique de Gluck.

[27] «Bel inconnu», «Maître des cœurs», «Un ruisselet» - arias de Rezia, le personnage de l'opéra de Gluck, «Les pèlerins de la Mecque ou la Rencontre imprévue».

[28] «Cythère assiégée», «L'Arbre enchanté» - opéra-comiques de Gluck.

[29] Aubry, Pierre (1874–1910) - musicologue français.

[30] Julien Tiersot était le président de la Société de musicologie française.

[31] Balakiref, Milii (1837–1910) - compositeur russe.

[32] Rimsky-Korsakof, Nikolai (1844–1908) - compositeur russe.

[33] Moussorgski, Modest (1839–1881) - compositeur russe.

[34] Carbonnel, Charles - physicien, mari d'Armenouhie ou Armenia Babaïan (1876–1971), artiste, sœur de Marguerite Babaïan.

[35] D'Indy Vincent (1851–1931)- compositeur, organiste, chef d'orchestre et pédagogue français.

[36] Magnard, Alberic (1865–1914) - compositeur français. Pendant la Première Guerre Mondiale Magnard avait péri en défendant sa villa que les soldats allemands incendièrent.

[37] Bréville, Pierre de (1861–1949)- compositeur français.

ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ԵՒ ԻՍՊԱՆԱՑԻ ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ
ՈՒՂՂՈՒԱԾ
ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆԻՆ
(Ամփոփում)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

Հայաստանի եղիչէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահուող ֆրանսաբնակ երգչուհի, երաժշտագէտ եւ մանկավարժ Մարգարիտ Բաբայեանի (1874-1969) արխիւից հրապարակւում են 40 նամակների ֆրանսերէն բնագրերը, որ երգչուհին ստացել է ժամանակի նշանաւոր ֆրանսիացի եւ իսպանացի երաժիշտներից (Պոլին Վիարդո, Մանուէլ դէ Ֆալեա, Մորիս Ռաւէլ, Կլոդ Դեբիւսի, Պաբլօ Կազալս, Ժիլիէն Տիէրսօ, Վենսան դ'Էնդի):

Ծանօթագրութիւններում հրատարակւում են Մարգարիտ Բաբայեանին առնչուող երկու այլ նամակ Պոլին Վիարդոյից եւ մէկական նամակ՝ Մորիս Ռաւէլից եւ Մանուէլ դէ Ֆալեայից (վերջինը՝ իսպաներէն): Սոյն անտիպ նամակները մեծ մասամբ գործնական բնոյթի գրութիւններ են, սակայն գրուած լինելով ականաւոր արուեստագէտների կողմից՝ ինքնին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում եւ կարեւոր են հայ-եւրոպական երաժշտական առնչութիւնների պատմութեան համար:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՔԱՆԻ ՄԸ ԱՆՏԻՊ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ԵՂԻԱ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Ջարեհ Պտուկեանի Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները[1] *եւ մեր Armenian Coins And Their Values*[2] *գիրքերուն հրատարակութենէն ի վեր յայտնաբերուած են Արտաշէսեան հարստութեան դրամներուն վերաբերող նորութիւններ, որոնք ուշադրութեան արժանի են։*

Հակառակ անոր որ Արտաշէսեան հարստութեան արքաներուն վերագրուած այս չհարապարակուած դրամները մեծապէս ընդարձակեցին մեր գիտելիքները հայ դրամագիտութեան բնագաւառին մէջ, սակայն, առկայ եւ մեզի ծանօթ դրամները տակաւին չատ հեռու են ամբողջական դրամագիտական համակարգ մը ընծայելէ Արտաշէսեան հարստութեան բոլոր արքաներուն համար։

Ընդհանուր առմամբ, նորայայտ այս դրամները աւելցուցին նոր տեսակներ կամ ալ՝ դրամներու տարբերակներ, որուած՝ զանազան գահակալներուն։ Ունինք բազմաթիւ նորայայտ դրամներ, վերագրուած՝ Արտաշէսեան հարստութեան արքաներուն մեծամասնութեան։ Տակաւին, սակայն, գտնուած չեն դրամներ, որոնք պատկանին Արտաւազդ Ա.ին (160-123 Ք.Ա.) եւ Արտաշէս Ա.ին (190-160 Ք.Ա.), թէեւ ըստ Ե. դարու հայ պատմագիր Մովսէս Խորենացիին, վերջինս եւ Արտաշէսեան հարստութեան հիմնադիրը, դրամ կտրած են իրենց դիմանկարով[3]*։*

Միւս կողմէն, նորայայտ դրամներէն ոմանք ստեղծած են վիճելի կացութիւն մը՝ իրենց վերագրումին պատճառով։ Սակայն պատմութիւնը պիտի տայ իր վերջնական վճիռը եւ լուծէ դրամագիտական մանր անհամաձայնութիւնները (օրինակ, դրամներուն վերագրումը՝ Տիգրան Ա., Բ., կամ Գ.ին, Արտաշէս Բ., կամ Գ.ին եւն.)[4]*։ Մեծապէս յուսալի է որ չհարապարակուած եւ յայտնաբերուելիք դրամներու լոյսընծայումը նոր լոյս սփռէ այս վիճելի հարցերուն վերաբերեալ ու նաեւ համալրէ Արտաշէսեան հարստութեան դրամական համակարգը (մանաւանդ՝ Արտաշէս Ա.ի եւ Արտաւազդ Ա.ի)։*

Այս հաղորդումով կը ներկայացուին 13 դրամներ, որոնցմէ 3ը արծաթեայ չորեքդրամեաններ (Թիւ 1, Թիւ 2 եւ Տառ Ա.), 2ը՝ արծաթեայ փոքրածաւալ դրախմաներ (Թիւ 3, Թիւ 4), եւ պղնձեայ չորս քաղկոս, քառաձի մարտակառք (Տառ Բ.), 2ը՝ պղնձեայ չորս քաղկոս, մօրուսաւոր վահագն (Թիւ 5, Տառ Գ.), 1ը՝ պղնձեայ երկու քաղկոս, կրկնանշուած (Թիւ 6), 1ը՝ պղնձեայ երկու քաղկոս, չորս ատամներով խոյր եւ կրկնանշուած (Թիւ 7), 1ը՝ պղնձեայ չորս քաղ-

կոս, կարուած դրամ (Թիւ 8) եւ 2ր՝ պղնձեայ մէկ քաղկոս, յաղթանակը բռնած (Թիւ 9 եւ Տառ Դ.)։

Այստեղ ներկայացուած բոլոր դրամները կը պատկանին Տիգրան Մեծին (95-56 Ք.Ա.), որ իշխեց չուրջ քառասուն տարի՝ յաջնատարած հողամասի մը վրայ։ Իր գահակալութեան շրջանին Հայաստան ունեցաւ անգերազանցելի հարստութիւն եւ ստեղծեց աշխարհակալութիւն։ Ուրեմն գարմանալի չէ որ նորայայտ դրամներուն մեծամասնութիւնը իրեն պատկանի։

ԱՐՏԱԹԵԱՑ ՉՈՐԵՔԴՐԱՄԵԱՆՆԵՐ (ԹԻՒ 1, 2 ԵՒ ՏԱՌ Ա.)

Ընդհանրութիւններ

Ասոնք ունին պատկերատիպային հիմնական նմանութիւններ եւ որոշ տարբերութիւններ։

Դրամներուն երեսի դիմանկարները, խոյրերը, արծիւներն ու աստղերը, ականջակալներն ու վզկալները իրարու նման են։ Թիւ 1ի եւ 2ի հանգուցաւոր շրջափակներու երիզները աւելի փոքր են քան թէ Տառ Ա.ինը։

Դրամին նեւրի Բախտը, Որոնդէս գետի աստուածութիւնը մարմնացնող մերկ երիտասարդ լուղորդը եւ խորագրութիւնները հիմնականին մէջ նոյնն են երեք դրամներու պարագային։ Թիւ 1 եւ 2 դրամներուն վրայ, Անտիոքի Բախտի գլխուն տակ, դրոշմուած՝ Φ տառը Ν տառին վերեւ, միատեղ, խարիսխի մը նմանութիւնն ունի։ Տառ Ա. դրամին վրայ, Բախտի գլխուն տակ կայ վեցթեւանի աստղ մը (*)։ Δ, Μ, Η տառերը նոյնն են երեք դրամներուն համար։ Երիզակերպ հանգուցաւոր շրջափակները տարբեր են երեք չորեքդրամեաններուն համար։ Չափագիտական տուեալները ունին չատ փոքր տարբերութիւններ՝ 15.78 եւ 15.10 գրամ, 30 եւ 29 մմ տրամագիծ, ժամը 12 եւ 11 առանցքային ուղղութիւն։

Երեք դրամներու երեսներն ու կռնակները հատանուած են տարբեր կաղապարներով. սակայն բազմաթիւ նմանութիւններու պատճառով դասաւորուած են արծաթեայ դրամներու նոյն խումբին մէջ։

Նկարագրութիւն

Երես. Տիգրան Մեծի կիսանդրին գեղեցկագէմ դիմանկարով դէպի աջ, մազուր ածիլուած եւ գլխուն՝ մարգարտաչար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը։ Արքայական լայն ժապաւէնը կը շրջապատէ խոյրը։ Հանգուցուած է գլխուն տակ եւ ծայրերը ազատ, ուսն ի վար կ՚իջնեն։ Խոյրի ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզկալը։ Խոյրը զարդարուած է ութթեւանի աստղով՝ կողքերուն մէկական արծիւ, որոնք իրարու կը նային։ Երիզակերպ հանգուցաւոր շրջափակ։

Կռնակ. Անտիոք քաղաքին Բախտը, աշտարակաճեւ թագը գլխուն, քօղարկուած, ժայռի մը վրայ նստած, աջ ձեռքով արմաւենիի ճիւղ մը բռնած, ոտքերուն տակ՝ Որոնդէս գետի աստուածութիւնը մարմնացնող երիտասարդ մը կը լողայ դէպի աջ. Ցունատառ խորագրութիւնը աջին դէպի վար՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին դէպի վար՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ։ Բախտի տակին, Φ տառը Ν տառին

վերեւ (խարիսխի նմանող), Δ, M. իսկ աջ դաշտին մէջ, արմաւենիի ճիւղի աջին՝ H: Դափնեպսակ շրջափակ:
Թիւ 1. 15.78գ - 30մմ⌀– 12↻
Թիւ 2. 15.10գ - 29մմ⌀–11↻[5]
Տառ Ա. 14.39գ - 30մմ⌀–11↻ (Բախտի ճախին՝ *,Δ,M).[6]

ԱՐՏԱԹԵԱՑ ՓՈՔՐԱՏԱԻԱԼ ԴՐԱՄՆԵՐ (Թիւ 3, 4, Տառ Բ.)

Ընդհանրութիւններ

Տիգրանի այս փոքր արծաթ դրամները, որոնց եռին դրուագուած է քառածի մարտակառք մը, մեզի կը յիշեցնեն նոյն պատկերատիպով իր պղնձեայ քաղկոսը: Հետաքրքրական է, որ նման դրամ մը պահպանուած է Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ, թէեւ պատշաճօրէն չէ նկարագրուած, որովհետեւ գարնուելու ընթացքին դրամի կաղապարին մէկ մասին մետադէն դուրս մնալով ամրողջականօրէն կոխուած չէ: Նորայայտ դրամին վրայ մարտակառքին անիւը շատ յստակ է, սակայն Մխիթարեան օրինակին վրայ կիսովին գարնուած է, եւ անշուշտ, խորագրութիւնները կա՛մ մետադաճոյլէն դուրս մնացած են կա՛մ ալ մաշած:

Տառ Բ., պղնձեայ դրամը քառածի մարտակառքի պատկերատիպով, ամէն կերպով նման է Թիւ 3 դրամին, այն տարբերութեամբ որ արծաթին վրայ նչմարելի է երկու ձի, մինչ պղինձին վրայ՝ չորս: Հաւանական է, որ արծաթները կոխուած ըլլան պղինձներուն կաղապարներով եւ փոքրածաւալ հատաճոյլերէն դուրս մնացած են ձիերէն երկուքը (պղինձը 20 մմ տրամագիծ ունի, արծաթը՝ 14): Ուշադիր քննութիւն մը յայտներեւ կ՚ընէ, որ Թիւ 3 եւ տառ Բ. դրամները ցոյց կու տան ձիերու չորս ետեւի ոտքերը: Դրոշմուած նոյն պատկերատիպը կը նչմարուի Աչմոլին Թանգարանի[7] պղնձեայ օրինակին վրայ ինչպէս նաեւ 1982ին վաճառուած այլ պղինձի[8] մը վրայ: Բացի այդ, Թիւ 3 դրամին վրայ, աջէն երկրորդ ձիու ձախին կը նչմարուի անծանօթ առարկայ մը:

Նկարագրութիւն

Երես- Տիգրանի խոշոր գլուխը դէպի աջ, մազուր ածիլուած եւ գլխուն՝ հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը: Արքայական լայն ժապաւէնը կը շրջապատէ խոյրը, հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ուսն ի վար կ՚իջնեն: Թագի ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզկալը: Խոյրը զարդարուած է ութթեւանի աստղով՝ կողքերուն մէկական արծիւ, որոնք իրարու կը նային:

Կռնակ- Թագաւորը կը վարէ դէպի ձախ արշաւող քառածի մարտակառք մը: Ինք սանձը կը բռնէ ձախ ձեռքով: Վերի յուներտաւ հաւանական խորագրութիւնը դէպի աջ՝ [ΒΑ]ΣΙΛ[ΕΩΣ], վարը դէպի աջ՝ [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΝ / [ΤΙ]ΓΡΑΝΟΥ:

Թիւ 3. 2.10գ - 14մմ⌀–12↻
Թիւ 4. 3.51գ[9]

ՊՂԻՆՁ, ՁՈՐՍ ՀԱՂԿՈՍ, ՀԱՌԱՁԻ ՄԱՏՐԱԿԱՌՈՒ (ՏԱՌ Բ.)

Նկարագրութիւն

Երես. Թիւ 3ի նման։ Կէտաւոր շրջափակ։

Կռնակ. Թագաւորը կը վարէ դէպի ձախ արշաւող քառաձի մարտակառք մը։ Ինք սանձը կը բռնէ ձախ ձեռքով եւ անորոշ առարկայ մը՝ աջ ձեռքով։ Վերի յունատառ խորագրութիւնը դէպի աջ՝ ΒΑCΙΛΕΩC, վարը դէպի աջ՝ ΒΑCΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ։

Տառ Բ. 6.66գ - 20մմ֊2ժ.[10]

ՊՂԻՆՁ, ՁՈՐՍ ՀԱՂԿՈՍ, ՄՕՐՈՒՍԱՒՈՐ ՎԱՀԱԳՆ (ԹԻՒ 5, ՏԱՌ Գ.)

Ընդհանրութիւններ

Թիւ 5 դրամը Տիգրանի պղնձեայ դրամներէն մէկն է Վահագնի (Heracles) պատկերատիպով։ Այս դրամին յատկանշական կէտը թագաւորին երեսին չածիլուած ըլլալն է։ Իր թեթեւ մօրուքը կարելի է նչմարել խոշորացոյցով՝ դրամի իսկական մեծութեամբ նկարին վրայ, կամ ալ առանց խոշորացոյցի՝ երեք անգամ մեծցուած նկարին վրայ։ Ցեսին դաշտին մէջ տառեր չկան։ Պէտք է չեշտել որ այս լաւ մը մեծցած մօրուք մը չէ, այլ՝ շատ կարճ մօրուք մը, որ չէ ածիլուած քանի մը օրէ կամ շաբաթէ մը ի վեր։ Ցարդ Տիգրան Մեծի նչմարուած բոլոր դրամներուն վրայ իր քանդակուած դիմանկարը մաքուր ածիլուած է ըստ սիրապետող յունական դրամահատութեան աւանդութեան։

Տառ Գ. դրամը սովորական պղինձ մըն է Վահագնի պատկերատիպով, բայց երեսը մաքուր ածիլուած է, ինչպէս նաեւ Τ դրոշմուած է ձախ դաշտին մէջ, եւ Α տառը՝ աջ դաշտին մէջ։ Տառ Գ. դրամին նկարը հոս ներկայացուած է պարզապէս համեմատութեան համար։

Նկարագրութիւն

Երես. Տիգրան Մեծի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ մարգարտաշար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը։ Երեսը չէ ածիլուած ու թեթեւօրէն մօրուսաւոր է։ Արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է գլխուն ետեւ եւ ծայրերը վար կ՚իջնեն։ Խոյրին ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզկալը։ Խոյրը զարդարուած է ութթեւեանի աստղով՝ կողքերուն մէկական արծիւ, որոնք իրարու կը նային։ Կէտաւոր շրջափակ։

Կռնակ. Մօրուսաւոր մերկամարմին Վահագնը կանգնած, ձախ կը հայի։ Աջ բազուկին վրայ կայ առիւծի մորթ, իսկ ձախ բազուկով կը յենի լախտի մը վրայ։ Ցունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ։ Կէտաւոր շրջափակ։

Թիւ 5. 4.63գ - 20մմ֊12ժ

Տառ Գ. 5.77գ - 17մմ֊17ժ, Τ տառը ձախին, Α տառը աջին (մաքուր ածիլուած)

ՊՂԻՆՁ, ԵՐԿՈՒ ՔԱՂԱԿՈՍ, ԿՐԿՆԱՆՇՈՒԱԾ (ԹԻՒ 6)

Ընդհանրութիւններ

Թիւ 6 դրամը Տիգրանի պղնձեայ դրամներէն մէկն է Վահագնի (Heracles) պատկերատիպով։ Այս դրամին վրայի յատկանշական կէտը Թագաւորին գլխուն ետեւի կրկնանշանն (countermark) է։ Նշանը կը պարունակէ չորս շրջանակներ, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կայ փոքր կէտ մը կամ ալ յունարէն չորս Θ տառեր։ Զորսը միատեղ կը կազմեն քառանկիւն մը։ Դրոշմին մէջ կայ նաեւ արծիւ մը, որուն աջ թեւը կը համընկնի ձախի կէտին շրջանակին հետ։ Դրամին ետեւի Վահագնին պատկերատիպը շատ վատ վիճակի մէջ է եւ որեւէ նշմարելի տառեր չկան դաշտին մէջ։

Ներկայիս չենք կրնար որեւէ բացատրութիւն տալ այս կրկնանշանին իմաստին համար։ Հաւանական է որ արծիւն ու չորս շրջանակները եղած ըլլան երկու տարբեր կրկնանշաններ։ Թերեւս արծիւը գարնուած է շրջանակին վրայ։ Կրկնանշաններու բացատրութիւններու մասին գրուած են մի քանի աշխատութիւններ[11] եւ գոյութիւն ունին բազմաթիւ ձեւեր արծուի կրկնանշաններու, սակայն որեւէ մէկը մեր հոս ներկայացուածին չի նմանիր։ Միայն մեր արծիւը կը նմանի Howgegoի թիւ 320, 321 եւ 325 կրկնանշաններուն[12]։

Նկարագրութիւն

Երես. Տիգրանի կիսանդրին դէպի աջ, մազուր ածիլուած եւ գլխուն՝ մարգարտաշար հինգ ժանիքներով հալկական խոյրը։ Արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է գլխուն ետեւ եւ ծայրերը վար կ՚իջնեն նման թիւ 3ին։ Սակայն Թագաւորի խոյրի ետին առկայ է կրկնանշան մը, կը պարունակէ արծիւ մը եւ չորս շրջանակներ, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կայ փոքր կէտ մը։ արծիւին աջ թեւը կը համընկնի վերի ձախի կէտին շրջանակին հետ։

Կռնակ. Թիւ 5ի նման։

Թիւ 6. 3.51գ - 10մմ ֆ–1ժ.

ՊՂԻՆՁ, ԵՐԿՈՒ ՔԱՂԱԿՈՍ, ՁՈՐՍ ԱՏԱՄՆԵՐՈՎ ԽՈՅՐ ԵՒ ԿՐԿՆԱՆՇՈՒԱԾ (ԹԻՒ 7)

Ընդհանրութիւններ

Թիւ 7 դրամը Տիգրանի պղնձեայ դրամներէն մէկն է Անտիոքի Բախտի պատկերատիպով։

Այս դրամին վրայի յատկանշական կէտերը Թագաւորին գլխուն ետեւի A կրկնանշանն ու խոյրին չորս ատամներն են (փոխան հինգի)։ Նախապէս այս դրամը ցուցակագրուած էր իբրեւ թիւ 220, բայց չէր պատկերագարդարուած այս նիւթի վերաբերեալ մեր բանասիրութեան մէջ, ուր կրկնադրոշմներն ու կրկնանշանները մանրամասնութեամբ նկարագրուած էին։ Նմանապէս, նոյն աշխատասիրութեան մէջ կայ այլ դրամ մը (պատկերագարդարուած, թիւ 228), որ ունի չորս ատամներ սակայն տարբեր կրկնանշան մը[13]։ Անտիոքի Բախտի պատկերատիպով պղնձեայ դրամներուն վրայ դրոշմուած Տիգրանի խոյրը գրեթէ միշտ պատկերուած է հինգ ատամներով։ Նաեւ գոյութիւն ունին չորս եւ

հազուադէպօրէն երեք ատամներով խոյրեր։ ընթերցողը պէտք է որանէ զանոնք Տիգրան Մեծի Ցաղիանակի պատկերատիպով չատ փոքրածաւալ պղնձեայ դրամներուն վրայ[14]։

Նկարագրութիւն

Երես. Տիգրանի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ մարգարտաչար չորս ժանիքներով հայկական խոյրը որու ետին Ա կրկնանշանը դրոշմուած է։

Կռնակ. Անտիոք քաղաքին Բախարը, աչտարակաձեւ թագը գլխուն, ժայռի մը վրայ նստած, թիւ 1ի նման։ Սակայն յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, *ձախին՝* ΒΑΣΙΛΕΣΣΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ։

Թիւ 7. 3.61գ - 18մմ ֆ–11ժ.

ՊՂԻՆՁ, ՁՈՐՍ ՔԱՂԿՈՍ, ԿՏՐՈՒԱԾ ԴՐԱՄ (ԹԻՒ 8)

Ընդհանրութիւններ

Հին ժամանակներ, պղնձեայ դրամները յաճախ կիսուած են տրամագիծի ուղղութեամբ, մանրուք դրամ հայթայթելու առօրեայ առուտուրի համար։

Ինդրոյ առարկայ դրամը յայտնաբերուած է Տիգրան Մեծի 170 կտոր պղինձներու դրամագիւտի մը մէջէն։ Դրամագիւտին մէջ ուրիշ կտրուած դրամ չկար։ Ըստ բանիմաց տեղեկութեան, դրամագիւտը կատարուած է շուրջ 1981ին, Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, Վան քաղաքէն 50-100 մղոն հարաւ արեւմուտք։

Տիգրան Մեծի այս դրամը Ցաղիանակի պատկերով դրուագուած՝ ենթարկուած է փորձաքննութեան։ Մասնագէտ քննիչը եզրակացուցած է, թէ «հարազատ դրամ մըն է, կտրուած հին ժամանակ, մանրուք դրամ չինելու համար»։ Բեկորը մաքուր կտրուածք քառորդ մաս մըն է, խոյրին ետին եւ կ՝երկարի 8մմ դէպի կեդրոնը։ Կտրուածքի կանաչախաւ տեսքը (patina) կը թելադրէ, թէ բեկորը կտրուած է հին ժամանակ թերեւս մանրուք դրամ չինելու նպատակով[15]։

Հոս նաեւ պէտք է յիշուի, թէ բացարձակ փաստ գոյութիւն չունի, թէ անհրաժեշտութիւն կար պղնձեայ դրամ կտրելու մանրուք դրամ չինելու նպատակով, քանի որ Տիգրան Մեծ ունէր փոքրածաւալ քաղկոսներու զանազան տիպեր, որոնք ծանրութեամբ ու մեծութեամբ համապատասխան կրնային ըլլալ կտրուած բեկորին։

Նկարագրութիւն

Երես. Տիգրանի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ հայկական խոյրը։ Խոյրի ետին, վերի ձախ անկիւնը, 1/4ը ուղիղ կտրուած ու վերցուած է։

Կռնակ. Ցաղիանակը կը քալէ դէպի ձախ, նշմարելի միայն՝ հագուստին վարի մասը եւ մանեակի ուղղահայեաց խորագրութիւնը։

Թիւ 8. 6.24գ - 20մմ ֆ–1ժ, 2մմ հաստութիւն[16]

Տախտակ 1. *Տիգրան Մեծի դահի մը ամփոփ դրամներ*

5X

Գ

6

7

9

Դ

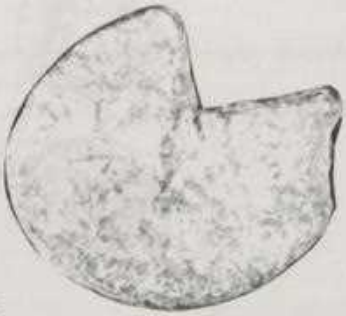

8X

Տախտակ 2. *Տիգրան Մեծի բանի մը անտիպ դրամները*

ՊՂԻՆՁ ՄԷԿ ՔԱՂԿՈՍ, ՑԱՂԹԱՆԱԿԸ ԲՌՆԱԾ՝ Ա (ԹԻՒ 9, ՏԱՒ Դ.)

Ընդհանրութիւններ

Տիգրանի այս նորայայտ պղինձին վրայի յատկանշական կէտերը չեն նչմարուած նման պատկերատիպով դրամներուն վրայ։ Այս դրամին ետեւի ցաղթանակը մեզի կը յիշեցնէ Պաուկեանի Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամներր գիրքի 120 թիւը եւ մեր Armenian Coins And Their Values գիրքի 86, 87, 89, 90 թիւերը։

Դրամին երեսին վրայ, խոյրը ունի հինգ ատամներ՝ փոխան չորս սրածայր գագաթներու, որոնք պատկերուած են այսպիսի դրամներու մեծամասնութեանց վրայ։ Խոյրին վրայ առկայ է ութ մարգարիտներով աստղ մը։ Ուշադրութեան արժանի է, որ Տիգրանի դրամներուն վրայի աստղը առհասարակ ունի ճառագայթներ, մինչդեռ հոս կան ութը հատ մարգարիտներ, որոնք կը չրջապատեն կեդրոնական մարգարիտ մը։

Դրամի կռնակին, ցաղթանակը կը յառաջանայ դէպի ձախ։ ցաղթանակին աջ թեւը դուրս երկարած է. եթէ բռնած է ծաղկեպսակ մը՝ այդ չ՝երեւիր. ձախը երկարած է դէպի դուրս եւ բռնած առարկայ մը, որ ունի «Λ» տառին ձեւը։ Սովորաբար ցաղթանակը իր կռնակին վրայ ունի դէպի վար երկարած թեւ մը։

Նկար Դ-ի դրամին վրայի ցաղթանակը նմանապէս մէկ քաղկոսնոց պղինձ մըն է, ունի չորս սրածայր գագաթով խոյր մը եւ դէպի վար ուղղուած թեւ մը։

Նկարագրութիւն

Երես. Տիգրան Մեծի կիսանդրին դէպի աջ, գլխուն՝ մարգարտաշար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը թիւ 1ի նման։ Խոյրը զարդարուած է աստղով մը, ուր ութ կլոր մարգարիտներ կը չրջապատեն կեդրոնի կլոր մարգարիտը։ Աստղի ձախին առկայ են երկու մեծ եւ երկու փոքր կէտեր, որոնք քառանկիւն կը կազմեն։ Ձախին՝ դաշտին մէջ դրոշմուած է աչքառու «Λ» տառը։

Կռնակ. ցաղթանակը ձախ կը յառաջանայ, աջ թեւը երկարած է դէպի դուրս իսկ դէպի դուրս երկարած ձախ թեւը բռնած է Δ տառին նմանող առարկայ մը։ Ցուներտառ խորագրութիւնը աջին դէպի վար՝ [Β]ΑΣΙΛΕΩ[Σ], ձախին դէպի վար՝ ΤΙΓΡΑΝ[ΟΥ]։

Թիւ 9. 3.17գ - 15մմ֊10մ առանցքային ուղղութիւն

Տաւ Դ. 2.93գ,

ՕԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Չարեհ Պաուկեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները*, Վիեննա, 1983։

[2] Y. E. Nercessian, *Armenian Coins And Their Values*, Լոս Անճելես, 1995։

[3] *Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1955, էջ 193; *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիա*, հատոր 2, Երեւան, 1976, էջ 139։

[4] *Տիգրան Ա., Բ. եւ Գ. արքաներու դրամներուն վերագրումին համար տե՛ս՝* Ե. Թ. Ներսէսեան, "An Unpublished Coin of Tigranes I," *Հայ Դրամագիտական Հանդէս*, Ա.

չրջան, հատոր XVI (Ժնեւ 1991), թիւ 2, էջ 13-21; նոյնը նաեւ՝ *Armenian Numismatic Studies*, Լոս Անճելըս, 2000, էջ 1-11; նաեւ՝ «Մեծն Տիգրան եւ կրտսեր Տիգրանի Դրամներուն Առեղծուածը», *Բազմավէպ*, հատոր ՃՄԸ, 2000, թիւ 1-4, էջ 196-230; C. Foss, "The Coinage of Tigranes the Great: Problems, Suggestions and a New Find," *Numismatic Chronicle*, vol. CXLVI, 1986, էջ 19-66; Ernest Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene*, Փարիզ, 1890, էջ 216, թիւ 27 եւ 28, տախտակ XXIX, թիւ 18 եւ 19։ Արտաշէս Բ-ի եւ Գ-ի արքաներուն դրամներուն վերագրումին համար տե՛ս՝ Ե. Թ. Ներսէսեան, «Արտաշէս Բ-ի Դրամները», *Բազմավէպ*, հատոր ՃԿԱ, 2003, թիւ 1-4, էջ 348-372; Լ. Ա. Սարեան, «Արտաշէս IIիին վերագրուող նոր Արծաթէ Դրամ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1998, թիւ 3 (149), էջ 155-162։

[5] Classical Numismatic Group, *Auction 57*:Mail Bid Sale, Լինքըլըր, Փասատինա, 4 Ապրիլ 2001, էջ 81, թիւ 665։

[6] Պոռնկեան, *Արտաշէսեան* 29$; Ներսէսեան, *Armenian Coins* 36; Ե. Ներսէսեան, "Silver Coins of Tigranes II of Armenia," A69-P8a, *Հայ Դրամագիտական Հանդէս*, Ա. չրջան, հատ. XXVI, (Դեկտ. 2000), թիւ 3-4, էջ 43-108, տախտակ 1-10, տե՛ս յատկապէս՝ էջ 70։

[7] Paul Z. Bedoukian, "Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia," *Revue des Etudes Arméniennes*, նոր չրջան, հատոր XVII, էջ 279-287, թիւ 13; նոյնը նաեւ՝ *Selected Studies II*, Լոս Անճելըս, 2003, էջ 70-77; C. Foss "The Coinage of Tigranes the Great: Problems, Suggestions and a New Find," *Numismatic Chronicle*, հատոր CXLVI (1986), էջ 19-66, տախտակ 5-7, մանաւանդ տախտակ 7, տառ. j։

[8] Joel L. Malter & Co., Inc., *Auction XXIII*, Ֆնսինօ, Քալիֆորնիա, 23-25 Սեպտեմբեր 1982, էջ 4 եւ 28, թիւ 25։ Ուշադրութեան արժանի պէտք է ըլլայ, որ Տաւ. Բ դրամին կռնակը կրկնադրոշմուած է Զեւսի դիմանկարը պատկերող հին դրամի մը վրայ։ Կրկնադրոշմը ակներեւ կ՝ըլլայ եթէ նկարը ալ չրջուի երեսուն աստիճան։

[9] Պոռնկեան, *Արտաշէսեան*, էջ 90; Ներսէսեան, *Armenian Coins*, էջ 43; նոյն՝ Silver Coins, a41-pla։

[10] Nercessian, *Armenian Coins*, էջ 43; Spink & Son Ltd., *Coin Auction 102: Ancient, Foreign and English Coins and Commemorative Medals*, (2 Մարտ 1994, Տօնապետեանի հաւաքածոյ), թիւ 174։

[11] C. J. Milne, *Greek and Roman Coins and the Study of History*, 1938, վերատպուած Շիքակօ, 1977, էջ 75-80; C. J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks*, Լոնտոն, 1985։

[12] C. J. Howgego, էջ 164-170, թիւ 320-344։

[13] Ե. Թ. Ներսէսեան եւ Լ. Ա. Սարեան, "Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *Հայ Դրամագիտական Հանդէս*, Ա. չրջան, հատոր XXII (Ժնեւ-Սեպտեմբեր 1996), թիւ 2-3, էջ 23-62, տախտակ I-VI; *Հայ Դրամագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Լոս Անճելըս, 2000, էջ 150-206, տախտակ 37-46, թիւ 220 եւ 228։

[14] Nercessian, *Armenian Coins*, թիւ 87 (չորս ատամներ), թիւ 90 (երեք գագաթներ)։

[15] Լ. Ա. Սարեան, "An Unusual Cut Bronze Coin of Tigranes the Great of Armenia," *Centinel*, հատոր 48 (Գարուն 2000), թիւ 1, էջ 15-19; *Revue des Etudes Arméniennes*, նոր չրջան, հատոր 28 (2001-2002), էջ 495-500։

[16] Պոռնկեան, *Արտաշէսեան*, տիպ 114-120; Ներսէսեան, *Armenian Coins*, տիպ 77-91։

SOME UNPUBLISHED COINS OF TIGRANES THE GREAT OF ARMENIA
(Summary)

Y. T. NERCESSIAN

Since the publication of the Coinage of the Artaxiad of Armenia, and Armenian Coins and Their Values, numeous new coins which deserve our attention have been discovered.

Nos. 1, 2. The letters engraved on the reverse of the Tigranes tetradrachms are behing Tyche's head, the letter ϕ above ν resembles an anchor and the letters Λ and M are in the right filed below the palm-branch, H.

Nos. 3, 4. These small silver fractional drachms of Tigranes with quadriga design were described in the past but not properly. The reason for this was their being struck off-center. They remind us of the copper coin of Tigranes with quadriga design (letter B).

Nos. 5, 6 are copper coins of Tigranes with Heracles (Vahagn) design. The interesting feature of No. 5 is that the king's face is unshaven. On No.6 there is a countermark behind the king's head, formed of four circles, each containing a pellet. They form a diamond-shaped pattern. Also, there is an eagle in a rectangular punch; the eagle's right wing coincides with the left pellet.

Nos. 7 is a copper coin of Tigranes with Tyche reverse design. The interesting feature of this coin is the countermark A behind the king's head, and the Armenian tiara has four peaks.

No. 8 is a copper coin of Tigranes II, cut diametrically to make change for transactions. The fragment cleanly removed is a one-fourth segment, from behind the tiara, and extending 8mm. inside. The appearance of the patina also suggests that the fragment was removed in ancient times.

No. 9 is a copper coin of Tigranes with Nike walking left. The right arm is outstretched, and the outstretched left arm holds an object resembling letter A.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Քաղաքագիտութեան եւ Քաղաքականութեան Օքսֆորդի Բացատրական Բառարան, Անգլերէն-Հայերէն, Հայերէն-Անգլերէն. խմբագիր Այէն Մակլին, լրացումները եւ յաւելուած բառարանը՝ Ալեքսանդր Աղաբէկեանի, Գիտանք Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2003, 592 էջ:

Խաւաքարտակազմ այս բառարանը թարգմանութիւնն է Օքսֆորտի Համալսարանի հրատարակչատունէն 1996ին հրատարակուած X+566 էջ հաշուող *Oxford Concise Dictionary of Politics* թղթակազմ հատորին[1]:

Ի յաւելումն բնօրինակի, հայերէն թարգմանութիւնը 574-584 էջերուն վրայ ունի «Հայերէն Բառացոյց», ուր այբբէնական կարգով տրուած են բառարանին մէջ առկայ բոլոր բառայօդուածներուն հայերէն թարգմանութիւնները, իսկ 585-589 էջերուն վրայ տրուած է «Հայերէն-Անգլերէն Լրացուցիչ Բառարան»ը, ուր տեղ գտած են շուրջ 600 քաղաքագիտական բառեր եւ անոնց անգլերէնը. ասոնք կու գան աւելնալու հայերէն թարգմանութեան մէջ տեղ գտած աւելի քան 1100 ընդարձակ բառայօդուածներու ցանկին:

Նոյնպէս ի տարբերութիւն բնօրինակի, հայերէն թարգմանութիւնը չունի անգլերէն բառարանի վերջաւորութեան (էջ 539-559) տեղ գտած Աւստրալիոյ, Քանատայի, Չինաստանի, Եւրոպական Համայնքի (այժմ՝ Միութիւն), Ֆրանսայի, Դաշնակցային Գերմանիոյ եւ Գերմանիոյ, Հնդկաստանի, Իրլանտայի, Ճափոնի, ՆԱԹՕի, Նոր Զելանտայի, Փաքիստանի, Հարաւային Ափրիկէի, Սովետ. Միութեան եւ Ռուսաստանի, Միացեալ Թագաւորութեան, ՄԱԿի, Մ. Նահանգներու նախագահներու, վարչապետերու, Համայնավար Կուսակցութեան ղեկավարներու (Չինաստանի եւ Ս. Միութեան պարագային), Ընդհանուր Քարտուղարներու (ՆԱԹՕ, ՄԱԿ), ելեւմտական, արտաքին գործոց նախարարներու եւ Բրիտանական Հասարակապետութեան քարտուղաներու, Ներկոյտի եւ Ներկայացուցիչներու Տունը գլխաւորող (Մ. Նահանգներ) պաշտօնակալներու ժամանակագրական անուանացանկը:

Նման բառարանի մը հայերէնով լոյս ընծայումը աւելի քան անհրաժեշտ էր, երբ նկատի առնենք որ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան ծնունդով, հայ քաղաքական գործունէութեան տարածական ոլորտի ծիրը ընդարձակուեցաւ ու խորացաւ, ունեցաւ գաղափարախօսական միտքի ընթացքին հակառակ՝ բազմաշերտ եւ նուազ սահմանափակ ընթացք ու զարգացման հեռանկարներ: Մէկ խօսքով՝ հայ քաղաքական կեանքի ածուն առարկայական, էական հնարաւորութիւն ունեցաւ տարածուելու եւ խորանալու: Նման պայմաններու բերումով, քաղաքական առօրեան ներկայացնելու համար կարիքը յառաջացաւ քաղաքական ղեկչքներու աւելի յստակ պատկերացման ու փոխանցման: Հաղորդակցման գլխաւոր միջոցը լեզուն էր եւ է, որուն բառապա-

չարին պէտք էր տալ նոր մղում, հայերէնի բառային շտեմարանը հարստացնել «նոր» բառերով, կամ առկայ բառերու տալ քաղաքական նրբիմաստ:

Ուստի, քաղաքական եռուն եւ բուռն կեանքը Հայաստանի մէջ պիտի յառաջացնէր նոր խնդիրներ որոնք ունէին նաեւ իրենց լեզուամտածողական հարցերու երեսակը: Թուենք անոնցմէ մի քանին.-

ա. Համայնավար գաղափարախօսութենէն անցումը բազմակարծութեան պարտադիր դարձուց քաղաքական եւ քաղաքագիտական բազմաթիւ հասկացութիւններու, ըմբռնումներու, գնահատումներու վերատեսութիւնը: Ինչպէս բառարանի թարգմանիչ Աղաբէկեան կը գրէ, անհրաժեշտ էր *«Հայերէն եզրը Հնարաւորին չափ ազատել Նախկին Հասարակարգում արմատաւորուած գաղափարական եւ քաղաքական երանգաւորումից»* (էջ 3): Մեր կողմէն պիտի աւելցնէինք թէ պիտի ակնկալէինք որ միաժամանակ չզարգացուի *«նոր հասարակարգի...գաղափարական եւ քաղաքական երանգաւորում»*ը, մինչ յստակ է թէ՝ եւ, որ բառարանը տուրք կու տայ ազատական ժողովրդավար (liberal democratic) գաղափարախօսութեան:

բ. Յառաջացած ազգային շունչը անհրաժեշտ դարձուց քաղաքական օտարաբանութիւններու հայացումը:

գ. Դժբախտաբար, սակայն, եթէ խորհրդային շրջանին եզրաբանական նախանձախնդիր խստապահանջութիւն եւ բառ-եզրի գործածութեան ընդունելի միատարրութիւն կար, ապա Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան առաջին տասնամեակին գործածուած քաղաքական բառերու եւ եզրերու կիրառումի խայտաբղետութիւնը յիշեցուց Սփիւռքի բառագործածութեան խառնիճաղանջը, ուր նոյն համայնքի տարբեր թերթեր Canadaն կը գրեն տարբեր, տառադարձութիւնը կ'ընեն տարբեր, Մ. Նահանգները կը նկատեն թէ՝ եզակի եւ թէ՝ յոգնակի:

դ. Կարգ մը բառերու բառիմաստի նրբերանգի մէկ շերտի կամ երեսակի շեշտաւորում-գերիշխում, իսկ այլ երեսակներու «իմաստային մթագնում» յառաջացաւ: Այս առումով, օրինակ, հետաքրքրական է հայերէն «օտար» բառը, որ վերջին տասնամեակին ածանցման ենթարկուելով սկսաւ կիրառուիլ իր իմաստային մասնակի երեսակով որ շատ թափանցիկ ձեւով հասկնալի կը դարձնէ ըսել ուզուածը: «Անօտարելի» (այն՝ զոր չենք կրնար օտար դարձնել, այն՝ որմէ չենք կրնար հրաժարիլ) եզրը յայն տարածում գտած է արդէն, ինչ որ կը խօսի անոր ընդունելիութեան մասին:

ե. Սփիւռքի մէջ հայերէն բառերու կերտումի երբեմն յաւելեալ ճիգով ձեռք բերուածին եւ փորձին վրայ, հայ քաղաքական բառապաշարի ոչ-այժմէականութիւնը վերածուեցաւ տագնապի ու մղեց պարագայական, տեղւոյն վրայ՝ «նոր բառեր» յօրինելու անհրաժեշտութեան: Այլ խօսքով, քաղաքական բառակերտում կատարուեցաւ յօդուածի գրութեան-թարգմանութեան ատեն եւ ոչ թէ լեզուաբանական գիտաշխատանոցին մէջ:

զ. Ձուտ գաղափարախօսական առումով, անհրաժեշտ դարձաւ միակարծութեան պարտադրանքներէն դուրս բերել քաղաքական տեսահորիզոնը եւ

բանալ բազմակարծութեան ծիածանը՝ բաղդատութեան եւ ընտրութեան հնարաւորութեամբ, քան թէ պարտադիր ընտրութիւն կատարելու թելադրանքով:

է. Կեանքի կարգ մը իրավիճակներ, թէ ընկերային շարք մը փոխյարաբերութիւններ զգեցան քաղաքական իմաստաւորում, որոնց համար անհրաժեշտ դարձաւ տեսաբանական գնահատում մը:

Ահա, այս պայմաններուն մէջ էական դարձաւ քաղաքագիտական բառարանի մը ծնունդը: Նման համարձակ քայլի մը համար անտարակոյս ողջունելի է բառարանին թարգմանիչը Ալեքսանդր Աղաբէկեանը:

Գիտցուածը կրկնելու գնով, ըսենք թէ բառարանագրութեան դասական ձեւը կ'ենթադրէ պրպտել ու քրքրել տուեալ լեզուով հրատարակուած նորագոյն գրականութիւնն ու մամուլը, դուրս գրել նորածին, նորայայտ եւ նոր իմաստներով գործածուած բառերը ու յաւելում կատարել մինչեւ այդ առկայ կորիզ-բառարանին վրայ: Անշուշտ, սակայն, որոնում-հաւաքումի այս հանգրուանին բառարանագիրը կրնայ հանդիպիլ նոյն բառի տարբեր կիրառութիւններու եւ նոյն երեւոյթի տարբեր բառերով արտայայտութիւններու: Իրեն կը մնայ գիտական բծախնդրութեամբ ներկայացնել զանոնք, կատարելով նախապատուութիւն: Պէտք է ըսել նաեւ որ նեղ-մասնագիտական բառարանները ունին յաւելեալ առանձնայատկութիւններ, որոնց գիտակցումը եւ բարուօք իրացումը նուազ դժուար կրնայ ըլլալ երբ բառարանագիրը համապատասխան մասնագիտութեան քաջահմուտ է ու նաեւ լեզուաբան:

Գալով այս բառարանին, կը դժուարանանք միանշանակ կարծիք յայտնել անոր մասին, որովհետեւ ան տուեալներ չ'ընծեռեր նման քայլի մը համար: Սակայն, յարաբերաբար ուշադիր ակնարկ մը՝ բառարանին բովանդակութեան, տեղիք կու տայ էական մատնանշումներու, զորս այստեղ կ'ուզենք արձանագրել:

Մեքենական թարգմանութեան մը հետքերը կը կարծենք տեսնել հայերէն բառարանին մէջ. այլապէս, անհասկնալի են մեզի համար գիրքի բացատրողականին մէջ (էջ 2) տրուած *«Պարունակում է աւելի քան 1100 ընդարձակ բառայօդուածներ քաղաքական հաստատութիւնների...»* եւ գիրքի չորրորդ կողքին գրուած *«հիմնական քաղաքական հաստատութիւնները, մտածողներին եւ գաղափարները ներկայացնող աւելի քան 1500 ընդարձակ բառայօդուած»* (ընդգծումը մերն է - U.S.) նախադասութիւններուն թուաբանական 400 բառերուն առեղծուածը:

Թարգմանական վրիպա՞նք պէտք է նկատել, թէ՞ գոհունակութեան դրսեւորում՝ երբ բառարանին բացատրողականին մէջ (էջ 2), բառարանին մասին կ'ըսուի՝ *«արդի քաղաքականութեան ամենահեղինակաւոր անգլալեզու բառարանն է»*: Մեզի համեստօրէն կը թուի, թէ ինքզինք յարգող որեւէ գիտական աշխատութիւն դժուար թէ այսպիսի յաւակնոտ արտայայտութիւն չռայլէ իր սեփական հասցէին, մանաւանդ որ պարզ տրամաբանութիւնն ալ կը թելադրէ որ այսպիսի ծաւալի բառարանը երբեք ալ չի կրնար *«ամենահեղինակաւոր»*ը ըլլալ մանաւանդ՝ բրիտանական քաղաքական միտքի հարուստ պատմութեան տուեալներով: Իրապէս ալ, բառարանի անգլիագիր հեղինակները զայն

բնութագրած են իբրեւ concise (տե՛ս՝ վերնագիրը), իսկ հայերէն թարգմանիչը պարզապէս զանց ըրած է այդ ''չնչին'' բառը: Նոյնպէս, ներածականին մէջ, ակնարկելով բառարանը պատրաստած խումբին կ'ըսուի. «written by a team of scientists and political theorists centered around the Department of Politics and International Studies at the University of Warwick, one of the leading departments in this field in the United Kingdom» (էջ ix), այսինքն, թէ՝ «*գրուած է գիտնականներու եւ քաղաքական տեսաբաններու խումբի մը կողմէ, որոնք կեդրոնացած են Ուորվիքի Համալսարանի Քաղաքական Գիտութիւններու եւ Միջազգային Ուսումնասիրութիւններու Բաժնին չուրջ*, [որ կը հանդիսանայ] *Միացեալ Թագաւորութեան մէջ* [գործող] *այս բնագաւառի առաջատար բաժիններէն մին*», մինչ թարգմանիչը թարգմանած է՝ «*Այս բառարանը գրել է Ուորուիկի Համալսարանի քաղաքագիտութեան եւ միջազգային ուսումնասիրութիւնների բաժնի քաղաքագէտների եւ քաղաքական տեսաբանների խումբը, որն այս ոլորտի առաջատարներից է Միացեալ Թագաւորութիւնում*» (էջ 7), պարզապէս հաստատութեան առաջատարութիւնը վերագրուած է հեղինակներուն...: Հաճելի չէ այս վրիպումը:

Անգլերէն բնօրինակի եւ հայերէն թարգմանութեան մասնակի բաղդատութիւնն իսկ կը հաստատէ թարգմանիչին էջ 5ի վրայ կատարած հաղորդումը, թէ՝ «*Հայերէն հրատարակութեան մէջ թարմացուել են վերջին տարիների իրադարձութիւններին վերաբերող փաստական տուեալները, որոնք արտացոլում են աշխարհի իրավիճակը առ 2003թ.*»: Սակայն, զարմանալի է, երբ Աղաբէկեան ի հաստատումն վերեւ մէջբերուած հատուածին, թէ՝ կատարուած են թարմացումներ, տեղին նախածեռնումով politics բառը կը վերածէ հայերէնի երկու անջատ բառայօդուածի՝ «քաղաքականութիւն» եւ «քաղաքագիտութիւն» (էջ 417), նոյնպէս եւ alienation բառայօդուածը (էջ 6-7 եւ էջ 15-16), ինչո՞ւ արդեօք Աղաբէկեան չ'աւելցներ սկզբունքային մէկ բառայօդուած՝ Armenia, որ հայութեան համար «վերջին տարիների իրադարձութիւններին վերաբերող փաստական» խոշորագոյն տուեալն է. յաւելում՝ որ չեղում պիտի չ'ըլլար բառարանին ոգիէն, մանաւանդ որ անգլերէն բնօրինակը կ'անդրադառնայ Մ. Նահանգներուն՝ իբրեւ պետութիւն: Կամ ինչո՞ւ արդեօք Աղաբէկեան չ'աւելցներ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան առաջին նախագահին անունը, երբ նկատի առնենք որ բնօրինակին մէջ տեղ գտած է Արեւմտեան Գերմանիոյ յետ-պատերազմեան առաջին վարչապետ Քոնրատ Ատենաուրի անունը (էջ 10):

Հասկնալի է, որ հատորը վերջին տասնամեակներու առաջին փորձն է հայերէնի քաղաքագիտական բառարանագրութեան: Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ էր, որ թարգմանիչը աւելի շատ դիմէր եւ օգտուէր արեւմտահայ, սփիւռքահայ, արեւելահայ-նախախորհրդային եւ խորհրդահայ բառարանագրութեան ձեռքբերումներէն: Բան մը որ քիչ նշմարելի է: Կարելի էր օրինակ, adversary politicsը (էջ 12) թարգմանել «ներհակութեան քաղաքականութիւն»՝ յենլով նախորդ բառարաններու վրայ: Յամենայնդէպս, երբ այդ եզրը կը

թարգմանուի «հակամարտութեան քաղաքականութիւն», ան կը նոյնանայ «conflict» բառին հետ:

Նման աշխատանք մը կատարողը պայման է որ խիստ ուշադիր ըլլայ եւ հետեւողական: Կարելի չէ competent՝ «բանիմաց», իսկ incompetent՝ «անգործիմաց» թարգմանել (էջ 585): Նախընտրելին ատակ-անատակ գոյգն է, ուր պէտք է տեսնել թէ՛ իրագործելու կարողութեան եւ թէ՛ նիւթին գիտակութեան իմաստները: Աղաբէկեան թէ՛ ethnic եւ թէ՛ nation թարգմանած է «ազգ» արմատով (էջ 385, 585), որոնք իրապէս շատ տարբեր են իրարմէ. կարելի էր ethnic ձգել էթնիկ, ինչպէս թերեւս կարիքը չկար Magna Cartaն թարգմանելու, թէեւ խորհրդային շրջանին ան կը թարգմանուէր «Ազատութիւնների Մեծ Խարտիա»:

Բառարանը կը բացատրէ, սահմանումներ կու տայ, հոմանիշներ կը դնէ (նայած բառարանի բնոյթը), բայց մանաւանդ կը յստակացնէ բառին եզրային գործածութիւնը: Օրինակ, եթէ privatization թարգմանուած է «մասնաւորեցում» (էջ 436), ապա «սեփականաշնորհում» բառը կը մնայ «անգործ», մինչ նոյնպէս կրկնութեան տեղիք կու տայ specific բառը. հետեւաբար աւելի յարմար էր - թերեւս - specific, ինչպէս եւ particular թարգմանել «մասնաւոր» արմատով կառուցուած այլ բառերով:

Հակառակ բառարանի համառօտ ըլլալուն, թարգմանիչները պարտ էին նկատի առնել բառարանին մէջ չգործածուած բառերու բառիմաստէն խուսանաւել՝ խուսափելու համար կրկնութիւններէ, երկութիւններէ: Այսպէս, օրինակ՝ եթէ containment բառը թարգմանուած է «զսպում» (որ բացարձակ սխալ մըն է, պէտք է ըլլայ «պարունակում», էջ 124), ապա ի՞նչ պիտի թարգմանել restrain բայը, ի՞նչ constraint, impediment, hindrance...

Մեզի համար անհասկնալի է սփիւռքահայ եւ արեւմտահայ իրականութեան մէջ լայն տարածում գտած «ընկերվարութիւն» բառին չօգտագործումը եւ անոր փոխարէն օգտագործումը «հասարակավարութիւն» (էջ 491) բառին: Կարիքը չկայ ըսելու թէ «հասարակութիւն» բառը առնուազն երկու իմաստ ունի՝ 1. սովորական եւ աւելի ժխտականօրէն ցած, եւ 2. հաւաքականութիւն, ընկերութիւն, ընկերակցութիւն՝ society: Ահա թէ ինչու՝ անհրաժեշտ էր տարբերել: Թերեւս կարելի էր հայերէն զոյգ տարբերակները դնել բառարանին մէջ՝ դժուար բառընտրութիւնը թողլով ընթերցողին:

Հաւանաբար բառարանին համառօտութիւնը պատճառ մըն է որ հոն չհանդիպինք unitary, united, union, stereotype, friction, conflict, inalienable rights, claim, allege եւ այլ բառերու: Այս պարագան կը դժուարացնէ վճռական առարկութիւն բերել թարգմանիչին կարգ մը թարգմանութեանց, երբ երկու բառարաններն ալ չեն տար որոշ բառերու զուգահեռ եզրերը, որոնց հայերէն թարգմանութեամբ կարելի ըլլար առաւել հիմնաւոր կողմնորոշուիլ: Օրինակ, եթէ Աղաբէկեան coalition թարգմանած է «դաշինք» (էջ 92), անոր մօտիկ alliance բառը գոյութիւն չունի բառարանին մէջ, որով կարողանայինք կողմնորոշուիլ թէ արդեօք հայերէն ո՛ր բառով թարգմանած է զայն: Անշուշտ, կան նաեւ չհամապատասխանող, կամ թերի իմաստաւորող թարգմանութիւններ:

Օրինակ, consociational democracy-ն թարգմանուած է «միաւորիչ ժողովրդավարութիւն» (էջ 122), մինչ ա՛յս ժողովրդավարութիւնը կապ ունի տարբեր հաւաքականութիւններու (կրօնական, լեզուական, ցեղային, եւն.) ներկայացուցիչներով յառաջացած կառավարչական դրութեան: Տակաւին՝ «միաւորիչ»ը կը շեշտէ միայն «միաւորեալի» վիճակը, բայց չի յստակացներ թէ ինչպիսի երեւոյթներու «միաւորում» մըն է եղածը: Թերեւս «համայնքային ժողովրդավարութիւն»ը աւելի ճիշդ կը դրսեւորէ իմաստը, մինչ consensual democracy-ն կարելի է թարգմանել «համախոհական ժողովրդավարութիւն»:

Թեքնիք այլ երեսակի մը վրայ եւս կ'ուզենք ուշադրութիւն դարձնել: Վերջին տասնամեակին նոր թափով կը խօսուի հայ գրական լեզուի երկու ճիւղերու մերձեցման մասին: Ըսենք, թէ տարբեր իրավիճակներու մէջ ապրող նոյն ազգի խմբաւորումներ ժամանակի ընթացքին իւրօրինակ ձեւով կը զարգացնեն իրենց խօսակցալեզուն. վկայ՝ հայերէնի բարբառները: Ինչպէս կարելի չէր միացնել հայերէնի բարբառները, նոյնպէս կարելի չէ միացնել հայերէնի երկու ճիւղերը. բայց կարելի է զանոնք մօտեցնել իրարու՝ եւ ո՛չ միայն ուղղագրութեամբ:

Հայ քաղաքական բառապաշարը նոր վերելք կ'ապրի. աւելի ճիշդը՝ վերստին ծնունդ կ'ապրի եւ կարիքն ունի աւելի հոգածու եւ լուրջ վերաբերումի նաեւ հայկական պետութեան կողմէ, որովհետեւ բառն ու լեզուն միտք ու մտածողական մշակոյթին կ'առնչուին, իսկ հայութիւնը անշուշտ որ պէտքն ունի իր քաղաքական մշակոյթի այժմէականացման եւ ածման: Եթէ այս հանգրուանին կարելի ըլլայ յաջող եւ ողջմիտ բառապաշար մը յառաջացնել՝ հիմնուած հայերէնի գրական երկու ճիւղերուն կողմէ ձեռքբերուած (անցեալի եւ այժմու) նուաճումներու միաձուլման կամ մերձեցման վրայ, ընդհանրական շրջանառութեան դնելով միասնական, նոյնիմաստ բառեր, ինչպէս նաեւ վերականգնել գրաբարեան աշխարհագրական թէ այլ գէթ կարգ մը տեղանուններ[2], որոնց վրայ գան աւելնալու վերջին տասնամեակի արեւելահայ քաղաքական բառապաշարի նուաճումի ընտրանին, թերեւս յատկանշական յարաբերական մերձեցում մը կարելի կը դառնայ գէթ արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի քաղաքական բառապաշարի առումով: Այս բանը այսօր աւելի դիւրին է կատարել քան վաղը՝ երկու ճիւղերու բառապաշարային արմատաւորումէն առաջ:

Հասկնալի է, որ հայերէն բառերը բառիմաստի քաղաքական նրբերանգային զարգացում չեն ունեցած, կամ այդ զարգացումը եղած է շատ դանդաղ, կամ՝ թերի: Ահա թէ ինչու խաժամուժի հասնող խայտաբղետութիւնը հայերէն քաղաքագիտական բառերու եւ կիրառութեան, որուն անդրադարձանք վերը: (Ետ հոս դարձնալ ի յայտ կու գայ բառարանին դերը: Բառարանը քաղաքացիութիւն կուտայ, «կ'օրինակացնէ» բառը, կը գծէ անոր օգտագործման ծիրը):

Սակայն, կը կրկնենք, այս վերելքին համար անհրաժեշտ էր դիմել արեւելահայ, արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ փորձին եւ արդիւնքին. solidarity բառը թարգմանել «զօրակցութիւն» եւ ոչ թէ «համերաշխութիւն» (էջ 495), Commonwealth թարգմանել՝ «հասարակապետութիւն» եւ ոչ թէ «համագործակցու-

թիւն» (էջ 101), (որուն պարագային հարց է թէ ինչ պէտք է թարգմանել պարզ cooperationը), absolutismը՝ «բացարձակատիրութիւն» եւ ոչ թէ «միահեծանութիւն» (էջ 9), (զոր կարելի էր գործածել sultanismին), sectarianը՝ «համայնքայինի» եւ ոչ թէ «աղանդաւորական» (էջ 585), (հեռանալու համար կրօնական զարտուղութեան գաղափարէն), samplerը՝ «նմոյշ» եւ ոչ թէ «ընտրանք» (էջ 586), (որ աւելի կը համապատասխանէ option բառին) (էջ 586), objectiveը՝ «առարկայական» եւ ոչ թէ «անկողմնակալ» (էջ 585), (որ աւելի մօտ է impartialին), idealistը՝ պարզապէս «իտէալապաշտ» եւ ոչ թէ «անիրապաշտ» (irrealistը ի՞նչ ընել) (էջ 585):

Երբեմն, Աղաբէկեան յաջողապէս դիմած է նախորդ փորձին, օրինակ՝ bill բարգմանուած է «օրինագիծ» (էջ 46):

Վերը ըսինք թէ բառ-եզր յառաջացնելու երկրորդ միջոցը հին, բիչ-գործածուող սակայն յարմարող բառերու վերակենդանացումն է: Այդ շարքէն կը բերենք մէկ օրինակ, զոր Աղաբէկեան նոյնպէս յաջողութեամբ է կիրառած: Ան corporationism բառը թարգմանած է «համքարականութիւն» (էջ 127): Հետաքրքրական է նաեւ որ կարգ մը պարագաներու, Աղաբէկեան առկայ բառին վրայ կատարած է մանր, բայց նշդրակային վարպետութեամբ եւ յաջողութեամբ բարեփոխում. օրինակ, unilateral բառը ան թարգմանած է «միակողմնական» քան թէ՝ «միակողմանի» (էջ 542): Նկատենք նաեւ այլ յաջող թարգմանութիւններէն՝ elite-վերնախաւը, pluralism-բազմայնականը, եւն.:

Անհասկնալի է սակայն, թէ ինչու ան շրջանառութենէն դուրս չէ ձգած «Հովսեփ Փլավիոս»ը, երբ թէ գրաբարեան, թէ արեւմտահայ-սփիւռքահայ, եւ թէ խորհրդահայ գրականութեան մէջ գործածուած ձեւը «Յովսեպոս Փլաւիոս» ձեւն է (տե՛ս Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին մատենաշարի *Յովսեպոս Փլաւիոս. Դիմի Կասսիոս* ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1976, հատորը):

Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ հայերէնի քաղաքական բառապաշարը առաջին անգամն է որ կ'ենթարկուի կանոնակարգումի փորձի. հետեւաբար կան բառեր, որոնք այս կամ այն պատճառով խոտոր կը հնչեն մեր ականջին, բթու կը թուին մեր բիմբին: Անտարակոյս, կան նաեւ բառեր, որոնց հայերէնը՝ տակաւին չկայ, ինչպէս՝ polity, policy, impeachment...:

Ահա թէ ինչու յախուռն քայլ մը կը նկատենք Աղաբէկեանի այս ձեռնարկը, որուն վրայ - կ'ուզենք հաւատալ - պիտի գան աւելնալու աւելի խոր-թուն, աւելի լայնածիր, եւ առաւել սերտուած քաղաքագիտական բառարաններ, որոնք աւելի՛ եւս պիտի կանոնակարգեն հայկականօրէն բերած այս կալուածը եւ սատարեն հայ քաղաքական մշակոյթին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Անգլերէն բառարանը ունեցած է երկրորդ հրատարակութիւն մը 2003ին:

[2] Այս առումով, մեզի խորթ կը հնչէ արեւելահայ Աֆրիկա ձեւը, որուն թերեւս նրբահունչ տարբերակին՝ Ափրիկէ, կարելի էր միասնական քաղաքացիութիւն տալ:

Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing: 1880-1922*, London: Cambridge Scholars Press Ltd., 2003. xii + 301 էջ:

Թեման, որ առաջադրել է Թորոնթոյի Համալսարանում դոկտորական կոչման արժանացած կանադացի հետազոտողը, առաջին հայեացքից նորութիւն չէ հայ գրականագիտութեան համար: Հայ կին գրողների ստեղծագործութիւնները մեր գրականագէտները դիտարկել են հայ գրականութեան պատմութեան ընդհանուր համատեքստում, գրուել են նաեւ մենագրութիւններ[1]: Սակայն, բաւական է արդէն այն, որ խնդրի քննութիւնը հետաքրքրել է օտարազգի գրականագէտին, քանզի մինչ այժմ օտարազգի հայագէտներին առաւելապէս հետաքրքրել են հայ գրականութեան հին եւ միջին դարերը: Յամենայն դէպս, յատուկ մենագրութիւն նուիրուած առաջադրուող հարցին, չունենք: Այլ հարցերի շրջանակում եղել են նաեւ այս խնդրին անդրադարձեր, սակայն այլ թեմաների ու խնդիրների ենթատեքստում: Սա է, որ առաւել ուշագրաւ է դարձնում ուսումնասիրութիւնը, որը բերում է նախկինում չկիրառուած հայեցակէտ դարաշրջանի գրականութեան վերլուծութեան մէջ:

Ֆեմինիստական շարժումն Արեւմուտքում այսօր ապրում է նոր վերելք. հարիւրաւոր գրքեր ու յօդուածներ են հրապարակւում, որոնք արձարձում են ֆեմինիզմի առաջադրոյթները՝ սոցիալականից մինչեւ սեռային հարցադրումներով: Եւ, հասկանալի է տարբեր երկրներում ու տարածաշրջաններում ֆեմինիստական շարժման պատմութեան հանդէպ աճող հետաքրքրութիւնը: Հաւանաբար Վիկտորիա Ռոուի գրքի ասպարէզ գալն ինչ-որ իմաստով բացատրում է այդ հիմքերով: Սակայն, ի տարբերութիւն զուտ ֆեմինիստական գրքերի, գրախօսուող աշխատութիւնն ամբողջապէս տեղադրւում է գրականագիտութեան շրջանակներում, նոյնիսկ, կարելի է ասել՝ խիստ ակադեմիական գրականագիտութեան. սա ոչ թէ ֆեմինիզմի[2] պատմութիւնն է հայ գրականութեան էջերում, այլ կին գրողների գործերն առաւել ամբողջական ներկայացնելու մի փորձ: Հեղինակը ցնցիչ յայտնագործութիւններ չի կատարում, այլ պարզէն յայտնի նիւթի ինքնին շրջադարձը, ինքնայատուկ հայեցակէտը թոյլ են տալիս գտնել եւ հանրագումարի բերել փաստեր, որոնք թէեւ յայտնի են եղել հայախօս շրջանակներում, բայց անգլերէն ընթերցողին ներկայացւում են առաջին անգամ[3]: Դրա հետ միասին կարեւորում է այդ փաստերի իմաստաւորումը, վերլուծութիւնը, որոնք անհրաժեշտ են ԺԹ. դարի վերջի եւ Ի. դարի սկզբի հայ հասարակական ու գրական գործընթացների մասին առաւել լայն եւ ամբողջական պատկերացումներ տալու համար:

Կարծում ենք, որ ինքնին յայտ ու արդիւնաւէտ է հետազօտողի կողմից բազմադիմի խնդրի քննութեան ընտրուած սկզբունքը: Քանի որ կանանց ազատագրումը (էմանսիպացիան) սոցիալական, նոյնիսկ՝ սոցիոլոգիական թեմա է, անհրաժեշտ էր լայն հասարակական համապատկեր՝ հասարակութեան ներսում իրական ընթացող շարժումների վերլուծութեամբ, եւ դրանից յետոյ միայն հնարաւոր էր դիմել գրականութեան մէջ այդ գործընթացների

արտացոլմանը: Հեղինակն այդպես էլ վարուել է: Գիրքը բաժանուած է վեց գլուխների, որոնք ժամանակագրական, նաեւ խնդրադրական պարբերացմամբ ընդգրկում են 1880–1922ի նշանակալի դէմքերն ու զարգացման ուղղութիւնները: Ուսումնասիրութիւնն ունի նաեւ հանգամանալի ներածութիւն, իսկ վերջում կցուած ամփոփումը, յաւելուածը, ծանօթագրումներն ու մատենագիտական ցանկերը առաւել լիարժէք են դարձնում շարադրանքը՝ գիտական համակարգման առումով: Բոլոր գլուխներում ակնյայտ է, որ հեղինակը գրողների գործերի ուսումնասիրութեան հետ քննութեան է առնում նաեւ կանանց ազատագրման հրատապ խնդիրները, թէ ինչպէս էին այդ խնդիրները բարձրացւում եւ լուծումներ ստանում ժամանակի հասարակական կեանքում: Պէտք է նշել նաեւ, որ գործընթացները դիտարկելիս հեղինակն անդրադառնում է ժամանակի մամուլին, հրապարակախօսներին ու գրողներին, նաեւ կարեւոր տեղ է տրւում թատրոնին, գրական սալոններին, եւ ընթերցողի առջեւ՝ թէկուզ թռուցիկօրէն, յառնում են հայ գրականութեան հանրաճանաչ անուններ՝ Յակոբ Պարոնեան, Գրիգոր Զohրապ, Արփիար Արփիարեան, Հրանտ Ասատուր եւ այլք:

Այս հանգամանքը հաստատում է հեղինակի հիմնական դրոյթը հայ գրականութեան եւ հասարակական շարժման սերտ առնչութեան առթիւ, նաեւ այն կապակցութեամբ, որ ժամանակի իրականութեան պայմաններում գրականութիւնը թատրոնի եւ հրապարակախօսութեան հետ միասին գործնականում ազդու միջոց էր նոր գաղափարների արծարծման համար: Ահա թէ ինչու ազգային կեանքում բարեփոխումների գաղափարները առաջադէմ հայ կանայք փորձում էին կենսագործել գրականութեան ներգործութեան միջոցով:

Մի կարեւոր մօտեցում եւս, որ սկզբունքային հիմք է դառնում հեղինակի յետագայ ողջ շարադրանքում. դիտարկւում է ոչ թէ կանանց մասին գրականութիւնը, այլ՝ կին գրողների բազմաժանր գրականութիւնը, որն իր լիիրաւ տեղն ունի հայ գեղարուեստական մտքի պատմութեան էջերում: Հայ կին գրողների ոչ սակաւաթիւ շարքի անուններից հիմնականում ընտրելով Սրբուհի Տիւսաբի, Սիպիլի (Զապէլ Ասատուր), Մարիամ Խատիսեանի, Մառի Պէյլէրեանի, Շուշանիկ Կուրղինեանի եւ Զապէլ Եսայեանի գործերը՝ հեղինակն իր ուսումնասիրութիւնն ամբողջացնելու միտումով թէ՛ շարադրանքի ընթացքում եւ թէ՛ յաւելուածում ներկայացնում է նաեւ միս կին գրողներին՝ ընդհանուր գծերով առաւել լիարժէք դարձնելով համապատկերը: Արդիւնքում իրապէս յառնում է բազմագոյն ժանրերով ու հարուստ թեմաներով յատկանշուող ազգային գրականութեան զարգացման ուղեգիծը, որտեղ վճռորոշ է դիտւում նաեւ արեւմտահայ եւ արեւելահայ հատուածների միասնական զարգացման դրոյթը (անշուշտ, նկատի առնելով ընթացքի առանձնայատկութիւնները): Առաւել կարեւորւում են ընդհանրութիւնները, որոնք դիտարկւում են ծագումնաբանութեան, պատմութեան, հայ ազգային ոգու միասնական արտայայտութեան դրսեւորումներում:

Հետագօտողի համար կարեւոր է գիտակցել, որ կին գրողների ստեղծագործութիւնը, ինչպէս եւ ողջ հայ նոր գրականութիւնը զարգացել է ժամանա-

կին համաքայլ: Այս նպատակով էլ նա գրողներին ներկայացնում է ժամանակների հերթագայութեան կարեւորագոյն իրադարձութիւններին զուգակցելով նրանց գործերի քննութիւնը: Մօտեցումն ակներեւ է արդէն գլուխների վերնագրերից՝ «Զարթօնքը եւ Հայ Կանայք», «Ինքնութեան Հաստատում եւ Աքսոր», «Հայկական Ցեղասպանութիւնը Զապէլ Եսայեանի Երկերում» եւն.: Իւրաքանչիւր գրողի համար, ընդհանուր ելակէտի հետ, ուսումնասիրութեան հեղինակն ի յայտ է բերում նրա ժամանակի առանձնայատկութիւններով պայմանաւորուած ուրոյն դիմագիծը: Տիւսաբի գործերում դա կնոջ ճակատագրի, ընտանիքում եւ հասարակութեան մէջ նրա դերի, իրաւունքների պաշտպանութեան, կնոջ՝ որպէս անհատականութեան, տղամարդու եւ կնոջ իրաւահաւասարութեան խնդիրներն են: Ուշագրաւ է, որ հայ առաջին վիպասանուհու անուան հետ կապելով գենդերի (gender) խնդրի ներմուծումը հայ գրականութիւն, Ռոմն գտնում է երեւոյթի արմատները հայոց պատմութեան եւ ժամանակի հոլովոյթի նոր շրջադարձերի գոյաւորումներում: Դրանցից են դիտում հասարակական նոր մտածողութեան՝ ազգային զարթօնքի, ազատագրական շարժման եւ դրանց զուգադրուող մշակութային-կրթական, գրական ու լեզուական տեղաշարժերի դրսեւորումները: Համաշխարհային միտքը յուզող նորագոյն գաղափարների ներթափանցումների հետ ուսումնասիրողը կարեւորում է ազգային գեղարուեստական մտածողութեան իրայատուկ ընթացքը, որտեղ իրենց անհերքելի դերն են ունեցել եւ Տիւսաբը, եւ Սիպիլը, եւ Եսայեանն ու Կուրղինեանը: Այս իմաստով չափազանց հետաքրքիր են հեղինակի նկատումները գրական ուղղութիւնների՝ ռոմանտիզմի, ռէալիզմի եւ նատուրալիզմի հերթագայութեան, իսկ աւելի յաճախ՝ նաեւ միաժամանակեայ խառը արտայայտութիւնների չուրջ: Ռոմանտիզմի գերիշխող երեւոյթի բացատրութիւնը նա տեսնում է երեւակայութեան թռիչքի առաւել մեծ հնարաւորութիւնների, այլընտրանքային վիճակների հաստատման, աննախադէպ գաղափարների ու զգացմունքների՝ որպէս իրողութիւններ, ընկալման մէջ:

Սիպիլը գրել է, որ ինքը միշտ սիրել է ռոմանտիկ գրականութիւնը եւ այն, ինչ փորձում են ասել այդ հեղինակները: Ըստ Սիպիլի՝ կանանց մեծ մասի համար ռէալիզմը հենց ռոմանտիկ գրականութեան մէջ է: Իհարկէ, այստեղ խնդիրը միայն ֆեմինիզմի հետ չի կապւում: Դա ակնյայտ է դառնում յատկապէս, երբ գրականագէտն անդրադառնում է կին գրողների հերոս-հերոսուհիներին դիմորոշող իրողութիւններին: Եւ այստեղ Ռոմն կրկին հաստատում է, որ գրականութիւնը յաճախ կանխում է իրականութեանը. մինչ կեանքում կինը կը կարողանար կենսագործել իր գաղափարները, վիպագրուհիներն արդէն պատկերում էին այդ ոգորումներն իրենց գործերում: Այսպիսով, գրականութիւնն առաջնորդում էր հասարակութեանը՝ առաջադրելով օրինակներ, որոնք հասարակութեան մէջ նոր էին ձեւաւորում: Այդպէս հմայիչ հերոսուհիները յաճախ դառնում էին տիպար իրական կնոջ համար՝ մէկ անգամ եւս ի ցոյց հանելով այն հզօր ազդեցութիւնը, որ ունեցել է գրականութիւնը հայ ազգային մտածողութեան ձեւաւորման գործում:

Հետաքրքիր են ուսումնասիրողի նկատումները Եսայեանի՝ իբրեւ նորաբար գեղագէտի դիտարկումներում: Վերլուծելով նրա մի շարք գործեր՝ *Մարդը, Սպասման Սրահին Մէջ, Աներակներում Մէջ, Վերջին Բաժակը, Հոգիս Աքսորեալ*, եւն., Ռոմէն գտնում է ուշագրաւ զուգահեռներ Եսայեանի եւ ամերիկացի Էդգար Ալէն Պոյի ու նորվեգացի Կորա Սանդէլի գրական հերոսների հոգեբանական վիճակներում: Սակայն, ընդհանրութեան տարրերի հետ, նա առանձնացնում է Եսայեանի հերոսների ազգային հոգեբանութեան դրոշմը կրող երեւոյթը՝ իբրեւ հայի ճակատագրի, հայրենիքի կարօտի, օտար միջավայրում անհատի տագնապի յուսահատ տառապանքների դրսեւորում: Իր դիտարկումը Ռոմէն հաստատում է Եսայեանի հերոսներից մէկի խօսքով, որ «*[ե]ս ոչ մէկ բառ չեմ արտասանել իմ մայրենի լեզուով*»[4] նախադասութիւնը դառնում է բանալի՝ բացայայտելու նրա հերոսների հոգեկան տագնապի պատճառները: Օտարման տանջող զգացումը ձեւակերպում է իբրեւ հարց, որ չունի պատասխան. «*Եթէ ես չեմ խօսում իմ սեփական լեզուով, ո՞վ եմ ես*» (էջ 203): Այս հարցի հնչեղութիւնը Ռոմէն շեշտուած է տեսնում հայկական ենթատեքստում, «*քանի որ հայերէն խօսելը հայ ինքնութեան յատկանշական գծերից մէկն է*» (նոյն տեղում):

Եսայեանի գործերի քննութեան, ինչպէս եւ ամբողջ ուսումնասիրութեան մասին կարելի էր եւ պէտք էր խօսել աւելի հանգամանօրէն, քանի որ բազմաթիւ են ուշադրութեան արժանի հարցադրումներն ու խնդիրները, որոնք դիտարկուել են գրականագէտի շարադրանքում: Իհարկէ, աւելորդ չէր լինի անդրադառնալ նաեւ որոշ վիճելի հարցերի կամ տեսակէտների, որոնցից զերծ չէ ուսումնասիրութիւնը: Թերեւս հարկ է նշել դրանցից գրական ուղղութիւնների հարցում որոշ դիտարկումների անճշտութիւնը. հեղինակը երբեմն շփոթում է ստեղծագործական մեթոդը եւ ուղղութեան արտայայտչամիջոցները՝ յանգելով երեւոյթի փոխաբերումների ոչ բաւարար հիմնաւորումների: Նկատի ունենք Սիպիլի, Մարիամ Խատիսեանի գրական ուղղութեան որոշարկումները, որտեղ դրանք Ռոմէի կողմից բնութագրում են իբրեւ ռոմանտիզմի եւ ռէալիզմի խառնուրդ (էջ 5-8): Անշուշտ, արդարացուած է նաեւ հեղինակի ձգտումը՝ տարբեր կին գրողների գնահատումներում ելակէտ ունենալով գենդերային սահմանափակումների խնդիրը, կարեւորել դրանք նաեւ իբրեւ գրական-գեղարուեստական արժէք: Սակայն այդ ձգտումը յանգեցրել է նրան, որ հեղինակի գնահատումներում տեղ է գտել գեղարուեստական արժէքների համահարթեցման միտումը: Ի վերջոյ, Մարիամ Խատիսեանի գրականութիւնը իր գեղարուեստական արժէքով չդարձաւ հայ արձակի բարձր արտայայտութիւնը եւ նրա տեղը մնում է պայմանաւորուած զուտ հասարակական հնչողութեամբ: Ինչեւէ, սակայն, կարծում ենք, որ առաւել կարեւոր է այն մեծ ջանքն ու գիտական բարձր հայեացքը, որով Ռոմէն անգլերէն ընթերցողին է ներկայացրել հայ կին գրողներին: Հաստատելով նրանց գործերի կենսունակութիւնը՝ Ռոմէն դրանով իսկ ի ցոյց է հանել համաշխարհային գրականութեան մէջ վաղուց արդէն իրենց իրաւունքը նուաճած կին գրողների շարքում հայուհիների գնահատելի աւանդը: Ռոմէի ողջ հետազօտութիւնը

գալիս է փաստարկելու այդ իրողութիւնը, եւ նրա աշխատութեան արժէքն այն հարուստ նիւթն է, որ համադրական շարադրանքով անգլերէն ընթերցողին է պարզւում՝ ցոյց տալով, որ հայ կին գրողներն իրենց զգալիօրէն նշանակալի դերն ունեն կանանց գրականութեան ընդհանուր համատեքստում՝ ազգային էութեան առանձնայատկութիւնների դրսեւորումներով:

ԼԱՈՒՐԱ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Տե՛ս *Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն*, հ. 3, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1964, հ. 5, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1979; Հրանտ Թամրազեան, *Սովետահայ Գրականութեան Պատմութիւն*, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980; Սուրէն Աղաբաբեան, *Հայ Սովետական Գրականութեան Պատմութիւն*, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1986; հ. 2, Հայաստանի ԳԱԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1993; Ալբերտ Շարուրեան, *Սրբուհի Տիւսաբ (Կեանքը Եւ Ստեղծագործութիւնը)*, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1963; Յովհաննէս Դաւթեան, *Շուշանիկ Կուրղինեան*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1955; Սեւակ Արզումանեան, *Զապէլ Եսայեան (Կեանքը Եւ Գործը)*, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1965; Զուարթ Ղուկասեան, *Հայ Կին Գրողներ*, Երեւան, 1978; Արփիկ Սիմասեան, *Միսիլ (Զապէլ Ասատուր)*, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980 եւն.: Խնդրի հետազօտման նոր, ուշագրաւ հայեցակէտեր են դրսեւորում Գրիգոր Յակոբեանի աշխատասիրութեամբ եւ ծաւալուն առաջաբանով ուղեկցուող Զապէլ եւ Հրանտ Ասատուրների *Սիրային Նամակներ* ժողովածուն (Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2001), եւ նոյն հեղինակի ուսումնասիրութիւնը՝ «Գրական Սկանդալից» Մինչեւ «Սիրոյ Հաշուեփակ Ըստ Զապէլ Եսայեանի» (*Գրականագիտական Հանդէս*, Ա, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2004, էջ 76-97): Նոյն ժողովածուում էլ հրապարակուել է մեր «Հայ Առաջին Վիպագրուհին. Սրբուհի Տիւսաբ» յօդուածը (էջ 22-41): Նշենք նաեւ, որ Վիկտորիա Ռօուն իր գրքում բարեխղճօրէն յիշատակել եւ ուսումնասիրութեան ընթացքում օգտագործել է հայ ուսումնասիրողների դրոյթներն ու տեղեկութիւնները:

[2] Ֆեմինիզմ ասելով նկատի ունենք նրա ամենալայն իմաստը՝ այն է՝ կանանց խնդիրներ կամ կանանց շարժում: Նոյն նշանակութեամբ էլ եզրը գործածուել է Վիկտորիա Ռօուի գրքում:

[3] Դեռեւս 1904ին Ալեքսանդրապոլում լոյս է տեսել *Ուսուհի. Հայ Կանանց Ժողովածու* հատորը՝ արեւելահայ եւ արեւմտահայ հեղինակների գրական երկերի ընդգրկմամբ, այդպիսով ուշադրութիւն հրաւիրելով երեւոյթի գրական-հասարակական արժէքայնութեան հանդէպ:

[4] Մէջբերումը Եսայեանի պատմուածքի հետեւեալ հատուածից է. «*Ըսի թէ յուսաբեկութեան եւ դառնութեան մէջ էի այն ատեն, հետեւաբար դիւրին կը հասկցուի երբ ըսեմ թէ իմ ազգակիցներէս մէկը չէր գար դուռս զարնելու եւ կը պատահէր, որ օրերով, երբեմն շաբաթներով, իմ լեզուովս բառ մը չարտասանէի։ (Այդ միջոցին էր, որ հայերէն մտածելու վարժութիւնս կորանցուցի)*» (Զապէլ Եսայեան, «Մարդը», *Մասիս*, 1905, 26 Մարտի, էջ 69):

Արծուի Բախչինեան, *Հայերը Համաշխարհային Կինոյում*, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2004, 686 էջ:

Տարիներ շարունակ զբաղուելով համաշխարհային քաղաքակրթութեան մէջ հայազգի գործիչների ներդրման հետազօտութեամբ եւ վերհանմամբ՝ բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Արծուի Բախչինեանը կազմել է *Ծագումով Հայ Եմ* (1993) եւ *Հայազգի Գործիչներ. Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը* (2003) կենսագրական շտեմարանները, իսկ 1990ից սկսած մամուլում հանդէս է եկել սփիւռքահայ կինօգործիչների վերաբերեալ յօդուածներով: Քանի որ հայագէտ-գեղարուեստագէտ հեղինակի հետաքրքրութիւնների առանցքը կազմում են հայ Սփիւռքը եւ կինօարուեստը՝ ակնկալելի էր այս երկու թեմաների միաձուլումը հանդիսացող՝ *Հայերը Համաշխարհային Կինոյում* վերնագրուած սոյն աշխատութեան յոյս աշխարհ գալը: Ինչպէս նշել է հեղինակը աշխատութեան սկզբում, «*Ահա գիրքն աւելի շատ բանասիրական աշխատանք եւ պատմութիւն է, քան կինոգիտութիւն*» (էջ 7) եւ ձեւակերպել իր խնդիրը՝ «*...կազմել կինոյի ստեղծման վաղ շրջանից մինչեւ մեր օրերն իրենց բնական երկրների կինեմատոգրաֆին աշխարհի այլեւայլ ծայրերում գործած եւ գործող հայ եւ ծագումով հայ գործիչների մասնակցութիւնն արտացոլող տուեալների չտեմարան*» (էջ 17):

Նախաբանում ներկայացուած են առատ տեղեկութիւններ նիւթի ուսումնասիրութեան պատմութիւնից: Նշուած են Հայաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս այդ թեմայով մինչ օրս կատարուած աշխատանքները, նմանօրինակ հրատարակութիւնները (որոնց մէջ առանձնանում է 1993ին Փարիզում ֆրանսերէն հրատարակուած *Հայկական Կինօ* ժողովածուն): Հարկ է նշել, որ սա առաջին մեծ փորձն է՝ ներկայացնելու եւ համակարգելու համաշխարհային կինոյում հայազգի գործիչների նպաստաւոր մասնակցութիւնը, ինչն ամբողջական ու լիակատար լինելով հանդերձ չի կարող սպառիչ համարել, ինչպէս եւ այդ կարգի ցանկացած աշխատանք:

Հեղինակը մանրակրկիտ ուսումնասիրել է 1896ից (կինոյի ծննդեան օրից) մինչեւ մեր օրերը հայերէն եւ օտար լեզուներով լոյս տեսած հսկայածաւալ մամուլ, գրականութիւն, կինոտեղեկատուներ, առանձին երկրների ֆիլմագրութիւններ, ինքնակենսագրական գրքեր, արխիւային բազմազան նիւթեր, համացանցային բազմաթիւ կայքեր, ինչպէս նաեւ անձնական ծանօթութիւններ հաստատել բազմաթիւ կինօգործիչների հետ: Պատկերազարդ այս գրքում ներկայացուած են աշխարհի երեք տասնեակից աւելի երկրների՝ ԱՄՆ, Կանադա, արեւմտաեւրոպական (Ֆրանսիա, Իտալիա, Աւստրիա, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Բելգիա, Նիդեռլանդներ, Շուէյցարիա, Դանիա, Շուեդիա, Նորուեգիա, Յունաստան, Իսպանիա, Պորտուգալիա) եւ արեւելաեւրոպական (Լեհաստան, Հունգարիա, Ռումինիա, Չեխիա, Սլովակիա, Բուլղարիա, Հարաւսլաւիա, Ալբանիա, Կիպրոս), արաբական (Եգիպտոս, Լիբանան, Սիրիա եւն.), ասիական (Թուրքիա, Իրան եւն.), լատինամերիկեան (Մեքսիկա,

Արգենտինա, Ուրուգուայ, Բրազիլիա) երկրների, ինչպես նաեւ Աւստրալիայի եւ Նոր Զելանդիայի կինոյի եւ հեռատեսիլի արուեստին իրենց մասնակցութիւնը բերած երկու հազարից աւելի ծագումով հայ բեմադրիչներ, կինօարտադրիչներ, դերասաններ, օպերատորներ, հնչիւնաւորողներ, երաժիշտներ, դիմայարդարներ եւ այլ բնագաւառների գործիչներ, մինչեւ անգամ, կինօնկարահանման գործընթացը դիւրին դարձնող տեխնիկական գիւտերի հեղինակներ: Նրանք անուն առ անուն յիշատակուած են ոչ թէ այբբենական (վերջում զետեղուած է անուանացանկ) կամ ժամանակագրական կարգով, ինչպէս կարելի էր ենթադրել, այլ ըստ երկրների, ինչն աւելի է հեշտացնում սոյն գրքից օգտուողի գործը, եթէ նկատի ունենանք մեր ժողովրդի՝ համայն աշխարհով սփռուած լինելու փաստը:

Աշխատութիւնը բաղկացած է 12 հիմնական գլուխներից եւ 3 յաւելուածից: Ա. գլուխը՝ «Հայ Կինոյի Նախապատմութիւն», պարունակում է փաստական հետաքրքիր տուեալներ (օր.՝ ո՞վ է եղել կինոյի առաջին հայ հանդիսատեսը, դերասանը, դերասանուհին, հայկական կինօնկար ստեղծելու առաջին փորձերը, 1910-20ականների կինօեղեռնապատումը), որոնք լրացնում են հայ կինեմատոգրաֆի պատմութիւնը ներկայացնող խորհրդային ժամանակաշրջանում տպագրուած յայտնի աշխատութիւնները՝ ուսանելի նիւթ հանդիսանալով նաեւ հայ ֆիլմարուեստի պատմութեամբ զբաղուողների համար:

Հեղինակը տալիս է մանրամասն տեղեկութիւններ այն մասին, որ *«կինոգիտութեանն անյայտ է մնացել «Հայկֆինոյի» հիմնադրումից առաջ, 1912 թ. եգիպտոսում հայ ուժերի կողմից հայկական թեմայով չարժապատկերի, ըստ էութեան՝ առաջին հայկական կինոֆիլմի ստեղծման եւ ցուցադրման իրողութիւնը»* (էջ 36): Այդ ֆիլմի՝ պայմանականօրէն *Հայկական սիմֆոնիա* կոչուած աշխատանքի հեղինակը եգիպտահայ հրատարակիչ-գրավաճառ Վահան Զարդարեանն է: Նոյն գլխի «Հայոց Եղեռնը Կինոյում» ենթաբաժնում ներկայացուած են Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին ստեղծուած վաւերագրական եւ խաղարկային չարժանկարներ, մասնաւորապէս եղեռնի «կենդանի» գոհ Արշալոյս Մարտիկանեանի կեանքի ողբերգական պատմութիւնը, որի էկրանացումը՝ *Յօշոտուած Հայաստանը*, իրագործել է 1918ին՝ նոյնինքն Մարտիկանեանի գլխաւոր դերակատարմամբ: Այս կինօժապաւէնի եւ նրա հերոսուհու մասին մեզանում քիչ չի գրուել, սակայն այս գլխում առաջին անգամ հայերէն լեզուով տրուել է այդ ստեղծագործութեան ստեղծման պատմութեան եւ յետագայ ճակատագրի ամբողջական պատկերը:

Յետագայ էջերից ընթերցողը տեղեկանում է իրեն յայտնի եւ անյայտ այլ հայրենակիցների գործունէութեանը, առնչւում մէկը միւսից հետաքրքրաշարժ եւ գունեղ կենսագրութիւնների, որոնք մեր ժողովրդի պատմութեան Ի. դարի արտացոլումն են (ինչպիսին է, օրինակ, Լեւոն Յարութի ողբերգական ճակատագիրը. Վանում ծնուած Փարիզի կոնսերվատորիայի շրջանաւարտը, փայլել է ֆրանսիական թատրոնում եւ կինօէկրանին, 1935ին վերադարձել Հայաստան, որոշ ժամանակ անց որպէս «ժողովրդի թշնամի» յայտնուել է

ստալինեան աքսորավայրում՝ Սիբիրում, ու այնտեղից վերադառնալուց յետոյ՝ իր տաղանդին անվայել թշուառ գոյութիւն եւ վախճան ունեցել հայրենիքում):

Վերջապէս, հատուկենտ ընթերցողներ միայն կարող են տեղեակ լինել համաշխարհային եւ աշխարհի ամենատարբեր ժողովուրդների կինոյի պատմութեան համար կարեւոր այնպիսի փաստերի, որոնցով լեցուն է Բախչինեանի աշխատութիւնը: Թուենք դրանցից մի քանիսը: Ամերիկայում թատրոնի եւ կինոյի մեծանուն բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեանին է վիճակուել նկարահանել աշխարհում առաջին գունաւոր շարժապատկերը (*Բերի Շարլի*, 1935), ի շարս այլ գեղարուեստական եւ տեխնիկական գիւտերի: Պարսից կինոյի հիմնադիրը մեր հայրենակից Աւանէս Օհանեանն է, լիբանանեան առաջին շարժանկարն արտադրել է Յարութիւն Թիւրապեանը, ռումինական հնչուն կինոյի ռահվիրան Եոն Շահիկեանն է, եգիպտական, իրանական եւ թուրքական կինեմատոգրաֆի առաջին դերասանուհիները նոյնպէս եղել են ազգութեամբ հայեր... Արտառոցութեան աստիճան հետաքրքրական է այն փաստը, որ մեր օրերում երեւանցի Լիանա Եղիազարեանը (ծն. 1976) իր չինարէնի հրաշալի իմացութեան շնորհիւ չինական հեռուստաֆիլմերում յաջողութեամբ հանդէս է գալիս ամերիկուհիների եւ եւրոպացիների դերակատարումներով: Այստեղ առնչւում ենք հայ ազգին բնորոշ մի իւրայատկութեան հետ. գրքի տարբեր էջերից յայտնի է դառնում, որ հայազգի դերասաններն արեւմտեան շարժանկարներում մարմնաւորել են արեւելեան հերոսների (ֆրանսահայ Հիւգ դը Բագրատիդ, անգլիահայ Գէորգ Մալիքեան եւ այլք), մինչ ասիական (տուեալ դէպքում՝ չինական) կինեմատոգրաֆում հակառակ պատկերն է: Սա ոչ միայն մարդաբանական հետաքրքրիր դիտարկում է, այլեւ մշակութային. այն, որ հայազգի դերասանը, համապատասխան տուեալ մշակութային միջավայրին, ի զօրու է լինում մարմնաւորել իր այսպէս կոչուած «եւրասիական» մշակոյթի երկու կողմերից մէկնումէկը:

Արդէն նշեցինք, որ Բախչինեանի սոյն աշխատութեամբ գիտական շրջանառութեան են դրւում անյայտ մնացած մի շարք հետաքրքրիր փաստեր, որոնցից նշենք մի քանիսը: Պարսիկ կանայք պատմութեան մէջ առաջին անգամ շարժանկար դիտելու հնարաւորութիւն են ունեցել 1910ին՝ հայ պարուհի Արմէն Օհանեանի ջանքերի շնորհիւ (էջ 521): Ֆրանսիական բեմում եւ համր կինոյում փառք վայելած, Սառա Բեռնարի կողքին հանդէս եկած Մաքս Մաքսուդեանը, ոչ միայն առաջին հայազգի կինօդերասանն է, այլեւ *«Երա չնորհիւ առաջին անգամ կինօէկրանից հնչել է հայոց լեզուն: Առաջին հայկական հնչուն կինոնկարից հինգ տարի առաջ, 1930ին նկարահանուած «Նետերի անուշը» կինոֆիլմի իր դերում Մաքսուդեանը մի քանի հայերէն բառ է արտասանել»* (էջ 343): Համբաւաւոր արձակագիր Անրի Տրուայան (Թորոսեան) 19 տարեկանում Լէոն Տաուէ ծածկանունով գրել է օպերա-բուֆ՝ հայազգի նշանաւոր թատերական գործիչ Նիկիտա Բալիեի առաջարկով (էջ 113, այս մասին վկայել է Տրուայան ինքը Բախչինեանին գրած նամակում) եւն.:

Անցեալի ու ներկայի բազում անունների թում գրքում հանգամանօրէն ներկայացուած են այնպիսի ականաւոր դէմքեր, ինչպիսիք են բեմադրիչներ

Ռուբէն Մամուլեանը, Ռիչարդ Սարաֆեանը, դերասաններ Ակիմ Թամիրովը, Մայք Քանըրզը (Օհանեան), Առլին Ֆրենսիսը (Գազանճեան), Շերը (Սարգսեան), Էրիք Պողոսեանը, Մայքլ Գիւրջեանը, Մայքլ Վարդանը, Քարին Քոնդազեանը, կինոյին առնչուած գրողներ Մայքլ Առլենը (Գույումճեան), Ուիլիըմ Սարոյեանը եւ գործարար Քըրք Քըրքորեանը (ԱՄՆ), ռեժիսորներ Ալբի Վեռնէօյը (Մալաքեան), Սերժ Մալումեանը, դերասաններ Ժորժ եւ Սաշա Փիքոեները, Շառլ Ազնաւուրը, Ալիս Սափրիչը, Ռոզի Վարդը (Մանուէլեան), երգահաններ Ժորժ Կառվարենցը, Միշէլ Լըգրանը (Ֆրանսիա), բեմադրիչներ Ատոմ Եղոյեանը (Կանադա), Սամուէլ Խաչիկեանը (Իրան) եւ այլք: Այս հանրայայտ անունների կողքին գրքի էջերից ներկայանում են հայաշխարհին մեծ մասամբ անծանօթ մնացած այլ նշանաւոր հայրենակիցներ կինոյի աշխարհից, ինչպէս՝ ամերիկեան շարժանկարի առաջին հայազգի դերասանուհի Ֆլորա Զաբէլը (Մանգասարեան) եւ համր կինոյի համբաւաւոր դերասան Արթիւր Էդմունդ Քերիւն (Յովսէփեան), թատրոնի եւ շարժանկարի ճանաչուած դերասաններ Ռաուլ Ասլանը (Աւստրիա), Անահիտ Իփլիքճեանը (Գերմանիա), Լաուրա Էֆրիկեանը (Իտալիա), բրազիլական հեռատեսիլի աստղեր Արթասի Բալաբանեանը եւ Ստեփան Ներսէսեանը, իր գիւտերի համար ամերիկեան կինօարուեստի բարձրագոյն «Օսքար» մրցանակի արժանացած երեւանցի նախկին ճարտարագէտ Աշոտ Նալբանդեանը, եգիպտական 200ից աւելի շարժապատկերների երաժշտութեան հեղինակ Ֆուադ ալ Զահրին (Փանոսեան): Ընթերցողն իրագեկ է դառնում, որ չի եղել կինոյի որեւիցէ բնագաւառ, որին իրենց նշանակալից մասնակցութիւնը բերած չլինեն հայազգի կինօգործիչները: Օրինակ, մեր հայրենակիցներ են առկայ ֆրանսիական շարժանկարում մի քանի ակնառու դիմայարդարների (Յակոբ Առաքելեան, Շառլի Խուբեսերեան) եւ կամ ներկայումս Հոլիվուդի տեխնոլոգիական նորարարների (Յակոբ Իջուրեան, Զարեհ Նալբանդեան, Թոմ Օհանեան) մէջ: Նոյնը կարելի է ասել նաեւ կինօնկարների ժանրերի մէջ. հայերն իրենց կարեւոր մասնակցութիւնն են բերել թէ՛ արկածային-ոստիկանական (ֆրանսահայ Ալբի Վեռնէօյ, ամերիկահայ Տիրան Սարաֆեան, իրանահայ Սամուէլ Խաչիկեան), թէ՛ կատակերգական (ֆրանսիական բեմադրիչ Ֆրանսիս Վեբէր եւ դերասան Պասկալ Լեժիտիմուս, որոնք իրենց հումորի զգացումը վերագրում են իրենց մասնակի հայկական ծագմանը), թէ՛ սարսափ-ֆիլմերի (բեմադրիչ Բոբ Քելջան, դերասանուհի Դարիան Քէյն, ԱՄՆ), թէ՛ գիտաֆանտաստիկ (Հաուըրդ Կազանջեան, ԱՄՆ) մինչեւ անգամ՝ սեքս ֆիլմի ժանրերում (ամերիկեան բեմադրիչ Սթեֆան Սայեադեան եւ պոռնօաստղ Քրիսթի Քենէոն (Պարտիզպանեան), որի վերաբերեալ գլխում հեղինակը, շատ գուսպ շարադրանքով փորձել է հոգեբանական տեսանկիւնից ներկայացնել հայազգի մի ամերիկուհու կողմից այդ գործին նուիրուելու պատմութիւնը):

Արծուի Բախչինեանը յատակ դրել է իր ուսումնասիրութեան առարկան՝ ներկայացնել հայորդիների կենսագրութիւններ, շարժանկարներ, հնարաւորին չափ շատ հետաքրքրական եւ բազմակողմանի նիւթ: Գրեթէ միշտ նա ձգտել է ցոյց տալ այն հեռու եւ մօտիկ աղերսները, որ իրենց կեանքում հա-

յութեան հետ շատ թոյլ առնչութիւն ունեցող այդ անձնաւորութիւններն ունեցել են հայ իրականութեան հետ (լեզուիմացութիւն, մասնակցութիւն համայնքի կեանքին, խոստովանութիւններ ազգային զգացումների մասին, սակայն ամենից յաճախ կապը հայկականի հետ արտայայտուել է խոհանոցի միջոցով): Այլապէս, հեղինակն ինքն էլ լրջօրէն մտածել եւ գիտակցել է իր ներկայացուցած անձնաւորութիւնների իրական դերն ու նշանակութիւնը հայութեան համար (դրա ապացոյցը կարող է լինել հետեւեալ նախադասութիւնը. *«Շերը հայ ժողովրդի համար նոյնը կը լինէր, ինչ հարիւրաւոր այլ հայազգի գործիչներ (այսինքն՝ գրեթէ ոչինչ չէր լինի), եթէ չլինէր նրա երկօրեայ այցը Հայաստան»*, էջ 163): Ի դէպ, Բախչինեանը երբեմն իր աշխատութեան շարադրանքն օժտել է հետաքրքիր լրացումներով, օրինակ, Շերին նուիրուած գլխի վերջում թարգմանաբար ներկայացրել է վերջինիս ինքնակենսագրական գրքի «Իմ Առաջին Այցը Հայաստան» գլուխը, կամ Ատոմ Եղոյեանի վերաբերեալ գլխում՝ կանադական նշանաւոր բեմադրիչի յօդուածը Հաղարծնի վանքի մասին:

Գրքում տեղ գտած տուեալներն առաւելագոյնս ստուգուած են, մշտապէս ծանօթագրուած, նշուած են օգտագործուած աղբիւրները (դրանց ցուցակը տրուած է նաեւ գրքի վերջում): Թէեւ ներկայ աշխատութիւնը հիմնականում հանրագիտարանային բնոյթի է, նիւթը շարադրուած է ոչ թէ չոր փաստագրական, այլ կենդանի լեզուով, առկայ է հեղինակի ներկայութիւնը, ճանաչելի՝ նրա ոճը, յատկապէս, ականաւոր բեմադրիչների ֆիլմերի վերլուծութիւններում, ինչպէս օրինակ՝ Ռուբէն Մամուլեանի եւ Ատոմ Եղոյեանի: Ճիշտ է, գրքում ընդգրկուած գործիչների գերակշռող մասը ոչ մի կապ չունի մեր ազգային մշակոյթի հետ, սակայն անկարելի է չհամաձայնել հեղինակի այն պնդմանը, որ *«Ներանք անուղղակիօրէն արժէքաւորում են նաեւ իրենց ծնած ժողովրդին, ցոյց տալիս ցեղի հնարաւորութիւնները»* (էջ 21): Փաստական առատ նիւթ պարունակող այս աշխատութեամբ Բախչինեանը ճանաչել է տալիս մեր մշակոյթի ամենահետաքրքիր եւ ամենաթոյլ ճիւղաւորումները: Միւս կողմից, ներկայացուած գործիչների մէջ քիչ չեն նաեւ իրենց արուեստով հայ իրականութեանն այս կամ այն չափով առնչուած եւ սփիւռքահայ թատրոնի պատմութեան մէջ իրենց կարեւոր աւանդը բերած անձինք (Նիկիտա Բալիեւ, Աշօ Շահխաթունի, Սեդրակ Վարդեան, Ժիրայր Փափազեան, Նորա Արմանի, Սեդրակ Պրոնզեան, Նուպար Թերզեան, Արման, Արբի Յովհաննիսեան), ուստիեւ այս գիրքն ինքնաբերաբար դառնում է նաեւ սփիւռքահայ թատրոնի պատմութեան ուսումնասիրութեան մի կարեւոր աղբիւր: Այս առումով չափազանց ուշագրաւ էր տեղեկանալ, որ արեւմտահայ բեմի բազմավաստակ դերասանուհի Պայծառ Թասուլաճեանը (1845–1920) 84 տարեկանում նկարահանուել է թուրքական առաջին ժապաւէններից մէկում (էջ 501):

Գրքի անվիճելի արժանիքներից է հեղինակի կաշառող ազնուութիւնը, անաչառ վերաբերմունքը՝ հանդիպած բոլոր փաստական տուեալների առնչութեամբ: Այդ առումով խիստ արժէքաւոր են գիրքը եզրափակող յաւելուածները: Յաւելուած Ա.ում («Հայանուն Կինօգործչուհիներ») թուարկուած են հայկական ազգանուամբ մի շարք օտարազգի կին կինօգործիչներ: Բախչին-

եանը, դրսեւորելով գիտնականին վայել մօտեցում, քննադատաբար է վերաբերւում հանդիպած ոչ ստոյգ կամ կեղծ տուեալներին, մանաւանդ, «*Հայաց-ման վարակով*» տառապողներին ու նրանց «*պախարակելի գործին*»: Յատկանշած Բ.ում («Հետաւոր եւ Հաւաքական Հայկական Ծագումով Դերասաններ») այդ սնապարծներից մէկի (Արմաճ Մասիս) մասին հեղինակը գրում է. «*Թէեւ նրա ազգանունը եղել է Ճչմարտախօսեան, սակայն իրականում նա ամբողջովին յօրինել է այս կամ այն թխահեր եւ թխաչ կինօաստղի հայազգի լինելը՝ մոլորութեան մէջ գցելով հայ մամուլին...*» (էջ 588): Այս բաժնում ենթագլուխներով ներկայացուած են մի քանի գործիչների (Էլէոնորա Դուզէ, Անտոնէն Արտօ եւ այլք) հայկական հետաւոր ծագման վերաբերեալ վկայութիւնները:

Հետաքրքիր անակնկալներ է մատուցում նաեւ վերջին Գ. յատկածը՝ «Հայապատում Կինօնկարներ»ը: Այստեղ յատկապէս հեղինակը ցուցաբերել է առանձնայատուկ մօտեցում ուսումնասիրուող նիւթի հանդէպ, քանի որ, որքան յայտնի է, նման մէկտեղման փորձ հայաշխարհում առ այսօր չի արուել: Յատկածը ներառում է համառօտ ֆիլմագրութիւն եւ ունի հետեւեալ բաժինները. ա) Հայկական բեմայով կինօնկարներ (ֆիլմագրութիւնն ընդգրկում է 181 անուն), բ) Հայապատում ֆիլմերի ծրագրեր (21 անուն), գ) Հայ հերոսներով ֆիլմեր, դ) Հայկական տարրերով ֆիլմեր (16 անուն, այս խորագրի մասին պատկերացում տալու համար բերենք մէկ օրինակ՝ *Գաննա-սպետի Հաշուետուութիւնը* ամերիկեան շարժանկարի վերջում հնչող Նոր տարուայ բարեմաղթութիւնը հերոսն աւարտում է հետեւեալ խօսքերով. «*Ես յուսով եմ, որ... սա կը լինի յաւագոյն տարին, որ հայերը երբեւէ ունեցել են*»), ե) Հայկական ենթաժշտութեամբ ֆիլմեր (9 անուն): Հատորը եզրափակում են կինօգործիչների այբբենական ցանկը (ընդգրկում է 2151 անուն) եւ անգլերէն ամփոփումը:

Նշուած բոլոր արժանիքների կողքին, որ աշխատութիւնը չի կարող չունենալ փաստերի եւ թուականների անճշտութիւններ, ինչն անխուսափելի է նման մեծաքանակ նիւթի դէպքում: Նաեւ՝ այնքան էլ համոզիչ չի թւում հեղինակի սկզբունքային պատճառաբանումն այն հարցի շուրջ, թէ ինչու գրքում չեն ընդգրկուել խորհրդային (ինչպէս եւ յետխորհրդային) երկրների կինօարուեստի կայացմանն օժանդակած կամ պարզապէս ընթացքին մասնակից եղած հայազգի կինօգործիչները (նրանցից շատերի անունը նշուած է ներածութեան մէջ): Որքան էլ հաշուի առնուի խորհրդային հանրապետութիւնների փոխյարաբերութիւնների առանձնայատկութիւնը, Ռուսաստանի կամ մէկ ուրիշ հանրապետութեան ֆիլմարուեստի մէջ (որը, անշուշտ համաշխարհային կինոյի մաս է կազմում), նրանց ներդրումը համաշխարհային կինոյի մէջ մեր ազգի ներդրումի դարձեալ ինչ-որ մասն է կազմում, եւ այդ արուեստագէտները գտնւում են նոյն կարգավիճակում, ինչ որ արտերկրում աշխատած հայորդիները, որոնք նոյնպէս կապ չունեն հայ մշակոյթի հետ: Ամէն դէպքում այս միտումնաւոր բացթողումն ամենեւին չի նսեմացնում կատարուած երախտաշատ գործի արժէքը, քանի որ դժուար է գերագնահատել նման աշխատութեան նշանակութիւնը:

ՍԻՐԱՆՈՅՇ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Մ. Այվազեան-Թերզեան, *Պրոֆեսոր Հրաչեայ Աճառեանը եւ Իրանագիտութիւնը*, «Հասարակական Գիտութիւնների եւ Մշակութային Հետազօտութիւնների Ինստիտուտ», Թեհրան, 2004, հինգ + 91 էջ (պարսկերէն):

«Հրաչեայ Աճառեանը սովետական հայագիտութեան աւագ սերնդի խոշորագոյն ներկայացուցիչներից մէկն է· գիտելիքների հսկայական պաշարով, բազմակողմանիութեամբ ու խորութեամբ եւ գիտական արտակարգ բեղմնաւորութեամբ նա 20րդ դարի հայագիտութեան բացառիկ դէմքերից մէկն էր, որ հսկայական աւանդ է թողել հայագիտութեան գանձարանում»: Այսպէս է ահա բնութագրում ականաւոր գիտնականին յեղուարաց Էդուարդ Աղայեանը *Հայերէն Արմատական Բառարանի* երկրորդ հրատարակութեան սկզբում զետեղուած ներածականում[1]: Ասուածին որեւէ այլ յաւելում կատարելը շատ դժուար է, բացի. թերեւս այն՝ որ աճառեանական վաստակը ամէնեւին անչափ չէ նաեւ իրանական բանասիրութեան շատ խնդիրների լուսաբանման եւ իրօք անգնահատելի՝ իրանագիտութեան հայկական դպրոցի սկզբնաւորման եւ կայացման գործում: Չնայած սրան, աճառեանագիտութիւնը ցարդ չէր անդրադարձել մեծանուն գիտնականի իրանագիտական ժառանգութեանը. մի ժառանգութիւն, որի կերտմանը հայագիտութեանը զուգահեռ կամ, աւելի ճիշտ, հայագիտութեան հետ մէկտեղելով, երկար տարիներ անխոնջ կերպով լծուել էր պրոֆ. Աճառեանը՝ հետեւելով իր մեծանուն ուսուցիչներ Անտուան Մէյէի եւ Հայնրիխ Հիւբշմանի օրինակին:

Ահաւասիկ, այս բացը լրացնելու է գալիս իրանահայ գիտնական, հայագէտ-արեւելագէտ Մ. Այվազեան-Թերզեանի մենագրութիւնը, որը, ի վերջոյ, ուշագրաւ է նաեւ այն հանգամանքով, որ Աճառեանի իրանագիտական աշխատանքները ներկայացնում է դրանից բոլորովին անտեղեակ պարսկալեզու ընթերցողին:

Գիրքը բացում է մէկ էջանոց «Նախաբան»ով, որտեղ հեղինակը, շարադրում է աշխատութեան հիմնական նպատակները: Սրան անմիջապէս յաջորդող «Ներածութեան» մէջ (էջ 3-18) բաւական մանրամասն անդրադարձ է կատարւում պատմութեան քառուղիներում հայերի եւ իրանցիների ունեցած երկարատեւ փոխառնչակցութիւններին, սպառիչ ակնարկների տեսքով ներկայացւում է հայ պատմիչների եւ հետազօտողների երկերի կարեւորութիւնը Իրանի պատմութեան եւ մշակոյթի զանազան հարցերի լուսաբանման համար: Սահմանափակ էջերի շրջանակում Այվազեան-Թերզեանին հիանալի կերպով յաջողւում է առանց տուեալ դէպքում աւելորդ մանրամասների իր ընթերցողին ծանօթացնել հայ գրչութեան Ոսկեդարից մինչեւ Ի. դարի կէսերը այս ասպարէզում ստեղծուած հսկայական ժառանգութեան հետ:

Ինչ որ առումով «Ներածական» կարելի է համարել նաեւ մենագրութեան «Հրաչեայ Աճառեանի Կեանքը Եւ Գիտական Գործունէութիւնը» խորագիրը կրող առաջին մասը (էջ 19-31), որտեղ հեղինակը յստակ ժամանակագրական յաջորդականութեամբ ընթերցողի ուշադրութիւնը բեւեռում է մեծանուն գիտ-

նականի կենսագրութեան եւ գիտական գործունէութեան զանազան կողմերի վրայ: Յօգուտ ընթերցողին խախտելով կենսագրական ակնարկի խիստ գիտական եւ չոր շարադրանքն ու իր գրուածքին հաղորդելով փոքր ինչ գեղարուեստականութիւն՝ Այվազեան-Թերզեանը գրքի այս հատուածում բացայայտում է ոչ միայն Աճառեան-գիտնականին, այլեւ Աճառեան-մարդուն ընդհանրապէս: Ակնարկի վերջում կցուած է նշանաւոր գիտնականի մասին գրուած գրքերի եւ յօդուածների լիակատար ցանկը:

Աշխատութեան հիմնական շարադրանքը սկսւում է «Իրանական Ազգագրութեան եւ Կրօնների Վերաբերեալ Հրաչեայ Աճառեանի Ուսումնասիրութիւնները» գլխով (էջ 33-51): Այս ասպարէզում իրականացրած Աճառեանի հետազօտութիւնները հիմնուած են նրա կողմից Ի. դարի սկզբներին Իրանի տարբեր վայրերում գրի առնուած դաշտային նիւթերի եւ անձնական դիտարկումների վրայ: Իրանական կենցաղին, ազգագրութեանը եւ կրօններին նուիրուած գիտնականի դիտարկումների մի մասը զետեղուած են 1967ին Երեւանում լոյս ընծայուած *Կեանքիս Յուշերից* ինքնակենսագրական երկում: Այվազեան-Թերզեանը պարսկերէն թարգմանութեամբ լայնօրէն մէջբերում է այս գրքի առանձին հատուածներ, դրանց աւելացնելով սեփական նկատողութիւնները, իսկ որոշ դէպքերում ներգրաւում հրապարակում առկայ նորագոյն ուսումնասիրութիւնների տուեալները: Այսպէս է, ասենք, առաջին անգամ 1925ին հրապարակուած «Գիրանեներ եւ Թումարիներ» *Ակի-ի Հակդ* ծայրայեղ շիական աղանդի թաւրիզեան համայնքին նուիրուած ակնարկի պարագայում[2]: Ամբողջական պարսկերէն թարգմանութեամբ մէջբերելով այս համառօտ բայց խիստ արժէքաւոր գործը՝ Այվազեան-Թերզեանը «Հեղինակի Բացատրութիւն» ենթավերնագրի ներքոյ ներկայացնում է սեփական դիտարկումները եւ յաւելումները, յղումներ տալիս նորագոյն ուսումնասիրութիւնների վրայ:

Աշխատութեան յաջորդ գլուխը՝ «Աճառեանի Մի Քանի Կարեւոր Գործերի Ներկայացումը եւ Մեկնաբանութիւնը» (էջ 52-75), ամբողջովին նուիրուած է աճառեանի գիտնականի բանասիրական երկերի ներկայացմանը եւ քննութեանը՝ յատուկ ուշադրութիւն դարձնելով վերջիններիս իրանագիտական հատուածների վրայ: Անդրադարձ է կատարւում, մասնաւորապէս, *Հայերէն Արմատական Բառարանի*, *Հայոց Անձնանունների Բառարանի*, *Հայոց Լեզուի Պատմութեան*, *Հայերէն Գաւառական Բառարանի* եւ աճառեանական մեծածաւալ ժառանգութեան մի շարք այլ ճեղքերի: Յատկապէս ուշագրաւ է, թէեւ համառօտ, բայց նորագոյն ուսումնասիրութիւնների նիւթի ընդգրկմամբ, հայերէնի իրանական փոխառութիւնների խնդրի ներկայացումը: Պակաս կարեւոր չէ նաեւ պարսկերէն մուտք գործած մի քանի հայկական բառերի հիմնախնդրի կրկին արծարծումը: Այս բաժնում Այվազեան-Թերզեանը դրսեւորում է բաւական հետաքրքիր մօտեցումներ, վիճարկում որոշ ստուգաբանութիւններ եւ ներկայացնում առաւել ընդունելի տարբերակներ:

Գրքի վերջում յաւելուածի տեսքով (էջ 77-88) բերում է տարբեր լեզուներով գրուած Աճառեանի տպագիր եւ անտիպ յօդուածների եւ մենագրութիւնների մի լիակատար ցանկ:

Ընդհանուր առմամբ, պէտք է նշել, որ նման աշխատութիւնների լոյս ընծայումը եւ հայ գիտութեան նուաճումների ներկայացումը օտարերկրեայ ընթերցողին չափազանց շնորհակալ մի գործ է՝ մի առաքելութիւն, որը տուեալ գրքի պարագայում յաջողութեամբ կարողացել է իրականացնել դոկտ. Այվազեան-Թերզեանը:

ՎԱՐԴԱՆ ՈՍԿԱՆԵԱՆ

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Հ. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, հտ. I, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1971, էջ Բ:

[2] Տե՛ս՝ *Պետական Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր*, թիւ 1 (1925), էջ 86-98: Յետագայ վերահրատարակութիւններից՝ "Gyorans and Tumaris (A Newly Found Secret Religion in Persia)", *Iran & the Caucasus*, vol. 2 (1998), էջ 241-244:

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

ԴԱԼՈՒՍՏ ԳԱԼՈՅԵԱՆ
(1927-2003)

Պատմական գիտութիւններու դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչ, Պետական Մրցանակի դափնեկիր, Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի (ՀՀԳԱԱ) ակադեմիկոս Գալուստ Անուշաւանի Գալոյեան ծնած է Արթիկի շրջանի Պարնի, այժմ՝ Բ. Աշխարհամարտին զոհուած, իր հօր անունը կրող Անուշաւան գիւղը, հայկական աւանդապահ ընտանիքի մէջ, 1 Մարտ 1927ին:

1950ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Միջազգային Յարաբերութիւններու Ֆակուլտէտը: 1946ին անդամակցած է Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան (ԽՄԿԿ): Գալոյեան 1948-1952ին կատարած է կոմերիտական աշխատանք, եղած է Հայաստանի Լենինեան Կոմունիստական Երիտասարդական Միութեան (ՀԼԿԵՄ) Երեւանի Քաղաքային Կոմիտէի հրահանգիչ, Պետական Համալսարանի ԼԿԵՄ Կոմիտէի եւ ՀԼԿԵՄ Երեւանի Կիրովեան Շրջանային Կոմիտէի առաջին քարտուղար, ՀԼԿԵՄ Կեդրոնական Կոմիտէի (Կենտկոմի) քարտուղար:

1955ին աւարտած է ԽՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր Հասարակական Գիտութիւններու Ակադեմիան եւ ստացած պատմական գիտութիւններու թեկնածուի աստիճան, որմէ ամիջապէս ետք՝ մինչեւ 1958, աշխատած է Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի (ՄԼԻ) Հայկական Մասնաճիւղին մէջ որպէս աւագ գիտաշխատող, իսկ 1958-1963՝ որպէս տնօրէնի տեղակալ եւ բաժնի վարիչ:

1963ին Գալոյեանին շնորհուած է պատմական գիտութիւններու դոկտորի գիտական աստիճան: 1963-1979 ան վարած է Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի (ԽՀԳԱ) Պատմութեան Ինստիտուտի տնօրէնի պաշտօնը:

1964ին ստացած է պրոֆեսորի կոչում: 1971ին ընտրուած է ԽՀԳԱ թղթակից անդամ, իսկ 1982ին՝ ակադեմիկոս:

1979-1982ին Գալոյեան վարած է ԽՀԳԱ ակադեմիկոս-քարտուղարի, իսկ 1982-1988ին, եւ ապա 1990-1994ին՝ ԳԱԱԱ փոխնախագահի պատասխանատու պաշտօնները: 1979էն մինչեւ իր մահր ան Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի նախագահութեան անդամ էր, 1994էն՝ ՀՀԳԱԱ նախագահի խորհրդական եւ Գիտահրատարակչական Խորհուրդի նախագահ:

Հարուստ է Գալոյեանի հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը: Ան եղած է Խորհրդային Միութեան Մինիստներու Խորհուրդին առընթեր Լենինեան եւ Պետական Մրցանակներու Կոմիտէի անդամ (1964-67), 1974էն՝

Խորհրդային Հայաստանի Մինիստրներու Խորհուրդին առընթեր գիտութեան եւ տեխնիկայի բնագաւառէն ներս Պետական Մրցանակներու Յանձնաժողովի անդամ եւ այդ Յանձնաժողովի նախագահի տեղակալ: Գալոյեան Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի հիմնադիր անդամներէն էր, Խաղաղութեան Պաշտպանութեան Խորհրդային Կոմիտէի անդամ եւ Խաղաղութեան Պաշտպանութեան Հայկական Հանրապետական Կոմիտէի նախագահ: Ան բեղմնաւոր աշխատանք տարած է Արտասահմանեան Երկիրներու Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի մէջ որպէս նախագահութեան անդամ եւ Սովետա-Աւստրիական Բարեկամութեան Ընկերութեան Հայկական Բաժանմունքի ղեկավար:

1964էն անընդմէջ Գալոյեան ընտրուած է Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան (ՀԿԿ) Կենտկոմի կազմի անդամ, իսկ 1989ին՝ Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի պատգամաւոր: 1988-1990ին ան ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախօսական աշխատանքներու գծով քարտուղարն էր:

Օժտուած ըլլալով դասախօսի եւ հրապարակախօսի ձիրքով, Գալոյեան մանկավարժական գործունէութիւն ծաւալած է Երեւանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններու մէջ՝ անգնահատելի ներդրում ունենալով հայ պատմագիտական միտքի զարգացման եւ գիտական կաղրերու պատրաստման հայրենաւուէր գործին:

Հասարակական-քաղաքական, գիտական եւ գիտակազմակերպչական իր ծաւալուն գործունէութեան համար Գալոյեան պարգեւատրուած է Աշխատանքային Կարմիր Դրօշի շքանշանով, Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութեան Գերագոյն Խորհուրդի պատուոգիրներով, Վաւիլովի անուան ոսկէ եւ շարք մը այլ մետալներով: Գալոյեանին շնորհուած է Խորհրդային Հայաստանի Պետական Մրցանակակիրի պատուաւոր կոչումը:

Հարուստ է պետական բարձր գիտակցութեան ու չիտակ բնաւորութեան տէր, գիտնական, տեսաբան-պատմաբան Գալոյեանի պատմագիտական վաստակը: Անոր պատմագիտական գործունէութիւնը նուիրուած է Անդրկովկասի եւ Հայաստանի մէջ յեղափոխական-բանուորական շարժումներու եւ ազգային հարցի պատմութեան, Անդրկովկասի եւ Ռուսաստանի ժողովուրդներու պատմական կապերուն, Հայկական Հարցի եւ յարակից այլեւայլ հիմնախնդիրներուն:

Առանձին հատորներով Մոսկուայի եւ Երեւանի մէջ լոյս տեսած են անոր *Պայքար Հայաստանում Խորհրդային Իշխանութեան Համար* (ռուսերէն, 1957), *Մայիսեան Հերոսական Ապստամբութիւնը* (1960), *Սոցիալիստական Յեղափոխութիւնն Անդրկովկասում Բուրժուական Պատմագրութեան Լուսաբանմամբ* (ռուսերէն, 1960), *Անդրկովկասում Սոցիալիստական Ռեւոլիւցիայի եւ Կոմունիստական Շինարարութեան Պատմութեան Կեղծարարութեան Դէմ* (1961), *Բանուորական Շարժումը եւ Ազգային Հարցը Անդրկովկասում 1900-1922թթ.* (ռուսերէն, 1969), *Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը եւ Անդրկովկասի Ժողովուրդների Վերածնունդը* (ռուսերէն, 1977), *Ռուսաստանը եւ Անդրկովկասի Ժողովուրդները* (ռուսերէն՝ 1976 ապա հայերէն՝ 1978), *Պատմա-*

թեան Քառուղիներում (1982), *Հայաստանը Եւ Մեծ Տէրութիւնները 1917-1923 թթ.* (1999) աշխատութիւնները: Պատմագիտական առանձին արժէք մրն է ա-ռնոր վերջին ծաւալուն մենագրութիւնը՝ *Հայաստանը Մեծ Տէրութիւնների Աշխարհակալական Առնականումներում (16րդ դարից-1917թ.)* (հրատարակուած յետմահու՝ 2004ին):

Միաժամանակ, Գալոյեան որպէս համահեղինակ ու խմբագիր գործօն մասնակցութիւն ունեցած է *Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Պատմութեան Ուրուագծեր, Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակն Անդրկովկասում, Անդրկովկասի Կոմունիստական Կազմակերպութիւնների Պատմութեան Ուրուագծեր, Սովետական Հայաստանը 50 Տարում, Հոկտեմբերեան Մեծ Յեղափոխութիւնը Եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի ժողովածու)* հաւաքական աշխատութիւններու ստեղծման մէջ: Մեծ գնահատանքի է արժանի Հայաստանի Պետական Մրցանակի արժանացած *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* ակադեմական ութհատորեակը, որու անմիջական դեկավարն ու խմբագրական կազմի անդամներէն էր Գալոյեան: Ան հեղինակներէն է նաեւ այդ շարքի 7րդ հատորին:

Մեծանուն պատմաբանը հեղինակ է նաեւ մեծ ու փոքր ծաւալի գիտական յօդուածներու:

Գալոյեանի գիտական գործունէութիւնը լայն ճանաչում ստացած է ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետութեան, այլ նաեւ միջազգային պատմագիտական շրջանակներէ ներս: Մասնակցած է պատմաբաններու 13րդ, 15րդ եւ 16րդ միջազգային քոնկրէսներու աշխատանքներուն: Հանդէս եկած է Փարիզի, Մարսէյի, Լոնտոնի, Հռոմի, Վիեննայի, Պուքրէշի, Պուտափեշթի, Փրակայի եւ այլ քաղաքներու մէջ գումարուած միջազգային գիտաժողովներու ընթացքին:

Ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյեան կեանքէն հեռացաւ 21 Օգոստոս 2003ին:

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԹՈՓԱԼԵԱՆ

ՍԵՒԱԿ ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ
(1929-2004)

Այս տարի պէտք է լրանար նշանաւոր գրականագէտ, բանասիրութեան դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի (ՀՀԳԱԱ) թղթակից անդամ Սեւակ Արզումանեանի 75ամեակը: Յոբելեանը նախատեսուած էր նշել ինչպէս Երեւանում, այնպէս ալ իր հարազատ Արցախում՝ կառավարական մակարդակով եւ մեծ շուքով: Սակայն այժմ յոբելեանը պէտք է նշուի առանց մի մարդու, որը դեռ երէկ այնքան նորանոր ծրագրեր էր գծում եւ լի էր աւիւնով:

Սեւակ Արզումանեանը ծնուել է 1929ի Նոյեմբեր 22ին Լեռնային Ղարաբաղի Ասկերանի շրջանի Սէյդիշէն (այժմ Խաչէն) գիւղում: Ի տարբերութիւն իր հասակակիցների նա մանուկ հասակից խաղերից առաւել սիրել է գիրքը՝ մինչեւ 10 տարեկանը կարդալով բոլոր այն գրքերը, որոնք կային հարազատ գիւղի գրադարանում: Աւարտելով տեղի ութնամեակը՝ նա յաճախում է հարեւան Խնձորեստան գիւղի դպրոցը՝ ամէն օր ոտքով կտրելով երկար ու երբեմն նաեւ վտանգաւոր ճանապարհը - հովիտները երկու անգամ ձմրանը փրկել են նրան այդ ճանապարհին յայտնուած սոված գայլերից: Տասնամեայ դպրոցը գերազանցութեամբ աւարտելով՝ Արզումանեանը 1946ին մեկնում է Երեւան եւ ընդունւում Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ֆակուլտետ: Չնայած իր համակուրսեցիների մեծ մասը լքում են Համալսարանը, չդիմանալով ետպատերազմեան տարիների անասելի դժուարութիւնների, Սեւակը 1951ին դարձեալ գերազանցութեամբ աւարտում է Համալսարանը եւ նոյն թուականին ընդունւում է ասպիրանտուրա: 1954ին աւարտում է այն՝ պաշտպանելով թեկնածուական թեզը եւ ստանալով բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճան:

Ասպիրանտուրայում ուսանելու առաջին տարուանից Արզումանեանը, արդէն լաւ համբաւ ունենալով իբրեւ բանիմաց ուսանող, սկսում է դասաւանդել Համալսարանում: Այդքան վաղ սկսած մանկավարժական գործունէութիւնը նա փառահեղ ձեւով շարունակեց մինչեւ կեանքի վերջը:

1954ից Արզումանեանը աշխատել է Հայաստանի Գրողների Միութեան *Սովետական Գրականութիւն* հանդէսում որպէս բաժնի վարիչ:

1958ին ընտրուել է Գրողների Միութեան անդամ, այնուհետեւ՝ վարչութեան անդամ:

1962-1969 աշխատել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմեայի Մ. Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտում որպէս աւագ գիտաշխատող:

1964-1968 աշխատել է նաեւ, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւնում իբրեւ բաժնի վարիչ: Այդ տարիներին լոյս են տեսնում նրա մի շարք յօդուածները՝ նուիրուած այն հեղինակներին, որոնց անունն անգամ արգելուած էր մինչ այդ արտասանել: 1961ին լոյս է տեսնում *Վահան Թոթովենց* (Երեւան, 1961) իսկ 1965ին՝ *Չապել Եսայեան* (Երեւան, 1965) մենագրութիւնները: Այդ հեղինակների ստեղծագործութիւնները ներկայացում էին առաջին անգամ. հեղինակներ, որոնք եկուսէն գոհ էին դարձել ստալինեան բռնութիւններին, այդ իսկ պատճառով անծանօթ էին լայն գրական հասարակութեանը: Մենագրութիւնների լոյս տեսնելուց յետոյ մեծ հետաքրքրութիւն առաջացաւ այդ երկու հեղինակների թողած ժառանգութեան հանդէպ:

1967ին լոյս է տեսնում Արզումանեանի *Սովետահայ Վէպը* մենագրութեան առաջին հատորը, որը սկիզբ հանդիսացաւ մի հսկայածաւալ ուսումնա-

սիրութեան, որի արդիւնքում գրականագէտների եւ ընթերցողների սեղանին դրուեցին եւս 4 հատոր (Երեւան, գիրք 1՝ 1967, գիրք 2՝ 1980, գիրք 3՝ 1986, գիրք 4՝ 1990)։ Այժմ տպագրութեան է յանձնուած վերջին՝ 5րդ հատորը՝ *Արդի Հայ Վէպը*։ Այդ աշխատութիւնը, որը գրականագէտները կոթողային անուանեցին եւ որը կարող էր լինել մի ամբողջ ինստիտուտի տարիների աշխատանքի արդիւնք, համակարգուած ձեւով ներկայացրեց ողջ Ի. դարի արեւելահայ վիպասանութիւնը։

1968ին Արգումանեանը պաշտպանում է նաեւ դոկտորական ատենախօսութիւնը՝ ստանալով բանասիրական գիտութիւնների դոկտորի աստիճան։

Նոյն թուից նա աշխատել է Գիւմրիի Մ. Նալբանդեանի անուան Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտում որպէս Հայ Գրականութեան Ամբիոնի վարիչ, իսկ 1974-1977ին՝ որպէս Բանասիրական Ֆակուլտետի դեկան։

1970ին Արգումանեանը ստանում է պրոֆեսորի կոչում։

1978ից մինչեւ կեանքի վերջը նա եղաւ Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի Հայ Գրականութեան Ամբիոնի պրոֆեսոր։ Դասաւանդելու հետ մէկտեղ Արգումանեանը նաեւ մի քանի տասնեակ ասպիրանտների եւ հայցորդների դեկավար է եղել։ Նրանք բոլորն էլ յաջողութեամբ պաշտպանել են թեկնածուական կամ դոկտորական ատենախօսութիւնները։

1994-1996 Արգումանեանը աշխատել է նաեւ իբրեւ Գրողների Միութեան Գրական Ֆոնտի նախագահ։

Արգումանեանը ակտիւ մասնակցութիւն է ունեցել արցախեան գոյապայքարին՝ իր համերկրացիների հետ ստեղծելով «Արցախ-Հայաստան» հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնը եւ եղել նրա փոխնախագահը։ Ի դէպ, Արգումանեանը այն մի քանի ակտիւ գործիչներից էր, որոնք դեռ 60ականներին Լեռնային Ղարաբաղի գիւղերում ստորագրութիւններ էին հաւաքում Հայաստանի հետ միաւորման օգտին։ Այդ գործունէութեան համար նա երկու անգամ հեռացուել է Սովետական Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութիւնից եւ եղել է Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի սեւ ցուցակներում։ Իր կեանքը նուիրեց Արցախեան ազատամարտին նաեւ Արգումանեանի որդին, տաղանդաւոր լրագրող Արտակ Արգումանեանը, որ բազմաթիւ լրահաղորդումների հեղինակ էր ռազմաղաշտից։ Նա զոհուեց 1992ին Երասխաւանի մօտ Բերդաձորի պաշտպանութեան դեկավար Անդրանիկ Յարութիւնեանի հետ՝ կռուող ազատամարտիկներին զէնք տանելիս։

Հասարակական գործունէութեան հետ մէկտեղ՝ զարմանալի բեղմնաւոր գրիչ ունէր Արգումանեանը։ Վերը նշուած գրքերից բացի նա հեղինակ է նաեւ մի շարք այլ մենագրութիւնների՝ *Վահրամ Հաճեան* (Լոս Անջելոս, 1997), *Հումորի Ասպետը (Դրամատուրգ Ժորա Յարութիւնեանի Ստեղծագործութիւնը)* (Երեւան, 1999), *Ստեփան Ալաջաջեան*՝ որը դեռ նոր պէտք է լոյս տեսնի, *Բանաստեղծութեան Աղբյուրին Հողը* (Երեւան, 1998)։ Այս վերջին մեծածաւալ աշխատութիւնը ներկայացնում է հայկական պոեզիայի բնորոշ ազ-

գային յատկանիշներն ու ինքնատպութիւնը՝ սկսած հին դարերից մինչեւ մեր օրերը:

Արգումանեանը հեղինակ է հարիւրաւոր յօդուածների (1500ից աւելի) որոնց թեմաների ընդգրկումն ուղղակի ահռելի է. առանձին գրողներ՝ ինչպէս դասական շրջանի, այնպէս եւ ժամանակակից, գրական սերունդներ, ուղղութիւններ, գրական կապեր, հասարակական հնչեղութիւն ունեցող թեմաներ եւն.:

Վերջին տարիներին լոյս տեսաւ նաեւ Արգումանեանի գեղարուեստական վիպակը՝ *Յամարտող Աղբիւրներ* (Երեւան, 1997)՝ նուիրուած իր հայրենի եզերքին՝ Արցախ աշխարհին: Այդ վիպակը գրուել է դեռ 60ականներին, սակայն այնտեղ բարձրացուած թեմաները հակասում էին խորհրդային վարչակարգի քարոզչութեանը, եւ այն կարողացաւ լոյս տեսնել միայն երեք տասնամեակ յետոյ:

1996ին Արգումանեանը հիմնադրեց Վիլիամ Սարոյեան Համալսարանը, որի ռեկտորը լինելուց բացի նաեւ իր ուսերին էր վերցրել Գրականութեան Ամբիոնի վարիչի պարտականութիւնները եւ հայ գրականութեան դասաւանդումը՝ նպատակ ունենալով հայրենիքին տալ միայն բարձրորակ մասնագէտ մանկավարժներ:

2000ին Արգումանեանը ընտրուեց ՀՀԳԱԱ թղթակից անդամ, յետագայում դարձաւ «Մովսէս Խորենացի» շքանշանակիր:

Նա մասնակցել է *Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն* ակադեմիական հիմնագիտարեակի շարադրման աշխատանքներին, հանդէս է եկել իր ինքնիւրօրինակ մտածողութեամբ, ժամանակին համահունչ լինելու բացառիկ կարողութեամբ:

Նա իրաւամբ նուաճեց իր տեղը հայ գրականագիտութեան մէջ, որին հասաւ իր երկար տարիների յամառ աշխատանքով եւ վիթխարի վաստակով:

Տաղանդաւոր գիտնականը նաեւ տաղանդաւոր կենսասէր էր, նա օրուայ ընթացքում հասցնում էր անել այն, ինչ ուրիշները կատարում էին գուցէ ամսուայ ընթացքում: Իրեն ամենեւին տարեց չէր զգում անսպառ եռանդի տէր այդ մարդը: Սպասում էր *Արդի Հայ Վէպը* գրքի լոյս տեսնելուն եւ մտածում նոր գրքի մասին:

Եւ սա, յիրաւի, այն դէպքն է, երբ կարելի է ասել «Աւաղ շատ բան կիսատ մնաց»:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ
(1922-2004)

Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի առաջատար գիտաշխատող, ձեռագրագէտ, պատմաբան Արտաշէս Մաթեւոսեանը ծնուել է 1922 Մարտի 22ին, Շիրակի այժմեան Տուֆաշէն գիւղում: Դպրոցն աւարտե-

լուց յետոյ ուսանել է Վաղարշապատի մանկավարժական ուսումնարանում (1937-1940), ապա զօրակոչուել բանակ, մասնակցել Բ. Աշխարհամարտին:

1947-1951 սովորել եւ աւարտել է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմութեան Բաժինը, ապա՝ ասպիրանտուրան: 1959ից աշխատանքի է ընդունուել Մատենադարան, ուր աշխատել է մինչեւ կեանքի վերջը:

1970ին պաշտպանել է դիսերտացիա «Մեծոփավանքի Գրչութեան Կենտրոնը» թեմայով եւ ստացել պատմական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճան, այնուհետեւ ԽՍՀՄ Բարձրագոյն Որակաւորման Յանձնաժողովից ստացել է ձեռագրագէտի կոչում:

Շուրջ 20 տարի աշխատելով ձեռագրատանը, վարելով Մատենադարանի գլխաւոր աւանդապահի պաշտօնը եւ խորութեամբ ուսումնասիրելով հայերէն ձեռագրերը՝ Մաթեւոսեանը դարձել է իր ոլորտի առաւել ճանաչուած մասնագէտը:

Նրա առաջին ու տասնամեակներ շարունակուած գործը աշխարհի բոլոր հայերէն ձեռագրերի համահաւաք քարտարանի կազմումն էր (ամփոփում է շուրջ 50.000 քարտ), ապա, դրա հիման վրայ, հայ գրչութեան կենտրոնների քարտէզի ստեղծումը (քարտէզները զետեղուած են Մատենադարանի ցուցասրահի մուտքի մօտ): Այնուհետեւ, նա զբաղուել է հնագրութեան, մաշտոցեան գրերի ստեղծման, գծագրական յօրինուածքի, գրատեսակների խնդիրներով: Դրա համար անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել հնագոյն ձեռագրերն ու պատառիկները: Այս թեմայի շուրջ լոյս տեսան հայերէն հնագոյն մատեանների նուիրուած նրա յօդուածներն ու աշխատութիւնները («Լազարեան Աւետարան», «Էջմիածնի Աւետարան», «Վեհամօր Աւետարան», «Վեհափառի Աւետարան»): Առանձին գրքերով լոյս են տեսել *Վազգէն Վեհափառի Աւետարանը* (հեղինակակից՝ Տատիանա Իզմայլովա, Երեւան, 2000) եւ *Էջմիածնի Աւետարանը* (հեղինակակիցներ՝ Հայդէ եւ Հելմուտ Բուշհաուզէններ, Վիեննա, 2001): Մաթեւոսեանը *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում* առանձին բառայօդուածներ է պատրաստել հայոց այբուբենի իրաքանչիւր տառի համար:

Մատենադարանի *Բանբեր*ում եւ այլ գիտական հանդէսներում նա ձեռագրագիտական յօդուածներով անդրադարձել է Հաղպատի, Սանահինի, Անիի, Գլաձորի, Երեւանի գրչութեան կենտրոններին, մի շարք նշանաւոր ձեռագրերի՝ «Մշոյ Ճառընտիր», «Թարգմանչաց Աւետարան», «Մողնու Աւետարան», ինչպէս նաեւ՝ բարեւսպետների՝ Եսայի Նչեցի, Գրիգոր Տաթեւացի, Գրիգոր Խլաթեցի, գրիչների՝ Յովհաննէս Սանդղկավանեցի, Յովհաննէս Մանգասարեցց եւն. վաստակին:

Մաթեւոսեանի հետաքրքրութիւնների շրջանակում էր հայ միջնադարեան դպրոցների եւ համալսարան՝ների պատմութիւնը (*Գլաձորի Համալսարանը*

Միջնադարեան Հայաստանի Լուսաւորութեան Կենտրոն, Սէն Արեշատեանի հեղինակակցութեամբ, Երեւան, 1984; *Մեծոփավանքի Գրչութեան Կենտրոնը*, Ս. Էջմիածին, 1997): Գլաձորի Համալսարանի 700ամեակի նշման ժամանակ եւ յետագայում, նա անդրադարձաւ թէ՛ Գլաձորի եւ թէ՛ նրա շարունակութիւնը հանդիսացող Հերմոնի, Որոտնավանքի, Տաթեւի համալսարանների պատմութեանը: Նա ապացուցել է, որ այս կենտրոնները օրակներն են եղել «Հայոց վարդապետարան» (հայոց միջնադարեան համալսարան) հասկացութեան եւ որ այն չընդհատուող գոյութիւն է պահպանել շուրջ 150 տարի:

Գիտնականն աւելի քան 15 տարի է նուիրել հայերէն հնագոյն թղթէ ձեռագրի (981 թ.) ուսումնասիրութեանն ու վերծանութեանը: Գրքի հրատարակութիւնն իրականացուեց երկու ստուար հատորով՝ *Մատեան Գիտութեան Եւ Հաւատոյ Դաւթի Քահանայի (Առաջաբան, Նմանահանութիւն)* (Երեւան, 1995) եւ *Մատեան Գիտութեան Եւ Հաւատոյ Դաւթի Քահանայի (Ուսումնասիրութիւն)* (Երեւան, 1999):

Բնագրերի հրատարակութեան ասպարէզում նշանակալի է *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարանները* ժողովածուների երկու հատորի հրատարակութիւնը՝ Ե-ԺԲ եւ ԺԳ դարերի բազմահազար յիշատակարանների ընդգրկմամբ (*Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարանները. ԺԳ դար*, Երեւան, 1984, *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարանները. Ե-ԺԲ դար*, Երեւան, 1988), ինչպէս նաեւ՝ *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարանները Միջնադարեան Հայ Մշակոյթի Ուսումնասիրութեան Սկզբնաղբիւր* (Երեւան, 1998) աշխատութիւնը):

Մաթեւոսեանը նոր խօսք է ասել հայագիտութեան մի շարք խրթին հարցերում՝ հիմք ունենալով ձեռագրերից յայտնաբերուած տուեալները: Պատառիկների ուսումնասիրութեան ընթացքում գտնելով Անանիա Շիրակացու բնագրերից մէկը եւ որոնելով այն գիրքը, որտեղ պիտի այն ներառուած լինէր, այլ աղբիւրների զուգադրմամբ յանգեց այն եզրակացութեան, որ Շիրակացին ստեղծել է «Քննիկոն» անունով մի գիրք, որտեղ ընդգրկուած են եղել հայոց անշարժ տոմարը եւ ժամանակի գիտութիւնների (եօթ ազատ արուեստներ) հանրագումարը (այդ մասին հրատարակել է յօդուածաշար՝ 1974-1990 թթ.):

Ձեռագրական բնագրերի հետազօտման ընթացքում Մաթեւոսեանը յայտնաբերեց Մովսէս Խորենացու *Պատմութեան* կտորներ, որոնք դուրս են նրա *Պատմութեան* յայտնի երեք գրքերից: Դրանով հիմնաւորում ստացաւ Թովմա Արծրունու յայտնած տեղեկութիւնը, որ Խորենացին գրել է նաեւ չորրորդ գիրք, եւ ահա այս ամէնի մէկտեղումով լոյս աշխարհ եկաւ Մաթեւոսեանի *Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Չորրորդ Գիրքը* աշխատութիւնը (Երեւան, 1995):

Մաթեւոսեանի յաջորդ մենագրութիւնները վերաբերում են Կորիւնին (*Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի Պատմութեան Ձեռագրի Մի Թղթի Տեղափոխութիւն*, Վենետիկ 1990, *Կորիւն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի*, Երեւան, 1994): Հայագիտական բացառիկ նորութիւն էր Կորիւնի *Մաշտոցի Վարքում* երկու կից թղթերի տեղերի շփոթման հետեւանքով առաջացած թիւրիմացութեան բացայայտումը: Միջնադարեան ձեռագիր մատեանի պատրաստման նրբութիւններին

քաջածանօթ Մաթեոսեանին յաջողուեց նախ վերականգնել Կորիւնի մատեանի նախնական օրինակի մաքրակերտը՝ պրակ առ պրակ, ապա եւ բացայայտել դեռեւս Ե. դարում տեղի ունեցած երկու թղթի սխալ տեղադրումը, որը նաեւ իմաստային անհամապատասխանութիւն էր առաջացրել եւ յետագայի ընթերցողներին ու նոր ժամանակների հետազօտողներին անբացատրելի իրողութեան առջեւ կանգնեցրել: Այս յայտնագործութեան շնորհիւ ոչ միայն ձեռագրագիտական ճշգրտում կատարուեց, այլեւ պարզ դարձաւ, որ այսպէս կոչուած Դանիէլեան գրերը ոչ մի դեր չեն կատարել հայոց գրի ստեղծման պատմութեան մէջ: 2000ին Երեւանում լոյս տեսաւ Մաթեոսեանի *Գրիգոր Ծերենց Խղաթեցի* (հեղինակակից՝ Սեդա Մարաբեան) աշխատութիւնը:

Գիտական աշխատանքին զուգահեռ վերջին 20 տարում Մաթեոսեանը ձեռագրագիտութիւն, հնագրութիւն, հայ դպրոցների պատմութիւն է դասաւանդել Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանում: Եջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը 1997ին նրան արժանացրել է Հայ Եկեղեցու «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանին:

Արտաշէս Մաթեոսեանը մահացաւ 2004 թուականի Փետրուարի 3ին, Երեւանում:

ԿԱՐԵՆ ՍԱՖԵԽՈՍԵԱՆ

ՍԻՇԷԼ ՓՈԼԱԴԵԱՆ
(1943–2004)

Գրականագէտ, լեզուաբան, գրող, բարգմանիչ, բանասիրութեան դոկտոր Միշէլ Փոլադեանը ծնուել է 1943ին, Ֆրանսիայում: 1947ին ընտանիքով հայրենադարձուել է Հայաստան, ապրել զրկանքների մէջ: Ուսանել է Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ֆակուլտէտում: 1965ին Երեւանում նրա թարգմանութեամբ լոյս է տեսել Ֆրանսուա Վիյոնի *Բալլադներ* ժողովածուն: Հայերէն բանաստեղծութիւնները ամփոփել է մի ժողովածուում, որի տպագրութիւնը Խորհրդային Հայաստանում մերժուել է՝ նորարարական բնոյթի պատճառով:

1966ին վերադարձել է Ֆրանսիա, շարունակել ուսումը, պաշտպանել գիտական երկու թեզ՝ ռուս գրականութիւն եւ ֆրանսիական ժամանակակից լեզուաբանութիւն մասնագիտութիւններից: Դասաւանդել է ֆրանսիական տարբեր ուսումնական հաստատութիւններում: 1975ին լոյս է տեսել *Ձրոյց Թռչունների Հետ* ֆրանսերէն բանաստեղծական ժողովածուն:

1997ին Փոլադեանը վերադարձել է Հայաստան, մինչեւ 2001 դասաւանդել Երեւանի տարբեր համալսարաններում (Երեւանի Պետական Համալսարան, Բրիւսովի անուան Լեզուաբանութեան Համալսարան, «Հրաչեայ Աճառեան» Համալսարան): Այս ընթացքում Երեւանում հրատարակել է *Լեզու եւ Գրականութիւն* (1998, հայերէն եւ ֆրանսերէն), *Խօսքի Վերադարձը (լեզուա-*

է տեսել նոյնի վերամշակուած հրատարակութիւնը), *Առեղծուածային Փոխաբերութեան Իմացական Նշանագիտութիւնը. Գիրք 1* (2002, ռուսերէն, համահեղինակ՝ Նելլի Խաչատրեան):

Միշէլ Փոլադեանը մահացաւ 2004 թուականի Փետրուարին, Ֆրանսիայում:

Տ. ՋԱՐԵՀ Ս. ԱՐՔ. ԱԶՆԱՒՈՐԵԱՆ
(1947-2004)

Կրօնագէտ աստուածաբան, հայ եկեղեցւոյ ծիսակարգի հմուտ, Ջարեհ Արք. Ազնաւորեան, աւագանի անունով՝ Միհաս, ծնած է Պէյրութ, 1947ին: Աշակերտած է Էշրեֆիէի Սրբ. Յակոբ եկեղեցւոյ Եփրեմեան Վարժարանը (ապա՝ վերանուանուած Ազգ. Գէորգ Չաթալպաշեան Բարձրագոյն Վարժարան, այժմ՝ փակուած): 1960ին կ'ընդունուի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքը, 1963ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ, իսկ 1966ին աւարտելով Դպրեվանքը կը ձեռնադրուի աբեղայ: Նոյն տարին կը կարգուի մայր տաճարի դպրապետ, ապա Դպրեվանքի ներքին տեսչութեան պաշտօնը կը վարէ մինչեւ 1969, միաժամանակ հետեւելով երաժշտական ուսման՝ Լիբանանի Պետական Երաժշտանոցին մէջ: Ան նոյն տարիներուն կրօն, բարոյագիտութիւն եւ հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն կը դասաւանդէ Ազգային Լեւոն եւ Սոֆիա Յակոբեան Քոլէճին մէջ: Կը պաշտօնավարէ նաեւ իբրեւ ուսուցիչ՝ Դպրեվանքի եւ Կաթողիկոսարանի Մեսրոպեան Վարժարանին մէջ: 1969ին կը ստանայ վարդապետական աստիճան, աւարտած ունենալով «Ս. Ներսէս Լամբրոնացի՝ Կեանքը եւ Եկեղեցական Բարեկարգութիւնը» նիւթը: 1969-1972, Հռոմի Արեւելեան Ուսմանց Հիմնարկին մէջ կը հետեւի բարձրագոյն ուսման՝ հայրախօսական աստուածաբանութեան եւ եկեղեցական պատմութեան: 1971ին կը ստանայ Պսակաւոր Աստուածաբանութեան վկայական: 1972ին կը վերադառնայ վանք ու կը վերստանձնէ տեսուչի իր պաշտօնը, միաժամանակ դասաւանդելով հայերէն եւ վարդապետական աստուածաբանութիւն: Յաջորդող տարիներուն կը սկսի դասաւանդել *Աստուածաշունչի* մեկնութիւն եւ ներածութիւն *Նոր Կտակարանի* նիւթերը: 1975ին, Ս. Ներսէս Շնորհալի Հայրապետի մահուան ութհարիւրամեակին առիթ Գէորգ Գանտահարեանի հետ կը հիմնէ Կաթողիկոսարանի Շնորհալի երգչախումբը: 1980ին կ'օծուի եպիսկոպոս:

Եղած է Անթիլիասի Դպրեվանքի, Ազգային Մարտիկեան Վարժարանի եւ Համազգայինի Հայագիտական Հիմնարկի ուսուցիչ: 1975-76ին վարած է Կաթողիկոսարանի *Հասկ* պաշտօնաթերթի եւ *Գլաձոր*ի խմբագրապետութիւնը:

Եղած է անդամ, ապա՝ ատենապետ Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական Ժողովի:

1977-1983 կը պաշտօնակոչուի Կիպրոսի հայոց թեմի առաջնորդութեան, ուր կը նախաձեռնէ *Կիպրահայ Տեղեկատու* թերթիկին հրատարակման: Իր օրով կ'աւարտի Նիկոսիոյ հայոց Սրբ. Աստուածածին եկեղեցւոյ եւ առաջնորդարանին կառուցումը: Կիպրոսէն վերադարձին կը ստանձնէ Եիպէյլի Թռչնոց Բոյնի տնօրէնութիւնը, հիմնադիրը կ'ըլլայ Գայիանեանց Միաբանութեան, պատրաստելով նաեւ անոնց կանոնադրութիւնը:

Ունի բազմաթիւ հոգեւոր, թարգմանական, երաժշտական եւ ուսումնասիրական հրատարակութիւններ, ինչպէս՝ *Դիւրին Գրաբար. Ա. Դասագիրք* (Անթիլիաս, 1986), *Դիւրին Գրաբար. Բ. Դասագիրք* (Անթիլիաս, 1987): Յետմահու իրմէ հրատարակուած է *Աստուածաշունչ. Թարգմանութիւն Եւ Սերտողութիւն* (Մոնթրէալ, 2004):

Զարեհ Սրբազան աշխատակցած է նաեւ *Հասկ Հայագիտականին*, ուրկէ իբրեւ առանձնատիպ լոյս տեսած են *Մանր Սրբագրութիւններ Ժէ. Դարու Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց Ժամանակագրութեան Մէջ* (Անթիլիաս, 1978) եւ *Ինչպէս Կը Կատարուի Սրբագումը Հայ Եկեղեցւոյ Մէջ* (Անթիլիաս, 1983-84) ուսումնասիրութիւնները:

Մինչեւ շուրջ 1970ականները աւարտը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ շարականային նոթատետրերու մեծ մասը ձեռագիր էր. անոնք մասունքի պէս ձեռքէ-ձեռք կ'անցնէին, կ'ընդօրինակուէին եւ յատուկ գնահատանքութիւն կը պատճառէին բոլոր այն սարկաւագներուն եւ դպրապետերուն որոնց շարականային ձեռագիր հաւաքածոները առաւելագոյնս կը մատչէին ամբողջականութեան: Դժուար էր այդ ձեռագրերը վստահիլ ուրիշին, որուն քով պէտք էր մնային ամիսներով՝ մինչեւ ամբողջական ընդօրինակում:

Ահա, ի տես այս կացութեան է որ կը տպուի *Սուրբ Պասկի Երգեցողութիւն* ձայնագրեալ հատորը (Անթիլիաս, 1980), որուն "Բացատրական"ին մէջ Զարեհ Վարդապետ արժեւորելով հայ եկեղեցական շարականները եւ արդարօրէն պարծանք պատճառող գանձարան մը նկատելով զանոնք, կը նշէ՝ թէ այդ գանձարանը, սակայն "մեր ժողովուրդին կը ներկայանայ ցնցոտիներու մէջ...": Երիտասարդ վարդապետը տեսնելով "հոգեվարք ապրող մեր շարականները", որոնք "խաթարուած, աղճատուած եւ անշքացած, յաճախ չինծու, քմահաճօրէն այլանդակուած, բուն եղանակներուն հետ ամէն կապ խզած" ձեւով կ'երգուին, եւ ի տես տիրող ոչ-միատեսակ երգեցողութեան, այս գիրքով ցանկութիւն կը յայտնէ որ՝ "մեր եկեղեցիներէն ներս պսակի շարականներուն երգեցողութիւնը միաձեւ դառնայ այսուհետեւ": Այսօր վարդապետին "ցանկութիւն"ը իրականութիւն դարձած է արդէն: Եւ ոչ միայն այսօր՝ տեսիլքէն քսանհինգ տարիներ ետք, այլ դեռ տասնամեակ մը առաջ այդպէս եղած էր արդէն: Եւ ոչ միայն Ս. Պսակի երգեցողութիւնը, այլ ընդհանրապէս եկեղեցական ամբողջ երգեցողութիւնը: Վերոյիշեալ գիրքին կը յաջորդեն *Ձայնագրեալ Շարական Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Ա՝ Մեծ Պահոց Կիրակիներ* (Անթիլիաս, 1981), *Բ՝ Աւագ Շաբաթ*, (Անթիլիաս, 1984), եւ *Գ՝ Աւագ Օրհնութիւններ*՝

Յիճանց Եւ Հասարակ Կիրակիներու (Ընթիլիաս, 1985) եւ՝ *Մեղեդիներ, Տաղեր Եւ Գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ* (Ընթիլիաս, 1990) հատորները: Ա. հատորի "Յառաջաբան"ին մէջ, Զարեհ Սրբազան եւ Օշական Վարդապետ (Բ. եւ Գ. հատորներուն՝ Ծայրագոյն Վարդապետ) "իր տեսակին մէջ առաջինը հանդիսացող առաջադրութիւն" կը նկատեն ծրագիրը որ կը նպատակադրէր՝ "յառաջիկայ տարիներու ընթացքին յոյս պիտի ընծայենք մեր եկեղեցւոյ բոլոր շարականները՝ առանձին հատորներով, նիւթերու բաժանումներով եւ յատուկ խնամքով պատրաստուած": Նպատակը յստակ էր՝ եւրոպական ձայնագրութեամբ տարածել, մատչելի դարձնել շարականները, կանոնաւորել եւ կրթուստ-մոռացումէ փրկել զանոնք, յուսալով որ հատորները շարականներու երգեցողութեան միատեսակութիւն կը ստեղծեն ժամանակի ընթացքին: Շարականներու ձայնագրութեան իրրեւ սկզբնաղբիւր ծառայած են Ընթիլիասի մայրավանքին մէջ ձայնագրութեամբ պահուած կամ բերանացի երգուող եղանակները, որոնք "սրբագրուած եւ բաղդատուած են" 1934ին Եղիա Տճտեեանի հրատարակած *Շարական Ձայնագրեալ* եւ 1875ին Նիկողայոս Թաշճեանի հրատարակած *Ձայնագրեալ Շարական Հոգեւոր Երգոց* հատորներուն հետ: Կատարուած են նաեւ "փոքր փոփոխութիւններ":

Հանրաբար, հրատարակչական այս նախաձեռնութիւնը կու գար իրրեւ արդիւնք այն ընդունելութեան որ ունեցած էին *Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ (Վասն Քառաձայն Խառն Խմբի)*, (Ընթիլիաս, 1974), եւ *Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ (Վասն Քառաձայն Արական Խմբի)*, (Ընթիլիաս, 1974) գոյգ հատորները, որոնցմէ Ա.ը Զարեհ Վարդապետի կողմէ դաշնաւորեալ վերահրատարակութիւնն էր Մակար Եկմալեանի Լայփցիկի մէջ 1896ին հրատարակած հատորին, ուր ան կատարած էր "կարգ մը ամբողջացումներ", եւ կամ փոխարինած կարգ մը հատուածներ՝ "իրենց տարբերակներով", իսկ երկրորդը՝ Կոմիտաս Վարդապետի պատարագն էր՝ "Վերատեսեալ ի ձեռն Վարդան Սարգսեանի": Վերոյիշեալ չորս հատորներու հրատարակման շրջանին, միջանկեալ, 1983ին, Զարեհ Սրբազան կը հրատարակէ *Կիրակմատրի Երգեր Կանոնագրութիւք Եւ Ակէտք Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ* հատորը (Նիկոսիա, 1983), ուր տեղ գտած նիւթերը իմ հաւաքած, կազմած/մեքենագրած եւ լրացուցած է:

Յօրինողական բնոյթի իր ստեղծագործութիւններուն շարքին են՝ *Ակէտիա* (Ընթիլիաս, 1975), Նահապետ Ռուսինեանի նշանաւոր բանաստեղծութեան դաշնաւորումը՝ *Կիլիկիա (Խառն Խումբի Համար)* (Ընթիլիաս, 1977), *Շարական Ապրիլեան Նահատակաց* (Ընթիլիաս, 1990: Այս յօրինումը ընդառաջումն էր Հայկական Ցեղասպանութեան 75ամեակին առթիւ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ նուիրապետական գերագոյն երկու գահակալներուն միացեալ հաղորդագրութեան, որով աշխատանքներ պիտի տարուէին սրբադասելու համար Եղեռնի նահատակները), *Հոգիի Երգեր, Ս. Շարք, Հոգեւոր Խմբերգներ Քառաձայն Խումբի Համար*, եւ տարբեր տարիներ

րու, մանուկներու համար իր յօրինած 15 երգերու փունջը՝ *Երգեցէք Միշտ Մանուկներ* (Անթիլիաս, 1995):

Սրբազանին վաստակը մեծ է նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ արարողական եւ ծիսական ժառանգութեանց հաւաքման, համադրման եւ հրատարակութեան աշխատանքին մէջ: Ան աշխարհաբար հրատարակած է չուրջ տասնեակ մը ծիսակարգի հատորներ, ինչպէս՝ *Կարգ Ժառանգաւորներու Շեռնադրութեան Ըստ Կարգաւորութեան Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ* եւ *Կարգ Կիսասարկաւագներու Եւ Սարկաւագներու Շեռնադրութեան Ըստ Կարգաւորութեան Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ* մեքենագիր գրքոյկները (Նիկոսիա, 1981), մինչ գրաբար եւ աշխարհաբար զուգադրութեամբ հրատարակած է՝ *Կանոն Շեռնադրութեան Եւ Օծման Կաթուղիկոսի* (Անթիլիաս, 1995), *Կանոն Սուրբ Միւռոնի Օրհնութեան* (Անթիլիաս, 1996, 2001), *Օրհնութեան Կարգ Եկեղեցւոյ Որմանկարներու Եւ Պատկերներու Տիրոջմի Եւ Մրբոց* (Անթիլիաս, 1996), *Աղօթք Եւ Աւրաւորութիւն Ս. Հոիփսիմեան Կոյսերու Տօնին Առիթով* (Անթիլիաս, 1996), *Կանոն Շեռնադրութեան Եւ Օծման Եպիսկոպոսի* (Անթիլիաս, 1997), *Կանոն Շեռնադրութեան Քահանայի Եւ Օրհնութեան Վեղարի Ըստ Կարգաւորութեան Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ* (Անթիլիաս, 2003) եւ *Կոչումն Եւ Օրհնութիւն Կրօնաւորութեաց* (Անթիլիաս, 2000) ծիսագիրքը:

Անոր վաստակը մեծ է Կաթողիկոսութեան քրիստոնէական դաստիարակութեան դերակատարումի կազմակերպման ու ծաւալման մէջ: Այս առնչութեամբ ան հրատարակած է *Պահեցողութիւն՝ Յաղթանակ Մեղքի. Ժամանակավրէպ Բանե՞ր* (Անթիլիաս, 1979) եւ *Իմ Աղօթագիրքս* (Անթիլիաս, 1994, որ 1999ին ունեցած է իր 7րդ "բարեփոխուած" վերահրատարակութիւնը) երկերը: Ան եղած է անյողդողդ աղանդաւորականութեան դէմ, այս առնչութեամբ հրատարակելով՝ *Եհովայի Վկաննե՞ր Թէ Աստուծոյ Վկաներ* (Անթիլիաս, 1991), *Եհովայի Վկաներու Ապատեղուած Աստուածաշունչը* (Անթիլիաս, 1992), *Ամենասուրբ Երրորդութիւն. Պատասխան Եհովայի Վկաներուն* (Անթիլիաս, 1993), որոնք մաս կը կազմեն իր *Ճշմարտութիւնը Եհովայի Վկաներուն Մասին* անտիպ աշխատութեան: Ան կազմած եւ հրատարակած է Կաթողիկոսարանի 1972-1981 շրջանի *Գրպանի Օրացոյց*ները, ինչպէս նաեւ 1972-2002ի *Յուշատետր*երը:

Հայ Եկեղեցւոյ արարողութեանց ժողովրդականացումը, անոնց մատչելիութիւնը ժողովուրդին՝ մնայուն մտասեւեռումը կը թուին եղած ըլլալ հանգուցեալ Սրբազանին. արդարեւ, եկեղեցական նորատետրերու տպագիր տարածմամբ, ծիսակարգերու համադրման եւ աշխարհաբար հրատարակման կողքին ան 1999ին կը հրատարակէ *Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի* գիրքը՝ գրաբար եւ աշխարհաբար զուգադրութեամբ: Նոյն ոճր կ'որդեգրէ ան *Ժամագիրք Արեւագալի Եւ Հսկումն*ի պարագային (Անթիլիաս, 2003):

Վերջին քանի տարիներուն, Յարեւ Սրբազան նուիրուած էր մանաւանդ *Աստուածաշունչ*ի արդի արեւմտահայերէնի թարգմանութեան: *Աստուածաշունչ*ի սոյն թարգմանութեան սկիզբը հանդիսացաւ 1980 թուականը: Թարգ-

մանութեան յանձնախումբը կը բաղկանար Զարեհ Սրբազան Ագնաւորեան-Օշական Վարդապետ Չոլոյեան (այժմ Արքեպիսկոպոս)-Վերապատուելի Դոկտ. Մանուէլ Ճինպաշեան եռեակէն: Սկիզբէն ելեք որոշուած էր թարգմանել *Հին* եւ *Նոր Կտակարանները*, սկսելով *Նոր Կտակարանէն*: *Նոր Կտակարանի* աշխարհաբար թարգմանութիւնը աւարտեցաւ եւ աշխարհաբար այս թարգմանութեամբ *Աստուածաշունչը* առաջին անգամ հրատարակուեցաւ 1993ին: Նոյնը տարբեր կազմով տպուեցաւ 1996ին եւ 2002ին: Նոր Կտակարանը ամբողջութեամբ վերածուեցաւ արեւելահայերէնի, հսկողութեամբը Զարեհ եւ Օշական արքեպիսկոպոսներուն եւ վրածումովը Դաւիթ Կիւրճինեանի, եւ հրատարակուեցաւ քանի մը անգամ, Հայաստանի մէջ:

Նոր Կտակարանը աւարտելէն ետք, նոյն տարին իսկ, թարգմանիչները անցան *Հին Կտակարանի* թարգմանութեան: Ըստ ծրագրի, Հնգամատեանն ու Պատմական գիրքերը պիտի թարգմաներ Օշական Սրբազան, Մարգարէութիւններն ու բանաստեղծական գիրքերը՝ Զարեհ Սրբազան, մինչ Վերապատուելի Ճինպաշեան նիւթերը պիտի բաղդատէր Եբրայերէն բնագրին:

Հին Կտակարանէն թարգմանուած առաջին գիրքը *Սաղմոսաց*ն էր, որ լոյս տեսաւ 2002ին: Ըստ ծրագրի, *Առակաց* գիրքը հրատարակութեան պիտի տրուէր 2003ի ամառը, սակայն Զարեհ Սրբազանի վաղաժամ մահը չիրականացուց ծրագիրը: Ներկայիս, գրեթէ վերջնական վիճակի մէջ են *Առակաց, Ժողովողի* գիրքերը եւ Հնգամատեանը:

Զարեհ Սրբազան գեղագէտ թարգմանիչ մըն էր: Ան թարգմանութեան ամէն մէկ բառին վրայ երկար կը մտածէր: Առաջարկ մը կ'ընդունէր միայն եթէ համոզուէր: Երբ հարցում ուղղուէր իր թարգմանութեան մասին, իր կատարած վերլուծումները մէջտեղ կը դնէր եւ կը բացատրէր թէ ինչու այդպէս թարգմանած է: Դրամ, ժամանակ եւ հանգիստ իր բառարանին մէջ գոյութիւն չունէին, կարեւորը թարգմանութեան ճիշդ եւ լաւ ըլլալն էր:

Ան աստուածատուր կարողութիւնը ունէր ճիշդ բառը գտնելու եւ զայն իր տեղը չիտակ կերպով գործածելու: Շատ դիւրութեամբ կրնար մէկ բնագրային բառը ամէն տեղ միեւնոյն հոմանիշով յարատեւ կերպով թարգմանել. սակայն ան գիտէր որ ամէն բառ իր մէջ ունի զանազան իմաստային բաղկացուցիչներ (components of meaning), եւ բառը իր իմաստը կը ստանար, ոչ թէ բառարանին մէջ նշուած իմաստներէն՝ այլ նախադասութեան մէջ իր ունեցած կապակցութենէն (context):

Զարեհ Սրբազան բառին բովանդակ առումով Աստուծոյ ծառան էր: Քրիստոսի պատգամները իր կեանքն էին, բարութեամբ, համեստութեամբ, քաղցրութեամբ եւ սիրով լեցուն: Իսկ իր ինքնութիւ՞նը՝ սրբութիւնն էր: Նուիրուած եկեղեցիին եւ ազգին՝ իր լաւագոյնը տալու միշտ պատրաստ էր: Ունէր համոզումներ եւ սկզբունքներ, եւ հեշտ բան չէր զինք տարհամոզել:

Հոգեյոյս Զարեհ Ս. Արք. Ագնաւորեան վախճանեցաւ 30 Ապրիլ 2004ին, Ամերիկայի մայրավանքին մէջ:

ՎԵՐ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ՍԱՆԴՐՕ ԲԷՀԲՈՒԴԵԱՆ
(1934 - 2004)

Պատմաբան եւ արխիւագէտ Սանդրօ Արտաշէսի Բէհբուդեան ծնած է Ա-տրպէյճանի կազմին մէջ գտնուող, այդ ժամանակ հայահոծ Նուխի (ներկա-յիս՝ Շաքի) քաղաքը, 18 Հոկտեմբեր 1934ին:

Բէհբուդեան իր նախնական ու միջնակարգ կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ: 1953ին ընդունուած է Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանը, զոր գերազանց վկայականով աւարտած է 1959ին, այդ միջոցին՝ 1957ին Ճեմարանը տեղափոխելով աւագ սարկաւագ: Աւելի ուշ՝ 1968ին Բէհբուդեան աւարտած է Ե-րեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ֆակուլտէտի հեռակայ բաժանմունքը:

Բէհբուդեանի աշխատանքային կենսագրութիւնը սերտօրէն առնչուած է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ, սկսելով որպէս *Էջմիածին* պաշտօնաթերթի քարտուղար եւ Հոգեւոր Ճեմարանի գրադարանի վարիչ: Յետագային, աւ եր-կար տարիներ ղեկավարած է Հոգեւոր Ճեմարանի շրջանաւարտներու աւար-տաճառներ, իսկ 1990էն ետք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութիւն դասա-ւանդած է Սեւանի ննրաբաց Վազգէնեան Հոգեւոր Դպրանոցին մէջ: 29 Հոկ-տեմբեր 2002ին, Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Բէհբուդեանը պարգեւատրած է «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» պատուոյ շքանշանով:

Բեղուն եղած է նաեւ Բէհբուդեանի գործունէութիւնը Հայաստանի պետա-կան հիմնարկութիւններէն ներս: Սկիզբը աշխատած է որպէս «Լոյս» Հրատա-րակչութեան խմբագիր: 1960ին աշխատանքի անցած է Հայաստանի արխի-ւային համակարգէն ներս, նախ՝ որպէս գիտաշխատող, իսկ այնուհետեւ՝ բաժ-նի վարիչ: 1973ին նշանակուած է նորաստեղծ Հայ Պարբերական Մամուլի Պետական Արխիւի (1986էն՝ Գրականութեան, Արուեստի եւ Մամուլի Փաս-տաթղթերի Պետական Կենտրոնական Արխիւ) տնօրէն, եւ այդ պաշտօնը վա-րած է մինչեւ մահը:

Բէհբուդեան 1957էն սկսեալ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ վերջինիս ականաւոր դէմքերուն մասին բազմաթիւ յօդուածներ հրատարա-կած է *Էջմիածին* պաշտօնաթերթին մէջ: Հայաստանի եւ Սփիւռքի պարբերա-կաններուն մէջ տպագրուած Բէհբուդեանի գիտահետազօտական, հրապա-րակախօսական, բանասիրական եւ արխիւագիտական ուսումնասիրութիւն-ներն ու յօդուածները 100է աւելի են: Ունի նաեւ առանձին հրատարակուած արխիւագիտական ու մատենագիտական հատորներ:

Այսուհանդերձ, արդի հայագիտութեան բնագաւառէն ներս Բէհբուդեանի կարեւորագոյն ներդրումը *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան* հատո-րաշարքն է: Բէհբուդեան 1994ին *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան (1921-1938 թթ.)* խորագրով անդրանիկ ժողովածու մը հրատարակեց Երեւանի մէջ, ուր հաւաքուած էին Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութեան առա-ջին տարիներուն եւ ստալինեան վարչակարգի կողմէ Հայաստանեայց Եկե-ղեցւոյ դէմ սանձազերծուած հալածանքները փաստագրող սկզբնաղբիւրներ:

Յետագային, այս ծրագիրը ընդլայնեցաւ եւ ներառնուն ընդհանուր խորագրի տակ Բէհրուդեանի կենդանութեան օրօք լոյս տեսան իննայլ ժողովածուներ՝ *Խորէն Ա Մուրադբէկեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Հոգեւոր Գործունէութիւնը 1901-1938 թթ.)* (1996), *Արտակ Եպիսկոպոս Սմբատեանց (Տաւուշեցի). Հոգեւոր, Գրական, Պատմա-Բանասիրական Գործունէութիւնը եւ Գնդակահարութիւնը 1876-1937 թթ.* (1997), *S. S. Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 1891-1940 թթ.* (1997), *Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին Հանրապետութեան Տարիներին (1918-1920 թթ.)* (1999), *Գէորգ Զ Չորէքչեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955 թթ.)* (1999), *Խրիմեան Հայրիկը եւ Յարական Բռնապետութիւնը (1903-1907 թթ.)* (2000), *Մատթէոս Բ Իզմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1908-1910 թթ.)* (2001), *Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի Թեմը (1813-1933 թթ.)* (2001) եւ *Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարք (1837-1884 թթ.)* (2002) խորագիրներով: Այս շարքի ԺԱ. հատորը՝ *Գէորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերնստենեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882). Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու* խորագրով, լոյս տեսաւ յետմահու՝ 2004ին: Այս վերջին հատորին մէջ, շարքի խմբագիրը՝ Արշակ Մադոյեան կը տեղեկացնէ թէ նոյնատիպ երեք հատորներ եւս հրատարակութեան փուլին մէջ են՝ Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանի եւ Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեանի մասին վաւերագրերով:

Հակառակ այս շարքի հրատարակութեան ընթացքին նկատելի որոշ փութկոտութեան, որու հետեւանքով որոշ վաւերագրեր տեղադրուած են սխալ կամ տպագրուած են աւելի քան մէկ անգամ, կան անճիշդ վերծանումներ, անբաւարար են ծանօթագրութիւններն ու ցանկերը, անուրանալի է, որ հրատարակուած ու տակաւին հրատարակուելիք ժողովածուները մնծապէս կը հնշտացնեն աշխատանքը ժԹ. դարու երկրորդ եւ Ի. դարու առաջին կիսու պատմութեամբ հետաքրքրուած այն հայագէտներուն, որոնք ի վիճակի չեն իրենց քանչիւր առիթով Երեւանի արխիւները այցելելու՝ որեւէ փաստաթուղթ ստուգելու համար: Այդ իմաստով կարելի է միայն շնորհակալ ըլլալ շարքի հրատարակութեան նիւթական կողմը ապահոված հովանաւորներուն՝ հոգեկոյս Մեսրոպ Արք. Աշճեանին ու վերջինիս բարեկամներուն, Արցախի թեմի առաջնորդարանին, Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Հայաստանեան Գրասենեակին ու Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկին:

Բէհրուդեան մահացած է 5 Յունիս 2004ին:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ԲԱԲԿԷՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ
(1912–2004)

Պատմաբան, հնագէտ, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր եւ 1974ից Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի ակադեմիկոս Բարկէն Նիկոլայի Առաքելեանը ծնուել է 1912ին, Արմաւիրի Մրգաշատ գիւղում:

1938ին աւարտել է Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժինը, 1940ին՝ ԽՍՀՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայկական Մասնաճիւղի (Արմֆան) Պատմութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրան: 1941ին պաշտպանել է հայ միջնադարեան պատկերաքանդակներին նուիրուած թեկնածուական ատենախօսութիւն: 1942ին զօրակոչուել է բանակ եւ մինչեւ 1945ը մասնակցել է Բ. Աշխարհամարտի ընթացքում մղուած մարտերին: Զօրացրուելուց յետոյ վերադառնալով Երեւան՝ զբաղուել է Հայաստանի պատմութեան եւ հնագիտութեան, միջնադարեան քաղաքների եւ արհեստների, հայ հին մշակոյթի եւ արուեստի գիտական ուսումնասիրութեամբ: 1949ից վարել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի Հնագիտութեան եւ Վիմագրութեան Բաժինը:

Առաքելեանը երկար տարիներ ղեկավարել է Գառնիի, Արմաւիրի, հին Արտաշատի հնագիտական պեղումների աշխատանքները: Նա գիտութեան տաղանդաւոր կազմակերպիչ էր: Նրա այդ յատկանիշը յատկապէս վառ դրսեւորուեց 1959ից սկսեալ, երբ ստանձնեց Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայում իր իսկ հիմնադրած Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի տնօրէնի պաշտօնը: Նրա ջանքերով այդ Ինստիտուտը վերածուեց գիտական հեղինակաւոր կենտրոնի՝ ձեռք բերելով նաեւ միջազգային ճանաչում: 1957ին նրան շնորհուել է պրոֆեսորի կոչում:

1964ին Առաքելեանը պաշտպանել է ատենախօսութիւն՝ «Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում» թեմայով եւ արժանացել պատմական գիտութիւնների դոկտորի աստիճանի:

1982–1990 Բարկէն Առաքելեանը ղեկավարել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան եւ Տնտեսագիտութեան Բաժանմունքի աշխատանքները՝ լիուլի դրսեւորելով գիտութեան հմուտ կազմակերպչի իր կարողութիւնները:

Հեղինակել է աւելի քան 120 գիտական աշխատութիւն: Նրա պատմագիտական մենագրութիւններից յատկապէս նշելի է *Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում IX-XIII Դարերում* աշխատութիւնը (հատոր 1-2, Երեւան, 1958, 1964), որտեղ սկզբնաղբիւրների լայն շրջանի վրայ ներկայացրել է հին Հայաստանի քաղաքների եւ արհեստների զարգացման օրինաչափութիւնները: Առանձին գրքերով լոյս է ընծայել նաեւ *Միգրացիոն Տեսութիւնը եւ Հայ Ժողովրդի Առաջացման Հարցերը* (1948), *Հայկական Պատկերաքանդակները IV-VII Դարերում* (1949), *Գառնի, 1949–1956 թթ. Պեղումների Արդիւնքները Միջին Դարեր* (1962, համահեղինակ՝ Գրիգոր Կարախանեան), *Հին Արտաշատ* (1975), *Ակնարկներ Հին Հայաստանի Արուեստի Պատմութեան*

մ.թ.ա. VI դ.–մ.թ. III դ., (1976), *Ուրարտու-Հայաստան* (1988, համահեղինակներ՝ Գէորգ Ջահուկեան, Գագիկ Սարգսեան) աշխատութիւնները: Մասնակցել է *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* ակադեմիական ութհատորեակի հրատարակութեան ստեղծմանը, եղել միջնակարգ դպրոցի 7-8րդ դասարանների *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* դասագրքի հեղինակներից:

Առաքելեանն ածեցրել է հնագէտ-պատմաբանների բազմաթիւ կադրեր: Նա երկար տարիներ գլխաւորել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Մշակոյթի եւ Յուշարձանների Պահպանութեան Գիտամեթոդական Խորհուրդը: Մինչեւ իր մահը նա մնացել է Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի պատուաւոր տնօրէն եւ մի քանի գիտական խորհուրդների անդամ: Առաքելեանը արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցանակի:

Բարկէն Առաքելեանն իր մահկանացուն կնքեց 2004 թուականի Օգոստոսի 16ին:

ՎՐԷԺ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԿԱՄՍԱՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(1910–2004)

Գրականագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, ուսուցչապետ Կամսար Գրիգորեանը (Տէր-Գրիգորեան) ծնուել է 1911ի Ապրիլի 14ին, Ջաւախքի Գանձա (այժմ՝ Վրաստանի Նինոծմինդայի շրջանում) գիւղում: Վահան Տէրեանի Ներսէս եղբօր որդին էր: Ողջ կեանքում Կամսար Գրիգորեանի յիշողութեան մէջ վառ է մնացել բանաստեղծ հօրեղբօր կերպարը, որին տեսել է մէկ անգամ, նրա՝ հայրենի գիւղ կատարած վերջին այցի ժամանակ:

1927ին աւարտել է Թիֆլիսի 86րդ հայկական դպրոցը: 1927-1928ին աշխատել է Վրաստանի Ծալկայի շրջանի Ղուշչի գիւղում որպէս դպրոցի վարիչ, 1929-1930ին հասարակագիտութիւն է դասաւանդել Թիֆլիսի հայկական դպրոցներում: 1929-1940 աշխատակցել է *Պրոլետար*, *Գրական Թերթ*, Թիֆլիսի ռուսերէն *Մոլոդոյ Լենինեց* (Երիտասարդ Լենինեան) եւ Երեւանի *Կոմունիստ* ռուսերէն թերթերին (Գ. Կամսար ծածկանունով): 1929-1931ին եղել է Վրաստանի Պրոլետարական Գրողների Ընկերակցութեան անդամ, Հայ Երիտասարդ Գրողների Բաժնի պատասխանատու քարտուղար, Վրաստանի Շարժանկարի Արդիւնաբերութեան Գեղարուեստական-Քաղաքական Խորհրդի անդամ: 1931ին ուսանել է Երեւանի Մանկավարժական Ինստիտուտում, այնուհետեւ ուսումը շարունակել Լենինգրադում (այժմ՝ Պետերբուրգ): 1935-1939 որպէս կրտսեր գիտաշխատող աշխատել է ԽՍՀՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Ռուս Գրականութեան Հաստատութիւնում (Լենինգրադի Պուշկինեան տուն), 1939-1941ին եղել է նոյն հաստատութեան աւագ գիտաշխատող: 1939ին պաշտպանել է գիտական թեզ՝ «Մ. Ե. Սալտիկով-Շչեդրինի Գրական Հայեացքները» թեմայով եւ արժանացել բանասիրութեան թեկնա-

ծուի աստիճանի, իսկ 1955ին՝ բանասիրական գիտութիւնների դոկտորի աստիճանի՝ «Ռուս-Հայկական Գրական եւ Մշակութային Փոխյարաբերութիւնների Պատմութիւնից (10րդ դ.-20րդ դ. Սկիզբ)» ատենախօսութեան համար: 1941-1946 ծառայել է խորհրդային բանակում, մասնակցել Բ. Աշխարհամարտին: 1946–1965 եղել է ԽՍՀՄ ԳԱ Ռուս Գրականութեան Հաստատութեան աւագ գիտաշխատող, 1966-1970՝ նոյն հաստատութեան փոխտնօրէն, 1971-1980ին՝ աւագ գիտաշխատող: 1980ին նշանակուել է Պուշկինեան Տան ձեռագրերի վարիչ:

Ռուսերէն լոյս են տեսել Կամսար Գրիգորեանի *Յովհաննէս Թումանեան* (Լենինգրադ, 1950, 1953, Երեւան, 1969), *Աւետիք Իսահակեան. Ստեղծագործութեան Ակնարկ* (Մոսկուա, 1954), *Աւետիք Իսահակեանի Ստեղծագործական Ուղին* (Մոսկուա, 1963, Երեւան, 1975), *Վահան Տէրեան. Կեանքի եւ Ստեղծագործութեան Ակնարկ* (Մոսկուա, 1957, Լենինգրադ, 1985), *Վ. Եա. Բրիւսովը եւ Հայ Պոեզիան* (Մոսկուա, 1962), *Հայաստանը Ռուս Գրականութեան եւ Գեղանկարչութեան Մէջ. 18րդ դ.-19րդ դ. Առաջին Կէս* (Երեւան, 1962), *Մ. Ե. Սալտիկով-Շչեդրինի Պարոնայք Գոլովլեւներ վէպը* (Լենինգրադ, 1962), *Լերմոնտովը եւ Վիպապաշտութիւնը* (Լենինգրադ, 1964), *Միքայէլ Նալբանդեան* (Լենինգրադ, 1966), *Ռուս-Հայկական Գրական եւ Մշակութային Փոխյարաբերութիւնների Պատմութիւնից (10րդ դ.–20րդ դ. Սկիզբ)* (Երեւան, 1974), *Լերմոնտովը եւ Նրա Մեր Ժամանակի Հերոսը Վէպը* (Լենինգրադ, 1975) գրքերը: Տպագրութեան է պատրաստել Թումանեանի, Իսահակեանի, Տէրեանի եւ Այեբսանդր Ծատուրեանի երկերի ռուսերէն հրատարակութիւնները, կազմել *Սասնայ Բիձ, Հզօր Արաքս* հայ բանաստեղծութեան ռուսերէն ժողովածուն դպրոցականների համար (Լենինգրադ, 1984): Նա *Հայ Գրականութիւնը Ռուսերէն Թարգմանութիւններում (1786-1917)* ռուսերէն մատենագիտութեան (Երեւան, 1969) կազմողը եւ նախաբանի հեղինակն էր: Պատրաստել է Պետերբուրգում ապրած հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ Յարութիւն Արարատեանի (1774-1831) 1831ին լոյս տեսած ինքնակենսագրութեան ռուսերէն թարգմանութեան նոր հրատարակութիւնը *(Արտեմի Արարատսկու Կեանքը (Ինքնակենսագրական Վէպ)*, Լենինգրադ, 1980):

Երեւանում հայերէն լոյս են տեսել Գրիգորեանի *Եսա Հայմիսը Հայ Ժողովրդի եւ Հայ Գրականութեան Մասին* (1954), *Վահան Տէրեան (Կեանքն ու Գործունէութիւնը)* (1956), *Վաղերի Բրիւսովը եւ Հայ Պոեզիան* (1959), *Սալտիկով-Շչեդրին* (1960), *Եսա Հայմիս* (1965) եւ *Վահան Տէրեան* (1983) գրքերը:

Կամսար Գրիգորեանը տարիների ջերմ բարեկամութեամբ կապուած է եղել Աւետիք Իսահակեանի, Հրաչեայ Աճառեանի, ռուս բանաստեղծուհի Աննա Ախմատովայի հետ, նամակագրութիւն ունեցել նրանց հետ: Մասնակցել է Համեմատական Գրականագիտութեան Միջազգային Ընկերակցութեան 5րդ (Բելգրադ, 1966) եւ 6րդ (Բորդօ, 1970) գիտաժողովներին: Պարգեւատրուել է «Ժողովուրդների Բարեկամութեան» (1981) եւ «Կարմիր Աստղ»ի շքանշաններով:

Կամսար Գրիգորեանը վախճանուեց 2004ի ամռանը, Սանկտ-Պետերբուրգում:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

Տ. ՎԱՐԴԱՆ Ս. ԱՐՔ. ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ
(1939 - 2004)

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միաբան, բանասէր Գերշ. Տ. Վարդան (աւազանի անունով՝ Յովսէփ) Ս. Արք. Տէմիրճեան ծնած է Պէյրութ, 20 Ապրիլ 1939ին:

Տէմիրճեան իր նախնական կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի Էշրեֆիէ թաղամասի Եփրեմեան Ազգային Վարժարանին մէջ՝ 1946-52ին, իսկ 1952-57 ուսանած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքէն ներս: 1958-61 հետեւած է Պէյրութի Յիսուսեան Հայրերու Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի աստուածաբանութեան եւ իմաստասիրութեան դասընթացներուն:

Տէմիրճեան 4 Նոյեմբեր 1956ին ձեռնադրուած է սարկաւագ, 2 Յունիս 1957ին՝ աբեղայ: 18 Հոկտեմբեր 1959ին ստացած է վարդապետական աստիճան՝ ներկայացնելէ ետք «Յուցակ Ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան» խորագրով աւարտաճառ: 13 Յունիս 1965ին ստացած է ծայրագոյն վարդապետի աստիճան, իսկ 30 Հոկտեմբեր 1977ին ձեռնադրուած եւ օծուած է եպիսկոպոս: 26 Մարտ 1995ին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. կաթողիկոսը անոր շնորհած է արքութեան պատիւ եւ տիտղոս:

Անթիլիասի մայրավանքէն ներս՝ կուսակրօնութիւնն ընդունելէ ետք, Տէմիրճեան մինչեւ 1963 յաջորդաբար եղած է տպարանի ու գրատան տեսուչ, ինչպէս նաեւ 1961-63ին՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ դպրոցներու վարիչ-տնօրէն՝ այդ ընթացքին՝ 1961ին հիմնելով *Դրագարկ* պաշտօնաթերթը: Միաժամանակ ան զբաղած է ուսուցչութեամբ: 1963-69 Տէմիրճեան եղած է Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ: Իր օրով կատարուած է բացումը Թաւրիզի Սահակեան Օրիորդաց Միջնակարգ Վարժարանին ու Մելիք-Թանգեան Թանգարանին, կառուցուած են այլ ազգապատկան շինութիւններ: Թաւրիզի մէջ 1964-67 խմբագրած է Եկեղեցասէր Կանանց Միութեան *Դրագարկ* պարբերաթերթը:

1969-71 Տէմիրճեան վարած է Յունաստանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: 1972ին վերադարձած է Անթիլիաս, ուր մինչեւ վախճանումը ստանձնած է վանական զանազան պաշտօններ: Որպէս հիւրընկալ եպիսկոպոս, երկար տարիներ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ներկայացուցած է լիբանանեան մակարդակի վրայ տեղի ունեցող պետական,

դիւանագիտական, քաղաքական, համայնքային ու կրօնական այլազան ձեռնարկներու եւ հանդիսութիւններու ընթացքին: 1972-80 մաս կազմած է կաթողիկոսութեան *Հասկ* պաշտօնաթերթի խմբագրութեան: 1982ին խմբագրած է ազգային, եկեղեցագիտական, պատմաբանասիրական ու վիճակագրական ուսումնասիրութիւններ ընդգրկող *Լամբրոն* տարեգիրքի առաջին հատորը: 1982-84 խմբագիրն էր *Նոր Այգեպարց* պարբերաթերթին, իսկ 1997էն մինչեւ մահը կը վարէր Անթիլիասի մայրավանքի մատենադարանապետի պաշտօնը:

Տէմիրճեան հեղինակած կամ խմբագրած է շարք մը պատմա-բանասիրական երկեր: Անոնցմէ երկուքը անմիջական արգասիքն են Անթիլիասի կաթողիկոսարանին մէջ հանգրուանած հայերէն գրչագրերը ցուցակագրելու աշխատանքին, զոր՝ Զարեհ Ա. կաթողիկոսի թելադրութեամբ, ան ձեռնարկած էր 1957ին: Առաջինը կը կրէ *Օրագիր Անդրէաս եւ Թադէոս Արքեպիսկոպոսաց եւ Պատմութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանուց 1930-1960* (Պէյրութ, 1960) խորագիրը եւ առաջին բաժնով կ'ընդգրկէ Գաղատիոյ մէջ ԺԸ.-ԺԹ. դարերուն պաշտօնավարած երկու առաջնորդներու կողմէ գրի առնուած եւ մինչ այդ անտիպ մնացած սկզբնաղբիւր մը: Գիրքին երկրորդ մասը Անթիլիասի Դպրեվանքին նուիրուած անջատ երկասիրութիւն մըն է: Երկրորդ հատորը նոյնպէս հիմնուած է Անթիլիաս հանգրուանած գրչագրերու ընդգրկած անտիպ բնագրերու վրայ եւ խորագրուած է *Տաղասաց Մարտիրոս Արքեպիսկոպոս Ուռմանեցի. Կեանքն ու Գործունէութիւնը* (Անթիլիաս, 1974):

Թաւրիզի մէջ առաջնորդութեան տարիներուն Տէմիրճեան ձեռնարկած է *Դիւան Ազգապատկանի Հայոց Պատմութեան* շարքի խմբագրման: Առաջին հատորը լոյս տեսած է Թաւրիզի մէջ, 1966ին (այս հատորի երկրորդ հրատարակութիւնը՝ յատելեալ նիւթերով, Պէյրութ, 1980ին), իսկ երկրորդէն չորրորդ հատորները՝ Լիբանան, 1974-77ին: Երրորդ հատորը՝ *Յուցակ Ձեռագրաց Թաւրիզի Մեղիք-Թանգեան Ազգային-Եկեղեցական Գրադարանի* (Անթիլիաս, 1977), կ'ընդգրկէ 16 հին ու նորագիւտ ձեռագրերու նկարագրութիւն, իսկ չորրորդ հատորի խորագիրն է *Քարտէսներ Հայաստանի եւ Իրանի. Տեղեկութիւններ Ազգապատկանի Մասին. Յօդուածներ* (Պէյրութ, 1977): Տէմիրճեանի գործունէութեան թաւրիզեան շրջանի արգասիք է նաեւ *Յուշամատեան Ներսէս Մեղիք Թանգեան Արքեպիսկոպոսի* (Թեհրան, 1968) հատորը:

Փաստական հարուստ նիւթ կը պարունակէ նաեւ Տէմիրճեանի *Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց* աշխատութիւնը, որու առաջին հատորը լոյս տեսաւ Անթիլիաս, 1980ին: Ան կ'ընդգրկէ Լիբանանի եւ Հալէպի թեմերը, ներառեալ՝ Ճեզիրէի շրջանը: Սոյն հատորին մէջ չէ ներգրաւուած Դամասկոսի թեմը, իսկ յետագային երկրորդ հատոր մը լոյս չտեսաւ: Տէմիրճեանի բանասիրական կարեւոր աշխատութիւններէն վերջինը՝ իր խմբագրած *Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Ս. Աթոռի Երամ. Տ. Բաբգէն Աբեռակից Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանին (1868-1936) Անտիպ Նամակները, Ուղղուած Վիեննական Միսիթարեան Հայրերուն (1895-1936)* հատորն է, որ լոյս տեսաւ Անթիլիաս, 1996ին:

Տէմիրճեանի գրական ժառանգութեան մաս կը կազմեն նաեւ *Ս. Վարդան Աւետ* (Պէյրութ, 1967), *Պատմագիրք Պօղոս եւ Մարի Նաճարեաններու* (Պէյրութ, 1974), *Ծաղկեփունջ Քարոզներու եւ Ուսումնասիրութիւններու* (Պէյրութ, 1981), ինչպէս նաեւ *Դիմաստուերներ. Ազգային Եկեղեցական Կերպարներ* (Պէյրութ, 1983) հատորները:

Առաջին հատորներով լոյս տեսած վերոյիշեալ երկասիրութիւններուն կարեւոր մասի նախնական տարբերակները, ինչպէս նաեւ Տէմիրճեանի այլ մանր բանասիրական պրպտումները լոյս տեսած են *Հասկի* մէջ: Սրբազանը այլագան յօդուածներով եւ ուսումնասիրութիւններով աշխատակցած է նաեւ սփիւռքահայ շարք մը այլ պարբերականներու՝ *Ազդակ, Այգ, Արարատ, Սփիւռք, Նայիրի, Դրազարկ, Գլաձոր, Նոր Այնթապ* (բոլորն ալ՝ Պէյրութ), *Անիք* (Թեհրան), *Արեւելք* (Հալէպ), *Յուսաբեր* (Գահիրէ), *Ազատ Օր* (Աբէնք), *Յառաջ* (Փարիզ), *Հայրենիք* (Պոսթոն), եւն.:

Տէմիրճեան պատրաստած է Բաբգէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի *Յուցակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի* (Անթիլիաս, 1961), Բիւզանդ Եղիայեանի *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1914-1972* (Անթիլիաս, 1975) եւ Մեսրոպ Արք. Աշճեանի *Դիւան Մեսրոպ Գ. Թաղիադեան* (Նոր Ջուղա, 1979) հատորներուն մէջ ընդգրկուած ցուցակները: Միաժամանակ, ան խմբագրած ու հրատարակած է ֆրանսահայ գրագէտ Կարօ Մխիթարի (Մարտիրոս Խ. Թաշճեան) *Վշտամատեան* (Պէյրութ, 1980) եւ *Ամարաս Միրոյ Վախճանը* (Պէյրութ, 1988), Մարիա Մուշտակունի-Ջէյթճեանի *Կրօնաշունչ Խօսքեր*, քերթուածներ եւ Աբրահամ Խօճա Լեւոնեանի հոգեւոր մտածումները (Պէյրութ, 1981), Եղիա Տէր-Եղիազարեանի (Աղգարենց) *Մեռած Արտի մը Յարութիւնը* (Պէյրութ, 1991), *Կտակ* (Բ. հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1992) եւ *Ուխտիս Ողջակէզը Կամ Կոյս Մնացած Կինը* (Պէյրութ, 1993) գեղարուեստական երկերը, Վաղարշակ Սիւնիի (Գէորգեան) *Հայրենի Յուշեր Մօտիկ Անցեալից* (Պէյրութ, 1988) եւ Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեանի *Ուսումնասիրութիւններ եւ Յօդուածներ* (Անթիլիաս, 1989) հատորները:

Վախճանած է Անթիլիաս, 9 Սեպտեմբեր 2004ին:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ
(1933–2004)

Բանաստեղծ, բանասէր, թարգմանիչ, մշակութային գործիչ Լեւոն Վարդանի Միրիջանեանը ծնած է 1933ի Յունուարի 22ին, Երեւանում:

1950ին աւարտել է Խաչատուր Աբովեանի անուան միջնակարգ դպրոցը: 1950-1959 աշխատել է *Պիոներ Կանչ, Գրական Թերթ* եւ *Երեւան* պարբերականներում: 1955ին աւարտել է Երեւանի Համալսարանի Բանասիրական

Ֆակուլտետի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժինը: 1959-1962 սովորել է Գիտութիւնների Ակադեմիայի Մաշտոց Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ Բնագրագիտութեան Բաժնում, 1962-1967 եղել նոյն ինստիտուտի գիտական քարտուղարը, 1967-1975ին՝ *Հայաստան* Հրատարակչութեան գեղարուեստական գրականութեան խմբագրութեան վարիչը: 1975ից եղել է Հայաստանի Գրքասէրների Ընկերութիւն հասարակական կազմակերպութեան (1989ից կոչուել է «Հայ Դպրութիւն») նախագահի առաջին տեղակալը, 1989ից՝ նախագահը: Եղել է *Բնօրրան* եւ «Հայ Դպրութեան» պաշտօնահանդէս *Արեւագալ* հանդէսների գլխաւոր խմբագիրը:

Միրիջանեանը նախեւառաջ յայտնի է որպէս բանաստեղծ, բեւ գրել է նաեւ վիպակներ, պատմուածքներ, թատերախաղեր: Առանձին գրքերով Երեւանում հրատարակել է *Այգեստաններ* (1958), *Հեռու-հեռուներից* (1959), *Նա Քայլում է Մեզ Հետ* (1962), *Ծովի Կարօտ* (1965, ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ Մոսկուա, 1970, աղբրեջաներէն թարգմանութիւնը՝ Բաքու, 1975), *Երգի Հովիւը* (1969, վերահրատարակուել է 2004ին, 1969ին Պէյրութում Թէքէեան Մշակութային Միութեան Կոմիտասի ծննդեան 100ամեակի առթիւ կազմակերպուած մրցանակաբաշխութիւնում արժանացել է Ա. մրցանակի, առանձին գրքերով լոյս տեսել արաբերէն՝ 1974ին, Պէյրութ, թարգմանիչ՝ Միշէլ Սուէյման եւ անգլերէն՝ 1983ին, Լոնդոնում, թարգմանիչ՝ Սիլվա Գիւտեան), *Կանայք Ապրիլ* (1970 վերահրատարակուել է 1987ին), *Դէպի Ծով* (1971, ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ Մոսկուա, 1975), *Միջակ Մօտ* (1973), *Ճանապարհ* (1975), *Ծննդոյի Ուզածը* (1977, հրատարակուել է նաեւ Թեհրանում), *Ծաղկազարդ* (1981), *Առագաստ* (1983), *Հայկեաններ* (1988, վերահրատարակուել է 2001ին), *Բազումք* (1989), *Նուռէի Ձորումը* (1991), *Ուրախ Հանդիպում* (2003), *Հոգի եւ Մարմին* (2003) ժողովածուները: 1992ին Լոս Անջելոսում լոյս է տեսել Միրիջանեանի *Մենք Գնացինք Երկիր. Ուղեգրութիւն Աշի-Վաճ-Աղբամար Ուխտագնացութեան* գիրքը: 2004ին լոյս է տեսել Միրիջանեանի վերջին գիրքը՝ *Երկնուող Օրեր* վիպակը:

Միրիջանեանի գրչին են պատկանում նաեւ *Հայ Բանաստեղծութեան Ակունքները* (1977, ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ 1980ին), *Վերընթերցելով Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը* (1979), *Հայկական Հնագոյն Մատեանը* (1981), *Պատմութեան եւ Առասպելի Սահմանները* (1986), *Աստուածաշունչը եւ Մենք* (1994), *Մէկ Ազգ՝ Մէկ Ուղղագրութիւն* (2002), *Հայ-Իրանական Բարեկամութեան Հնագոյն Պատմաւորը* (Թեհրան, 2002), *Մեր Մեծասքանչը* (2003) աշխատութիւնները: Խմբագրել է Ռափայէլ Պատկանեանի *Երկերի Լիակատար Ժողովածու*ի 7րդ հատորը:

Կատարել է թարգմանութիւններ ռուսերէնից, հին սլաւոներէնից եւ գրաբարից, որոնք ընդգրկուել են տարբեր ժողովածուներում: Կազմել եւ խմբագրել է հայ դասական եւ ժամանակակից տասնեակ հեղինակների չափածոյ եւ արձակ գրքերը. նրա նախաձեռնութեամբ է հրատարակուել *Մարգարիտներ Հայ Քնարերգութիւնից* ժողովածուի Ա. հատորը: Առաջաբան է գրել Հայ Քնարերգութեան Մատենաշարի *Անտիկ Շրջանից Մինչեւ Ը Դար* (1981) եւ *Ներ-*

սէս Շնորհալի, Երգեր, Եղեսիայի Ողբը (1982) ժողովածուների համար: Միրիջանեանի բանաստեղծութիւններից թարգմանուել են նաեւ ֆրանսերէն, ուկրաիներէն, չէխերէն, սլովակերէն, հունգարերէն, բուլղարերէն եւ այլ լեզուներով:

Միրիջանեանը եղել է «Հայաստան-Ուկրաինա» ընկերութեան նախագահը: Նրա թարգմանութեամբ տպագրուել է ուկրաինացի բանաստեղծ Գրիգորի Սկովորոդայի *Հատընտիրը* (1972), որի համար 1993ին արժանացել է Սկովորոդայի անուան մրցանակին: 2002ին Կիեւում լոյս է տեսել *Իմ Շեւչենկօն* հայերէն ժողովածուն, որն ամփոփում է ուկրաինացի բանաստեղծ Տարաս Շեւչենկոյի պոեզիայից Միրիջանեանի կատարած թարգմանութիւնները, նրան նուիրուած բանաստեղծութիւններ, ելոյթները եւ յօդուածները: 2002ին Ուկրաինայի նախագահի հրամանով Միրիջանեանը պարգեւատրուել է Ուկրաինայի կառավարութեան բարձրագոյն «Վաստակի Համար» շքանշանով:

Կեանքի վերջին տարիներին նա եռանդուն հանդէս էր գալիս մամուլում հանրային-մշակութային տարբեր հարցերի շուրջ: Փարիզի *Յառաջ* օրաթերթում հրատարակել է յօդուածներ նուիրուած հայերէնի ուղղագրութեանը: Շատ հարցերում առաջ էր բերում խիստ դիրքորոշումներ՝ բախման մէջ մտնելով յատկապէս ակադեմիական շրջանակների հետ:

Միրիջանեանը մահացաւ 2004 թուականի Նոյեմբերին, Երեւանում:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՏՐՈՎԻՉ
(1916–2004)

Կեանքի 88րդ տարում իր մահկանացուն կնքեց աւագագոյն հայ պատմաբան, Հռոմի Լեւոնեան Վարժարանի պրոֆեսոր Գրիգոր Վարդապետ Պետրովիչը (Gregorio Petrowicz), մականունը՝ Լեհահայ:

Գրիգոր Վարդապետ Պետրովիչը ծնուել է 1916 Դեկտեմբերի 23ին, Լեհաստանի Ստեցովա քաղաքում (այժմ՝ Ուկրաինայի Հանրապետութեան Իւանօ-Ֆրանկովսկ նահանգում): Նա սերում էր Ազիի գաղթականութեան աննախարտ մնացած վերջին ընտանիքներից մէկից: Պատանի Գրիգորը նախնական կրթութիւնն ստացել է ծննդավայրի կաթողիկէ վարժարանում: Վաղ տարիքից նրա մէջ նկատուել է բուռն հետաքրքրութիւն պատմութեան, յատկապէս եկեղեցական մատենագիտութեան նկատմամբ, հանգամանք, որ վճռորոշ նշանակութիւն է ունեցել նրա կեանքում: 15ամեայ Գրիգորը 1931ին ուղարկուել է Հռոմ, ուր ընդունուել եւ փայլուն առաջադիմութեամբ աւարտել է Հայ Կաթողիկէ Լեւոնեան Վարժարանը: Այնուհետեւ ուսումնառութիւնը շարունակել է Վատիկանի Գրիգորեան Համալսարանում, որը գերազանցութեամբ աւարտելուց յետոյ (1941) թախանձայ է ձեռնադրուել: Աւելի ուշ հետեւել է Հռոմի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի դասընթացներին (1941-1945) եւ գիտական աւարտաճառ պաշտպանել լեհահայոց պատմութեան վերաբերեալ:

Ստանալով աստուածաբանական ու արեւելագիտական հիմնարար կրթութիւնը՝ Պետրովիչը նուիրուել է ինչպէս գիտութեանը, այնպէս էլ մանկավարժութեանը:

1949ից սկսած դասաւանդել է Գրիգորեան Համալսարանում եւ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտում, ընտրուել նոյն ինստիտուտի պրոֆեսոր (1972): Սակայն իր ամբողջ գիտակցական կեանքը նուիրել է Լեւոնեան Վարժարանին, ինչպէս ուսուցիչ եւ դաստիարակ, այնպէս էլ վարչական պաշտօնեայ: Լեւոնեան Վարժարանի տասնեակ շրջանաւարտներ իրենց բազում ու հարուստ գիտելիքների եւ հայագիտական դաստիարակութեան համար պարտական են իրենց խստապահանջ եւ միաժամանակ սիրելի ուսուցչին:

Վարդապետի գիտական հետաքրքրութիւնները հիմնականում ամփոփւում են սլաւոնական ենիննյերի հայկական գաղթավայրերի եւ մանաւանդ Լեհաստանի հայութեան պատմական անցեալի ուսումնասիրութեան շրջանակում: Լեզուների փայլուն իմացութիւնը (հայերէն, յեհերէն, լատիներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն եւն.), արխիւային հարուստ եւ եզակի նիւթերի (յատկապէս Վատիկանի) ի մօտոյ ծանօթ լինելու հնարաւորութիւնը եւ իրողութիւնը նրա ուսումնասիրութիւններին տալիս են մի առանձին հետաքրքրութիւն, տեղեկատու-հանրագիտարանային բնոյթի ուղղուածութիւն: Իր առաջին ընդարձակածաւալ իտալերէն ուսումնասիրութիւնը՝ *L'Unione Degli Armeni Di Polonia Con La Santa Sede: 1626-1686* (Հռոմ, 1950) նուիրուած է լեհահայ գաղթավայրի կաթոլիկացման պատմութեանը. այստեղ շրջանառութեան մէջ են դրուել հայ պատմագիտութեանը անծանօթ մնացած վատիկանեան բազմաթիւ փաստաթղթեր: Առաւել հետաքրքրութիւն է ներկայացնում *Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի, Կաթողիկոս Էջմիածնի. 1543-1552* (Վենետիկ, 1964) մենագրութիւնը, որը նախապէս տպագրուել է *Բազմավէպի* 1962-1963ի համարներում: Անկախ սոյն մենագրութեան վիճաբանական, երբեմն չհիմնաւորուած տեսակէտների՝ այն լաւագոյն աշխատանքներից մէկն է, որ վեր է հանում հայ-վատիկանեան բանակցութիւնների առաջին դրուագը՝ իր ամբողջ մանրամասնութիւններով: Ունիթորականութեան եւ հայ իրականութեան մէջ նրա դրսեւորումների քննական վերլուծութեանն է նուիրուած Վարդապետի *Միաբանող եղբայրները եւ Հայ Եկեղեցին. 1330-1360* (Վիեննա, 1971) մենագրութիւնը:

Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերի եւ յատկապէս հայոց եկեղեցու, լեհահայոց բոնի կաթոլիկացման հարցերին են նուիրուած պատմաբանի բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնցից են՝ "L'organisation Juridique Des Arméniens Sous Les Monarques Polonais" (*Revue des Etudes Arméniennes*, Paris, t. IV, 1967), «Լեհ Կղերի Միութեանական Փորձերը Եւ Լեհահայերը (1550–1600)» (*Հանդէս Ամսօրեայ*, 1968, p. 7-9), *La Chiesa Armena In Polonia* (Հռոմ, 1971), «Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի Մէջ» (*Հանդէս Ամսօրեայ*, 1974, p. 4-6, 7-9, 1975, p. 1-12) եւ վերջապէս ընդհանրացնող եւ ամփոփող բնոյթ ունեցող *Հայ եկեղեցին Լեհաստանի Մէջ. 1350–1624* (Վիեննա, 1980) մենագրութիւնը:

Գրիգոր Վարդապետ Պետրովիչը վախճանուեց 2004ի Նոյեմբերի 17ին, Հռոմում, թաղումը կատարուել է Լեւոնեան Վարժարանի Ս. Նիկողայոս տաճարում:

ՊԵՏՐՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ
(1 Յունուար – 31 Դեկտեմբեր 2004)

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը այս հատորին մէջ ևս կը շարունակէ ներկայացնել համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի տարեկան հրապարակային գործունէութիւնները:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայագիտական Ամբիոնը 2004ին կազմակերպեց հետեւեալ դասախօսական երեկոները:

«Հայաստան-Վրաստան Փոխ-Յարաբերութիւնները՝ Իրենց Արտաքին Քաղաքականութեանց Ընդմէջէն»
Դասախօս՝ Ասպետ Գոչիկեան
12 Յունուար 2004

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի 2004ին կազմակերպած հրապարակային առաջին դասախօսութիւնը՝ հայ-վրացական քաղաքական ժամանակակից փոխ-յարաբերութիւններուն մասին, ներկայացուց քաղաքական գիտութիւններու երիտասարդ մասնագէտ Ասպետ Գոչիկեան:

Ծնունդով պէյրութահայ, Գոչիկեան քաղաքական գիտութիւններու բնագաւառէն ներս Պսակաւոր Արուեստից վկայական ստացած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն, ապա՝ Մագիստրոս Արուեստից վկայական՝ Պոսթոնի Համալսարանէն: Հայկազեան Համալսարանի մէջ սոյն դասախօսութեան ներկայացման օրերուն, Գոչիկեան Պոսթոնի Համալսարանին մէջ կը պատրաստէր իր դոկտորական աւարտաճառը՝ «Փոքր Պետութիւններու Արտաքին Քաղաքականութիւնը. Վրաց-Հայկական Յարաբերութիւնները Համաշխարհային Նոր Համակարգին մէջ» խորագրով: Գոչիկեան դասաւանդած է Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ), Լաթվիոյ, Հայաստանի եւ Վրաստանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններէն ներս, ինչպէս նաեւ շուրջ

երկու տարի ապրած եւ ուսումնասիրութիւններ կատարած է Անդրկովկասի մէջ:

Դասախօսութեան սկզբնաւորութեան, Գոչիկեան համառօտ ակնարկ մը ընտեց հայ-վրացական յարաբերութիւններու պատմական հոլովոյթին վրայ: Մինչեւ 1801, Վրաստանի մէջ կ'իշխէին ծագումով հայ Բագրատունիները: Ուշ միջնադարուն, Վրաստանի թագաւորները քաջալերած են հայերը, որ բնակութիւն հաստատեն իրենց երկրի հարաւային շրջաններուն մէջ, մինչ հայ ազատագրական պայքարի ռահվիրաներ՝ Իսրայէլ Օրի եւ Յովսէփ Էմին փափաքած են հիմնել հայ-վրացական միացեալ թագաւորութիւն մը՝ Բագրատունիներու գլխաւորութեամբ: ԺԹ. դարու սկզբնաւորութեան տեղի ունեցած ռուս-օսմանեան պատերազմներէն ետք, աւելի մեծ թիւով հայեր հաստատուած են Վրաստանի հարաւային շրջանները: Սակայն, ըստ հայերուն, պատմութեան շատ աւելի վաղեմի շրջաններուն իսկ, իրենք ապրած են այդ տարածքներուն վրայ:

Վրաստանի անկախութիւնը վերացուեցաւ ռուսերու կողմէ 1801ին: Վրացիները առ այսօր զայրոյթով կը յիշեն Ռուսաստանի այդ քայլը: Ռուսական գաղութատիրական քաղաքականութիւնը կը քաջալերէր փոքրամասնութիւնները, եւ հայերը՝ օգտուելով ասկէ, տնտեսական կարեւոր յօդակներու տիրացան՝ մանաւանդ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ: Ցարերու իշխանութեան ներքոյ, վրացի ազնուականութիւնն իր զգայնութիւնը անտեսուած կը զգար, եւ ասիկա հայերու եւ վրացիներու միջեւ ճեղք մը յառաջացուց: Այս վիճակին արձագանգը տակաւին կը յամենայ երկու ժողովուրդներուն միջեւ: 1918ին նոյնիսկ կարճատեւ պատերազմ մը ծագեցաւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Խորհրդային շրջանին, այս հակամարտութիւնը սառած վիճակի մէջ էր, սակայն անիկա վերայայտնուեցաւ համայնավարութեան անկումէն ետք:

Այսօրուան Վրաստանը նոյնիսկ կը նկատուի փոքրիկ կայսրութիւն մը, ուր ազգութեամբ վրացիները կը կազմեն բնակչութեան 70 տոկոսը: Խորհրդային Վրաստանին մաս կը կազմէին Աբխազիոյ եւ Աճարիոյ Ինքնավար Հանրապետութիւններն ու Հարաւային Օսեթիոյ Ինքնավար Մարզը: Շատ վրացիներ,- ըսաւ Գոչիկեան,- տակաւին մտավախութիւն ունին են, որ իրենց երկիրը կրնայ օր մը կազմալուծուիլ: Անկախութենէն ետք կազմաւորուած վարչական նոր բաժանումներուն հետեւանքով, հիւսիսի մէջ օսեթներու, իսկ հարաւի մէջ՝ հայերու տոկոսային յարաբերութիւնը նօսրացած է նորաստեղծ վարչական միաւորներուն մէջ: Աւելի՛ն՝ վրաց-ռուսական յարաբերութիւնները վատթարացած են 1989էն ի վեր, երբ խորհրդային զօրքերը Թիֆլիսի մէջ սպանեցին 20 վրացի ցուցարարներ, մեծ մասամբ՝ կիներ եւ մանուկներ: Վրացիները երբեք չեն փափաքիր ռուսական ուղղակի իշխանութեան վերադարձը: Անոնք կը կասկածին, թէ ռուսերն են, որ անջատման կը մղեն իրենց վայելող ժողովուրդները: Ուստի, վրացիները կը պահանջեն, որ էքզիկապէս զգայուն շրջաններէն՝ Աբխազիայէն, Աճարիայէն եւ Ջաւախքէն դուրս բերուին ռուսական զինուրական խարիսխները: Ռուսերը հետու պահելու վրացիներու միակ յոյսը կը կայանայ ԱՄՆի ու Եւրոպական Միութեան հետ սերտ համագործակցութեան,

եւ ի վերջոյ Հիւսիս-Ատլանտեան Ուխտին (ՆԱԹՕ) Վրաստանի անդամակցութեան մէջ: Վրաստանը մեծ խանդավառութեամբ կը մասնակցի ՆԱԹՕի «Գործակցութիւն Յանուն Խաղաղութեան» ծրագրի աշխատանքներուն, եւ այդ առումով վրացի խաղաղապահները վերջերս ծառայեցին Քոսովոյի մէջ՝ բրքական գումարտակին առընթեր:

Ըստ Գոչիկեանի, Անդրկովկասի մէջ ռուսական դերակատարութեան մասին տրուող տարաբնոյթ գնահատումները ստուեր կը ձգեն Հայաստանի եւ Վրաստանի ներկայ փոխ-յարաբերութիւններուն վրայ: Շատ վրացիներ ընդհանրապէս ռուսական կողմնորոշում ունեցող հայերը կը նկատեն Մոսկուայի հինգերորդ զօրասիւնը: Միւս կողմէ, հայերը Թուրքիան կը նկատեն իրենց գլխաւոր թշնամին, իսկ Ռուսաստանը՝ իրենց ամենավստահելի դաշնակիցը: Հոսկէ կը բխի վրացիները Թուրքիոյ հինգերորդ զօրասիւն նկատելու հայկական հակառակ տեսակէտը:

Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գոյութիւն ունեցող կեցուածքներու տարբերութեան երկրորդ պատճառը Գոչիկեան առնչեց այս օրերուն նոր հաստատուող ճանապարհային եւ հաղորդակցութեանց միջոցներուն, ինչպէս նաեւ կազատար եւ քարիւտաղար խողովակաշարերու ցանցերուն: Մինչ Հայաստան՝ Ատրպէյճանի հետ հակամարտութեան հետեւանքով, ինքզինք մեկուսացած կը զգայ կառուցման ընթացքի մէջ գտնուող ուժանիւթի խողովակաշարէն, Վրաստան՝ օգտուելով այն հանգամանքէն, որ ինք բախումներ չունի իր անմիջական դրացիներուն հետ, մեծապէս կ'օգտուի եւ դարձած է Կասպիցէն մինչեւ Սեւ ու Միջերկրական Ծով տարածուող երկրամասի ուժանիւթի փոխադրութեան առանցքը:

Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գոյութիւն ունեցող տարակարծութեան երրորդ կէտը, ըստ Գոչիկեանի, ազգերու ինքնորոշման խնդրին հանդէպ երկու պետութիւններուն հակադիր կեցուածքն է: Մինչ Հայաստան՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան գծով կը պաշտպանէ վերոյիշեալ կեցուածքը, Վրաստան՝ նկատի առնելով Աբխազիոյ եւ Հարաւային Օսեթիոյ հետ իր տարակարծութիւնները, ամբողջովին կը պաշտպանէ տարածքային ամբողջականութեան սկզբունքը:

Անկախութենէն ի վեր շարունակուող ռազմական բախումներու եւ տնտեսական տագնապի հետեւանքով, մօտաւորապէս մէկ միլիոն մարդ գաղթած է Վրաստանէն: Անոնցմէ մի քանի տասնեակ հազարը հայեր են: 1989ին Վրաստանի մէջ կ'ապրէին 437 հազար հայեր: Այժմ, անոնց թիւը կը տատանի 250-325 հազարի միջեւ: Սակայն, անոնք՝ ապրելով երկրի տարբեր մասերուն մէջ, չունին միատեսակ քաղաքական աշխարհայեացք: Վրաստանի ամենէն հայահոծ շրջանը Հայաստանի սահմանամերձ Ջաւախքն է, որ միաժամանակ երկրի ամենաաղքատ շրջաններէն է, ուր համարեա գոյութիւն չունին ենթակառոյցներ եւ պետական ծառայութիւններ: Կարգ մը վրացիներ կը վախնան, թէ ջաւախահայերուն որոշ ձեւի ինքնավարութիւն շնորհելու կոչերը կրնան առաջնորդել անոր, որ Ջաւախքն ալ՝ Վրաստանի միւս ինքնավար շրջաններուն նման, կեդրոնական պետութեան վերահսկողութենէն անջատուելու ձգտումի

ներ սնուցանէ: Միւս կողմէ, ըստ ջաւախահայերուն, ռուսական ռազմական ներկայութիւնը իրենց բնակած շրջաններուն մէջ ապահովութիւն կը ներշնչէ վրացական կամ թրքական որեւէ հաւանական ոտնձգութեան դիմաց: Ռուսական ռազմական խարիսխները նաեւ օգտակար են տեղի հայերուն տնտեսական առումով. այնտեղի բանուորներուն ու զինուորագեալներուն մեծ մասը տեղի հայ բնակչութենէն է: Ջաւախքի մէջ որեւէ ռազմական բախում կրնայ վտանգել Պաքու-Ճէյհան քարիւղատարին Վրաստանէն անցքը: Սակայն, քարիւղատարը երբ սկսի բանիլ, պիտի զօրացնէ կեդրոնական իշխանութեան ազդեցութիւնը շրջանին մէջ՝ ի հաշիւ տեղի հայոց: Միւս կողմէ, սակայն, անիկա կրնայ նպաստել նաեւ շրջանին տնտեսական վերելքին:

Իր դասախօսութեան վերջին բաժնով, Գոչիկեան ըսաւ, թէ Արեւմուտքը Վրաստանի վերջին զարգացումները՝ նախկին նախագահ Էտուարտ Շեւարտնաձէի բռնի հրաժարականն ու Միխայիլ Սահակաշվիլիի նախագահ ընտրութիւնը, կը նկատէ նախկին խորհրդային երկիրներու մէջ փոփոխութեան դէմ պայքարի ու քաղաքացիական հասարակութիւն մը մէջտեղ բերելու համար կարեւոր փորձարկումներ: Մինչ, նախապէս, Սահակաշվիլիի ազգայնական ելոյթները մտահոգութիւն կը պատճառէին հայերուն, ներընտիր նախագահը այժմ կ'ըսէ, թէ Հայաստանի հետ բարելաւուած յարաբերութիւնները գոյացները իրեն համար առաջնային տեղ կը գրաւէ: Ան խոստացած է նաեւ նուազեցնել Վրաստանի տարածքով դէպի Հայաստան անցնող տարանցիկ առեւտուրի վրայ դրուած տուրքերն ու մաքսերը:

Հարց-պատասխանի բաժնով, Գոչիկեան հաւանական նկատեց, որ Պաքու-Ճէյհան քարիւղատարի կառուցումէն ետք, Հայաստան կրնայ շրջափակուիլ Թուրքիոյ կողմէ, բայց անհաւանական նկատեց, որ Վրաստան Հայաստանը ամբողջովին մեկուսացնելու քայլեր առնէ: Արդարեւ, երկկողմանի յարաբերութիւնները կրնան բարելաւուիլ եթէ Ջաւախքի ինքնավարութեան համար հնչող կոչերը փոխարինուին այդ տարածաշրջանին մէջ ընկերային ու տնտեսական բարեփոխումներու պահանջներով: Դասախօսը այս առումով գնահատեց Հայաստանի իշխանութիւններուն իրատես կեցուածքը:

Ըստ Գոչիկեանի, Շեւարտնաձէ չկարողացաւ Հայաստանի հետ աւելի սերտ կապեր հաստատել որովհետեւ առաւելաբար զբաղած էր Աբխազիոյ, Աճարիոյ եւ Հարաւային Օսեթիոյ ներքին, սուր հարցերով: Բանախօսը յոյս յայտնեց, թէ Սահակաշվիլիի օրով նոր էջ մը կը բացուի հայ-վրացական յարաբերութիւններուն մէջ: Տնտեսական երկկողմանի յարաբերութիւնները կը մնան սահմանափակ, որովհետեւ փոխադարձ առեւտուրի համար երկու երկիրներուն մէջ չկան բաւարար արժէք ներկայացնող արտադրութիւններ: Մինչեւ Թուրքիոյ հետ իր սահմաններուն բացուիլը, Հայաստանի առեւտուրը կախեալ պիտի ըլլայ Վրաստանի ճանապարհներէն, քանի Հայաստան ալ, իր հերթին, Վրաստանի համար կրնայ ծառայել իբր տարանցիկ ճանապարհ դէպի Իրան եւ Ծոցի երկիրներ:

Գոչիկեան մերժեց այն վարկածը, թէ գոյութիւն ունի վրացական ազգային ինքնութեան տագնապ մը, սակայն ընդունեցաւ, թէ Թիֆլիսէն դուրս կայ ա-

պահովական պարապ մը: Երթալա պիտի չարտօնէ Վրաստանի մասնատման որեւէ փորձ, իսկ Ռուսաստան ես պիտի չուզէ տեսնել մասնատուած Վրաստան մը, որ կրնայ հակա-ռուսական ոյժերուն համար կեդրոնավայրի վերածուիլ: Վրացական իսկական, ամուր պետականութեան մը գոյութիւնը, ի վերջոյ, կախեալ կը մնայ շրջանային եւ միջազգային տարբեր ազդակներէ:

«Խորհրդանիշներու Օգտագործումը Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան Ընդունման 1700ամեակի Տօնակատարութեանց Ընթացքին»
Դասախօս՝ Թալին Տէր-Գրիգորեան
14 Յունուար 2004

Թալին Տէր-Գրիգորեանի դասախօսութիւնը նուիրուած էր Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան իբրեւ պետական կրօն հռչակման 1700ամեակի առթիւ օգտագործուած խորհրդանիշերուն:

Տէր-Գրիգորեան ճարտարապետութեան Պասկաւոր Արուեստից վկայականը տիտղոսը ստացած է Հարուարդի Քալիֆորնիոյ Համալսարանէն, իսկ ճարտարապետութեան պատմութեան գծով մագիստրոսականը՝ Մասաչուսէցի Արհեստագիտութեան Ինստիտուտէն (MIT): Դասախօսութիւնը ներկայացուցած ժամանակ, ան իր դոկտորական աւարտաճառը կը պատրաստէր MITի Ճարտարապետութեան Դպրոցի Պատմութեան, Տեսութեան եւ Քննադատութեան Բաժանմունքին մէջ: Աւարտաճառի նիւթը լուսարձակի տակ կ'առնէ արդի Միջին Արեւելքի ճարտարապետութեան մէջ քաղաքականութեան ու տարածութեան հարցերը: 2000-2002ին, Տէր-Գրիգորեան Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ հիւր դասախօս էր եւ այդ ընթացքին ականնատես եւ անձամբ մասնակից եղած է Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700ամեակի տօնակատարութիւններուն: Այս դասախօսութիւնը փորձ մըն էր քննելու այդ առթիւ օգտագործուած խորհրդանիշերը եւ քննարկելու համայնավար վարչակարգի տարիներուն կանգնեցուած կարգ մը յուշարձաններուն ճակատագիրը յետ-խորհրդային Հայաստանի մէջ:

Յուշարձաններու ուսումնասիրութեան Տէր-Գրիգորեանի տեսական մօտեցումը հիմնուած է ապակառուցողականութեան (deconstructionism) սկզբունքին վրայ, որ յետ-արդիական (postmodern) տեսութեան մէկ ճիւղն է: Այս տեսութեան ռահվիրայ ֆրանսացի Ժաք Տերիտա քննած է լինելութեան հարցը եւ յառաջ քաշած այն վարկածը թէ լինելութիւնը (being) միշտ ալ կ'այլասերի չլինելութեամբ (non-being): Տերիտա այս այլասերումը «հետք» (trace) կ'անուանէ, ըստ որում որեւէ իմաստ երբեք բացարձակ եւ անփոփոխ նշանակութիւն չ'ունենար, այլ յարաշարժ է միշտ կասկածի տակ կը մնայ:

Դասախօսութեան սկզբնաւորութեան, Տէր-Գրիգորեան ներկայացուց Երեւանի կեդրոնական հրապարակին վրայ կանգնեցուած 1917ի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան առաջնորդ Վլատիմիր Լենինի արձանին պատմութիւնը: 1940ականներու սկզբնաւորութեան Սերգէյ Մերգուրովի (1881-1952) կողմէ քանդակուած այս արձանը լաւագոյն նմոյշն է արեւմտեան աւանկարտ

հանրային արուեստին այլընտրանք հանդիսացող ընկերավարական գերյուշարձաններուն (hyper-monument): Լենինի արձանը վար առնուեցաւ 1991ին՝ ժողովրդային ցնծութեան ներքոյ, որ այդ քայլին մէջ կը տեսնէր համայնավար վարչակարգի խորհրդանշական անկումը: Անոնք, որոնք այդ արձանը վար առին իր պատուանդանէն, կ՚ըսէին, թէ կարելի չէ Լենինը այլ բանի վերածել եւ թէ այդ քայլը պատմական անխուսափելիութիւն մըն է:

Յուշարձաններու տեղահանման այս քաղաքականութիւնը, անշուշտ, միայն Հայաստանին յատուկ չէր, ըսաւ Տէր-Գրիգորեան: Մինչեւ 1990ականներու կէսերը, Լենինի հազարաւոր արձաններ վար առնուեցան նախկին խորհրդային երկիրներուն մէջ: Դատարկ պատուանդաններու գոյութիւնը Հայաստանի շատ մը քաղաքներուն մէջ ակնյայտ երեւոյթ մը դարձաւ: Դասախօսը՝ մէջբերելով Տարիօ Կամպոնիէն ու Սերկիյ Միխալսքիէն, ըսաւ, թէ յուշարձանները՝ իրենց գաղափարախօսական նշանակութեան եւ դիւրամատչելիութեան հետեւանքով, «առանձնաշնորհեալ» թիրախներ էին յեղափոխական այդ օրերուն: Արձանի մը «անկումը» կը յառաջացնէր աւելի երկարատեւ պատմական գործընթաց մը խտացնելու ողջունելի պատրանքը:

Տէր-Գրիգորեան ըսաւ, թէ խորհրդային ժամանակները խորհրդանշող յուշարձաններու տեղահանումը ընտրովի էր եւ միաժամանակ ունէր ազգային հնչեղութիւն: Զորօրինակ, հայ համայնավար առաջնորդ Ստեփան Շահումեանի արձանները տակաւին կանգուն են Երեւանի եւ Ստեփանակերտի մէջ: Յամենայնդէպս, յուշարձաններու տեղահանման քաղաքականութիւնը նորութիւն չէր: Երեսուն տարի առաջ, խորհրդային նախկին ղեկավար Նիքիթա Խրուշչովի վարած «ապաստալինացման» քաղաքականութեան օրերուն եւս, նման արարքներ կատարուած էին:

1996ին, Լենինի արձանին նոյնքան կոթողական պատուանդանն ալ աստիճանաբար քակելով վերցուեցաւ Երեւանի կեդրոնական հրապարակէն: 31 Դեկտեմբեր 2000ին, 1700ամեակի հանդիսութիւններու բացման նախօրէին, անոր տեղ կանգնեցուեցաւ վիթխարի խաչ մը՝ դրուագուած 1700 լամբերով: Չետեղուեցաւ նաեւ տօնական կարմիր գորգ մը, որ կ՚առաջնորդէր դէպի աղաւնիներով շրջապատուած հսկայական արհեստական մոմը: Յուշարձանի պահպանութեան համար զինուորական պահակ ալ սահմանուեցաւ:

Տէր-Գրիգորեան մատնանշեց, թէ տօնակատարութեան ժամանակ խորհրդային իշխանաւորներուն յաջորդները չկարողացան իրենք զիրենք իրենց խորհրդային նախորդներէն արմատականօրէն տարբեր միջոցներով ներկայացնել: 2001ի ամառնորի նախօրէին, տօնակատարութեան մասնակից Հայաստանի Նախագահն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հրապարակ մուտք գործեցին այնպէս, ինչպէս համայնավար ղեկավարները կ՚ընէին խորհրդային շրջանի մայիսմէկեան շքերթներուն ժամանակ: Խաչին գագաթը գտնուող արուեստական մոմի լուսավառումին յաջորդեց գեղարուեստական ճոխ յայտագիր մը՝ բաղկացած դասական եւ ժողովրդական երաժշտութենէ, պարէ եւ ասմունքէ: Այս բոլորը տեղի ունեցան հրապարակին հանդիպակաց կողմը՝ Հայաստանի Ազգային Թանգարանի ու Պատկերասրահի շէնքին առջեւ: Այդ շէն-

քին կամարները ծածկուած էին ութ հսկայական պատուհաններով, որոնք Թոմաս Ռոսլինի (ԺԳ. դար) մանրանկարներուն մեծցուած վերարտադրութիւններն էին: Այդպիսով, Ռոսլինի մանրանկարները՝ դուրս գալով իրենց բուն պարունակէն, կ՚ընդունէին կիրառական այլ իմաստ: Հայաստանի խորհրդայնացման յիսնամեակի տօնակատարութիւններուն ժամանակ՝ 1970ին, այդ կամարները ծածկուած էին նոյնքան հսկայ պատուհաններով՝ կրելով մարքսլենինեան վարչակարգը ներկայացնող պատկերներ: Ձոյգ տօնախմբութիւններուն ժամանակ նոյնն էին արտայայտչամիջոցները, ճարտարապետական ենթակառոյցը, գեղարուեստական պատուհանները: Միակ փոփոխութիւնը խորհրդանիշերն էին:

Ըստ Տէր-Գրիգորեանի, հրապարակի այդ խաչը սոսկ քարոզչական նպատակներու կը ծառայէր: Խաչի նշանակութիւնն աւելի առեւտրական էր, քան՝ գեղագիտական կամ կրօնական: Համաբեա բոլոր արուեստագէտները, արուեստաբաններն ու քննադատները, որոնց Տէր-Գրիգորեան հանդիպած է Երեւանի մէջ, քննադատած են այդ խաչը: Իսկ Երեւանի բնակչութեան ոչ-խանդավառ հակազդեցութեան պատճառն այն էր, թէ այդ խաչը հրապարակի վրայ պիտի մնար ժամանակաւորաբար: Եւ վերջապէս, խաչին տեղահանումը՝ Լենինի արձանին պէս, ժողովրդային ցնծութեան ներքոյ տեղի չունեցաւ: Ինչպէս անոր կանգնումի, այդպէս ալ տեղահանման արարողութիւններուն բնակչութեան մասնակցութիւնը արգիլուած էր:

Իր խօսքը շարունակելով, Տէր-Գրիգորեան ընդհանրապէս յուշարձաններու տեղահանման երեւոյթին հակառակ արտայայտուեցաւ: Ան ըսաւ, թէ այդ հարցը յուշարձան մը պարզապէս պահելէն կամ տեղահանելէն աւելի տարբեր պարունակի մը մէջ պէտք է դիտել: Որպէս այլընտրանք, ան առաջարկեց յուշարձանները՝ պահելով հանդերձ, գանոնք ճգնաժամային դրութեան հասցնել, այսինքն՝ գանոնք քննադատել նոյնիսկ երբ դեռ կանգուն են, անոնց մէջ վերջիններուս հեղինակներուն կողմէ յղացուած գաղափարին հակասիշը տեսնել: Եթէ հրապարակի վրայ կանգուն որեւէ յուշարձան ժողովուրդի կամ արուեստագէտի մը կողմէ փոփոխութեան ենթարկուի, անիկա անմիջապէս ճգնաժամային իրաւրութեան մէջ կը յայտնուի, ըսաւ Տէր-Գրիգորեան: Յուշարձանի հեղինակներն ու անուանումները պէտք է վերանուանուին այնպէս որ անհնար դառնայ այդ յուշարձանի սովորական ու հեգասահ ընկալումը: Հայաստանի պարագային, սակայն, Լենինի արձանին տեղահանումը, ըստ Տէր-Գրիգորեանի, հաւասարազօր էր Հայաստանի խորհրդային ժամանակաշրջանի համեմատաբար բարգաւաճ պատմութեան ժխտման:

Տէր-Գրիգորեան նախընտրելի սեպեց հունգարական տարբերակը, ուր համայնավարական յուշարձանները ի մի բերուելով մայրաքաղաք Պուտափէշթի մէկ արուարձանին մէջ, վերածուած են զբօսաշրջիկները հրապուրող շահութաբեր կեդրոնի: Այս թեմատիկ զբօսայգիին մէջ, քաղաքական այդ խորհրդանիշերը՝ մերկանալով իրենց նախկին նշանակութենէն, վերածուած են սովորական ցուցանմոյշներու եւ իրենց իմաստը կասկածի տակ առնուած է: Լենին վերածուած է դրամատիրական ապրանքի: Ըստ Տէր Գրիգորեանի,

համայնավարութիւնը քննադատելու աւելի լաւ ձեւ չէր կրնար ըլլալ: Նման վիճակ մը կարելի է նկատել նաեւ Երեւանի Վերնիսաժին մէջ, ուր՝ տնտեսական տագնապի հետեւանքով, ազատ շուկայի վրայ վաճառքի հանուած են համայնավարութիւնը խորհրդանշող զանազան իրեր:

Յուշարձաններու հետ կապուած երկու այլ երեւոյթներ նշմարելի են յետպատերազմեան Լեռնային Ղարաբաղի մէջ: Առաջինը յուշարձանի վերածուած հրասայլերն են: Այդ վայրագութեան գործիքները իմաստափոխուելով վերածուած են պատերազմի որեւէ մէկ յիշարժան դրուագը խորհրդանշող կոթողներու: Հրասայլի մը պատուանդանի վրայ բարձրացումը կ'արհամարհէ անկէ անբաժանելի վայրագութեան յատկանիշը եւ հարցականներ կը ստեղծէ յուշարձաններու սովորական դերին՝ գեղագիտական նշանակութեան ընկալումին շուրջ: Այլուր, թողքուած հրասայլեր՝ միաձուլուելով անմիջական շրջապատին, կը վերածուին նոյն այդ վայրագութեան ցաւալի հետքերու: Անոնք ցնցիչ յուշարարներն են նոյն պատերազմին դիտմամբ մոռացութեան մատնուող պահերուն:

Դասախօսը ըսաւ, թէ եթէ ժողովուրդի մը հոգեւոր ժառանգութիւնը պարզապէս տեղահանուի, այդպիսի արարք մը անհնար կը դարձնէ զանիկա քննադատական վերաբերմունքի ենթարկելը, որովհետեւ «դատարկ պատուանդան մը անպայման նոր յուշարձան մը կը հայցէ»: Միեւնոյն եթէ հին յուշարձան մը կանգուն պահուի, ժողովուրդը կրնայ անոր վերաբերեալ իր նորանոր վերիմաստաւորումներով զանիկա ճգնաժամային իրադրութեան հասցնել:

Տէր-Գրիգորեան իր դասախօսութեան աւարտին նշեց, թէ քաղաքային խորհրդանիշերը, ինչպէս հայոց ցեղասպանութեան Ծիծեռնակաբերդի յուշակոթողը, իմաստային բազում շերտաւորումներ ձեռք կը ձգեն: Մարդիկ զանիկա կը վերիմաստաւորեն իւրաքանչիւր Ապրիլ 24ին: Իբրեւ այդպիսին, անիկա ենթակայ կը դառնայ ժողովրդական անվերջ մեկնաբանութիւններու, գեղարուեստական «օրինազանցութիւններու» եւ իշխանութեան նկատմամբ քաղաքական քննադատութեան:

Հարց-պատասխանի բաժինը շարունակուեցաւ վարկազրկուած կամ տապալած իշխանութիւնները խորհրդանշող յուշարձաններու ճակատագրին շուրջ: Տէր-Գրիգորեան կը շարունակէր պնդել յուշարձանները չքանդելու, այլ զանոնք ճգնաժամային իրադրութեան հասցնելու իր տեսակէտը: Ան միաժամանակ ներկայացուց իր դիրքորոշումը, թէ ինք ինչպէս պիտի վերաբերէր Պերլինի Պատին կամ նախկին համայնավար երկիրներու վիճելի յուշարձաններու պարագային:

«Հայոց Ցեղասպանութիւնը
Սուրիացիներու Յուշագրութիւններուն Մէջ»
դասախօս՝ Նորա Արիսեան
19 Մարտ 2004

Նորա Արիսեանի դասախօսութիւնը 1915ի հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ սուրիական յուշագրական բնոյթի սկզբնաղբիւրներուն մասին էր:

Արիսեան շրջանաւարտ է Դամասկոսի Համալսարանէն, իսկ իր թեկնածուական աստիճանը ստացած է Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտէն: Ներկայիս, ան կը պաշտօնավարէ Դամասկոսի մէջ Հայաստանի դեսպանատունէն ներս: Հեղինակած ու թարգմանած է հայոց ցեղասպանութեան մասին սուրիական սկզբնաղբիւրներու շուրջ եւ այլ թեմաներով մի քանի հատորներ: *Հայկական Արհաւիրքները Սուրիական Մտքին Մէջ. Սուրիացի Մտաւորականներու Կեցուածքը Հայոց Ցեղասպանութեան Հանդէպ* արաբերէն գրքին (Պէյրութ, 2002) մէջ, օրինակ, Արիսեան վերլուծած է սուրիացի 43 մտաւորականներու (պատմաբաններ, գրողներ, լրագրողներ, քաղաքական դէմքեր, եւն.) տեսակէտն ու վերաբերմունքը հայոց ցեղասպանութեան հանդէպ: Վերջիններս, գրեթէ ամբողջութեամբ, կը դատապարտեն Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն հայոց վրայ ի գործ դրուած ջարդերը:

Արիսեան իր դասախօսութեան սկզբնաւորութեան շեշտեց սուրիական փաստաթուղթերու եւ պարբերականներու կարեւորութիւնը հայկական ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան համար: Ըստ իրեն, այս փաստաթուղթերուն նշանակութիւնը ցարդ բաւարար չափով չէ գնահատուած ցեղասպանութիւնն ուսումնասիրողներուն կողմէ՝ մանաւանդ եթէ այդ հետաքրքրութիւնը բաղդատենք եւրոպական եւ ամերիկեան կառավարութիւններուն, կազմակերպութիւններու եւ անհատներու տրամադրած տեղեկութիւններուն շուրջ գոյացած ուշադրութեան հետ:

Արիսեան ըսաւ, թէ Ի. դարու սկզբնաւորութեան Սուրիա անկախ եւ ինքնիշխան տէրութիւն մը չէր. հետեւաբար, գոյութիւն չունին պաշտօնական եւ դիւանագիտական փաստաթուղթեր, որոնք արտացոլեն ընթացքի մէջ եղող հայոց ցեղասպանութեան հանդէպ Սուրիոյ պաշտօնական դիրքորոշումը: Այդ պատճառով, սուրիացիներու յուշագրութիւններն ու բանաւոր տեղեկութիւնները սովորականէն աւելի կը կարեւորուին, որովհետեւ կ'օգնեն հասկնալու ջարդերուն ու տեղահանութեան նկատմամբ ժողովրդական կեցուածքը: Այս աղբիւրները կենսական են նաեւ այն առումով, որ ի յայտ կը բերեն ցեղասպանութեան դրդապատճառներուն ու գործադրութեան մասին արաբական տեսակէտը:

Արիսեան նշեց, թէ ժամանակակից սուրիացի արաբներու մեծամասնութիւնը ցաւակից է ցեղասպանութեան ընթացքին հայերու կրած հալածանքներուն: Այս դիրքորոշումը մասամբ պայմանաւորուած է այն փաստով, որ Օսմանեան Կայսրութեան փան-թուրանական քաղաքականութիւնը, որ կը միտէր

բոնի թրքացնել կայսրութեան ոչ-թուրք տարրերը, կը տարածուէր նաեւ արաբներու վրայ: Ըստ արաբ մտաւորականներու, երիտթուրքերու կողմէ իրագործուած ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան նախապէս գործադրուած հակահայ ջարդերուն եւ վայրագութեանց տրամաբանական վախճանն էր:

Հայոց ցեղասպանութեան մասին սուրիական աղբիւրները, ըստ Արիսեանի, կը դասաւորուին հետեւեալ ընդարձակ խմբաւորումներուն մէջ.-

Ա. Սուրիոյ տարածքին կամ արտասահմանի մէջ սուրիացիներու կողմէ հրատարակուած թերթեր: Արիսեան յայտնաբերած է 500 յօդուած՝ լոյս տեսած 1877-1930ին, քաղաքական 33 պարբերականներու մէջ, որոնք լայնօրէն կ'արձագանգեն հայ ժողովուրդին առնչուող եղելութիւններու եւ յատկապէս աւնոնց կրած տառապանքներուն: (Այս յօդուածները՝ մէկ հատորի մէջ խմբաւորուելով, յետագային հրատարակուեցան Պէյրութի մէջ):

Բ. Ականատեսներու բերանացի վկայութիւններ: Արիսեան արձանագրած է արաբ 25 ականատեսներու վկայութիւնները, բոլորն ալ ծնած 1880-1919 ժամանակամիջոցին: Աւնոնցմէ մաս մը հայ տեղահանեալ կիներու զաւակներ են: Աւնոնց հայթայթած տուեալները արժէքաւոր են այն առումով, որ տեղեկութիւններ կու տան այն վայրերուն մասին ուրկէ տեղահանուած են հայերը, ինչպէս նաեւ կ'ուրուագծեն սուրիացիներու եւ հայ տեղահանեալներու յարաբերութիւնները:

Գ. Եղեռնին ականատես արաբ ցեղախումբերու ժառանգներուն հաղորդած բանաւոր վկայութիւնները: Արիսեան նկարագրեց իր հարցազրոյցները 1915ին Սուրիոյ Սապխա շրջանի (Ռաքքայէն 40 քիլոմեթր հարաւ-արեւմուտք) կառավարիչին, Ալ-Ժարպա արաբ ցեղախումբի առաջնորդին, քրտական Ալ-Մալլա ցեղային դաշնակցութեան պետին զաւակներուն, ինչպէս նաեւ գրող Ապտ Ալ-Սալամ Ալ-Ռուճայլիի հետ, որուն գիւղապետ հայրը 1915ին Ռաքքայի շրջանի տեղահանութեան կառավարիչներէն մին եղած է:

Դ. Քաղաքական, մշակութային եւ հանրային այլ դէմքերու հրատարակուած յուշերը: Վերջիններուս քննարկումը կազմեց Արիսեանի դասախօսութեան վերջին եւ ծաւալուն բաժինը:

Արիսեան նշեց, թէ գրող եւ քաղաքական գործիչ Ֆախրի Ալ-Պարուտիի (1889-1966), յեղափոխական գործիչներ Ֆաուզի Ալ-Քաուքճիի եւ Ահմատ Քատիի (1893-1958), օսմանեան դիւանագէտ Ամին Արսլանի (1893-1958) հրատարակուած յուշերը հայերուն մասին սոսկ հարեւանցի նշումներ կ'ընեն, երբ անոնք կը գրեն օսմանեան իշխանութեան վերջին տարիներուն երիտթուրքերու կառավարութեան յատկանիշերուն մասին: Դասախօսը առանձնաբար ծանրացաւ քաղաքական գործիչ Ֆարէս Ալ-Խուրիի (1877-1962), իրաւաբան եւ քաղաքական գործիչ Ֆայէզ Ալ-Ղուսէյնի (1883-1968), ինչպէս նաեւ մշակութային եւ հանրային գործիչ Մուհամմատ Քուրտ Ալիի (1876-1953) գործերուն վրայ: Ալ-Խուրի երկար յամեցած է իր պաշտօնակից հայ երեսփոխաններ Գրիգոր Զոհրապի եւ Վարդգէսի սպանութիւններուն եւ օսմանեան խորհրդարանին վրայ այդ ոճիրին անդրադարձին վրայ: Ալ-Ղուսէյն՝ երիտթուրքերու վարչակարգին դէմ ըլլալուն պատճառով, պատերազմի տեւողութեան, ատեն

մը բանտարկուած է, հուսկ՝ փախչելով միացած Շերիֆ Ալ-Հիւսէյնի ապստամբ զօրքերուն: Հայկական կոտորածներուն եւ տեղահանութեան մասի Ալ-Ղրսէյն ունի մի քանի աշխատութիւններ, որոնցմէ ամենայատկանշականը «Հայաստանի Ջարդերը» վերնագրեալ յօդուածաշարքն է, որ առաջին անգամ հրատարակուած է եգիպտական *Ալ-Մուքաթթամ* պարբերականին մէջ, ապա՝ յոյս տեսած 62 էջնոց գրքոյկի տեսքով: Քուրտ Ալի՝ իր խմբագրած կարգ մը գիրքերուն մէջ, նոյնպէս նկարագրած է հայոց ցեղասպանութիւնը եւ բռնագաղթը դէպի Սուրիա, ինչպէս նաեւ փորձած է վերլուծել հայ գաղթականներու իրենց նոր միջավայրին համակերպելու կարելիութիւնները: Վերջապէս, Արիսեան անդրադարձած նաեւ մէկ այլ սուրիացի գրողի՝ Եուսէֆ Ալ-Հաքիմի (1879-1979) յուշերուն՝ *Սուրիան Եւ Օսմանեան Ժամանակաշրջանը*, ուր կը նկարագրուին 1909ին Կիլիկիոյ եւ արդի Սուրիոյ հիւսիսային շրջաններուն մէջ հայերու դէմ գործադրուած կոտորածները՝ Սուլթան Աբտիւլհամիտ Բ.ը իր մենաշնորհ վերահաստատելու հակա-յեղափոխական ձախող շարժումին ընթացքին:

Դասախօսութեան յաջորդող հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Արիսեան ընդունեցաւ, թէ երիտասարդ սուրիացի արաբները ընդհանրապէս տեղեակ չեն իր նշած աղբիւրներէն ու անոնց բովանդակութենէն: Սակայն, ան յոյս յայտնեց, թէ հայեր կը շարունակեն այս առնչութեամբ անհրաժեշտ գիտելիքներ տարածել եւ համապատասխան հայանպաստ հանրային կարծիք ստեղծել:

«Հայոց Ցեղասպանութիւնն Ու Ջանգուածային
Ջարդարարութիւններու Ուրացման Համեմատական Երեսակները»
Դասախօս՝ Հենրի Թերիօ
30 Ապրիլ 2004

Հենրի Թերիօ Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ հաւաքուած հանրութեան առջեւ ներկայացուց այլազան քաղաքական հոսանքներու եւ անոնց ձայնակցող մտաւորականութեան կողմէ 1915ի հայոց ցեղասպանութեան ու զանգուածային այլ ջարդարարութիւններու ուրացման ռազմավարութեանց համեմատական երեսակները:

Թերիօ փիլիսոփայութեան դոկտորի տիտղոսը ստացած է Մասաչուսէցի Համալսարանէն: Ան ներկայիս ԱՄՆի Մասաչուսէցի նահանգին մէջ Ուսթըրի Նահանգային Քոլէճէն ներս փիլիսոփայութեան օգնական փրոֆեսոր է, ինչպէս նաեւ նոյն համալսարանի Մարդկային Իրաւանց Կեդրոնի համակարգողը: Իր ուսումնասիրութիւնները առաւելաբար կը շօշափեն ցեղասպանութեան, ազգայնականութեան եւ պատմութեան փիլիսոփայութեան վերաբերող նիւթեր՝ յատուկ շեշտ դնելով ցեղասպանութեան ուրացման հարցերուն վրայ:

Թերիօ նախ ուրուագծեց Թուրքիոյ պետութեան աշխոյժ քաջալերանքն ու հովանաւորութիւնը վայելող հայոց ցեղասպանութեան ուրացման գործընթացի հիմնադրոյթները: Միայն ԱՄՆի մէջ, Թուրքիա տարեկան միլիոնաւոր տոլար-

ներ կը ծախսէ իր ուրացման արշաւին համար՝ պաշտօնի կոչելով լոպիսքներ (ինչպէս, օրինակ, Պոպ Լիւինկսթըն ու Սթիւրն Սոլարզ), որպէսզի դէմ դնեն Քոնկրէսի կողմէ հայկական ցեղասպանութեան ճանաչման ուղղութեամբ որեւէ հնարաւոր օրինագիծի, եւ վարձելով հանրային յարաբերութեանց ընկերութիւններ, որպէսզի Թուրքիոյ տեսակէտը տարածեն: Անշարա կ'օգտագործէ նաեւ իր դիւանագիտական անձնակազմը, կը ֆինանսաւորէ զանազան նախածեռնութիւններ, կը հրատարակէ ցեղասպանութիւնն ուրացող գիրքեր, որոնք ձրիաբար կ'ուղարկուին դպրոցներու եւ պարբերականներու խմբագրութիւններուն: Երբ Ֆրանսայի խորհրդարանը կը քուէարկէր հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման օրինագիծը, Թուրքիա սպառնաց ֆրանսական ընկերութիւնները զրկել միլիարաւոր տոլարներ արժող գործարքներէ: Թերիօ եզրակացուց, թէ նկատի առնելով «հայոց ցեղասպանութեան ուրացման բացայայտ արշաւը, վերջինիս տարողութիւնն ու պետական հովանաւորութիւն վայելելը, կարելի է զանիկա թերեւս դասել իբրեւ ուրացման քաղաքականութեան ամենայաջող օրինակը»:

Թերիօ մատնանշեց, թէ թրքական այս արշաւը բոլոր մակարդակներու վրայ է: Ըստ երեւոյթին, ան կ'ընդգրկէ ուրացման նմանատիպ փորձերու բոլոր ընդհանուր յատկանիշները, ներառեալ՝ պետական հովանաւորութիւն, ինչպէս նաեւ լրատուական, կրթական ցանցին ու քաղաքանականութեան աշխարհին ուղղութեամբ շեշտադրուած կեդրոնացում: Թերիօ նշեց, թէ հայոց ցեղասպանութիւնը մերժող ամերիկացի պատմաբան Հիթ Լորիի նշանակումը իբր Փրինսթըն Համալսարանի մնայուն դասախօս ցոյց կու տայ, թէ ուրացողողներու սայլին լծուիլը երբեմն ունի իր դրական հատուցումը: Հետեւաբար, ուրացման դէմ պայքարը պէտք է յարատեւ ըլլայ, որովհետեւ այս կապակցութեամբ դրական ձեռքբերումները յաճախ կը հակակշռուին ժխտական զարգացումներով:

Հաստատելէ ետք, թէ թրքական ուրացման արշաւը զանգուածային ջարդարարութիւններու ուրացման միակ պարագան չէ, Թերիօ կանգ առաւ երկու այլ օրինակներու վրայ: Առաջինը, ճափոնական զինուորականութեան ի գործ դրած խժդժութիւններն էին Արեւելեան Ասիոյ մէջ 1931-1945ին, ներառեալ՝ Նանքինի կոտորածը՝ 1938ին, ուր ամենայն դաժանութեամբ զոհ գացին Ազգայնական Չինաստանի մայրաքաղաքին 600 հազար բնակիչներէն 100-260 հազարը: Թէեւ ճափոնական կառավարութիւնը այս կոտորածին հետ իր բանակին ունեցած առնչութիւնն ապացուցող փաստաթուղթերուն մեծ մասը այրելով փճացուցած է, մեծ թիւով անուղղակի ապացոյցներ տակաւին կը պահպանուին, որոնք՝ ի մի բերուելով, օգտագործուած են ճափոնցի ուսումնասիրողներու կողմէ: Կան նաեւ վկայութիւնները արեւմտեան ականատեսներու, որոնցմէ շատեր փորձած են ապաստարան հայթայթել ճափոնցիներէն փախուստ տուողներուն: Այսուհանդերձ, տուեալ կոտորածն ու պատերազմի ժամանակ ճափոնցիներու գործադրած վայրագութիւնները ուրանալու ալիքը աւելի հզօրացաւ Պաղ Պատերազմի աւարտէն ետք: Այդ ուրացումը ինքնին պետական հովանաւորութիւն չի վայելեր, բայց շատ մը ճափոնցի բարձրաստիճան իշխանաւորներ, ներառեալ՝ Թոքիոյի այժմու քաղաքապետը եւ կրթական

նախարարութեան կարգ մը պաշտօնեաներ կամ ուղղակի ուրացողներ են, կամ՝ ուրացումի կողմնակիցներ: Ուրացողներ կան նաեւ Ճափոնի համալսարանական դասախօսներու շարքին, ներառեալ՝ Թոքիոյի հռչակաւոր համալսարանին մէջ: Այդ ուրացողները միաժամանակ ջատագովներն են Ճափոնի պետական վարչածեւի վերառազմականացման: Անոնք Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Ճափոնի պարտութիւնն ու Ճափոնի հասցէին վայրագութիւններ կատարած ըլլալու ամբաստանութիւնները Ասիոյ մէջ Ճափոնի ուժական ներկայութիւնը վերահաստատելու ջանքերուն դէմ ցցուած հիմնական խոչընդոտը կը նկատեն: Նշմարելի է, ըսաւ Թերիօ, անոնց կատարելագործուած արշաւին ձգած նկատելի ազդեցութիւնը երիտասարդութեան վրայ: 2001ին, ուրացողները փորձեցին Ճափոնի դպրոցներուն մէջ որդեգրել տալ նոր դասագիրքեր, որոնք կը ցոյացնէին իրենց տեսակէտը: Այս փորձը այլազան տեղեր բախեցաւ անհատ քաղաքացիներու ընդդիմութեան: Սա ցոյց կու տայ, ըսաւ Թերիօ, թէ Ճափոնի բնակչութեան մէջ ուժգնօրէն առկայ է զանգուածային ջարդարարութիւնները ընդունելու պատրաստ զանգուած մը, երեւոյթ մը, որ կը բացակայի Թուրքիոյ մէջ:

Թերիօ անդրադարձաւ նաեւ այն 200 հազար ասիացի եւ կարգ մը հոլանտացի կիներու եւ աղջիկներու դաժան փորձառութեան, որոնք ճափոնցի զինուորականութեան կողմէ կ'օգտագործուէին իբր սեռային ստրկուհիներ: Անոնցմէ շատեր շաբաթը վեց օր եւ օրական երեսուն անգամ կը բռնաբարուէին: Շատերը քանի մը ամիս միայն կրնային տոկալ, մինչ ուրիշներ պատերազմի աւարտին կոտորուեցան, որովհետեւ ճափոնական կառավարութիւնը կը վախնար, թէ այս հարցը կրնայ եւս պատերազմական ոճիրներու յատուկ դատաքննութեան դուռ բանալ: Այլ առարկութիւններու կողքին, ուրացող պատմաբանները ոճիրներու յարաբերականութեան սկզբունքին կը դիմեն՝ թերարժեւորելու համար այս կանանց ներկայացուցած վկայութեանց հաւաստիութիւնը:

Թերիոյի երկրորդ օրինակը ԱՄՆի մէջ ուրացման փորձերուն առնչուած էր: Նէօ-նացիներու կողմէ Երկրորդ Աշխարհամարտի ընթացքին հրեաներու ողջակիզումը ուրանալու փորձերուն համառօտակի անդրադառնալէ ետք, Թերիօ ըսաւ, թէ «հայոց ցեղասպանութեան ուրացման կողքին, ուրացման միւս լուրջ երեւոյթները առնչուած են նոյնինքն ԱՄՆի կողմէ անցեալին ու ներկային ի գործ դրուող արարքներուն»: Ան պատճառաբանեց, թէ «ԱՄՆ հիմնուած է ցեղասպանութեան ու ստրկավաճառութեան շնորհիւ»: Թերիոյի կիզակէտը ամերիկացի բնիկներու ցեղասպանութիւնն էր: Ան ըսաւ, թէ եւրոպացիներու ներհոսքէն առաջ, ԱՄՆի այժմու տարածքին վրայ կ'ապրէին մօտաւորապէս իննը միլիոն բնիկներ: 1890ին, ԱՄՆի կառավարութիւնը ընդունեցաւ, թէ ընդամէնը 200 հազար բնիկներ ողջ մնացեր էին: Թերիօ նշեց, թէ բնաջնջման միտող տարագրութիւնները բնիկներէն ծերբազատելու լաւագոյն միջոցն էին, ինչպէս որ պատահեցաւ Չերոքի եւ Նաւախօ ցեղախումբերուն պարագային: Իրենց վերաբնակեցման կայաններուն մէջ իսկ, զանոնք սովամահութեան դատապարտող պայմաններ ստեղծուած էին: Շատեր կը մահանային հիւանդութիւններէ, որովհետեւ չափազանց անօթի ու տկար էին: Այսուհան-

դերձ, բնիկ ամերիկացիներու ցեղասպանութեան ուրացումը տակաւին շատ ուժեղ է: Ան կը գործէ զանցառութեան սկզբունքով, այսինքն՝ մարդիկ պարզապէս կը մերժեն խօսիլ այդ մասին: 1992ին՝ Ամերիկեան ցամաքամասի յայտնագործութեան 500ամեակի տօնակատարութիւններուն ժամանակ, բնիկներու ոչնչացումը ազատ քննարկումի նիւթ դարձնելու կոչ ընող թերթերու խմբագրականները ենթարկուեցան ուժգին հակադարձութեան: Նախորդ տասնամեակին ալ շարունակուեցան ժխտումի այս փորձերը, եւ ուրացողները կը փորձեն բնիկներու բնաջնջումը սոսկ դժբախտութիւն համարել: Նոյնիսկ երբ բնիկ ամերիկացիներ իրենց նախնիներուն ստորագրած դաշնագիրներու խախտումի պատճառաբանութիւններով կը փորձեն վերատիրանալ իրենց նախնիներուն կորսնցուցած հողերուն, ամերիկեան դատարանները պարզապէս կ'անտեսեն այս հայցերը: Աւելի՛ն, երբ Ի. դարուն, բնիկներու վերաբնակեցուած վայրերէն իւրանիում յայտնաբերուեցաւ, կառավարութիւնը՝ ազգային ապահովութեան պիտակին տակ, առանց բաւարար հատուցման ձեռք դրաւ իւրանիումի այդ պաշարներուն վրայ:

Ապա, Թերիօ մատնանշեց ցեղասպանութեան ուրացման մէկ քանի այլ պարագաներ: Օրինակ, Ի. դարու առաջին տասնամեակին Հարաւ-Արեւմտեան Ափրիկէի մէջ (ներկայիս՝ Նամիպիա), գերմանացիներու կողմէ իրագործուած հերերօներու ցեղասպանութիւնը տակաւին կ'անտեսուի գերմանացի եւ այլազգի պատմաբաններէն: Հերերօները մերժեցին լքել իրենց հողերը ու դիմադրեցին գերմանացի գաղութարարներու ծաւալապաշտ քաղաքականութեան, սակայն անոնք պարտուեցան եւ 80 հազար հերերօներէն միայն 10-15 հազարը կրցան ջարդերէն խուսափիլ: Անոնց ժառանգորդներուն ցեղասպանութեան ճանաչումի եւ հատուցումի կոչերը անտեսուած են: Նորագոյն ժամանակներուն ալ, Ինտոնեզիոյ, Աւստրալիոյ, Մեծն Բրիտանիոյ, ԱՄՆի եւ այլ կառավարութիւններ ուրացան 1975ին Արեւելեան Թիմորը ինտոնեզիական ներխուժումին ընթացքին կատարուած խժդժութիւնները: Այդ կառավարութիւնները կ'առաջնորդուէին շրջանին մէջ գտնուող քարիւղի հարուստ պաշարներէն օգտուելու եւ Պաղ Պատերազմի օրերուն Ինտոնեզիոյ բարեկամութիւնը չկորսնցնելու շարժառիթներով: ԱՄՆը Ինտոնեզիոյ զինուժի գլխաւոր մատակարարն էր եւ ձախողութեան մատնեց Արեւելեանի Թիմորի հարցը Միաւորուած Ազգերու Կազմակերպութենէն (ՄԱԿ) ներս քննարկելու բոլոր փորձերը: Վերջապէս, ՄԱԿը, ԱՄՆը, Ֆրանսան, Պելճիքան եւ ուրիշներ 1994ին թոյլատրեցին Ռուանտայի մէջ պատահող ցեղասպանութիւնը: ՄԱԿի կեդրոնատեղիին անպատասխան թողուց Ռուանտայի մէջ գործող ՄԱԿի խաղաղապահ ոյժերուն թուաքանակը աւելցնելու տեղւոյն վրայ գտնուող իր անձնակազմին կոչերը: Ցեղասպանութիւնը սկսելէն ետք իսկ, ամերիկեան լրատուամիջոցները զայն ներկայացուցին իբր միջ-ցեղային բախումներ եւ ո՛չ թէ որպէս կազմակերպուած ցեղասպանութիւն՝ ոճիրը իրագործող եւ անոր զոհ գացող յստակօրէն տարանջատուող կողմերով: Լոկ 100 օրուան ընթացքին 800 հազար մարդ սպանուեցաւ Ռուանտայի մէջ:

Թերիօ եզրափակեց իր դասախօսութեան առաջին բաժինը ըսելով, թէ անցեալի եւ ներկայի ցեղասպանութիւնները ուրանալը ծնունդ կու տայ նոր ցեղասպանութիւններու յառաջացման: «Ուրացումի ոյժը եւ դէպի ուրացում մղուելու մեր պատրաստակամութիւնը թերեւս թոյլ կու տան մեզի մտածելու, թէ ցեղասպանութիւն կրկին չի պատահիր եւ թէ մենք որեւէ պատասխանատուութիւն չունինք այդ առնչութեամբ»,- մատնանշեց Թերիօ:

Թէեւ իւրաքանչիւր ցեղասպանութիւն ունի իր առանձնայատկութիւնները, Թերիօ նշեց թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին ուրացման գործընթացները շատ նման են: Ուրացողները կրկին ու կրկին կը գործածեն միեւնոյն պատճառաբանութիւնները: Դասախօսութեան երկրորդ ու վերջին բաժնին մէջ, Թերիօ ներկայացուց այդ պատճառաբանութիւններէն մաս մը.

ա. «Քաղաքացիական պատերազմ»ի թեզը, թէ չկան ոճրագործ եւ զոհ խումբեր, այլ երկու կողմերն ալ իրարու դէմ կը կռուէին:

բ. Մեղադրել նոյն ինքն զոհերը, թէ վերջիններուս գործունէութիւնն ու վարուելակերպը սկզբնապատճառը հանդիսացան վայրագութեանց:

գ. Ոճրագործ խումբին կողմէ կեդրոնացեալ ծրագրի մը կամ միտումի չգոյութիւնը, այսինքն՝ իբրեւ թէ վայրագութեան արարքները կանխամտուածուած չէին:

դ. «Պատերազմական փրոփականտ»ի առարկութիւնը, թէ պատերազմի ժամանակ ոճրագործ կողմին թշնամիները կը չափազանցէին եւ նոյնիսկ ապացոյցներ կը հնարէին, որպէսզի իրենց օգտին ծառայող հանրային կարծիք մը զօրաշարժի ենթարկեն:

ե. «Թիւերու խաղ»ը, որու համաձայն կը չարափոխուին ցեղասպանութենէն առաջ տուեալ տարածաշրջանի բնակչութեան, զոհերու թիւերն եւ վերջիններուս մահուան դրդապատճառները: Այս առարկութիւնը առանձինն բաւարար չէ, ըսաւ Թերիօ, բայց կրնայ ազդու ըլլալ այլ պատճառաբանութիւններու հետ միասին:

զ. «Անբաւարար ապացոյց»ի վարկածը, զոր պաշտպանելը, սակայն, պատմական նոր ուսումնասիրութիւններու լոյսին տակ, հետզհետէ աւելի դժուար կը դառնայ:

է. «Սահմանումներու խնդիր»ի, այսինքն՝ առարկութիւններ, թէ տուեալ զանգուածային վայրագութիւնները չեն համապատասխաներ ՄԱԿի կողմէ 1948ին որդեգրուած «ցեղասպանութիւն» եզրի սահմանումին: Երբեմն այարքին սահմանումը կը խեղաթիւրուի, որպէսզի ուրացողը հասնի իր նպատակին: Թերիօ առարկեց, սակայն, թէ «երբ մեծաթիւ մարդիկ անարդար կերպով սպանուած են կառավարութեան մը կողմէ, դէպքին պիտակումը այդքան ալ էական չէ»: Սահմանումներու կառչող ուրացողները հարցը կը փորձեն ներկայացնել այսպէս. «եթէ կատարուածը ցեղասպանութիւն բառով չի սահմանուիր, ուրեմն մենք պէտք չէ հոգ ընենք կատարուած վայրագութիւններուն մասին»:

Բանախօսութեան յաջորդող հարց-պատասխանի աշխոյժ բաժնին մէջ, Թերիօ անձկութեամբ ըսաւ, թէ «մարդկային իրաւանց հարցերու մասին հրապարակային բանավէճը ԱՄՆի մէջ եւ այլոց կողմէ յստակօրէն կ'օգտագոր-

ծուի մարդկային իրաւունքներ բռնաբարելու համար»: Ան ըսաւ, թէ ԱՄՆի մէջ եւ այլուր մարդիկ կը յոխորտան, թէ իրենք բնաւ չեն ազդուիր փրոփականտէ եւ անոնք չեն անդրադառնար, թէ իրենց մտածումը ըստ էութեան կը խեղաթիւրուի շատ մը ձեւերով: Ուստի, անոնք իրենց մատուցուածին նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք չեն ցուցաբերեր: Թերիօ ըսաւ նաեւ, թէ այս նիւթով գիրքի մը վրայ կ'աշխատի:

Թերիօ Լիբանան կը գտնուէր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Լիբանանահայ Աւանդներու Ակումբին հրաւէրով: Իր այս առաջին այցելութեան ընթացքին, ան՝ Հայկազեան Համալսարանէն բացի, հայոց ցեղասպանութեան նիւթին առնչուած հրապարակային դասախօսութիւններ տուաւ նաեւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին, Յակոբ Տէր-Մելքոնեան թատերասրահին եւ Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջ:

«Թորոս Թորամանեանի Աւանդը
Հայ Ճարտարապետութեան Ուսումնասիրման Մէջ»
դասախօս՝ Մերի Դանիէլեան
10 Յունիս 2003

Ճարտարապետ Մերի Դանիէլեան Յունիս ամսուն Պէյրութ այցելեց՝ Լիբանանի Հայ Արհեստավարժներու (Ճարտարագէտներ Եւ Ճարտարապետներ) Միութեան՝ Հայճարի նախաձեռնութեամբ: Այդ միջոցին, ան երկու հրապարակային դասախօսութիւններ տուաւ Հայկազեան Համալսարանին մէջ, որոնցմէ առաջինը Թորոս Թորամանեանի մասին էր:

Դանիէլեան շրջանաւարտ է Երեւանի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտէն: 1973էն ետք, ան աշխատած է Խորհրդային Հայաստանի Շինարարութեան Նախարարութեան մէջ՝ իբր պատմական յուշարձաններու վերականգնումի մասնագէտ: Ապա, աշխատանքի անցած է Պատմական Յուշարձանների Պահպանման Հայկական Ընկերութեան մէջ: Դանիէլեան մասնակցած է Հայաստանի մէջ բազմաթիւ պատմական յուշարձաններու՝ ինչպէս Գառնիի, Մակարավանքի, Գօշավանքի, Զուարթնոցի եւ Նորավանքի վերականգնման աշխատանքներուն: 2003էն սկսեալ, ան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Ճարտարապետա-Շինարարական Բաժնի ծրագրի տնօրէն է: Միաժամանակ, ան հեղինակ է վերոյիշեալ վերականգնողական աշխատանքներուն մասին շարք մը գիտական աշխատութիւններու:

Դանիէլեան նախ ներկայացուց Թորամանեանի կենսագրութիւնը, զայն համարելով տաղանդաւոր արուեստագէտ եւ տեսաբան, որ աշխարհին ծանօթացուց հայկական ճարտարապետութիւնը: Թորամանեան ծնած է Շապին Գարահիսար, 1864ին: Ան շրջանաւարտ է Կ. Պոլսոյ Գեղարուեստից Լիսէէն, զոր աւարտելէ ետք, Պոլսոյ, Պուկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ կառուցած է հանրային կառոյցներ եւ հարուստներու առանձնատուներ:

Դանիէլեան նշեց, թէ հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան նուիրուած գիտական աշխատութիւններու սակաւութիւնը մտահոգած է

Թորամանեանը՝ նոյնիսկ անոր աշակերտական օրերէն: 1902ին, փարիզաբնակ Կարապետ Պասմաճեանի առաջարկին ընդառաջելով, Թորամանեան միացաւ այդ շրջանին Ռուսական Կայսրութեան մաս կազմող միջնադարեան Անի քաղաքին մէջ պեղումներ կատարող արշաւախումբին, որ կը ղեկավարէր ռուս կովկասագէտ Նիկողայոս Մառը: Թորամանեան հիացած էր իր տեսածներէն: Աւելի ուշ, ան իր գրառումները ներկայացուց վիեննաբնակ փրոֆեսոր Եոզէֆ Ստրժիկովսկիին: Վերջինս 1918ին գերմաներէնով հրատարակեց *Հայոց Ճարտարապետութիւնը Ու Եւրոպան* երկհատոր ուսումնասիրութիւնը՝ ընդգծելով Թորամանեանի ներդրումը անոր պատրաստութեան մէջ: 1921ին, Անին կցուեցաւ Թուրքիոյ, եւ Թորամանեան այլեւս չկարողացաւ Անի վերադառնալ՝ շարունակելու իր պեղումները: 1925ին, ան Ստրժիկովսկիէն պահանջեց վերադարձնել իր գրառումները, բայց ապարդիւն:

1923ին, երբ հիմնուեցաւ Խորհրդային Հայաստանի Հնութիւնների Պահպանութեան Կոմիտէն, Թորամանեան դարձաւ անոր գլխաւոր մասնագէտը եւ մասնակցեցաւ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի կարգ մը մասերու վերականգնումի աշխատանքներուն: Ան նաեւ պատրաստեց Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Ճարտարապետութեան Բաժնի գոյքացանկը: Թորամանեան մահացաւ 1934ին: Անոր հրատարակուած գործերէն են ուսումնասիրութիւններ Զուարթնոցի, Գագկաշէնի, Տեկորի եւ Երերոյքի եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ Արագածոտնի եւ Շիրակի շրջաններու պատմա-մշակութային յուշարձաններուն մասին:

Դասախօսութեան երկրորդ բաժինը նուիրուած էր Զուարթնոցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ տաճարի ուսումնասիրութեան աշխատանքներուն Թորամանեանի բերած նպաստին: Ըստ դասախօսին, Զուարթնոցը միջնադարեան Հայաստանի ճարտարապետութեան գլուխ գործոցն է: Ան բացատրեց, թէ «Զուարթնոց» բառը կը նշանակէ «հրեշտակներու բնակարան»: Եկեղեցին կառուցուած է Ներսէս Գ. Տայեցի կաթողիկոսին կողմէ՝ 645-662ին, երբ Հայաստան կ'ենթարկուէր արաբական առաջին արշաւանքներուն: Կ'ըսուի, թէ տաճարը կառուցուած է այն վայրին մէջ, ուր Հայաստանը քրիստոնեայ պետութիւն հռչակած Տրդատ Գ. արքան հանդիպած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին, երբ վերջինս դուրս կը բերուէր Խոր Վիրապէն: Մինչեւ Է. դար, նոյն վայրին մէջ կանգնուն եղած է փոքր եկեղեցի մը: Ներսէս Գ.ի նախնական ծրագիրը եղած է ոչ միայն նոր ու աւելի մեծ եկեղեցիի մը կառուցումը, այլ՝ նաեւ մօտակայ քաղաքի մը հիմնադրումը: Իր ծրագրին վերջին մասը չիրականացաւ:

Զուարթնոցի տաճարը ունի երկու խորան, որոնցմէ մին կառուցուած է 652ին՝ բիւզանդական ոճով, որպէսզի Բիւզանդիոնի Կոստաս Բ. կայսրը (գահակալած է 641-668ին) այնտեղ կարենայ հաղորդուիլ քաղկեդոնական ծէսով: Զուարթնոցը կանգնուն մնացած է 300 տարի: Ան ծառայած է որպէս կաթողիկոսական նստավայր, եւ կը կարծուի, թէ Ներսէս Գ. կաթողիկոսը թաղուած է անոր համալիրին մէջ:

Թորամանեան առաջին անգամ Զուարթնոցի պեղումներուն մասնակցած է 1904ին՝ Հայր Խաչիկ Վարդապետ Տատեանի հրաւէրով: Ի սկզբանէ, Թորա-

մանեան մեծապէս կը տպաւորուի Զուարթնոցով: Ըստ իրեն, Զուարթնոցը՝ Կ. Պոլսոյ Այա Սոֆիայէն կամ Հռոմի Պասիլիկէն փոքր ըլլալով հանդերձ, ունի ինքնատիպ ճարտարապետական ոճ եւ արուեստի իր վառ յատկանիշներով կը մրցի Այա Սոֆիայի հետ: Թորամանեան դժգոհ էր սակայն Տատեանի ձեռնարկած ոչ-մասնագիտական պեղումներէն: Վերջինս, յաճախ ուժանակի կը դիմէր մեծ կտորները կարենալ տեղափոխելու համար: Նոյն տարին, Թորամանեան առաջարկեց Զուարթնոցի վերականգնումի իր տարբերակը, որ հիմնուած էր Ժ. դարուն Գագիկ Ա. Բագրատունի թագաւորին կողմէ Զուարթնոցի նմանողութեամբ կառուցուած Գագկաշէնի եկեղեցւոյ նորայայտ մանրակերտին վրայ: Թորամանեանի վարկածը անմիջապէս քննադատուեցաւ Տատեանի եւ Ս. Պետերբուրգէն ճարտարապետ Տէր-Սարգսեանի կողմէ: Թորամանեանի մահէն ետք, անոր առաջարկած վերականգնուած տարբերակի գլխաւոր քննադատը եղաւ ճարտարապետ Ստեփան Մնացականեանը: Այսուհանդերձ, հայ ճարտարապետութեան շատ մասնագէտներ, ներառեալ՝ օրուան դասախօսը, կ'ընդունին Թորամանեանի տարբերակը: Ի դէպ, Դանիէլեան Զուարթնոցի վերականգնման Թորամանեանի առաջարկը համարեց վերջին գլուխ գործոցը:

Այսօր, ըսաւ Դանիէլեան, Զուարթնոցի հիմնական կառոյցին միայն 5 առ հարիւրը գոյութիւն ունի: Անոր կործանումէն ետք, մերձակայքի բնակիչները աւերակներուն քարերը օգտագործած են զանազան նպատակներով: 2002ին, Լիմսի Հիմնադրամի նիւթական աջակցութեամբ, մասամբ վերականգնուեցաւ տաճարը՝ 1968ին, Լիպարիտ Սաղոյեանի առաջարկած նախագիծին հիմամբ: Աւելի՛ն՝ «Հայաստան» Համահայկական Հիմնադրամի նիւթական օժանդակութեամբ, Զուարթնոցի առ այսօր պահպանուած 2050 քարաբեկորները ուսումնասիրուեցան եւ թուայնացուեցան: Այսօր, այդ բեկորներէն իւրաքանչիւրը ունի իրեն յատուկ քարտը, եւ անոնցմէ գոյացած է 30 հատորներէ կամ 56 խտացեալ սկաւառակներէ բաղկացած արխիւ մը:

Դանիէլեան իր խօսքին առընթեր ցուցադրեց Զուարթնոցի պեղումներուն ու վերականգնումը պատկերող արխիւային եւ արդի լուսանկարներու սահիկներ:

Դասախօսութեան յաջորդող շատ աշխոյժ հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Դանիէլեան պատասխանեց ներկաներու հարցումներուն, որոնք կը վերաբերէին Զուարթնոցի ճարտարապետութեան վրայ տեղական եւ օտար ազդեցութիւններուն, անոր կործանման պատճառներուն, շինարարութեան ընթացքին որմնադիրներու կողմէ անոր պատերուն վրայ քանդակուած զանազան խորհրդանշաններուն, Ֆրանսայի Սէն-Շափէլ եկեղեցւոյ պատին վրայ գտնուող զուարթնոցատիպ որմնաքանդակին, Թորամանեանի միջազգային վարկին, Ստրժիկովսկիին յանձնած անոր գրառումներուն եւ այլ նիւթերուն, եւն.: Դանիէլեան տեղեկացուց, որ, երեք տարի առաջ, Թորամանեանի բռնութիւնը Պատմութեան եւ Մշակոյթի Յուշարձանների Պահպանութեան Գործակալութեան վաճառած է մեծ հօրմէն իր մօտ մնացած արխիւային բոլոր նիւթերը, որոնք այժմ կը ցուցակագրուին: Հայաստանի Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիան կը ծրագրէ երեք հատորով լոյս ընծայել Թորամանեանի

գիտական աշխատութիւնները: Ջուարթնոցի տաճարը կարելի չէ վերականգնել միջազգայնօրէն ընդունուած չափանիշներու համաձայն, քանի որ անոր իսկական քարերէն շատ քիչերն այսօր յայտնի են:

«Ալեքսանդր Թամանեանի Ստեղծագործական Դերը
Հայ Ճարտարապետութեան Ու Քաղաքաշինութեան Մէջ»
Դասախօս՝ Մերի Դանիէլեան
16 Յունիս 2004

Մերի Դանիէլեանի երկրորդ հրապարակային դասախօսութիւնը նուիրուած էր ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանեանին (1878-1936):

Թամանեան ծնած է Եկատերինոտարի (Ռուսաստան) մէջ: 1904ին շրջանաւարտ եղած է Ս. Պետերբուրգի Կայսերական Գեղարուեստից Ակադեմիայէն: 1904-1906ին ղեկավարած է Ս. Պետերբուրգի մէջ գտնուող ԺԸ. դարէն եկեղեցիի մը վերանորոգութիւնը: Ապա, Ռուսաստանի մէջ կառուցած է բազմաթիւ առանձնատուներ ու հանրային շէնքեր: Այս հանգրուանի իր լաւագոյն իրագործումը շատ հաւանաբար իշխան Ս. Ա. Շչերպաթովի առանձնատունն է՝ Մոսկուայի մէջ, որուն համար Թամանեան 1914ին պարգեւատրուեցաւ Մոսկուայի Քաղաքային Խորհուրդի Ոսկի Մետալով: Դանիէլեան յիշատակեց նաեւ 1913ին՝ Ռոմանովներու Հարստութեան Ռուսաստանի գահը բարձրանալու 300ամեակի տօնակատարութիւններուն առթիւ, Թամանեանի Եարոսլաւի մէջ նախագծած ռուսական փոքր քաղաքի մը հրապարակը: 1914ին՝ հակառակ յարաբերաբար երիտասարդ տարիքին, 36ամեայ Թամանեան կ'ընտրուի Ս. Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի անդամ: Ամուսնացած է ֆրանսական ծագումով ռուս օրիորդի մը՝ Քամիլայի հետ, եւ ունեցած են երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակ: Մանչերը՝ Գէորգ եւ Եուլի, հետեւած են իրենց հօր մասնագիտութեան:

1917ին, ռուսական յեղափոխութեան օրերուն, ճարտարապետական աշխատանքները դադրեցան: Կարճ շրջանի մը համար, Թամանեան ստիպուած եղաւ թատերական բեմայարդարումներ պատրաստել, ինչպէս, օրինակ, Ուիլիըմ Շէյքսփիրի *Մակբէթ* ներկայացումին համար: Այսուհանդերձ, ան շարունակեց գործօն մասնակցութիւն բերել հանրային կազմակերպութիւններու, ինչպէս նաեւ հնութիւններու ու արուեստի արժէքաւոր գործերու պահպանման միտող աշխատանքներուն:

1919ին, Թամանեան փոխադրուեցաւ նորանկախ Հայաստան, ուր ապրեցաւ եւ ստեղծագործեց մինչեւ իր մահը՝ բացի 1921ին Պարսկաստանի մէջ իր կարճատեւ կեցութենէն: 1923էն սկսեալ, ան աշխատեցաւ հայաբնակ քաղաքներու՝ Երեւանի, Վաղարշապատի, Ստեփանակերտի, Լենինականի, Ղարաքիլիսէի եւ այլոց յատակագիծերու պատրաստութեան վրայ: Ան նաեւ ճարտարապետն էր շարք մը ճարտարարուեստական հիմնարկներու, հանրային շէնքերու եւ կրթական հաստատութիւններու: Աւելի՛ն. Թամանեան նախագծեց նոր ճանապարհներ եւ մասնակցեցաւ Հայաստանի ոռոգման համակարգի վե-

րակաճգնումի աշխատանքներուն: Ան նաեւ ղեկավարեց կառավարութեան թեքնիք բաժինը, փոխ-նախագահն էր Պետական Նախագիծ կագմակերպութեան եւ ատենապետը՝ Հնութիւնների Պահպանութեան Կոմիտէին:

Իր մահէն ետք, Թամանեան ենթարկուեցաւ բազում քննադատութիւններու: Ան ամբաստանուեցաւ իբր ազգայնամոլ, եւ իր աշակերտներէն մաս մը, ինչպէս Միքայէլ Մազմանեան եւ Գէորգ Քոչար, աքսորուեցան 1937ին՝ ստալինեան մաքրագործումներու ժամանակ: Դանիէլեանի կարծիքով, Թամանեանի վաղահաս մահը զինք փրկեց նմանօրինակ ճակատագրէ:

Դանիէլեան ապա անդրադարձաւ Թամանեանի նախագծած Երեւանի գլխաւոր յատակագիծին: Մայրաքաղաքը այն ժամանակ ունէր 75 հազար բնակիչ: Թամանեան, նկատի առնելով, որ Երեւան շրջապատուած է լեռներով, որոնք բացասական ազդեցութիւն ունին ամառ ցամաքային կլիմային վրայ, նախատեսեց 150 հազար բնակիչ ունեցող պարտէզ-քաղաք մը՝ շրջապատուած նորատունկ անտառներով, որոնք պիտի ծառայէին իբր քաղաքին թոքերը: Թամանեան փորձեց պահպանել մայրաքաղաքին կարգ մը հին փողոցները, որոնք՝ նոր կառուցուածքներուն հետ, պիտի կապուած մնային քաղաքի կեդրոնին: Մայրաքաղաքը պիտի ունենար երկու գլխաւոր պողոտայ: Ճարտարապետական հիմնարկները պիտի տեղաւորուէին քաղաքին հարաւային կողմը, որպէսզի հիւսիսէն հարաւ փչող հովերը ցրուէին ապականած օդը: Բանուորները պիտի ապրէին ճարտարապետական գոտիէն դուրս եւ պիտի երթեւեկէին հանրային փոխադրամիջոցներով: Ուսանողական եւ բժշկական քաղամասերը պիտի կառուցուէին քաղաքին հիւսիս-արեւելքը: Քաղաքը առիթ պիտի ունենար ընդլայնելու թէ՛ հիւսիսի, թէ՛ հարաւի ուղղութեամբ: Շէնքերը պէտք է ըլլային երեք-չորս յարկանի, իսկ ճամբաները՝ կանաչապատ: Քաղաքէն հոսող Հրազդան գետին վրայ պիտի ձգուէին երկու կամուրջներ: Սակայն, Երեւանը Թամանեանի ու ժամանակակիցներուն կանխատեսումներէն աւելի արագ ծաւալեցաւ: 1935ին, Թամանեան վերատեսութեան ենթարկեց իր նախկին յատակագիծը, որպէսզի քաղաքը ապագային կարենայ ընդունիլ 450 հազար բնակիչ: Թամանեանի նախնական ծրագրին կարգ մը դրոյթները երբեք չիրագործուեցան: Հիւսիսային Պողոտան, որ Օփերայի շէնքը պիտի միացնէր քաղաքի կեդրոնին, միայն վերջերս սկսաւ կառուցուիլ:

Դանիէլեան հուսկ անդրադարձաւ Թամանեանի նախագծած ու կառուցած երեք հանրային շէնքերու, որոնք մաս կը կազմէին Երեւանի իր յատակագիծին: Անոնք են Ժողովրդային Տունը՝ ներկայիս Օփերայի եւ Պալէի Թատրոնը, Կառավարութեան Տունը եւ Ջրաելէկտրակայանը (հիդրօէլեկտրակայան՝ ՀԷԿ), եւ կը համարուին Թամանեանի հիմնական երեք իրագործումները, որոնցմով կը սկսի հայ ճարտարապետութեան արդի շրջանը: Ըստ դասախօսին, Թամանեան՝ իբր հայ ճարտարապետ, անգերազանցելի մնաց Ի. դարուն: Սակայն, Երեւանի կեդրոնական հրապարակին վրայ գտնուող Կառավարութեան Տունը չամբողջացաւ ըստ նախատեսուած ծրագրին: Թամանեան Ժողովրդային Տան գաղափարը յղացած է դեռ 1917ին: Ան ծրագրած էր կառուցել հսկայ շինութիւն մը, երկու՝ ծմեռնային եւ ամառնային սրահներով եւ մէկ,

ընդհանուր բեմով: Ասելի ուշ, այս նախնական ծրագիրը ես փոխուեցաւ, ու հիմա Օփերայի եւ Պալէի Թատրոնն եւ անոր կից Ֆիլհարմոնիք Համերգասրահը իրարմէ անջատ, փակ, ուրոյն բեմերով կառոյցներ են: Ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան, որ մասնագէտ էր հայ ճարտարապետութեան պատմութեան, Թամանեանի հիմնական խորհրդատուն էր: Այս բարեկամութենէն ծնաւ արդիւնաւէտ համագործակցութիւն մը: Թամանեան իր շատ մը կառոյցներուն մէջ օգտագործեց Թորամանեանի պեղած Զուարթնոց տաճարին տարրեր զարդաքանդակներու գաղափարները:

Հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Դանիէլեան անդրադարձաւ Թամանեանի իբր Հնութիւններու Պահպանութեան Կոմիտէին նախագահ բափած ջանքերուն, որպէսզի համայնավար վարչակարգի առաջին տարիներուն ծաւալած հակակրօնական արշաւէն փրկուին Երեւանի կարգ մը հին եկեղեցիները: Դանիէլեան նաեւ մտահոգութիւն յայտնեց, թէ Թամանեանի ծրագիրը՝ մայրաքաղաքի ընդլայնումին ժամանակ պահպանել անոր հին մասերը, այսօր չի յարգուիր Հիսպային Պողոտայի կառուցման ընթացքին: Այս պողոտայի երկայնքին բարձրացող սեփական եւ հանրային կարգ մը շէնքեր անցեղասպանական են արդէն գոյութիւն ունեցող շրջակայ կառոյցներուն, ինչպէս՝ օփերայի շէնքին, հետ: Դանիէլեան նաեւ ոճիրի համագօր նկատեց օփերայի հրապարակը սրճարաններու տարածքի վերածելը: Թամանեանի նախագծած Օղակաձեւ Զբօսայգին ես աւերումի եզրին է՝ այնտեղ գործող բազմաթիւ սրճարաններուն պատճառով:

Դանիէլեան՝ Հայկազեան Համալսարանի մէջ իր երկու դասախօսութիւններէն բացի, ելոյթ ունեցաւ նաեւ Այնճարի մէջ:

«Աբխազիոյ Հայկական Գաղութն Այսօր»
Դասախօս՝ Հրաչ Չիլինկիրեան
15 Յուլիս 2004

Հրաչ Չիլինկիրեան ներկայացուց Աբխազիոյ հայ գաղութին մասին հետաքրքրական դասախօսութիւն մը:

Չիլինկիրեան Քեմպրիճ Համալսարանի «Ճաճ» Վարչագիտութեան Հիմնարկի Եւրասիական Շրջագիրներու փոխ-տնօրէնն է: Ան իր դոկտորական աստիճանը ստացած է Փետրուար 2003ին, Լոնտոնի Համալսարանի Տնտեսագիտութեան եւ Քաղաքական Գիտութեանց Դպրոցէն: Իր թեզի նիւթն էր «Անկախութեան Համար Պայքարը Յետ-Խորհրդային Հարաւային Կովկասի մէջ. Ղարաբաղ եւ Աբխազիա»: Չիլինկիրեանի ուսումնասիրութիւնները նուիրուած են Կովկասի եւ Կեդրոնական Ասիոյ քաղաքական եւ տարածքային պայքարներուն, ինչպէս նաեւ տնտեսական եւ աշխարհա-ռազմավարական զարգացումներու վրայ անոնց թողած ազդեցութեան: Ան նաեւ ուսումնասիրութիւններ ունի Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ եւ հայկական սփիւռքի այլազան խնդիրներուն վերաբերեալ: Չիլինկիրեանի մնծաքիր վերլուծական յօդուած-

ներն ու զեկուցումները յոյս տեսած են եւրոպական, հիւսիս-ամերիկեան եւ միջին-արեւելեան տարբեր պարբերականներու եւ հրատարակութիւններու մէջ: Աբխազահայութեան մասին Չիլինկիրեանի այս դասախօսութիւնը մասամբ հիմնուած էր 2003ի ամրան դէպի Աբխազիա կատարած աւեր երկշաբաթեայ ճամբորդութեան վրայ:

Դասախօսութեան սկիզբը, Չիլինկիրեան ներկայացուց այն ընդհանուր մթնոլորտը, որ կը տիրէ նախկին Խորհրդային Վրաստանի կազմէն ներս ինքնավար հանրապետութեան կարգավիճակ վայելած այս երկրամասին մէջ, որ կը գտնուի Սեւ Ծովու ափին եւ ունի 8600 քառակուսի քիլոմեթր տարածք: Իր հոյակապ կլիմային ու գրաւչութեան կազմակերպուած ենթակառոյցին պատճառով, ան կը համարուէր նախկին Խորհրդային Միութեան «Ռիվիէրա»ն: Եոսիֆ Սթալինն ու աւեր յաջորդած խորհրդային ղեկավարները այնտեղ ունէին իրենց ամառանոցները: Խորհրդային ժամանակներուն, ընդամէնը կէս միլիոն բնակիչ ունեցող այս շրջանը տարեկան կ'այցելէին մէկուկէս միլիոն զբօսաշրջիկներ: Միաժամանակ, աւեր տնտեսութեան մէկ կարեւոր բաժինը կը կազմէր երկրագործութիւնը, եւ, ասոնց շնորհիւ, Աբխազիան նախկին Խորհրդային Միութեան տնտեսապէս ամենաբարւոք շրջաններէն մին էր:

Չիլինկիրեան ըսաւ, թէ աբխազները Հիւսիսային Կովկասի մէջ աւջատ էթնօլեզուական միաւոր մը կը կազմեն: Հին յոյն ու հռոմէացի ժամանակագիրներ արդէն իսկ աբխազները կը յիշատակեն իբր այդ տարածքին վրայ ապրող ժողովուրդ: Աբխազներու 60 առ հարիւրը աւուանապէս կը հետեւի Բիւզանդական Ուղղափառ Եկեղեցւոյ: Աբխազիա ԺԹ. դարուն մտած է օսմանեան, իսկ ԺԹ. դարուն՝ ռուսական իշխանութեան տակ: Այսօր, աբխազներու մօտաւորապէս 40 առ հարիւրը մահմետական է: Այսուհանդերձ, թէ՛ քրիստոնեաները, թէ՛ մահմետականները առ այսօր կառչած կը մնան իրենց վաղեմի հեթանոսական ծէսերուն: Ջորօրինակ, ամբողջ Աբխազիոյ տարածքին մէկ հատ իսկ կանգուն մզկիթ չկայ:

Խորհրդային ժամանակաշրջանին, աբխազները իրենց ինքնավար հանրապետութեան մէջ փոքրամասնութիւն էին. կը կազմէին բնակչութեան միայն 18 առ հարիւրը: Մեծամասնութիւն կը կազմէին վրացիները: Խորհրդային օրերուն իսկ, այս երկու ժողովուրդներուն միջեւ էթնիկական հակամարտութիւն գոյութիւն ունէր, որուն իբր հետեւանք ծնունդ առած էր աբխազական աւջատողական շարժում մը: Աբխազներու հիմնական դժգոհութիւնը «վրացացումի» հետեւողական քաղաքականութիւնն էր, որ կը սահմանափակէր աբխազական մշակոյթն ու աբխազերէնի գործածութիւնը: Խորհրդային Միութեան անկումէն ետք, վրացիներու եւ աբխազներու միջեւ պատերազմ մը ծագեցաւ, որ աւարտեցաւ աբխազներու յաղթանակով, բեւ՝ ի գին լայնատարած աւերածութեան եւ անհամար զոհերու:

Չիլինկիրեան շարունակեց իր խօսքը ըսելով, թէ ի հեճուկս ՄԱԿի եւ Ամկախ Պետութիւններու Համագործակցութեան կողմէ ուղարկուած գինադուլի պահպանումը հսկող, մեծաւ մասամբ ռուս դէտներու ներկայութեան, հազուադէպ բախումներ դեռ կը շարունակուին Կալիի սահմանամերձ շրջանին մէջ:

Վերջերս, մօտաւորապէս 60 հազար վրացիներու Աբխազիա վերադարձը արտօնուեցաւ, սակայն, տակաւին 250 հազարէն աւելի վրացիներ, որոնք պատերազմի ժամանակ փախած էին Աբխազիայէն, կը մնան գաղթական: Հետեւաբար, Աբխազիոյ ընդհանուր բնակչութիւնը վերջին քանի մը տարիներուն զգալիօրէն նուազած է:

Ըստ պաշտօնական տուեալներու, Աբխազիոյ ներկայ բնակչութեան թիւը մօտ 350 հազար է, թէեւ անպաշտօն աղբիւրներ 250 հազարը կը նշեն իբր աւելի իրատեսական թիւ: Խորհրդարանը աբխազերէնը հռչակած է գլխաւոր լեզու, եւ անոր ուսուցումը պարտադիր է բոլոր դպրոցներուն մէջ: Այսուհանդերձ, աբխազերէն դասաւանդող բաւարար թուով որակաւոր ուսուցիչներ չկան, եւ յատկապէս քաղաքաբնակ աբխազները տակաւին ռուսախօս են: Աւելի՛ն. պատերազմէն ետք, երկրի տնտեսութիւնը մեծ անկում ապրած է, եւ մարդիկ այժմ իբր եկամուտի միջոց առաւելաբար կ՚ապաւինին սեփական մանր երկրագործութեան: Շինարարութիւն գրեթէ չի ծաւալիր. նոյնիսկ պատերազմի պատճառով քանդուած բազմաթիւ չէնքեր տակաւին վերանորոգուած չեն, յատկապէս՝ մայրաքաղաք Սուխումի մէջ: Յետ-պատերազմեան Աբխազիան ամբողջովին կախեալ է իր հիւսիսային դրացիէն՝ Ռուսաստանէն: Առեւտուրը կը կատարուի գլխաւորաբար Ռուսաստանի հետ, որու դրամանիշ ռուբլին կը գործածուի այստեղ: Աբխազները նոյնիսկ կը հետեւին Ռուսաստանի ժամանակացոյցին, որ երկու ժամով կը տարբերի Վրաստանի ժամանակացոյցէն:

Տնտեսութեան, յատկապէս՝ զբօսաշրջութեան մարզին մէջ աստիճանական բարելաւումի նշաններ նկատելի են, բաւ Չիլինկիրեան: 2003 Յունուարէն մինչեւ Օգոստոս, մօտ 300 հազար ռուս զբօսաշրջիկներ ժամանած են Կակրա, ռուսական նման զբօսարջային վայրերու համեմատ անոր ունեցած յարաբերաբար մատչելի գիներուն պատճառով: Աւելի՛ն. ռուսական ընկերութիւններ ներդրումներ կը կատարեն զբօսաշրջութեան եւ ուժանիւթի աղբիւրներու որոնման ասպարէզներուն մէջ:

Չիլինկիրեան, ապա, իր ուշադրութիւնը սեւեռեց Աբխազիոյ հայերուն վրայ, որոնք մոռացումի մատնուած են եւ՛ Հայաստանի եւ՛ Սփիւռքի իրենց հայրենակիցներուն կողմէ: Անոնք կ՚ապրին հայութենէն մեկուսացած ըլլալու զգացումով:

Հայեր Աբխազիոյ մէջ կը բնակին 150 տարիէ ի վեր: Թէեւ միջին դարերուն հայ վաճառականներ հաստատուած են այնտեղ, սակայն արդի աբխազահայերու նախնիները Աբխազիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած են 1880ականներուն՝ փախչելով Օսմանեան Կայսրութեան Տրապիզոնի, Օրտուի եւ Սամսոն-Ճենիքի շրջաններէն: Գաղթականութեան երկրորդ ալիքը՝ 1915ի ցեղասպանութենէն ետք, Արդուինի շրջանէն էր: Ուստի, աբխազահայերը ընդհանրապէս Համշէնի շրջանէն կը սերին եւ քրիստոնեայ են՝ ի տարբերութիւն Թուրքիոյ եւ Ազարիոյ մէջ բնակող մահմետականացած համշէնցիներուն:

Չիլինկիրեան շեշտեց, թէ վրացիներու մեկնումով հայերը կը կազմեն Աբխազիոյ բնակչութեան 30 առ հարիւրը: Ըստ պաշտօնական տուեալներու, Աբխազիոյ 350 հազար բնակչութեան 100 հազարը հայեր են: Դասախօսը, սա-

կայն, աւելի հաւանական համարեց հայերու համար 60-80 հազարի միջեւ տատանող թիւ մը, ընդհանուր՝ 250 հազար բնակչութեան մէջ: Հայերը կեդրոնացած են Սուխումի, Կուտաութայի, Կակրայի եւ մերձակայ շրջաններուն մէջ: Օչամչիրայի ու անոր շրջակայքի հայերը հեռացած են իրենց տուներէն: Ներկայիս, միայն 50-60 հայկական գիւղ կայ Աբխազիոյ մէջ, մինչ նախապէս անոնց թիւը կը հասնէր 100ի: Հարաւային Ռուսաստանի Ատլէր քաղաքին մէջ բնակող հայերը ընտանեկան կապեր ունին աբխազահայերու հետ:

Չիլինկիրեան նշեց, թէ՝ վրացիներու արտաքսումէն ետք, թէեւ աբխազները աւելի տիրական ներկայութիւն դարձան, սակայն, նոյնիսկ մօտիկ ապագային, անոնք երկրի ընդհանուր բնակչութեան կէսն իսկ պիտի չկազմեն: Հայերէն ետք, ռուսերը կը կազմեն բնակչութեան երրորդ մեծ խումբը: Աբխազները կը փորձեն երկրին միւս փոքրամասնութիւններուն հետ սերտ կապեր հաստատել, ուստի հայերը կրնան հանրապետութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ զգալի դերակատարութիւն ունենալ: Աբխազական քաղաքականութեան մէջ հայերու լսելի ձայնը պայմանաւորուած է նաեւ Վրաստանի դէմ Աբխազիոյ մղած պատերազմին հայերու մեծաթիւ մասնակցութեամբ: 6-7 հազար զինուոր հաշուող աբխազական բանակին մէջ կային երկու հայկական գումարտակներ՝ ընդհանուր 1500 զինուորներով: Զոհուած են 240 հայեր, եւ մօտ 300 հոգի մնացած է հաշմանդամ: Քանի հայեր պարգեւատրուած են երկրին բարձրագոյն շքանշանով Աբխազիոյ Հերոսի կոչումով, մինչ 70 ուրիշներ այլ շքանշաններ ստացած են: 35 անդամ հաշուող խորհրդարանին մէջ կան երեք հայ պատգամաւորներ. անոնցմէ է պատերազմի հաշմանդամ Գալուստ Տրապիզոնեանը: Այլ հայեր կը ծառայեն զանազան նախարարութիւններու եւ քաղաքային խորհուրդներու մէջ: Կակրայի մէջ, հայերը կը կազմեն բնակչութեան 40 առ հարիւրը. քաղաքապետը հայուհի մըն է՝ Իշխանուհի Կասեան, մինչ 28 անդամներէ բաղկացած Քաղաքային Խորհուրդին մէջ կան ութ հայեր: Աբխազիոյ փոքր օդուժին փոխ-հրամանատարը հայ է՝ Արսէն Ալթունեան:

Պատերազմէն առաջ Աբխազիոյ մէջ կը գործէին 52 հայկական դպրոցներ: Ներկայիս կան 41 հայկական ամէնօրեայ վարժարաններ՝ 3180 աշակերտներով եւ 640 ուսուցիչներով: Այս վարժարանները կը հովանաւորուին համայնքային երկու գլխաւոր կազմակերպութիւններու կողմէ՝ «Կռունկ» (հիմնուած՝ Սուխում, 1994ին) եւ «Մաշտոց» (հիմնուած՝ Կակրա, 1989ին): Աբխազիոյ կառավարութիւնը կը հոգայ այս վարժարաններու ուսուցիչներուն աշխատավարձին կէսը, իսկ միւս կէսը կը հայթայթեն աշակերտներուն ծնողները: Գրեթէ բոլոր ուսուցիչները հայ են. կան փոքր թուով ռուսեր եւ աբխազներ: Դպրոցները կը դիմագրաւեն բազմապիսի դժուարութիւններ: Կարիքը կայ արդիական կրթական ծրագրի մը: Դասագիրքեր ձեռք ձգելը շատ դժուար է: Քանարար թուով որակաւոր ուսուցիչներ չկան, ինչպէս նաեւ չկայ դրամ՝ պատերազմէն վնասուած դպրոցները վերանորոգելու համար: Զորօրինակ, Յովհաննէս Թումանեանի անուան դպրոցը, որ կը գտնուի ամենահայաշատ Ալախածի գիւղին մէջ՝ Կակրայի հարաւը, վերանորոգուած է 2003ին, երբ դպրոցին տնօրէնը Չեխական Հանրապետութեան մէջ գտած է բարերար մը, որ շրջա-

ննաւարտ է այդ դպրոցէն ու հիմա յաջող առեւտրական մը դարձած է: Վերջին տարիներուն, Հայաստանէն կը ստացուին դասագիրքեր, որոնց փոխադրավարձքը կը հոգայ տեղի համայնքը:

Չիլինկիրեան տեղեկացուց, թէ Աբխազիոյ հայկական մշակութային կեանքը աստիճանաբար կը զարգանայ: Սուխումի մէջ կը գործէ երգի ու պարի «Ծովահունչ» համոյքը: Երկլեզու՝ հայերէն ու ռուսերէն *Համշէն* թերթը լոյս կը տեսնէ Արտաւազդ Սարէկեանի եւ անոր տիկնոջ՝ Գոհարի կողմէ: Թերթը չունենալով որեւէ նիւթական օժանդակութիւն, լիովին կ'ապաւինի բաժանորդագիրներէ ու հատավաճառէ գոյացած եկամուտին: Շատ սակաւ են վճարովի ծանուցումները: Չիլինկիրեան բացատրեց, թէ այս թերթը ինչպէս լոյս կ'ընծայուի. Սարէկեան՝ հին համակարգիչի մը վրայ կը պատրաստէ թերթին հերթական թիւը: Տիկին Գոհարը, ամիսը անգամ մը, խտասալիկը կը տանի մօտակայ ռուսական Սոչի քաղաքը: Շաբաթ մը ետք, ան կը վերադառնայ Սոչի՝ թերթին տպագրուած 2000 օրինակները ստանալու եւ հետը Սուխում բերելու՝ ճամբան կաշառելով ռուսական սահմանապահները: Արտաւազդ Սարէկեան նաեւ բանաստեղծ է եւ անդամ Աբխազիոյ Գրողներու Միութեան Հայկական Բաժնին: Ան հայերէնի թարգմանած է աբխազական ասացուածքներ ու պատմուածքներ: Թերթի կողքին, ան գիրքեր ալ կը հրատարակէ: Սուխումի եւ Կակրայի մէջ կան երկու հայկական եկեղեցիներ, որոնք չունին մշտական հովիւներ: Աստն-ատեն մօտակայ ռուսական Քրասնոտարի շրջանէն հայ կղերականներ կ'այցելեն Աբխազիա:

Չիլինկիրեան բացատրեց, թէ Հայաստանի պետութեան գործունէութիւնը աբխազահայ համայնքէն ներս սահմանափակ է, որովհետեւ Հայաստանի եւ Աբխազիոյ միջեւ պաշտօնական կապեր գոյութիւն չունին: Հայաստանի կառավարութիւնը չ'ուզեր նեղացնել Վրաստանը: Բոլոր խորհրդային հանրապետութիւններուն պէս, Հայաստանն ալ Աբխազիոյ մէջ ունէր իր ամառնային հանգստավայրը՝ «Արմենիա» պանդոկը, ուր խորհրդահայ վերնախաւը կ'անցընէր իր ամառնային հանգիստը: Պատերազմէն ետք, Հայաստանի կառավարութիւնը գործնապէս հրաժարած է այս պանդոկին նկատմամբ իր բոլոր իրաւունքներէն, որպէսզի ստիպուած չըլլայ Վրաստանի կողմէ չճանչցուած աբխազական կառավարութեան հետ որեւէ համաձայնագիր ստորագրել: Ներկայիս, պանդոկը 25 տարուան պայմանաժամով վարձակալութեան տրուած է աբխազական բանակին:

Հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Չիլինկիրեան չեշտեց, թէ աբխազահայ համայնքի առաջնորդները դժգոհ են Հայաստանի կառավարութեան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմէ իրենց հանդէպ ցուցաբերուող անտարբերութենէն: Հայ հոգեւորականներու չգոյութեան պատճառով, կարգ մը հայեր իրենց պսակներն ու մկրտութիւնները կը կատարեն տեղական ուղղափառ եկեղեցիներուն մէջ: Չիլինկիրեան նշեց նաեւ, թէ աբխազահայ բարբառը շատ աւելի մօտ է արեւմտահայերէնին, քան դպրոցներուն մէջ կ'ուսուցանուի արեւելահայ գրական լեզուն: Հայերը կը զբաղին երկրագործական արտադրանքներու առեւտուրով, իսկ շատեր տէր են ծովափնեայ սրճարաններու: Պատե-

բազմի տարիներուն, մօտաւորապէս 15-20 հազար հայեր գաղթած են դէպի Ռուսաստան, իսկ տակաւին Աբխազիա մնացող երիտասարդները ապագայի որեւէ հեռանկար չեն տեսներ այնտեղ, ինչ որ մեծապէս կը մտահոգէ համայնքի առաջնորդները: Անցեալին, շատ հայ երիտասարդներ իրենց բարձրագոյն ուսումը կը ստանային Հայաստանի մէջ եւ անոնցմէ շատեր տակաւին լաւ դիրքեր ունին համայնքին մէջ: Սակայն, վերջին 2-3 տարիներուն, Երեւանի կառավարութիւնը դադրեցուցած է Հայաստանի Բարձրագոյն Ուսումնական Հաստատութիւններուն մէջ աբխազահայերուն յատկացուող անվճար տեղերը, ինչ որ զգալիօրէն նուազեցուցած է Հայաստան մասնագիտանալու մեկնող երիտասարդութեան թիւը: Այս երեւոյթը յետագային պիտի ազդէ նաեւ Աբխազիոյ մէջ հայագիտական դասանիւթերու ուսուցումին վրայ: Թէեւ խորհրդային ժամանակներէն մնացած համալսարան մը կայ Աբխազիոյ մէջ, սակայն անոր կրթական մակարդակը հեռու է գոհացուցիչ ըլլալէ: Երբ ներկաներէն հարցում ուղղուեցաւ արտասահմանէն Աբխազիա ներթափանցած կրօնական հոսանքներու մասին, Չիլինկիրեան ըսաւ թէ կառավարութիւնը կրօնական աղանդներու ծաւալումը արգիլող օրէնք մը հրապարակած է: Ճանաչում չունեցող պետութիւն մը ըլլալով, Աբխազիա կրցած է ցարդ զերծ մնալ մարդկային իրաւանց միջազգային կազմակերպութիւններու վերահսկողութենէն: Հոկտեմբեր 2005ի Աբխազիոյ նախագահական ընտրութիւններու նախօրէին, ըսաւ Չիլինկիրեան, աբխազ որոշ խմբաւորումներ կը փորձեն սիրաշահիլ 30 հազար հայ ընտրողները: Հայաստանէն կարգ մը կուսակցութիւններ եւս փորձ կ'ընեն արմատ նետել Աբխազիոյ մէջ, սակայն տեղի հայ համայնքը միաձայնակ վերաբերմունք չունի անոնց նկատմամբ:

«Որոնդէս Գետի Միջին Հովիտի Հայոց Պատմութիւնը»
Դասախօս՝ Յակոբ Չոլաքեան
5 Նոյեմբեր 2004

Հալեպահայ մանկավարժ, բանաստեղծ եւ հայագէտ Յակոբ Չոլաքեանի դասախօսութիւնը Որոնդէս գետի միջին հովիտի հայութեան մասին ամփոփումն էր իր թեկնածուական ատենախօսութեան, զոր ան պաշտպանած է Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտին մէջ, 2002ին:

Իր դասախօսութեան սկզբնաւորութեան, Չոլաքեան յայտնեց, թէ դասական աղբիւրներ կը վկայեն, թէ հռոմէական դարաշրջանին, հայեր ապրած են Անտիոքի ու շրջակայքի գիւղերուն մէջ՝ Որոնդէս գետի ափունքին: Բիւզանդական իշխանութեան ժամանակ եւս հայեր կ'ապրէին այդ շրջանին մէջ, իսկ արաբական տիրապետութեան ներքոյ, հայերու թիւր նոյնիսկ յաւելում կրած է: Երբ բիւզանդացիները անկման ընթացքի մէջ գտնուող արաբներէն վերագրաւեցին այս շրջանները, այնտեղ փոխադրեցին մեծ թիւով հայեր: Ժ.-ԺԱ. դարերուն, Անտիոքի կառավարիչներուն մէջ հայեր եղած են: Բիւզանդական

բանակի հայազգի նախկին հրամանատարներէն Փիլարտոս Վարաժնունիի 1078ին պահ մը տիրած է Անտիոքին՝ մինչեւ որ ան անցած է սելճուքներուն:

Առաւելաբար ժամանակակից արաբական աղբիւրներէ յղումներ կատարելով, Չոլաքեան մանրամասնօրէն խօսեցաւ 1097-98ին Անտիոքի ու շրջակայքի գիւղերու ու բերդերու հայ բնակչութեան խաչակիրներու ցուցաբերած օժանդակութեան մասին: Դասախօսը կ'ենթադրէ, թէ հայերը յոյս ունէին խաչակիրներու օգնութեամբ հայկական պետութիւն մը ստեղծել: Սակայն, երբ անոնք ականատես եղան խաչակիրներու կողմէ իրենց ամրոցներուն գրաւումին եւ տեսան, թէ վերջիններս Անտիոք եկած են հաստատուելու նպատակով, Արթահի հայերը ապստամբեցան եւ 1103ին խաչակիրներուն դէմ օգնութիւն խնդրեցին Հալէպի մահմետական կառավարիչ Ռաուանէն: Յաջորդ տասնամեակներուն, կարգ մը հայեր որպէս վարձկան ծառայած են Անտիոքի խաչակիր իշխանապետութեան բանակին մէջ: Երբ Սալահէտտին 1188ին յառաջացաւ դէպի այս շրջանները, հայու մը իշխանութեան տակ գտնուող Շուղրի շրջանի Քիֆր Թեպպին (ներկայիս՝ Համամէ) ամրոցը առանց կռիւի անձնատուր եղաւ: Կարգ մը գիտնականներ կը կարծեն, թէ Համամէի ներկայ մահմետական բնակիչները կը սերին իսլամացած հայերէ: Հայկական աղբիւրներ կը վկայեն, թէ ԺԲ. դարուն, այս շրջանին մէջ կը գործէին Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ երեք թեմեր՝ Լաւոդիկէ (ներկայիս՝ Լաթաքիա), Ապամէա եւ Անտիոք համապատասխան կեդրոններով:

Չոլաքեան ընդգծեց, թէ մեմլուքեան եւ օսմանեան տիրապետութեան շրջաններուն, տեղւոյն հայերը կրեցին բազում դժուարութիւններ: Շատ գիւղեր աւերացան, եւ անոնց բնակչութիւնը դիմեց գաղթի: Բոլոր հայկական վանքերը նոյնպէս անհետացան: ԺԹ. դարու կիսուն, տեղի հայերը ամփոփուած էին հիմնական հինգ շրջաններու մէջ՝ Ալեքսանդրէթի Ծոցին մօտակայքը՝ Պէյլանի մէջ, Մուսա Լերան շրջանին մէջ, Քեսապի շուրջ, Լաթաքիոյ արեւելքը գտնուող Նուսայրի լեռներուն մէջ (ներառեալ՝ Արամօ եւ Գնայմիէ գիւղերը) եւ Որոնդէսի հովիտի երկայնքին (ներառեալ՝ Քնայ եւ Եագուպիէ գիւղերը): Այս տարածքներու բոլոր հայերն ալ կը խօսէին նոյն բարբառով եւ ունէին համանման սովորութիւններ: Թէեւ Որոնդէսի հովիտի հայերը ԺԹ. դարու կիսուն արդէն արաբերէնը որդեգրած էին իբր առօրեայ խօսակցական լեզու, իրենց բառապաշարին ու մանկական խաղիկներու մէջ կը շարունակէին գործածել հայերէն բառեր:

ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն, Կիլիկիոյ, Երուսաղէմի եւ Հալէպի հայ առաքելական առաջնորդներուն անկարողութիւնը պատճառ հանդիսացած է կաթողիկէ եւ բողոքական միսիոնարներու ներթափանցումին, որուն հետեւանքով զգալի թուով հայեր դաւանափոխ եղած են: Դասախօսը վկայակոչեց կարգ մը պատահարներ, երբ անհատներ շահագործած են դաւանափոխութիւնը՝ նիւթական շահու համար: Չոլաքեան ըսաւ, թէ դաւանափոխութիւնը պատճառ եղաւ շրջանի շատ մը հայերու ձուլումին:

Շրջանը մեծապէս տուժած է 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերէն: Սակայն, Քնայի ու Եագուպիէի մէջ գործող հռոմէական կաթողիկէ միսիոնարներ՝ Անտիոքէն

օսմանեան գօրագունդեր բերել տալով, յաջողած են փրկել այդ գիւղերուն բնակչութիւնը: Այս արարքով լատինացման նոր հոսանք մը ծայր առած է տեղւոյն հայ բնակչութեան մօտ:

1915ի ցեղասպանութեան ժամանակ, շրջանի բոլոր հայերը տեղահանուած են՝ բացի Մուսա Լեռան մի քանի գիւղերէն, որոնք ինքնապաշտպանութեան դիմեցին՝ մինչեւ դաշնակից նաւերու գալուստը: Եագուպիէի եւ Քնայի հայերը չեն տեղահանուած: Յստակ չէ, թէ անոնք ինչպէս յաջողած են խուսափիլ իրենց հայրենակիցներուն վիճակուած սեւ ճակատագրէն: Տեղւոյն հռոմէական կաթողիկէ վարդապետները կը պատճառաբանեն, թէ այդ շրջանի հայերը արձանագրուած էին իբր լատինածէս քրիստոնեաներ, թէեւ Քեսապի եւ Պէյլանի լատինադաւան հայերը չկրցան խուսափիլ տեղահանութենէ: Աղէտէն վերապրած հայերը, որոնք 1918ի զինադադարէն ետք վերադարձած են իրենց գիւղերը, ընդհարած են տեղացի մահմետականներու հետ ու մինչեւ 1923 ստիպուած եղած են սփռուած մնալ մօտակայ քրիստոնեայ գիւղերուն մէջ:

Չոլաքեանի դասախօսութեան վերջին բաժինը նուիրուած էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այդ շրջանին մէջ իր ներկայութիւնը վերահաստատելու ճիգերուն: Օրինակ, 1923ին, Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսը, որ Սուրիա հաստատուած էր, փորձած է վերակենդանացնել Քեսապի եկեղեցին: 1928ին, Հալէպի առաջնորդարանը Եագուպիէ առաքած է արաբախօս վարդապետ մը: Վերջինս՝ վերաբանալով գիւղի հին եկեղեցին, նպաստած է, որ դաւանափոխներէն շատեր վերադառնան իրենց նախկին եկեղեցւոյ գիրկը: Եագուպիէն օժտուած է նաեւ հայկական դպրոցով եւ 1954ին նոր եկեղեցի մը կառուցուած է: 1950ականներու կէսերէն սկսեալ, Եագուպիէ գիւղէն շատեր ուսանելու համար կը մեկնին Երեւան ու վերադարձին կարեւոր դեր կ'ունենան գիւղի մշակութային կեանքը վերաշխուժացնելու գործին մէջ: Այսօր, արդէն կարելի է Եագուպիէի հայերը հայախօս համարել: Քնայի կարգ մը լատինադաւան հայեր եւս իրենց զաւակները կ'ուղարկեն մօտակայ հայկական դպրոցը: Հայախօսութիւնը այստեղ եւս աճի մէջ է: Այս երկու գիւղերէն հեռացած լատինադաւան հայերը, սակայն, ենթակայ չեն հայացումի այս գործընթացին: Վերջապէս, Պէյլանի եւ Մուսա Լեռի բոլոր բնակիչները (բացի Վաքըֆ գիւղէն) շրջանէն հեռացան, երբ 1939ին, ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները Ալեքսանտրէթի Սանճաքը կցեցին Թուրքիոյ:

Հարց-պատասխանի բաժնով, Չոլաքեան քննարկեց Ղնայմիէ, Քնայ եւ Եագուպիէ գիւղանուններու ծագման վերաբերեալ գոյութիւն ունեցող մի քանի վարկածներ: Ան նաեւ նշեց, թէ Եագուպիէի հայերը բաւական գործօն մասնակցութիւն կը բերեն Սուրիոյ մշակութային կեանքին մէջ: Դասախօսը գնահատանքով արտայայտուեցաւ կարտինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանեանի այն կարգադրութեան մասին, որով 1946ին, Քեսապի մէջ բնակող լատինադաւան հայերը միացան հայածէս Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ: Այս կարգադրութեան կարեւորութիւնը կը շեշտուի, երբ նկատի առնենք, թէ Սուրիոյ հայկական դպրոցներուն մէջ հայերէնը կ'ուսուցանուի իբր ծիսական լեզու, ուստի լատինաց դպրոցները իրաւունք չունին հայերէն դասաւանդելու, որովհետեւ

հայերէնը չեն օգտագործեր իրենց կրօնական ծիսակատարութեանց ընթացքին: Սակայն, 1946էն առաջ Քեսապէն ու Մուսա Լեռէն Հարաւային Ամերիկա գաղթած լատինադաւան հայերը մաս չեն կազմեր տեղւոյն հայ կաթողիկէ եկեղեցիներուն: Չոլաքեան գովաբանեց նաեւ հայ կաթողիկէ մայրապետ Մարիժան Թօփալեանի գործունէութիւնը Քնայի մէջ, ուր ան արաբախօս հայ մանուկներուն հայերէն երգեր կը սորվեցնէ եւ կը քաջալերէ անոնց ծնողները, որ իրենց զաւակները ուղարկեն մօտակայ հայկական դպրոցը: Չոլաքեան եզրակացուց իր խօսքը ըսելով, թէ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին պէտք է դասեր քաղէ Ռոմնդէսի հովիտի հայոց փորձառութենէն եւ աւելի գործօն մասնակցութիւն բերէ իր հօտի առօրեային՝ ազգային միասնութեան պահպանման ի խնդիր: Դասախօսին խօսքէն ետք, ներկաներէն մին նշեց, թէ բարձրագոյն ուսման հետեւելու համար Հայաստան մեկնած առաջին սփիւռքահայ ուսանողը Եագուպիէէն էր :

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԳ. Հատորի Շնորհանդէսը Պէյրութի Մէջ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԳ. հատորի շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ Չորեքշաբթի, 23 Յունիս 2004ի երեկոյեան, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ: Շնորհանդէսին ներկայ էին Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան նախագահ Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտոսթեան, Գերշ. Վարդան Արք. Տէմիրճեան, Արհ. Վարդան Եպս. Աշգարեան, վերապատուելիներ, վարդապետեր, պետական երեսփոխան Տոքթ. Եղիկ Ճէրէճեան, տնօրէններ, մտաւորականներ, հայ գիրը, դպրութիւնն ու մշակոյթը սիրող ու քաջալերող կոկիկ հոյլ մը:

Հանդիսասրահին կեդրոնը գետեղուած սեղաններու վրայ ցուցադրուած էին Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանի վերջին մէկ տարուան ընթացքին ձեռք բերած հայագիտական գրականութենէն ընտրանի մը՝ շուրջ քառասուն հայերէն, արաբերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն հատորներ: Կողքի սեղանին վրայ տարածուած էին *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* նախորդ 22 հատորները, իսկ առանձինն կը ցուցադրուէր Հանդէսի նոր՝ ԻԳ. հատորը:

Իր բացման խօսքին մէջ, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* խմբագրակազմի անդամ Արմէն Իւրեղեան *Հանդէսի* առանձնացուց իրրեւ Սփիւռքի հայագիր հայագիտութեան հրատարակութիւններէն ամենակայունը: Ան ապա բեմ հրաւիրեց *Հանդէսի* պատասխանատու խմբագիր Հ. Անդրանիկ Վրդ. Կոսճեանը, որ յանուն խմբագրութեան անդրադարձաւ հայագիտութեան դիմագրաւած որոշ խնդիրներու եւ անոնց լուծմանց կարելիութիւններուն: Հիւր բանախօս, Համազգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկի տնօրէն, մանկավարժ, խմբագիր Երուանդ Փամպուքեան իր խօսքին մէջ համառօտ անդրադարձաւ հայագիտութեան երկարամեայ երթին, հայագիտութեան կեդ-

րոններում, իսկ վերջին հարիւրամեակին՝ հայապահպանման մէջ անոնց ունեցած նպաստին, ուր իր տեղն ունի նաեւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը*, իր բովանդակային գանազան բաժիններով, գիտական որակով, նիւթերու եւ կեցուածքներու այլազանութեամբ: Հուսկ, ան ողջունեց ԻԳ. հատորին ծնունդը:

Հայտնաբեան իր խօսքին մէջ դրուատեց միջակութեան հանդէպ անհաշտ կեցուածք ցուցաբերող *Հանդէսի* խմբագրակազմը եւ յաջողութիւն մաղթեց անոր խմբագիրներուն եւ աշխատակիցներուն:

Շնորհանդէսի աւարտին, ներկաները՝ կոկիկ հիւրասիրութեան ընթացքին պատեհութիւնն ունեցան զրուցելու եւ թերթատելու *Հանդէսի* հին ու նոր հատորները, ինչպէս նաեւ ցուցադրուած այլ գիրքերը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԳ. Հատորի Շնորհանդէսը Երեւանի Մէջ

Չորեքշաբթի, 15 Սեպտեմբեր 2004ին, Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժնի «Յարութիւն Եւ Եսայիի Պարսամեան» սրահին մէջ տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԻԳ. հատորի շնորհանդէսը, ներկայութեամբ հայրենի հայագէտներու հոյլի մը, Երեւանի Պետական Համալսարանի եւ այլ կրթական բարձրագոյն հիմնարկներու հայագիտական բաժիններու դասախօսներու, *Հանդէսի* Հայաստանի աշխատակիցներու, բարեկամներու եւ համալսարանի պատմութեան բաժանմունքի ուսանողներու:

Հանդիսութեան բացումը կատարեց, *Հանդէսի* Երեւանի մէջ ներկայացուցիչ Արծուի Բախչինեան, որ իր բարիգալուստի խօսքին մէջ նշեց թէ երրորդ տարին է որ Հայաստանի մէջ եւս կը կատարուի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* շնորհանդէսը՝ գեղեցիկ աւանդոյթի մը հիմը դնելով:

Ապա, Բախչինեան ամբիոն հրաւիրեց Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքի փոխ-տեսուչ Էդիկ Միմասեանը, որ ուրախութիւն յայտնեց շնորհանդէսի՝ Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ կատարուելուն առթիւ, անդրադարձաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* կտրած ընթացքին, դրուատեց *Հանդէսի* բովանդակային ընդգրկումը, ողջունեց ԻԳ. հատորը եւ արժեւորեց կատարուած գործը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի երկարամեայ բարեկամ, Պատմութեան Բաժանմունքի դասախօս Պետրոս Յովհաննիսեանը իր խօսքին մէջ բարձր գնահատեց *Հանդէսի* չընդհատող հրատարակումը, նշեց անոր ետին կանգնողներուն հետեւողական ու յարատեւ աշխատանքը ու շեշտեց, որ *Հանդէսը* վաղուց հաստատած է ինքզինք եւ արդէն իսկ իր յատուկ տեղն ու վարկն ունի Սփիւռքի հայագիր հայագիտական հանդէսներու ճօպրացող խումբին մէջ: Ան բարձր գնահատեց *Հանդէսի* խմբագրութեան նախանձախնդրութիւնը՝ հայագիտական բարձրորակ հատորներ հրատարակելու մտասեւեռումով, առանձնացուց *Հանդէսի* առաջին իսկ հատորէն ողջունելի աւանդոյթ դարձած հայրենի հայագէտներու կարեւոր մասնակցութիւնը:

Իր խօսքին մէջ, այս առթիւ *Հանդէսի* խմբագրութեան կողմէ Երեւան մեկնած Անդրանիկ Տագէսեան ընդգծեց սկզբունքային մի քանի այն առանձնայատկութիւնները, որոնցմով կ'եզակիանայ *Հայկազեան Հայգիտական Հանդէսը*: Ան չեշտը դրաւ յօդուածներու գիտականութեան եւ անտիպ ըլլալու սկզբունքին վրայ, չեշտեց *Հանդէսի* խմբագրութեան կողմէ հայագիտութեան լայնածիր սահմանումը, ընդգծեց այժմէական հայագիտութեան անհրաժեշտութիւնը եւ երիտասարդ հայագէտներու հանդէպ յատուկ քաջալերանք ցուցաբերելու կարեւորութիւնը: Վերջաւորութեան, Տագէսեան նշեց, որ քանի որ հատորին ծնունդը եղած է հայրենի թէ՛ սփիւռքահայ հայագիտութեան սպասարկուներու միահամուռ ջանքերով, ապա այս շնորհանդէսը կը միտի *Հանդէսի* խմբագրութեան այդ յաջողութիւնը եւ ուրախութիւնը բաժնեկցելու հայրենի աշխատակիցներուն եւ հայագիտական շրջանակներուն հետ:

Հատորը ողջունեցին նաեւ Վրէժ Վարդանեան եւ գերմանահայ Զեփիւռ Պիզանց:

Շնորհանդէսը իր աւարտին հասաւ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան Հայաստանի ներկայացուցիչ Վեր. Ռրնէ Լեւոնեանի փակման խօսքով, որ անդրադարձաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* եւ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի գործունէութեան՝ այս բոլորը դիտելով Հայ Աւետարանչական Միութեան կրթական գործունէութեան ծիրին մէջ՝ Հայկազեան Համալսարանի յիսնամեայ երթով:

Նոյն եւ յաջորդող օրերուն, հայրենի մամուլը եւ հեռատեսիլի կայաններ երկարօրէն արձագանգեցին շնորհանդէսին:

Յաջորդող օրերուն, Տագէսեան եւ Թախչիճեան աշխատանքային հանդիպումներ ունեցան Հայաստանի հայագիտական տարբեր կեդրոններու եւ անոնց աշխատակիցներու հետ, ինչպէս՝ Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի, *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի* հանդէսի խմբագրութեան, Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի պաշտօնէութեան հետ: Տեղի ունեցաւ նաեւ աշխատանքային, գործնական հանդիպում *Հանդէսի* երեւանաբնակ աշխատակիցներուն հետ:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական, հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են մինչեւ շուրջ 20-25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգչային շարուածքի տարբերակով:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը, հրատարակիչը եւ կամ տպարանը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ յօդուածագիրին անունն ու յօդուածին ամբողջական խորագիրը, թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը. իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ նշուին փաստաթուղթի հեղինակը եւ խորագիրը, գտնուած վայրը, համարակալումը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական մը ուր ներկայացուի նիւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ բերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Փափաքելի է որ յօդուածին կցուի նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրա-

կան եւ հեղինակին հասցէն: Հեղինակը նաեւ պարտի գրաւոր հաստատել իր նիւթին անտիպ կամ մասնակի հրատարակուած ըլլալը:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճէնուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակէտը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին .-

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email: review@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց գիրքին գրախօսուիլը *ՀՀՀի* մէջ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք, պարտին յղել այդ գիրքի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուած որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում, յղում կատարել:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ *Հանդէսի* տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review has been published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, statistical charts and data, bibliographical lists and obituaries in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to Haigazian Armenological Review should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. It is preferred that manuscripts be submitted for consideration on disc with a hard copy. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes: the full name of the author, the title, the year and place of publication, the name of the publisher and the relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention: the full name of the author, the title of the article and the book or journal in which the article appears, the numbers of the volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Archival documents should be cited with the full name of the author and the title of the document (if available), plus the full name of the archive where the document is preserved and its archival number.

Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English. The author should also submit brief autobiographical data, including his/her address. The author should

confirm in writing whether his/her submission is either totally unpublished or partially published before.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors.

Manuscripts, Correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.0. Box 11-1748
Riad El Solh, Beirut 11072090
Lebanon
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions.

Authors or publishers who wish to have their books considered for review should send two copies of the said publication to the Editor upon receiving his/her consent. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in Haigazian Armenological Review.

Authors are entitled to 20 offprints and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հենրիկ Բախչինեան 9
ԺԶ. Դարի Հայ Ոսկերագործ Քերթողը. Գրիգորիս Աղթամարցի

Վրէժ Վարդանեան 39
Մեսրոպ Մաշտոցի Լուսաւորչական Առաքելութեան Սկզբնափուլը

Պարոյր Մուրադեան 59
Դիտարկումներ Ալանդարար Ս. Մեսրոպի
Ընդօրինակութիւն Համարուող Աւետարանի Շուրջ

Գագիկ Մարտոյեան 69
«Վան Մանկանն եւ Աղջկանն» Զրոյցի Ազգարանական Որոշ
Մածկագրեր Հայ Միջնադարեան Հոգեւոր-Ազգարանական
Գրականութեան Լոյսի Ներքոյ

Վարդի Քէշիշեան 93
Սասուն-Հայկ պատմական Առնչութիւններ.
Սասունցիներ Հալէպի Մէջ

Դաւիթ Պետրոսեան 139
Երկճիւղ Գրականութեան Հիմնախնդիրների Շուրջ Մի
Բանավէճ՝ 1899ի Ձնահրաւէր, Մուրճի եւ Մշակի Էջերուն

Վարդան Մատթէոսեան 151
Հայերը Պուենոս Այրէսի Մէջ (1909-1920)

Ռաֆայէլ Համբարձումեան 185
Գարեգին Նժդեհը Ա. Աշխարհամարտին Մասնակցած
Հայ Կամաւորական Ջոկատներուն (1914-1918)

Վահրամ Շեմմէսեան 211
Հայոց Ցեղասպանութենէն Վերապրողներու
Մամուլը Սուրիոյ Մէջ (1916-1919)

Միհրան Մինասեան 235
Երուանդ Օտեանի Ապրիլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս եւ
Մայիս Հանրի Վէպերուն
Արաբերէն Անծանօթ Թարգմանութիւնը (1921-1933)

Ջաւէն Մսրլեան 251
Հայոց Մասնակցութիւնը Լիբանանի Ֆուաատ Շեհապի
Նախագահութեան Ժամանակաշրջանի Ընտրարշաւական
Ընտրութիւններուն (1958-1964)

Սիրանոյշ Գալստեան 311
Ազգարանութեան Դրսեւորումները Հայ Կինոյում.
Սերգէյ Փարաջանով, Արտաւազդ Փելեշեան

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Արծուի Բախչինեան 333
Ֆրանսիացի եւ Իսպանացի Երաժիշտներու Անտիպ Նամակները՝ Ուղղուած Մարգարիտա Բաբայեանին

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Եղիա Ներսէսեան 363
Տիգրան Մեծի Քանի Մը Անտիպ Դրամները

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Անդրանիկ Տագէսեան 375
Քաղաքագիտութեան եւ Քաղաքականութեան Օքսֆորդի Բացատրական Բառարան, Անգլերէն-Հայերէն, Հայերէն-Անգլերէն. Խմբագիր Ալէն Մակլին, Լրացումները եւ Յաւելուած Բառարանը՝ Ալեքսանդր Ադարբէկեան
Լաուրա Մուրատեան 382
Վիկտորիա Ռօու, Պատմութիւն Հայ Կին Գրողների Գրականութեան, 1880-1922
Սիրանոյշ Գալստեան 387
Արծուի Բախչինեան, Հայերը Համաշխարհային Կինոյում
Վարդան Ոսկանեան 393
Մ. Ալմազեան-Թերգեան, Պրոֆեսոր Հրաչեայ Աճառեանը եւ Իրանագիտութիւնը

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

396
Գալուստ Գալոյեան (1927-2003), Սեւակ Արզումանեան (1929-2004), Արտաշէս Մաթեւոսեան (1922-2004), Միշէլ Փոլադեան (1943-2004), Տ. Զարեհ Ս. Արք. Ազնաւորեան (1947-2004), Սանդրօ Բէհբուդեան (1934-2004), Բարկէն Առաքելեան (1912-2004), Կամսար Գրիգորեան (1910-2004), Տ. Վարդան Ս. Արք. Տէմիրճեան (1939-2004), Լեւոն Միրիջանեան (1933-2004), Գրիգոր Պետրովիչ (1916-2004)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

422
Ընդհանուր Ակնարկ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի Հրապարակային Գործունէութեան Վրայ (1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 2004)

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՐՑԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 453
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 458

TABLE OF CONTENTS

EDITORIAL

ARTICLES AND STUDIES

Henrik Bakhchinian 9
The Greatest Poet of the 16th Century *Grigoris Aghtamartsi*

Vrej Vardanian 39
The Initial Stage of the Religious-Educational Mission of Mesrop Mashtots

Paruyr Muratian 59
Observations on the Gospel that Has Been Traditionally Considered a Copy from that Owned by Saint Mesrop

Gagik Martoyan 69
Certain Allegoric Codes in the Tale of "About the Child and the Girl" in the Light of Medieval Armenian Spiritual-Allegoric Literature

Varty Keshishian 93
Historical Links Between Sasun and Aleppo: Sasuntsis in Aleppo

David Petrosian 139
A Discourse on the Basic Concerns of the two Branches of Armenian Literature in the 1899 Issues of the *Anahit, Moordj* and *Meshag*

Vartan Matiossian 151
Armenians in Buenos Aires (1909-1920)

Rafayel Hambardzumian 185
The Participation of Garegin Nzhdeh in the Armenian Volunteer Units of World War I (1914-1918)

Vahram Shemmassian 211
The Press of Armenian Genocide Survivors in Syria (1916-1919)

Mihran Minassian 235
The Unknown Arabic Translation of Yervant Odian's Novels: *Abdul Hamid and Sherlock Holms & Saliha Hanem* (1921-1933)

Zaven Messerlian 251
Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Fouad Chehab (1958-1964)

Siranush Galstian
The Expressions of Allegory in the Armenian Cinema: Sergey Paradjanov and Artavazt Peleshian 311

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Artsvi Bakhchinian 333
Les Lettres Inedites des Artistes Francais et Espagnols Addressés A Marguerite Babaian

RESEARCH NOTES

Yeghia Nercessian 363
Some Unpublished Coins of Tigranes the Great of Armenia

BOOK REVIEWS

Antranik Dakessian 375
Oxford Dictionary of Politics: English-Armenian, Armenian English, Translated and Added Upon by Alexander Aghabekian

Laura Muradian 382
Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing: 1890-1922*

Vardan Voskanian 387
M. Aivazian-Terzian, *Professor Hratchya Atjarian and the Iranian Studies*

Siranush Galstian 393
Artsvi Bakhchinian, *The Armenians in World Cinema*

NECROLOGY

396

Galust Galoyan (1927-2003), Sevak Arzumanian (1929-2004), Artashes Matevosian (1922-2004), Michel Poladian (1943-2004), Archb. Zareh Aznavorian (1947-2004), Sandro Behbudian (1934-2004), Babken Arakelian (1912-2004), Kamsar Grigorian (1910-2004), Archb. Vartan Demirdjian (1939-2004), Levon Miridjanian (1933-2004), Grigor Petrovich (1916-2004)

HAIGAZIAN UNIVERSITY

422

A General Overview of the Public Activities of the Department of Armenian Studies at Haigazian University
(1 January-31 December 2004)

NOTE TO CONTRIBUTORS 453
TABLE OF CONTENTS 458

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb

هايكازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيـــروت ٢٠٠٤